ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΚΑΙ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

STUDIES ON EPIRUS AND MACEDONIA

THE ARCHAEOLOGICAL SOCIETY AT ATHENS LIBRARY No. 198

JULIA VOKOTOPOULOU

STUDIES
ON EPIRUS AND MACEDONIA

I

ATHENS 2001

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 198

ΙΟΥΛΙΑΣ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΚΑΙ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

I

ΑΘΗΝΑΙ 2001

Τὴν δαπάνη ἐκτυπώσεως τοῦ βιβλίου αὐτοῦ κατέβαλε ἐξ ὁλοκλήρου τὸ Ἵδρυμα
Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου

© Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος
Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72 Ἀθῆναι
Fax (01) 364 4996

ISSN 1105-7785
ISBN 960-8145-06-6
960-8145-08-2 (set)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ Ι

Πρόλογος xi-xii
Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου xiii-xxi
Ἀποτιμήσεις τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς προσφορᾶς τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου xxiii-xxv
Βιβλιογραφία τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου xxvii-xxxiii

Μελετήματα

I. Νέοι κιβωτιόσχημοι τάφοι τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ περιόδου ἐξ Ἠπείρου. *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1969, 179-207, πίν. 23-30 1-38
II. Πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα ἐκ τῆς περιοχῆς Ἀγρινίου. *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον,* 24, 1969, Α', 74-94, πίν. 46-52 40-68
Protogeometric Pottery from the Region of Agrinion, 95
III. Ὑστεροαρχαϊκὸς ναὸς εἰς Ἄρταν. *Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν*, II.1, 1969, 39-43 69-73
A Late Archaic Temple in Arta, 42-43
IV. Θησαυρὸς χαλκῶν πελέκεων ἐκ Καταμάχης Ἰωαννίνων. *Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν*, V.1, 1972, 112-118 74-81
Hoard of Bronze Axes from Katamachi, District of Jannina, 118-119
V. Le trésor de vases de bronze de Votonosi. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 99, 1975, II, 729-788 83-142
VI. Πῖλος λακωνικός. *Στήλη. Τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, Ἀθήνα, 1980, 236-241, πίν. 70-72 144-152
VII. Phrygische Helme. *Archäologischer Anzeiger* 1982, 497-520 153-176
VIII. Ἡ Ἤπειρος στὸν 8ο καὶ 7ο αἰ. π.Χ. *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente,* LX (N.S. XLIV), 1982, *Atti del Convegno Internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell' VIII e VII sec. A.C., Atene, 15-20 ottobre 1979*, 77-98 177-200
L'Épire au 8e et 7e siècle avant J.-C., 98-100
IX. La Macédoine de la protohistoire à l'époque archaïque. *Magna Grecia, Epiro e Macedonia. Atti del ventiquattresimo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 5-10 ottobre 1984,* Napoli, 1985, 133-166, tav. V-XV 201-247
X. Les armes en fer de Vitsa. Rapports et divergences avec la région illyrienne. *Iliria,* 2-1985, 195-200 249-254
XI. Ἡ ἐπιγραφὴ τῶν Καλινδοίων. *Ἀρχαία Μακεδονία,* IV. *Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ Τέταρτο Διεθνὲς Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 21-25 Σεπτεμβρίου 1983,* Θεσσαλονίκη, 1986, 87-114 255-282

XII. Τὰ πρῶτα 50 χρόνια τῆς Ἐφορείας Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης. *Συμπόσιο «Ἡ Θεσσαλονίκη μετὰ τὸ 1912», Θεσσαλονίκη, 1-3 Νοεμβρίου 1985*, Θεσσαλονίκη, 1986, 1-63 283-347
Le premier cinquantenaire de l'Éphorie des Antiquités Classiques de Thessalonique, 64-65
XIII. Ἡ δημοσίευση τῶν μολυβδίνων πινακίων τῆς Δωδώνης. *Πρακτικὰ τοῦ Η΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς, Ἀθήνα, 3-9 Ὀκτωβρίου 1982*, Β΄, Ἀθήνα, 1987, 82-86 348-352
XIV. Ἀνασκαφικὲς καὶ ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες στὴ Νικόπολη κατὰ τὴν δεκαετία 1967-1977. *Νικόπολις Α΄. Πρακτικὰ τοῦ πρώτου Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὴ Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, Πρέβεζα, 1987, 135-144 353-362
XV. Vitsa. Organisation et cimetières d'un village molosse. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité. Actes du colloque international de Clermont-Ferrand (22-25 octobre 1984)*, Clermont-Ferrand 1987, 53-64 363-374
XVI. Ἡ ὑδρία τῆς Αἴνειας. *Ἀμητός. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν Καθηγητὴ Μανόλη Ἀνδρόνικο*, Θεσσαλονίκη, 1987, 1, 157-168, πίν. 21-27 375-395
A Bronze Hydria from Aenea, 169
XVII. Οἱ ταφικοὶ τύμβοι τῆς Νέας Μηχανιώνας. *Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας. Ἀθήνα, 4-10 Σεπτεμβρίου 1983*, Β΄, Ἀθήνα, 1988, 25-30, πίν. 7-8 397-404

ΤΟΜΟΣ ΙΙ

XVIII. Νέα τοπογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν χώρα τῶν Χαλκιδέων. *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις καὶ χώρα στὴν Ἀρχαία Μακεδονία καὶ Θράκη. Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου, Καβάλα, 9-11 Μαΐου 1986*, Θεσσαλονίκη, 1990, 109-131 405-440
Informations nouvelles sur la topographie du territoire chalcidien, 132-133
XIX. Polychrono: A New Archaeological Site in Chalkidike. *Εὐμουσία. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou*, Sydney, 1990, 79-86, pls. 15-18 441-452
XX. Ἀρχαϊκὸ ἱερὸ στὴ Σάνη Χαλκιδικῆς. *Ἀρχαία Μακεδονία, V. Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ Πέμπτο Διεθνὲς Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 10-15 Ὀκτωβρίου 1989*, Θεσσαλονίκη, 1993, 1, 179-236 453-510
XXI. Les lamelles oraculaires de Dodone et les villes de l'Épire du Nord. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité - II. Actes du IIe colloque international de Clermont-Ferrand (25-27 octobre 1990)*, Paris, 1993, 55-60 (μὲ τοὺς S. Dakaris καὶ A. Ph. Christidis) 511-516
XXII. Πληροφορίες γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ δύο ἀρχαίων πόλεων τῆς Παλλήνης. *Χρονικὰ τῆς Χαλκιδικῆς. Παράρτημα. Πολιτιστικὴ κληρονομιὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση στὴ Χαλκιδικὴ καὶ τὸ Ἅγιο Ὄρος. Πρακτικὰ τοῦ Τρίτου Διεθνοῦς Συμποσίου, Οὐρανούπολη Χαλκιδικῆς, 14-16 Σεπτεμβρίου 1990*, 1, Θεσσαλονίκη, 1993, 119-133. 517-531
XXIII. Nouvelles données sur l'architecture archaïque en Macédoine centrale

et en Chalcidique. J. des Courtils καὶ J.-Ch. Moretti (ἐπιμ.), *Les grands ateliers d'architecture dans le monde égéen du VIe siècle av. J.-C. Actes du colloque d'Istanbul, 23-25 mai 1991 (Varia Anatolica III)*, Istanbul, 1993, 89-95, pl. XII-XIV 533-542

XXIV. Chalcidique (Version originale de: Calcidica, Penisola. *Enciclopedia dell' Arte Antica. Secondo Supplemento 1971-1994*, I, Roma, 1994, 810-814) 543-550

XXV. The kalyx krater of Sevaste in Pieria. I. Worthington (ἐπιμ.), *Ventures into Greek History*, Oxford, 1994, 189-211 551-573

XXVI. Anciennes nécropoles de la Chalcidique. *Nécropoles et sociétés antiques (Grèce, Italie, Languedoc). Actes du Colloque International du Centre de Recherches Archéologiques de l'Université de Lille III, Lille, 2-3 décembre 1991*, Naples, 1994 (*Cahiers du Centre Jean Bérard, XVIII*), 79-98 575-594

XXVII. Ἡ τελευταία οἰκία τῆς μολοσσικῆς κώμης στὴ Βίτσα Ζαγορίου. *Φηγός. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν Καθηγητὴ Σωτήρη Δάκαρη*, Ἰωάννινα, 1994, 189-220 595-626

XXVIII. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Χολομώντα. *Ἐπιγραφὲς τῆς Μακεδονίας. Γ΄ Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴ Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, 8-12 Δεκεμβρίου 1993*, Θεσσαλονίκη, 1996, 208-227 628-647
The Holomondas Inscription, 209-227

XXIX. Dodone et les villes de la Grande Grèce et de la Sicile. *La Magna Grecia e i grandi santuari della Madrepatria. Atti del trentunesimo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 4-8 ottobre 1991*, Taranto, 1995, 63-90, tav. I 649-677

XXX. Cities and Sanctuaries of the Archaic Period in Chalkidike. *The Annual of the British School at Athens*, 91, 1996, 319-328, pls. 46-49 679-692

XXXI. Ὁ Κάσσανδρος, ἡ Κασσάνδρεια καὶ ἡ Θεσσαλονίκη. *Μνήμη Μανόλη Ἀνδρόνικου*, Θεσσαλονίκη, 1997, 39-50 693-704

XXXII. Ποσείδι. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδώνα στὴ Χαλκιδική. *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 2, 1997, 18-23 706-714

XXXIII. Τοπογραφικὰ Κασσάνδρας. *Ἀφιέρωμα στὸν N. G. L. Hammond*, Θεσσαλονίκη, 1997, 65-75 715-727
Topography of Cassandra (Chalcidice), 76-77

XXXIV. Μακεδονικὰ συμπόσια. *Ἀμπελοοινικὴ ἱστορία στὸ χῶρο τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης. Ε΄ Τριήμερο ἐργασίας, Νάουσα, 17-19 Σεπτεμβρίου 1993* , Ἀθήνα, 1998, 21-30 729-738

XXXV. Greek Colonisation in the littoral of Chalcidice and Lower Macedonia 739-762

Εὑρετήρια

1. Πίναξ κυρίων ὀνομάτων 765-787
2. Πίναξ λέξεων 788-803
3. Πίναξ ἀρχαίων λέξεων 804-808
4. Εὑρετήριον ἀρχαίων συγγραφέων 809-810
5. Εὑρετήριον ἐπιγραφῶν 811-813
6. Ἀριθμοὶ εὑρετηρίων μουσείων 814-817

Ἡ Ἰουλία Βοκοτοπούλου στὴν Χαλκιδικὴ τὸ 1979.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ὁ θάνατος τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου ἄφησε ἕνα μεγάλο κενὸ ὄχι μόνο στὴν στελέχωση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἀλλὰ καὶ σὲ ὡρισμένους τομεῖς τῆς ἐπιστήμης ποὺ διακονοῦσε. Κατὰ γενικὴ ὁμολογία ἦταν ἀπὸ τοὺς εἰδικώτερους ἀρχαιολόγους τῆς γενιᾶς της στὴν τέχνη καὶ τὴν τοπογραφία τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ μέχρι τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο, στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ χαλκουργία καὶ στὴν ἑλληνικὴ ἐπιγραφική. Σκόπιμο κρίθηκε γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ νὰ ἐπανεκδοθοῦν τὰ κυριώτερα ἄρθρα της, σκόρπια σὲ ἑλληνικὰ καὶ ξένα ἐπιστημονικὰ περιοδικά, πρακτικὰ συνεδρίων καὶ τιμητικοὺς τόμους, πλουτισμένα μὲ εὑρετήρια ποὺ νὰ τὰ καθιστοῦν πιὸ εὔχρηστα. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται σὲ ὅσους ἔδωσαν πρόθυμα τὴν ἄδεια ἀναδημοσιεύσεως τῶν μελετῶν· στὸ Ἵδρυμα Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου ποὺ ἀνέλαβε ἐξ ὁλοκλήρου τὴν δαπάνη ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου, καὶ ἰδίως στὸν Πρόεδρό του κ. Γιάννη Κωστόπουλο καὶ στὴν κ. Ἄννη Κωστοπούλου· στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ποὺ μὲ εἰσήγηση τοῦ Προέδρου κ. Γεωργίου Δοντᾶ καὶ τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως κ. Βασιλείου Πετράκου δέχθηκε νὰ περιλάβει τὰ Ἠπειρωτικὰ καὶ Μακεδονικὰ Μελετήματα *στὴν σειρὰ τῶν ἐκδόσεών της· στὴν κα Ἠλέκτρα Ἀνδρεάδη γιὰ τὴν βοήθειά της στὶς διορθώσεις· στὸν κ. Ἠλία Σβέρκο ποὺ συνέταξε τὰ εὑρετήρια· τέλος στὸν κ. Θανάση Ἀλτιντζῆ καὶ στὸ προσωπικὸ τοῦ τυπογραφείου του, μὲ τοὺς ὁποίους τόσες φορὲς εἶχε συνεργασθεῖ ἡ Ἰουλία, γιὰ τὴν φροντισμένη καὶ καλαίσθητη παρουσίαση τοῦ βιβλίου.*

Προτιμήθηκε ἡ φωτοτυπικὴ ἀναπαραγωγὴ τῶν μελετῶν ἀπὸ τὴν ἐκ νέου στοιχειοθεσία τους, ὥστε νὰ μὴν χρειάζονται μελλοντικὰ διπλὲς παραπομπές. Μόνο στὴν περίπτωση τοῦ δημοσιεύματος ὑπ' ἀριθ. XXXII, ποὺ ἦταν τυπωμένο σὲ μεγάλο σχῆμα, ἔγινε ἀνασελίδωση. Ὅπου ἦταν δυνατὸν διορθώθηκαν τυπογραφικὰ λάθη καὶ ἀβλεψίες. Ἡ ἐπιλογὴ τῶν δημοσιευμάτων ποὺ περιελήφθησαν στὸν τόμο δὲν ἦταν εὔκολη. Ἀποκλείσθηκαν τὰ δημοσιεύματα ποὺ εἶχαν χαρακτήρα χρονικῶν, περιλαμβανομένων τῶν ἀνακοινώσεων στὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη, *ἐνῶ περιελήφθη στὴν ἀρχική του μορφή —στὰ γαλλικὰ καὶ χωρὶς περικοπές— τὸ λῆμμα Χαλκιδικὴ στὸ Δεύτερο Συμπλήρωμα τῆς* Enciclopedia dell'Arte Antica *(δημοσίευμα ὑπ' ἀριθ. XXIV), καθὼς καὶ μελέτημα γιὰ τὸν ἑλληνικὸ ἀποικισμὸ στὴν Χαλκιδικὴ καὶ τὴν Κάτω Μακεδονία, ποὺ προοριζόταν γιὰ ἕναν συλλογικὸ τόμο γιὰ τὸν ἑλληνικὸ ἀποικισμό, ποὺ τελικὰ δὲν ἐξεδόθη (δημοσίευμα ὑπ' ἀριθ. XXXV). Στὴν ἐπιμέλεια τοῦ κειμένου τῆς τελευταίας αὐτῆς μελέτης, ποὺ γράφηκε σὲ πολὺ προχωρημένο στάδιο τῆς μοιραίας ἀσθενείας τῆς Ἰουλίας, μὲ βοήθησαν οἱ Καθηγηταὶ Μιχάλης Τιβέριος καὶ Ken Wardle, τοὺς ὁποίους εὐχαριστῶ θερμότατα. Κρίθηκε χρήσιμο νὰ δημοσιευθεῖ νέα Βιβλιογραφία τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου, ποὺ περιλαμβάνει μερικοὺς τίτλους ποὺ δὲν εἶχαν ἐκδοθεῖ ὅταν ἐκπονήθηκε ἡ Βιβλιογραφία ποὺ δημοσιεύθηκε στὸν τόμο* Μύρτος. Μελετήματα στὴ μνήμη τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου, *μεταξὺ ἄλλων ἕνα κείμενο γιὰ τὴν Ἀρχαία Χαλκιδικὴ ποὺ εἶχε γραφεῖ τὸ 1991, καὶ δημοσιεύεται σὲ συλλογικὸ τόμο γιὰ τὴν Χαλκιδικὴ*

πού τυπώνεται τώρα, μὲ καθυστέρηση δέκα ἐτῶν. Ἔτσι τὸ μόνο δημοσίευμά της πού λείπει, εἶναι ὁ τόμος γιὰ τὰ χρηστήρια ἐλάσματα τῆς Δωδώνης, πού ἑτοίμαζε μὲ τούς Καθηγητὲς Σωτήριο Δάκαρη(†) καὶ Τάσο Χριστίδη, καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο δούλευε καὶ τὸν τελευταῖο μήνα τῆς ζωῆς της. Τὴν ὥρα πού γράφονται αὐτὲς οἱ γραμμές, ἕξι χρόνια μετὰ τὸν θάνατό της, τὸ σχετικὸ κείμενο δὲν ἔχει ἀκόμη παραδοθεῖ στὸν ἐκδότη.

Αὔγουστος 2001 *ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ*

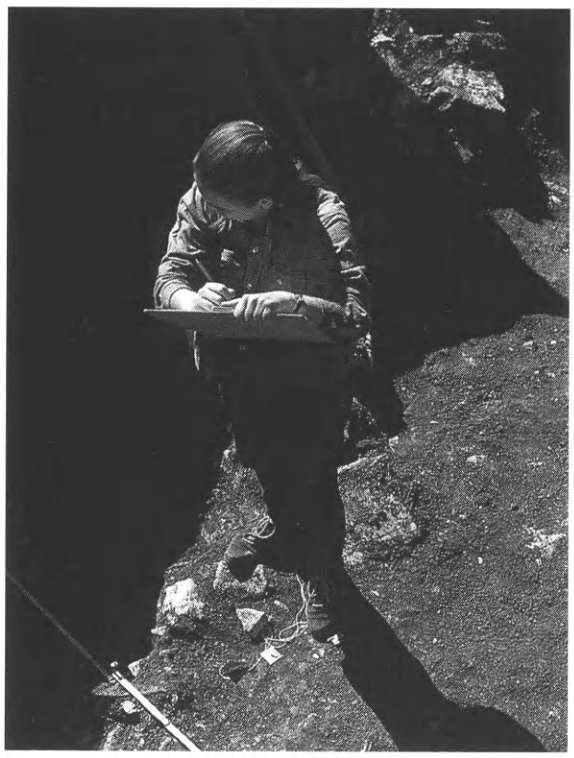
Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΙΟΥΛΙΑΣ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ Ἰουλία Βοκοτοπούλου γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα στὶς 10 Ἰουνίου 1939. Ἦταν τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ τρία παιδιὰ τοῦ ὑπαλλήλου τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης Σπύρου Κουλεϊμάνη καὶ τῆς Ἕλλης Δουλᾶ. Ὁ πατέρας της καταγόταν ἀπὸ τὴν Παύλιανη τῆς Φθιώτιδος καὶ ἀπὸ τὰ Τρίκαλα, ἡ μητέρα της ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ ὄνομα τῆς ἐκ μητρὸς γιαγιᾶς της, ποὺ τῆς δόθηκε, ἀνάγεται στὴν Ἰουλία Πιτζιπιοῦ, τὸ γένος Γαλάτη, μία πρόγονό της, ποὺ ἐσφάγη κατὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Χίου.

Ἡ Ἰουλία πέρασε τὴν παιδική της ἡλικία στὴν Ἀθήνα καὶ σὲ διάφορες ἐπαρχιακὲς πόλεις —Κομοτηνή, Τρίκαλα, Ἡράκλειο Κρήτης—, ὅπου ὁ πατέρας της εἶχε τοποθετηθεῖ ὡς διευθυντὴς τοῦ Ὑποκαταστήματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης. Εἰδικὰ στὸ Ἡράκλειο ἔμεινε ἀπὸ τὸ 1945 ὡς τὸ 1950, καὶ ἐφοίτησε στὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο τοῦ Ἐκπαιδευτηρίου «Λύκειον ὁ Κοραῆς». Στὴν Ἑλληνογαλλικὴ Σχολὴ Ἅγιος Ἰωσὴφ στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἐφοίτησε ἐν συνεχείᾳ, ἔπαιρνε κάθε χρόνο ἕνα ἀπὸ τὰ βραβεῖα τῆς τάξεώς της. Στὴν τελευταία τάξη τοῦ Γυμνασίου μεταγράφηκε στὸ Γυμνάσιον Θηλέων Νέας Σμύρνης.

Τὸ 1957 ἐπέτυχε στὶς εἰσαγωγικὲς ἐξετάσεις τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν· ἀπεφοίτησε ἀπὸ τὸ Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τὸ 1962. Νεαρὴ τελειόφοιτος καὶ πτυχιοῦχος ἐργάσθηκε στὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων, τὴν ὁποία διηύθυνε ὁ Νίκος Ζαφειρόπουλος, ὁ ὁποῖος τὴν ἐξετίμησε ἰδιαίτερα καὶ μὲ τὸν ὁποῖο συνδέθηκε μὲ στενὴ φιλία. Ἔλαβε μέρος σὲ ἀνασκαφὲς στὴν Θήρα καὶ τὴν Νάξο καὶ διενήργησε καταγραφὲς στὴν Μύκονο, τὴν Δῆλο, τὴν Τῆνο, τὴν Ἰκαρία καὶ τὴν Σάμο. Τὸ 1963 ἔλαβε ὑποτροφία ἐσωτερικοῦ τοῦ Ἱδρύματος Κρατικῶν Ὑποτροφιῶν στὸν κλάδο τῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας.

Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1964 ἡ Ἰουλία ἐπέτυχε σὲ διαγωνισμὸ προσλήψεως Ἐπιμελητῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως. Ὁρκίσθηκε στὶς 17 Μαρτίου 1965 καὶ ὑπηρέτησε ἐπὶ ἕνα ἑξά-

Ὀκτώβριος 1967: Σχεδιάζοντας τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ νεκροταφείου τῆς Βίτσας.

Ἀναμνηστικὴ φωτογραφία ἀπὸ τὴν ἐπανέκθεση τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων (Μάιος 1970). Ἀπὸ ἀρ. ὁ Φύλαξ Ἀρχαιοτήτων Κώστας Σακκᾶς, ἡ συντηρήτρια Ὄλγα Γεωργοπούλου, ὁ Ἐπιμελητὴς Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, ἡ Ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων Ἰουλία Βοκοτοπούλου, ὁ μαρμαροτεχνίτης Γιάννης Τσέβλικος, ὁ συντηρητὴς μεταλλικῶν ἀντικειμένων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Χρῆστος Χατζηλιοῦ καὶ ὁ γλύπτης τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Μανώλης Νουκάκης.

μηνο ὡς δόκιμος στὸ Μουσεῖο Ἀκροπόλεως καὶ σὲ ἄλλες ὑπηρεσίες τοῦ κέντρου. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1965 τοποθετήθηκε στὴν τότε ΙΑ΄ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων ποὺ περιελάμβανε ὁλόκληρη τὴν Ἤπειρο, μὲ ἕδρα τὰ Ἰωάννινα. Ὁ Γενικὸς Διευθυντὴς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας Ἰωάννης Κοντῆς εἶχε ἤδη διαβλέψει τὶς ἐξαιρετικές της ἱκανότητες καὶ τὴν τοποθέτησε στὰ Ἰωάννινα, ὅπου ὁ Ἔφορος Σωτήριος Δάκαρης ἐπρόκειτο πολὺ σύντομα νὰ ἀποχωρήσει, ἐπειδὴ εἶχε ἐκλεγεῖ Καθηγητὴς στὸ νεοσύστατο Τμῆμα Φιλολογίας Ἰωαννίνων τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καὶ θὰ ἀνελάμβανε, νεοδιορισμένη Ἐπιμελήτρια, τὴν διεύθυνση τῆς Ἐφορείας. Ἡ Ἰουλία ἤλπιζε τουναντίον νὰ διορισθεῖ στὶς Κυκλάδες, ὅπου εἶχε ἤδη δουλέψει καὶ τὶς ὁποῖες εἶχε ἀγαπήσει. Ἡ συνάδελφός της Χάϊδω Κουκούλη διηγεῖται ὅτι ἡ μοναδικὴ φορὰ ποὺ τὴν εἶδε νὰ κλαίει ἦταν ὅταν ἔμαθε τὴν τοποθέτηση αὐτή.

Μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Ἐφόρου Σωτηρίου Δάκαρη, ἕνα μῆνα μετὰ τὴν ἄφιξή της στὰ Ἰωάννινα, καὶ ἐπὶ πολλὰ ἔτη, ἦταν ἡ μόνη μόνιμος ἀρχαιολόγος τῆς Ἐφορείας της, τῆς ὁποίας τὸ προσωπικὸ περιελάμβανε μερικοὺς φύλακες ἀρχαιοτήτων, ἕναν λογιστὴ-ἐργοδηγό, καὶ κατὰ διαστήματα μίαν ἔκτακτη ἀρχαιολόγο. Ὁ καθ. Δάκαρης τῆς παραστάθηκε στὰ πρῶτα δύσκολα βήματα τῆς σταδιοδρομίας της καὶ διετήρησαν πάντα ἄριστες σχέσεις. Στὴν Ἤπειρο ἡ Ἰουλία διενήργησε πολλὲς ἀνασκαφές, κυριώτερη ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἦταν αὐτὴ τοῦ μολοσσικοῦ νεκροταφείου καὶ οἰκισμοῦ στὴν Βίτσα τοῦ Ζαγορίου, ποὺ εἶχε τὴν τύχη νὰ ἐπισημάνει στὰ τέλη Ὀκτωβρίου 1965. Ὅταν ἔλειπε ἐπὶ πολλὲς ἑβδομάδες στὴν σημαντικώτατη αὐτὴ ἀνασκαφή, κατέβαινε στὰ Ἰωάννινα τὶς Κυριακές —τὸ Σάββατο ἦταν ἐργάσιμη ἡμέρα— γιὰ νὰ διεκπεραιώσει τὶς ὑπηρεσιακὲς ὑποθέσεις τῆς ἑβδομά-

Μετὰ τὸν σεισμὸ τῆς 20ῆς Ἰουνίου 1978 οἱ ἀρχαιολόγοι τῆς Θεσσαλονίκης κατασκήνωσαν στὸν κῆπο τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Ἐμπρός, ἀπὸ ἀρ. ὁ φωτογράφος Μάκης Σκιαδαρέσης καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι Ἰουλία Βοκοτοπούλου, ποὺ κρατᾶ τὸν γιό της Φίλιππο, Κατερίνα Ρωμιοπούλου, Κατερίνα Δεσποίνη, Μαρία Δ. Θεοχάρη καὶ Λιάνα Παρλαμᾶ. Πίσω ὁ Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γιῶργος Δεσπίνης.

δος. Τὸ κτήριο τοῦ νέου Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων παρελήφθη τὴν ἄνοιξη τοῦ 1966, καὶ ἡ Ἰουλία ἐπεμελήθη τῆς ἐκθέσεως τῶν ἀντικειμένων χωρὶς τὴν συνεργασία ἀρχιτεκτόνων καὶ διακοσμητῶν καὶ χωρὶς προηγουμένη ἔγκριση τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, ὅπως γίνεται σήμερα. Συνεργάσθηκε κυρίως μὲ τοὺς ἀρχιτεχνίτες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Χρῆστο Χατζηλιοῦ καὶ Σταῦρο Κασσανδρῆ, τὸν γλύπτη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Μανώλη Νουκάκη καὶ τὸν μαρμαροτεχνίτη Γιάννη Τσέβλικο. Τὸ Μουσεῖο ἄρχισε νὰ λειτουργεῖ τὸ 1970 χωρὶς τὶς συνηθισμένες σήμερα φιέστες, ὥστε νὰ μὴν δοθεῖ εὐκαιρία προβολῆς τοῦ τότε καθεστῶτος. Τὸ 1972 ἔγιναν προσιτὲς στὸ κοινὸ καὶ οἱ ἀρχαιολογικὲς συλλογὲς τῆς Νικοπόλεως καὶ τῆς Ἄρτας. Ἡ Ἰουλία Βοκοτοπούλου ἐπώπτευσε ἐκτεταμένες ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες στὴν Νικόπολη, τὴν Δωδώνη καὶ τὸν Ἀμμότοπο, ἀπὸ συνεργεῖο μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν κ. Γιάννη Τσέβλικο. Στὴν ἄκαμπτη ἀγωνιστικότητά της ὀφείλεται ἡ σωτηρία τοῦ ὑστεροαρχαϊκοῦ ναοῦ τῆς Ἀμβρακίας, στὸ κέντρο τῆς Ἄρτας. Ἡ ἀπαλλοτρίωσή του εἶχε ἀποφασισθεῖ κατόπιν εἰσηγήσεως τοῦ Ἐφόρου Σωτηρίου Δάκαρη, ποὺ τὸν εἶχε ἀνακαλύψει, ἀνακλήθηκε ὅμως τὸ 1968 ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Μαρινᾶτο. Χωρὶς καμία συμπαράσταση ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς φορεῖς, ἡ Ἰουλία ἐμπόδισε παρανόμως τὴν ἀνοικοδόμηση στὴν θέση του πολυκατοικίας, ἕως ὅτου, πρὸ τῆς ἐπιμονῆς της, ἡ Ὑπηρεσία ἔστειλε ἐπὶ τόπου τὸν νέο Διευθυντὴ Ἀρχαιοτήτων Νικόλαο Γιαλούρη, ποὺ ἐπέτυχε νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ διαδικασία ἀπαλλοτριώσεως. Ἦταν περήφανη ποὺ σὲ σύσκεψη τῶν προϊσταμένων τῶν Ἐφορειῶν Ἀρχαιοτήτων, ποὺ εἶχε συγκαλέσει ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας Κωνσταντῖνος Παπαδόπουλος, ἀνέφερε τὴν περίπτωση τοῦ ἀγώνα της γιὰ τὸν ναὸ τῆς Ἀμβρακίας ὡς παράδειγμα πρὸς ἀποφυγήν.

Ὡς φοιτήτρια ἡ Ἰουλία εἶχε ἰδιαίτερη ἐπίδοση στὴν ἀγγειογραφία, ἡ Ἤπειρος ὅμως

ἀποδίδει ἐλάχιστα ἀγγεῖα, ἐνῶ τουναντίον ἀνευρίσκονται ἐκεῖ πολλὰ καὶ ἐξαιρετικῆς διατηρήσεως χάλκινα ἔργα. Ἐστράφη ἔτσι στὴν μελέτη τῆς ἀρχαίας μεταλλοτεχνίας, καὶ ἔγινε μὲ τὸν καιρὸ ἕνας ἀπὸ τοὺς καλύτερους γνῶστες τοῦ κλάδου αὐτοῦ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ νεκροταφείου τῆς Βίτσας ἀπέδωσε τὸ 1966 δύο ἀριστουργηματικὲς χάλκινες ραμφόστομες πρόχους, οἱ ὁποῖες ἀπετέλεσαν τὸν πυρήνα τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς ποὺ ἄρχισε νὰ γράφει ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ καθηγητοῦ της στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν Νικολάου Κοντολέοντος.

Τὸ 1972 ἡ Ἰουλία, ποὺ τὸ 1968 εἶχε παντρευθεῖ τὸν Ἐπιμελητὴ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο καὶ εἶχε ἐν τῷ μεταξὺ ἀποκτήσει δύο παιδιά, ἔλαβε ὑποτροφία τῆς Αὐστριακῆς Κυβερνήσεως γιὰ μεταπτυχιακὲς σπουδὲς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης, ὅπου παρέμεινε ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1972 μέχρι τὸν Μάρτιο τοῦ 1974. Παρηκολούθησε τὰ μαθήματα τῶν Καθηγητῶν Hedwig Kenner καὶ Ernst Kirsten καὶ τοῦ Ὑφηγητοῦ Robert Fleischer, ἰδίως ὅμως ἀσχολήθηκε μὲ συμπληρώσεις τῆς διατριβῆς της καὶ μὲ τὴν ἐπεξεργασία τῶν εὑρημάτων τοῦ νεκροταφείου τῆς Βίτσας. Ἡ ἐπιλογὴ τῆς Βιέννης δὲν ἦταν δική της ἀλλὰ τοῦ συζύγου της, ποὺ εἶχε ζητήσει καὶ αὐτὸς ἐκπαιδευτικὴ ἄδεια καὶ ἤθελε νὰ παρακολουθήσει τὶς παραδόσεις καὶ τὰ φροντιστήρια τῶν μεγάλων Βυζαντινολόγων Otto Demus καὶ Herbert Hunger. Ἡ ἴδια βρισκόταν ἀπὸ χρόνια σὲ ἐπαφὴ μὲ Ἄγγλους εἰδικοὺς τῆς περιόδου καὶ τῆς περιοχῆς ποὺ τὴν ἐνδιέφεραν, καὶ ἐπωφελήθηκε τρίμηνης ὑποτροφίας τοῦ Βρεττανικοῦ Συμβουλίου γιὰ νὰ παραμείνει στὴν Ὀξφόρδη τὸ ἐαρινὸ τρίμηνο τοῦ 1974. Ἐργάσθηκε πολὺ ἀποδοτικὰ στὴν βιβλιοθήκη τοῦ Ashmolean Museum, ἐπισκέφθηκε μουσεῖα τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Σκωτίας, παρηκολούθησε τὶς παραδόσεις τῶν Καθηγητῶν Lilian Jeffery καὶ Marvin Popham καὶ εἶχε γόνιμες συζητήσεις μὲ διαπρεπεῖς Ἄγγλους ἀρχαιολόγους, ὅπως οἱ Vincent Desborough, Nicholas Hammond, Martin Robertson, Anthony Snodgrass καὶ Brian Shefton.

Τὸν Μάρτιο τοῦ 1973, κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἀδείας της, εἶχε μετατεθεῖ στὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, στὸ πλαίσιο ὀργίου μεταθέσεων στὸ ὁποῖο εἶχε ἐπιδοθεῖ ὁ τότε Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς Ἀρχαιοτήτων. Ὅταν ἐπέστρεψε ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό, Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς εἶχε ἀναλάβει ὁ ἀείμνηστος Νικόλαος Κοντολέων, ὁ ὁποῖος τὴν τοποθέτησε πάλι στὴν Ἤπειρο.

Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1976 ὑπεστήριξε στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὴν διδακτορική της διατριβὴ μὲ τὸν τίτλο *Χαλκαῖ Κορινθιουργεῖς Πρόχοι* καὶ ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ μὲ τὸν βαθμὸ Ἄριστα.

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1977, κατόπιν τῆς ἐκλογῆς ἕναν χρόνο νωρίτερα τοῦ συζύγου της στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου, μετετέθη στὴν ΙΣ΄ Ἐφορεία Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης. Τὸν Μάιο τοῦ 1978 —τὴν χρονιὰ ποὺ ἀπέκτησε τὸ τρίτο της παιδὶ— προήχθη κατ᾽ ἐκλογὴν σὲ Ἔφορο Ἀρχαιοτήτων Γ΄ Τάξεως καὶ μετὰ τρία ἔτη, πάλι κατ᾽ ἐκλογήν, σὲ Ἔφορο Β΄ Τάξεως. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναλάβει συγχρόνως τὴν διεύθυνση τῆς Ἐφορείας, τὴν ὁποία διηύθυνε Ἔφορος Γ΄ Τάξεως. Γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ αὐτό, μετετέθη τὸν Ἰούνιο τοῦ 1981 στὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο Βορείου Ἑλλάδος, μιὰ ὑπηρεσία χωρὶς προσωπικὸ καὶ ὑποδομή. Ἡ Ἰουλία προσπάθησε νὰ ἐνεργοποιήσει τὸν θεσμὸ αὐτό, καὶ ἐξεπόνησε σχέδιο κανονισμοῦ, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἐτοποθετοῦντο στὸ Ἰνστιτοῦτο γιὰ μία περιωρισμένη χρονικὴ περίοδο Ἐπιμεληταὶ Ἀρχαιοτήτων, ὥστε νὰ μπορέσουν ἀπερίσπαστοι νὰ δημοσιεύσουν τὶς ἀνασκαφές τους. Δὲν βρῆκε ἀνταπόκριση οὔτε ἀπὸ τοὺς ὑπηρεσιακοὺς προϊσταμένους της, οὔτε ἀπὸ τὸν Σύλλογο Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων. Ἐπὶ πλέον, μὲ τὸ ἔγγραφο μεταθέσεώς της, τῆς ἀνετίθεντο εἰδικὰ καθήκοντα στὴν

Ἡ Ἰουλία Βοκοτοπούλου μὲ τὴν Ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ Μελίνα Μερκούρη στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, μπροστὰ στὸν κιβωτιόσχημο τάφο μὲ γραπτὴ διακόσμηση τῆς Αἴνειας (Ἰούνιος 1982).

Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, ὅπου θὰ γινόταν ἔτσι ὑφισταμένη συναδέλφου μὲ κατώτερο βαθμὸ ἀπὸ τὸν δικό της. Ἡ Ἰουλία Βοκοτοπούλου κατέθεσε προσφυγὴ ἐναντίον αὐτῆς τῆς παράλογης ἀποφάσεως, ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως τὸ ἴδιο τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, κατόπιν δυσαρέστου καταστάσεως ποὺ εἶχε δημουργηθεῖ στὴν Ἐφορεία, τῆς ἀνέθεσε καθήκοντα προϊσταμένου τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1982 καὶ τὴν μετέθεσε ἀπὸ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο Βορείου Ἑλλάδος στὴν ΙΣ′ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων τὸν Δεκέμβριο τοῦ ἰδίου ἔτους.

Στὴν Ἐφορεία καὶ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης ἀνέπτυξε ἐπὶ δέκα τρία χρόνια ἐξαιρετικὴ δραστηριότητα. Ὀργάνωσε ὑποδειγματικὰ τὴν Ἐφορεία της, ποὺ περιελάμβανε τέσσερις νομούς (Θεσσαλονίκης, Χαλκιδικῆς, Κιλκὶς καὶ Πιερίας), κατηύθυνε πλῆθος ἀνασκαφῶν καὶ τὴν ἐπανέκθεση τῶν περιφερειακῶν μουσείων τῆς Ἐφορείας, διηύθυνε μεγάλης κλίμακος ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες, ὅπως στὴν Ὄλυνθο καὶ τὴν ἀρχαία ἀγορά, τὰ ἀνάκτορα καὶ τὴν ἁψίδα τοῦ Γαλερίου στὴν Θεσσαλονίκη, διοργάνωσε στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης τὴν ἔκθεση «Ἡ Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ μέχρι τὰ χριστιανικὰ χρόνια», ἔκθεση μὲ ἀρχαιότητες τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας, ποὺ ἐξετέθη στὴν Βολωνία τὸ 1987, καὶ εἶχε καθοριστικὸ ρόλο στὴν διοργάνωση τῆς ἐκθέσεως γιὰ τὴν ἀρχαία Μακεδονία, ποὺ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1989 καὶ 1996 ἐξετέθη στὴν Αὐστραλία, τὸν Καναδᾶ, τὴν Ἰταλία, τὴν Γαλλία, τὴν Δανία καὶ ἀλλοῦ. Μὲ τὴν ἴδια ἀγωνιστικότητα καὶ ἐπιμονὴ ποὺ εἶχε ἤδη ἐπιδείξει στὴν Ἤπειρο, πάλεψε γιὰ τὴν σωτηρία ἀρχαιολογικῶν χώρων ὅπως τῆς Πλατείας Διοικητηρίου καὶ τῆς ὁδοῦ Ἀπελλοῦ καὶ γιὰ τὴν ἀποσόβηση τῆς ἐπι-

29 Δεκεμβρίου 1987. Ἀπονομὴ τοῦ Βραβείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸν Πρόεδρο Κωνσταντῖνο Μπόνη.

χωματώσεως τῆς παλιᾶς παραλίας στὴν Θεσσαλονίκη. Ἡ ἴδια διενήργησε ἀνασκαφὲς στὴν Νέα Μηχανιώνα καὶ τὴν Χαλκιδική (Σάνη, Μένδη, Πολύχρονο, Νέα Ρόδα), συγχρόνως δὲ συνέχισε γιὰ λίγα χρόνια τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Βίτσας. Ἀπὸ τὸ 1986 ἔσκαβε κάθε χρόνο στὴν Μένδη, ὅπου, μὲ τὴν συνεργασία τῆς Πολυξένης Βελένη, τῆς Σοφίας Μοσχονησιώτη καὶ τῆς Μαρίας Παππᾶ, ἀπεκάλυψε μέρος τοῦ παράλιου νεκροταφείου καὶ ἰδίως τὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ ἀκρωτήριο Ποσείδι.

Οἱ συνεργάτες της στὴν Ἐφορεία τῆς Θεσσαλονίκης τὴν περιγράφουν ὡς συγκεντρωτική, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἔπαιρνε μόνη της τὶς ἀποφάσεις γιὰ τὶς ἐνέργειες καὶ τὶς ἐργασίες ποὺ ἔπρεπε νὰ γίνουν, τὶς ὁποῖες καὶ παρακολουθοῦσε ἀπὸ κοντά, συγχρόνως ὅμως ἄφηνε μεγάλη ἐλευθερία κινήσεων στὰ ἄτομα στὰ ὁποῖα ἀνέθετε μιὰν ἀνασκαφὴ ἢ ἄλλη ἐργασία, ἐφ' ὅσον εἶχαν δείξει τὶς ἱκανότητές τους. Τὸ προσωπικό της μποροῦσε κάθε στιγμὴ νὰ ζητήσει τὴν βοήθειά της γιὰ ἀνασκαφικά, ὑπηρεσιακὰ ἀλλὰ καὶ προσωπικὰ προβλήματά του. Εἶχε τὴν ἱκανότητα νὰ διαβλέπει τὶς ἱκανότητες τῶν συνεργατῶν της καὶ νὰ τοὺς χρησιμοποιεῖ ἀναλόγως. Στὴν ἀντιμετώπιση τῶν πολλῶν καὶ μεγάλων προβλημάτων ποὺ ἀντιμετώπιζε, τὴν χαρακτήριζε πρακτικὸ πνεῦμα καὶ ἔβρισκε ἁπλουστευμένες ἀλλὰ ἀποτελεσματικὲς λύσεις, ξένες πρὸς τὴν ἑλληνικὴ δημοσιοϋπαλληλικὴ νοοτροπία.

Τὸ 1987, σὲ συνεργασία μὲ τὸν Καθηγητὴ Δημήτρη Παντερμαλῆ, καθιέρωσε τὸν θεσμὸ τῶν ἐτησίων τριημέρων συναντήσεων τῶν ἀρχαιολόγων τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης μὲ τὸν τίτλο «Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη». Μὲ τὴν ἔγκαιρη ἔκδοση τῶν Πρακτικῶν, στὴν ὁποία εἶχε πολὺ ἐνεργητικὴ συμμετοχή, ἐπιμελούμενη τὰ κείμενα

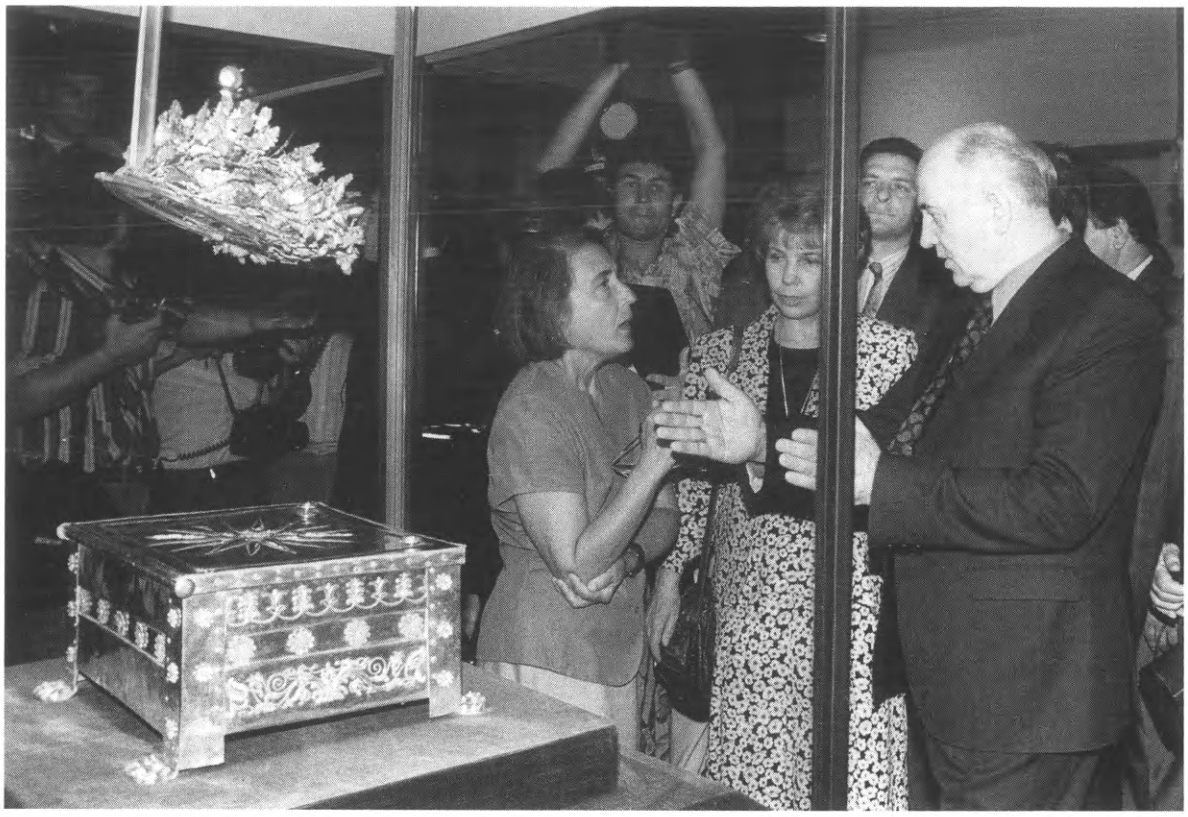

Ἡ Ἰουλία Βοκοτοπούλου μὲ τὴν Κα Margaret Hammond καὶ τὸν Καθηγητὴ Nicholas Hammond στὸν Πεντάλοφο τὸν Μάιο 1993, κατὰ τὸ πρὸς τιμήν του συμπόσιο.

νεωτέρων συναδέλφων της, ἀναπληρώνεται τὸ κενὸ ἀπὸ τὴν ἐλλιπῆ καὶ καθυστερημένη ἔκδοση τῶν Χρονικῶν τοῦ *Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου*.

Τὸ 1991, ἐπὶ ὑπουργίας Τζαννῆ Τζαννετάκη —τὸν ὁποῖο θεωροῦσε ὡς τὸν καλύτερο Ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ ποὺ γνώρισε— τῆς ἔγινε πρόταση ν' ἀναλάβει τὴν Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, τὴν ὁποία δὲν δέχθηκε.

Παρὰ τὸν ἐξαιρετικὸ φόρτο διοικητικῆς ἐργασίας ποὺ εἶχε ὡς Ἔφορος Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, ἡ Ἰουλία Βοκοτοπούλου δὲν ἔπαψε οὔτε στιγμὴ νὰ ἐργάζεται ἐπιστημονικά, δημοσιεύοντας ἀνασκαφές της, ἐξετάζοντας προβλήματα μνημειακῆς τοπογραφίας, καὶ ἐπιχειρώντας εὐρύτερες συνθέσεις γιὰ τὴν ἀρχαία Χαλκιδική, τὶς σχέσεις τῆς Μακεδονίας μὲ τὴν Ἰλλυρία καὶ τὴν Κάτω Ἰταλία, καὶ γιὰ τὸν ἑλληνικὸ ἀποικισμὸ στὴν Χαλκιδικὴ καὶ τὶς ἀκτὲς τοῦ Θερμαϊκοῦ Κόλπου. Ἔλαβε μέρος σὲ πολλὰ διεθνῆ συνέδρια καὶ τοπικὰ συμπόσια καὶ ἐκλήθη νὰ δώσει διαλέξεις στὴν Γαλλία, τὴν Ἑλβετία καὶ τὴν Ἀγγλία. Τὸ 1993 εἶχε τὴν πρωτοβουλία τῆς διοργανώσεως στὸν Πεντάλοφο Κοζάνης διεθνοῦς συνεδρίου γιὰ τὴν τοπογραφία τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἠπείρου πρὸς τιμὴν τοῦ Καθηγητοῦ Nicholas Hammond, ποὺ ἐστέφθη ἀπὸ μεγάλη ἐπιτυχία. Παρὰ τὴν ἐγκατάστασή της στὴν Θεσσαλονίκη, συνέχισε νὰ μελετᾶ καὶ ἠπειρωτικὰ θέματα. Ἡ μνημειώδης δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Βίτσας βραβεύθηκε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸ 1987, ἐνῶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τῆς εἶχε ἐμπιστευθεῖ τὴν δημοσίευση ἑκατοντάδων μολυβδίνων ἐλασμάτων ποὺ εἶχαν ἀποδώσει οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ Δημητρίου Εὐαγγελίδη στὴν Δωδώνη τὸ 1929-1935. Τὰ δυσανάγνωστα αὐτὰ ἀκιδογραφήματα παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὸ

Ἡ Ἰουλία Βοκοτοπούλου μὲ τὸν Μιχαὴλ Γκορμπατσὼφ καὶ τὴν σύζυγό του Ραΐσα μπροστὰ στὴν λάρνακα τῆς Βεργίνας, τὸν Σεπτέμβριο 1993.

ἱερὸ τοῦ Δωδωναίου Διός, τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο τῶν Ἀρχαίων, τὴν καταγωγὴ τῶν προσκυνητῶν καὶ τὶς ἑλληνικὲς διαλέκτους. Ἡ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ θὰ γινόταν ἐν συνεργασίᾳ μὲ τὸν ἀείμνηστο Καθηγητὴ Σωτήρη Δάκαρη γιὰ τὸ ἱστορικὸ μέρος καὶ μὲ τὸν καθηγητὴ Γλωσσολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ παλαιὸ συνεργάτη της ἀπὸ τὰ φοιτητικά του χρόνια στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Βίτσας κ. Τάσο Χριστίδη. Τὸ 1994 ἡ Βρεττανικὴ Ἀκαδημία τὴν εἶχε καλέσει, μετὰ ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ Καθηγητοῦ A. M. Snodgrass, νὰ ἐπισκεφθεῖ ἐπὶ δύο μῆνες τὴν Ἀγγλία ὡς British Academy Visiting Professor γιὰ νὰ μελετήσει τὶς ἐπιγραφὲς τῶν μολυβδίνων πινακίδων τοῦ μαντείου τῆς Δωδώνης καὶ τὰ εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς της στὸ Ποσείδι. Δὲν μπόρεσε νὰ πραγματοποιήσει τὸ ταξίδι αὐτὸ ἐπειδὴ ἄρχισε χημειοθεραπεία, δὲν σταμάτησε ὅμως νὰ μελετᾶ τὰ ἐλάσματα τῆς Δωδώνης μέχρι καὶ λίγες ἑβδομάδες πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό της.

Ἡ Ἰουλία εἶχε παρουσιάσει ἀπὸ χρόνια ἕνα πρόβλημα ὑγείας καὶ ὑπεβλήθη καθυστερημένα σὲ ἐγχείρηση τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1992. Εἶχε καρκίνο, ὁ ὁποῖος ὅμως φάνηκε ὅτι εἶχε ἐγκαίρως καταπολεμηθεῖ. Δυστυχῶς τὸ καλοκαίρι τοῦ 1994 διεπιστώθη ὅτι εἶχε γίνει μετάστασις. Ἡ θεραπεία στὴν ὁποία ὑπεβλήθη δὲν ἀπέδωσε καὶ ἡ κατάστασή της ἐπιδεινωνόταν συνεχῶς, χωρὶς αὐτὸ νὰ τὴν ἐμποδίζει νὰ ἐργάζεται μὲ τοὺς ἴδιους ρυθμοὺς καὶ νὰ δίνει μάχες γιὰ τὴν σωτηρία τοῦ νέου σημαντικοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Πλατείας Διοικητηρίου στὴν Θεσσαλονίκη, ποὺ ἡ Δημοτικὴ ἀρχὴ καὶ οἱ περίοικοι ἤθελαν νὰ μετατρέψουν σὲ ὑπόγειο σταθμὸ αὐτοκινήτων. Ὁ θάνατός της στὶς 25 Αὐγούστου 1995 δὲν τὴν ἄφησε νὰ πραγματοποιήσει τὰ σχέδιά της γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μου-

σείου Θεσσαλονίκης καὶ τὴν ἵδρυση Μουσείου Προϊστορικῶν Ἀρχαιοτήτων στὴν Καλαμαριά, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀναβάθμιση τοῦ κλάδου τῶν ἀρχαιολόγων —εἶχε ἐκλεγεῖ πρόεδρος τοῦ Συλλόγου Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1995.

Ἡ ἀπώλειά της ἐκαλύφθη ἐκτεταμένα ἀπὸ τὸν ἡμερήσιο τύπο τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Θεσαλονίκης καὶ τῶν Ἰωαννίνων. Δεῖγμα τῆς ἐκτιμήσεως τῆς ὁποίας ἔχαιρε εἶναι οἱ δύο τόμοι μελετῶν ποὺ ἐξεδόθησαν εἰς μνήμην της[1], ἡ ἀφιέρωση σ' αὐτὴν πολυαρίθμων βιβλίων καὶ ἄρθρων, ἡ καθιέρωση ἀπὸ τὸ Ἵδρυμα Ἀ. Γ. Λεβέντης «Ὑποτροφίας μεταπτυχιακῶν σπουδῶν Ἰουλίας Βοκοτοπούλου» γιὰ ἀπόφοιτο τοῦ Τομέως Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καὶ ἡ ὀνομασία στὸ Μονοδένδρι —τὸ χωριὸ ποὺ εἶχε ὡς βάση κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Βίτσας— μιᾶς Ὁδοῦ Ἰουλίας Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου.

Π.Λ.Β.

1. *Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν*, XXIII-XXVIII, 1990-1995 (*Στὴ μνήμη τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου*), καὶ *Μύρτος. Μνήμη Ἰουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη, 2000.

ΑΠΟΤΙΜΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΟΡΑΣ ΤΗΣ ΙΟΥΛΙΑΣ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

I

My first meeting with Julia was in 1968, when she showed me the Museum at Ioannina. Thanks to her remarkable sense of space and her skilful arrangement it was for me one of the finest Museums in Greece. She showed me then her latest finds from Vitsa in Zagori, and with her usual generosity she took me to the site. Being more than 1.000 metres above sea level, it was clearly the summer centre for a group of transhumant pastoralists from the late tenth century to the fourth century B.C. Her exemplary publication of Vitsa gave us a new understanding of ancient transhumancce in the whole of Northern Greece. She had previously published a book of the finest scholarship on the bronze "beaked jugs" of Corinthian workmanship, some of which had been found in Epirus. In this wide-ranging book she traced the development of this type of bronze jug, its geographical distribution and its origin in Corinth, and she assessed the influence of Corinth and her colonies in the culture and trade of the northwestern area. When she moved to Macedonia, she kept contact with Epirus through her study of the inscriptions on lead tablets at Dodona, a most exacting work on which she was engaged shortly before her death.

She brought to the Museum of Thessaloniki the same skill as Director, and she placed it in the forefront of Greek Museums. She played a part in the selection of objects for the Exhibitions of Macedonian Art in several countries and she contributed articles, for instance to the Guide to the Exhibition in Australia in 1989. She found time to continue excavating, particularly in Chalcidice, often in association with younger members of the Archaeological Service, who learned from her. In particular her excavations at Mende were most important. Her finds confirmed not only the early date of the literary tradition for the colonisation of the site but also the interconnection between Lefkandi in Euboea and Mende, and between Mende and Ionia, in the Early Iron Age when the Aeolian and Ionian Migrations took place. With typical kindness she showed me the sites at Mende and at Poseidi. Her publications of inscriptions cast a new light on Macedonian institutions and on the topography of Chalcidice. She has also undertaken an immense amount of editing, most notably of the huge volumes of *The Archaeological Work in Macedonia and Thrace*, which have provided the preliminary reports of very many excavations and of their significance. As Ephor of Antiquities she initiated and organised a number of meetings and seminars on Macedonian archaeology and history. For one of them I am personally most grateful; for she brought together fifty or so scholars in a conference on ancient Macedonia and Epirus in my honour at Pendalophos where I had my headquarters during some months in 1943-1944.

On a personal level Julia has always been a most generous and warm-hearted friend. We have often discussed matters of scholarship which have arisen from our common interests,

and when we differed — which was rare — we respected each other's judgement. She has been kindness itself to Margaret and me in Greece, and we were delighted by her visit to us in Cambridge in autumn 1994. The world of scholarship owes her a great debt and immense gratitude for the magnificent contribution she has made to the understanding of Northern Greece. Her untimely death at the height of her powers is a tragic loss.

Nicholas G. L. Hammond
Professor Emeritus of Greek in the University of Bristol and Honorary Fellow of Clare College, Cambridge

II

Ἡ Ἰουλία θὰ μείνει στὴν καρδιά μας γιατὶ ἦταν πρόσχαρη καὶ προσιτή, ἀνοιχτόμυαλη καὶ καλή, σοφὴ καὶ ἁπλή, σπουδαία καὶ σεμνή. Ἕνας ἄνθρωπος ποὺ ἔκανε μεγάλο ἔργο χωρὶς πολλὲς καὶ μεγάλες κουβέντες.

Γεώργιος Θωμᾶς
Γενικὸς Γραμματέας τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ

III

Ἡ Ἰουλία Βοκοτοπούλου ἦταν ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔπαιρνε θέση ἀπέναντι στὰ πράγματα. Δὲν κρύφτηκε ποτὲ πίσω ἀπὸ τίτλους καὶ θέσεις. Δὲν κατέφυγε σὲ ὑπεκφυγὲς γιὰ νὰ διατηρήσει ἰσορροπίες. Δὲν ἐξαγόρασε τὴ θέση της μὲ σιωπή. Δὲν δίστασε νὰ ἀναμετρηθεῖ μὲ δυνατούς. Τίμησε τὸν ὅρκο τοῦ ἀρχαιολόγου καὶ τὶς θέσεις ποὺ κατεῖχε ὅσο λίγοι.

Τὸ πέρασμά της ἀπὸ τὴ διεύθυνση τῆς ΙϚ′ Ἐφορείας ἐγκαινίασε μία νέα ἐποχή. Καμία αἴσθηση δημόσιας ὑπηρεσίας. Μόνο ἕνα κλίμα ἀγωνιστικότητας, ποὺ εἶχε περάσει σ' ἕναν μεγάλο βαθμὸ καὶ στοὺς συνεργάτες της. Εἶναι χαρακτηριστικὸ αὐτό, γιατὶ εἶμαι βέβαιη πὼς κανένας ἀρχαιολόγος ἢ ἄλλος συνεργάτης της δὲν θὰ εἶχε τὴν ἐλευθερία νὰ κινεῖται καὶ νὰ μιλᾶ καὶ συχνὰ νὰ ἀγωνίζεται γιὰ τὰ θέματα τῆς ὑπηρεσίας καὶ τοῦ Μουσείου, ἐὰν ἐκείνη δὲν καλλιεργοῦσε αὐτὸ τὸ κλίμα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀγωνιστικότητας.

Βάνα Χαραλαμπίδου
Δημοσιογράφος

IV

Few scholars have had such an impact on the archaeology of Central Macedonia. A dedicated and energetic scholar and administrator, she quietly and efficiently worked to save a multitude of sites under her supervision from the ravages of development and tourism. It would not be an exaggeration to state that Thessalonike has lost one of its foremost citizens, the Chalkidike one of its most stalwart advocates, and the discipline of archaeology one of its finest exponents.

John K. Papadopoulos
Assistant Curator, The J. Paul Getty Museum

V

Νὰ συνυπάρχεις ὡς παράλληλη «ἀδελφὴ» Ἐφορεία καὶ νὰ συνεργάζεσαι μ' ἕναν συνάδελφο προϊστάμενο τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐπιπέδου καὶ κύρους καὶ τοῦ ἤθους τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου ἦταν πραγματικὰ μιὰ ἐμπειρία ἀνεπανάληπτη, πάντα διδακτικὴ καὶ ὠφέλιμη. Τὶς ἐνέργειες τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου χαρακτήριζε:

Πλήρης γνώση τοῦ ἀντικειμένου γιὰ τὸ ὁποῖο διαπραγματευόταν.

Ξεκάθαρη ἀντίληψη γιὰ τὸ διάγραμμα τῶν ἐνεργειῶν της.

Ἐπίσπευση διαδικασιῶν καὶ ἐπιδίωξη ὑπερκάλυψης κάθε γραφειοκρατικοῦ ἐμποδίου.

Ἱκανότητα ταυτόχρονης ἀντιμετώπισης ποικίλων προβλημάτων καὶ συντονισμοῦ τῶν συνεργατῶν της.

Ἀκούραστη πάντα καὶ μὲ πεῖσμα, ἦταν ἕτοιμη ν' ἀντιμετωπίζει ὅλα τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἦταν καθόλου λίγα ἢ εὔκολα. Ἡ δράση της συνεχίσθηκε ἀμείωτη μὲ τὸ ἴδιο πάθος καὶ ἀγάπη γιὰ τὸ ἀντικείμενό της ἀκόμη καὶ τὴν τελευταία δύσκολη περίοδο τῆς ἀσθένειάς της, δίδοντας ἀπόλυτη προτεραιότητα σ' αὐτὸ ποὺ λέγεται ὑπηρεσιακὸ καὶ ἐπιστημονικὸ καθῆκον.

Ἰωάννα Στεριώτου
Προϊσταμένη τῆς 4ης Ἐφορείας Νεωτέρων Μνημείων

VI

Τὸ 1982 μᾶς παρέλαβε μία τυπικὴ περίπτωση τῆς ἑλληνικῆς δημόσιας ὑπηρεσίας. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1995 μᾶς παρέδωσε ἕνα δημιουργικό, ἕνα ἐκρηκτικὸ μελίσσι. Τί ἄραγε μεσολάβησε;

Ὑπῆρξε πράγματι μία βασίλισσα μὲ σκληρὲς ἀπαιτήσεις στὴν ἀρχαιολογικὴ κυψέλη ποὺ ἡ ἴδια δημιούργησε. Τὴν ἐποχὴ ὅμως τῆς ἐξουσιολαγνείας, καὶ σὲ μία κοινωνία ὅπου τὰ προνόμια θεωροῦνται δικαίωμα, ὑπῆρξε ἡ συνάδελφος ποὺ δὲν μᾶς μεταχειρίσθηκε, καὶ ἡ τελευταία, ἡ πιὸ ἐξοντωμένη ἐργάτρια.

Μέσα σὲ μία κοινωνία ὅπου οἱ εὐθύνες συνεχῶς μετατίθενται ὑπῆρξε ὁ ἀρχηγὸς ἑνὸς ἐπιτελείου, γιὰ τὶς ἀποφάσεις τοῦ ὁποίου ἔπαιρνε μόνη καὶ σὲ ὅλα τὰ μέτωπα ὁλόκληρο τὸ βάρος τῆς εὐθύνης. Μέσα στὴν ἴδια κοινωνία, ποὺ μοιράζει παράσημα σὲ ἰσχυρότερους, ἐκείνη τὰ παραχωροῦσε περήφανα καὶ μὲ κρυφὴ νομίζω ἀγάπη στοὺς συνεργάτες της.

Μέσα σὲ ἕνα ἐχθρικὸ γιὰ τὸν πολιτισμὸ περιβάλλον ἡ ἀκατάβλητη περηφάνεια της θὰ μποροῦσε νὰ τὴν ἔχει περιορίσει στοὺς ἀριστοκρατικοὺς δρόμους τῆς ἐπιστήμης, ὅπου ἦταν πάντα ἡ ἄριστη. Οὔτε αὐτὸ τὸ ἐπέλεξε.

Μὲ ἐκείνη ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς, ἡ μικρή μας κοινωνία στὴν ΙϚ' Ἐφορεία μποροῦσε νὰ εἶναι παραγωγική, ἀγωνιστικὴ καὶ αἰσιόδοξη. Αὐτὸ διδάχθηκε ἀπὸ μία Κυρία ποὺ ἤξερε νὰ ἀγαπᾶ μὲ τὶς πράξεις της καὶ ποτέ, *μὰ ποτὲ* μὲ τὰ λόγια.

Ἔφη Πουλάκη
ΙϚ' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΙΟΥΛΙΑΣ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΑΑ *Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν*
ΑΔ *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*
ΑΕΜΘ *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη*

* Τὸ δημοσίευμα περιλαμβάνεται στὰ *Ἠπειρωτικὰ καὶ μακεδονικὰ μελετήματα.*
** Τὸ δημοσίευμα εἶναι ὑπογεγραμμένο *Ἰ. Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου.*

Α΄. ΑΥΤΟΤΕΛΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. *Ὁδηγὸς Μουσείου Ἰωαννίνων.* Ἀθῆναι, 1973 (Τ.Α.Π., Ὁδηγοί, ἀρ. 24), σ. 110, πίν. 39.

** **2.** *Χαλκαῖ κορινθιουργεῖς πρόχοι. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς χαλκουργίας.* Ἀθῆναι, 1975 (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 82), σ. κη΄+205, εἰκ. XXIII, πίν. 56.
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ: Dorothy Kent Hill, *American Journal of Archaeology,* 82, 1978, 418-419.
Claude Rolley, *Revue Archéologique,* 1987/2, 342-345.

3. *Βίτσα. Τὰ νεκροταφεῖα μιᾶς μολοσσικῆς κώμης*, Α-Γ. Ἀθήνα, 1986 (Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου ἀρ. 33), σ. κ΄+397, πίν. 347, σχ. 116+XIX.
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ: Costantino Sueref, *Archeologia Classica*, XLI, 1989, 469-472.
Imma Kilian, *Prähistorische Zeitschrift,* 65, 1990, 101-102.
Claude Rolley, *Revue Archéologique* 1991/1, 136-137.

4. *Οἱ ταφικοὶ τύμβοι τῆς Αἴνειας.* Ἀθήνα, 1990 (Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου ἀρ. 41), σ. 135, πίν. 76.

5. *Ὁδηγὸς Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης.* Ἀθήνα, 1996, σ. 253 (καὶ ἀγγλικά, γαλλικά, γερμανικὰ καὶ ἰταλικά).

6. *Ἀργυρὰ καὶ χάλκινα ἔργα τέχνης στὴν Ἀρχαιότητα.* Ἀθήνα, 1997, σ. 300.
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ: Claude Rolley, *Revue Archéologique,* 1998/2, 294-296.

7. *Μικρὸς Ὁδηγὸς Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης.* Ἀθήνα, 1997, σ. 192 (καὶ ἀγγλικά).

8. *Ἠπειρωτικὰ καὶ μακεδονικὰ μελετήματα*, Ι-ΙΙ. Ἀθῆναι, 2001 (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 198-199), σ. XXXVI+816 (ὁ παρὼν τόμος, ὁ ὁποῖος περιέχει τὶς μελέτες ποὺ σημειώνονται μὲ ἀστερίσκο).

Β΄. ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΥΣ ΤΟΜΟΥΣ

* **9.** Νέοι κιβωτιόσχημοι τάφοι τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ περιόδου ἐξ Ἠπείρου. *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1969, 179-207.

* **10.** Πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα ἐκ τῆς περιοχῆς Ἀγρινίου. *ΑΔ*, 24, 1969, Α΄, 74-94.

* **11.** Ὑστεροαρχαϊκὸς ναὸς εἰς Ἄρταν. *ΑΑΑ*, II.1, 1969, 39-43.

12. Mössbauer Spectroscopy of Ancient Greek Pottery. *Nature*, 229, Nº 5285, 485-488 (μὲ τοὺς N. H. J. Gangas, A. Kostikas, A. Simopoulos).

13. Νέα εὑρήματα ἐξ Ἠπείρου. *ΑΑΑ*, III.1, 1970, 39-45.

14. Πολεοδομικὰ τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας. *ΑΑΑ*, IV.3, 1971, 332-335.

15. Εἰδήσεις ἐξ Ἠπείρου. *ΑΑΑ*, IV.3, 1971, 336-341.

* **16.** Θησαυρὸς χαλκῶν πελέκεων ἐκ Καταμάχης Ἰωαννίνων. *ΑΑΑ*, V.1, 1972, 112-118.

17. Τὰ νέα ἀρχαιολογικὰ Μουσεῖα τῆς Ἠπείρου. *ΑΑΑ*, VI.1, 1973, 73-82.

18. Ἀρχαιολογικαὶ εἰδήσεις ἐξ Ἠπείρου. *ΑΑΑ*, VI.2, 1973, 215-229.

* **19.** Le trésor de vases de bronze de Votonosi. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 99, 1975, II, 729-788.

* **20.** Πῖλος λακωνικός. *Στήλη. Τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, Ἀθήνα, 1980, 236-241.

* **21.** Phrygische Helme. *Archäologischer Anzeiger* 1982, 497-520.

* **22.** Ἡ Ἤπειρος στὸν 8ο καὶ 7ο αἰ. π.Χ. *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, LX (N.S. XLIV), 1982. *Atti del Convegno Internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell' VIII e VII sec. a. C., Atene 15-20 ottobre 1979*, 77-98.

* **23.** La Macédoine de la protohistoire à l'époque archaïque. *Magna Grecia, Epiro e Macedonia. Atti del ventiquattresimo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 5-10 ottobre 1984*, Napoli, 1985, 133-166.

* **24.** Les armes en fer de Vitsa. Rapports et divergences avec la région illyrienne. *Iliria*, 2-1985, 195-200.

* **25.** Ἡ ἐπιγραφὴ τῶν Καλινδοίων. *Ἀρχαία Μακεδονία, IV. Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ Τέταρτο Διεθνὲς Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 21-25 Σεπτεμβρίου 1983*, Θεσσαλονίκη, 1986, 87-114.

* **26.** Τὰ πρῶτα 50 χρόνια τῆς Ἐφορείας Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης. *Συμπόσιο «Ἡ Θεσσαλονίκη μετὰ τὸ 1912», Θεσσαλονίκη, 1-3 Νοεμβρίου 1985*, Θεσσαλονίκη, 1986, 1-63.

* **27.** Ἡ δημοσίευση τῶν μολυβδίνων πινακίων τῆς Δωδώνης. *Πρακτικὰ τοῦ Η΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς, Ἀθήνα, 3-9 Ὀκτωβρίου 1982*, Β΄, Ἀθήνα, 1987, 82-86.

* **28.** Ἀνασκαφικὲς καὶ ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες στὴ Νικόπολη κατὰ τὴν δεκαετία 1967-1977. *Νικόπολις Α΄. Πρακτικὰ τοῦ πρώτου Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὴ Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, Πρέβεζα, 1987, 135-144.

* **29.** Vitsa. Organisation et cimetières d'un village molosse. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité. Actes du colloque international de Clermont-Ferrand (22-25 octobre 1984)*, Clermont-Ferrand, 1987, 53-64.

* **30.** Ἡ ὑδρία τῆς Αἴνειας. *Ἀμητός. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν Καθηγητὴ Μανόλη Ἀνδρόνι-*

κο, Θεσσαλονίκη, 1987, 1, 157-168.

31. Ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὴ Χαλκιδική. *ΑΕΜΘ*, 1, 1987, 279-285.

32. Ἀνασκαφὲς στὸ Πολύχρονο Χαλκιδικῆς. *ΑΕΜΘ*, 2, 1988, 317-329 (μὲ τὶς Μ. Παπᾶ καὶ Μπ. Τσιγαρίδα).

33. Ἀνασκαφὴ Μένδης. *ΑΕΜΘ*, 2, 1988, 331-345.

34. Ἀνασκαφὴ στὸν Κοῦκο Συκιᾶς, Ν. Χαλκιδικῆς. *ΑΕΜΘ,* 2, 1988, 357-370 (μὲ τὴν Ἰ. Κάριγκτον-Σμίθ).

* **35.** Οἱ ταφικοὶ τύμβοι τῆς Νέας Μηχανιώνας. *Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας, Ἀθήνα, 4-10 Σεπτεμβρίου 1983,* Β', Ἀθήνα, 1988, 25-30.

36. Ἀνασκαφὲς στὸ Πολύχρονο Χαλκιδικῆς – 1989. *ΑΕΜΘ*, 3, 1989, 391-408 (μὲ τὶς Μ. Παπᾶ καὶ Μπ. Τσιγαρίδα).

37. Ἀνασκαφὴ Μένδης 1989. *ΑΕΜΘ*, 3, 1989, 409-423.

38. Ἀνασκαφὴ στὸν Κοῦκο Συκιᾶς, 1989. *ΑΕΜΘ*, 3, 1989, 425- 438 (μὲ τὴν J. Carington-Smith).

* **39.** Νέα τοπογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν χώρα τῶν Χαλκιδέων. *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις καὶ χώρα στὴν Ἀρχαία Μακεδονία καὶ Θράκη. Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986,* Θεσσαλονίκη, 1990, 109-131.

* **40.** Polychrono: A New Archaeological Site in Chalkidike. *Εὐμουσία. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou*, Sydney, 1990, 79-86.

41. Μένδη - Ποσείδι 1990. *ΑΕΜΘ*, 4, 1990, 399-410.

42. Τὸ παράλιο νεκροταφεῖο τῆς Μένδης. *ΑΕΜΘ,* 4, 1990, 411-423 (μὲ τὴν Σ. Μοσχονησιώτη).

43. Παρθενώνας Χαλκιδικῆς: Ἱερὸ σὲ κορυφὴ τοῦ Ἴταμου. *ΑΕΜΘ*, 4, 1990, 425-438 (μὲ τοὺς Μ. Μπέσιο καὶ Ἑ. Τρακοσοπούλου).

44. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν Κοῦκο Συκιᾶς, 1990. *ΑΕΜΘ*, 4, 1990, 439-454 (μὲ τὴν J. Carington-Smith).

45. Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὰ Νέα Ρόδα Χαλκιδικῆς. *ΑΕΜΘ*, 4, 1990, 455-468 (μὲ τὴν Ἐ.-Μπ. Τσιγαρίδα).

46. Πρόγραμμα Ἀρχαίας Ἀγορᾶς Θεσσαλονίκης. *ΑΕΜΘ*, 5, 1991, 247-256 (μὲ τοὺς Γ. Βελένη, Δ. Κυριάκου καὶ Ζάχι Ἀλ Σαγιάχ).

47. Ποσείδι 1991. *ΑΕΜΘ*, 5, 1991, 303-318.

48. Ποσείδι 1992. *ΑΕΜΘ*, 6, 1992, 443-450.

49. Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὰ Νέα Ρόδα Χαλκιδικῆς. *ΑΕΜΘ*, 6, 1992, 467-474 (μὲ τὴν Ἐ.-Μπ. Τσιγαρίδα).

* **50.** Ἀρχαϊκὸ ἱερὸ στὴ Σάνη Χαλκιδικῆς. *Ἀρχαία Μακεδονία, V. Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ Πέμπτο Διεθνὲς Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 10-15 Ὀκτωβρίου 1989*, 1, Θεσσαλονίκη, 1993, 179-236.

* **51.** Les lamelles oraculaires de Dodone et les villes de l' Épire du Nord. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité - II. Actes du IIe colloque international de Clermont-*

Ferrand (25-27 octobre 1990), Paris, 1993, 55-60 (μὲ τοὺς S. Dakaris καὶ A. Ph. Christidis).

* **52.** Πληροφορίες γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ δύο ἀρχαίων πόλεων τῆς Παλλήνης. *Χρονικὰ τῆς Χαλκιδικῆς. Παράρτημα. Πολιτιστικὴ κληρονομιὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση στὴ Χαλκιδικὴ καὶ τὸ Ἅγιο Ὄρος. Πρακτικὰ τοῦ Τρίτου Διεθνοῦς Συμποσίου, Οὐρανούπολη Χαλκιδικῆς, 14-16 Σεπτεμβρίου 1990*, Θεσσαλονίκη, 1993, 119-133.

* **53.** Nouvelles données sur l'architecture archaïque en Macédoine centrale et en Chalcidique. J. des Courtils καὶ J.-Ch. Moretti (ἐπιμ.), *Les grands ateliers d'architecture dans le monde égéen du VIe siècle av. J.-C. Actes du colloque d'Istanbul, 23-25 mai 1991 (Varia Anatolica III)*, Istanbul, 1993, 89-95.

54. Ἐργασίες στὴν Ἀρχαία Ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονίκης. *ΑΕΜΘ*, 7, 1993, 321-328 (μὲ τὴν Π. Ἀδὰμ-Βελένη).

55. Ποσείδι 1993. *ΑΕΜΘ*, 7, 1993, 401-412.

56. Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὰ Νέα Ρόδα Χαλκιδικῆς. *ΑΕΜΘ*, 7, 1993, 445-454 (μὲ τὴν Ἐ.-Μπ. Τσιγαρίδα).

* **57.** The kalyx krater of Sevaste in Pieria. I. Worthington (ἐπιμ.), *Ventures into Greek History*, Oxford, 1994, 189-211.

* **58.** Anciennes nécropoles de la Chalcidique. *Nécropoles et sociétés antiques (Grèce, Italie, Languedoc). Actes du Colloque International du Centre de Recherches Archéologiques de l'Université de Lille III, Lille, 2-3 décembre 1991*, Naples, 1994 (*Cahiers du Centre Jean Bérard, XVIII*), 79-98.

* **59.** Ἡ τελευταία οἰκία τῆς μολοσσικῆς κώμης στὴ Βίτσα Ζαγορίου. *Φηγός. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν Καθηγητὴ Σωτήρη Δάκαρη*, Ἰωάννινα, 1994, 189-220.

60. Ποσείδι 1994. *ΑΕΜΘ*, 8, 1994, 269-274.

61. Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στήν «Οὐρανιδῶν πόλιν». *ΑΕΜΘ*, 8, 1994, 289-294.

62. Νέα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῶν δρόμων τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ βορείου λόφου τῆς ἀρχαίας Ὀλύνθου 1992-1994. *ΑΕΜΘ*, 8, 1994, 295-303 (μὲ τὴν Σ. Πρωτοψάλτη).

63. A Cypriot Graffito on an SOS Amphora from Mende, Chalcidice. *Kadmos*, 34, 1995, 5-7.

64. Il restauro e la valorizzazione degli scavi dell'antica Olinto. *I siti archeologici. Un problema di musealizzazione all'aperto. Secondo seminario di studi, Roma, Gennaio 1994*, Roma, 1995, 380-386 (μὲ τὶς F. Athanassiu καὶ C. Gheorghisoudi).

* **65.** Dodone et les villes de la Grande Grèce et de la Sicile. *La Magna Grecia e i grandi santuari della Madrepatria. Atti del trentunesimo convegno di studi sulla Magna Grecia. Taranto, 4-8 ottobre 1991*, Napoli, 1995, 63-90.

* **66.** Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Χολομώντα. *Ἐπιγραφὲς τῆς Μακεδονίας. Γ΄ Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴ Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 8-12 Δεκεμβρίου 1993*, Θεσσαλονίκη, 1996, 208-227.

* **67.** Cities and Sanctuaries of the Archaic Period in Chalkidike. *The Annual of the British School at Athens*, 91, 1996, 319-328.

* **68.** Ὁ Κάσσανδρος, ἡ Κασσάνδρεια καὶ ἡ Θεσσαλονίκη. *Μνήμη Μανόλη Ἀνδρόνικου,*

Θεσσαλονίκη, 1997, 39-50.

* **69.** Ποσείδι. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδώνα στὴ Χαλκιδική. *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 2, 1997, 18-23.

70. Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνη. *Ἤπειρος. 4000 χρόνια ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ*, Ἀθήνα, 1997, 63-73 [=Archaeology and Art. *Epirus. 4000 Years of Greek History and Civilization*, Athens, 1997, 63-73].

* **71.** Τοπογραφικὰ Κασσάνδρας. *Ἀφιέρωμα στὸν N. G. L. Hammond*, Θεσσαλονίκη, 1997, 65-75.

72. Oracular Tablets from Dodona. C. Brixhe (ἐπιμ.), *Poikila Epigraphika (Études d'Archéologie Classique, IX)*, Nancy, 1997, 103-110 (μὲ τοὺς A. Ph. Christidis καὶ S. Dakaris).

* **73.** Μακεδονικὰ συμπόσια. *Ἀμπελοοινικὴ ἱστορία στὸ χῶρο τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης. Ε΄ Τριήμερο ἐργασίας, Νάουσα, 17-19 Σεπτεμβρίου 1993*, Ἀθήνα, 1998, 21-30.

74. Magic in the oracular tablets from Dodona. D. Jordan, H. Montgomery, E. Thomassen (ἐπιμ.), *The world of ancient magic. Papers from the first International Samson Eitrem Seminar at the Norwegian Institute at Athens, 4-8 May 1997*, Bergen, 1999, 67-72 (μὲ τοὺς A.-Ph. Christidis καὶ S. Dakaris).

75. Οἱ ἀρχαῖοι χρόνοι. Ἰ. Βοκοτοπούλου - Ἰ. Ἀ. Παπαγγέλου κ.ἄ., *Χαλκιδική*, Ἀθήνα, 2001, 32-99.

* **76.** Greek Colonisation in the littoral of Chalcidice and Lower Macedonia. Ἰ. Βοκοτοπούλου, *Ἠπειρωτικὰ καὶ μακεδονικὰ μελετήματα*, Ἀθῆναι, 2001, 739-762.

Γ΄. ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΙΚΑ

77. Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἠπείρου. *ΑΔ*, 21, 1966 (1968), Β΄2, 287, 289-290.

78. Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἠπείρου. *ΑΔ*, 22, 1967 (1969), Β΄2, 339-349.

79. Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἠπείρου. *ΑΔ*, 23, 1968 (1969), Β΄2, 286-296.

** **80.** Νικόπολις, *ΑΑΑ*, Α΄2, 1968, 155.

81. Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἠπείρου. *ΑΔ*, 24, 1969 (1970), Β΄2, 246-254.

82. Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἠπείρου. *ΑΔ*, 25, 1970 (1973), Β΄2, 303-314.

83. Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἠπείρου. *ΑΔ*, 26, 1971 (1975), Β΄2, 330-337.

84. Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἠπείρου. *ΑΔ*, 27, 1972 (1977), Β΄2, 442-454.

85. Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἠπείρου. *ΑΔ*, 28, 1973 (1977), Β΄2, 400-411.

86. Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἠπείρου. *ΑΔ*, 29, 1973-1974 (1979), Β΄2, 596-597.

87. Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἠπείρου. *ΑΔ*, 30, 1975 (1983), Β΄2, 209-217.

88. Ἐφορεία Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἠπείρου. *ΑΔ*, 31, 1976 (1984), Β΄2, 193-199.

89. Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἠπείρου. *ΑΔ*, 32, 1977 (1984), Β΄1, 145-149.

90. ΙΣΤ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων. *ΑΔ*, 35, 1980 (1988), Β΄2, 360-372.

91. ΙΣΤ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων. *ΑΔ*, 37, 1982 (1989), Β΄2, 279-286.

92. ΙΣΤ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων. *ΑΔ*, 38, 1983 (1989), Β΄2, 265-280.

93. ΙΣΤ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων. *ΑΔ*, 39, 1984 (1989), Β΄2, 214-227.

94. ΙΣΤ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων. *ΑΔ*, 40, 1985 (1990), Χρονικά, 232-244.

95. ΙΣΤ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων. *ΑΔ*, 41, 1986, Χρονικά, 146-149.

96. ΙΣΤ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων. *ΑΔ*, 42, 1987 (1992), Β΄2, 367-371.

97. ΙΣΤ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων. *ΑΔ*, 43, 1988 (1993), Β΄2, 353, 361, 364.

98. ΙΣΤ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων. *ΑΔ*, 44, 1989 (1995), Β΄2, 317, 326-327, 333-334.

99. ΙΣΤ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων. *ΑΔ*, 45, 1990 (1995), Β΄2, 301, 314-317, 318-321.

100. ΙΣΤ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων. *ΑΔ*, 46, 1991 (1996), Β΄2, 284-288.

101. ΙΣΤ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων. *ΑΔ*, 47, 1992 (1997), Β΄2, 384-385, 387.

102. ΙΣΤ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων. *ΑΔ*, 48, 1993 (1998), Β΄2, 350 (μὲ τὴν Ἐλ.-Μπ. Τσιγαρίδα).

103. ΙΣΤ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων. *ΑΔ*, 49, 1994 (1999), Β΄2, 461 (μὲ τὴν Ἐλ.-Μπ. Τσιγαρίδα).

Δ΄. ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΕΚΘΕΣΕΩΝ

104. *Σίνδος. Κατάλογος τῆς ἔκθεσης*. Ἀθήνα, 1985, λήμματα 65, 72, 90, 100, 119-121, 138-140, 161-167, 176, 199, 211, 222, 233-237, 240, 261-263, 294, 301-305, 337, 354, 376, 408, 452, 458, 466, 467, 506.

105. Εἰσαγωγή. *Μελέτες γιὰ τὴν Ἀρχαία Θεσσαλονίκη. Θεσσαλονίκην Φιλίππου Βασίλισσαν,* Θεσσαλονίκη, 1985, VII-X.

106. Θέρμη-Θεσσαλονίκη. Οἱ τοῦμπες τῆς περιοχῆς Θεσσαλονίκης. *Θεσσαλονίκη. Ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ μέχρι τὰ χριστιανικὰ χρόνια,* Ἀθήνα, 1986, 13-21, 83-101, 145-147.

107. Ἡ Μακεδονία ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους ὡς τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο. Χαλκιδικὴ καὶ Ὄλυνθος. *Ἡ Μακεδονία ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ χρόνια ὡς τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο,* Ἀθήνα, 1988, xvii-xxiii, 118-119.

108. Μακεδονία, γεωγραφικὸ καὶ ἱστορικὸ διάγραμμα. Ἡ πρώιμη ἐποχὴ τοῦ σιδήρου. Οἱ

ἀρχαϊκοὶ καὶ κλασικοὶ χρόνοι (τὰ δύο τελευταῖα κεφάλαια μὲ τὴν Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη). *Ἀρχαία Μακεδονία*, Ἀθήνα, 1988, 10-12, 22-33 (καὶ ἀγγλικά).

109. Μακεδονία - Γεωγραφικὸ καὶ ἱστορικὸ διάγραμμα. Ἡ προσφορὰ τῆς Μακεδονίας στὸν ἑλληνικὸ καὶ στὸν παγκόσμιο πολιτισμό. Ὄλυνθος. Γραπτὲς πηγὲς γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία. Ἡ πρώιμη ἐποχὴ τοῦ σιδήρου (11ος-8ος αἰ. π.Χ.). Οἱ ἀρχαϊκοὶ χρόνοι (7ος-6ος αἰ. π.Χ.). Οἱ κλασικοὶ χρόνοι (5ος-4ος αἰ. π.Χ.) (τὰ τρία τελευταῖα κεφάλαια μὲ τὴν Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη). *Ἑλληνικὸς πολιτισμός. Μακεδονία. Τὸ βασίλειο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, Marché Bonsecours, Μοντρεάλ, 7 Μαΐου - 19 Σεπτεμβρίου 1993*, Ἀθήνα, 1993, 12-19, 52-54, 71-73, 129-132, 149-152, 197-201, λήμματα 5-7, 10-13, 194-195, 236, 238, 240-241 (καὶ ἀγγλικά, γαλλικὰ καὶ ἰταλικά).

Ε΄. ΑΡΘΡΑ ΣΕ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ

* **110.** Calcidica, Penisola. *Enciclopedia dell'Arte Antica. Secondo Supplemento 1971-1994*, I, Roma, 1994, 810-814.

111. Salonicco. *Enciclopedia dell'Arte Antica. Secondo Supplemento 1971-1994*, V, Roma, 1997, 73-75.

ϛ΄. ΕΚΛΑΪΚΕΥΤΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

112. Vitsa. Un villaggio molosso nell'Epiro centrale. *Magna Graecia,* XIV, N. 1/2, Gennaio-Febbraio 1979, 16-17.

113. Nuovi musei archeologici in Epiro. *Magna Graecia,* XIV, N. 1/2, Gennaio-Febbraio 1979, 18-19.

114. Ἡ ἀνασκαφὴ στὴ Βίτσα Ζαγορίου. *Ἠπειρωτικὴ Ἑταιρεία*, Γ΄, τεῦχος 82-83, Ἰούλιος-Αὔγουστος 1983, 321-327, 336, καὶ 84-85, Σεπτέμβριος-Ὀκτώβριος 1983, 356-360.

115. Thessaloniki archeologica. La preistoria. *Magna Graecia,* XXI, N. 11/12, Novembre-Dicembre 1986, 14-15.

116. Ἡ ἔκθεση «Ἀρχαία Μακεδονία» στὸ Σύδνεϋ. *Δημήτρια 1989, Παμμακεδονικὴ Ἕνωση Ν. Ν. Ο.*, 48-50.

117. Mende. Introduzione agli scavi. *Magna Graecia,* XXVI, N. 9/10, Settembre-Ottobre 1991, 1-4.

118. L'oracolo di Zeus a Dodona. *Magna Graecia,* XXVII, N. 1/4, Gennaio-Aprile 1992, 22-24.

119. Μακεδονικὰ συμπόσια. *Ἡ Καθημερινή, Ἑπτὰ Ἡμέρες,* 17.10.1993, 6-7.

120. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδώνα. *Ἡ Καθημερινή, Ἑπτὰ Ἡμέρες,* 23.7.1995, 12.

121. Ἡ «Οὐρανίδων πόλις». *Ἡ Καθημερινή, Ἑπτὰ Ἡμέρες,* 23.7.1995, 13-15 (μὲ τὴν Μπ. Τσιγαρίδα).

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

ΝΕΟΙ ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΙ ΤΑΦΟΙ ΤΗΣ ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΕΞ ΗΠΕΙΡΟΥ

Κατὰ τὴν διετίαν 1966-1968, εἰς τοὺς ἤδη γνωστοὺς κιβωτιοσχήμους τάφους τῆς πεδιάδος τοῦ Καλμπακίου Ἰωαννίνων[1] προσετέθησαν μερικοὶ νέοι τῆς αὐτῆς περιόδου. Ἡ σύντομος παρουσίασις τούτων ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν ἀνακοίνωσιν τῶν ἐξ αὐτῶν νέων στοιχείων, τὰ ὁποῖα συμπληρώνουν τὴν διὰ τῆς διεξοδικῆς δημοσιεύσεως τῶν τάφων τοῦ 1953 ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ κ. Σ. Δάκαρη σχηματισθεῖσαν εἰκόνα μιᾶς λίαν ἐνδιαφερούσης ἐποχῆς τῆς προϊστορίας τῆς ἀρχαίας Ἠπείρου.

Οἱ νέοι τάφοι προέρχονται ἀπὸ τὴν αὐτὴν γεωγραφικὴν περιοχὴν τοῦ Νομοῦ Ἰωαννίνων. Οἱ τέσσαρες ἐξ αὐτῶν ἐκ τοῦ ὑψιπέδου τῶν Πεδινῶν (Σουδενῶν) Ζαγορίου, ἐκ τῆς θέσεως «Κονίσματα» τῆς Κοινότητος Ἐλαφοτόπου (Τσερβαρίου). Τὰ Πεδινὰ ἔχουν ὑψόμετρον 850 μ. καὶ ἀπέχουν δύο περίπου ὥρας πεζῇ ἀπὸ τῆς νοτιοδυτικῶς κειμένης πεδιάδος τοῦ Καλμπακίου. Ὁ πέμπτος εὑρέθη εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κοινότητος Μαζαρακίου Ζίτσης. Τὸ Μαζαράκι κεῖται ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ ποταμοῦ Θυάμιδος (Καλαμᾶ), κατὰ τὴν ἔξοδον αὐτοῦ ἀπὸ τὴν αὐτὴν πεδιάδα Καλμπακίου, ὅπου εὑρέθησαν τὸ 1953 οἱ πρῶτοι τέσσαρες τάφοι. Εἰς εὐθεῖαν γραμμὴν αἱ δύο ἀπώτεραι περιοχαί, τὸ Μαζαράκι καὶ ὁ Ἐλαφότοπος, δὲν ἀπέχουν πλέον τῶν 12 χιλιομέτρων, ὑπάρχει ὅμως ὑψομετρικὴ διαφορὰ 450 μ. Ὁπωσδήποτε πρόκειται διὰ μίαν γεωγραφικὴν ἑνότητα, οἱ δὲ κάτοικοι τοῦ Ἐλαφοτόπου ἔχουν ἀγροὺς τόσον εἰς τὰ Πεδινά, ὅσον καὶ εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Καλμπακίου.

ΟΙ ΤΑΦΟΙ ΤΟΥ ΕΛΑΦΟΤΟΠΟΥ ΖΑΓΟΡΙΟΥ[2]

Τὸν Μάϊον τοῦ 1966, κατόπιν πληροφοριῶν παρασχεθεισῶν ὑπὸ τοῦ κλητῆρος τῆς Κοινότητος Ἐλαφοτόπου κ. Δημ. Τζόκα, ἠρευνήθη ὁ πρῶτος τάφος 1 τῆς θέσεως «Κονίσματα»· κατὰ τὸν Νοέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐγένετο ὀλιγοήμερος δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐρευνηθοῦν ἕτεροι τρεῖς. Οὐδεὶς ἐκ τῶν τεσσάρων τάφων εὑρέθη ἀδιατάρακτος: ὁ μὲν ὑπ' ἀρ. 1 εἶχεν ἀνασκαφῇ χωρὶς νὰ συληθῇ, ἐνῷ οἱ λοιποὶ εἶχον συληθῆ. Καὶ οἱ τέσσαρες εὑρέθησαν εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ λόφου «Κονίσματα», κατὰ τὴν ἀνατολικὴν παρυφὴν τοῦ ὀροπεδίου τῶν Πεδινῶν, ἐντὸς γειτονικῶν ἀγρῶν. Μὲ γενικὴν κατεύθυνσιν ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς ἦσαν κανονικοὶ κιβωτιόσχημοι τάφοι κατεσκευασμένοι διὰ τεσσάρων ὀρθίων πλευρικῶν πλακῶν, αἱ ὁποῖαι ἔβαινον ἐπὶ τῶν 2-3 πλακῶν τοῦ δαπέδου. Αἱ καλυπτήριοι κατὰ τὸ πλεῖστον δὲν εὑρέθησαν εἰς τὴν θέσιν των.

1 Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Προϊστορικοὶ τάφοι παρὰ τὸ Καλμπάκι Ἰωαννίνων, ἐν ΑΕ 1956, σ. 114-153.

2 Συνοπτικὴ ἔκθεσις ἐδημοσιεύθη ἐν ΑΔ 22, 1967, Β' 2, σ. 345-6, πίν. 249.

Ὁ τάφος 1 ἔκειτο εἰς τὸν ἀγρὸν Θωμᾶ Παπανικολάου. Αἱ καλυπτήριοι πλάκες ἔλειπον. Διαστάσεις: μῆκος 1.90 μ., πλάτος 0.42 μ., βάθος 0.55 μ. (πίν. 23α). Λόγῳ τῆς πιέσεως τῶν ἐξωτερικῶν χωμάτων, αἱ πλευρικαὶ πλάκες εἶχον θραυσθῆ καὶ κλίνει πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου. Τὸ περιεχόμενόν του εἶχεν ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν σκαφῆ, χωρὶς ὅμως νὰ ἀφαιρεθοῦν τὰ κτερίσματα. Εἰς τὴν ἀρχικήν των θέσιν εὑρέθησαν μόνον οἱ πέντε πήλινοι κύαθοι τοῦ τάφου· ἐκ τούτων, ὁ μὲν εἷς ἦτο τοποθετημένος εἰς τὴν ΝΑ. γωνίαν, ἐνῷ εἰς τὴν ΒΑ. ἕτεροι τρεῖς εἶχον ἀποτεθῆ εἰς στήλην, ὁ εἷς ἐπὶ τοῦ ἄλλου καὶ πλησίον αὐτῶν ὁ τέταρτος, προφανῶς μετακινημένος ἐκ τῆς ἀρχικῆς του θέσεως (πίν. 23β). Τὰ ὑπόλοιπα κτερίσματα ὡς καὶ τὰ ὀστᾶ εὑρέθησαν τελείως διατεταραγμένα, πλὴν τῆς περιοχῆς τῶν μηριαίων, ὅπου ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν μαρτυρεῖ τὴν ταφὴν πλειόνων τοῦ ἑνὸς νεκρῶν. Τοῦτο ἐνισχύεται ἐκ τῆς εὑρέσεως τεμαχίων κρανίων κατὰ τὰ δύο ἄκρα τοῦ τάφου. Καὶ εἰς τὸ Καλμπάκι παρετηρήθη τὸ ἀνάλογον φαινόμενον τῆς ταφῆς δύο νεκρῶν εἰς ἀντιθετικὴν θέσιν μεταξύ των ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ τάφου[1].

Ἡ ἔρευνα τῶν ἀναμεμοχλευμένων χωμάτων, πλὴν τῶν ἀνωτέρω πηλίνων κυάθων, ἀπέδωσε τὰ ἑξῆς κτερίσματα: χαλκῆν δρεπανοειδῆ μάχαιραν (πίν. 24γ), χαλκοῦν ψέλιον ἀπολῆγον εἰς σπειροειδεῖς δίσκους, ἕτερον πολὺ μικρότερον, ὀκτὼ μικροὺς σπειροειδεῖς χαλκοῦς δίσκους, ὀκτὼ δακτυλίους ἐκ χαλκοῦ ταινιοειδοῦς ἐλάσματος (πίν. 24α), πεντήκοντα μικροσκοπικὰς χαλκᾶς ἀτρακτοσχήμους ψήφους περιδεραίου, τριάκοντα καὶ μίαν δισκοειδεῖς ἐκ χαλκηδονίου, ἑπτὰ ἠλεκτρίνας, ἓν λεπτὸν χρυσοῦν ἔλασμα καὶ ἓν πήλινον ἀμφικωνικὸν σφονδύλιον (πίν. 24β). Τὰ κτερίσματα ταῦτα μαρτυροῦν περὶ ταφῆς ἀτόμων διαφόρου ἡλικίας (παιδικὸν ψέλιον ἀνήκει ἴσως εἰς τὸν νεκρὸν τῆς μικρᾶς κάτω γνάθου τοῦ πίν. 23β) καὶ ἴσως διαφόρου φύλου, ἂν καὶ ἡ δρεπανοειδὴς μάχαιρα δυνατὸν νὰ εἶναι κτέρισμα καὶ γυναικός[2].

Οἱ τάφοι 2-4 εὑρέθησαν ἐντὸς δύο γειτονικῶν ἀγρῶν τοῦ Παν. Τζιόβα, περὶ τὰ 100 μ. νοτιώτερον τοῦ τάφου 1, εἰς τὴν ἐπιφάνειαν σχεδὸν τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 1).

Ὁ τάφος 2, διαστάσεων 1.67 × 0.45 × 0.40 μ., εὑρέθη ἀδιατάρακτος κατὰ τὰς δύο στενὰς πλευράς. Εἰς τὴν ἀνατολικήν, πλησίον ὀστῶν κρανίου, εἶχον τοποθετηθῆ ἐπὶ μικρῶν πλακῶν δύο μόνωτοι κύαθοι· εἰς τὴν δυτικήν, πλησίον κρανίου παιδός, μικρὰ πηλίνη πρόχους (πίν. 25γ, *α, β, δ*). Καὶ ἐδῶ φαίνεται νὰ εἶχον ταφῆ ἀντιθετικῶς δύο νεκροί.

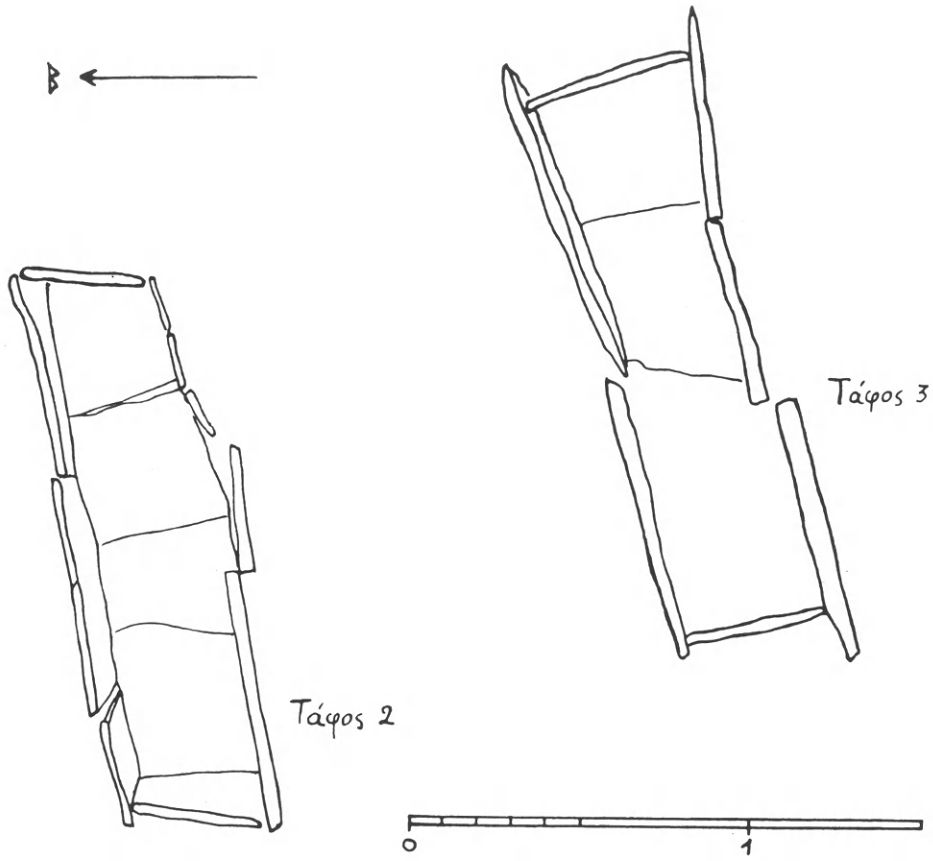
Ὁ τάφος 3, διαστάσεων 1.95 × 0.47 × 0.50 μ., ἔκειτο παραλλήλως πρὸς τὸν προηγούμενον καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.20 μ. ἀπὸ ἐκείνου. Τὸ πρὸς Ἀνατολὰς τμῆμά του διέσωζε τρία τεμάχια καλυπτηρίου πλακός. Καὶ αὐτὸς ὁ τάφος εἶχε παλαιόθεν συληθῆ, ἀπέμειναν ὅμως εἰς μὲν τὴν ΝΔ. γωνίαν μελανότεφρος κύαθος πλησίον ὀστῶν κνήμης (πίν. 25γ, *γ*), εἰς δὲ τὴν ἄλλην ἐπίχωσιν δύο χαλκοῖ δακτύλιοι, εἷς ἀνοικτὸς ἀπολήγων εἰς σπείρας καὶ ἕτερος μὲ ὁριζοντίους αὐλακώσεις (πίν. 24α, *ιβ′, ιγ′*).

1 Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ἔ. ἀ. σ. 116.

2 Ὁ τάφος 113 τοῦ προσφάτως ἀνασκαφέντος νεκροταφείου Βίτσας Ζαγορίου περιεῖχε τὸν σκελετὸν νεκρᾶς πρωτογεωμετρικῶν χρόνων, ἡ ὁποία, πλὴν τοῦ πλουσίου χαλκοῦ κόσμου, ἔφερε καὶ σιδηρᾶν καμπύλην μάχαιραν εἰς τὴν ὀσφύν. Βλ. σχετικὴν ἔκθεσιν ἐν ΑΔ 23, 1968, Β′ 2, σ. 289-90, σχεδ. 1.

Ὁ τάφος 4, περὶ τὰ 50 μ. ΝΑ. τοῦ προηγουμένου, οὐδὲν ἀπέδωσεν. Ἦτο λίαν ἐπιμελοῦς κατασκευῆς καὶ τὴν μίαν μακρὰν πλευρὰν ἀπετέλει πλὰξ μήκους 2 μέτρων.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν τάφων τοῦ Ἐλαφοτόπου συνίσταται εἰς τὸ ὅτι περιέσωσαν πήλινα ἀγγεῖα μετὰ χαλκῶν ἀντικειμένων ἀναλόγων τῶν εὑρεθέντων εἰς τοὺς τάφους

Εἰκ. 1. Οἱ τάφοι 2 - 3 τῆς θέσεως «Κονίσματα» Ἐλαφοτόπου.

Καλμπακίου, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οὐδὲν ἀγγεῖον γνωρίζομεν, καὶ τοιουτοτρόπως ἀποβαίνει δυνατὴ ἡ χρονολόγησις τῆς ἐντοπίας κεραμεικῆς. Ἤδη προχωροῦμεν εἰς ἀναλυτικὴν ἐξέτασιν τῶν κτερισμάτων.

Α΄ Πήλινα.

1. Ἡμισφαιρικὸς κύαθος τάφου 1 μὲ ὑπερυψωμένην ταινιωτὴν λαβήν (πίν. 25β, **α**). Ὕψ. 0.065 - 0.103 μ. Διάμ. στομίου 0.097 μ. Διάμ. κοιλίας 0.11 μ. Ὀλίγον συμπεπληρωμένος εἰς τμῆμα τοῦ χείλους. Πηλὸς μελανότεφρος, πορώδης, περιέχων μικρότατα τρίμματα λίθων καὶ ὀλίγον μαρμαρυγίαν. Ἐπιφάνεια μηχανικῶς λελεασμένη διὰ ξυλίνου ἐργαλείου. Χειροποίητον.

Στερεῖται βάσεως καὶ πλησιάζει περισσότερον τὸν τύπον τῆς ἀρυταίνης. Ἡ λοξῶς τοποθετημένη ταινιωτὴ λαβὴ σχηματίζει ἄνω ὀξεῖαν γωνίαν. Τὸ χεῖλος ἔχει μορφὴν ἐπιπέδου στεφάνης μὲ ἐλαφρὰν κλίσιν πρὸς τὰ ἔσω. Εἰς τὸ ὕψος τῆς κάτω προσφύσεως τῆς λαβῆς τὸ ἄνω καὶ τὸ κάτω τμῆμα τῆς κοιλίας τοῦ ἀγγείου συναντῶνται κατ' ἀμβλεῖαν γωνίαν.

2. Ἡ μ ι σ φ α ι ρ ι κ ὸ ς κ ύ α θ ο ς τ ά φ ο υ 1 (πίν. 25β, **β**). Ὕψ. 0.065 - 0.085 μ. Διάμ. στομίου 0.09 μ. Διάμ. κοιλίας 0.10 μ. Πηλὸς καστανὸς μὲ ἐπιφάνειαν μελανὴν κατὰ τόπους ἐκ τῆς ὀπτήσεως· περιέχει εὐμεγέθη τεμάχια λίθων καὶ εἰς μερικὰ σημεῖα ἔχει ἀπολεπισθῆ. Ἡ ἐπιφάνεια, ὅπου διατηρεῖται, εἶναι λεία, ἀλλ' ὑστερεῖ εἰς τεχνικὴν τοῦ προηγουμένου. Χειροποίητον.

Τὸ σχῆμα ὡς τὸ τοῦ ὑπ' ἀρ. 1, ἀλλ' ἡ ταινιόσχημος λαβὴ δὲν ἀπολήγει ἄνω εἰς ὀξύ, τὸ χεῖλος κλίνει ἐντονώτερον πρὸς τὰ ἔσω, ἐπὶ δὲ τῆς ἀμβλείας ἀκμῆς κατὰ τὸ ὕψος τῆς κάτω προσφύσεως τῆς λαβῆς καὶ εἰς τὸ μέσον τῆς προσθίας ὄψεως τοῦ κυάθου σχηματίζεται σειρὰ τεσσάρων ἐφαπτομένων πλαστικῶν ὀρθογωνίων ἀποφύσεων.

3. Ἕ τ ε ρ ο ς π α ρ ό μ ο ι ο ς, τ ά φ ο υ 1 (πίν. 25β, **γ**). Ὕψ. 0.065 - 85 μ. Διάμ. στομίου 0.095 μ., κοιλίας 0.098 μ. Χειροποίητος, συγκεκολλημένος καὶ συμπεπληρωμένος. Πηλὸς καστανότεφρος περιέχων τρίμματα λίθων. Ἐπιφάνεια λίαν ἀπολεπισμένη λόγῳ κακῆς ὀπτήσεως· σώζει ἴχνη μηχανικῆς λειάνσεως.

Τὸ σχῆμα ὡς τὸ τοῦ ὑπ' ἀρ. 2. Ἡ στεφάνη τῶν χειλέων ἔχει μικροτέραν κλίσιν καὶ αἱ ἐπὶ τῆς ἀκμῆς ἀποφύσεις τῆς προσθίας ὄψεως εἶναι μόνον δύο. Στερεῖται εὐσταθείας. Τὸ κέντρον βάρους εἰς τὴν λαβήν.

4. Ἕ τ ε ρ ο ς κ ύ α θ ο ς, τ ά φ ο υ 1 (πίν. 25β, **δ**). Ὕψ. 0.055 - 0.078 μ. Διάμ. στομίου καὶ κοιλίας 0.08 μ. Πηλὸς καστανὸς περιέχων τρίμματα κιτρίνου πηλοῦ καὶ λιθαρίων. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι μελανὴ κατὰ τόπους λόγῳ τῆς ἀνομοιομεροῦς ὀπτήσεως καὶ ἔχει ὀλίγον ἀπολεπισθῆ. Φανερὰ καὶ ἐδῶ τὰ ἴχνη τῆς μηχανικῆς λειάνσεως καθ' ὁριζόντιον φοράν, ὅπως ἄλλωστε καὶ εἰς τὰς ἄλλας περιπτώσεις. Χειροποίητον.

Βαθύτερος τῶν προηγουμένων, μὲ περισσότερον ὀρθὸν τὸ ἄνω μέρος τῆς κοιλίας, φέρει ὁριζόντιον χεῖλος καὶ τρεῖς μαστοειδεῖς ἀποφύσεις ἐπὶ τῆς ἀμβλείας ἀκμῆς τῆς κοιλίας.

5. Τ ὸ ἥ μ ι σ υ κ υ ά θ ο υ ἐ κ τ ο ῦ τ ά φ ο υ 1 (πίν. 25β, **ε**). Ὕψ. 0.075 μ. Διάμ. 0.108 μ. Σώζει τὰς προσφύσεις τῆς λαβῆς καὶ τὴν μίαν πλευρικὴν ἐκ τῶν τριῶν μαστοειδῶν ἀποφύσεων. Πηλὸς καστανέρυθρος περιέχων τρίμματα ἐρυθρῶν καὶ καστανῶν κεράμων, ὡς καὶ λίθους. Ἐπιφάνεια ὁμοιομόρφως μελανή, λεία, ἀλλὰ θαμπή. Χειροποίητον μὲ φανερὰς ἀσυμμετρίας.

6. Μ ό ν ω τ ο ς κ ύ α θ ο ς ἐ κ τ ο ῦ τ ά φ ο υ 2 (πίν. 25γ, **α**). Ὕψ. 0.064 - 0.072 μ. Διάμ. χειλέων καὶ κοιλίας 0.092 μ. Συγκεκολλημένος καὶ συμπεπληρωμένος κατὰ τμῆμα τῆς λαβῆς καὶ τοῦ χείλους. Πηλὸς τεφρός, περιέχων πυκνὰ μόρια ἀνοικτοτέρου χρώματος. Χειροποίητον.

Ἀκολουθεῖ τὸ γενικὸν σχῆμα τῶν κυάθων τοῦ τάφου 1. Ἔχει μεγαλυτέραν εὐστάθειαν ἐκείνων, καίτοι, ὅπως ὅλοι, στερεῖται οἱασδήποτε βάσεως. Τὰ τοιχώματα τοῦ ἄνω μέρους εἶναι εὐθύτερα, ὥστε ὁ ὅλος κύαθος νὰ εἶναι βαθύτερος. Τὸ χεῖλος εἶναι μικρὸν καὶ λοξόν, ἡ δὲ ταινιωτὴ λαβή, εὐρεῖα καὶ ὀρθογωνίου τομῆς, ὀλίγον ὑπερυψοῦται τοῦ χείλους. Στερεῖται πλαστικῶν ἀποφύσεων.

7. Ἕ τ ε ρ ο ς μ ό ν ω τ ο ς κ ύ α θ ο ς ἐ κ τ ο ῦ τ ά φ ο υ 2 (πίν. 25γ, **β**). Ὕψ. 0.05-0.08 μ. Διάμ. χειλέων 0.07 μ., κοιλίας 0.078 μ. Συγκεκολλημένος καὶ ὀλίγον συμπεπληρωμένος κατὰ τὴν λαβήν. Πηλὸς καστανὸς μὲ μελανὴν κηλῖδα ἐμπρὸς ἐκ τῆς ὀπτήσεως· περιέχει λίθους. Χειροποίητος καὶ μηχανικῶς λελεασμένος.

Κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν εὐρυτάτην ταινιωτὴν ὑπερυψωμένην λαβήν. Τὸ χεῖλος εἶναι μικρόν, ὁριζόντιον, ἐν εἴδει στεφάνης. Τὸ περίγραμμα τοῦ ἀγγείου σχηματίζει εἰς τὸ μέσον ὕψος ἀπεστρογγυλωμένην γωνίαν. Ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως ἐπιμήκης ὁριζόντιος ἀπόφυσις.

8. Π ρ ό χ ο υ ς ἐ κ τ ο ῦ τ ά φ ο υ 2 (πίν. 25γ, **δ**). Ὕψ. περίπου 0.107 μ. Διάμ. κοιλίας 0.087 μ. Ἐλλείπει τὸ κάτω μέρος τῆς κοιλίας, τὸ ὁποῖον ἔχει συμπληρωθῆ. Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός.

Τὸ στόμιον εἶναι στρογγύλον μὲ μικρόν, λοξόν, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀποκεκρουμένον, χεῖλος. Ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ λαιμοῦ ἐκφύεται ταινιωτὴ ὀρθογωνίου τομῆς λαβὴ καταλήγουσα εἰς τὸ ἄνω

μέρος τῆς κοιλίας. Τὸ σχῆμα τῆς μετὰ στρογγύλου στομίου πρόχου ἀπαντᾷ εἰς Μακεδονίαν ἀπὸ τῆς πρωίμου ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ[1].

9. Κύαθος ἐκ τοῦ τάφου 3 (πίν. 25γ, **γ**). Ὕψ. 0.06 μ. Διάμ. χειλέων 0.09 μ. Διάμ. βάσεως 0.045 μ. Ἐλλιπὴς τὴν λαβήν. Πηλὸς μελανότεφρος, σχετικῶς καθαρὸς μὲ ἴχνη λεπτοῦ μελανοῦ ἐπιχρίσματος ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας, ἡ ὁποία, ὡς καὶ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου, φέρει ἐνδείξεις λειάνσεως καθ' ὁριζόντιον φορὰν διὰ ξυλίνου πιθανῶς ἐργαλείου.

Περὶ τὸν ἡμισφαιρικὸν πυθμένα πλαστικὸς δακτύλιος περιβάλλει τὸ ὀμφαλοειδὲς κέντρον, τὸ ὁποῖον ὅμως ἐξέχει, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ἐπιτευχθῇ ἡ ἐπιδιωχθεῖσα εὐστάθεια τοῦ ἀγγείου. Τὸ χεῖλος σχηματίζει ὁριζόντιον στεφάνην, εἰς τὴν ὁποίαν σώζονται αἱ ἀποκεκρουμέναι προσφύσεις λεπτῆς ὁριζοντίου λαβῆς, μὲ στρογγύλην ὀπὴν μεταξὺ τῶν δύο σκελῶν. Εἰς ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον θέσιν, εἰς τὸ ἄκρον τῆς στεφάνης, δύο ἕτερα ἴχνη μαρτυροῦν τὴν ἐκεῖ ὕπαρξιν μᾶλλον πλαστικῶν ἀποφύσεων παρὰ δευτέρας λαβῆς, διότι ἀπέχουν περισσότερον τῶν ἀντιστοίχων μεταξύ των, δὲν ὑπάρχει δὲ στρογγύλη διαμόρφωσις τοῦ παρεμβαλλομένου τμήματος τῆς περιφερείας τῆς στεφάνης.

10. Πηλίνη ἀμφικωνικὴ ψῆφος ἐκ τοῦ τάφου 1. Ὕψ. 0.018 μ. Διάμ. 0.022 μ. Πηλὸς μελανός. Ἡ ἕνωσις τῶν δύο κώνων ἀπεστρογγυλωμένη (πίν. 24β, **α**).

Ἐκ τῶν ἐννέα ἀγγείων τῶν τάφων τοῦ Ἐλαφοτόπου, τὰ ὀκτὼ ἀνήκουν εἰς τὸν αὐτὸν τύπον τοῦ ἡμισφαιρικοῦ κυάθου μὲ ὑπερυψωμένην τὴν μοναδικὴν λαβήν. Οὗτος εἶναι σύνηθες καὶ εὐρέως διαδεδομένον τοπικῶς καὶ χρονικῶς σχῆμα ἀγγείου. Εἰς τὴν Μακεδονίαν ἀπαντᾷ ἀπὸ τῆς πρωίμου ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ, π.χ. εἰς Κριτσανὰ Χαλκιδικῆς[2] καὶ δὲν λείπει καὶ ἀπὸ τὴν πρώιμον ἐποχὴν τοῦ σιδήρου, π.χ. εἰς Ἅγιον Παντελεήμονα (Πάτελι)[3] καὶ εἰς Βεργίναν[4], ἄνευ οὐσιώδους μεταβολῆς τοῦ τύπου. Οἱ μακεδονικοὶ κύαθοι ἔχουν κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπίπεδον βάσιν καὶ ὡς ἐκ τούτου εὐστάθειαν. Ἡμισφαιρικὸν εἶναι τὸ σῶμα τοῦ ἐξ Ἑρμώνων Κερκύρας[5], τὸ ὁποῖον κατὰ τὰ ἄλλα δὲν ἔχει τὴν γωνιώδη ἄρθρωσιν καὶ τὰς πλαστικὰς ἀποφύσεις τῶν τοῦ Ἐλαφοτόπου. Ἐκ τῶν προμυκηναϊκῶν τάφων τοῦ Σέσκλου[6] προέρχεται κύαθος μὲ ὑπερυψωμένην λαβήν, μὴ παρουσιάζων ἐπίσης συγγένειαν πρὸς τοὺς ἐξεταζομένους. Παρόμοιος, ἀλλ' ὄχι ταὐτόσημος, εἶναι ὁ ἐξ ἀχρονολογήτου τάφου τῆς Χαλανδρίτσας Ἀχαΐας[7]. Συγγενοῦς τεχνικῆς καὶ μορφῆς παραδείγματα ἔδωσεν, ὡς ἦτο φυσικόν, μία ἐγγυτέρα τοπικῶς περιοχή, ἡ Δωδώνη. Μεταξὺ τῶν προϊστορικῶν ἀγγείων τῶν ἐτῶν 1930 - 35 διακρίνομεν τμῆμα ὁμοίου πρὸς τοὺς ἐξεταζομένους κυάθου (Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ 10, 1935, πίν. 2α-6-) καὶ μικρογραφίαν ἑτέρου (αὐτόθι πίν. 3β-11-). Ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1954 προέρχονται οἱ εἰς τὸν πίν. 25δ ὑπ' ἀρ. 286 - 288 κάνθαροι τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων. Τὸ σῶμα εἶναι καὶ ἐδῶ σφαιρικὸν καὶ εἰς τὸ ὕψος τῆς κάτω προσφύσεως τῆς λαβῆς φέρουν ἀνὰ τρεῖς μαστοειδεῖς ἀποφύσεις· αἱ ταινιωταὶ λαβαὶ ὑπερυψοῦνται ἐλαφρῶς. Πηλὸς καὶ τεχνικὴ εἶναι ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ Ἐλαφοτόπου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν πρέπει νὰ ἀπέχουν χρονικῶς.

1 Πρβ. W. Heurtley, Prehistoric Macedonia, Cambridge 1939, σ. 188 - 9, εἰκ. 292 κέ.

2 Αὐτόθι πίν. XI, 183, σ. 168 ἀρ. 171. Ἰδιαιτέρως συγγενὴς ὁ ἐξ Ἀρμενοχωρίου Δυτικῆς Μακεδονίας ἐν πίν. XV ἀρ. 319 καὶ σ. 192.

3 Αὐτόθι πίν. XXIII G, H, U.

4 Μαν. Ανδρονικος, Βεργίνα Ι. Τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων, Ἀθῆναι 1969, σ. 215 - 18, εἰκ. 55 - 57.

5 Γ. Δοντας ἐν ΑΔ 20, 1965, Β' 2, πίν. 437γ, σ. 380. Πρωτοελλαδικοῦ τύπου.

6 Χρ. Τσουντας, Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου, ἐν Ἀθήναις 1908, σ. 130, εἰκ. 61.

7 Ν. Κυπαρισσης, Ἀνασκαφὴ μυκηναϊκῶν νεκροταφείων Ἀχαΐας, ἐν ΠΑΕ 1930, σ. 87, εἰκ. 10.

Συμφώνως πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Σ. Δάκαρη[1] γενομένην κατάταξιν τῆς προϊστορικῆς κεραμεικῆς τῆς Ἠπείρου οἱ κύαθοι καὶ οἱ κάνθαροι τῆς Δωδώνης, ἀλλὰ καὶ οἱ κύαθοι τοῦ Ἐλαφοτόπου, ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν ΙΙΙ τῶν μελανοτέφρων ἀγγείων, τοποθετουμένων εἰς τὴν ΜΕ περίοδον μὲ περαιτέρω ἐπιβίωσιν μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ἀπεδόθη συγγένεια τόσον πρὸς τὴν «μινύειον» κεραμεικὴν τῆς κυρίως Ἑλλάδος[2], ὅσον καὶ πρὸς τὴν «μινύειον» ὁμάδα τῆς Ἀδριατικῆς κεραμεικῆς[3], τὴν ὁποίαν ὁ N. Valmin τοποθετεῖ εἰς τὰς περὶ τὸ Ἰόνιον καὶ τὴν Ἀδριατικὴν περιοχὰς τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, Ἰλλυρίας καὶ Ἰταλίας, θεωρεῖ δέ, ὅτι ἔχει ἐγγενῆ χαρακτῆρα μὲ νεολιθικὰς ρίζας, προερχόμενον ἀπὸ τὴν ἀπομίμησιν μεταλλικῶν σκευῶν καὶ ἄσχετον πρὸς τὴν μινύειον τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Ὁπωσδήποτε ὁ κύαθος 1 τοῦ τάφου 1 παρουσιάζει ὀξείας ἀκμὰς καὶ ἀκρίβειαν σχήματος μεταλλικοῦ ἀγγείου, οἷα θεωροῦνται ὅτι ἦσαν τὰ πρότυπα τῶν «μινυείων». Ἐξ ἄλλου τὸ σχῆμα τοῦ κυάθου μὲ ὑπερυψωμένην λαβὴν ἀπαντᾷ εἰς τὴν Ἀδριατικὴν περιοχὴν[4] καὶ ἰδιαιτέρως συγγενεῖς πρὸς τὸν ὑπ' ἀρ. 5 τοῦ Ἐλαφοτόπου εἶναι κύαθοι ἡμισφαιρικοὶ μὲ ἀκμὴν κατὰ τὴν κάτω πρόσφυσιν τῆς λαβῆς εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Τάραντος[5], προερχόμενοι ἐκ τῆς Ἀπουλίας. Ἡ γεωγραφικὴ καὶ ἡ ἀριθμητικὴ κατανομὴ τοῦ τύπου αὐτοῦ φαίνεται νὰ ὑποστηρίζῃ τὴν βόρειον, ἴσως καὶ βορειοδυτικὴν καταγωγήν του, ὁπότε ὁδηγούμεθα πράγματι εἰς τὴν Ἀδριατικήν.

Β' Χαλκᾶ.

1. Δρεπανοειδὴς μάχαιρα (πίν. 24γ, 24δ ἄνω καὶ σχέδ. εἰκ. 2). Συνολικὸν μῆκος 0.227 μ. Μῆκ. λαβῆς 0.05 μ. Μέγιστον πλάτος 0.033 μ. Πλάτος ράχεως 0.005 - 0.002 μ. Ὀξείδωσις πρασίνη.

Εἰς τὴν βραχεῖαν τριγωνικὴν λαβὴν τρεῖς κατὰ μῆκος ὀπαὶ διατηροῦν τοὺς διὰ μέσου αὐτῶν διερχομένους ἥλους στερεώσεως τῆς ξυλίνης ἐπενδύσεως. Ἴχνη ταύτης σώζονται ἐπὶ τῆς ὠξειδωμένης ἐπιφανείας. Οἱ ἡλίσκοι ἔχουν ὕψος 0.0135 μ. καὶ τόσον θὰ ἦτο τὸ ὅλον πάχος τῆς λαβῆς. Ἡ σφηνοειδοῦς τομῆς λεπὶς ἔχει ἐπίπεδον ράχιν. Ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ὄψεων ζεῦγος ἐγχαράκτων καμπύλων γραμμῶν ἑνουμένων διὰ λοξῶν γραμμιδίων ἀκολουθεῖ τὸ περίγραμμα τῆς ράχεως. Εἰς ἀπόστασιν 0.034 μ. ἀπὸ τῆς βάσεως τῆς λαβῆς ζεῦγος ἐγχαράκτων διαγράμμων τριγώνων· ἀπὸ τὴν

1 Σ. Δακαρης, Ἀνασκαφὴ εἰς Καστρίτσαν Ἰωαννίνων, ἐν ΠΑΕ 1951, σ. 177-183 καὶ 1952, σ. 368-80.

2 ΠΑΕ 1952, σ. 372-3. N. Hammond, Epirus, Oxford 1967, σ. 309.

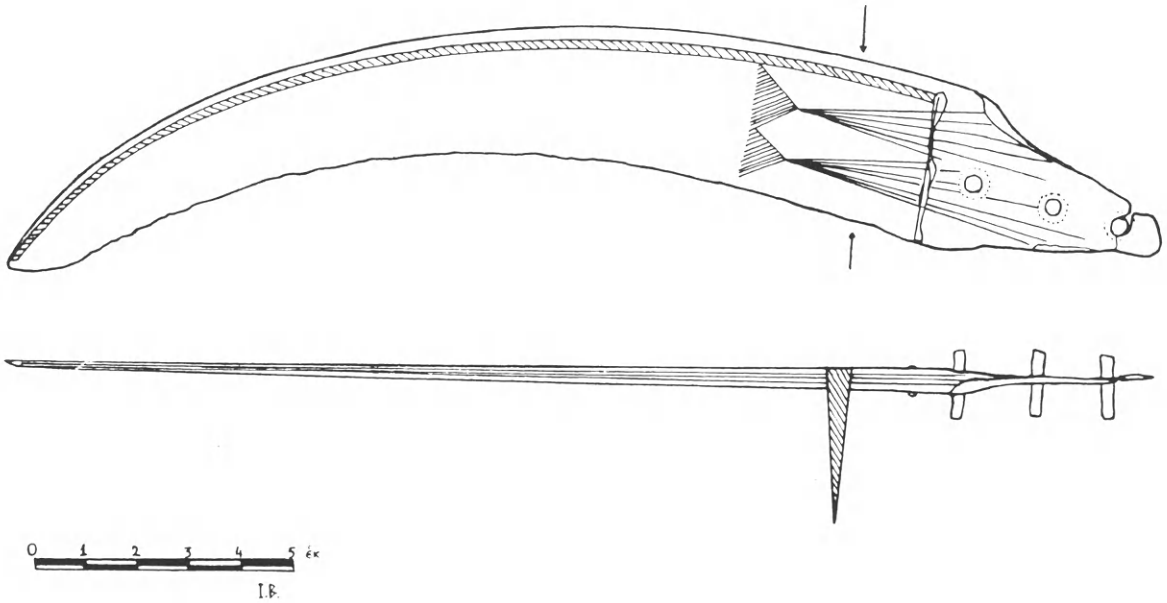
3 N. Valmin, Das Adriatishe Gebiet in Vor- und Frühbronzezeit, Lund-Leipzig 1939, σ. 205-6. Ἡ στενὴ πολιτιστικὴ σχέσις μεταξὺ τῶν ἔναντι ἀκτῶν τῆς Ἀδριατικῆς (Ν. Ἰταλίας καὶ Ἰλλυρίας) διεπιστώθη καὶ εἰς τὰς προσφάτους ἀνασκαφὰς τύμβων τῆς πρωίμου ἐποχῆς τοῦ σιδήρου εἰς Vajzë Βορείου Ἠπείρου: S. Islami - H. Ceka, Nouvelles données sur l'Antiquité Illyrienne en Albanie, ἐν Studia Albanica 1, 1964, σ. 105 καὶ Fr. Prendi ἐν Buletin për Shkencat Shoqërore 1957, 2, σ. 109. Ὁ N. Hammond, ἔ. ἀ. σ. 295 σημ. 1 καὶ ἐν BSA 62, 1967, σ. 102 ὁμιλεῖ καὶ περὶ πολιτιστικῶν ἐπαφῶν ἀπὸ τῆς ὑστέρας νεολιθικῆς ἐποχῆς μεταξὺ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Molfetta (πλησίον τοῦ Bari) καὶ Ἰλλυρίας - Δυτικῆς Μακεδονίας.

4 N. Valmin, ἔ. ἀ. σ. 194, εἰκ. 37 (2).

5 Ἀδημοσίευτοι ἐκ τοῦ Torre Castellucia, ἀνασκαφαὶ R. Drago 1948-1951. Ὁ Καθηγητὴς τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Bari κ. Franco Biancofiore, εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ ὑποδείξῃ ἕτερα δημοσιευμένα παραδείγματα ἀπὸ τὸ Torre Guaceto (Brindisi), συγγενέστατα πρὸς τὸν ἐξεταζόμενον καὶ τοποθετούμενα εἰς τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Βλ. G. Guerreschi, I Reperti Ceramici del Promontorio di Torre Guaceto (Brindisi), ἐν Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona 14, 1966, σ. 239-302, εἰκ. 9. 8, 13. 9-10 καὶ 16.

πρὸς τὴν λαβὴν κορυφήν των ἐκκινοῦν ἀνὰ μία δέσμη ἀκτίνων ἐπεκτεινομένων καὶ ὑπὸ τὴν ἐπένδυσιν. Ἐπὶ τῆς ράχεως τρεῖς παράλληλοι ἐγχάρακτοι γραμμαί.

Ὅμοίου σχήματος μαχαιρίδιον, μικρογραφία τοῦ ἐξεταζομένου, εὑρέθη εἰς τὸν τάφον Α τοῦ Καλμπακίου (πίν. 24δ κάτω)[1]. Λαβὴ καὶ λεπὶς ὁμοιάζουν ἀπολύτως. Ἡ τομὴ τῆς λεπίδος εἶναι ἐπίσης σφηνοειδής. Οἱ ἡλίσκοι, συμφυεῖς μὲ τὴν τριγωνικὴν ἀπόληξιν,

Εἰκ. 2. Πλαγία ὄψις, τομὴ καὶ κάτοψις τῆς ράχεως τῆς δρεπανοειδοῦς μαχαίρας Ἐλαφοτόπου.

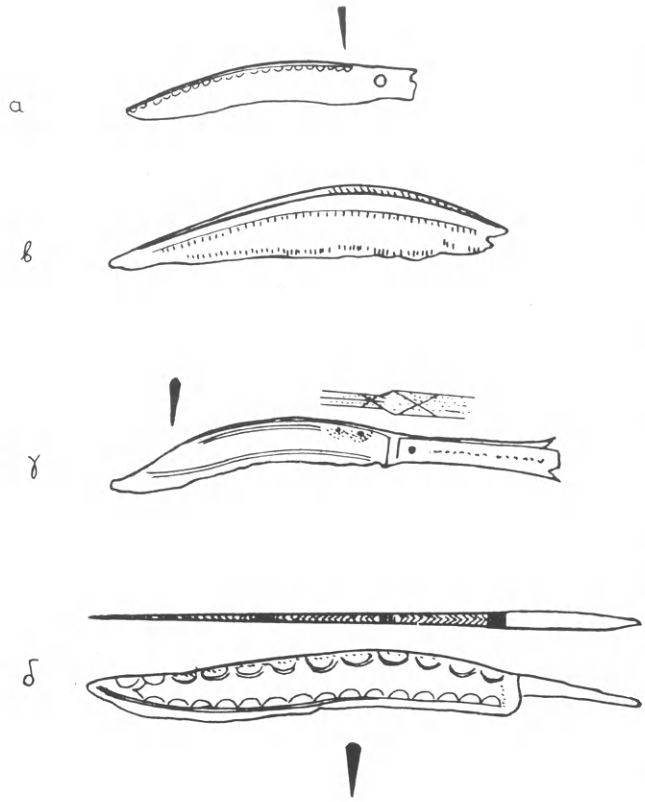
ἐξέχουν ἐπὶ τῆς μιᾶς μόνον ὄψεως ταύτης. Ἀπουσιάζει ἡ ἐγχάρακτος διακόσμησις. Ἐφ' ὅσον ὅμως δὲν ὑπάρχει τυπολογικὴ διαφορά, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι εἶναι σύγχρονα. Ἤδη ὁ Σ. Δάκαρης ἐχρονολόγησε τὸ μαχαιρίδιον, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἄλλων εὑρημάτων, εἰς τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδον.

Τυπολογικῶς θεωρεῖται τὸ καμπύλον μαχαίριον βορείου καταγωγῆς. Εἰς τὴν Εὐρώπην ἐμφανίζεται περὶ τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνος[2], ἀρχικῶς χωρὶς ἀπόληξιν διὰ τὴν

1 ΑΕ 1956, σ. 125 - 6, εἰκ. 2. Μῆκ. 0.0685 μ.

2 St. Foltiny, Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens, Bonn 1955, σ. 99 - 100, πίν. 70 (2), ἐνταῦθα σχέδ. εἰκ. 3, *β* μαχαίριον ἐκ Borjas Οὐγγαρίας, λίαν συγγενές· ὡς πρὸς τὴν καμπύλην καὶ τὴν μορφὴν τῆς ράχεως τοποθετεῖται εἰς τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς χαλκοῦ D εἰς Hallstatt A (β΄ ἥμισυ 13ου π. Χ. αἰ.). Πλὴν τούτου, τὰ λοιπὰ καμπύλα ἐκ Κεντρικῆς Εὐρώπης χαλκᾶ μαχαίρια εἶναι διαφορετικῆς μορφῆς ἀπὸ τὰ τοῦ Καλμπακίου καὶ τοῦ Ἐλαφοτόπου. Εἴτε πρόκειται δι' ἰσχυρῶς καμπυλούμενα δρέπανα, εἴτε σχηματίζουν ἁπλῆν ἢ διπλῆν καμπύλην μὲ εὐθύγραμμον πάντοτε λαβήν (Foltiny, ἔ. ἀ. πίν. 66 - 71). Ὁ τύπος τῆς τριγωνικῆς ἀπολήξεως τῶν καμπύλων μαχαιρίων τῆς Ἠπείρου δὲν εἶναι συνήθης εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ χαλκοῦ· τὸ μόνον ἴσως συγγενὲς παράδειγμα εἶναι τὸ τοῦ ἀποτμήματος καμπύλου μαχαιρίου ἐκ τοῦ τάφου Α Λακκίθρας Κεφαλληνίας (ΑΕ 1932, πίν. 16, α3) τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ - Γ περιόδου. Κατὰ τὴν πρώιμον ὅμως ἐποχὴν τοῦ σιδήρου εἶναι συνηθέστατος, ὡς εἰς Βεργίναν (Μ. Ανδρονικος, ἔ. ἀ. σ. 267, εἰκ. 104).

στερέωσιν τῆς ἐπενδύσεως τῆς λαβῆς. Συγγενὲς πρὸς τὰ Ἠπειρωτικὰ παράδειγμα ἔχομεν ἀπὸ τὸ Δικταῖον Ἄντρον[1], χρονολογούμενον εἰς τὴν ΥΜ ΙΙΙ περίοδον (σχέδ. εἰκ. 3, α). Φέρει ἐγχάρακτον διακόσμησιν κατὰ μῆκος τῆς ράχεως τῆς λεπίδος ἐξ ἡμικυκλίων κάτωθεν καμπύλης γραμμῆς. Θεωρεῖται βορείου προελεύσεως, τόσον διὰ τὸ σχῆμα, ὅσον καὶ διὰ τὸν ἐγχάρακτον τρόπον διακοσμήσεως. Τοῦτο ὑποστηρίζει καὶ ὁ V. Milojčić[2], ὁ ὁποῖος θεωρεῖ πιθανὸν νὰ ἔχουν ἔλθει ἐξ Εὐρώπης αὐτούσια τὰ μαχαίρια αὐτά, ἀνήκοντα εἰς τύπους τῆς πρωίμου περιόδου τῶν Urnenfelder (1240 - 1100 π. Χ.), κατὰ τὸν Boardman[3] ὄχι ἀναγκαστικῶς ὡς ὁπλισμὸς εἰσβολέων, ἀλλὰ διὰ τοῦ ἐμπορίου. Ἀντιθέτως ἡ N. Sandars[4] ὑπεστήριξε τὴν ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου καὶ ἐκ τῆς Ἀσίας ἀπὸ τῶν ΠΜ χρόνων καταγωγὴν τῶν μονοστόμων μαχαιρίων. Τὴν ἐγχάρακτον διακόσμησιν εὑρίσκει ἤδη εἰς παράδειγμα ἐκ Ψείρας (ΥΜ Ι - ΙΙ), καθὼς καὶ τὴν θεωρουμένην ὡς βορείου προελεύσεως ἀπόληξιν τῆς λαβῆς ἐν εἴδει οὐρᾶς ἰχθύος. Τὰ καμπύλα χαλκᾶ θεωρεῖ ὅτι ἐμφανίζονται εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου. Ὁπωσδήποτε, τὸ μαχαίριον τοῦ Ἐλαφοτόπου μορφολογικῶς συγγενεύει περισσότερον πρὸς τὰ Εὐρωπαϊκά, λόγῳ τοῦ καμπύλου σχήματος, διότι «τὰ Αἰγαιακὰ μαχαίρια ἔχουν εὐθύγραμμον ράχιν»[5]. Τὴν βόρειον προέλευσιν ἐνισχύει ἡ σύγκρισις πρὸς χαλκᾶ μαχαίρια ἐκ Γερμανίας μὲ διακόσμησιν ἐκ καμπύλων γραμμῶν καὶ κρεμαμένων ἐξ αὐτῶν στικτῶν ἢ ἐγχαράκτων ἡμικυκλίων, ὡς τὸ ἐκ Grünwald Μονάχου (σχέδ. εἰκ. 3, γ) (Müller - Karpe, Münchener Urnenfelder, 1957, πίν. 12, τάφος 47, τῆς Hallstatt A2 περιόδου (11ου αἰ.)) καὶ τὸ ἐκ Schwalbach Ἔσσης (σχέδ. εἰκ. 3, δ) (E. Hermann, Die Funde der Urnenfelderkultur in Mittel und Südhessen, πίν. 92, Β, τῆς Hallstatt BI περιόδου (10ου αἰ.)).

Εἰκ. 3. Καμπύλα μαχαίρια μὲ ἐγχάρακτον διακόσμησιν. α: Ἐκ τοῦ Δικταίου Ἄντρου. β: Ἐκ Borjas Οὐγγαρίας. γ: Ἐκ Grünwald Μονάχου. δ: Ἐκ Schwalbach Ἔσσης.

1 J. Boardman, The Cretan Collection in Oxford, Oxford 1961, πίν. X ἀρ. 69, σ. 18-9, εἰκ. 6 c. Μῆκ. 0.096 μ.

2 Vl. Milojčić, Einige Mitteleuropäische Fremdlinge auf Kreta, ἐν RGZM II, 1955, σ. 153 κέ.

3 J. Boardman, ἔ. ἀ.

4 N. Sandars, The Antiquity of The One-Eged Bronze Knife in the Aegean, ἐν Proc. Pr. Soc. 1955, σ. 174 - 87.

5 Αὐτόθι σ. 184.

Τὸ δεύτερον, ὡς νεώτερον τοῦ πρώτου, φέρει πλουσιώτερον ἐγχάρακτον διάκοσμον, ἀκόμη καὶ ἐπὶ τῆς ράχεως, ἡ ὁποία εἰς ἀμφότερα δὲν εἶναι ἐπίπεδος, ὡς ἡ τῶν μαχαιρίων Ἠπείρου. Τὸ σχῆμα τῆς λεπίδος καὶ τὸ πνεῦμα τῆς διακοσμήσεως δὲν εἶναι ἄσχετα πρὸς τὰ ἐξεταζόμενα, διαφέρουν ὅμως ριζικῶς κατὰ τὴν λαβήν.

Ἡ μεγάλη ἀνάπτυξις τῆς τριγωνικῆς ἀπολήξεως διὰ τὴν στερέωσιν τῆς λαβῆς εἰς τὴν μάχαιραν τοῦ Ἐλαφοτόπου, ἀνάλογος τῆς τοῦ μαχαιριδίου Λακκίθρας Κεφαλληνίας (βλ. ἀνωτ. σ. 185, σημ. 2), ὅπου κυριαρχοῦν τὰ ΥΕ ΙΙΙΓ ἀγγεῖα, ἀλλὰ καὶ ὁ πλοῦτος τῆς ἐγχαράκτου διακοσμήσεως δύνανται νὰ στηρίξουν χαμηλοτέραν τῆς προταθείσης χρονολόγησιν τοῦ μαχαιρίου τοῦ Ἐλαφοτόπου εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου.

2. Χαλκοῦν ψέλιον ἀπολῆγον εἰς δύο σπειροειδεῖς δίσκους (πίν. 24α, ***ϑ′***). Διάμ. δίσκων 0.035 μ. Ἐλλείπει τμῆμα τοῦ κυκλικῆς τομῆς στελέχους. 16 σπεῖραι ἀποτελοῦν ἕκαστον δίσκον. Ὀξείδωσις ἀνοικτὴ πρασίνη.

Τελείως ὅμοια ψέλια εὑρέθησαν εἰς τοὺς τάφους Καλμπακίου [1]. Εἰς τὴν Εὐρώπην ἀπαντοῦν ἀπὸ τοῦ 17ου μέχρι τοῦ 9ου αἰ., μὲ μεγαλυτέραν διάδοσιν κατὰ τὴν μέσην ἐποχὴν τοῦ χαλκοῦ (16ος - 13ος αἰ.) [2], καὶ πιστεύεται, ὅτι ἐκεῖ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἡ προέλευσίς των.

3. Ἕτερον ὁμοίου τύπου (πίν. 24α, ***ι***) ἐκ ταινιοειδοῦς ἐλάσματος, ἐλλιπὲς τὸν ἕνα δίσκον. Διάμ. δίσκου 0.013 μ. Ἄνοιγμα τόξου στελέχους 0.028 μ. Πρόκειται διὰ ψέλιον ἀνῆκον εἰς νήπιον, τοῦ ὁποίου ὅμως ὀστᾶ δὲν παρετηρήθησαν εἰς τὸν διατεταραγμένον τάφον, ἢ δι' ἄλλης φύσεως κόσμημα, ἴσως τῆς κόμης.

4. Ἑπτὰ ὁμοίου μεγέθους σπειροειδεῖς δίσκοι καὶ τμήματα ταινιοειδῶν ἐλασμάτων ἀνήκουν εἰς ἀνάλογα κοσμήματα (πίν. 24α, ***ια′***).

5. Τέσσαρες ἀκέραιοι καὶ τεμάχια ἄλλων τεσσάρων δακτυλίων (πίν. 24α, ***α′ - η′***) ἐκ τοῦ τάφου 1. Συνίστανται ἐκ ταινιωτοῦ ἀνοικτοῦ ἐλάσματος, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα ἑνοῦνται δι' ἡλίσκου ἢ ἁπλῶς ἐπιτίθενται καὶ διακρίνονται εἰς τρεῖς ποικιλίας: α) Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐλάσματος κοσμεῖται δι' ὁριζοντίων 2 - 3 αὐλακώσεων, ὡς εἰς ***α′ - β′*** καὶ τεμάχια ***γ′ - δ′ - ε′***. Οἱ δακτύλιοι ***α′*** καὶ ***β′*** εὑρέθησαν εἰς τὴν φάλαγγα ἑνὸς καὶ μόνον δακτύλου. Δακτύλιοι μὲ αὐλακώσεις εὑρέθησαν εἰς τάφους τῆς ὑστέρας ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ τῆς Εὐρώπης [3], ἐκ δὲ τῆς Ἑλλάδος ἔχομεν ὅμοιον ἐξ Οἰκοπέδων Κεφαλληνίας, περὶ τὸ 1250 - 1150 π. Χ. [4]. Ἡ διάμετρος τῶν δακτυλίων Ἐλαφοτόπου εἶναι 0.021 - 0.025 μ. καὶ τὸ ὕψος τοῦ ἐλάσματος 0.007 - 0.005 μ. β) Τὸ ἔλασμα εἶναι λεπτότερον, ἀντὶ δὲ αὐλακώσεων φέρει 3 - 4 ὁριζοντίους ἐγχαράκτους γραμμάς (πίν. 24α, ***στ′ - ζ′***). Διάμ. 0.017. Ὕψ. 0.006 μ. γ) Εἰς τὸν δακτύλιον ***η′*** τὸ χαμηλὸν ἔλασμα (ὕψ. 0.003 μ.) ἐμφανίζει εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν γωνίαν κατὰ τὸ μέσον ὕψος του (πίν. 24α, ***η′***). Ὁ τύπος αὐτὸς ἀπαντᾷ εἰς τὸν ὑπομυκηναϊκὸν τάφον 52 τοῦ Κεραμεικοῦ, ὅπου ὅμως τὸ ἔλασμα εἶναι ἑνιαῖον καὶ οὐχὶ ἀνοικτόν [5].

6. Τεσσαράκοντα ἐννέα μικροσκοπικαὶ ἀτρακτόσχημοι ψῆφοι (πίν. 24β, ***ε′***). Μία ἐξ αὐτῶν εὑρέθη ἐντὸς τῆς ὀπῆς τῆς μιᾶς τῶν 31 ψήφων ἐκ πορτοκαλό-

1 ΑΕ 1956, σ. 116, εἰκ. 2· καὶ περὶ τῆς ἐν Εὐρώπῃ διαδόσεως εἰς σ. 124 - 5.

2 Foltiny, ἔ. ἀ. σ. 24 - 5, πίν. 11 (9).

3 H. Müller - Karpe, Münchener Urnenfelder, München 1957, σ. 53, πίν. 31 A, ἐκ τοῦ τάφου 22 τοῦ Gernlinden χρονολογούμενος εἰς τὴν Hallstatt A 1 (τέλη 13ου - 12ου αἰ.). Βλ. καὶ ἐν G. Childe, The Danube in Prehistory, Oxford 1929, πίν. XIV, 2 (1600 - 900 π. Χ.).

4 Σ. Marinatos, Αἱ ἀνασκαφαὶ Goekoop ἐν Κεφαλληνίᾳ, ἐν ΑΕ 1932, πίν. 14 (γ).

5 H. Müller - Karpe, Die Metallbeigaben der früheisenzeitlichen Kerameikos - Gräber, ἐν JdI 1962, σ. 86, εἰκ. 4 ἀρ. 5. G. Childe, ἔ. ἀ. πίν. XIV.

χρου χαλκηδονίου λίθου Πιθανῶς νὰ συναπετέλουν περιδέραιον, ὅπου θὰ ἐνηλλάσσοντο αἱ ἐξ ἡμιπολυτίμου λίθου μὲ τὰς χαλκᾶς.

7. Δύο χαλκοῖ δακτύλιοι εὑρέθησαν καὶ εἰς τὸν τάφον 3 (πίν. 24α, ***ιβ′ - ιγ′***). Ὁ εἷς εἶναι τῆς ὁμάδος α, ὅμοιος μὲ τοὺς **α′ - ε′** τοῦ τάφου 1. Ὁ ἕτερος εἶναι τὸ ἀντίστοιχον τῶν μετὰ σπειροειδῶν δίσκων ψελίων, ἀποτελούμενος ἐκ ταινιοειδοῦς ἐλάσματος, τὰ δύο ἄκρα τοῦ ὁποίου φέρονται λοξῶς καὶ ἀντιθέτως πρὸς ἄλληλα διὰ νὰ ἀπολήξουν εἰς ἀντιθετικῶς ἑλισσομένας σπείρας. Τὸ ἀποτέλεσμα ἐνθυμίζει τὸ σχῆμα τῆς ὀκτωσχήμου πόρπης.

Ὁ τύπος αὐτὸς θεωρεῖται βορείου καταγωγῆς. Εἰς τὴν Οὐγγαρίαν καὶ τὴν Αὐστρίαν [1] εἶναι διαδεδομένος κατὰ τὴν μέσην ἐποχὴν τοῦ χαλκοῦ (16ος - 13ος αἰ.) καὶ ἐπιζῇ καὶ κατὰ τὴν περίοδον τῆς Urnenfelder Kultur (13ος - 9ος αἰ). Εἰς τὸν Ἑλληνικὸν χῶρον ἔχομεν παρομοίους δακτυλίους ἐκ τοῦ ὑπομυκηναϊκοῦ τάφου 108 τοῦ Κεραμεικοῦ, ἐκ Μυκηνῶν, τελευταίως δὲ ἐκ τῶν πρωτογεωμετρικῶν τύμβων τῆς Βεργίνας καὶ ἐκ τοῦ τύμβου Ἐξαλόφου Θεσσαλίας, τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου [2]. Ὁ δακτύλιος τοῦ Ἐλαφοτόπου εἶναι ὁ παλαιότερος τῶν μέχρι τοῦδε εὑρεθέντων ἐν Ἑλλάδι, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς κατωτέρω προτεινομένης χρονολογήσεως τῶν τάφων.

Γ′ Διάφορα.

Τὰ λοιπὰ ἐξ ἄλλης ὕλης κτερίσματα εἶναι τὰ ἑξῆς, προερχόμενα ἐκ τοῦ τάφου 1:

1. Λεπτὴ ταινία ἐκ χρυσοῦ ἐλάσματος, μήκους 0.092 μ. καὶ πλάτους 0.0035 (πίν. 24β, ***γ′***). Εἰς τὸ μέσον καθ' ὅλον τὸ μῆκος φέρει ἐλαφρὰν ἐγχάρακτον γραμμήν. Τὰ δύο ἄκρα στενοῦνται, διὰ νὰ στερεωθῇ ἴσως τὸ ἓν ἐντὸς τοῦ ἄλλου. Πιθανῶς κόσμημα τῆς κόμης.

2. Τριάκοντα καὶ μία στρογγύλαι διάτρητοι ψῆφοι περιδεραίου ἐκ χαλκηδονίου λίθου (πίν. 24β, ***β′***). Ὁμοία εὑρέθη καὶ εἰς Καλμπάκι.

3. Ἑπτὰ ψῆφοι ἐξ ἠλέκτρου καὶ τεμάχια δύο ἄλλων (πίν. 24β, ***δ′***). Αἱ δύο μεγαλύτεραι (διαστ. 0.021 × 0.017) εἶναι πεπλατυσμέναι καὶ τρίπλευροι. Ἀκολουθοῦν δύο μεσαίου μεγέθους (0.01 - 0.013 μ.) πολύπλευροι, ἐνῶ αἱ τρεῖς μικρότεραι (0.005 - 7 μ.) εἶναι τετράπλευροι ἢ περίπου στρογγύλαι.

Ψῆφος ἐξ ἠλέκτρου εὑρέθη καὶ εἰς Καλμπάκι [3], ἄφθονοι δὲ εἰς τοὺς ΥΕ ΙΙΙΓ τάφους τῶν Μεταξάτων Κεφαλληνίας [4], εἰς τὰ κτερίσματα τῶν ὁποίων θὰ ἐπανέλθωμεν κατωτέρω διὰ πολλαπλᾶς συγκρίσεις. Ἡ βόρειος προέλευσις τοῦ ἠλέκτρου καὶ ἡ διὰ τοῦ ἐμπορίου μεταφορά του εἰς τὸν χῶρον τῆς Μεσογείου ἔχουν γίνει ἐπανειλημμένως ἀντικείμενον μελέτης [5]. Ἡ εὕρεσίς του εἰς ὀρεινὴν περιοχὴν τῆς Ἠπείρου ἐνισχύει τὴν βασι-

1 Foltiny, ἔ. ἀ. σ. 21 - 2, πίν. 5 (2). K. Willvonsender, Die Mittlere Bronzezeit in Österreich, Wien 1937, πίν. 29, 2 καὶ 38, 3.

2 Κεραμεικός: JdI 1962, σ. 87, εἰκ. 5, ἀρ. 16 καὶ E. Bielefeld ἐν Archaeologia Homerica C, Göttingen 1968, σ. 47, εἰκ. 2 (9), ὅπου ὁμιλεῖ περὶ καταγωγῆς τοῦ τύπου ἐκ βορείων Βαλκανίων.

Μυκῆναι: Pr. Pr. Soc. 31, 1965, σ. 213 κέ., 224, πίν. XXXII e.

Βεργίνα: Μ. Ανδρονικος, ἔ. ἀ. σ. 238 - 40, εἰκ. 78 - 79.

Ἐξάλοφος Θεσσαλίας: Δ. Θεοχαρης, Ὁ τύμβος τοῦ Ἐξαλόφου καὶ ἡ εἰσβολὴ τῶν Θεσσαλῶν, ἐν ΑΑΑ, Α′, 1968, σ. 291, εἰκ. 1.

3 ΑΕ 1956, σ. 127 - 8.

4 Σ. Μαρινατος, Αἱ ἐν Κεφαλληνίᾳ ἀνασκαφαὶ Goekoop, ἐν ΑΕ 1933, σ. 92 - 3, εἰκ. 43, ὅπου ὅμως εἰς τὸ σχῆμα τῶν ψήφων ἐπικρατεῖ τὸ ἀτρακτοειδές, ὥστε πρὸς αὐτὰς νὰ πλησιάζῃ περισσότερον ἡ ἐκ Καλμπακίου.

5 ΑΕ 1956, σ. 128, ὑποσ. 1 - 3 διὰ σχετικὴν βιβλιογραφίαν. Πρὸς τούτοις: N. Sandars, Amber Beads, ἐν BSA 1958 - 9, σ. 237 - 9, ὅπου γίνεται λόγος καὶ διὰ τὴν διὰ τῆς Ἀδριατικῆς καὶ τῆς ΒΔ. Ἑλλάδος μεταφορὰν τοῦ ἠλέκτρου.

σθεῖσαν εἰς τὴν παράδοσιν γνώμην τοῦ Σ. Δάκαρη[1] περὶ τῆς διὰ τῆς Ἠπείρου καθόδου βορείου προελεύσεως ἀντικειμένων καὶ τὴν αὐτὴν ἄποψιν τοῦ N. Hammond[2], τὴν βασισθεῖσαν εἰς τὴν μελέτην τῶν φυσικῶν διόδων ἐμπορίου διὰ μέσου Βορείου καὶ Νοτίου Ἠπείρου καὶ τῶν εὑρημάτων τῆς Β. Ἠπείρου. Τὸ ὀροπέδιον τῶν Πεδινῶν ἔχει εὔκολον ἀπὸ Βορρᾶ ἐπικοινωνίαν πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀώου, ὁδηγοῦσαν ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν Ἀδριατικήν, ἀπὸ τὸν μυχὸν τῆς ὁποίας διὰ θαλάσσης ἦτο εὔκολον νὰ προωθηθοῦν πρὸς Νότον τὰ προϊόντα τοῦ Βορρᾶ.

Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν κτερισμάτων προκύπτει, ὅτι τὴν ἀσφαλεστέραν βάσιν διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν τάφων τοῦ Ἐλαφοτόπου προσφέρει ἡ καμπύλη μάχαιρα, δεδομένου ὅτι τὰ λοιπὰ χαλκᾶ κτερίσματα ἔχουν εὐρέα χρονικὰ πλαίσια (16ος - 9ος αἰ.), μὴ ἐπιτρέποντα τὴν ἀκριβεστέραν τοποθέτησίν των ἐντὸς τῶν ὁρίων ἑνὸς αἰῶνος. Ὥστε ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μαχαίρας δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι οἱ κιβωτιόσχημοι τάφοι ἀνάγονται εἰς τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ., εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, ὄντες περίπου σύγχρονοι μὲ τοὺς κατὰ πολλὰ συγγενεῖς τους τοῦ Καλμπακίου.

Ἐκτὸς τῶν τάφων, ἡ μικρὰ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἐλαφοτόπου ἔδωσε καὶ ἄλλα ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, χωρὶς ὅμως νὰ λύσῃ τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἔθεσε δι' αὐτῶν. Εἰς ἀγρὸν τοῦ Δημ. Λιόγκα ὑπερκείμενον κατὰ ὀλίγας δεκάδας μέτρων τῶν ἄλλων, ὅπου οἱ τάφοι, ὑπὸ σύγχρονον ἀναλημματικὸν τοῖχον εὑρέθη πλῆθος ὀστράκων μὲ πλαστικὴν διακόσμησιν ἐν μέσῳ κεκαυμένων ὀργανικῶν οὐσιῶν καὶ χωμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν παρετηρήθησαν ἴχνη ὀστῶν. Ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ ἀγροῦ ἔδωσε τὴν πληροφορίαν, ὅτι κατὰ τὴν ἀποχέρσωσιν εὗρε πλῆθος ἀκεραίων ἀγγείων περιεχόντων τὰ μελανὰ χώματα[3] καὶ τὰ ὁποῖα ἀπέρριπτεν εἰς τὸ σημεῖον, ἀπ' ὅπου περισυνελέγησαν. Δὲν ἐνεθυμεῖτο τὴν ὕπαρξιν κιβωτιοσχήμων τάφων. Ἐγένοντο ἀρκεταὶ τομαὶ εἰς τὸν ἐν λόγῳ ἀγρόν, ἄνευ ὅμως ἀποτελέσματος. Τὰ χώματα ἦσαν τελείως καθαρὰ καὶ θὰ πρέπει τὰ εὑρήματα τοῦ Δ. Λιόγκα νὰ ἦσαν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, πρᾶγμα πιθανὸν λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς ἐκ τῶν βροχῶν διαβρώσεως. Οὕτω παραμένει ἀνοικτὸν τὸ θέμα τοῦ προορισμοῦ τῶν ἀγγείων. Πρόκειται διὰ τεφροδόχα καὶ διὰ τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως νεκρῶν, τὸ ὁποῖον μέχρι τοῦδε δὲν διεπιστώθη εἰς τὴν προϊστορικὴν Ἤπειρον; Ἡ συνέχισις τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης τῆς αὐτῆς τοποθεσίας θὰ λύσῃ ἴσως τὸ πρόβλημα.

Τὰ περισυλλεγέντα ὄστρακα ἀνήκουν κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς μετρίου μεγέθους χειροποίητα ἀνοικτὰ ἀγγεῖα, πιθοειδῆ καὶ μὲ γωνιώδη τμῆσιν εἰς τὴν κοιλίαν (πίν. 26α). Μερικὰ ἀπὸ τὸ χεῖλος ἀγγείων μὲ πολὺ ἀνοικτὴν καμπύλην (πίν. 26β, κάτω) ἀνήκουν εἰς λίαν εὐρύστομα ἀγγεῖα. Ὁ πηλὸς εἶναι καστανὸς μὲ λείαν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν, περιέχει ὅμως τεμάχια λίθων καὶ τρίμματα κεράμων. Αἱ λαβαὶ εἶναι εἴτε ἡμικυκλικαὶ στρογγύλης τομῆς εἴτε ὁριζόντιοι τετράγωνοι ἢ καμπύλαι ἀποφύσεις (πίν. 26γ). Αὗται τοποθετοῦνται εἰς τὸ ὕψος τοῦ χείλους καὶ καθέτως ἢ λοξῶς ἐπὶ τῆς κοιλίας. Ὑπάρχουν καὶ ταινιωταὶ ἀνήκουσαι πιθανῶς εἰς κανθαροειδῆ ἀγγεῖα. Ἡ πλαστικὴ διακόσμη-

1 ΑΕ 1956, ἔ. ἀ.

2 Hammond, ἔ. ἀ. σ. 331.

3 Πράγματι, ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν ὀστράκων καὶ μετὰ τὴν πλύσιν αὐτῶν διατηρεῖ μέλαιναν ὄψιν ἐκ τῶν ἰσχυρῶς ἐπικεκολλημένων ἀπηνθρακωμένων οὐσιῶν.

σις συνίστανται εἰς καθέτους, κατὰ τὸ πλεῖστον ὅμως ὁριζοντίους σειρὰς ἐμπιέστων κοιλοτήτων ἐπὶ ἐξεχούσης ζώνης, ὥστε νὰ σχηματίζεται εἶδος σχοινίου ἢ ἁλύσεως καὶ εἰς ἐπίθετα μικρὰ τεμάχια πηλοῦ τοῦ τύπου τῶν «κεφαλῶν ἥλων». Ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο τρόπων εἶναι συνηθέστατος, ἀρχόμενος εἰς κάποιαν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ χείλους, ἂν καὶ δὲν λείπουν αἱ περιπτώσεις διακοσμήσεως ἀπ' εὐθείας κάτωθεν τοῦ χείλους.

Ἡ πλαστικὴ διακόσμησις, χαρακτηρίζουσα τὴν ὁμάδα ΙΙ τῶν προϊστορικῶν ἀγγείων τῆς Ἠπείρου[1], ἁπαντᾷ ἐπὶ πίθων, μετρίου μεγέθους πιθοειδῶν ἀγγείων, ἐπὶ κανθάρων καὶ σπανιώτερον ἐπὶ μικροτέρων ἀγγείων, ὅπως π.χ. ἐπὶ ἑνὸς κυάθου ἐκ Κάτω Λαψίστης Ἰωαννίνων[2] (πίν. 25α). Εἰς τοὺς κυάθους τοῦ Ἐλαφοτόπου καὶ τοὺς κανθάρους τῆς Δωδώνης περιορίζεται εἰς πλαστικὰς μαστοειδεῖς ἀποφύσεις. Ἡ ὁμὰς ΙΙ ἔχει εἰσέτι κάπως ἀσαφῆ χρονικὰ ὅρια. Ὁ Καθηγητὴς Σ. Δάκαρης τὴν τοποθετεῖ εἰς τὴν προϊστορικὴν ἐποχήν, ἀλλὰ μὲ ἐπιβίωσιν μέχρι καὶ τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Ὁ N. Hammond[3] θεωρεῖ, ὅτι εἰσήχθη ἐκ Μακεδονίας περὶ τὸ 1700 π.Χ., διότι μὲ τὴν περίοδον C τῆς Βαρδαρόφτσας παρουσιάζει τὴν μεγαλυτέραν συγγένειαν. Ἡ μὲ πλαστικὴν διακόσμησιν κεραμεικὴ ἀποτελεῖ ἐν τούτοις κοινὴν γλῶσσαν τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης[4], Ἀλβανίας[5] καὶ ἀνατολικῆς Ἰταλίας[6] καὶ εἶναι λίαν διαδεδομένη καὶ εἰς ἄλλας ἑλληνικὰς περιοχάς, ὅπως π.χ. εἰς Ἑπτάνησα[7]. Ἡ μεγαλυτέρα ὁμοιότης πρὸς τὴν Μακεδονίαν εἶναι φυσική, λόγῳ τῆς ἀμέσου γειτνιάσεως, τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ἀναγκαστικῶς καὶ μετακίνησιν λαῶν ἀπὸ Μακεδονίας εἰς Ἤπειρον. Περισσότερον συγγενῆ εἶναι τὰ ἐκ Καλαβρίας παραδείγματα καὶ ἴσως νὰ πρόκειται μᾶλλον διὰ ἰδιαιτέραν ΒΔ. ὁμάδα πλαστικῆς κεραμεικῆς.

Τὸ πρὸς τὰ ἄνω χρονικὸν ὅριον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ σαφῶς διὰ τὴν Ἤπειρον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μέχρι τοῦδε ἀνασκαφικῶν δεδομένων. Ὡς πρὸς τὸν terminus ante quem ἔχομεν νέα στοιχεῖα ἐκ τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν Μακεδονίας καὶ Ἠπείρου

1 Σ. Δακαρης ἐν ΠΑΕ 1951, σ. 178 καὶ 1952, σ. 368 - 9.

2 Παρεδόθη τὸ 1968 ὑπὸ τοῦ δημοδιδασκάλου κ. Μ. Παπαχρήστου. Ἐλλιπὴς τὴν λαβὴν ἡ ὁποία δὲν ὑπερυψοῦτο. Πηλὸς καὶ ἐπιφάνεια παρόμοια πρὸς τὰ τῶν κυάθων Ἐλαφοτόπου. Ἀντὶ πλαστικῶν ἀποφύσεων φέρει ἀνάγλυφον ἄλυσον περὶ τὴν κοιλίαν.

3 N. Hammond, ἔ. ἀ. σ. 298 - 309. Ὄστρακα Βαρδαρόφτσας ἐν BSA 27, 1926, πίν. Χα.

4 Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς 2ας χιλιετηρίδος διαδεδομένη εἰς τὰ νεκροταφεῖα τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Κωδωνοσχήμων ἀγγείων (2000 - 1550 π.Χ.) καὶ κατόπιν τοῦ τῶν Τύμβων (1550 - 1250 π.Χ.), ἐν συνεχείᾳ δὲ τῶν Urnenfelder (1250/30-900). Πρβ. πίνακας ἀγγείων ἐν H. Hundt, Katalog Straubing I: Die Funde der Glockenbecherkultur, II: Die Funde der Hügelgräberbronzezeit und der Urnenfelderzeit.

5 Studia Albanica 1, 1964, πίν. IV 17 - 19, ὑπονεολιθικὴ καὶ πρωίμου ἐποχῆς χαλκοῦ.

6 Ἐκ τῶν κάτωθι περιοχῶν Καλαβρίας καὶ Ἀπουλίας:

Leporano: Notizie degli Scavi 88, 1963, S. 8, τόμ. 17, σ. 326, εἰκ. 45.

Σατύριον Τάραντος: Not. d. Sc. 89, 1964, S. 8, τόμ. 18, σ. 192 εἰκ. 12, σ. 205 εἰκ. 21, σ. 206 εἰκ. 22. Τῆς ὑστέρας ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου.

Faenza di Basiago: Not. d. Sc. 86, 1961, S. 8, τόμ. 15, σ. 237, εἰκ. 9.

Torre Castellucia: πολυάριθμα ἀδημοσίευτα δείγματα εἰς τὸ Μουσεῖον Τάραντος.

Timmari: ἀδημοσίευτα εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Matera.

Potenza: J. Leccese, Antiche Civiltà Rappresentate nel Museo Provinciale di Potenza, ἐν Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia, Bari, 9, 1964, πίν. V, VI, VIII (τὴν σχετικὴν ὑπόδειξιν ὀφείλω εἰς τὸν καθηγητὴν κ. F. Biancofiore).

7 Ἰθάκη: BSA 39, 1938 - 9, πίν. Ι.

Λευκάς: Ταφικοὶ ΜΕ πίθοι ἐκ Νυδρίου ἐν W. Doerpfeld, Alt Ithaka II, εἰκ. 68. — Χοιροσπηλιά, ἔ. ἀ. εἰκ. 84 - 5.

Κέρκυρα: ἐξ Ἀφιόνας, ἐν AM 59, 1934, σ. 169 εἰκ. 6.

πείθοντα, ὅτι ἡ κεραμεικὴ αὕτη δὲν θὰ πρέπει νὰ κατέρχεται ἐντὸς τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου, ἐξαιρέσει ἴσως τῶν μεγάλων πίθων. Ἤδη δὲν εὑρέθη εἰς τοὺς τύμβους τῆς Βεργίνας. Εἰς τὴν Δωδώνην τὰ μὲ πλαστικὴν διακόσμησιν ἀγγεῖα τοῦ προϊστορικοῦ κατωτάτου στρώματος ἐχρονολογήθησαν εἰς τὸν 13ον αἰῶνα ἐπὶ τῇ βάσει εἰσηγμένων μυκηναϊκῶν ὀστράκων[1]. Εἰς τοὺς παλαιοτέρους ἐξ ἄλλου πρωίμους γεωμετρικοὺς τάφους τοῦ νεκροταφείου τῆς Βίτσας[2] δὲν εὑρέθησαν ἀγγεῖα αὐτῆς τῆς κατηγορίας, ἀλλ' ὄστρακα διάσπαρτα ἐκτὸς τῶν τάφων συνυπάρχοντα μετὰ διχαλωτῶν λαβῶν, μὴ εὑρεθεισῶν ἐπίσης ἐπὶ τῶν πρωίμων γεωμετρικῶν ἀγγείων. Εἰς δύο πίθους ὅμως τοῦ γεωμετρικοῦ στρώματος τοῦ παρακειμένου συνοικισμοῦ ἡ διακόσμησις συνίσταται εἰς πλαστικὰς ταινίας τύπου ἁλύσεως[3].

Ο ΤΑΦΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΙΟΥ ΖΙΤΣΗΣ

Ὁ τάφος οὗτος εἶναι τυχαῖον εὕρημα τοῦ κτηνοτρόφου Δημητρίου Ἀ. Καγιᾶ, κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1968. Κεῖται εἰς τὴν νοτίαν κλιτὺν τοῦ βραχώδους ὑψώματος «Παληοκοῦλες», ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Θυάμιδος (Καλαμᾶ), ἔναντι τῶν ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης λόφων, ὅπου αἱ οἰκίαι τοῦ χωρίου Μαζαρακίου. Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ὑψώματος καὶ περὶ τὰ 200 μ. δυτικῶς τοῦ τάφου εἶχον εὑρεθῆ κατὰ τὰ ἔτη 1940 - 41 ἕτεροι δύο, οἱ ἐντόπιοι ὅμως δὲν ἐνθυμοῦνται τὴν ὕπαρξιν κτερισμάτων.

Αἱ ραγδαῖαι βροχαὶ ἐκείνων τῶν ἡμερῶν εἶχον παρασύρει τὰ ὀλίγα ὑπεράνω τῆς καλυπτηρίου πλακὸς χώματα, ὥστε ὁ τάφος ἐγένετο ἀντιληπτὸς ὑπὸ τοῦ βόσκοντος ἐκεῖ πλησίον τὸ ποίμνιόν του Δ. Καγιᾶ, ὁ ὁποῖος καὶ ἔσπευσε νὰ τὸν ἀνοίξῃ καὶ νὰ διαταράξῃ τὸ περιεχόμενόν του πρὶν εἰδοποιήσῃ τὸν Σταθμὸν Χωροφυλακῆς Ζίτσης. Κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ εὑρόντος, ὁ τάφος ἦτο ἑρμητικῶς κλεισμένος, ὥστε ἐντὸς αὐτοῦ νὰ διεισδύσουν μόνον 10 ἑκ. χώματος — τὰ ἴχνη ἦσαν πράγματι ὁρατὰ ἐπὶ τῶν ὀρθίων πλακῶν —, ἐφαίνοντο δὲ τὰ ὀστᾶ τριῶν νεκρῶν καὶ τὰ κτερίσματα εἰς τὴν θέσιν των. Τὰ κρανία καὶ τὸ πλεῖστον τῶν κτερισμάτων ἀπέκειντο εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ τάφου, ὁ ὁποῖος ἔχει κατεύθυνσιν Β. - Ν.

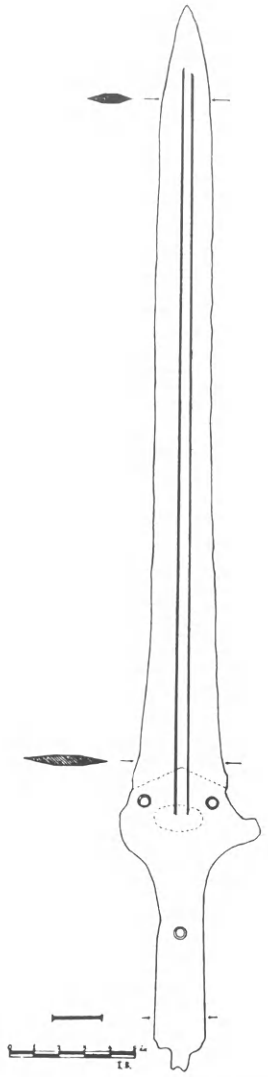
Κατὰ τὴν γενομένην αὐτοψίαν καὶ μικρὰν ἔρευναν διεπιστώθη, ὅτι εἶχεν ἀφαιρεθῆ τὸ ἥμισυ περίπου τῆς καλυπτηρίου πλακὸς τοῦ ἐπιμελῶς κατεσκευασμένου διὰ τεσσάρων ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν (μήκους μακρῶν 2.20 μ.) κιβωτιοσχήμου τάφου (πίν. 27α). Τὸ δάπεδον ἦτο ἐπίσης ἐστρωμένον διὰ πλακῶν. Ἐσωτερικαὶ διαστάσεις: μῆκ. 1.75, πλ. 0.48, βάθος 0.80 μ. Τὸ πέριξ ἔδαφος εἶναι βραχῶδες, ὄχι ὅμως συμπαγές· ἡ βόρειος στενὴ πλευρὰ τοῦ τάφου ἐνισχύετο ἐξωτερικῶς διὰ μικρᾶς καθέτου πλακός, ὅπως καὶ εἰς τὸν τάφον 1 Ἐλαφοτόπου. Πάντως εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ἔλειπεν ἡ ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν χωμάτων πίεσις καὶ αἱ πλευρικαὶ πλάκες διετήρησαν τὴν κατακόρυφον θέσιν των, ὥστε ὁ τάφος νὰ ἔχῃ κανονικὸν ὀρθογώνιον σχῆμα.

1 Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ἔργον 1967, σ. 34 - 5.

2 Βλ. ἐκθέσεις ἐν ΑΔ 21, 1966, Χρονικὰ σ. 289 - 290 καὶ ΑΔ 22, 1967, Χρονικὰ σ. 346 - 9. Περισσότεραι λεπτομέρειαι θὰ δοθῶσιν εἰς τὴν ὁριστικὴν δημοσίευσιν τοῦ σημαντικοῦ τούτου νεκροταφείου τῆς Ἠπείρου.

3 Εἰς τοὺς τύμβους τῆς κοιλάδος Mati Ἀλβανίας, τῆς πρωίμου ἐποχῆς τοῦ σιδήρου, ἡ πλαστικὴ διακόσμησις τύπου ἁλύσεως ἀπαντᾷ ἐπίσης μόνον ἐπὶ μεγάλων ἀγγείων: Studia Albanica 1, 1964, σ. 103.

Τὸ σύνολον τῶν κτερισμάτων — ὅσα παρεδόθησαν καὶ ὅσα εὑρέθησαν κατὰ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων ἔρευναν τῶν ἀνεσκαμμένων χωμάτων — πρέπει νὰ κατανεμηθῇ εἰς τρεῖς νεκρούς, ἄνδρας καὶ γυναῖκας. Δυστυχῶς ὅμως καὶ εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν δὲν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν εἰκόνα τῆς θέσεώς των ὡς πρὸς τοὺς σκελετούς. Εἶναι δὲ τὰ ἑξῆς :

Εἰκ. 4. Χαλκοῦν ξίφος ἐκ τοῦ τάφου Μαζαρακίου.

1. Χαλκοῦν μυκηναϊκὸν βραχὺ ξίφος, μήκους 0.418 μ.[1] (πίν. 27β, ε καὶ σχέδ. εἰκ. 4). Ἀποκεκρουμένον μόνον κατὰ τὸ ἄκρον τῆς μιᾶς τῶν κεραιῶν τοῦ προφυλακτῆρος καὶ κατὰ τμήματα τοῦ χαμηλοῦ περιχειλώματος. Ἐλλείπει ἐπίσης ἡ ὑπὸ τοῦ περιχειλώματος καὶ διὰ τῶν ἥλων στερεουμένη ἐπένδυσις τῆς λαβῆς, τῆς ὁποίας ἴχνος τοῦ σχήματος διακρίνεται εὐχερῶς (βλ. σχέδ. εἰκ. 4). Ὀξείδωσις ἀνοικτὴ πρασίνη, ἐπιφάνεια στίλβουσα, ὅπου δὲν ἔχει ἀποξεσθῆ ὑπὸ τοῦ εὐρόντος.

Ἡ λαβὴ φέρει τρεῖς ὀπάς, διὰ τῶν ὁποίων διήρχοντο οἱ ἥλοι στερεώσεως τῆς ἐπενδύσεως καὶ ἀπολήγει εἰς γλωσσίδιον διὰ τὴν προσαρμογὴν τοῦ ἐπιμήλου. Τὸ ἄκρον τοῦ γλωσσιδίου εἶναι κοῖλον, ἐνῷ δύο ἡμικυκλικοὶ ὅμοιοι κόλποι σχηματίζονται ἑκατέρωθεν τῆς βάσεώς του. Τὸ ἐπὶ τῆς λαβῆς ἴχνος τῆς ἐπενδύσεως ὁμοιάζει πολὺ πρὸς τὸ ἐπὶ τοῦ ὁμοίου τύπου ξίφους ἐκ τοῦ ὑπ' ἀρ. 78 θαλαμοειδοῦς τάφου τῶν Μυκηνῶν[2], ἤτοι σχηματίζει γωνίαν κειμένην μεταξὺ τῶν παραλλήλων ζευγῶν ἐγχαράκτων γραμμῶν τῆς ράχεως, ἐνῷ μεταξὺ τῶν δύο κεραιῶν ὠοειδὲς ἴχνος μαρτυρεῖ τὴν ὕπαρξιν ὁμοίου σχήματος ἀκαλύπτου χώρου, ὥστε ἡ ὅλη ἐπένδυσις θὰ εἶχε περίπου τὴν μορφὴν τῆς εἰς τὸν πίνακα 8 ἀρ. 6 τῆς ΑΕ 1897 εἰκονιζομένης. Ὡς πρὸς τὴν χρησιμοποιηθεῖσαν ὕλην, δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετὰ βεβαιότητος, ὅτι ἦτο ξύλον ἢ ὀστοῦν, διότι οὐδὲν ἴχνος ὑπελείφθη, πλὴν λεπτοτάτου φλοιοῦ καστανοῦ χρώματος, καταλοίπου ἴσως χρησιμοποιηθείσης κολλητικῆς οὐσίας.

Ἡ λεπὶς καθ' ὅλον τὸ μῆκός της εἶναι ἐνισχυμένη διὰ πεπλατυσμένης ράχεως, ὥστε ἡ ἐγκαρσία τομή της νὰ εἶναι ἀτρακτόσχημος : ἐπὶ τῆς ράχεως ταύτης διήκουν, ἐφ' ἑκατέρας τῶν ὄψεων, δύο παράλληλα ζεύγη ἐγχαράκτων γραμμῶν. Ἡ αὐτὴ ράχις μετὰ τριῶν ζευγῶν ἐγχαράκτων γραμμῶν ἀπαντᾷ ἐπὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ ἐγχειριδίου τοῦ τάφου Α Καλμπακίου[3].

1 Μῆκος λεπίδος ἀπὸ τοῦ ζεύγους τῶν ὀπῶν μέχρι τῆς αἰχμῆς 0.31 μ., πλάτ. 0.039 μ. εἰς τὴν βάσιν, 0.022 μ. εἰς τὸ μέσον, ἐλάχιστα μειούμενον μέχρι τοῦ σημείου ὅπου ἀρχίζει ἡ ἰσχυρὰ μείωσις πρὸς σχηματισμὸν τῆς αἰχμῆς. Τομὴ λεπίδος ἀτρακτοειδής. Πάχ. 0.004 μ. Μῆκ. λαβῆς 0.107 μ. Σωζόμενον πλάτος εἰς τὸ ὕψος τῶν κεραιῶν 0.055 μ. Πλάτος εἰς τὸ σημεῖον τῆς μοναχικῆς ὀπῆς 0.018 μ. εἰς τὸ ἄκρον 0.021 μ. Πάχος ἐλάσματος 0.0015 μ. Βάθος περιχειλώματος 0.002 μ.

2 Χρ. Τσουντας, Μῆτραι καὶ ξίφη ἐκ Μυκηνῶν, ΑΕ 1897, σ. 106 - 7, πίν. 8 (1).

3 ΑΕ 1956, σ. 115, εἰκ. 1.

Τὸ ἐξεταζόμενον ξίφος ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μετὰ σταυροειδοῦς τύπου λαβῆς, διότι οἱ προφυλακτῆρές του ἐν εἴδει κεραιῶν προεκτείνονται ὁριζοντίως, ὥστε μετὰ τοῦ ὑπολοίπου ξίφους νὰ σχηματίζεται σταυρός[1]. Ἡ κατηγορία αὕτη ἐμφανίζεται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 15ου αἰῶνος καὶ ἁπαντᾷ τόσον εἰς τοὺς λάκκους τῶν Μυκηνῶν, ὅσον καὶ εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῆς Κνωσοῦ. Κατὰ τὴν N. Sandars εἶναι κρητικῆς καταγωγῆς[2], ὅπως καὶ ὁ ἐμφανισθεὶς ὀλίγον πρωιμώτερον τύπος τοῦ κερατοσχήμου ξίφους, μετὰ τοῦ ὁποίου συνυπάρχει μέχρι τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰ. Μετὰ ταῦτα ὁ σταυροειδὴς τύπος χάνει τὴν ἰσχυρῶς ἐξέχουσαν μεσαίαν ράχιν τῆς ὁμάδος DI καὶ υἱοθετεῖ τὴν εἰς σχῆμα Τ ἀπόληξιν τῆς λαβῆς τῶν Συριακῶν καὶ τῶν Παλαιστινιακῶν ἐγχειριδίων ἀντὶ τοῦ γλωσσιδίου (ὁμὰς DII), ἐνῷ παραλλήλως μειώνεται εἰς μῆκος (14ος - 13ος αἰ.). Τὸ ξίφος τοῦ Μαζαρακίου ἔχει στοιχεῖα τόσον ἀπὸ τὴν παλαιοτέραν ὁμάδα DI, ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν νεωτέραν DII. Τὰ συγγενέστερα πρὸς αὐτὸ παραδείγματα εἶναι ξίφος ἐκ τοῦ νεκροταφείου τῆς Ζαφὲρ - Παπούρας Κρήτης (AJA 1963, πίν. 24, ἀρ. 19, σ. 147), τῆς ὁμάδος DI καὶ ΥΜ ΙΙΙΑ1 περιόδου, μὲ τὸν αὐτὸν τύπον λαβῆς ἀπολεγούσης εἰς γλωσσίδιον, ἀλλὰ μὲ κυρτὴν ράχιν καὶ μέγα μῆκος (0.655 μ.), καθὼς καὶ τὸ τοποθετούμενον εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδον ξίφος ἐξ Ἰαλυσοῦ Ρόδου (AJA 1963, πίν. 24, ἀρ. 20, σ. 149, μήκ. 0.52 μ.) τῆς ὁμάδος DII, ὅπου ἡ ἐπίπεδος ράχις συνδυάζεται μὲ λαβὴν διαφέρουσαν μόνον κατὰ τὴν εἰς σχῆμα Τ ἀπόληξιν. Οὕτω διαπιστοῦται εἰς τὸ ξίφος Μαζαρακίου ἡ ἐπιβίωσις παλαιοτέρων στοιχείων, ὡς ἡ εἰς γλωσσίδιον ἀπόληξις τῆς λαβῆς, εἰς ἣν ἐποχὴν ἔχει ἐπινοηθῆ νέος τρόπος, ὁ εἰς σχῆμα Τ, διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ ἐπιμήλου. Τὸ ἐξεταζόμενον ξίφος πρέπει νὰ τεθῇ πλησιέστερον πρὸς τὸ ἐξ Ἰαλυσοῦ, λόγῳ βραχύτητος καὶ ἀτρακτοσχήμου τομῆς τῆς λεπίδος. Ἡ τοποθέτησις αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν σύγκρισιν πρὸς τὸ ὁμοίου τύπου — καθ' ὅσον σώζεται — ξίφος ἐκ τοῦ τάφου Α6 Λακκίθρας Κεφαλληνίας[3], χρονολογούμενον ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Σπ. Μαρινάτου ἐκ τῶν συνευρεθέντων ἀντικειμένων εἰς τὰ ἔτη 1250 - 1150 π.Χ. Μὲ τὸ ξίφος τοῦ Μαζαρακίου ἔχει κοινὸν τὸ σχῆμα τῆς λεπίδος, τὰς ἐπ' αὐτῆς ἐγχαράξεις, τὰς ὁριζοντίους κεραίας τῆς λαβῆς καὶ τὸ μῆκος (0.41 μ. τὸ τῆς Λακκίθρας). Ὁ παραλληλισμὸς λοιπὸν τόσον πρὸς τὸ ἐγχειρίδιον Καλμπακίου, ὅσον καὶ πρὸς τὰ ξίφη Ἰαλυσοῦ καὶ Λακκίθρας, ὁδηγεῖ εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου.

Ὡς πρὸς τὰ εὑρεθέντα μέχρι τοῦδε ἐν Ἠπείρῳ κρητομυκηναϊκὰ ξίφη, τὸ τοῦ Μαζαρακίου εἶναι μοναδικὸν εἰς τὸν τύπον του. Τὰ δύο παλαιότερα μεγάλου μήκους ἐκ τῆς τοποθεσίας Μεσογέφυρα Κονίτσης[4], καθὼς καὶ ἕτερα δύο ἐκ Δωδώνης[5] ἀνήκουν εἰς τὸν κερατόσχημον τύπον, ἐνῷ ἡ ὁμὰς τῶν ἓξ βραχέων μυκηναϊκῶν ἐγχειριδίων ἐκ Δωδώνης,

1 N. Sandars, The First Aegean Swords, ἐν AJA 1961, σ. 17 - 29 καὶ Later Aegean Bronze Swords, ἐν AJA 1963, σ. 117 - 153.

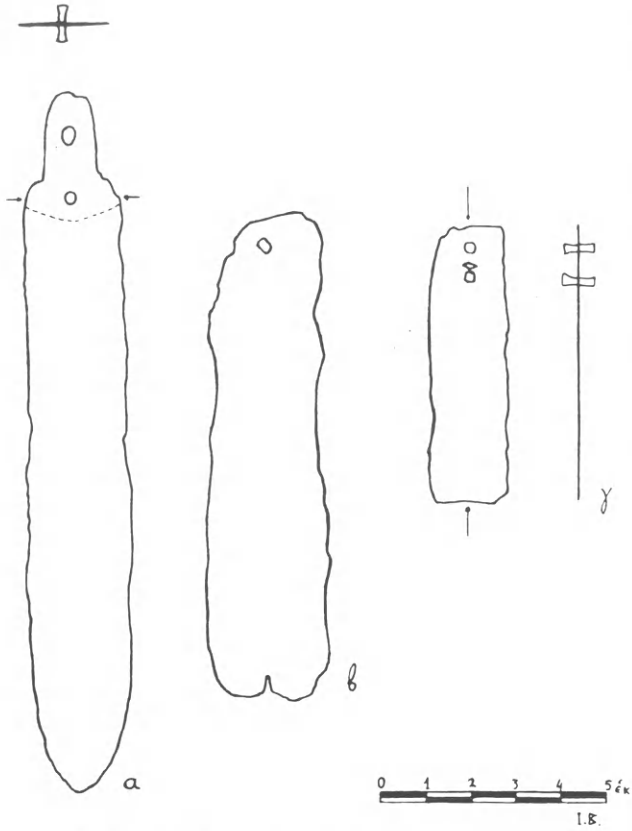
2 AJA 1963, σ. 123 - 30.

3 AE 1932, σ. 39 κέ., πίν. 16 Α. Ἡ κατὰ τὰς νεωτέρας ἐρεύνας (V. Desborough, The Last Mycenaeans, Oxford 1964, σ. 107) τοποθέτησις τῶν ἀγγείων τῆς Λακκίθρας ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδον (1230 - 1100) δὲν ἀλλάζει τὴν χρονολόγησιν τοῦ ξίφους ἐντὸς τοῦ 13ου αἰῶνος, δεδομένου, ὅτι ἓν χαλκοῦν ξίφος δύναται νὰ ἔχῃ μακρότερον χρόνον χρήσεως ἀπὸ τὰ πήλινα ἀγγεῖα.

4 AE 1956, σ. 131 - 4. N. Hammond, Epirus, σ. 318, 321 - 2, εἰκ. 19, πίν. XXIa, ὅπου θεωρεῖ τὸ Α ὡς σταυροειδοῦς τύπου· αἱ κεραῖαι ὅμως εἶναι ἀποκεκρουμέναι καὶ φαίνεται καὶ αὐτὸ νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸν κερατόσχημον τύπον. Τὰ χρονολογεῖ εἰς τὰ ἔτη 1450 - 1350 π. Χ.

5 C. Carapanos, Dodone et ses ruines, Paris 1878, II, πίν. LVII 1 - 2.

Καστρίτσης Ἰωαννίνων, Νεκυομαντείου (Ἐφύρας) Θεσπρωτίας, Παραμυθιᾶς καὶ Καλμπακίου (δύο), τοποθετουμένη εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδον — εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΑ ἴσως τὸ τῆς Παραμυθιᾶς —, ἀνήκουν εἰς τὸν τύπον τῶν μετὰ λαβῆς εἰς σχῆμα Τ[1]. Μὲ τὸ ἐκ Καλμπακίου εἶδομεν ὅτι ἔχει κοινὴν μόνον τὴν πεπλατυσμένην μεσαίαν ράχιν καὶ τὰς ἐπὶ ταύτης ἐγχαράκτους γραμμάς. Ἐν τούτοις ὑπάρχει χρονολογικὴ σχέσις πρὸς αὐτά, ὡς ἐδείχθη.

Εἰκ. 5. Χαλκοῦν ἐγχειρίδιον καὶ μάχαιραι ἐκ τοῦ τάφου Μαζαρακίου.

Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι ὅλα τὰ μέχρι τοῦδε εὑρεθέντα βραχέα ξίφη ἢ ἐγχειρίδια τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου εἰς Ἤπειρον εἶναι μυκηναϊκοῦ καὶ οὐχὶ βορείου Naue II τύπου[2], πιθανῶς, διότι τὰ κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἁπαντῶντα εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα Naue II ξίφη εἰσήχθησαν διὰ θαλάσσης ἐκ τοῦ μυχοῦ τῆς Ἀδριατικῆς ἢ ἐκ τῆς Νοτίου Ἰταλίας προερχόμενα, ὡς ἤδη παρετήρησεν ὁ V. Desborough[3].

2. Χαλκοῦν ἐγχειρίδιον μήκους 0.154 μ.[4] (πίν. 27β, ζ΄ σχέδ. εἰκ. 5,α). Ἐλλιπὲς μόνον τὸν ἕνα ἐκ τῶν δύο ἡλίσκων τῆς λαβῆς. Ὀξείδωσις ἀνοικτὴ πρασίνη.

Ἡ λεπίς, σχεδὸν ἰσοπλατής, εἶναι καὶ ἰσοπαχὴς καθ' ὅλον τὸ μῆκός της. Ὄπισθεν ἀπολήγει εἰς γλῶσσαν μὲ δύο ὀπὰς διὰ τὴν συνήλωσιν τῆς ἐπενδύσεως τῆς λαβῆς, ἡ ὁποία ἔχει ἀφήσει καμπύλον ἴχνος ἐπὶ τῆς πτέρνης. Τὸ μικρὸν μῆκος καὶ τὸ ἐλάχιστον πάχος (0.001 μ.) τῆς λεπίδος δὲν θὰ καθίστων τὸ ἐγχειρίδιον τοῦτο ἐπιτήδειον φονικὸν ὅπλον καὶ θὰ προωρίζετο μᾶλλον διὰ τὴν προσωπικὴν χρῆσιν τοῦ ἰδιοκτήτου του. Τυπολογικῶς ἀποτελεῖ συνέχειαν τῶν ΜΕ ἀμφιστόμων μαχαιριδίων μὲ εὐθύγραμμον πτέρναν, ὅπου 2 - 3 ὀπαὶ ἐχρησίμευον διὰ τὴν ἐφήλωσιν τῆς λαβῆς, ἐνῷ ἀπουσίαζεν ἀκόμη ἡ γλωσσοειδὴς ἀπόληξις. Τὸ περίγραμμα τῆς λεπίδος συγγενεύει πολὺ πρὸς τὸ τῶν

1 Τελευταία δημοσίευσις ὑπὸ S. Dakaris, A Mycenaean IIIB Dagger from the Palaeolithic Site of Kastritsa in Epirus, Greece, ἐν Pr. Pr. Soc. 33, 1967, σ. 30 - 36, πίν. I - II.

2 Τὸ νῦν ἀπολεσθὲν Naue II ξίφος, μήκους 0.59 μ., ἐκ Τσεραβίνας Ἰωαννίνων ἐν N. Hammond, ἔ. ἀ. σ. 319 καὶ 323 - 4, πίν. XXI c καὶ εἰκ. 19, ἦτο μᾶλλον νεώτερον τῶν ἐξεταζομένων (1250 - 1100 π. Χ. κατὰ Hammond).

3 V. Desborough, The Last Mycenaeans, σ. 70.

4 Ἄλλαι διαστάσεις: Πλάτος λεπίδος εἰς τὴν βάσιν 0.022 μ.· πρὸς τὴν αἰχμὴν 0.023 μ. Πάχος λεπίδος 0.001 μ.

προαναφερθέντων ΥΕ ΙΙΙΒ μυκηναϊκῶν ἐγχειριδίων ἐκ διαφόρων περιοχῶν τῆς Ἠπείρου. Λίαν συγγενὲς εἶναι καὶ τὸ κυπριακὸν ἐγχειρίδιον ἐκ τοῦ τάφου 6 τοῦ Hala Sultan Tekke[1], μήκους 0.178 μ., χρονολογούμενον ἐκ συνευρεθέντος μυκηναϊκοῦ ἀγγείου εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδον. Ἀπὸ τὴν Κύπρον ἔχομεν ὁλόκληρον σειρὰν παρομοίων σαφῶς ΥΕ ΙΙΙΒ ἐγχειριδίων καὶ ἡ ἐκεῖθεν προέλευσις δὲν ἀποκλείεται.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ἡ εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδον τοποθέτησις τοῦ ἐξεταζομένου ἐγχειριδίου.

3. Ἀπότμημα χαλκοῦ μαχαιριδίου μήκους 0.062 μ. καὶ πλάτους 0.017 μ. (πίν. 27β,***β*** σχέδ. εἰκ. 5, ***γ***). Αἱ ἀκμαὶ εἶναι ἐφθαρμέναι. Εἰς τὸ ἓν ἄκρον φέρει κατὰ μῆκος τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος δύο ἡλίσκους τετραγώνου τομῆς διὰ τὴν στερέωσιν τῆς λαβῆς. Καὶ ἐδῶ ἡ λεπὶς εἶναι ἰσοπαχής, διὰ τοῦτο δὲ εἶναι πιθανώτερον, ὅτι τὸ μαχαιρίδιον θὰ ἦτο ἀμφίστομον, παρόμοιον πρὸς τὸ προηγούμενον.

4. Ἀπότμημα χαλκῆς μαχαίρας μήκους 0.107 μ. καὶ πλάτους 0.027 μ. Πάχος λεπίδος 0.001 μ. (πίν. 27β, ***α*** σχέδ. εἰκ. 5,*β*). Αἱ ἀκμαὶ εἶναι ἀποκεκρουμέναι, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ποῖον ἦτο τὸ σχῆμα τῆς λεπίδος. Ὁπωσδήποτε δὲν ὑπάρχει ἐνίσχυσις τῆς μιᾶς ράχεως. Κατὰ τὸ ἓν ἄκρον στρογγύλη ὀπή.

5. Χαλκῆ αἰχμὴ δόρατος, μήκους 0.192 μ. Πλάτος λεπίδος 0.03 (πίν. 27β, ***στ΄*** σχέδ. εἰκ. 6, α). Σώζεται ἀκεραία. Ὀξείδωσις πρασίνη ἀνοικτή.

Περὶ τὸ 1 ἑκ. ἄνωθεν τοῦ κυκλοτεροῦς ἀνοίγματος τοῦ καυλοῦ διαμπερὴς ὀπὴ διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ δόρατος. Ἡ λεπὶς ἔχει ἀτρακτοειδὲς σχῆμα καὶ κατὰ μῆκος τοῦ μεγάλου ἄξονός της ἐξαίρεται ἐλαφρῶς πεπλατυσμένη ράχις[2]. Εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου χυτή, ὡς καὶ αἱ ἑπόμεναι καὶ ὅλαι ἐν γένει αἱ μέχρι τοῦδε εὑρεθεῖσαι αἰχμαὶ ἐν Ἠπείρῳ. Ἐντὸς τοῦ καυλοῦ διατηρεῖται ἡ ὀξεῖα ἀπόληξις τοῦ ξυλίνου κοντοῦ.

6. Χαλκῆ φυλλόσχημος αἰχμὴ δόρατος (πίν. 27β, ***δ*** σχέδ. εἰκ. 6, *β*). Σωζόμενον μῆκος 0.174 μ. Μέγιστον πλάτος λεπίδος 0.031 μ. Τεθραυσμένη κατὰ τὸ ἄκρον τῆς λεπίδος καὶ τμήματα τῆς περιφερείας τοῦ καυλοῦ. Ὀξείδωσις ἀνοικτὴ πρασίνη.

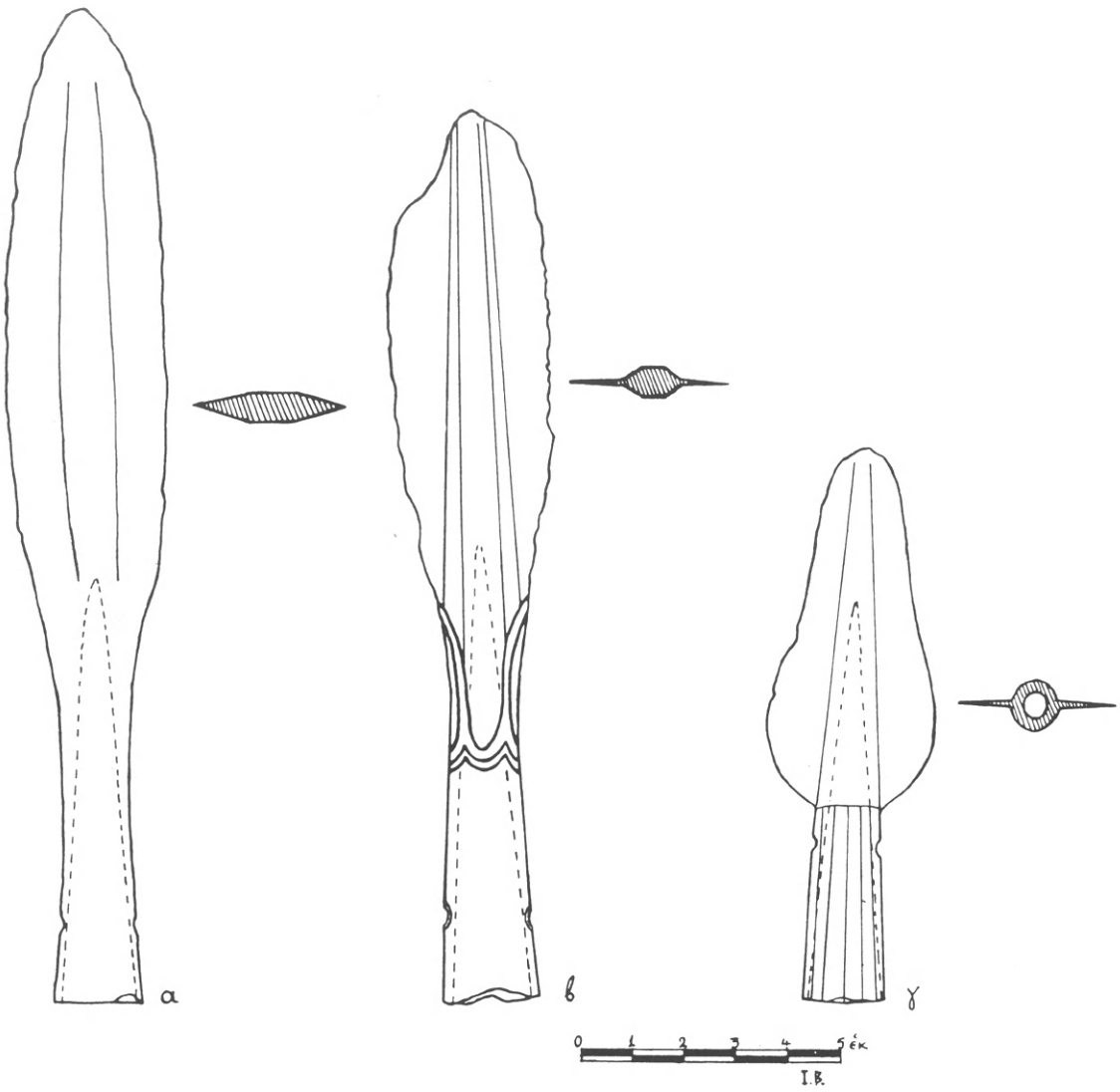
Καὶ ἐδῶ ὑπάρχει, εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν μὲ τὴν προηγουμένην, ἡ διαμπερὴς ὀπὴ διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ δόρατος· ἐπὶ τῆς μιᾶς μάλιστα ὄψεως εἶναι φανερὰ τὰ ἴχνη τῆς μακρᾶς χρήσεως ἧλου διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον. Ὁ καυλὸς συνεχίζεται ὡς μία ἐντόνως κυρτὴ ράχις, μειουμένη βαθμηδόν, μέχρι τοῦ ἄκρου τῆς ἀτρακτοειδοῦς, φυλλοσχήμου, λεπίδος. Κατὰ τὴν γένεσιν ταύτης ὑπάρχει ἐγχάρακτος καμπυλόγραμμος διακόσμησις ἐκ τριῶν παραλλήλων κυματοειδῶν γραμμῶν (βλ. σχέδ. εἰκ. 6, *β*). Ἐγχάρακτος διακόσμησις ἀπαντᾷ ἐπὶ αἰχμῶν ἐκ τοῦ Ἡραίου τῆς Προσύμνης[3], διαφόρου ὅμως πνεύματος: συνίσταται εἰς τρία παράλληλα ζεύγη γραμμῶν διήκοντα καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ καυλοῦ καὶ τῆς πεπλατυσμένης ράχεως, ἐντελῶς ὁμοίου χαρακτῆρος πρὸς τὰ ἐπὶ τῆς λεπίδος τοῦ ξίφους Μαζαρακίου καὶ τῶν ΥΕ ΙΙΙΒ ἐγχειριδίων. Σύγκρισις οὐσιαστικὴ δύναται νὰ γίνῃ μόνον πρὸς τὴν διακόσμησιν τῶν χαλκῶν αἰχμῶν τοῦ πολιτι-

1 H. N. Catling, Cypriot Bronzework in the Mycenaean World, Oxford 1964, σ. 127, ἀρ. 5, πίν. 15D.

2 Συγγενὴς ἡ ἐξ Ἔγκωμης Κύπρου εἰς Βρετ. Μουσεῖον, ἀρ. 1897/4-1/1941, μήκους 0.188 (Catling, ἔ. ἀ. σ. 119, πίν. 13e), ἀχρονολόγητος.

3 C. Blegen, Prosymna, Gambridge 1937, σ. 339 κέ., εἰκ. 510, τῆς ΥΕ ΙΙΙΑ2 - ΙΙΙΒ περιόδου.

σμοῦ τῶν Urnenfelder τῆς Εὐρώπης[1], τῆς περιόδου Hallstatt A - B, εἰς τὰς ὁποίας πρέπει νὰ ἐνταχθῇ καὶ ἡ ἐξεταζομένη. Εἰς τὴν Ἤπειρον, ὅπου ἐν συγκρίσει πρὸς

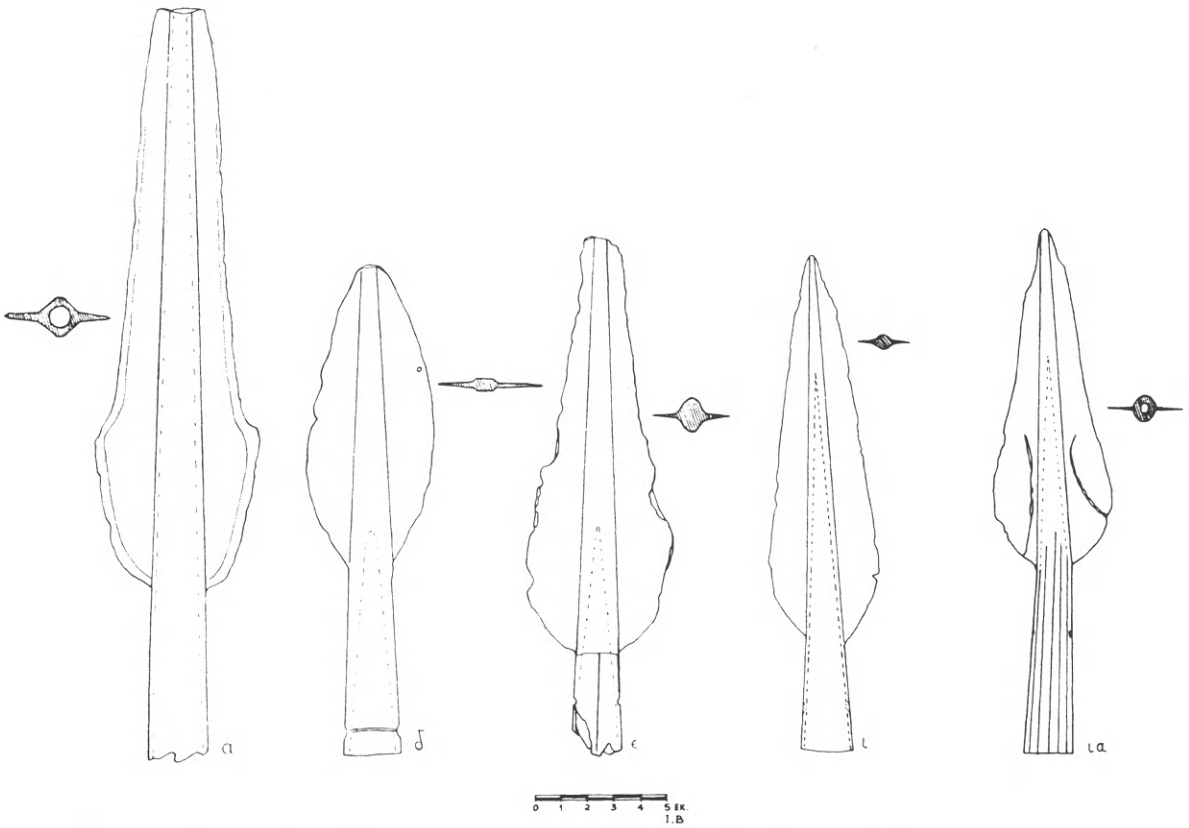

Εἰκ. 6. Χαλκαῖ αἰχμαὶ ἐκ τοῦ τάφου Μαζαρακίου.

ἄλλας ἑλληνικὰς περιοχὰς ἔχει εὑρεθῇ μέγας ἀριθμὸς φυλλοσχήμων ἢ φλογοειδῶν

1 Foltiny, ἔ. ἀ. : ἡ ἐν πίνακι 50 ἀρ. 13, τῆς Hallstatt A περιόδου, φέρει λίαν συγγενῆ διακόσμησιν εἰς τὸ αὐτὸ περίπου σημεῖον. Κατὰ τὸν Foltiny αἱ φυλλόσχημοι, ἀπιόσχημοι ἢ φλογοειδεῖς αἰχμαὶ (ὁ γενικὸς τύπος τῶν lanceolate) χαρακτηρίζουν τὴν περίοδον Hallstatt A — 1240 - 1100 π. Χ. — τοῦ λεκανοπεδίου τῶν Καρπαθίων.— F. Herrmann, Die Funde der Urnenfelderkultur in Hessen, πίν. 171, 8 καὶ 213, κ-λ-μ : φυλλόσχημοι αἰχμαὶ μὲ καυλὸν ἐξικνούμενον μέχρι τοῦ ἄκρου τῆς λεπίδος. Ἡ ἐγχάρακτος διακόσμησις αὐτῶν συνίσταται εἰς ὁριζοντίους γραμμάς, τρίγωνα καὶ ἡμικυκλικὰς ἢ κυματοειδεῖς καμπύλας γραμμάς. Μᾶλλον τῆς Hallstatt B1 (10ος αἰ.) περιόδου.

αἰχμῶν [1], διὰ πρώτην φορὰν εὑρίσκεται παράδειγμα μὲ ἐγχάρακτον διακόσμησιν.

Εἰκ. 7. Χαλκαῖ αἰχμαὶ εἰς Ἰωάννινα. α : Κονίτσης, δ : ὑπ' ἀριθ. 221 Μουσείου Ἰωαννίνων, ε : ἐκ Γαρδικίου (ἀρχαίας Πασσαρῶνος), ι : ἀγνώστου προελεύσεως, ια : ἐκ Πεστῶν - Σκλίβανης (;).

1 Δέκα πέντε συνολικῶς, συμπεριλαμβανομένης τῆς ἐν συνεχείᾳ ἐξεταζομένης. Εἰς τὸν πίνακα 28α παρουσιάζονται αἱ εἰς τὸ Μουσεῖον Ἰωαννίνων ἀποκείμεναι (πλὴν τῆς ια). Αὗται εἶναι :

α) Ἐκ Κονίτσης, μήκους 0.29 μ. Μέγ. πλ. 0.06 μ. (σχέδ. εἰκ. 7, α). Ἄγνωστοι αἱ συνθῆκαι εὑρέσεως.

β) Ἐκ τοῦ τάφου Α Καλμπακίου. Βλ. ΑΕ 1956, σ. 115, εἰκ. 1.

γ) Ἐκ Γρίμπιανης. Βλ. ΑΕ 1956, σ. 131, εἰκ. 5.

δ) Ἀγνώστου προελεύσεως, ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἰωαννίνων 221. Μῆκ. 0.187 μ. Πλάτ. 0.049 μ. (σχέδ. εἰκ. 7, δ).

ε) Ἐκ Γαρδικίου (ἀρχαίας Πασσαρῶνος). Ἀποκεκρουμένη κατὰ τὰ δύο ἄκρα, μήκ. 0.195 μ. Πλάτ. 0.055 μ. (σχέδ. εἰκ. 7, ε). Αὕτη ἢ ἡ προηγουμένη ταυτίζεται πιθανῶς πρὸς τὴν αἰχμὴν L τοῦ HAMMOND (Epirus, σ. 340 εἰκ. 23).

ς΄) Ἐκ Δωδώνης, ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἰωαννίνων 704. Βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗΝ ἐν ΑΔ 20, 1965, Β΄ 2, σ. 350, σχέδ. 3, πίν. 415ε.

ζ) Ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου Πάργας, ἔ. ἀ.

η) Ἐκ τοῦ τάφου Μαζαρακίου, ἐν συνεχείᾳ ἐξεταζομένη (σχέδ. εἰκ. 6, γ).

θ) Ἡ ὑπ' ἀρ. 6 Μαζαρακίου (σχέδ. εἰκ. 6, β).

ι) Ἀγνώστου προελεύσεως, μήκ. 0.188, πλ. 0.046 μ. (σχέδ. εἰκ. 7, ι).

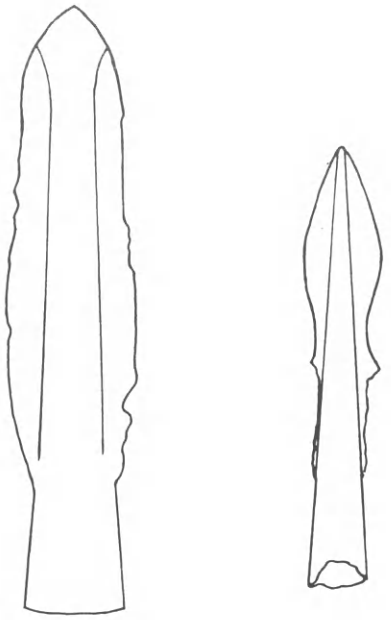
ια) Εἰς τὰ γραφεῖα τῆς Ἑταιρείας Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν, πιθανῶς προερχομένη ἐκ τῆς περιοχῆς Πεστῶν - Σκλίβανης Ἰωαννίνων. Μῆκ. 0.20 μ. Μέγ. πλάτ. 0.046 μ. Ὁ καυλὸς δωδεκάεδρος (σχέδ. εἰκ. 7, ια).

Εἰς τὸν πίνακα 28 β. γ παρουσιάζονται ἕτεραι δύο αἰχμαὶ ἐξ Ἠπείρου :

ιβ) Ἐξ Ἀνθοχωρίου Μετσόβου, εἰς χεῖρας ἱερέως

7. Φλογοειδὴς αἰχμὴ δόρατος[1] (σχέδ. εἰκ. 6, γ πίν. 27β, **γ**). Μῆκος 0.107 μ. Μέγιστον πλάτος λεπίδος 0.032 μ., μῆκος αὐτῆς 0.071 μ. Διατηρεῖται ἀκεραία. Ὀξείδωσις κυανοπρασίνη.

Ἡ διαμπερὴς ὀπὴ ὑπάρχει παρὰ τὴν βάσιν τῆς λεπίδος. Ἐντὸς τοῦ ἐξικνουμένου μέχρι τῆς ἄκρας τῆς φλογοσχήμου λεπίδος καυλοῦ (κοίλου μέχρις ἀποστάσεως 0.074 μ. ἀπὸ τῆς βάσεώς του) διατηρεῖται ἡ αἰχμὴ τοῦ ξυλίνου στειλεοῦ, φέρουσα μάλιστα ὀπὴν εἰς τὸ ὕψος τῆς τοῦ καυλοῦ, ἑτέραν δὲ ὀλίγον ὑψηλότερον, πρυφανῶς γενομένην κατὰ τὴν προσπάθειαν προσαρμογῆς τοῦ ξύλου εἰς τὸ χαλκοῦν περίβλημα. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ καυλοῦ εἶναι δωδεκάεδρος[2].

ιβ ιγ

Εἰκ. 8. ιβ: Χαλκῆ αἰχμὴ ἐξ Ἀνθοχωρίου Μετσόβου. ιγ: Ἑτέρα ἐξ Ἁγίας Κυριακῆς Πάργας.

Φλογοειδοῦς τύπου αἰχμὴ τῶν αὐτῶν περίπου διαστάσεων (ὕψους 0.105 μ.) καὶ μὲ δωδεκάεδρον ἐπίσης καυλὸν εὑρέθη καὶ εἰς τὸν θολωτὸν τάφον τῆς Πάργας, χρονολογουμένη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εὑρεθέντων μυκηναϊκῶν ὀστράκων εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδον[3]. Ὅμοιον σχῆμα ἔχει καὶ ἡ ἐκ τοῦ τάφου Α Μεταξάτων Κεφαλληνίας[4] αἰχμή, τοποθετουμένη εἰς τὸ χρονικὸν διάστημα 1250-1150 π.Χ., ὡς καὶ ἡ ἄνευ ἀνασκαφικῶν δεδομένων ἐκ Γρίμπιανης Θεσπρωτίας (ἀνωτ. σ. 197, σημ. 1, πίν. 28α, **γ**). Εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου τοποθετεῖ ὁ N. Hammond τὴν ἐκ τοῦ τάφου 17 τοῦ τύμβου τοῦ Vodhinë Βορείου Ἠπείρου χαλκῆν φλογοειδῆ αἰχμήν[5].

Ἐπειδὴ ὁ τύπος αὐτὸς τῆς αἰχμῆς καθὼς καὶ οἱ παρεμφερεῖς χαρακτηρίζουν τὴν περίοδον Hallstatt Α Εὐρώπης (1240/30-1100 π.Χ.), ἐπανειλημμένως ἔχει διατυπωθῆ

Γ. Γοργόλη, μήκ. 0.167 μ. Ἐκ κιβωτιοσχήμου τάφου τῆς θέσεως Πύργος (βλ. καὶ σχέδ. εἰκ. 8, *ιβ*).

ιγ) Ἐξ Ἁγίας Κυριακῆς Πάργας, μήκ. 0.135 μ. Ἀπόκειται εἰς τὸ Γυμνάσιον Πάργας. Ἐντόνως φλογοειδοῦς σχήματος, ὡς ἡ τῆς Γ'ρίμπιανης, εἶναι ἀποκεκρουμένη κατὰ τὰ δύο πτερύγια τῆς λεπίδος (βλ. καὶ σχέδ. εἰκ. 8, *ιγ*).

Εἰς τὰς ἀνωτέρω πρέπει νὰ προστεθοῦν ἕτεραι δύο:

ιδ) Ἡ ἐκ τοῦ κιβωτιοσχήμου τάφου Παραμυθιᾶς εἰσαχθεῖσα εἰς τὸ Μουσεῖον Ἰωαννίνων μετὰ τὴν σύνταξιν τῆς παρούσης μελέτης. Βλ. ΑΔ 1965, ἔ.ἀ. πίν. 415δ.

ιε) Ἡ νῦν ἀπολεσθεῖσα ἐκ Λαχανοκάστρου Πωγωνίου (Hammond, Epirus, πίν. XXI, c, σ. 340). Ἀπέκειτο εἰς τὸ Γυμνάσιον Βήσσανης.

1 Ὁ N. Hammond, αὐτόθι σ. 339, ὑπενθυμίζει μίαν διάκρισιν τοῦ A. Evans ὡς πρὸς τὰς αἰχμὰς δοράτων καὶ ἀκοντίων καὶ ὑποστηρίζει, ὅτι αἱ μικροῦ μεγέθους αἰχμαί, ὡς ἡ ἐξεταζομένη, ἀνήκουν εἰς ἀκόντια. Ἀντιθέτως, ὁ N. Catling (ἔ.ἀ. σ. 133, εἰκ. 16), ὀνομάζει αἰχμὰς ἀκοντίων τελείως διαφόρου τύπου μικροῦ ἐπίσης μήκους αἰχμὰς μὲ στειλεὸν ἀντὶ καυλοῦ καὶ ὑποστηρίζει, ὅτι δὲν ὑπάρχει εἰσέτι σαφὴς διάκρισις αἰχμῶν δοράτων καὶ ἀκοντίων. Τὸ αὐτὸ καὶ ὁ A. Snodgrass, Early Greek Armour and Weapons, Edinburgh 1964, σ. 115-6.

2 Πολύεδροι εἶναι καὶ οἱ καυλοὶ φυλλοσχήμων χαλκῶν αἰχμῶν ἐκ τῶν πρωίμων γεωμετρικῶν τάφων τοῦ Κεραμεικοῦ: JdI 1962, σ. 89 εἰκ. 7 (7) καὶ 90, εἰκ. 8 (16). Τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο ἀπαντᾷ συχνὰ εἰς αἰχμὰς Ἰταλίας κατὰ τὸν Snodgrass, ἔ.ἀ. σ. 108, σημ. 19.

3 Σ. Δακαρης ἐν ΠΑΕ 1960, σ. 125 καὶ ΑΔ 1965, Β2, σ. 350-1, σχέδ. 3, πίν. 415ε.

4 ΑΕ 1933, σ. 92, εἰκ. 41. G. Childe, The Final Bronze Age in the Near East and in Temperate Europe, ἐν Pr. Pr. Soc. 1948, σ. 185.

5 Ἔ. α. σ. 350-1, εἰκ. 24, 3. Ὁ ἀνασκαφεὺς Frano Prendi τοποθετεῖ ὅλα τὰ εὑρήματα εἰς τὸν 10ον καὶ τὸν 9ον αἰ. π.Χ. ἐν Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës 1959, 2.

ἡ γνώμη περὶ βορείου προελεύσεως αὐτῶν[1], ἐνισχυομένη ἔν τινι μέτρῳ ἀπὸ τὴν γεωγραφικὴν κατανομὴν ἐκτὸς[2] καὶ ἐντὸς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Πράγματι, εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ πλειονότης τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν αἰχμῶν ἔχει εὑρεθῆ εἰς τὴν ΒΔ. περιοχήν, Ἑπτάνησα καὶ Ἤπειρον (βλ. ἀνωτ. σ. 197, σημ. 1).

Τὴν ἐξέλιξιν τοῦ σχήματος ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν εἶναι εὔκολον νὰ παρακολουθήσωμεν. Φαίνεται πάντως, ὅτι εἰς τὸ α΄ ἥμισυ τοῦ 13ου αἰῶνος, ὅπου τοποθετεῖται ἡ φυλλόσχημος αἰχμὴ τῆς Παραμυθιᾶς[3], ὁ φλογοειδὴς τύπος δὲν ἔχει εἰσέτι ἐμφανισθῆ εἰς τὴν Ἤπειρον. Ὁ ἁπλούστερος φυλλόσχημος ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τοὺς λακκοειδεῖς τάφους τοῦ περιβόλου Α΄ Μυκηνῶν[4].

Τὰ πήλινα κτερίσματα τοῦ τάφου παρουσιάζουν ἐπίσης πολὺ ἐνδιαφέρον, λόγῳ τῆς συνυπάρξεως εἰσηγμένων μυκηναϊκῶν καὶ ἐγχωρίων ἀγγείων:

8. Ψευδόστομος μυκηναϊκὸς ἀμφορίσκος (πίν. 29α. β). Ὕψ. 0.101 μ. Διάμ. κοιλίας 0.105 μ. Διάμ. βάσεως 0.038 μ. Ἐλλιπὴς τὸ στόμιον. Πηλὸς κίτρινος, λεπτός. Γάνωμα πορτοκαλόχρουν ἕως καστανόν.

Διακόσμησις: ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου δίσκου τοῦ ψευδοῦς στομίου κύκλος γανώματος περιβαλλόμενος ὑπὸ ὁμοκέντρου περιφερείας. Ἐπὶ τῶν ὤμων συστήματα ἓξ ὀκτὼ ἐναλλήλων γωνιῶν, δύο ἑκατέρωθεν τοῦ στομίου καὶ τρία ἐπὶ τῆς ἑτέρας ὄψεως. Ἀπὸ τῆς κάτω προσφύσεως τῶν λαβῶν μέχρι τῆς βάσεως ἓξ εὐρεῖαι ταινίαι γανώματος χωρίζουν τὴν κοιλίαν τοῦ ἀγγείου εἰς ζώνας κοσμουμένας διὰ 2 - 4 λεπτῶν ὁριζοντίων γραμμῶν.

Τόσον τὸ σχῆμα[5], ὅσον καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ ἀγγείου μᾶς ὁδηγοῦν εἰς συγκρίσεις πρὸς παραδείγματα ΥΕ ΙΙΙ χρόνων ἐκ Μυκηνῶν[6] καὶ ἀκριβέστερον τῶν ΥΕ ΙΙΙΒ χρόνων ἐξ Ἰαλυσοῦ Ρόδου[7], Κεφαλοβρύσου Πύλου[8], ὅπου ὑπάρχει ἀπόλυτος ταὐτότης διακοσμήσεως καὶ ἐκ Γυψάδων Κρήτης[9]. Τὰ ἐκ Μεταξάτων καὶ Λακκίθρας Κεφαλληνίας[10] εἶναι συγγενῆ, ἀλλ᾽ ὀλίγον νεώτερα τοῦ ἐξεταζομένου. Ἐπιτόπιαι ἀπο-

1 G. Childe, Pr. Pr. Soc. 1948, σ. 185. Σ. Δακαρης ἐν ΑΕ 1956, σ. 131. A. Snodgrass, ἔ. ἀ. σ. 119: Δουνάβιος τύπος μὲ πολλὰ παραδείγματα ἐξ Οὐγγαρίας.

2 Foltiny, ἔ. ἀ. σ. 76 - 8. Πανομοιότυπος σχεδὸν εἶναι ἡ ἐκ Bezded Καρπαθίων αἰχμή, εἰκονιζομένη ἐν πίν. 50 (2) καὶ τοποθετουμένη εἰς τὴν περίοδον Hallstatt A.

3 ΑΔ 20, 1965, Β΄ 2, σ. 350. S. Dakaris ἐν Pr. Pr. Soc. 1967, σ. 34 - 5.

4 G. Karo, Die Schachtgräber von Mykenai, 1930, πίν. XCVII, ἀρ. 448: μικρὰ αἰχμὴ μὲ καυλὸν διήκοντα μέχρι τοῦ ἄκρου τῆς λεπίδος, ἐκ τοῦ τάφου VI.

5 Arne Furumark, The Mycenaean Pottery, Stockholm 1941. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τοποθετεῖται εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΑ2 (τέλη 14ου αἰ.) πρὸς τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ (1300 - 1230 π. Χ.), πρβ. σ. 39, εἰκ. 6, ἀρ. 173 καὶ 178, ἤτοι μεταξὺ τῶν σφαιρικῶν πεπλατυσμένων τῆς ΥΕ ΙΙΙΑ2 καὶ τῶν περισσότερον ἀνυψωμένων τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου. Τὸ κόσμημα τῶν ἐναλλήλων γωνιῶν ἀπαντᾷ εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ1: σ. 383, εἰκ. 67, ἀρ. 68 (17).

6 A. Wace, Chamber Tombs at Mycenae, Oxford 1932, σ. 109, πίν. LI (ἀρ. 15) καὶ LII ἀρ. 10 ἐκ τῶν τάφων 529 καὶ 530. Ὕψ. 0.11-0.125 μ. Σφαιρικοῦ σχήματος μὲ ἐπίπεδον ψευδὲς στόμιον· ἡ αὐτὴ ἀκριβῶς διακόσμησις. Εἰς σ. 170 τοὺς χρονολογεῖ εἰς τὸν 14ον - 13ον αἰ.

7 V. Desborough, The Last Mycenaeans, πίν. 2α.

8 Σ. Μαρινατος, Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, ἐν ΠΑΕ 1964, σ. 84, πίν. 93ζ τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου. Ὀλίγον ραδινώτερος φέρει τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς διακόσμησιν.

9 S. Hood, G. Huxley, N. Sandars, A Minoan Cemetery on Upper Gypsades, ἐν BSA 53-4, 1958-9, σ. 251 ἀρ. XI, 2, εἰκ. 29, πίν. 57c. Ὕψ. 0.105 μ. Ἡ αὐτὴ διάταξις καὶ πνεῦμα διακοσμήσεως· ἐπὶ τῶν ὤμων ἀντὶ τῶν γωνιῶν φέρει ἐνάλληλα τόξα. Τοποθετεῖται εἰς τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς ΥΜ ΙΙΙΒ1 εἰς τὴν Β2 περίοδον, ἤτοι περὶ τὸ 1230 π. Χ. καὶ παραβάλλεται πρὸς τὸ σχῆμα 178 τοῦ Furumark.

10 ΑΕ 1932 πίν. 6 - 7 καὶ 1933 σ. 86, πίν. 1 καὶ 89, πίν. 2. Πρβ. ἰδίως τὸν ἐν ΑΕ 1933, πίν. 1, Α 8 ἐκ τοῦ Τάφου Α Μεταξάτων.

μιμήσεις, λόγῳ τοῦ σχήματος καὶ τῆς διακοσμήσεως, τοποθετοῦνται εἰς τὴν πρώιμον ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδον καὶ ἑξῆς[1]. Εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδον τοποθετοῦνται καὶ οἱ ὑψηλότεροι ψευδόστομοι ἀμφορεῖς τοῦ νεκροταφείου τῆς Περατῆς[2].

Πρόκειται διὰ τὸν δεύτερον ψευδόστομον ἀμφορέα τῆς Ἠπείρου μετὰ τὸν ἐκ Καστρίτσης Ἰωαννίνων τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ1 περιόδου[3], ὁ ὁποῖος ὅμως εἶναι τοπικὸν ἔργον ἢ εἰσηγμένον ἐκ τῶν Ἰονίων νήσων. Εὑρέθη πάντως καὶ αὐτὸς ἐντὸς κιβωτιοσχήμου τάφου.

9. Ἀ ρ τ ό σ χ η μ ο ν ἀ λ ά β α σ τ ρ ο ν (πίν. 29γ. δ). Ὕψ. 0.065 μ. Διάμ. κοιλίας 0.101 μ Διάμ. χειλέων 0.08 μ. Χειροποίητον. Πηλὸς καστανὸς περιέχων τρίμματα μελανῶν κεράμων καὶ λίθους. Ἐπιφάνεια κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπολεπισμένη· εἰς τὰ σωζόμενα τμήματα διατηρεῖ ἴχνη μηχανικῆς λειάνσεως καὶ διακοσμήσεως διὰ καστανερύθρου γανώματος. Ἐλαφρῶς ἀποκεκρουμένον κατὰ τμήματα τοῦ ὁριζοντίου χείλους, ἐπὶ τοῦ ὁποίου μόλις διακρίνονται ἐγκάρσια γραπτὰ γραμμίδια. Λοξῶς ἐπὶ τῆς κοιλίας φέρονται αἱ τρεῖς μικραὶ λαβαί· παρὰ τὴν μίαν ἐξ αὐτῶν σώζονται τμήματα ἑπτὰ ὁμορρόπων καμπύλων γραμμῶν, ἴσως ἐξ ἡμικυκλίων[4].

Τὸ ἀγγεῖον φαίνεται νὰ εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐπιτυχὴς ἀπομίμησις μυκηναϊκοῦ προτύπου. Παρόμοια εὑρέθησαν εἰς τὸν τάφον Β Μεταξάτων Κεφαλληνίας[5] καὶ εἰς Κεφαλόβρυσον Πύλου[6]. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα πλησιάζει τὸ ὑπ' ἀρ. 85 τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου τοῦ Furumark (The Mycenaean Pottery, σ. 41, εἰκ. 11), ἡ δὲ διακόσμησις δι' ὁμοκέντρων ἡμικυκλίων ἀπαντᾷ ἀπὸ τῆς ΙΙΙ Β περιόδου (ἔ. ἀ. σ. 343, εἰκ. 57 ἀρ. 43, 17).

10. Ἀ ρ ύ τ α ι ν α, ἐλλιπὴς τὴν λαβήν (πίν. 30α, β). Ὕψ. 0.068 μ. Διάμ. χειλέων 0.108 μ. Χειροποίητον. Πηλὸς μελανότεφρος, περιέχων λίθους. Ἐπιφάνεια καστανὴ ἐκ τῆς ἐπιθέσεως λεπτοῦ ἐπιχρίσματος κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπολεπισμένου.

Ἐγχώριον ἔργον, ἀπομιμεῖται μυκηναϊκὸν σχῆμα[7] καὶ συνδέεται στενῶς πρὸς τὰ ὁμοίου σχήματος ἐκ Λακκίθρας Κεφαλληνίας[8]. Ἡ χρονικὴ τοποθέτησις τῶν ἀγγείων τῆς Λακκίθρας εἶναι, ὡς καὶ διὰ τοὺς τάφους τῶν Μεταξάτων, εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου καὶ κυρίως εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ ἐποχήν.

11. Μ ό ν ω τ ο ς κ ύ α θ ο ς (πίν. 30α, α). Ὕψ. 0.06 - 0.073 μ. Διάμ. κοιλίας 0.083 μ. Ἀποκεκρουμένος κατὰ μικρὰ τμήματα τοῦ ἔξω νεύοντος χείλους. Ὁ πηλὸς εἶναι χονδροειδοῦς ὑφῆς, περιέχει τεμάχια μελανῶν καὶ ἀνοικτοχρώμων πυριτολίθων, ἔχει δὲ χρῶμα καστανὸν ἕως μέλαν. Πιθανὸν νὰ ὑπῆρχε καὶ ἐδῶ λεπτὸν ἐπίχρισμα. Χειροποίητον.

Ὁ κύαθος βαίνει ἐπὶ ἐπιπέδου βάσεως καὶ φέρει ἀμβλεῖαν ἀκμὴν κατὰ τὸ ὕψος τῆς κάτω προσφύσεως τῆς ὑπερυψωμένης ταινιοειδοῦς λαβῆς. Ἀνήκει εἰς τὴν ἐγχώριον

1 Desborough, ἔ. ἀ. σ. 103 - 108.

2 Σπ. Ιακωβιδης ἐν ΠΑΕ 1959, πίν. 9β. 1960, πίν. 5δ. 1961, πίν. 9β. 1963, πίν. 28.

3 Σ. Δακαρης ἐν ΑΔ 19, 1964, Χρονικά, σ. 312-3, πίν. 351δ, καθὼς καὶ ἐν Pr. Pr. Soc. 1967, σ. 31, πίν. 1.

4 Ἡ αὐτὴ διακόσμησις ἀπαντᾷ ἐπὶ τοῦ ἐν τῇ σ. 199, σημ. 9 ἀναφερομένου ψευδοστόμου ἀμφορίσκου ἐκ Γυψάδων Κρήτης.

5 Ἰδιαιτέρως προσφέρεται πρὸς σύγκρισιν τὸ τῆς ταφῆς Β9, ἐν ΑΕ 1933, σ. 84, εἰκ. 30.

6 ΠΑΕ 1964, πίν. 93ε.

7 Πρβ. ΑΔ 20, 1965, Α', πίν. 18 - 19 ἐκ τοῦ Μυκηναϊκοῦ τύμβου Σαμικοῦ τῆς ΥΕ Ι περιόδου (Ν. Γιαλουρης, Μυκηναϊκὸς τύμβος Σαμικοῦ). ΠΑΕ 1955, πίν. 28β ἐξ Ἀλυκῆς Γλυφάδας τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου (Ι. Παπαδημητριου, Μυκηναϊκοὶ τάφοι Ἀλυκῆς Γλυφάδας). ΠΑΕ 1961, πίν. 10α ἐκ Περατῆς τῶν ἀρχῶν τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου (Σπ. Ιακωβιδης). Annuario 13 - 14, σ. 275, εἰκ. 20 ἐξ Ἰαλυσοῦ Ρόδου.

8 ΑΕ 1932, πίν. 8 καὶ 13 καὶ ἰδίως τὰ ὑπ' ἀρ. 283 - 4 τοῦ τάφου Γ, τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι εἶναι κατεσκευασμένα ἐκ χονδροῦ πηλοῦ, ὡς τὸ τοῦ Μαζαρακίου. Περὶ τῆς κατανομῆς τοῦ σχήματος βλ. σ. 32 - 3.

κεραμεικὴν καὶ πλησιάζει τὸ σχῆμα τοῦ ὑπ' ἀρ. 6 Ἐλαφοτόπου (βλ. ἀνωτ. πίν. 25γ, **α**). Παρόμοιοι εἶναι οἱ χειροποίητοι κύαθοι τοῦ τάφου Γ Λακκίθρας [1].

12. Μόνωτος κύαθος (πίν. 30α, **γ**). Ὕψ. 0.06 μ. Διάμ. στομίου 0.074 μ. Διάμ. κοιλίας 0.088 μ. Ἀποκεκρουμένος κατὰ δύο τμήματα τῆς περιφερείας τοῦ χείλους. Πηλὸς μέλας, λεπτός, ἂν καὶ περιέχει τρίμματα λίθων. Ἐπιφάνεια στιλπνή, φέρουσα ἴχνη μηχανικῆς λειάνσεως. Χειροποίητον.

Τὸ σχῆμα διαφέρει ἀπὸ τὸ τῶν λοιπῶν χειροποιήτων ἐγχωρίων ἀγγείων Ἐλαφοτόπου καὶ Μαζαρακίου, πλησιάζει δὲ ἀρκετὰ τὸν τύπον τοῦ μυκηναϊκοῦ λεβητοκυάθου. Τὸ εὐρὺ στόμιον φέρει ἔξω νεῦον χεῖλος. Περὶ τὴν βάσιν τοῦ πρὸς τὰ κάτω εὐρυνομένου λαιμοῦ σειρὰ ἐμπιέστων στιγμῶν. Κάτωθεν ταύτης ἡ κοιλία σχηματίζει ἀποτόμως τὸ μεγαλύτερον πλάτος της καὶ κατόπιν στενεύει πρὸς τὴν ἐπίπεδον βάσιν. Ἡ ταινιοειδὴς λαβὴ ἔχει ὠοειδὲς σχῆμα καὶ φέρεται λοξῶς ἐπὶ τοῦ ἀγγείου.

Ἀγγεῖα μὲ στικτὴν διακόσμησιν εὑρέθησαν καὶ εἰς τὸν τάφον Β Μεταξάτων [2], ὅπου ἐπίσης, καθὼς καὶ εἰς Λακκίθραν, μερικαὶ προχοΐσκαι [3] ἐνθυμίζουν τὸν κύαθον τοῦ Μαζαρακίου. Συγγενὲς εἶναι καὶ τὸ σχῆμα κυάθου τῆς πρωίμου ἐποχῆς τοῦ σιδήρου ἀπὸ τὸν Ἅγιον Παντελεήμονα Μακεδονίας [4]. Ἡ ὁμοιότης ὅμως, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει πρὸς ὑπονεολιθικὸν κύαθον ἐκ Malik Ἀλβανίας [5], ἐντάσσει ἴσως τὸν τύπον τοῦ κυάθου τούτου εἰς τὴν ὁμάδα τῶν «μινυείων» τῆς Ἀδριατικῆς κεραμεικῆς, τὰ ὁποῖα ἔχουν νεολιθικὰς ρίζας (βλ. ἀνωτ. σ. 184).

Τὰ ἀνωτέρω τρία ἀγγεῖα ἀναμφιβόλως ἐντάσσονται εἰς τὴν κατηγορίαν ΙΙΙ τῶν ἐγχωρίων καστανομελάνων, τὰ ὁποῖα ἀκολουθοῦν παραδόσεις τῆς πρωίμου καὶ τῆς μέσης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ [6], χωρὶς νὰ μένουν ἀνεπηρέαστα καὶ ἀπὸ τὰ ἐκ Νότου προερχόμενα νέα μυκηναϊκὰ σχήματα. Ἡ μετ' αὐτῶν εὕρεσις τοῦ ΥΕ ΙΙΙΒ ψευδοστόμου ἀμφορίσκου παρέχει μίαν ἀσφαλῆ βάσιν χρονολογήσεως τῶν εἰς τὴν αὐτὴν περίοδον.

Τὴν ἐξέτασιν τῶν κτερισμάτων τοῦ τάφου τοῦ Μαζαρακίου κλείομεν μὲ τὰ ὀλίγα εὑρεθέντα κοσμήματα καὶ μικροαντικείμενα :

13. Ὀκτὼ ἀτρακτοειδεῖς καὶ ὀκτὼ σφαιρικαὶ ψῆφοι περιδεραίου ἐκ φαγεντιανῆς (πίν. 30β, **στ'**). Φέρουν ραβδώσεις καὶ παρόμοιαι εὑρέθησαν εἰς Μεταξάτα [7].

14. Πέντε σφαιρικαὶ ψῆφοι ἐξ ὀρείας κρυστάλλου καὶ τρεῖς ἀμφικωνικαὶ χονδροειδοῦς ἐργασίας ἐξ ἡμιδιαφανοῦς χαλαζίου (πίν. 30β, **η**). Αἱ μεγαλύτεραι σφαιρικαὶ ἔχουν διάμετρον 0.022 μ. Δύο κρυστάλλιναι ψῆφοι εὑρέθησαν εἰς Καλμπάκι [8], εὐάριθμοι δὲ εἰς Μεταξάτα καὶ Λακκίθραν Κεφαλληνίας.

15. Ἑπτὰ πεπλατυσμέναι ψῆφοι ἐκ χαλκηδονίου λίθου

1 ΑΕ 1932, πίν. 13, ἀρ. 266.

2 ΑΕ 1933, σ. 88, εἰκ. 37.

3 ΑΕ 1933, σ. 84 - 5 εἰκ. 30 - 1 καὶ ΑΕ 1932, πίν. 12, ἀρ. 204 καὶ πίν. 13 ἀριστερά.

4 Heurtley, Prehistoric Macedonia, πίν. XXIIIa, f.

5 Studia Albanica 1, 1964, πίν. 119 καὶ BSA 62, 1967, πίν. 22 (9).

6 Πρβ. τὴν ὁμοιότητα τοῦ ὑπ' ἀρ. 11 κυάθου πρὸς κύαθον τῆς πρωίμου ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ ἐκ Ντικιλὶ - Τὰς Μακεδονίας ἐν ΑΔ 17, 1961 - 2. Χρονικά, πίν. 290β.

7 ΑΕ 1933, σ. 91, πίν. 3. Ἀφθονοῦν κατὰ τὴν ὑστέραν ἐποχὴν τοῦ χαλκοῦ εἰς ὅλην τὴν περιοχὴν τοῦ Αἰγαίου. Βλ. σχετικῶς καὶ ἐν BSA 53 - 54, 1958 - 9, σ. 245, 1122. Περὶ κατασκευῆς ψήφων ἐκ φαγεντιανῆς εἰς τὰς Μυκήνας, βλ. Archaeologia Homerica C, Göttingen 1968 (E. Bielefeld, Schmuck), σ. 24, ὑποσ. 158.

8 ΑΕ 1956, σ. 129, εἰκ. 2.

(πίν. 30β, **η**). Ἔχομεν ὁμοίαν ἐκ Καλμπακίου καὶ 31 ἐξ Ἐλαφοτόπου (βλ. ἀνωτ. σ. 188). Ἐξ ἡμιπολυτίμου λίθου ψῆφοι εὑρέθησαν καὶ εἰς τοὺς τάφους τῆς Κεφαλληνίας[1].

16. Τμῆμα πεπλατυσμένης κυκλοτεροῦς ψήφου ἐξ ἠλέκτρου καὶ τρίμματα ἄλλων (πίν. 30β, **δ**). Ἤλεκτρον εὑρέθη εἰς ὅλας τὰς ἀνωτέρω ἀναφερομένας περιοχάς. Περὶ τῆς χρονικῆς καὶ τῆς τοπικῆς διαδόσεως αὐτοῦ, καθὼς καὶ περὶ τῆς ὀρείας κρυστάλλου καὶ τῶν ἐκ χαλκηδονίου λίθου ψήφων, ἰδὲ παρατηρήσεις τοῦ Σ. Δάκαρη ἐν ΑΕ 1956, σ. 126 - 9.

17. Ἑπτὰ πήλιναι ἀμφικωνικαὶ ψῆφοι, ὕψ. 0.025 - 0.032 μ. (πίν. 30β, **ζ'**). Ὁμοία εὑρέθη εἰς Καλμπάκι[2] καὶ εἰς Ἐλαφότοπον (βλ. ἀνωτ. σ. 183) καὶ πολλαὶ παρόμοιαι εἰς τὴν θέσιν Οἰκόπεδα τῆς Πάλης Κεφαλληνίας[3].

18. Χαλκᾶ κοσμήματα (πίν. 30β, **α**): τρεῖς δακτύλιοι ἐξ ἀνοικτοῦ λεπτοῦ ἐλάσματος καὶ τεμάχια δύο ἄλλων. Ὁ εἷς τῶν δακτυλίων ἀνήκει εἰς τὴν ὁμάδα γ τῶν μὲ γωνιώδη ἀκμὴν τοῦ Ἐλαφοτόπου[4]. Λεπτὴ χαλκῆ ταινία κυκλοτερῶς συνεστραμμένη, διάμ. 0.04 μ. Σύμπλεγμα δύο ἀνοικτῶν κρίκων ἐκ κυκλικῆς τομῆς σύρματος, ἴσως πρωτόγονος μορφὴ ἑνωτίου, διάμ. 0.016 μ. Τρία τεμάχια μικρῶν σπειροειδῶν δίσκων, ὁμοίων πρὸς τοὺς τοῦ Ἐλαφοτόπου (βλ. ἀνωτ. σ. 187).

Ἀξιοπαρατήρητον, ὅτι εἰς οὐδένα τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν κιβωτιοσχήμων τάφων τῆς Ἠπείρου εὑρέθησαν περόναι ἢ πόρπαι. Ὡς πρὸς τὰς τελευταίας ὁ Milojčić συμφωνεῖ μὲ τὸν Merhart[5], ὅτι δὲν ἔχομεν μέχρι τοῦδε ἀσφαλὲς τεκμήριον εἰσαγωγῆς τῆς πόρπης πρὸ τῶν ὑπομυκηναϊκῶν χρόνων, ἐνῷ ὁ Desborough[6] τοποθετεῖ τὰς πρώτας πόρπας σχήματος τόξου βιολίου εἰς τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδον, μεταξὺ δὲ τῶν πρωιμωτάτων καταλέγει τὴν ἐκ τοῦ τάφου Β Μεταξάτων Κεφαλληνίας[7]. Ὁπωσδήποτε πάντως οἱ κιβωτιόσχημοι τάφοι τῆς Ἠπείρου εἶναι παλαιότεροι τῆς ἐποχῆς ἐμφανίσεως τῶν πορπῶν.

19. Ἀκόνη πυραμιδοειδὴς ἐξ ὑπολεύκου ἀσβεστολίθου, ὕψους 0.08 μ. καὶ μεγίστου πλάτους 0.015 μ. (πίν. 30β, **ε**). Ἡ ὀπὴ τῆς κεφαλῆς ἔχει ἀνοιχθῆ ἐκ τῶν δύο ἀντιθετικῶν ὄψεων συγχρόνως. Τετράπλευροι μικραὶ ἀκόναι, μὲ ὀπὴν ἐξαρτήσεως ὡς εἰς τὴν ἐξεταζομένην, εὑρέθησαν καὶ εἰς τοὺς τάφους Οἰκοπέδων καὶ Λακκίθρας Κεφαλληνίας[8], ἐπιμήκεις δὲ εἰς Μακεδονίαν[9].

20. Τμῆμα ἐκ τῆς ὀστεΐνης ἐπενδύσεως λαβῆς χαλκοῦ ὅπλου, πράσινον ἐκ τῆς ὀξειδώσεως (πίν. 30β, **γ**). Σωζ. μῆκος 0.038 μ. Πλάτος 0.07 μ. Εἰς ἓν σημεῖον διατηρεῖ τὸ ἐκ 0.006 μ. ἀρχικὸν πάχος. Σώζει τὸ ἥμισυ κυκλικῆς ὀπῆς καὶ πλησίον ἕτερον λοξὸν τρῆμα. Εἰς οὐδὲν τῶν ἐξετασθέντων χαλκῶν ἐγχειριδίων ἢ μαχαιρῶν προσαρμόζεται.

21. Ἐπιπεδόκυρτον ὀστοῦν, διαμ. 0.021 μ., ἀνῆκον πιθανῶς εἴς τινα τῶν σκελετῶν (πίν. 30β, **β**).

Ἡ μικρὰ ἔρευνα τῆς ἐξ 20 - 30 ἑκ. ἐπιχώσεως ἄνωθεν τοῦ βορειοτέρου τμήματος τοῦ τάφου ἀπέδωσε πλῆθος ἐγχωρίων χειροποιήτων ὀστράκων (πίν. 30γ) ἐκ χονδροῦ πηλοῦ περιέχοντος τρίμματα λίθων, μὲ ἁδρὰν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν καὶ ὄχι λείαν, ὡς εἰς Ἐλαφότοπον. Ἐπίσης τὸ ἄνω μέρος ποδὸς ΥΕ ΙΙΙΓ κύλικος, ὕψ. 0.036 μ. καὶ

1 ΑΕ 1932 (Λακκίθρα), πίν. 17 κάτω. 1933 (Μεταξάτα), σ. 91, πίν. 3 ἄνω.

2 ΑΕ 1956, σ. 116, εἰκ. 2. Εἰς σ. 128 - 9 περὶ τῆς τοπικῆς καὶ τῆς χρονικῆς διαδόσεως τῶν σφονδυλίων.

3 ΑΕ 1932, σ. 14, εἰκ. 15.

4 Βλ. ἀνωτέρω σ. 187.

5 Vl. Milojčić, Einige Mitteleuropäische Fremdlinge auf Kreta, ἐν JRGZM 2, 1955, σ. 168. G. Merhart ἐν Bonner Jahrbuch 147, 1942, σ. 74 κέ.: εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς νήσους περὶ τὸ 1100 καὶ εἰς τὴν «ἀδριατικὴν» ζώνην περὶ τὸ 1125.

6 The Last Mycenaeans, σ. 54 - 8. Βλ. ἐπίσης Archaeologia Homerica, ἔ. ἀ. σ. 40 - 41.

7 ΑΕ 1933, σ. 92 - 3, εἰκ. 42.

8 ΑΕ 1932, πίν. 14 - 15.

9 Heurtley, ἔ. ἀ. εἰκ. 103, D - F (σ. 230). Μ. Ανδρονικος, ἔ. ἀ. σ. 260, πίν. 106, Φβ.

διαμ. 0.02 μ., ἐκ κιτρίνου πηλοῦ εὐκόλως ἀποτριβομένου μὲ ἴχνη ἀλαμποῦς καστανομέλανος γανώματος (πίν. 30γ, **β**). Ὑψίποδες κύλικες αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ ὑπομυκηναϊκαὶ καὶ πρωτογεωμετρικαί, ἐντοπίου μάλιστα κατασκευῆς, εἶναι γνωσταὶ ἐκ τῶν δύο πολλάκις μνημονευθεισῶν περιοχῶν τῆς Κεφαλληνίας[1], ἀπὸ τὰ Πελικᾶτα, τὸ Πόλι καὶ τὸν Ἀετὸν Ἰθάκης[2], ἐκ Καστρίτσης Ἰωαννίνων καὶ ἐκ Δωδώνης[3], ὅπου ὁ πηλὸς εἶναι ἐρυθρὸς καὶ εὔθρυπτος. Τελευταίως εὑρέθησαν καὶ εἰς Θεσσαλίαν[4].

Ἐκ τῶν ἄλλων ὀστράκων διακρίνομεν δύο μὲ πλαστικὴν διακόσμησιν (πίν. 30γ, **γ**), δύο ἄλλα ἀνήκοντα εἰς καστανομέλανα κύαθον (πίν. 30γ, **α**) ὅμοιον πρὸς τοὺς ὑπ' ἀρ. 1 καὶ 5 Ἐλαφοτόπου, ταινιωτὴν λαβὴν κυάθου ἢ κανθάρου (πίν. 30γ, **δ**), ἡμικυκλικὰς λαβὰς στρογγύλης ἢ γωνιώδους τομῆς μεγάλων ἀγγείων, ἐκ τῶν ὁποίων ἔχομεν ἀρκετὰ ὄστρακα ἐκ χονδροῦ ἀκαθάρτου πηλοῦ, ἐπιμήκη ὁριζόντιον λαβὴν πιθοειδοῦς (πίν. 30γ, **στ'**), ὁμοίαν τῆς ὁποίας ἔχομεν ἐκ Δωδώνης[5]. Ἀξιοσημείωτος εἶναι εὑρεῖα λαβὴ ἐκκινοῦσα ἀπὸ τοῦ χείλους μεγάλου ἀνοικτοῦ ἀγγείου (πίν. 30γ, **ε**)· φέρει ὀπὴν εἰς τὸ μέσον, ἑτέραν δὲ εἰς τὸ ἀποκεκρουμένον ἄκρον της, ὅπου πιθανῶς ἐχωρίζετο εἰς δύο.

Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ἡ ἀμαυρόχρωμος γεωμετρικὴ διακόσμησις ΒΔ. μακεδονικοῦ τύπου λείπει ἀπὸ τὰ ὄστρακα τόσον τοῦ Ἐλαφοτόπου, ὅσον καὶ τοῦ Μαζαρακίου. Προφανῶς εἰσήχθη εἰς Ἤπειρον εἰς μεταγενεστέραν τοῦ 13ου αἰῶνος ἐποχήν.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αἱ τρεῖς ὁμάδες κιβωτιοσχήμων τάφων τοῦ Νομοῦ Ἰωαννίνων, ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν, δὲν ἀπέχουν χρονολογικῶς μεταξύ των. Ὀλίγον παλαιότερος φαίνεται νὰ εἶναι ὁ τάφος Μαζαρακίου, τοποθετούμενος εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου καὶ ὁπωσδήποτε πρὸ τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ (πρὸ τοῦ 1230 π. Χ.) ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ψευδοστόμου ἀμφορίσκου καὶ τοῦ χαλκοῦ ξίφους, ἐνῷ οἱ τάφοι τοῦ Ἐλαφοτόπου πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονοι πρὸς τοὺς τοῦ Καλμπακίου καὶ νὰ ἀνήκουν εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, ἐντὸς πάντως τοῦ 13ου αἰῶνος.

Χρονολογούμενοι οὕτως εἰς τὸ β' ἥμισυ τοῦ 13ου π. Χ. αἰῶνος, οἱ κιβωτιόσχημοι τάφοι μαρτυροῦν περίοδον εὐημερίας καὶ ἡσυχίας διὰ τὴν Ἤπειρον. Αἱ ἐμπορικαὶ ἐπικοινωνίαι μὲ τὸν Νότον καὶ τὸν Βορρᾶν διεξάγονται ἐν εἰρήνῃ. Ἡ ἀμαυρόχρωμος ΒΔ. τύπου κεραμεικὴ καὶ οἱ θεωρούμενοι φορεῖς ταύτης δὲν ἔχουν ἔλθει ἐκ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Τὰ προϊόντα τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ (ὅπλα, ἀγγεῖα, κοσμήματα) διεισδύουν εἰς

1 Λακκίθρα: ΑΕ 1932, πίν. 6 καὶ 12. Μεταξάτα: ΑΕ 1933, σ. 82 εἰκ. 26 καὶ σ. 85 εἰκ. 32. Ὁ DESBOROUGH, ἔ. ἀ. σ. 106 καὶ πίν. 9β τὰς τοποθετεῖ εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδον.

2 Ἀετός: BSA 33, 1932/3, σ. 38, εἰκ. 8 (W. HEURTLEY, Excavations in Ithaca, I).

Πελικάτα: BSA 35, 1934/5, σ. 32, εἰκ. 27 (114). Ἐγχωρίου κατασκευῆς (W. HEURTLEY, Excavations in Ithaca, II).

Πόλι: BSA 39, 1938/9, σ. 13 - 4, πίν. 8 ἀρ. 59: τέλους τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου. Ὁ αὐτὸς τύπος ποδός. (S. BENTON, Excavations in Ithaka III).

3 Καστρίτσα: ΠΑΕ 1951, σ. 182, εἰκ. 7.

Δωδώνη: Ἔργον 1967, σ. 36, εἰκ. 32.

4 Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Ὁ τύμβος τοῦ Ἐξαλόφου καὶ ἡ εἰσβολὴ τῶν Θεσσαλῶν, ἐν ΑΑΑ, Α', 1968, σ. 291, εἰκ. 1.

5 Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Ἀνασκαφὴ Δωδώνης 1935, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ 10, 1935, πίν. 5α (4).

τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἠπείρου[1] διὰ τῶν φυσικῶν διόδων τοῦ ἐμπορίου, μία δὲ τῶν κυριωτέρων ἀποδεικνύεται ἡ κοιλὰς τοῦ ποταμοῦ Θυάμιδος. Ἀξιοπαρατήρητον εἶναι, ὅτι οἱ τάφοι Μαζαρακίου καὶ Καλμπακίου, κείμενοι εἰς τὴν πεδιάδα τὴν διαρρεομένην ὑπὸ τοῦ Θυάμιδος, παρουσιάζουν πολὺ μεγαλύτερον ποσοστὸν μυκηναϊκῆς προελεύσεως κτερισμάτων ἀπὸ τοὺς τοῦ Ἐλαφοτόπου, ὅπου ταῦτα περιορίζονται οὐσιαστικῶς εἰς τὸ ἐξ ἡμιπολυτίμων λίθων περιδέραιον καὶ τὸ πήλινον σφονδύλιον, καθ' ὅσον μᾶς ἐπιτρέπει νὰ λέγωμεν ἡ μέχρι τοῦδε ἔρευνα. Ἀλλ' ἡ εὕρεσις τοῦ ΥΕ ΙΙΙΒ ἐγχειριδίου καὶ τοῦ ψευδοστόμου ἀμφορίσκου εἰς Καστρίτσαν Ἰωαννίνων εἶναι ἀρκετὰ στοιχεῖα διὰ νὰ δείξουν ὅτι ἡ Μυκηναϊκὴ διείσδυσις ὑπῆρξε βαθυτέρα ἀπὸ ὅσον ἐπιστεύετο πρὸ ὀλίγων ἐτῶν. Τὰ τελευταῖα εὑρήματα τοῦ ΥΕ ΙΙΙΓ τύμβου Ἑξαλόφου Θεσσαλίας, σχετιζόμενα ἀμέσως πρὸς τὰ τῶν Ἰονίων νήσων καὶ τῆς Ἠπείρου, ἔπεισαν, ὅτι αἱ δύσβατοι ὀροσειραὶ τῆς Πίνδου δὲν ἀπετέλεσαν φραγμὸν διὰ τὴν κίνησιν φορέων τοῦ αὐτοῦ βορειοδυτικοῦ ὑστερομυκηναϊκοῦ κλάδου πολιτισμοῦ πρὸς Ἀνατολάς. Εἰς τὰς ἀνωτέρω ἠπειρωτικὰς περιοχὰς εὑρέσεως στοιχείων Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ πρέπει νὰ προσθέσωμεν τὴν Παραμυθιὰν μὲ τὸν λακκοειδῆ ΥΕ ΙΙΙΒ τάφον της[2], τὴν Δωδώνην[3], τὴν Πάργαν[4], ὅπου ὁ μόνος ἐν Ἠπείρῳ θολωτὸς μυκηναϊκὸς τάφος, τὴν παρὰ τὸν Ἀχέροντα μυκηναϊκὴν ἀκρόπολιν τῆς Ἐφύρας[5] καὶ τὴν Μεσογέφυραν τῆς Κονίτσης[6], ἀπὸ ὅπου προέρχονται τὰ κρητομυκηναϊκὰ κερατόσχημα ξίφη, διὰ νὰ ἔχωμεν μίαν ἁπλῆν γενικὴν εἰκόνα τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν Ἤπειρον (βλ. χάρτην εἰκ. 9). Τὸ γεγονός, ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν ἀνωτέρω στοιχείων τοποθετοῦνται εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδον καὶ μερικὰ μάλιστα εἰς ἔτι παλαιοτέρους χρόνους, ὡς εἰς τὸν 14ον αἰῶνα τὰ κερατόσχημα ξίφη Μεσογεφύρας καὶ εἰς τὸ β΄ ἥμισυ αὐτοῦ τὸ ἐγχειρίδιον τῆς Παραμυθιᾶς, ἤτοι εἰς ἐποχὴν παλαιοτέραν τῆς τῶν νεκροταφείων Κεφαλληνίας, ὁδηγεῖ εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι δὲν πρόκειται διὰ τὴν διὰ τοῦ ἐμπορίου ἀκτινοβολίαν τῶν κέντρων τῶν Ἰονίων νήσων. Φυσικὰ τίποτε δὲν ἀποκλείει τὴν μελλοντικὴν εὕρεσιν εἰς Κεφαλληνίαν παλαιοτέρων ἐγκαταστάσεων, πιθανώτερον ὅμως φαίνεται, ὅτι θὰ πρέπει εἰς τὸ μέλλον νὰ ἀναζητήσωμεν τὴν πηγὴν τῶν μυκηναϊκῶν προϊόντων εἰς ἀποικίας ἢ ἐμπόρια μυκηναϊκὰ τῶν παραλίων τῆς Θεσπρωτίας. Ἤδη ὁ θολωτὸς τάφος τῆς Πάργας ὁδηγεῖ πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως καὶ ἡ διὰ ξηρᾶς, διὰ τῆς πεδιάδος τῶν Ἰωαννίνων καὶ ἐν συνεχείᾳ διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Λούρου ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία πρὸς τὰ μυκηναϊκὰ κέντρα τῆς νοτιωτέρας Ἑλλάδος, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ παρόντος ἡ γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν εὑρεθέντων εἰς Ἤπειρον μυκηναϊκῶν ὅπλων ὁδηγεῖ πρὸς Δυσμάς, πρὸς τὰ παράλια. Ἡ Ὁμηρικὴ παράδοσις ἐνισχύει τὴν ἄποψιν περὶ ἐπικοινωνίας τῆς Ἠπείρου μὲ τὸν μυκηναϊκὸν κόσμον διὰ τῶν παραλίων[7].

1 Διὰ τὴν διείσδυσιν τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν Ἤπειρον βλ. S. Dakaris, ἔ. ἀ. σ. 31 - 2 καὶ ἐν ΑΔ 20, 1965, Β2, σ. 350. Ἐπίσης N. Hammond, Epirus, σ. 325 κέ.

2 Σ. Δακαρης ἐν ΑΔ 20, 1965, Β΄ 2, σ. 349 - 50.

3 Βλ. ἀνωτ. σ. 191, σημ. 1 καὶ 193, σημ. 5.

4 Σ. Δακαρης, Μυκηναϊκὸς θολωτὸς τάφος πλησίον τῆς Πάργας, ἐν ΠΑΕ 1960, σ. 123 - 127.

5 Σ. Δακαρης, Ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι εἰς τὴν ὁμηρικὴν Ἐφύραν καὶ τὸ Νεκυομαντεῖον τῆς Θεσπρωτίας, ἐν ΠΑΕ 1958, σ. 107 - 113.

6 Βλ. ἀνωτ. σ. 193, σημ. 4.

7 ΑΕ 1956, σ. 120 - 1. Οἱ Θεσπρωτοὶ ἦσαν φίλοι καὶ σύμμαχοι τοῦ Ὀδυσσέως, ὁ ὁποῖος ἐπανειλημμένως ἐπεσκέφθη τὴν Ἤπειρον.

Εἰκ. 9. Χάρτης τοποθεσιῶν εὑρέσεως προϊστορικῶν ἀντικειμένων ἐν Ἠπείρῳ.

Αἱ διὰ τῆς ξηρᾶς, διὰ τῶν κοιλάδων τῶν μεγάλων ποταμῶν, ἐμπορικαὶ ὁδοὶ τῆς Ἠπείρου φαίνεται ὅτι ἐχρησίμευον εἰς τὴν διεξαγωγὴν ἐμπορίου μὲ τὴν κεντρικὴν καὶ

τὴν ΝΑ. Εὐρώπην[1]. Ἀψευδεῖς μάρτυρες τὰ βορείου προελεύσεως κτερίσματα τῶν ἐξετασθέντων τάφων: τὸ ἤλεκτρον, αἱ δρεπανοειδεῖς μάχαιραι, τὰ μὲ σπείρας κοσμήματα, αἱ χαλκαῖ φυλλόσχημοι καὶ φλογοειδεῖς αἰχμαί. Ἡ ἀπαρίθμησις μάλιστα δέκα πέντε τοιούτου τύπου αἰχμῶν (βλ. ἀνωτ. σ. 197, σημ. 1) εἰς μόνον τὸν χῶρον τῆς νοτίου Ἠπείρου ἐνισχύει τὴν ἄποψιν περὶ βορείου καταγωγῆς τοῦ τύπου. Ἐντύπωσιν ὁπωσδήποτε προκαλεῖ ὁ μέγας ἀριθμὸς χαλκῶν ὅπλων μυκηναϊκῆς ἢ βορείου προελεύσεως εἰς τὴν Ἤπειρον, παρὰ τὴν περιωρισμένην ἔκτασιν τῶν μέχρι τοῦδε ἐρευνῶν. Εἰς τὸν νοῦν ἔρχεται ὁ στίχος τοῦ ἐλεγείου τοῦ ἀναθήματος τοῦ Πύρρου εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἰτωνίδος Ἀθηνᾶς[2]: *αἰχμηταὶ καὶ νῦν καὶ πάρος Αἰακίδαι.*

Ἐγκατεστημένοι λοιπὸν ἐπὶ σημαντικῶν ἐμπορικῶν ὁδῶν οἱ Ἠπειρῶται τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου προθύμως ἐδέχοντο τὰς ἐπιδράσεις τῶν μυκηναϊκῶν καὶ τῶν βορείων πολιτιστικῶν ρευμάτων. Ὡς ἴδια ἐγχώρια στοιχεῖα πρέπει νὰ ἀναγνωρίσωμεν τοὺς χειροποιήτους κυάθους τῶν τάφων. Ἀσφαλῶς ὁ ρόλος των εἰς ὅλην αὐτὴν τὴν διαπιστουμένην ἐμπορικὴν κίνησιν δὲν θὰ ἦτο ἁπλῶς παθητικός. Τὴν ἐνεργὸν συμμετοχήν των δεικνύουν αἱ ἀπομιμήσεις τῶν μυκηναϊκῶν ἀγγείων. Ὡς πρὸς τὸν ρόλον τὸν ὁποῖον διεδραμάτισαν οἱ ἴδιοι εἰς ἓν ἄλλο σπουδαιότατον πρόβλημα, τὸ τῆς πρὸς Νότον μετακινήσεως βορείων καὶ βορειοδυτικῶν φύλων περὶ τὸ 1200 π. Χ., τίποτε ἀκόμη δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιον. Οἱ χειροποίητοι ἀλλ' ἐξειλιγμένης τεχνικῆς κύαθοι τῆς Ἠπείρου δὲν εὑρέθησαν ἀκόμη εἰς τὴν Νότιον Ἑλλάδα, ἐνῷ ἡ ἰσχὺς τοῦ τύπου τοῦ κιβωτιοσχήμου τάφου ὡς ἀποδεικτικοῦ στοιχείου μετακινήσεως ἐθνῶν ἀπὸ τὴν Ἤπειρον πρὸς Νότον[3] ἔχει ἤδη ἀμφισβητηθῆ[4]. Τὸ μόνον θετικὸν στοιχεῖον εἶναι ἐπὶ τοῦ παρόντος ἡ διὰ τοῦ εὑρήματος τοῦ Ἐξαλόφου[5] ἐπιβεβαίωσις τῆς πρὸς Θεσσαλίαν μετακινήσεως τῶν Θεσπρωτῶν Θεσσαλῶν.

Εἰς τὸ πρόσφατον περὶ Ἠπείρου ἔργον του ὁ Καθηγητὴς N. Hammond[6] ὑποθέτει, ὅτι οἱ νεκροὶ τῶν κιβωτιοσχήμων τάφων τῆς Ἠπείρου πρέπει νὰ ταυτίζωνται ἐθνολογικῶς εἴτε πρὸς τοὺς ἀπὸ τῶν ΜΕ χρόνων κατοίκους τῆς Ἠπείρου, εἴτε πρὸς τοὺς ἀπὸ τὴν Μακεδονίαν ἐλθόντας φορεῖς τῆς ἀμαυροχρώμου κεραμεικῆς κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙΑ καὶ Β περίοδον. Τὸ πρῶτον σκέλος τῆς ὑποθέσεως φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως καὶ τὸ πιθανώτερον, δεδομένου ὅτι ἡ ἀμαυρόχρωμος κεραμεική, ὡς εἴδομεν, πρέπει

1 Βλ. σχετικῶς εἰς ΑΕ 1956, σ. 148. Ἐπίσης N. Hammond, ἔ. ἀ. σ. 325 - 28 διὰ τὸ ἐμπόριον μυκηναϊκῶν καὶ βορείων ὅπλων μέσῳ τῆς ΒΔ. Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἠπείρου· εἰς σ. 331 διὰ τὸ ἐμπόριον ἠλέκτρου διὰ τῆς Ἠπείρου. Ὁ H. Müller - Karpe, Zur spätbronzezeitlichen Bewaffnung in Mitteleuropa und Griechenland, Germania 40, 1962, σ. 284, ὁμιλεῖ περὶ μακροχρονίων ἐπαφῶν μεταξὺ τῆς ὑστερομυκηναϊκῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διαπιστουμένων κοινῶν στοιχείων εἰς τὸν ὁπλισμόν.

2 Πλουτάρχου Πύρρος, XXVI, 5 - 10 (ἔκδ. Teubner).

3 V. Desborough, The Last Mycenaeans, σ. 37 - 40. Κατωτέρω, εἰς τὴν σ. 70, δὲν ἀποκλείει οὗτος τὴν πιθανότητα ἀναβιώσεως παλαιοῦ ἐθίμου ΜΕ χρόνων ἢ τὴν ἑρμηνείαν τῆς ἐμφανίσεως τῶν κιβωτιοσχήμων τάφων ὡς τελειοποίησιν τῶν λακκοειδῶν.

4 C. G. Styrrenius, Submycenaean Studies, Lund 1967, σ. 161 - 2, ὅπου ὑποστηρίζει τὴν συνεχῆ ἀπὸ τῶν ΜΕ χρόνων, ἔστω καὶ περιωρισμένην, χρῆσιν τῶν κιβωτιοσχήμων τάφων. N. Hammond, ἔ. ἀ. σ. 362: οἱ κιβωτιόσχημοι τάφοι ἐνδεικτικὸν τεταραγμένων χρόνων· τρόπος ταφῆς προσφύγων στερουμένων ἰδιοκτήτου γῆς. Πολλαπλοῖ οἱ λόγοι χρήσεως τῶν κιβωτιοσχήμων τάφων, ὥστε δὲν δύναται νὰ γίνῃ εὔλογος συσχετισμὸς μεταξὺ κιβωτιοσχήμων τάφων Ἠπείρου καὶ νοτιωτέρας Ἑλλάδος.

5 ΑΑΑ, Α', 1968, σ. 294.

6 Ἔ. ἀ. σ. 353.

νὰ διεδόθη εἰς τὴν Ἤπειρον εἰς χρόνους μεταγενεστέρους τοῦ 13ου π. Χ. αἰῶνος (βλ. ἀνωτ. σ. 203). Ἐξ ἄλλου, οἱ μέχρι τοῦδε γνωστοὶ κιβωτιόσχημοι τάφοι τῆς Μακεδονίας δὲν εἶναι παλαιότεροι τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου[1]. Ἡ εὕρεσις τῆς πλαστικῆς κεραμεικῆς (κατηγορίας ΙΙ) καὶ εἰς τὰς τρεῖς ἐξετασθείσας περιοχὰς εἰς τὸ ἄμεσον περιβάλλον τῶν τάφων δεικνύει, ὅτι οἱ νεκροί των συνεχίζουν παλαιὰν παράδοσιν, ἡ ὁποία δὲν σχετίζεται ἀναγκαστικῶς μὲ προέλευσιν τῶν φορέων ταύτης ἐκ τῆς Μεσοελλαδικῆς Μακεδονίας, ἐφ' ὅσον ἡ πλαστικὴ κεραμεικὴ εἶναι διαδεδομένη εἰς πολλὰς περιοχὰς τῆς Εὐρώπης. Ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀνασκαφὴ ἐγκαταστάσεων τῆς Μέσης καὶ τῆς Νεωτέρας Παλαιολιθικῆς περιόδου εἰς Κοκκινόπουλον καὶ Ἀσπροχάλικον νομοῦ Πρεβέζης[2] καὶ εἰς Καστρίτσαν Ἰωαννίνων[3], καθὼς καὶ ἡ εὕρεσις νεολιθικοῦ σπηλαίου πλησίον τοῦ παλαιολιθικοῦ τῆς Καστρίτσης[4] μὲ κεραμεικὴν σχετιζομένην πρὸς τὴν τῆς Μακεδονίας, πλὴν τούτου δὲ τυχαῖα νεολιθικὰ εὑρήματα ἐκ διαφόρων περιοχῶν τῆς Ἠπείρου[5], τελευταίως μάλιστα ἐξ Ἐλάφου Λάκκας Σουλίου, πείθουν, ὅτι ἡ Ἤπειρος εἶχε μονίμους κατοίκους ἀπὸ τῶν παλαιολιθικῶν χρόνων. Εἰς γενικὰς γραμμὰς διαπιστοῦται οὕτω συνέχεια τοῦ πολιτισμοῦ, καθὼς καὶ ἄμεσος ἐπικοινωνία μὲ τὴν Μακεδονίαν κατὰ τοὺς νεολιθικοὺς χρόνους καὶ ἑξῆς. Ἐὰν ὑπῆρξαν χάσματα εἰς αὐτὴν τὴν συνέχειαν καὶ εἰσβολαὶ ἔξωθεν, δὲν δυνάμεθα εἰσέτι νὰ τὸ ἀποδείξωμεν.

Ὁπωσδήποτε τὰ μέχρι τοῦδε ἐξ Ἠπείρου δεδομένα εἶναι λίαν περιωρισμένα διὰ νὰ ἐπιτρέψουν τὴν συναγωγὴν βεβαίων συμπερασμάτων. Ἰδιαιτέρως αἰσθητὸν εἶναι τὸ πρὸ καὶ ἰδίως τὸ μετὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδον κενὸν τῆς ὑστέρας ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ, τὸ ὁποῖον, ἂς ἐλπίζωμεν, δὲν θὰ ἀργήσουν νὰ καλύψουν νεώτερα εὑρήματα.

ΙΟΥΛΙΑ Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

1 Τελευταίως ἐξ Αἰανῆς Κοζάνης, Αγγ. Ανδρειωμενου, Προϊστορικὸν νεκροταφεῖον ἐν Αἰανῇ Κοζάνης, ἐν ΑΑΑ, Α΄, 1968, σ. 244 - 5.

2 Κοκκινόπουλο: E. Higgs κ. ἄ.: The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece, Part I, ἐν Pr. Pr. Soc. 30, 1964, σ. 213 - 235. E. Higgs, ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, σ. 364.

Ἀσπροχάλικο: E. Higgs, ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, σ. 368 - 74. 21, 1966, Χρονικά, σ. 292 - 4. 22, 1967, Χρονικά, σ. 350 καὶ Pr. Pr. Soc. 32, 1966, σ. 10 - 21.

3 Καστρίτσα: E. Higgs κ. ἄ., Pr. Pr. Soc. 33, 1967, σ. 19 - 26 καὶ ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 350.

4 ΑΔ 23, 1968, Β΄ 2, 291 - 2 καὶ σ. 297, σχεδ. 1, τὸ ὁποῖον ἐκ παραδρομῆς ἐνεσωματώθη εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ Καθηγητοῦ κ. Higgs.

5 Σπήλαιον Σίδερης: ΑΔ 17, 1961/2, Χρονικά, σ. 195, πίν. 225α.

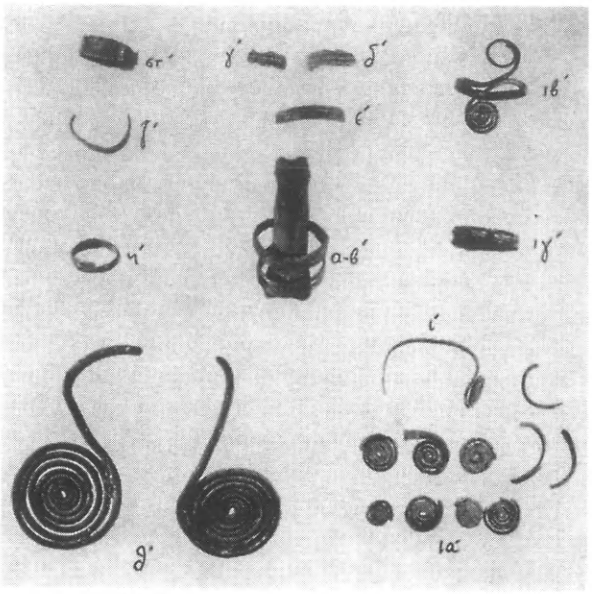
Καστρίτσα: νεολιθικὰ ὄστρακα ἐν ΠΑΕ 1951, σ. 173 κέ. καὶ 1952, σ. 362 κέ.— Νεολιθικὴ ἀξίνη ἐν ΑΔ 20, 1965, Χρονικὰ σ. 348, πίν. 415γ.

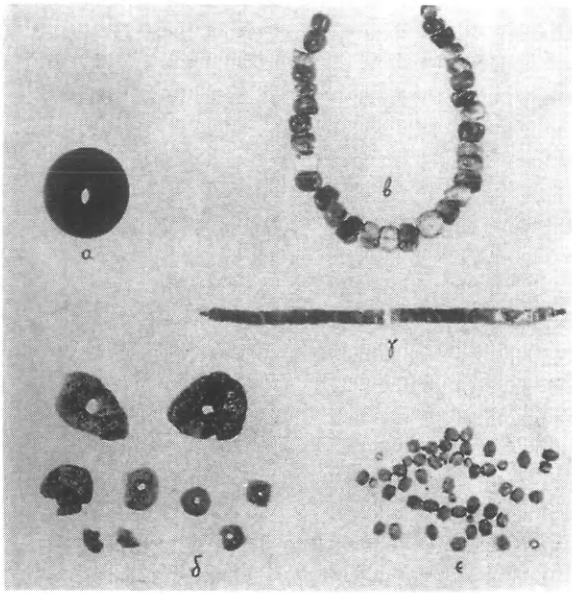
α. Ὁ τάφος 1 Ἐλαφοτόπου Ζαγορίου ἐκ Δυσμῶν.

β. Τάφος 1 Ἐλαφοτόπου: ἡ ἀνατολικὴ στενὴ πλευρὰ μετὰ τῶν πηλίνων κυάθων.

α. Χαλκᾶ κοσμήματα ἐκ τῶν τάφων 1 καὶ 3 Ἐλαφοτόπου.

β. Διάφορα κοσμήματα ἐκ τοῦ τάφου 1 Ἐλαφοτόπου.

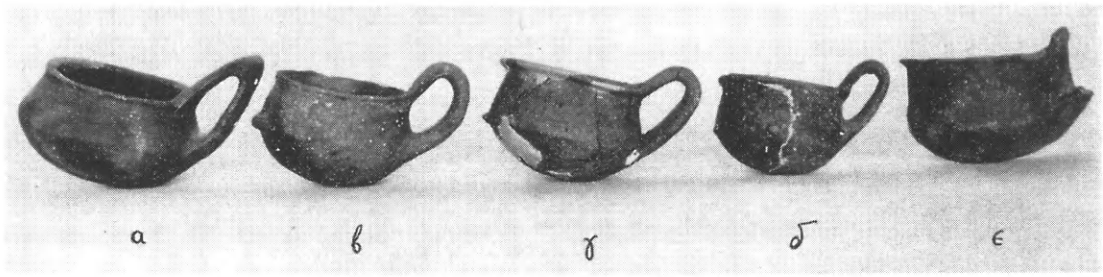
γ. Χαλκῆ δρεπανοειδὴς μάχαιρα ἐκ τοῦ τάφου 1 Ἐλαφοτόπου.

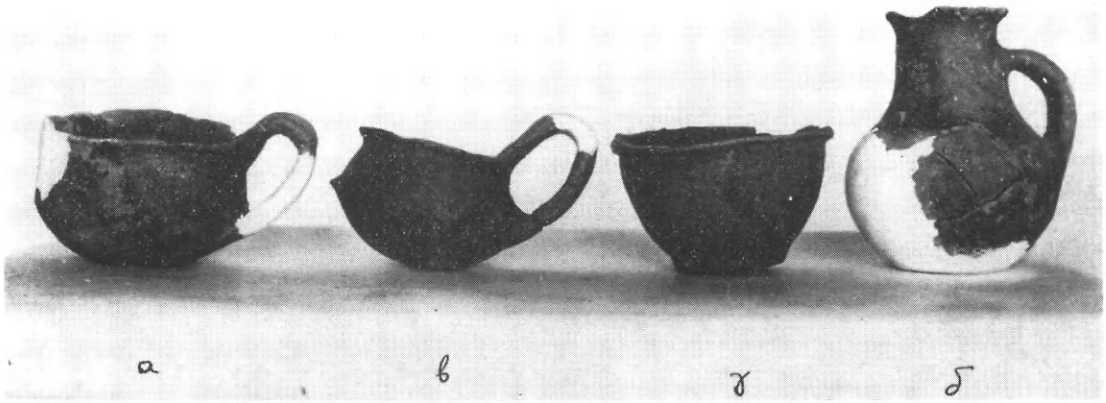
δ. Αἱ δύο δρεπανοειδεῖς μάχαιραι Ἐλαφοτόπου (ἄνω) καὶ Καλμπακίου (κάτω).

α. Κύαθος ἐκ Λαψίστης Ἰωαννίνων.

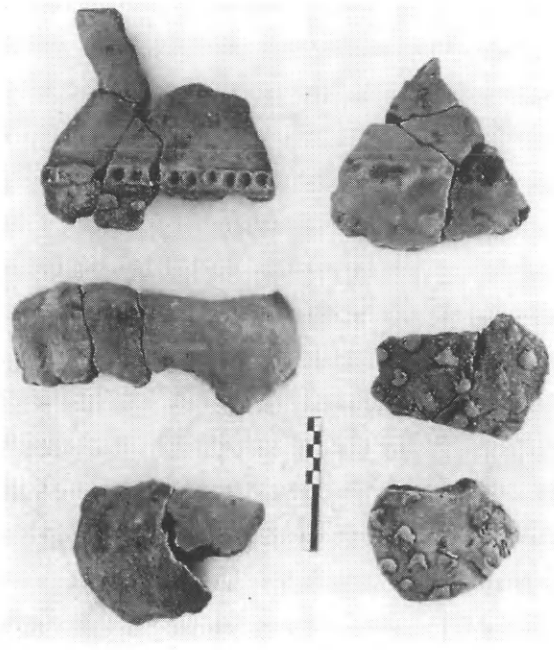
β. Κύαθοι ἐκ τοῦ τάφου 1 Ἐλαφοτόπου.

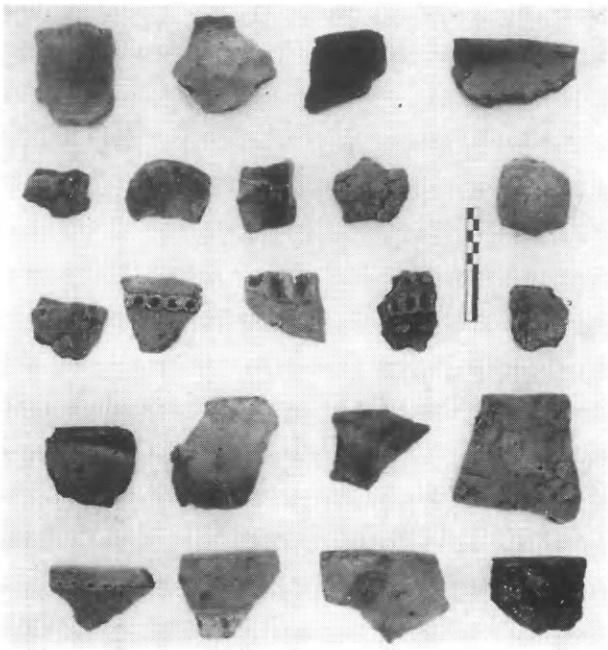
γ. Κύαθοι καὶ πρόχους ἐκ τῶν τάφων 2 - 3 Ἐλαφοτόπου.

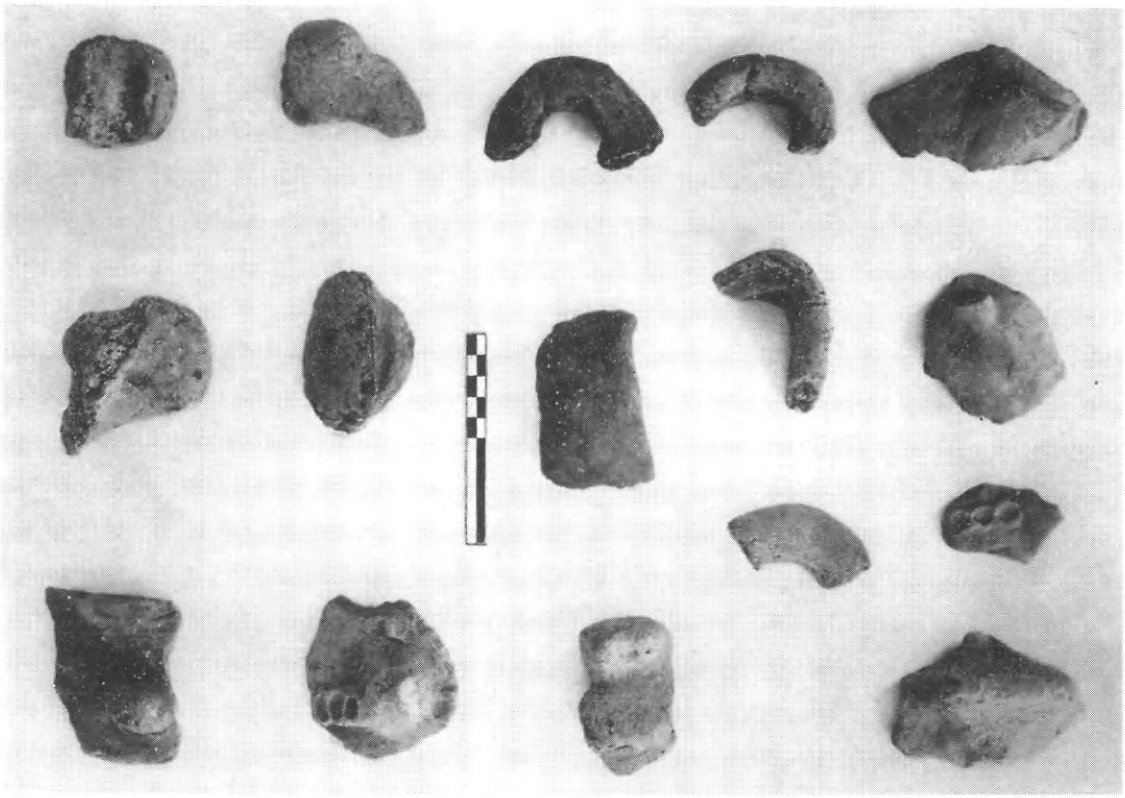
δ. Κάνθαροι ἐκ Δωδώνης (Μουσεῖον Ἰωαννίνων).

α. Ὄστρακα πιθοειδῶν ἀγγείων ἐκ τῆς θέσεως « Κονίσματα » Ἐλαφοτόπου Ζαγορίου.

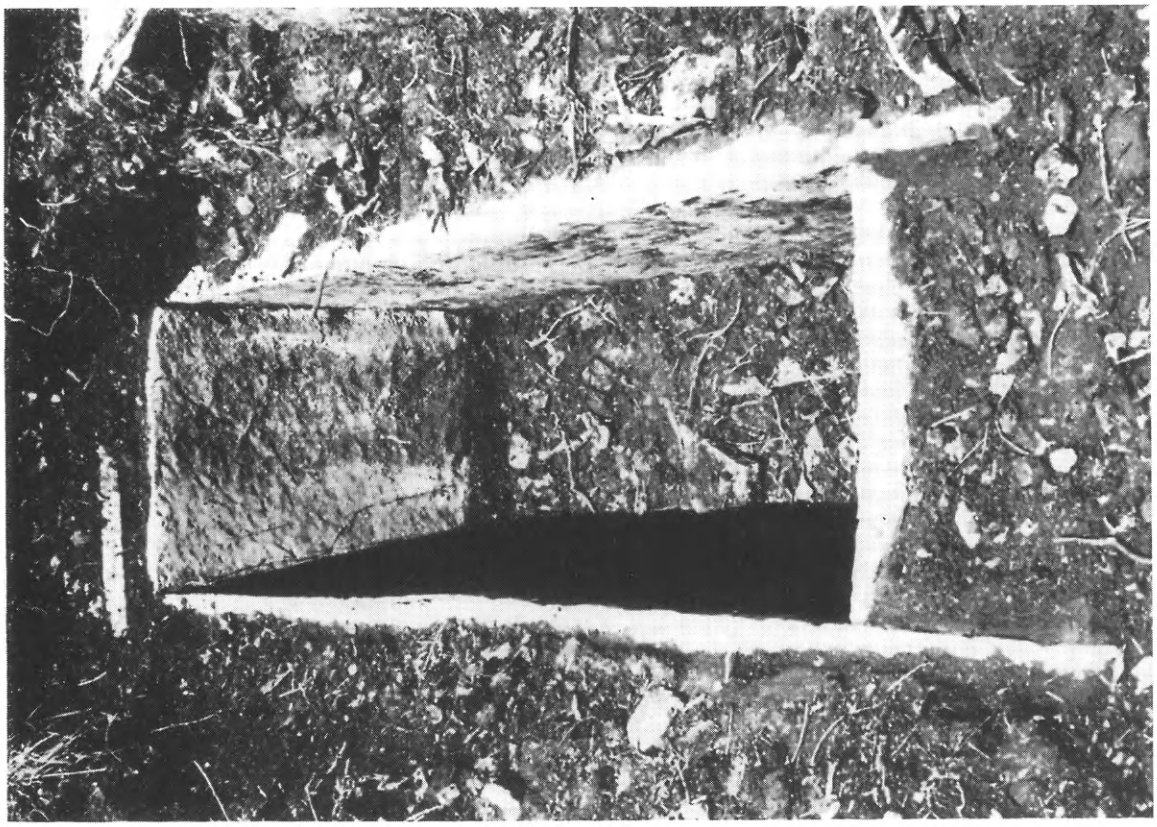
β. Ὄστρακα ἀπὸ τὸ χεῖλος (1η καὶ 4η - 5η σειρά) καὶ τὴν κοιλίαν (2α - 3η σειρά) πιθοειδῶν καὶ λίαν εὐρυστόμων ἀγγείων ἐκ τῆς θέσεως « Κονίσματα » Ἐλαφοτόπου Ζαγορίου.

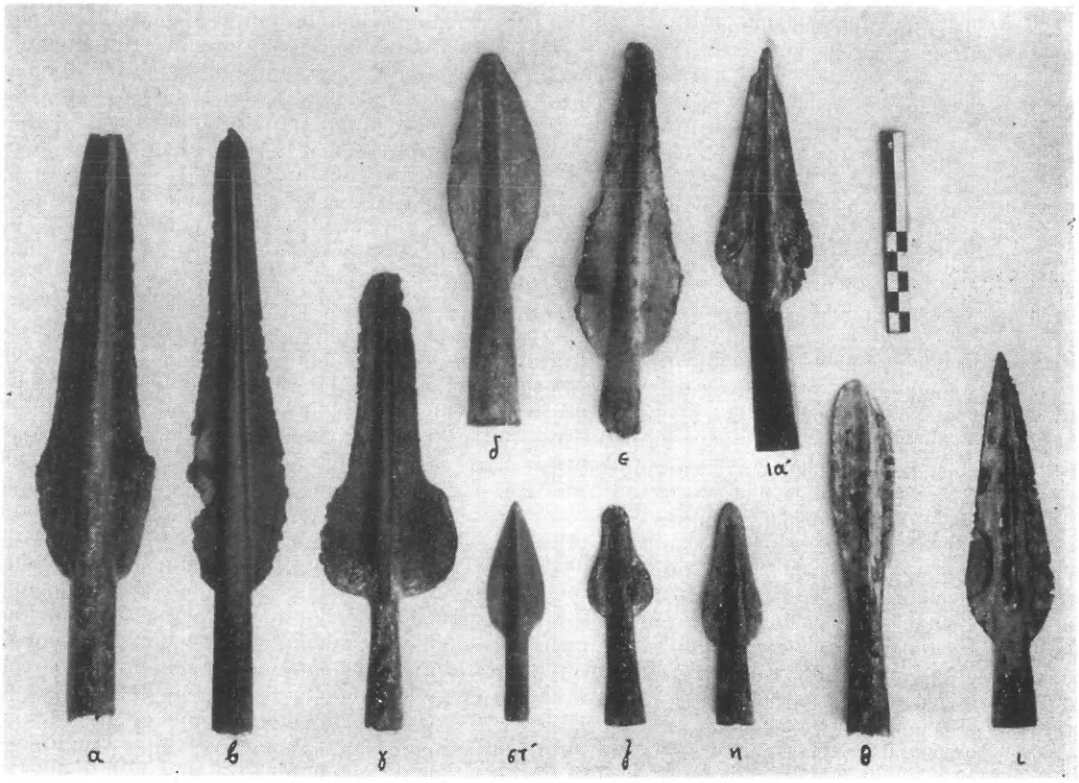
γ. Λαβαὶ ἀγγείων ἐκ τῆς θέσεως « Κονίσματα » Ἐλαφοτόπου.

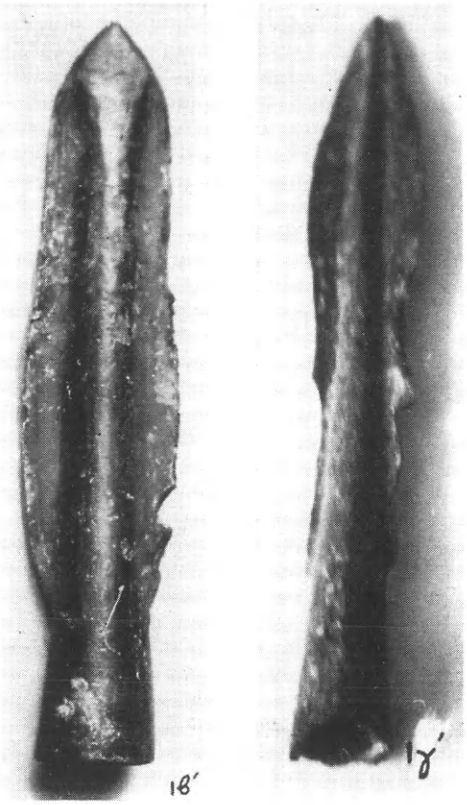
β. Τά χαλκᾶ ὅπλα τοῦ τάφου Μαζαρακίου.

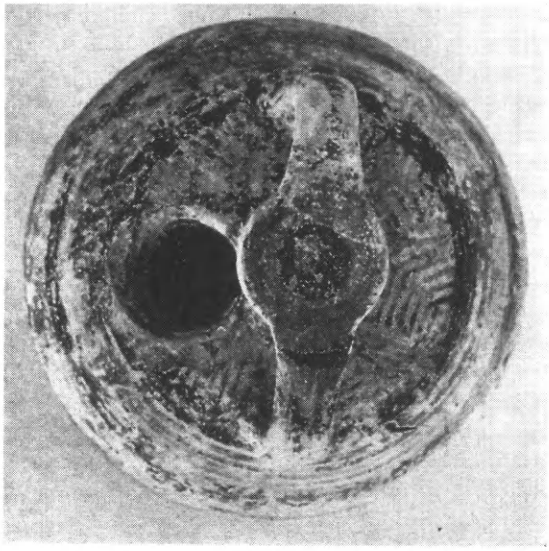
α. Ὁ κιβωτιόσχημος τάφος Μαζαρακίου ἀπὸ Νότου.

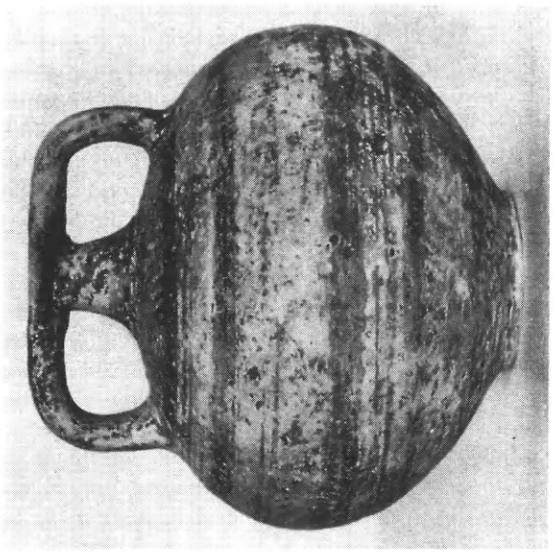

α. Χαλκαῖ φυλλόσχημοι αἰχμαὶ εἰς Ἰωάννινα.

β - γ. Χαλκαῖ αἰχμαὶ Πάργας καὶ Ἀνθοχωρίου.

α - β. Ψευδόστομος ἀμφορίσκος ξυκσηδόμμη ἐκ τοῦ τάφου Μαζαρακίου.

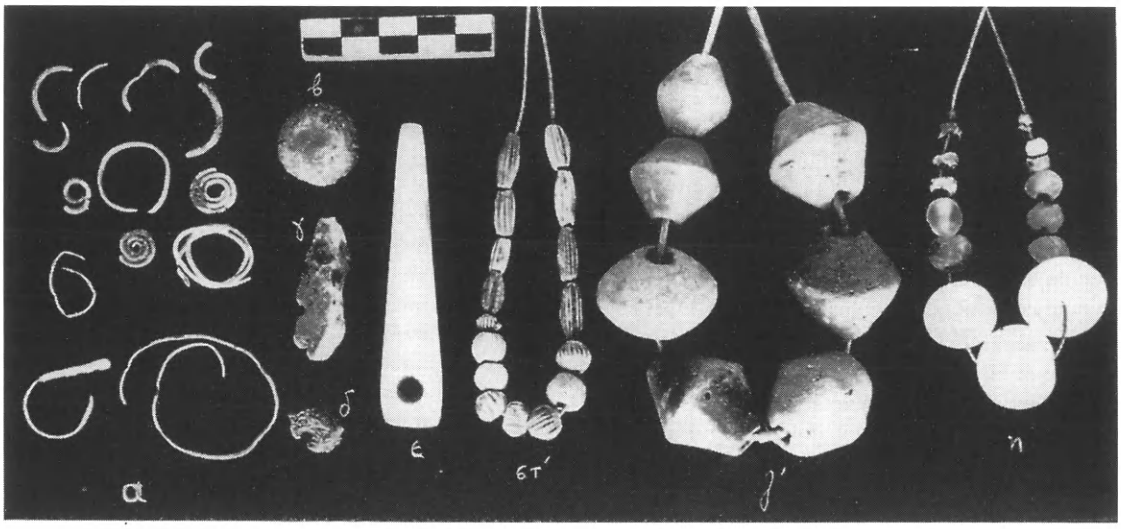

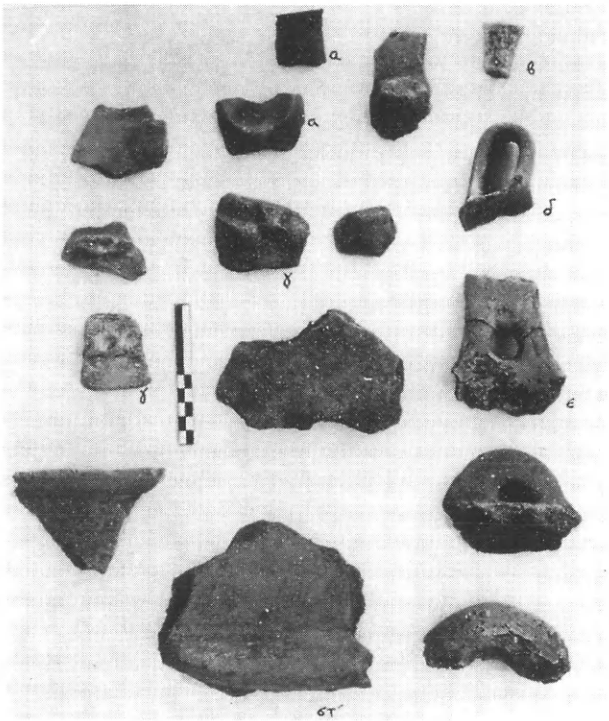
γ - δ. Ἀρτύβαμμον ἀβάθιστρον ἐκ τοῦ τάφου Μαζαρακίου.

α. Ἐγχώριοι κύαθοι καὶ ἀρύταινα ἐκ τοῦ τάφου Μαζαρακίου.

β. Κοσμήματα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα ἐκ τοῦ τάφου Μαζαρακίου.

γ. Ὄστρακα ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ τάφου Μαζαρακίου.

ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ ΑΓΓΕΙΑ ΕΚ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΑΓΡΙΝΙΟΥ

(Σχέδ. 1 - 4 · Πίν. 46 - 52)

Ὁμὰς ἐκ 40 πηλίνων ἀγγείων, ἐξ ὧν τὰ 38 σαφῶς πρωτογεωμετρικά, περιῆλθεν εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ κ. Μίμη Ἰ. Οἰκονόμου, ἐκπαιδευτικοῦ, κατοίκου Ἰωαννίνων, προερχομένη «ἐκ τῆς περιοχῆς Ἀγρινίου». Ταῦτα ἐδωρήθησαν προσφάτως ὑπὸ τοῦ συλλογέως εἰς τὸ Μουσεῖον Ἰωαννίνων καταγραφέντα εἰς τὸ εὑρετήριον αὐτοῦ. Παρὰ τὴν ἔλλειψιν οἱασδήποτε ἄλλης συγκεκριμένης πληροφορίας, πλὴν τοῦ ὅτι εὑρέθησαν ἐντὸς τάφων, ἡ ἐξ Ἀγρινίου προέλευσις εἶναι λίαν πιθανή, διότι ἐκ πρώτης ὄψεως καθίσταται τελείως φανερόν, ὅτι τὰ ἀγγεῖα ταῦτα εἶναι ἀδελφὰ τῶν μέχρι τοῦδε εὑρεθέντων εἰς Αἰτωλοακαρνανίαν[1]. Ὡς ἐκ τούτου, ἐντάσσονται εἰς τὴν ὁμάδα τῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ γεωμετρικῶν ἀγγείων τῆς ΒΔ. Ἑλλάδος[2], ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὴν Αἰτωλίαν, Ἀκαρνανίαν, Ἀχαΐαν, Ἦλιδα, Μεσσηνίαν καὶ Ἰθάκην. Τὰ περισσότερα εὑρήματα προέρχονται ἐκ τῆς Ἀχαΐας, τῆς Αἰτωλοακαρνανίας καὶ τῆς Ἰθάκης, ἰδιαιτέρως δὲ συγγενεύουν μεταξύ των τὰ ἐκ τῶν δύο πρώτων περιοχῶν.

Τὰ ἐξ Ἀγρινίου ἀγγεῖα εἶναι τροχήλατα, ἔχουν δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον μικρὸν μέγεθος καὶ θὰ ἔλεγέ τις, ὅτι πρόκειται δι' ὁμοιώματα ἀγγείων πρὸς ταφικὴν χρῆσιν. Τὸ ὅτι πράγματι θὰ ἦσαν κτερίσματα τάφων ἐνισχύεται ἐκ τῶν ἀναλόγων συνθηκῶν εὑρέσεως τῶν ἀγγείων ἐκ Παλαιομανίνης, Ξηρομέρου καὶ ἐκ Πυλήνης Αἰτωλικοῦ, τὰ ὁποῖα εἶχον ἀποτεθῆ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ταφικῶν πίθων (βλ. ὑποσημ. 1). Εἶναι δὲ τὰ κάτωθι :

Α'. ΚΑΝΘΑΡΟΙ

1. Κάνθαρος μὲ γωνιώδεις ἀπὸ τοῦ χείλους λαβάς, ἀριθ. εὑρ. 4572 (Πίν. 46 α, τὸ α)

Ὕψος 0,137, διάμ. χειλέων 0,123, διάμ. βάσεως 0,06, διάμ. κοιλίας 0,12 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος περιέχων τρίμματα λίθων. Γάνωμα μέλαν (καστανέρυθρον ἐπὶ τῆς ἑτέρας ὄψεως λόγῳ κακῆς ὀπτήσεως), ὀλίγον στιλπνὸν καὶ εὐκόλως ἀπολεπιζόμενον. Βαίνει ἐπὶ κωνικοῦ ποδός, ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου σχηματίζει ἡμισφαιρικὴν κοιλότητα. Εἰς τὸ ὕψος τῆς κάτω προσφύσεως τῶν λαβῶν τὰ τοιχώματα τοῦ ἀγγείου σχηματίζουν ἀμβλεῖαν γωνίαν. Αἱ γωνιώδεις ἀπὸ τοῦ χείλους ταινιωταὶ λαβαὶ φέρουν κατὰ μῆκος τῆς ράχεως, καθὼς καὶ εἰς τὴν ἀντίστοιχον πρὸς τὸ ἀγγεῖον ἐπιφάνειάν των, κοίλην αὔλακα. Περὶ τὸν κωνικὸν πόδα ἀνάγλυφος δακτύλιος.

Ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς καλύπτεται ὑπὸ γανώματος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐξαιροῦνται ἡ ἡμισφαιρικὴ κοιλότης τῆς βάσεως καὶ ζώνη εἰς τὸ ὕψος τῆς κάτω προσφύσεως τῶν λαβῶν κοσμουμένη δι' ὁριζοντίου τεθλασμένης (ζὶγκ - ζὰγκ) γραμμῆς.

1. Εὐθ. Μαστροκώστας ἐν ΑΔ 17 (1961/62) : Χρονικά, σ. 184, Πίν. 212 α (πρωτογεωμετρικὸς κάνθαρος ἐκ Καλυδῶνος καὶ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα ἐκ Παλαιομανίνης Ξηρομέρου) καὶ ΑΔ 22 (1967) : Χρονικά, σ. 320, Πίν. 228 ε (πρωτογεωμετρικὸς κρατὴρ Πυλήνης Αἰτωλικοῦ καὶ ἄλλα ἀγγεῖα).

2. J. N. Coldstream, Greek Geometric Pottery, London 1968, σ. 220 - 232, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ κατὰ τόπους βιβλιογραφία. Ἐφεξῆς : Coldstream.

Διὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν διακόσμησιν προσφέρεται ἀμέσως πρὸς σύγκρισιν ὁ ἐκ Δερβενίου Ἀχαΐας πρωτογεωμετρικὸς κάνθαρος εἰς τὸ Μουσεῖον τῶν Πατρῶν[3]. Οὗτος δὲν ἔχει τὰς δυναμικὰς γωνίας τοῦ ἐξεταζομένου εἰς τὰς λαβὰς καὶ τὴν κοιλίαν, ἀλλ' εἶναι εὐρύτερος καὶ χαλαρώτερος. Ὅμοιος μὲ τὸν τοῦ Δερβενίου εἶναι ὁ ἐκ Καλυδῶνος πρωτογεωμετρικὸς κάνθαρος εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀγρινίου[4]. Ἡ τάσις πρὸς στρογγυλωτέρας μορφὰς ἐντείνεται εἰς τοὺς γεωμετρικοὺς κανθάρους τῆς Παλαιομανίνης Ξηρομέρου[5] καὶ ἐπιτείνεται εἰς τοὺς ὑστερογεωμετρικοὺς ἐκ Φαρῶν Ἀχαΐας[6], μὲ τὴν ἰσχυρῶς καμπυλουμένην κοιλίαν καὶ τὸ ἐξέχον χεῖλος.

Ὁ ἐξεταζόμενος κάνθαρος πρέπει νὰ εἶναι ὁ παλαιότερος τῆς σειρᾶς, τοποθετούμενος εἰς τὴν ὥριμον ἢ τὴν ὑστέραν πρωτογεωμετρικὴν περίοδον, διότι, συμφώνως πρὸς τὴν παρατήρησιν τοῦ M. Robertson[7], τὸ περίγραμμά του σχηματίζει διπλῆν καμπύλην, κοίλην ἄνω καὶ κυρτὴν κάτω, χαρακτηριστικὴν τῶν πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων τῆς Ἰθάκης, τὰ ὁποῖα ἐντάσσονται εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα τῆς ΒΔ. Ἑλλάδος[8], λόγῳ συγγενείας ὡς πρὸς τὰ σχήματα καὶ τὴν διακόσμησιν. Ἀντιθέτως τὸ περίγραμμα τῶν γεωμετρικῶν εἶναι κυρτὸν μὲ ἐξέχον χεῖλος. Ἡ κυριαρχία ἐξ ἄλλου τοῦ μελανοῦ γανώματος εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς ὑστέρας πρωτογεωμετρικῆς περιόδου, ὁ μέλας δὲ αὐτὸς ρυθμὸς κατὰ τὸν Desborough ὀφείλεται εἰς ἐπίδρασιν τοῦ ἀττικοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ[9].

2. Ἀριθ. εὑρ. 4573 (Πίν. 46 α, τὸ β)

Ὕψος 0,14, διάμ. χειλέων 0,122, κοιλίας 0,13, βάσεως 0,057 μ.

Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανὸς μὲ ροδίζουσαν ἀπόχρωσιν. Γάνωμα μέλαν ἀμαυρόν, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπολεπισμένον ἢ ἐξίτηλον. Σχῆμα καὶ διακόσμησις ὡς εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 1, ἀπὸ τὸν ὁποῖον εἶναι ὀλίγον εὐρύτερος κατὰ τὴν κοιλίαν.

3. Ἀριθ. εὑρ. 4574 (Πίν. 46 α, τὸ γ)

Ὕψος 0,107, διάμ. χειλέων 0,09, κοιλίας 0,102, βάσεως 0,046 μ.

Πηλὸς κιτρινοπράσινος, κατὰ τόπους ροδόχρους. Γάνωμα μέλαν, ἀλαμπές, ἐξίτηλον. Τὸ ἀμφικωνικὸν σῶμα φέρει ἔξω νεῦον χεῖλος. Αἱ ταινιωταὶ λαβαὶ κοιλαίνονται κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς ράχεως. Ἐκαλύπτετο ὅλος ὑπὸ γανώματος πλὴν ζώνης λεπτῆς ὑπὸ τὰς λαβάς. Νεώτερος τῶν προηγουμένων. Τὸ σχῆμά του, ὡς καὶ ἡ καμπύλη τοῦ λαιμοῦ του, πλησιάζουν τὰς τῶν γεωμετρικῶν κανθάρων Παλαιομανίνης Ξηρομέρου (βλ. ἀνωτ. ὑποσημ. 5).

4. Ἀριθ. εὑρ. 4575 (Πίν. 46 β, τὸ α)

Ὕψος 0,078, διάμ. χειλέων 0,07, κοιλίας 0,072, βάσεως 0,04 μ. Ἐλλιπὴς τὴν μίαν λαβήν.

3. Coldstream, πίν. 48 c.

4. ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 184, Πίν. 212 α, ἀριθ. 1.

5. Αὐτόθι, Πίν. 212 α, ἀριθ. 6, 8, 9.

6. Coldstream, σ. 228 κ.ἑ., πίν. 50 c-d-e-f. Ν. Ζαφειροπούλου, Ἀνασκαφαὶ Φαρῶν Ἀχαΐας, ἐν ΠΑΕ 1952, σ. 402 - 3, εἰκ. 10 - 12. ΠΑΕ 1956, πίν. 92 β.

7. M. Robertson, Excavations in Ithaca V, ἐν BSA 43 (1948), σ. 104.

8. Coldstream, σ. 220.

9. V. Desborough, Protogeometric Pottery, Oxford 1952, σ. 280. Ἐφεξῆς Desborough.

Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα καστανομέλαν, ἐλαφρῶς στιλπνόν, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξίτηλον.

Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα (εὐρὺ στόμιον, ἔξω νεῦον χεῖλος, ἡ μεγαλυτέρα διάμετρος τῆς κοιλίας χαμηλὰ) πλησιάζει τοὺς ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 2. Ἡ λαβὴ παρουσιάζει ἐπιπεδόκυρτον τομήν. Ἐσωτερικῶς καλύπτεται ὑπὸ γανώματος. Ἡ μεταξὺ τῶν λαβῶν ζώνη κοσμεῖται κατὰ τὸ σύστημα μετοπῶν - τριγλύφων : ὁμάδες ἐκ τριῶν κατακορύφων γραμμῶν ὁρίζουν τρεῖς μετόπας· ἡ μεσαία φέρει δύο κατὰ κορυφὴν δικτυωτὰ τρίγωνα, ἐνῷ τὸ μεταξὺ αὐτῶν κενὸν πληροῦν ἀνὰ ἓν τριγωνίδιον· αἱ δύο πλάγιαι φέρουν κατακόρυφον πυκνῶς τεθλασμένην γραμμήν. Κάτωθεν τῶν λαβῶν δύο ὁριζόντιοι ταινίαι καὶ κατόπιν εὐρεῖα ζώνη γανώματος. Γάνωμα περὶ τὴν περιφέρειαν τοῦ κωνικοῦ ποδός.

Ἡ διακόσμησις τῆς κυρίας ζώνης ἀπαντᾷ μὲ μικρὰν παραλλαγὴν ὡς πρὸς τὴν διάταξιν τῶν τριγώνων τῆς κεντρικῆς μετόπης ἐπὶ πρωτογεωμετρικοῦ κανθάρου ἐκ Δερβενίου Ἀχαΐας[10].

5. Χαμηλὸς κανθαρίσκος, ἀριθ. εὑρ. 4576 (Πίν. 46 β, τὸ β)

Ὕψος 0,058, διάμ. χειλέων 0,08, βάσεως 0,04 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα μέλαν ἕως ἐρυθρόν, ἐξίτηλον κατὰ τόπους. Ἀμελοῦς κατασκευῆς. Ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς καλύπτεται ὑπὸ τοῦ γανώματος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐξαιροῦνται μία ζώνη κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τῶν χειλέων, ἑτέρα κατὰ τὸ ὕψος τῆς κάτω προσφύσεως τῶν λαβῶν, καθὼς καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσεως.

Ὁ τύπος τοῦ χαμηλοῦ κανθάρου[11] ἀπαντᾷ παραλλήλως πρὸς τὸν τοῦ ὑψηλοῦ εἰς τὴν ὁμάδα τῶν πρωτογεωμετρικῶν τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, φέρει δὲ κωνικὸν πόδα, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ὑστερογεωμετρικὴν περίοδον μετατρέπεται εἰς δακτυλιοειδῆ.

Β'. ΑΜΦΟΡΙΣΚΟΙ ΜΕ ΛΑΒΑΣ ΑΠΟ ΤΟΥ ΧΕΙΛΟΥΣ

Εἰς τὰς γενικὰς γραμμὰς τὸ σχῆμα ἀκολουθεῖ τὸ τῶν κανθάρων. Ἡ στενότης ὅμως τοῦ στομίου καὶ τὸ ἄβαφον ἐσωτερικὸν ἐντάσσει τὰ ὑπ' ἀριθ. 6 - 12 εἰς τὰ κλειστὰ ἀγγεῖα, εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀμφορίσκων.

6. Ἀριθ. εὑρ. 4577 (Πίν. 46 γ, τὸ α)

Ὕψος 0,132, διάμ. χειλέων 0,085, βάσεως 0,05, κοιλίας 0,103 μ.

Ἀποκεκρουμένος εἴς τι σημεῖον τοῦ χείλους καὶ τμήματα τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας του. Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα καστανομέλαν ἀμαυρόν, ἐξίτηλον κατὰ τόπους.

Ραδινώτερος τῶν κανθάρων, ἔχει ἀμφικωνικὸν περίγραμμα μὲ στενὸν στόμιον, χαμηλὸν πόδα καὶ ἰσχυρῶς πρὸς τὰ ἔξω νεῦον χεῖλος. Τοῦτο καλύπτεται ὑπὸ γανώματος· ἀκολουθεῖ τεθλασμένη ζιγκ-ζὰγκ γραμμὴ ἄνωθεν τῆς κυρίας διακοσμητικῆς ζώνης : ἐφ' ἑκάστης ὄψεως, μεταξὺ δύο ὁριζοντίων ταινιῶν, τρία ὀξυκόρυφα δικτυωτὰ τρίγωνα. Κατακόρυφοι γραμμαὶ φερόμεναι ἀπὸ τῆς ἄνω πρὸς τὴν κάτω πρόσφυσιν τῶν λαβῶν πλαισιοῦν τὰς διακεκοσμημένας ζώνας, ὥστε νὰ σχηματίζηται εἶδος μετόπης. Τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ ἀγγείου καλύπτεται ὑπὸ γανώματος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐξαιρεῖται ζώνη κοσμουμένη δι' ὁριζοντίου γραμμῆς. Γάνωμα ἐπὶ τῆς ράχεως τῶν λαβῶν.

10. Coldstream, πίν. 48 β.
11. Αὐτόθι, σ. 221.

Φαίνεται νὰ εἶναι ὁ παλαιότερος τῆς σειρᾶς, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐξέτασιν τῶν ἑπομένων, εὑρίσκεται δὲ ἐγγύτερον ἐκείνων πρὸς τὸ σχῆμα τῶν κανθάρων.

7. Ἀριθ. εὑρ. 4578 (Πίν. 46 γ, τὸ β καὶ 46 δ, τὸ α)

Ὕψος 0,126, διάμ. χειλέων 0,085, βάσεως 0,052, κοιλίας 0,103 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος, λεπτῆς ὑφῆς. Γάνωμα μέλαν, ἀμαυρόν.

Τὸ σχῆμα παρουσιάζει τὰς κάτωθι ἐξελίξεις ὡς πρὸς τὸν ὑπ' ἀριθ. 6: διαμορφοῦται εἰς ἴδιον ὀργανικὸν τμῆμα τοῦ ἀγγείου ὁ λαιμός, καθὼς καὶ οἱ ὦμοι· τὸ χεῖλος σχηματίζει ὁριζόντιον ἐπιφάνειαν φέρουσαν διακόσμησιν· ἡ ράχις τῶν λαβῶν κοίλη. Ἡ διακόσμησις ἀποτελεῖ ἐμπλουτισμὸν τῆς τοῦ προηγουμένου, τὸ χεῖλος ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς φέρει γάνωμα, ἐπὶ δὲ τῆς ὁριζοντίου ἐπιφανείας του ἐγκάρσια γραμμίδια εἰς τέσσαρας ὁμάδας. Εἰς τὸν λαιμὸν κυριαρχεῖ ἡ τεθλασμένη γραμμὴ συνεχιζομένη ἀδιασπάστως περὶ αὐτόν· ὑπὸ ταύτην εὐρεῖα ταινία γανώματος. Τὰ δικτυωτὰ τρίγωνα, ἓξ ἐφ' ἑκάστης ὄψεως, περιορίζονται εἰς τὴν ζώνην τῶν ὤμων. Εἰς τὴν κοιλίαν, μεταξὺ δύο εὐρειῶν ταινιῶν γανώματος, τρεῖς ὁριζόντιοι γραμμαί. Γάνωμα κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ ποδός, ἡ ὑπὸ τὸν ὁποῖον ἐπιφάνεια ἔχει σχῆμα κολούρου κώνου. Γάνωμα ἐπὶ τῆς ράχεως τῶν λαβῶν.

Διὰ τὸ σχῆμα πρβλ. τὸν ἐκ Δερβενίου ἐν Coldstream, πίν. 48 g, ὁ ὁποῖος φέρει παραπλησίαν διακόσμησιν ἐκ δικτυωτῶν τριγώνων ἐντὸς μετοπῶν. Ἐντυπωσιακὴ ἡ ὁμοιότης πρὸς τὸν πρωτογεωμετρικὸν ἀμφορίσκον τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Mainz[12]. Προέρχεται ἐκ τάφου τῆς Β. Πελοποννήσου· τὸ γεγονὸς ὅτι ἀναμφισβητήτως ἀνήκει εἰς τὴν ὁμάδα τῶν πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων τῆς Ἀχαΐας - Αἰτωλοακαρνανίας, βοηθεῖ εἰς τὸν ἀκριβέστερον ἐντοπισμόν του, εἰς τὴν Ἀχαΐαν. Μὲ τὸν ἐξεταζόμενον συμμερίζεται ὄχι μόνον τὴν διακόσμησιν, ἡ ὁποία εἶναι ἡ αὐτὴ εἰς ὅλας τὰς λεπτομερείας πλὴν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δικτυωτῶν τριγώνων, ἀλλὰ καὶ τὰς λεπτομερείας τοῦ σχήματος καὶ τὸ ὕψος (ἀμφότεροι ἔχουν ὕψος 0,126 μ.). Ἡ ὁμοιότης αὐτὴ ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὸν πηλὸν καὶ τὸ γάνωμα, δὲν εἶναι δὲ δυνατὸν νὰ εἶναι συμπτωματική· τὰ δύο ἀγγεῖα πρέπει νὰ προέρχωνται ἀπὸ τὸ αὐτὸ ἐργαστήριον καὶ πιθανώτατα ἀπὸ τὸν ἴδιον ἀγγειοπλάστην.

8. Ἀριθ. εὑρ. 4579 (Πίν. 46 γ, τὸ γ καὶ 46 δ, τὸ β)

Ὕψος 0,128, διάμ. χειλέων 0,102, βάσεως 0,05, κοιλίας 0,115 μ.

Πηλὸς ἀνοικτὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα μέλαν ἀμαυρόν, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξίτηλον.

Σχῆμα καὶ διακόσμησις ὡς εἰς ὑπ' ἀριθ. 7. Εἶναι εὐρύτερος ἐκείνου. Ὁ λαιμὸς ἔχει χάσει ὕψος πρὸς ὄφελος τῆς κοιλίας, οὕτως ὥστε ἡ μεγαλυτέρα διάμετρος εὑρίσκεται ὑψηλότερον τῆς τῶν προηγουμένων. Ὁ ἐξεταζόμενος ἀμφορεὺς παρουσιάζει ἀρκετὴν ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴν ἐκ διαγράμμων τριγώνων διακόσμησιν πρὸς τὸν ὑπ' ἀριθ. 911 τοῦ Κεραμεικοῦ[13], προερχόμενον ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 48 πρωτογεωμετρικοῦ τάφου. Εἰς ἀμφότερα τὰ ἀγγεῖα τὰ δικτυωτὰ τρίγωνα κατέχουν τὴν αὐτὴν θέσιν καὶ ἔχουν τὴν αὐτὴν λειτουργικότητα εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς διακοσμήσεως, τὸν τονισμὸν τῆς πρὸς τὰ ἄνω φορᾶς τῶν ὤμων. Ἕτερον κοινὸν στοιχεῖον αἱ ἀπὸ τοῦ χείλους λαβαί, σχῆμα σπάνιον εἰς τὸν ἀττικὸν Κεραμεικόν.

12. CVA Mainz, I, πίν. 3, ἀριθ. 1 - 2, σ. 12 - 13.

13. Desborough, πίν. 6, κάτω δεξιά.

9. Ἀριθ. εὑρ. 4580 (Πίν. 47 α, τὸ α)

Ὕψος 0,115, διάμ. χειλέων 0,077, βάσεως 0,047, κοιλίας 0,083 μ.

Ἐλλιπὴς τὴν μίαν λαβὴν καὶ ἀπολεπισμένος τμήματα τῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους καὶ τοῦ ἄνω ἡμίσεος τοῦ σώματος. Πηλὸς ὠχροκάστανος· γάνωμα ἀμαυρὸν καστανομέλαν, κατὰ τόπους ἐξίτηλον.

Σχῆμα καὶ διακόσμησις ὡς εἰς τὰ ὑπ' ἀριθ. 7 καὶ 8. Ραδινώτερος ἐκείνων, φέρει κατὰ τὴν ἕνωσιν λαιμοῦ καὶ ὤμων κοίλην αὔλακα. Ἐπὶ τῆς ὁριζοντίου στεφάνης τοῦ χείλους τὰ γραμμίδια συντάσσονται εἰς ὁμάδας ἐκ τριῶν. Ἐφ' ἑκάστης ὄψεως τέσσαρα δικτυωτὰ τρίγωνα μεταξὺ δύο ὁριζοντίων γραμμῶν.

10. Ἀριθ. εὑρ. 4581 (Πίν. 47 α, τὸ β)

Ὕψος 0,08, διάμ. χειλέων 0,058, κοιλίας 0,067, βάσεως 0,036 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος, γάνωμα μέλαν, ἐλαφρῶς στιλπνόν, ἐξίτηλον κατὰ τόπους ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως.

Κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν διακόσμησιν ἀποτελεῖ μικρογραφίαν τοῦ ὑπ' ἀριθ. 7. Τὰ δικτυωτὰ τρίγωνα εἶναι ἓξ ἐφ' ἑκάστης ὄψεως.

11. Ἀριθ. εὑρ. 4582 (Πίν. 47 α, τὸ γ)

Ὕψος 0,103, διάμ. χειλέων 0,074, κοιλίας 0,08, βάσεως 0,04 μ.

Πηλὸς ὠχροκίτρινος. Γάνωμα ἀμαυρὸν καστανομέλαν.

Ἀνήκει εἰς τὸν ραδινὸν τύπον. Πλαστικὸς δακτύλιος κοῖλος περὶ τὸν λαιμὸν καὶ ἕτερος κυρτὸς περὶ τὴν βάσιν. Τὸ γάνωμα εἶναι ἐξίτηλον, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν περὶ τῆς διακοσμήσεως, ἐκτὸς τοῦ ὅτι τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους ἐκοσμεῖτο διὰ τριῶν ὁριζοντίων ταινιῶν.

12. Ἀριθ. εὑρ. 4583 (Πίν. 47 α, τὸ δ)

Ὕψος 0,105, διάμ. χειλέων 0,078, κοιλίας 0,087, βάσεως 0,05 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα καστανομέλαν ἀμαυρόν, σχεδὸν τελείως ἐξίτηλον.

Ραδινοῦ τύπου μὲ χαμηλὴν βάσιν. Περὶ τὸ χεῖλος φέρει γάνωμα. Ἐφ' ἑκάστης ὄψεως τοῦ λαιμοῦ μετόπη κοσμουμένη διὰ τριῶν ὁμάδων κατακορύφων ὀφιοειδῶν γραμμῶν. Τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου ἐκαλύπτετο ὑπὸ γανώματος, ἐξαιρουμένης λεπτῆς ζώνης κατὰ τὸ μέσον ὕψος του.

Γ'. ΑΜΦΟΡΙΣΚΟΙ ΜΕ ΚΑΘΕΤΟΥΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΩΜΩΝ ΛΑΒΑΣ

13. Ἀριθ. εὑρ. 4584 (Πίν. 47 β, τὸ α)

Ὕψος 0,10, διάμ. χειλέων 0,078, κοιλίας 0,09, βάσεως 0,045 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος, γάνωμα μέλαν ἀμαυρόν, ἐξίτηλον κατὰ τόπους. Εἰς μερικὰ σημεῖα τμήματα τῆς ἐπιφανείας ἔχουν ἀπολεπισθῆ.

Ἀμφικωνικοῦ σχήματος, μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ μικρὰν κωνικὴν βάσιν, φέρει καθέτους ἐπὶ τῶν ὤμων λαβὰς ὀρθογωνίου τομῆς μὲ κοίλην ράχιν.

Διακόσμησις: περὶ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ λαιμοῦ εὐρεῖα ταινία γανώματος ἐπαναλαμβανομένη καὶ ἐξωτερικῶς. Εἰς τὴν ζώνην τῶν λαβῶν καὶ ἐφ' ἑκάστης ὄψεως τέσσαρα συστήματα ἐκ πέντε καθέτων ὀφιοειδῶν γραμμῶν μεταξὺ δύο ὁριζοντίων ταινιῶν. Περὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου δύο ζῶναι γανώματος περικλείουν ἑτέραν ἐδαφόχρουν,

κοσμουμένην διὰ ζεύγους ὁριζοντίων γραμμῶν. Γάνωμα περὶ τὴν περιφέρειαν τῆς βάσεως.

Τὸ σχῆμα ἀλλὰ καὶ ἡ ὀργάνωσις τῆς διακοσμήσεως εὑρίσκουν στενὴν ἀντιστοιχίαν εἰς τὸν πρωτογεωμετρικὸν ἀμφορίσκον ἐκ Πλατυκάμπου Λαρίσης[14], καθὼς καὶ εἰς πρώϊμον πρωτογεωμετρικὸν θεσσαλικὸν ἀμφορίσκον ἀγνώστου προελεύσεως[15].

14. Ἀριθ. εὑρ. 4585 (Πίν. 47 β, τὸ β)

Ὕψος 0,102, διάμ. χειλέων 0,065, κοιλίας 0,076, βάσεως 0,037 μ.

Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός. Γάνωμα καστανόν, ἐξίτηλον.

Σχῆμα καὶ διακόσμησις ὡς εἰς τὸν προηγούμενον, τοῦ ὁποίου εἶναι ραδινώτερος. Εἰς τὴν ζώνην τῶν λαβῶν ἔχομεν τρία συστήματα ἐκ τεσσάρων κατακορύφων ὀφιοειδῶν γραμμῶν.

15. Ἀριθ. εὑρ. 4586 (Πίν. 47 β, τὸ γ)

Ὕψος 0,115, διάμ. χειλέων 0,07, κοιλίας 0,09, βάσεως 0,047 μ.

Πηλὸς ὠχροκίτρινος, γάνωμα πορτοκαλεόχρουν. Λίαν λεπτὰ τοιχώματα, ὥστε ἐδημιουργήθησαν ὀπαὶ εἰς τὸν πυθμένα καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος.

Τὸ περίγραμμα τοῦ σώματος σχηματίζει διπλῆν καμπύλην, αἱ δὲ κάθετοι ἐπὶ τῶν ὤμων λαβαὶ εἶναι ἐλαφρῶς ἀπεστρογγυλωμέναι.

Περὶ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους γάνωμα. Ἐξωτερικῶς ἐκαλύπτετο ὅλος ὑπὸ γανώματος πλὴν λεπτῆς ζώνης εἰς τὸ ὕψος τῆς κάτω προσφύσεως τῶν λαβῶν. Διὰ τὸ σχῆμα πρβλ. τὸν ὑπ' ἀριθ. 10 γεωμετρικὸν ἀμφορίσκον ἐκ Παλαιομανίνης Ξηρομέρου ἐν ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, Πίν. 212 α. Εἰς τὸν ἐξεταζόμενον, ὡς καὶ εἰς τὸν ἐκ Παλαιομανίνης, παρατηρεῖται ἀντικατάστασις τῆς γωνιώδους κατασκευῆς διὰ μαλακωτέρας μὲ διπλῆν καμπύλην εἰς τὸ περίγραμμα. Πιθανῶς νεώτερος τῶν ἄλλων, δηλ. γεωμετρικῶν χρόνων. Σύγκρισις εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ καὶ πρὸς πρωΐμους πρωτογεωμετρικοὺς ἀμφορίσκους ἐκ Θεσσαλίας[16], τῶν ὁποίων εἶναι καταφανῶς νεώτερος λόγῳ τῆς πλέον τεκτονικῆς διαρθρώσεως.

16. Ἀριθ. εὑρ. 4587 (Πίν. 47 β, τὸ δ)

Ὕψος 0,087, διάμ. κοιλίας 0,07, χειλέων 0,035, βάσεως 0,036 μ.

Ἐλλιπὴς τὰς λαβάς, αἱ ὁποῖαι ἐφέροντο καθέτως ἐπὶ τῶν ὤμων. Πηλὸς κιτρινωπός. Γάνωμα ἀμαυρόν, τελείως ἐξίτηλον, σώζονται ἴχνη μόνον αὐτοῦ.

Ἐκοσμεῖτο διὰ πυκνῶν ὁριζοντίων γραμμῶν. Τελείως διαφόρου τύπου ἀπὸ τοὺς προηγουμένους, μὲ στενὸν ληκυθοειδὲς στόμιον, συγκρίνεται εὐκολώτερον, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, μὲ πρωτογεωμετρικὰ ληκύθια (βλ. κατωτέρω ἀριθ. 24). Χεῖλος, λαιμὸς καὶ βάσις εἶναι λίαν συγγενῆ πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τμήματα πρωτογεωμετρικοῦ ἀμφορίσκου μὲ λαβὰς ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ λαιμοῦ εἰς Mainz[17], ὁ ὁποῖος προέρχεται ἀπὸ τὸν αὐτὸν τά-

14. Μ. Δ. Θεοχάρη, Πρωτογεωμετρικὰ Θεσσαλίας, ἐν Θεσσαλικά, Ε' (1966), σ. 38, εἰκ. 2.

15. Ν. Βερδελῆ, Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας, 1958, πίν. 3, ἀριθ. 10. Ἐφεξῆς Βερδελῆς.

16. Βερδελῆς, πίν. 3, ἀριθ. 9 - 10.

17. CVA Mainz I, πίν. 3, ἀριθ. 3.

φον, ἀπὸ τὸν ὁποῖον καὶ ὁ ὅμοιος πρὸς τὸν ὑπ' ἀριθ. 7 ἀμφορίσκος μὲ λαβὰς ἀπὸ τοῦ χείλους.

Δ'. ΠΡΟΧΟΪ-ΣΚΑΙ

17. Γαστρώδης πρόχους, ἀριθ. εὑρ. 4588 (Πίν. 47γ, τὸ α)

Ὕψος 0,12, διάμ. χειλέων 0,063, κοιλίας 0,112, βάσεως 0,055 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος περιέχων τρίμματα λίθων. Γάνωμα καστανομέλαν, ἐξίτηλον. Ἐπιφάνεια κατὰ τὸ ἥμισυ ἀπολεπισμένη. Τὰ τοιχώματα ἔχουν συμπιεσθῆ πρὸ τῆς ὀπτήσεως. Ὑπὸ τὸν πυθμένα ἐγχάρακτος σπεῖρα.

Δὲν ὑπάρχει διάκρισις ὤμων - λαιμοῦ, ἀλλὰ κυριαρχεῖ ἡ καμπύλη τῆς κοιλίας· μικρὰ ταινιωτὴ λαβὴ φέρεται ἀπὸ τοῦ χείλους πρὸς τὸ μέσον τοῦ ὕψους αὐτῆς. Ὑπὸ τὸ χεῖλος, περὶ τὴν μεγαλυτέραν διάμετρον τῆς κοιλίας καὶ περὶ τὸ κατώτερον μέρος τοῦ ἀγγείου εὐρεῖαι ταινίαι γανώματος περικλείουν δύο ἐδαφόχρους ζώνας, κοσμουμένας διὰ 3 - 4 ὁριζοντίων γραμμῶν, δι' ἐλευθέρας χειρὸς ἐζωγραφημένων (δὲν εἶναι παράλληλοι).

Συγγενὴς ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴν διακόσμησιν ἡ ἀγνώστου προελεύσεως θεσσαλικὴ ἐν Ν. Βερδελῆ, Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς Θεσσαλίας, πίν. 5, ἀριθ. 35.

18. Ληκυθοειδὴς προχοΐσκη, ἀριθ. εὑρ. 4589 (Πίν. 47γ, τὸ β)

Ὕψος 0,09, διάμ. χειλέων 0,047, κοιλίας 0,07, βάσεως 0,04 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος, γάνωμα καστανὸν - ἰῶδες, ἐξίτηλον ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως. Ἀμφικωνικοῦ σχήματος. Περὶ τὸ χεῖλος ταινία γανώματος. Περὶ τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος, μεταξὺ δύο ὁριζοντίων γραμμῶν, 7 - 8 συστήματα ἐκ τεσσάρων κατακορύφων ὀφιοειδῶν γραμμῶν. Περὶ τὸν κάτω κῶνον γάνωμα διακοπτόμενον ὑπὸ στενῆς ἐδαφόχρου ζώνης κοσμουμένης δι' ὁριζοντίου γραμμῆς. Περίγραμμα σώματος καὶ διακόσμησις ὡς εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 14 ἀμφορίσκον. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα λίαν συγγενὴς ἡ ἐξ Ἀετοῦ Ἰθάκης πρωτογεωμετρικὴ προχοΐσκη[18]. Ἐπίσης συγγενὴς ἑτέρα ἐκ Καπακλῆ Θεσσαλίας[19].

19. Ἀριθ. εὑρ. 4590 (Πίν. 47γ, τὸ γ)

Ὕψος 0,09, διάμ. χειλέων 0,049, κοιλίας 0,072, βάσεως 0,04 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα καστανέρυθρον, ἐν μέρει ἐξίτηλον.

Σχῆμα καὶ διαστάσεις ὡς εἰς ὑπ' ἀριθ. 18. Ὑπὸ τὴν βάσιν δύο ἐγχάρακτοι ὁμόκεντροι κύκλοι. Καλύπτεται ὁλόκληρος ὑπὸ γανώματος πλὴν λεπτῆς ζώνης ὑπὸ τὴν κάτω πρόσφυσιν τῆς λαβῆς.

20. Ἀριθ. εὑρ. 4591 (Πίν. 47γ, τὸ δ)

Ὕψος 0,09, διάμ. χειλέων 0,051, κοιλίας 0,073, βάσεως 0,047 μ.

Ἀποκεκρουμένη μικρὸν τμῆμα τοῦ χείλους καὶ τῆς βάσεως. Πηλὸς ὠχροκάστανος, γάνωμα καστανομέλαν, ἀμαυρόν.

Ἐντόνως ἀμφικωνικοῦ σχήματος, φέρει ἰσχυρῶς ἔξω νεῦον χεῖλος σχηματίζον ὁριζόντιον στεφάνην, ἀντίστοιχον τῆς τῆς χαμηλῆς βάσεως. Ἡ λαβὴ εἶναι ταινιωτή, ἐλαφρῶς κοίλη κατὰ τὴν ράχιν.

18. W. Heurtley, Excavations in Ithaca I, ἐν BSA 33 (1932 - 33), σ. 47, εἰκ. 22, ἀριθ. 71.
19. Βερδελῆς, σ. 18 καὶ 94, πίν. 5, ἀριθ. 33.

Ἐπὶ τοῦ χείλους περιφέρεια κύκλου. Ὅλον τὸ σῶμα καλύπτει γάνωμα, πλὴν ταινίας περὶ τὸν λαιμόν, κοσμουμένης διὰ ζίγκ-ζὰγκ γραμμῆς, καὶ ἑτέρας ἐδαφόχρου εἰς τὸν κατώτερον κῶνον.

Συγγενὴς ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴν διακόσμησιν ἡ ὑπ' ἀριθ. 290 ἐξ Ἅλου Θεσσαλίας[20] : στερεῖται βάσεως, ἔχει γωνιώδη τμῆσιν εἰς τὴν κοιλίαν καὶ καλύπτεται ὑπὸ γανώματος πλὴν ζώνης ἐπὶ τῶν ὤμων κοσμουμένης διὰ ζίγκ-ζὰγκ γραμμῆς. Ἕτερον, συγγενέστερον μάλιστα, παράδειγμα ἔχομεν ἐκ τοῦ Ἀετοῦ Ἰθάκης[21], πρωτογεωμετρικῶν χρόνων.

Τὴν πιθανότητα προελεύσεως ἀπὸ τὸ αὐτὸ ἐργαστήριον μὲ τὸ τῶν κανθάρων ὑποστηρίζει τόσον τὸ γωνιῶδες τοῦ σχήματος, ὅσον καὶ ἡ ἁπλότης τῆς διακοσμήσεως διὰ τῆς τεθλασμένης γραμμῆς.

Ε'. ΛΗΚΥΘΙΑ

21. Ἀριθ. εὑρ. 4592 (Πίν. 47 δ, τὸ α)

Ὕψος 0,135, διάμ. χειλέων 0,048, κοιλίας 0,083, βάσεως 0,043 μ.

Ἀποκεκρουμένον τμῆμα τῆς ἐπιφανείας. Πηλὸς ροδόχρους ἕως ὠχροκίτρινος. Γάνωμα καστανομέλαν, ἀμαυρόν, σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἐξίτηλον.

Κοῖλος δακτύλιος κατὰ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ· ἡ ταινιωτὴ λαβὴ ὀρθογωνίου τομῆς. Εἰς τὸ μέσον τῆς προσθίας ἐπιφανείας μαστοειδὴς ἀπόφυσις. Καθ' ὅλον τὸ ὕψος του ἐκοσμεῖτο διὰ πυκνῶν παραλλήλων ὁριζοντίων γραμμῶν. Τὸ σχῆμα πλησιάζει ἐγγύτατα τὸ τοῦ ἀττικοῦ ληκυθίου ἐκ τοῦ τάφου Α΄ τοῦ Κεραμεικοῦ[22], τοποθετουμένου εἰς τὴν μεταβατικὴν περίοδον ἀπὸ τῶν ὑπομυκηναϊκῶν εἰς τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους. Τὸ σχῆμα αὐτὸ εἰς Ἀττικὴν ἐξαφανίζεται πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς γεωμετρικῆς περιόδου[23]. Ἡ καταγωγή του ὑπομυκηναϊκή.

22. Ἀριθ. εὑρ. 4593 (Πίν. 47 δ, τὸ β)

Ὕψος 0,103, διάμ. χειλέων 0,045, κοιλίας 0,082, βάσεως 0,043 μ.

Πηλὸς ὠχροκίτρινος. Γάνωμα καστανόν, σχεδὸν τελείως ἐξίτηλον.

Κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὸ προηγούμενον : τὸ σχῆμα εἰς τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖά του (πλὴν τῆς μαστοειδοῦς ἀποφύσεως) καὶ ἡ διακόσμησις. Αἱ ἀναλογίαι εἶναι τελείως διάφοροι.

Λίαν συγγενὲς εἶναι τὸ σχῆμα τῶν ὑπ' ἀριθ. 1081 - 1085 πρωτογεωμετρικῶν πρόχων τῆς Ἐλευσῖνος[24].

ς'. ΤΡΙΦΥΛΛΟΣΤΟΜΟΙ ΟΙΝΟΧΟΑΙ

23. Ἀριθ. εὑρ. 4594 (Πίν. 48 α, τὸ α)

Ὕψος 0,21, διάμ. κοιλίας 0,143, βάσεως 0,075 μ.

Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός. Γάνωμα καστανομέλαν, ἀμαυρὸν καὶ ἐξίτηλον.

Λαβὴ στρογγύλης τομῆς. Βάσις ὀρθὴ καὶ χαμηλή. Ἡ ἕνωσις λαιμοῦ - ὤμων δη-

20. Desborough, πίν. 20 (6).
21. BSA 33 (1932 - 33), σ. 47, εἰκ. 22, ἀριθ. 72.
22. Desborough, πίν. 9, ἀριθ. 526.
23. Αὐτόθι, σ. 69.
24. Αὐτόθι, πίν. 9, κάτω δεξιά.

λοῦται διὰ πλαστικοῦ δακτυλίου. Ἐκαλύπτετο ὁλόκληρος ὑπὸ γανώματος πλὴν δύο λεπτῶν ἐδαφοχρόων ζωνῶν περὶ τὸ κάτω ἥμισυ τῆς κοιλίας. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα συγκρίνεται πρὸς τὰς ὡρίμου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ τριφυλλοστόμους οἰνοχόας τοῦ Κεραμεικοῦ[25], καὶ πρὸς θεσσαλικὰς πρωτογεωμετρικὰς οἰνοχόας, ὡς ἡ ἐκ τῆς Θεοτόκου[26]. Ἡ κυριαρχία τοῦ γανώματος τὴν ἐντάσσει εἰς τὰ μελανὰ ἀγγεῖα τῆς ὑστέρας πρωτογεωμετρικῆς περιόδου. Τὰ αὐτὰ ἰσχύουν καὶ διὰ τὰς δύο ἑπομένας οἰνοχόας.

24. Ἀριθ. εὑρ. 4595 (Πίν. 48 α, τὸ β)

Ὕψος 0,197, διάμ. κοιλίας 0,13, βάσεως 0,067 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα μέλαν, ἀμαυρὸν καὶ ἐξίτηλον. Σχῆμα (πλὴν τῆς ὑψηλοτέρας κωνικῆς βάσεως) καὶ διακόσμησις ὡς εἰς τὴν προηγουμένην.

25. Ἀριθ. εὑρ. 4596 (Πίν. 48 β, τὸ β)

Ὕψος 0,237, διάμ. κοιλίας 0,153, βάσεως 0,085 μ.

Ἀποκεκρουμένη τμήματα τοῦ χείλους. Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα καστανομέλαν ἀμαυρόν, εἴς τι σημεῖον ἐρυθρόν, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξίτηλον.

Σχῆμα καὶ διακόσμησις ὡς εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 23, πλὴν τοῦ ὅτι ἐξαιρεῖται μία μόνον ζώνη εἰς τὴν κοιλίαν.

26. Ἀριθ. εὑρ. 4597 (Πίν. 48 β, τὸ α)

Ὕψος 0,225, διάμ. κοιλίας 0,137, βάσεως 0,062 μ.

Πηλὸς ὠχροκίτρινος, γάνωμα καστανομέλαν, ἀμαυρὸν καὶ ἐξίτηλον. Τμήματα τῆς ἐπιφανείας ἔχουν ἀποκρουσθῆ, ὥστε εἴς τι σημεῖον σχηματίζεται ὀπή.

Περὶ τὸ χεῖλος, τὸ μέσον ὕψος τοῦ λαιμοῦ καὶ τὴ βάσιν αὐτοῦ φέρει ἐγχαράκτους παραλλήλους γραμμάς. Ἐκαλύπτετο ὅλη ὑπὸ γανώματος πλὴν ζώνης εἰς τὴν κοιλίαν, κοσμουμένης διὰ τριῶν ὁριζοντίων ταινιῶν. Ἡ ραδινότης τοῦ σχήματος ἔχει ἀντίστοιχα εἰς τὰς ὑπ' ἀριθ. 2068 καὶ 2072 οἰνοχόας τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ τάφου 48 τοῦ Κεραμεικοῦ[27]. Διὰ τὰς ἐγχαράξεις πρβλ. τὴν ἐκ Δερβενίου Ἀχαΐας[28], ἡ ὁποία φέρει τρεῖς ἀναγλύφους δακτυλίους περὶ τὸν λαιμόν. Ἡ αὐτὴ οἰνοχόη παρουσιάζει καὶ ἄλλα κοινὰ στοιχεῖα πρὸς τὰς ἐκ τοῦ Ἀγρινίου: τὸν πλαστικὸν δακτύλιον εἰς τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ καὶ τὴν διακόσμησιν τοῦ κάτω ἡμίσεος τῆς κοιλίας, ὅπου ἐξαιρεῖται τοῦ γανώματος ζώνη φέρουσα τρεῖς ὁριζοντίους ταινίας.

Γενικῶς αἱ οἰνοχόαι συγκρίνονται ἀμέσως πρὸς τὰς τριφυλλοστόμους οἰνοχόας Παλαιομανίνης Ξηρομέρου, αἱ ὁποῖαι ὅμως, ἂν καὶ φέρουν τὰ αὐτὰ στοιχεῖα διακοσμήσεως (γάνωμα, ἀφ' οὗ ἐξαιροῦνται ὀλίγαι ταινίαι), εἶναι βραχύτεραι καὶ εὐρύτεραι, τοποθετοῦνται δὲ εἰς τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους. Περὶ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ ἡ ἐξ αὐτῶν ὠοειδὴς φέρει πλαστικὸν δακτύλιον. Ὁ πηλὸς ὠχροκίτρινος, τὸ γάνωμα ὡς εἰς τὰς ἐξεταζομένας[29].

25. Αὐτόθι, πίν. 7, κάτω σειρά.
26. Βερδελῆς, πίν. 15, ἀριθ. 3.
27. Desborough, πίν. 8.
28. Coldstream, πίν. 48 j.
29. Εὐθ. Μαστροκώστας ἐν ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 184, Πίν. 212 α.

Z'. ΟΙΝΟΧΟΪΣΚΑΙ

27. Ἀριθ. εὑρ. 4598 (Πίν. 48γ, τὸ α)

Ὕψος 0,138, διάμ. κοιλίας 0,09, βάσεως 0,047 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα ἐξίτηλον, ἔχει ἀφήσει μόνον τὸ ἴχνος του. Ἡ λαβὴ ἔχει ἀτελῆ σχοινιοειδῆ μορφήν. Περὶ τὸ χεῖλος, τὸ μέσον ὕψος καὶ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ ἐγχάρακτοι γραμμαί. Ἐμπρός, κάτωθεν τῆς ἐκροῆς, μικρὰ μαστοειδὴς ἀπόφυσις.

Ἐκοσμεῖτο διὰ πυκνῶν παραλλήλων ὁριζοντίων ταινιῶν. Αἱ ἐγχάρακτοι γραμμαὶ τοῦ χείλους καὶ τὸ σχῆμα ἐνθυμίζουν τὴν ὑπ' ἀριθ. 26 οἰνοχόην.

28. Ἀριθ. εὑρ. 4599 (Πίν. 48γ, τὸ β)

Ὕψος 0,17, διάμ. κοιλίας 0,109, βάσεως 0,055 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα μέλαν ἀμαυρόν, λίαν ἐξίτηλον.

Ἀμφικωνικοῦ σχήματος, φέρει ταινιωτὴν λαβὴν καὶ ἐγχαράκτους γραμμὰς περὶ τὸ χεῖλος.

Ἐκαλύπτετο ὅλη ὑπὸ γανώματος πλὴν ζώνης περὶ τὴν κοιλίαν κοσμουμένης διὰ τριῶν ὁριζοντίων ταινιῶν.

29. Ἀριθ. εὑρ. 4600 (Πίν. 48γ, τὸ γ)

Ὕψος 0,105, διάμ. κοιλίας 0,08, βάσεως 0,045 μ.

Ἐλλιπὴς τὴν λαβήν. Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα ἀμαυρὸν καστανομέλαν, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξίτηλον.

Ἐπὶ τῶν ὤμων τρεῖς ὁριζόντιοι ταινίαι· τὸ ὑπόλοιπον ἀγγεῖον καλύπτεται ὑπὸ γανώματος ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐξαιρεῖται λεπτὴ ταινία περὶ τὴν κοιλίαν.

30. Ἀριθ. εὑρ. 4601 (Πίν. 49α, τὸ α)

Ὕψος 0,135, διάμ. κοιλίας 0,089, βάσεως 0,046 μ.

Ἀποκεκρουμένη τὸν μεσαῖον λοβὸν τοῦ χείλους. Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός, γάνωμα μέλαν ἀμαυρὸν καὶ ἀπολεπισμένον.

Καλύπτεται ὑπὸ γανώματος πλὴν τῆς ζώνης τῶν ὤμων, κοσμουμένης διὰ τεσσάρων ὁριζοντίων γραμμῶν, καὶ δύο ἐδαφοχρόων ταινιῶν περὶ τὸ κάτω μέρος τῆς κοιλίας.

31. Ἀριθ. εὑρ. 4602 (Πίν. 49α, τὸ β)

Ὕψος 0,142, διάμ. κοιλίας 0,87, βάσεως 0,047 μ.

Ἀπολεπισμένη κατὰ τμῆμα τῆς ἐπιφανείας τῆς κοιλίας. Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα καστανομέλαν ἀμαυρόν, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξίτηλον. Καλύπτεται ὑπὸ γανώματος πλὴν ζώνης ἐπὶ τῶν ὤμων, κοσμουμένης διὰ τριῶν ὁριζοντίων ταινιῶν καὶ ἑτέρας περὶ τὴν κοιλίαν, ὅπου δύο ταινίαι.

32. Ἀριθ. εὑρ. 4603 (Πίν. 49β, τὸ γ)

Ὕψος 0,132, διάμ. κοιλίας 0,085, βάσεως 0,041 μ.

Πηλὸς ὠχροκίτρινος. Γάνωμα ἀμαυρὸν καστανομέλαν, κατὰ τόπους ἐξίτηλον.

Μελαμβαφής· σώζεται καὶ τὸ περὶ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους γάνωμα, τοῦ ὁποίου ἴχνη μόνον διατηροῦνται εἰς τὰς ὑπολοίπους. Ἐξαιρεῖται ζώνη ἐπὶ τῶν ὤμων κοσμουμένη διὰ ζίγκ - ζὰγκ γραμμῆς καὶ ἑτέρα ἐδαφόχρους περὶ τὴν κοιλίαν.

Ἡ ἀνωτέρω ὁμὰς τῶν οἰνοχοϊσκῶν φέρει διακόσμησιν ἀνάλογον πρὸς τὴν τῶν ὑπ' ἀριθ. 17, 19 καὶ 20 πρόχων.

Η'. ΔΙΑΦΟΡΑ ΣΧΗΜΑΤΑ

33. Κύαθος, ἀριθ. εὑρ. 4604 (Πίν. 49 β, τὸ α)

Ὕψος 0,092, διάμ. χειλέων 0,095, κοιλίας 0,088, βάσεως 0,045 μ.

Ἐλλιπὴς τμήματα τοῦ χείλους. Πηλὸς ὠχροκίτρινος, γάνωμα μέλαν, ἀλαμπές, ἐξίτηλον.

Ἔχει τὸ σχῆμα τῶν ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 2 κανθάρων, ἀντὶ δὲ δύο φέρει μίαν λαβήν. Εἰς τὸ κέντρον τοῦ πυθμένος κυκλικὴ ὀπὴ δημιουργηθεῖσα κατὰ τὸ πλάσιμον τοῦ ἀγγείου. Ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἦτο μελαμβαφής, πλὴν ὁριζοντίου ζώνης εἰς τὸ ὕψος τῆς κάτω προσφύσεως τῆς λαβῆς.

Δι' ἀντίστοιχα ἀττικά, πρβλ. Desborough, πίν. 1 a καὶ 11. Διὰ βοιωτικόν, ἔ.ἀ., πίν. 17,2. Διὰ θεσσαλικὸν ἔ.ἀ., πίν. 21 e. Δι' ἀργολικά, ἔ.ἀ., πίν. 27. Πάντες ἔχουν κωνικὸν πόδα καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον στρογγύλην κοιλίαν.

34. Κρατηρίσκος, ἀριθ. εὑρ. 4605 (Πίν. 49 β, τὸ β)

Ὕψος 0,142, διάμ. χειλέων 0,12, κοιλίας 0,128, βάσεως 0,06 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος, γάνωμα μέλαν ἀμαυρόν, ἐξίτηλον κατὰ τόπους.

Τὸ σχῆμα τοῦ σώματος μὲ τὴν ὑπὸ τὰς λαβὰς ἀμβλεῖαν γωνίαν τῶν τοιχωμάτων καὶ ἡ βάσις μὲ τὸν ἐλαφρὸν πλαστικὸν δακτύλιον, ὡς εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 1 κάνθαρον, ἀλλ' ἀντὶ κατακορύφων φέρει λοξὰς ἐπὶ τῆς κοιλίας λαβάς. Ἦτο ἐξ ὁλοκλήρου μελαμβαφὴς πλὴν τῆς κάτω ἐπιφανείας τῆς βάσεως καὶ ὁριζοντίου ζώνης περὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος.

35. Ὑδρίσκη, ἀριθ. εὑρ. 4606 (Πίν. 49 β, τὸ γ)

Ὕψος 0,127, διάμ. κοιλίας 0,089, βάσεως 0,047 μ.

Πηλὸς λευκοκίτρινος ἕως ροδόχρους. Γάνωμα μέλαν, ἀμαυρὸν καὶ ἐξίτηλον.

Περὶ τὸν λαιμὸν γάνωμα. Ἐπὶ τῶν ὤμων ἓξ συστήματα ἐκ τεσσάρων κατακορύφων ὀφιοειδῶν γραμμῶν μεταξὺ δύο ὁριζοντίων ταινιῶν. Ἡ ζώνη τῶν λαβῶν ὁρίζεται ὑπὸ δύο εὐρειῶν ταινιῶν γανώματος καὶ κοσμεῖται διὰ δύο ἐλαφρῶς κυματοειδῶν γραμμῶν. Εἰς τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ ἀγγείου ἐξαιρεῖται ἀπὸ τοῦ γανώματος ἐδαφόχρους ζώνη, φέρουσα δύο παραλλήλους ὁριζοντίους γραμμάς. Συγκρίνεται πρὸς τὰς πρωτογεωμετρικὰς ὑδρίας Θεσσαλίας[30]. Ἡ ἐξεταζομένη νεωτέρα ἐκείνων ἐκ τῆς ἐμφανοῦς ἐξελίξεως τοῦ σχήματος.

36. Ὁμοίωμα χαλκοῦ τρίποδος, ἀριθ. εὑρ. 4607 (Πίν. 50 α - β)

Ὕψος 0,142 (μετὰ τῆς λαβῆς 0,17 μ.), διάμ. χειλέων 0,12 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα καστανέρυθρον ἕως μέλαν, ἀμαυρὸν καὶ ἐξίτηλον. Συμπεπληρωμένος κατὰ τὸν ἕνα πόδα.

Ἐξωτερικῶς ἐκαλύπτετο ὅλος ὑπὸ γανώματος· ἐσωτερικῶς φέρει γάνωμα μόνον περὶ τὸ χεῖλος.

Αἱ δύο κάθετοι ἐπὶ τοῦ χείλους κυκλικαὶ λαβαὶ εἶναι ὀρθογωνίου τομῆς, κάτωθεν

30. Βερδελῆς, σ. 12, πίν. 3, ἀριθ. 13 - 15.

δὲ αὐτῶν ἐκκινοῦν ἀνὰ μία ἡμικυκλικὴ κατακόρυφος λαβή· οἱ πόδες ραβδόμορφοι, τετράπλευροι, μὲ κοίλην διαμήκη αὔλακα ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς, πλὴν τῆς ἐσωτερικῆς.

Ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν τριποδικῶν λεβήτων[31], τὴν δευτέραν καὶ μεγαλυτέραν ὁμάδα τῶν τριπόδων. Ἡ πρώτη καὶ παλαιοτέρα εἶναι ἡ τῶν ἐπὶ τριποδικῶν κρατευτῶν λεβήτων[32]. Ἀμφότεραι ἔχουν πρότυπα εἰς τὴν μυκηναϊκὴν περίοδον.

Ἀποδίδει τὸν τύπον τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ χαλκοῦ τριποδικοῦ λέβητος, τοῦ ὁποίου ἐλάχιστα παραδείγματα σώζονται[33]: δύο σχεδὸν ὅμοιοι χαλκοῖ τρίποδες εἰς Ἀθήνας (ἐκ Μυκηνῶν προερχόμενος) καὶ εἰς Βεροῖνον, καθὼς καὶ οἱ πόδες τρίτου ἐκ Τίρυνθος. Εἰς αὐτὰ προστίθενται δύο πήλινα ὁμοιώματα ἐκ τοῦ πρωΐμου πρωτογεωμετρικοῦ τάφου 4 τοῦ Κεραμεικοῦ[34]. Μὲ τὴν ἐν λόγῳ ὁμάδα ἔχει πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα: τοὺς συμπαγεῖς γωνιώδεις πόδας, τὸ σχῆμα τοῦ λέβητος, τὴν μορφὴν καὶ τὸ μικρὸν μέγεθος τῶν διπλῶν λαβῶν. Ἰδιαιτέρως πλησιάζει τὰ πήλινα ὁμοιώματα τοῦ Κεραμεικοῦ, ὡς πρὸς τὸν τρόπον προσαρμογῆς τῶν ποδῶν εἰς τὸν λέβητα, διάφορον τοῦ τῶν χαλκῶν, ὅπου οἱ πόδες ἐκκινοῦν ἀπὸ τοῦ χείλους τοῦ λέβητος. Ἡ ἰδιορρυθμία αὕτη πρέπει νὰ ὀφείλεται εἰς τὴν διαφορὰν τοῦ ὑλικοῦ. Οἱ πόδες ὅμως εἶναι κατακόρυφοι καὶ δὲν ἐμφανίζουν τὴν πρὸς τὰ ἔξω κλίσιν τῶν πρωΐμων πρωτογεωμετρικῶν τριπόδων, ὀφειλομένην εἰς τὴν ἐπιδίωξιν ἀποφυγῆς βλάβης των ἀπὸ τὴν πυράν, ἐφ' ὅσον ἡ ἀρχικὴ χρῆσις τοῦ τύπου αὐτοῦ τοῦ τριποδικοῦ λέβητος ἦτο ἡ οἰκιακή. Τὸ γεγονὸς αὐτό, καθὼς καὶ ἡ ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς πρωΐμους πρωτογεωμετρικοὺς τρίποδας Μυκηνῶν καὶ Κεραμεικοῦ αὐστηροτέρα τεκτονικὴ διαμόρφωσις, ὡς καὶ τὸ μεγαλύτερον βάθος τοῦ λέβητος, ὀφείλονται εἰς τὸ ὅτι ὁ ἐξεταζόμενος τρίπους πρέπει νὰ εἶναι ἀρκετὰ νεώτερος τῶν ἀνωτέρω, ἀλλὰ νὰ ἀνήκῃ ἀκόμη εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν ἐποχήν. Διότι, ἐὰν συγκριθῇ πρὸς τὸν πρώϊμον γεωμετρικὸν ἀκέραιον χαλκοῦν τρίποδα ἐξ Ὀλυμπίας (ἀριθ. εὑρ. B. 1240)[35], δύο στοιχεῖα πείθουν ὅτι εἶναι παλαιότερος ἐκείνου: ἡ ἀναλογία μεγέθους λαβῶν καὶ λέβητος εἰς τὸν ἐξεταζόμενον εἶναι οἵα ἡ τῶν πρωΐμων πρωτογεωμετρικῶν λεβήτων, ἐνῷ εἰς τὸν τρίποδα τῆς Ὀλυμπίας αἱ διπλαῖ λαβαὶ κερδίζουν εἰς μέγεθος. Ὁ λέβης ἐπίσης, ὡς πρὸς τὸ ὕψος, κεῖται μεταξὺ τῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ τοῦ τῆς Ὀλυμπίας. Ἐπομένως πιθανωτέρα εἶναι ἡ τοποθέτησίς του εἰς τὸν ὕστερον πρωτογεωμετρικὸν ρυθμόν.

Ὡς πρὸς τὴν παρουσίαν τοῦ πηλίνου ὁμοιώματος ἐντὸς τάφων, ὁ B. Schweitzer[36] παρατηρεῖ ἐν σχέσει πρὸς τὰ ὁμοιώματα τοῦ Κεραμεικοῦ καὶ τὰ ὑστερογεωμετρικὰ τῆς Ἐλευσῖνος[37], ὅτι ἐκπληροῦν τὸν αὐτὸν προορισμόν, ὅπως καὶ οἱ ἐπὶ τριποδικοῦ κρατευτοῦ κρητοκυπριακοὶ λέβητες τοῦ 12ου - 8ου αἰ., οἱ ὁποῖοι εὑρέθησαν ἀποκλειστι-

31. Dreifußkessel, 1075 - 700 π.Χ. Βλ. σχετικῶς ἐν B. Schweitzer, Die geometrische Kunst Griechenlands, Köln 1969, σ. 178 - 198 καὶ ἐν Fr. Willemsen, Dreifußkessel von Olympia, Berlin 1957.

32. Stabdreifuß, 1200 - 700 π.Χ. Schweitzer, ἔ.ἀ., σ. 174 - 178.

33. Willemsen, ἔ.ἀ., πίν. 1 κάτω. Schweitzer, ἔ.ἀ., σ. 340, σημ. 33. Karo ἐν AM 55 (1930), σ. 137 κ.ἑ., εἰκ. 7 α. H. A. Cahn, Münzen und Medaillen. Auktion XXII, Kunstwerke der Antike (1961) 30, Nr. 52, πίν. 15.

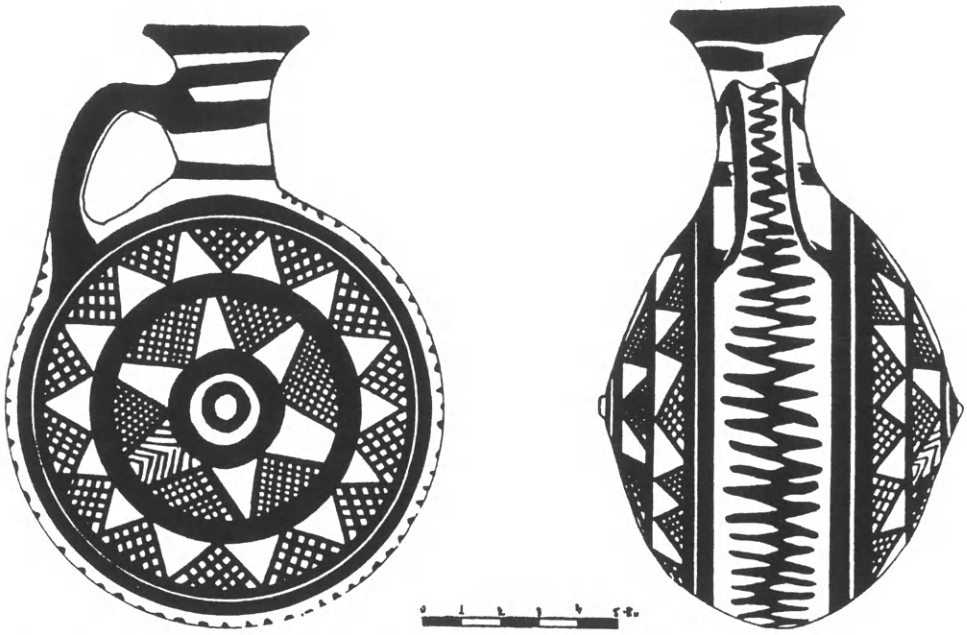
34. Schweitzer, ἔ.ἀ., πίν. 209. Desborough, πίν. 14. Kerameikos I, W. Kraiker - K. Kübler, Die Nekropole des 12. bis 10. Jahrhunderts, Berlin 1939, σ. 95, πίν. 63 (ἀριθ. 554).

35. Willemsen, ἔ.ἀ., πίν. 1, κάτω. Schweitzer, πίν. 208.

36. Ἔ.ἀ., σ. 194 - 95.

37. Ἀ. Σκιᾶ, Παναρχαία ἐλευσινιακὴ νεκρόπολις, ἐν AE 1898, σ. 107 κ.ἑ., εἰκ. 28. CVA Athènes, Mus. National I, III Hd, πίν. 6, ἀριθ. 13 - 14.

κῶς ἐντὸς τάφων. Σημειωτέον ὅτι ὁ τριποδικὸς λέβης (Dreifußkessel) ἐμφανίζεται ἀργότερον τοῦ ἐπὶ ἰδιαιτέρου τριποδικοῦ κρατευτοῦ βαίνοντος λέβητος (Stabdreifuß), ἀρχικῶς μὲν (κατὰ τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους) ὡς σκεῦος οἰκιακῆς χρήσεως, ἐν συνεχείᾳ δέ, ἀπὸ τῆς πρωΐμου γεωμετρικῆς περιόδου, ὡς ἔπαθλον ἀγώνων ἀνατιθέμενον κατόπιν εἰς τὰ ἱερά. Διὰ τὴν νέαν αὐτὴν χρῆσιν ὁ τριποδικὸς λέβης ἀπέκτησε μνημειώδη μορφήν. Τὸ ὅτι δὲν ὑπάρχουν κλειστὰ ὅρια εἰς τὴν χρῆσιν τῶν δύο τύπων λεβήτων δεικνύεται ἀπὸ τὴν σχέσιν ἀμφοτέρων πρὸς τὴν νεκρικὴν λατρείαν: οἱ μὲν ἐπὶ κρατευτοῦ λέβητες εὑρέθησαν μόνον ἐντὸς τάφων, οἱ δὲ τριποδικοὶ δὲν εὑρέθησαν μὲν αὐτούσιοι, ἀλλ' ὁμοιώματα αὐτῶν ὡς κτερίσματα, ἡ χρησιμοποίησίς των ὅμως ὡς

Σχέδ. 1. Σχεδιαστικὴ ἀπόδοσις διακοσμήσεως φλασκίου (Σχέδιον κ. Ken Wardle)

ἐπάθλων εἰς ἐπιτύμβια ἄθλα[38] προσδίδει σαφῶς καὶ εἰς τούτους τὸν ἰδιαίτερον νεκρικὸν χαρακτῆρα.

37. Φλασκίον, ἀριθ. εὑρ. 4608 (Σχέδ. 1· Πίν. 50γ-δ)

Ὕψος 0,151, διάμ. 0,11, πλάτος 0,091 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα μέλαν, ἐλαφρῶς στιλπνόν, ἐξίτηλον κατὰ τόπους.

Ἑκάστη κυρία ὄψις ἔχει σχῆμα ἐλαφρῶς διογκουμένου μαστοῦ. Ἡ ταινιωτὴ λαβὴ ἔχει κοίλην ράχιν.

Ἐπὶ τοῦ χείλους καὶ περὶ τὸν λαιμὸν ὁριζόντιοι ταινίαι. Ἀπὸ τῆς ράχεως τῆς λα-

38. S. Benton, The evolution of the Tripod-lebes, ἐν BSA 35 (1934-35), σ. 102 κ.ἑ. διὰ παραστάσεις ἐπὶ γεωμετρικῶν νεκρικῶν ἀγγείων, καθὼς καὶ εἰς σ. 114 διὰ τὴν ἑρμηνείαν τῶν παριστανομένων τριπόδων ὡς βραβείων ἐπιτυμβίων ἄθλων. Ἡ ἐν συνεχείᾳ χρῆσίς των ὡς ἐπάθλων τῶν μεγάλων πανελληνίων ἀγώνων πρέπει νὰ ἔχῃ τὴν ἀρχήν της εἰς τὰ ἐπιτύμβια ἄθλα, δεδομένου ὅτι ὁ πρωταρχικὸς χαρακτὴρ τῶν ἀγώνων ἦτο χθόνιος, διότι ἐτελοῦντο πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ ἥρωος ἑκάστου ἱεροῦ, ὡς ἦτο ὁ Πέλοψ εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, ὁ Παλαίμων - Μελικέρτης εἰς τὴν Ἰσθμίαν, ὁ Ὀφέλτης - Ἀρχέμορος εἰς τὴν Νεμέαν καὶ ὁ Πύθων εἰς τοὺς Δελφούς (πρβλ. Eitrem, Heros, ἐν RE VIII 1, στήλη 1126).

βῆς ἐκκινεῖ πυκνῶς θλωμένη ζιγκ-ζὰγκ γραμμὴ καὶ συνεχίζεται καθ' ὅλην τὴν περιφέρειαν τοῦ ἀγγείου. Ἐφ' ἑκάστου μαστοῦ ὁμόκεντροι κύκλοι περιβάλλουν δύο ζώνας διακοσμήσεως μὲ δικτυωτὰ ὀξυκόρυφα τρίγωνα, τῶν ὁποίων ἡ κορυφὴ στρέφεται πρὸς τὸ κέντρον τῶν κύκλων. Μεταξὺ δύο τριγώνων τῆς ἐσωτερικῆς ζώνης διακρίνεται στήλη ἐπαλλήλων γωνιῶν, ἡ ὁποία μαρτυρεῖ μεταβολὴν τῆς ἐμπνεύσεως τοῦ διακοσμητοῦ τοῦ φλασκίου.

Ὑπάρχει ἓν παράδειγμα ἐκ τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ τάφου 1 τοῦ Κεραμεικοῦ[39], τοῦ μελανοῦ ρυθμοῦ, μὲ τριφυλλόστομον στόμιον. Τὸ αὐτὸ πνεῦμα εἰς τὴν διακόσμησιν· ὁ τοῦ Ἀγρινίου ἔχει ἀντίθετον χρωματικὸν τόνον: κυριαρχεῖ τὸ λευκὸν ἔδαφος (παλαιότερον ;).

Διακοσμητικὰ θέματα τοῦ φλασκίου, ὡς ἡ τεθλασμένη γραμμὴ τῆς ράχεως καὶ τὰ δικτυωτὰ τρίγωνα εὑρίσκουν ἀκριβῆ ἀντίστοιχα εἰς τὰ ἀγγεῖα τοῦ Δερβενίου Ἀχαΐας[40] καὶ εἰς τὰ πρωτογεωμετρικὰ Ἰθάκης[41]. Μεταξὺ τῶν πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων τοῦ Ἀετοῦ περιλαμβάνεται καὶ φλασκίον ὅμοιον κατὰ τὸ σχῆμα πρὸς τὸ ἐξεταζόμενον[42], μὲ διαφορετικὴν ἁπλουστέραν διακόσμησιν (συγκεντρικοὶ κύκλοι καὶ διάχωρα).

Ἡ καταγωγὴ τοῦ σχήματος μυκηναϊκή: φλασκία μὲ δύο λαβὰς καὶ βάσιν εὑρέθησαν εἰς τὸν θολωτὸν τάφον Σερεμέτι Ἁγ. Ἠλία Μεσολογγίου[43] τῆς ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου· κοσμοῦνται δι' ὁμοκέντρων κύκλων καὶ ζώνης ὁμορρόπων γωνιῶν μεταξὺ δύο παραλλήλων γραμμῶν. Ἕτερον παράδειγμα μυκηναϊκῶν χρόνων, ἐπίσης μὲ δύο λαβάς, ἔχομεν ἐξ Ἀττικῆς[44].

38. Ἀμφορεύς, ἀριθ. εὑρ. 4609 (Πίν. 51 α - β)

Ὕψος 0,41, διάμ. κοιλίας 0,348, βάσεως 0,155 μ.

Ἐπιφάνεια ἐφθαρμένη ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως τῆς κοιλίας. Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός, γάνωμα καστανὸν στιλπνόν, κατὰ τόπους ἀπολεπισμένον, ἐπίχρισμα ὑπόλευκον.

Ἐπὶ τῶν ὤμων, εἰς δύο ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα σημεῖα, ἐκφύεται ἀνὰ μία μαστοειδὴς ἀπόφυσις. Ὁ ἀμφορεὺς φέρει δύο λοξὰς λαβὰς εἰς τὴν κοιλίαν. Ὁ λαιμὸς καὶ τὸ κατώτερον ὑπεράνω τῆς βάσεως τμῆμα καλύπτονται ὑπὸ γανώματος· τὸ μεταξὺ τούτων διάστημα φέρει πυκνὰς ὁριζοντίους παραλλήλους ταινίας ἀνίσου πάχους. Ὁπωσδήποτε ἐξαιροῦνται διὰ μεγαλυτέρου πλάτους αἱ περιβάλλουσαι τὴν ζώνην τῶν λαβῶν ταινίαι, καθὼς καὶ ἑτέρα περὶ τὸ μέσον τοῦ κάτω ἡμίσεος τοῦ ἀγγείου. Ἡ ζώνη τῶν λαβῶν κοσμεῖται διὰ κυματοειδοῦς ταινίας. Ἐπὶ τῆς ράχεως τῶν λαβῶν καὶ ἐπὶ τῆς ὁριζοντίου στεφάνης τοῦ χείλους γάνωμα.

Τὸ σχῆμα τοῦτο εἶναι συνηθέστατον εἰς τὸν ἀττικὸν πρωτογεωμετρικὸν ρυθμόν. Κοινὸν χαρακτηριστικὸν μὲ τὸν ἐξεταζόμενον τὸ μέλαν γάνωμα περὶ τὸν λαιμὸν καὶ αἱ κυματοειδεῖς ταινίαι τῆς ζώνης τῆς κοιλίας[45]. Καὶ ἐδῶ ἡ καταγωγή, τόσον τοῦ σχή-

39. Desborough, σ. 117, πίν. 14, ἀριθ. 2034 (48).
40. Coldstream, πίν. 48.
41. Ἔ.ἀ., πίν. 47. BSA 33 (1932 - 33), πίν. 3.
42. BSA 33 (1932 - 33), σ. 48, εἰκ. 24 - 25.
43. Εὐθ. Μαστροκώστας ἐν ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, σ. 297, Πίν. 330 α.
44. BSA 42 (1947), πίν. 16, ἀριθ. 5 - 6.
45. Kerameikos I, πίν. 43 - 44 - 54 - 55 - 56 καὶ 58. Desborough, πίν. 4 - 5.

ματος, ὅσον καὶ τῆς ἐκ κυματοειδῶν γραμμῶν διακοσμήσεως, ἀνάγεται εἰς τοὺς ὑστάτους Μυκηναϊκοὺς χρόνους[46].

Ἐκ τῶν λοιπῶν ὀλιγαρίθμων ἀγγείων τῆς συλλογῆς Οἰκονόμου ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ κάτωθι δύο, ἔχοντα τὴν αὐτὴν προέλευσιν μὲ τὰ προηγούμενα:

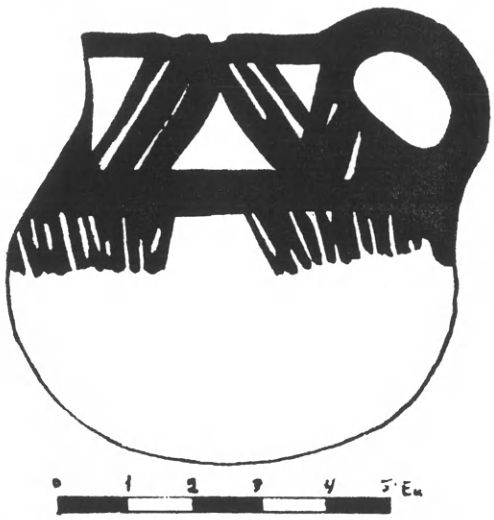
1. Προχοΐσκη, ἀριθ. εὑρ. 4610 (Σχέδ. 2· Πίν. 52 α)

Ὕψος 0,065, διάμ. κοιλίας 0,065, χειλέων 0,037 μ.

Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός, λεπτῆς ὑφῆς. Γάνωμα καστανόν, ἐλαφρῶς στιλπνόν. Ἐπιφάνεια λελεασμένη διὰ τριβῆς. Σῶμα σφαιρικὸν ἄνευ βάσεως, λαβὴ ταινιωτὴ ἀπὸ τοῦ χείλους ἀρχομένη. Χειροποίητον.

Περὶ τὸν λαιμὸν γραμμαὶ παχεῖαι καὶ στεναὶ εἰς ἀντιθετικῶς συγκλινούσας πρὸς ἀλλήλας ὁμάδας. Βαίνουν ἐπὶ ὁριζοντίου ταινίας, ἀπὸ τῆς ὁποίας κρέμανται συστήματα πυκνῶν λοξῶν γραμμιδίων. Περὶ τὸ χεῖλος καὶ ἐπὶ τῆς λαβῆς γάνωμα.

Ὁμοία πρόχους εὑρέθη ἐντὸς πρωτογεωμετρικοῦ τάφου τῆς Καλυδῶνος[47]· μεγα-

Σχέδ. 2. Σχεδιαστικὴ ἀπόδοσις διακοσμήσεως προχοΐσκης (Σχέδιον Ken Wardle)

λυτέρων διαστάσεων τῆς ἐξεταζομένης, ἔχει εἰς τὰς γενικὰς γραμμὰς τὸ αὐτὸ σχῆμα μὲ ἰδιαίτερον τονισμὸν τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ χείλους. Ἐντύπωσιν προξενεῖ ἡ ταυτότης τῆς διακοσμήσεως: τὰ αὐτὰ θέματα χρησιμοποιοῦνται εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν. Τὰς συγκλινούσας ὁμάδας λοξῶν γραμμῶν εὑρίσκομεν ἐπὶ τῶν γεωμετρικῶν ὀστράκων τοῦ Θέρμου[48]. Αἱ δύο πρόχοι ἐκ Καλυδῶνος καὶ Ἀγρινίου ἴσως νὰ ἀντιπροσωπεύουν τὴν παράδοσιν ἐγχωρίου προϊστορικῆς καταγωγῆς κεραμεικῆς ἐντὸς τῆς πρωτογεωμετρικῆς

46. Πρβλ. τοὺς ἐκ Περατῆς, ἐν ΠΑΕ 1958, πίν. 24 α (Σπ. Ἰακωβίδου, Ἀνασκαφὴ μυκηναϊκῶν τάφων Περατῆς), ὅπου ἀπαντοῦν εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν μαστοειδεῖς ἀποφύσεις, καθὼς καὶ τοὺς ὑπομυκηναϊκοὺς ἐκ τοῦ Κεραμεικοῦ, ἐν Kerameikos I, πίν. 21 (ἐκ τοῦ τάφου 33) καὶ πίν. 16-18. Διὰ τὸ σχῆμα, βλ. A. Furumark, Analysis, σ. 36, εἰκ. 8, ἀριθ. 58 τῆς ΥΕ ΙΙΙ Γ 1 περιόδου. Βλ. ἐπίσης Desborough, σ. 20.

47. Εὐθ. Μαστροκώστας ἐν ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 320, Πίν. 228 ς'. Πρωτοελλαδικῶν χρόνων κατὰ τὸν ἀνασκαφέα.

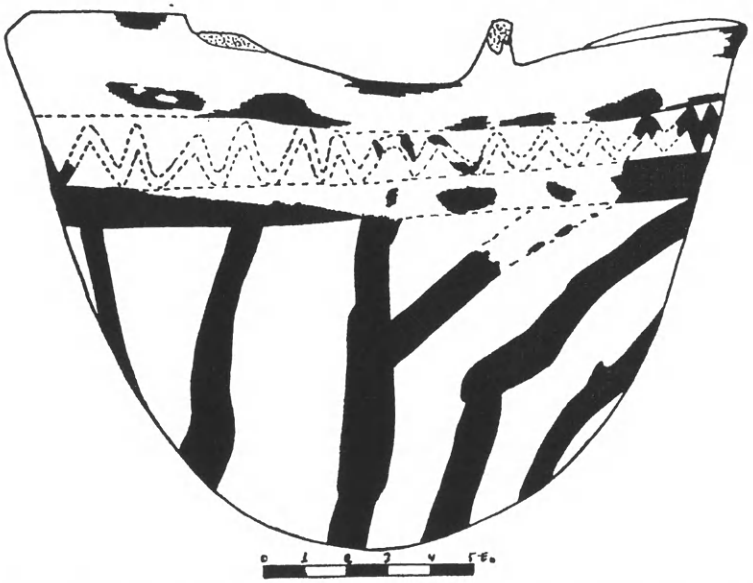
48. Κ. Ρωμαίου, Ἐκ τοῦ προϊστορικοῦ Θέρμου, ἐν ΑΔ 1 (1915), σ. 265, εἰκ. 31.

περιόδου, διότι δὲν πρέπει νὰ εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις αὗται σχετίζονται ἀμέσως πρὸς πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα. Εἰς τὴν γειτονικὴν Ἤπειρον σχήματα ἀγγείων τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ μὲ ἀμαυρόχρωμον διακόσμησιν τύπου Μπουμποῦστι (τέλους τῆς ΥΕ ΙΙΙ περιόδου) ἀπαντοῦν μέχρι καὶ τῶν προκεχωρημένων γεωμετρικῶν χρόνων[49].

2. Ἀσκός, ἀριθ. εὑρ. 4611 (Σχέδ. 3· Πίν. 52 β)

Ὕψος 0,11, μῆκος 0,177, πάχος 0,10 μ.

Ἐλλιπὴς τὴν ἡμικυκλικὴν λαβήν. Ἐπιφάνεια ἐφθαρμένη κατὰ τόπους. Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός, καθαρός. Γάνωμα καστανέρυθρον, στιλπνόν. Εἰς τὸ ἄνω μέρος δύο ὁριζόντιοι ταινίαι πλαισιοῦν ἑτέραν κυματοειδῆ. Κάτωθεν τούτων ἀκανονίστως θλώμεναι ταινίαι. Δὲν φέρει βάσιν καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀνηρτᾶτο ἐκ τῆς λαβῆς.

Σχέδ. 3. Σχεδιαστικὴ ἀπόδοσις διακοσμήσεως ἀσκοῦ (Σχέδιον κ. Ken Wardle)

Μυκηναϊκὸς ὡς πρὸς τὸ γάνωμα καὶ τὸν πηλόν[50]. Λίαν συγγενὲς τὸ σχῆμα ἀσκοῦ ἐκ λακκοειδοῦς τάφου τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου ἐξ Ἀλυκῆς Γλυφάδος[51], ὁ ὁποῖος φέρει ἐπίσης ἁπλῆν γραμμικὴν διακόσμησιν.

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΧΗΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Ὁ κάνθαρος μὲ τὰς γωνιώδεις ἀπὸ τοῦ χείλους ἐκκινούσας λαβὰς εἶναι ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικώτερα σχήματα τῶν ΒΔ. πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων, ἀγαπητὸν καὶ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς γεωμετρικῆς περιόδου[52]. Ἀπὸ τοὺς κανθάρους τῆς Ἀχαΐας

49. Βλ. ἐκθέσεις ἀνασκαφῆς εἰς Βίτσαν Ζαγορίου ἐν ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 289 - 90. ΑΔ 22 (1967) : Χρονικά, σ. 346 - 49. ΑΔ 23 (1968) : Χρονικά, σ. 287 - 91.

50. Πρβλ. μικροσκοπικὰ ὁμοιώματα ἐξ Ἀττικῆς παρὰ F. H. Stubbings, The Mycenaean Pottery of Attica, ἐν BSA 42 (1947), πίν. 16, ἀριθ. 11 - 12.

51. Ἰ. Παπαδημητρίου, Μυκηναϊκοὶ τάφοι Ἀλυκῆς Γλυφάδος, ἐν ΠΑΕ 1957, σ. 31, πίν. 5 α.

52. Coldstream, σ. 221, 224, πίν. 47 - 50.

καὶ τῆς Ἰθάκης, οἱ ὑπ' ἀριθ. 1, 2 καὶ 4 τῆς συλλογῆς Οἰκονόμου διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν ἐντόνως ὀξεῖαν γωνίαν τῶν λαβῶν καὶ τὸν τονισμὸν τῆς ἀμβλείας γωνίας τῆς κοιλίας· αἱ λαβαὶ ὅμως τοῦ ὑπ' ἀριθ. 3 δὲν διαφέρουν ἀπὸ τὰς τῶν ἀχαϊκῶν, ὁπότε δὲν πρόκειται δι' ἐπικρατήσασαν ἰδιορρυθμίαν. Τὸ σχῆμα τοῦ ΒΔ. κανθάρου ἐμφανίζεται ριζικῶς διάφορον τοῦ ἀττικοῦ[53], ὅπου αἱ λαβαὶ εἶναι ἡμικυκλικαί, τὸ δὲ περίγραμμα τῶν τοιχωμάτων σχηματίζει ἐνιαίαν κυρτὴν καμπύλην. Ἡ καταγωγή του ἀνάγεται εἰς τὴν μυκηναϊκὴν περίοδον, ἰδιαιτέρως δὲ συγγενεῖς εἶναι οἱ βαθεῖς κρατῆρες μὲ λαβὰς καθέτους ἀπὸ τοῦ χείλους ἐκ τῶν τάφων τῆς Λακκίθρας Κεφαλληνίας, ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου[54].

Ὁ ἀμφορίσκος εἶναι ἡ μὲ στενὸν στόμιον παραλλαγὴ τοῦ κανθάρου καὶ ἀποτελεῖ ἰδιάζον σχῆμα τῆς ἐξεταζομένης ὁμάδος. Εἰς τὴν Ἀττικὴν ὁ ἀμφορεὺς μὲ τὰς ἀπὸ τοῦ χείλους λαβὰς εἶναι σπανιώτατον σχῆμα τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου[55]. Ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι ὁ ὑπ' ἀριθ. 911 ἀμφορεὺς ἐκ τοῦ ὑστέρου πρωτογεωμετρικοῦ τάφου 28 τοῦ Κεραμεικοῦ φέρει διακόσμησιν ἐξ ὑψηλῶν δικτυωτῶν τριγώνων, σπανίαν ἐπίσης εἰς τὸν ἀττικὸν πρωτογεωμετρικὸν ρυθμόν, ἀλλὰ λίαν συγγενῆ πρὸς τὴν τῶν αἰτωλικῶν ἀμφορίσκων. Ἡ μυκηναϊκὴ καταγωγὴ τοῦ σχήματος ἀπεδείχθη ἀπὸ τὸν Stubbings[56] καὶ δὲν ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τὸν Desborough[57].

Οἱ ἀμφορεῖς μὲ καθέτους ἐπὶ τῶν ὤμων λαβὰς ἀπαντοῦν καὶ εἰς ἄλλους πρωτογεωμετρικοὺς τοπικοὺς ρυθμούς (ἀττικόν, θεσσαλικόν, εἰς Κυκλάδας). Συγγενεῖς εἶναι οἱ μὲ λοξῶς τοποθετημένας ἐπὶ τῶν ὤμων λαβὰς ἐκ τῆς Λακκίθρας Κεφαλληνίας[58] τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου.

Ὁ ἀμφορεὺς μὲ ὁριζοντίους εἰς τὴν κοιλίαν λαβὰς γνωρίζει μεγάλην διάδοσιν κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν Ἀττικὴν τῶν ὑστάτων μυκηναϊκῶν καὶ τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων (βλ. ἀνωτ. σ. 87 - 88, ὑποσημ. 45 - 46) καὶ τὰ ὀλίγα παραδείγματα εἰς τοὺς λοιποὺς τοπικοὺς πρωτογεωμετρικοὺς ρυθμοὺς — Κρήτης, Ρόδου — εἶναι ἐμφανεῖς ἀπομιμήσεις τῶν ἀττικῶν, ὅπως πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ ἐξ Ἀγρινίου.

Ὁ μόνωτος κύαθος εἶναι ἀγαπητὸν σχῆμα τοῦ συγγενοῦς πρωτογεωμετρικοῦ καὶ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ τῆς Ἰθάκης[59]. Εἰς τὸν ἐξεταζόμενον παρατηροῦμεν, ὅπως καὶ διὰ τοὺς κανθάρους, τὴν ὕπαρξιν ἀμβλείας γωνίας εἰς τὰ τοιχώματα τοῦ ἀγγείου καὶ εἰς τὸ ὕψος τῆς κάτω προσφύσεως τῶν λαβῶν, ὡς ἐκ τούτου δὲ διαφέρει ριζικῶς ἀπὸ τοὺς τῆς Ἰθάκης.

Ὁ κρατηρίσκος ἔχει τὸ σχῆμα τῶν κανθάρων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους διαφέρει μόνον κατὰ τὰς λαβάς. Ἡ σχέσις του πρὸς τοὺς ἀττικοὺς πρωτογεωμετρικοὺς εἶναι οἵα ἡ τῶν κανθάρων πρὸς τοὺς ἀντιστοίχους ἀττικούς. Τὸ σχῆμα ἔχει σαφῶς μυκηναϊκὴν καταγωγήν. Πρβλ. τοὺς ἐκ Λακκίθρας Κεφαλληνίας ἐν ΑΕ 1932, πίν. 11.

Αἱ ληκυθοειδεῖς προχοΐσκαι ἐμφανίζουν ἔντονον ἰδιορρυθμίαν ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς τῶν ἄλλων τοπικῶν ἐργαστηρίων λόγῳ τοῦ ἀμφικωνικοῦ των σχήματος. Πλη-

53. Desborough, πίν. 12 καὶ 15.

54. Σπ. Μαρινάτου, Αἱ ἀνασκαφαὶ Goekoop ἐν Κεφαλληνίᾳ, ἐν ΑΕ 1932, πίν. 4, ἀριθ. 1, 3, 8, 9. Desborough, The last Mycenaeans and their successors, Oxford 1964, σ. 104.

55. Desborough, σ. 40 - 42 καὶ πίν. 6.

56. Stubbings, ἔ.ἀ., σ. 46, πίν. 13, ἀριθ. 2 - 6, class E 1.

57. Desborough, σ. 40.

58. ΑΕ 1932, πίν. 7, κάτω.

59. Coldstream, πίν. 47 καὶ 49.

σιέστεραι πρὸς αὐτὰς εἶναι αἱ θεσσαλικαὶ προχοΐσκαι[60], ὅπου ἐνίοτε ὑπάρχει καὶ τὸ ἀμφικωνικὸν σχῆμα. Περὶ τῆς μυκηναϊκῆς καταγωγῆς τοῦ σχήματος βλ. ἐν Desborough, Protogeometric Pottery, σ. 66, καθὼς καὶ τὰς πολυαρίθμους προχοΐσκας ἐκ Λακκίθρας Κεφαλληνίας (ἔ.ἀ., πίν. 12 καὶ 13).

Τὸ ληκύθιον ἀκολουθεῖ τὸν ἀττικὸν πρωτογεωμετρικὸν τύπον[61]. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖ καὶ ὁ Desborough διὰ τὸ ἐξ Ἀετοῦ Ἰθάκης[62]. Τὸ σχῆμα τοῦτο ἦτο εὐρέως διαδεδομένον εἰς τοὺς ὑστάτους μυκηναϊκοὺς χρόνους[63].

Ἡ ὑδρίσκη ἔχει τὸ ἀμφικωνικὸν σχῆμα τῶν περισσοτέρων ἀγγείων τῆς συλλογῆς Οἰκονόμου (πρβλ. τὰς προχοΐσκας καὶ οἰνοχοΐσκας). Ἡ ὑδρία ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλους πρωτογεωμετρικοὺς ρυθμούς, ὡς εἰς τὸν ἀττικὸν[64] καὶ εἰς τὸν θεσσαλικόν[65], ἡ καταγωγὴ δὲ τοῦ σχήματος ἀνάγεται εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ - Γ περίοδον[66].

Ἡ τριφυλλόστομος οἰνοχόη ἀποδεικνύει μὲ τὸ πλῆθός της τὴν δημοτικότητα τοῦ σχήματος εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν περίοδον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν σπάνιν του κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐμφανίσεώς του (ΥΕ ΙΙΙΓ 1 - 2 περίοδον), ὁπότε μάλιστα εἶχε καὶ μικρὸν μέγεθος — ὕψος ἕως 0,15 μ. — ὡς αἱ οἰνοχοΐσκαι τῆς ἐξεταζομένης ὁμάδος[67]. Τὸ σχῆμα τοῦτο δὲν ἀπαντᾷ εἰς τοὺς τάφους τῆς Λακκίθρας Κεφαλληνίας.

Τὸ φλασκίον εἶναι μὲν σπάνιον σχῆμα, ἀλλὰ μὲ εὐρεῖαν τοπικὴν διάδοσιν. Εὑρέθη εἰς τὸν Κεραμεικόν[68], εἰς τὴν Ἰθάκην[69] καὶ εἰς Αἰτωλοακαρνανίαν, ἡ δὲ καταγωγή του εἶναι μυκηναϊκή (βλ. ἀνωτ. σ. 87 - 88).

Ὁ τρίπους ἀποδίδει μεταλλικὸν σκεῦος καὶ εἶναι σπάνιον σχῆμα εἰς τὸν πηλόν, ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν. Οἱ χαλκοῖ τρίποδες ἔχουν κρητομυκηναϊκὴν προέλευσιν.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω σχήματα, νέα διὰ τὴν ὁμάδα τῶν δημοσιευθέντων μέχρι τοῦδε ΒΔ. πρωτογεωμετρικῶν εἶναι αἱ ληκυθοειδεῖς προχοΐσκαι, αἱ οἰνοχοΐσκαι, ἡ ὑδρίσκη καὶ ὁ τρίπους. Ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν τῶν ἀγγείων τοῦ Ἀγρινίου εἶναι αἱ ἔντονοι γωνίαι τῶν λαβῶν καὶ τῆς κοιλίας. Ἡ καταγωγὴ ὅλων τῶν σχημάτων ἀνάγεται εἰς τοὺς ὑστέρους μυκηναϊκοὺς χρόνους.

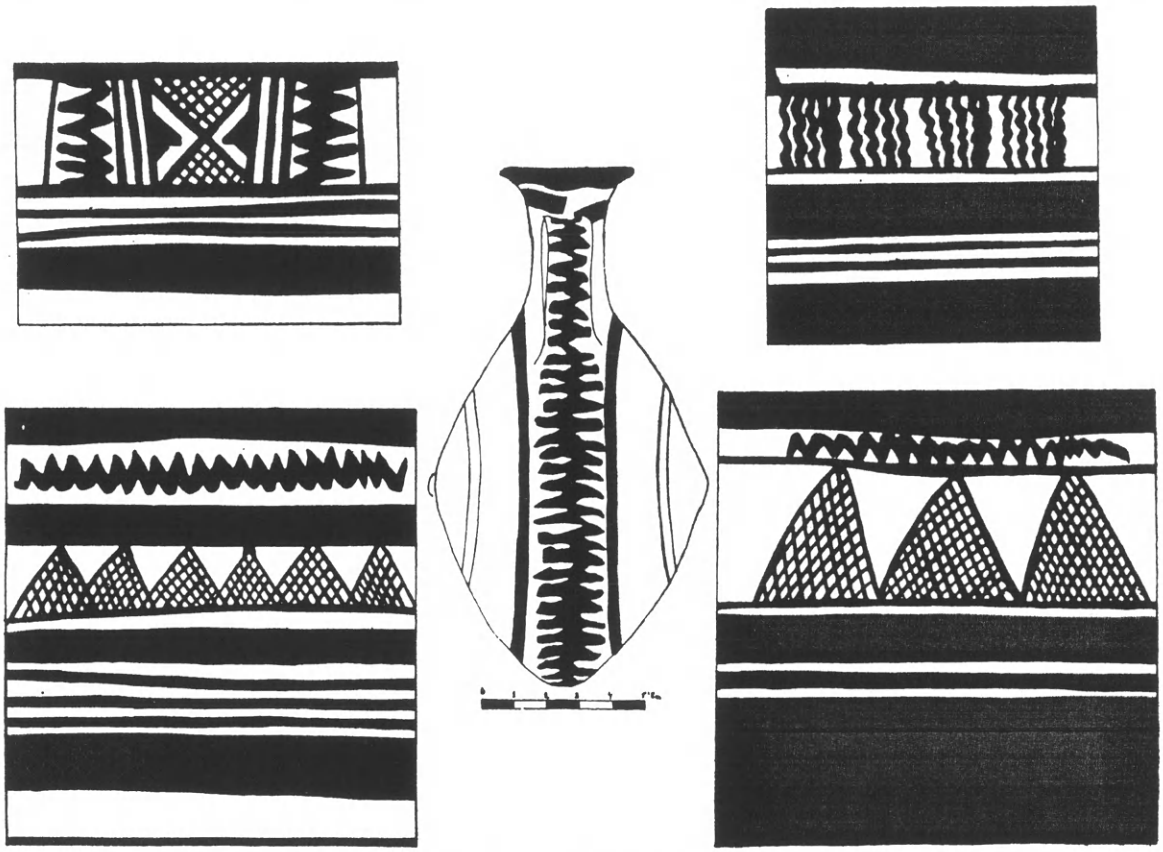
Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῶν βάσεων τῶν ἐξεταζομένων ἀγγείων ἀφήνεται κατὰ κανόνα ἄβαφος. Οὐδέποτε εἶναι ἐπίπεδος : τὸ ἀγγεῖον βαίνει ἐπὶ τῆς στεφάνης τῆς περιφερείας τῆς βάσεως, πλάτους 0,006 - 0,015 μ., ἡ δὲ ὑπὸ ταύτης περικλειομένη ἐπιφάνεια εἰσέχει (Πίν. 52 γ). Συνήθως σχηματίζεται ἡμισφαίριον ἢ κῶνος ἢ κόλουρος κῶνος, ἄλλοτε πάλιν ἡ ἐσοχὴ ἔχει περισσότερον ἐπίπεδον μορφὴν καὶ εἰς τὸ κέντρον ἐξέχει ὀμφαλός. Τὸ βάθος τῆς ἐσοχῆς εἶναι ἄσχετον ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ κωνικοῦ ποδός, ἤτοι βαθύτατος κόλουρος κῶνος εἶναι δυνατὸν νὰ ἀντιστοιχῇ πρὸς χαμηλὴν βάσιν, ὡς εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 46 ἀμφορίσκον τῆς συλλογῆς. Ἡ τσιαύτη διαμόρφωσις τῶν βάσεων οὐδόλως διαφέρει

60. Βερδελῆς, πίν. 5, ἀριθ. 30 - 35. Desborough, πίν. 20, ἀριθ. 6.
61. Desborough, πίν. 1.
62. Αὐτόθι, σ. 279.
63. Αὐτόθι, σ. 69.
64. Αὐτόθι, πίν. 14.
65. Βερδελῆς, πίν. 3, ἀριθ. 13 - 15.
66. A. Furumark, Analysis, σ. 604· σ. 35, εἰκ. 7.
67. Desborough, σ. 46.
68. Αὐτόθι, πίν. 14.
69. Heurtley, ἐν BSA 1932 - 33, σ. 48, εἰκ. 24 - 25.

ἀπὸ τὴν τῶν πρωτογεωμετρικῶν κανθάρων καὶ σκύφων τῆς Ἰθάκης[70], ἀποδεικνυομένης καὶ εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον τῆς ἑνότητος τῆς ΒΔ. ὁμάδος.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ (Σχέδ. 4)

Εἰς τὴν ὁμάδα τῶν ἀγγείων τοῦ Ἀγρινίου ἀπαντοῦν τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ΒΔ. πρωτογεωμετρικῶν διακοσμητικὰ θέματα: ἡ κάθετος ὀδοντωτὴ γραμμή (ράχις τοῦ φλασκίου), τὰ δικτυωτά, ἁπλᾶ ἢ κατὰ κορυφὴν τρίγωνα καὶ ἡ ὁριζόντιος τεθλασμένη γραμμή. Ταῦτα δὲν λείπουν ἀπὸ τὸν ἀττικὸν πρωτογεωμετρικὸν ρυθμόν, ἀλλὰ δὲν εἶναι συνήθη: ἡ ὀδοντωτὴ γραμμή, κατὰ τὸ πλεῖστον ὁριζόντιος, ἀπαντᾷ ἐπὶ οἰνοχοῶν καὶ καλάθων[71]. Τὰ δικτυωτὰ τρίγωνα μὲ τὴν αὐτὴν λειτουργικότητα εὑρίσκομεν ἐπὶ τῶν

Σχέδ. 4. Διακοσμητικὰ θέματα πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων περιοχῆς Ἀγρινίου
(Σχέδιον δ. Ὄλγας Γεωργοπούλου)

ὤμων τοῦ ὑπ' ἀριθ. 911 ἀμφορέως τοῦ Κεραμεικοῦ (βλ. ἀνωτέρω, σ. 77 καὶ 90) καὶ ἐπὶ τῶν ὤμων ληκυθίων καὶ πρόχων. Ἀντιθέτως εἶναι λίαν συνήθη ἐπὶ τῶν ὤμων τῶν θεσσαλικῶν πρωτογεωμετρικῶν πρόχων[72].

Ἐκ τῶν ἄλλων κοσμημάτων, ἡ τεθλασμένη γραμμὴ ἀπαντᾷ εἰς τὴν Ἀττικὴν ἤδη ἀπὸ τῆς μεταβατικῆς πρὸς τὸν πρωτογεωμετρικὸν ρυθμὸν ἐποχῆς περὶ τὸ χεῖλος κυάθων[73]

70. Heurtley, ἔ.ἀ., σ. 44, εἰκ. 17.
71. Desborough, πίν. 7 - 8.
72. Βερδελῆς, πίν. 4 - 6.
73. Desborough, πίν. 1.

καὶ κατόπιν ἀποβαίνει σύνηθες κόσμημα τῆς περὶ τὸ χεῖλος ἀνοικτῶν ἀγγείων ζώνης, καθὼς καὶ τῆς τῶν λαβῶν. Δὲν λείπει καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους τοπικοὺς πρωτογεωμετρικοὺς ρυθμούς. Αἱ ὁμάδες τῶν κατακορύφων ὀφιοειδῶν γραμμῶν ἀπαντοῦν εἰς τὰ ὑστερογεωμετρικὰ ἀγγεῖα τῆς αὐτῆς ΒΔ. ὁμάδος, κυρίως εἰς τὴν Ἀχαΐαν[74], ἀλλ' εἰς χαρακτηριστικὴν ἀραιὰν διάταξιν μὲ φανεράν, ὑπὸ κορινθιακὴν ἐπίδρασιν τελοῦσαν, καλλιγραφικὴν διάθεσιν. Εἰς τὰ ἀγγεῖα τοῦ Ἀγρινίου αἱ ὀφιοειδεῖς γραμμαὶ εἶναι δυναμικαὶ καὶ κατέχουν τὴν κυρίαν διακοσμητικὴν ζώνην, δεικνύουν δὲ ποία ἦτο ἡ ἀρχικὴ λειτουργικότης τῶν ἐξεζητημένων καλλιγραφημάτων τῆς ὑστερογεωμετρικῆς περιόδου. Ἴσως νὰ πρόκειται διὰ χαρακτηριστικὸν κόσμημα τῆς ὁμάδος ταύτης, δεδομένου ὅτι δὲν ἀπαντᾷ εἰς οὐδένα ἄλλον πρωτογεωμετρικὸν ἢ γεωμετρικὸν ρυθμόν.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΙΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀνασκαφικὰ δεδομένα δυσχεραίνει τὴν ἀκριβῆ χρονολογικὴν τοποθέτησιν τῶν ἀγγείων τοῦ Ἀγρινίου. Σχήματα, διακόσμησις καὶ ἄμεσος σχέσις πρὸς τὰ ΒΔ. πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα πείθουν, ὅτι πρόκειται δι' ὁμάδα πρωτογεωμετρικῶν χρόνων. Ἡ τοποθέτησις τοῦ τρίποδος εἰς τὸ τέλος τοῦ 10ου π.Χ. αἰ. δίδει μίαν βάσιν χρονολογήσεως. Φυσικὰ δὲν ἀποκλείεται ἡ ἐπὶ μακρότερον χρόνον ἢ εἰς Ἀττικὴν ἐπιβίωσις τοῦ ἐντοπίου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, ἐφ' ὅσον δὲν διακρίνεται ἰδιαιτέρα πρώϊμος καὶ μέση γεωμετρικὴ περίοδος, ἀλλ' ἀπ' εὐθείας τὸν πρωτογεωμετρικὸν ρυθμὸν διαδέχεται ὁ ὑστερογεωμετρικός[75]. Ἕτερον στοιχεῖον χρονολογικῆς τοποθετήσεως εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν περίοδον εἶναι τὸ περίγραμμα τῶν τοιχωμάτων τῶν ἀγγείων, τὸ ὁποῖον εἰς τὰ πλεῖστα τούτων σχηματίζει διπλῆν καμπύλην, κοίλην ἄνω καὶ κυρτὴν κάτω· τοῦτο εἶναι κατὰ τὸν M. Robertson χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῶν ἰθακησίων πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων[76]. Ἀντιθέτως εἰς τὰ γεωμετρικὰ τὸ περίγραμμα εἶναι κυρτὸν καὶ τὸ χεῖλος ἐξέχει ἐντόνως. Ἀλλὰ καὶ ἡ κυριαρχία τοῦ μελανοῦ χρώματος εἰς πλεῖστα ἐξ αὐτῶν τὰ τοποθετεῖ εἰς τὸν « μέλανα ρυθμὸν » τῆς ὑστέρας πρωτογεωμετρικῆς περιόδου (960 - 900 π.Χ.).

Ὁ Coldstream (ἔ.ἀ., σ. 330) τοποθετεῖ ἐπίσης ὅλην τὴν ὁμάδα τῶν ΒΔ. πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων εἰς τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ 10ου αἰ., ἐνῷ περὶ τὸ 900 π.Χ. χρονολογεῖ ἡ E. Vermeule[77] τὰ ἀγγεῖα τοῦ Δερβενίου Ἀχαΐας.

Μεταξὺ τῶν ἐξετασθέντων πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων διεκρίναμεν μερικά, τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι παλαιότερα τῶν ἄλλων, ὅπως εἰς τοὺς ἀμφορίσκους (βλ. ἀνωτέρω σ. 77), βάσει τῆς μορφῆς τοῦ σχήματος. Δυστυχῶς εἶναι αἰσθητὴ εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον ἡ ἔλλειψις ἀνασκαφικῶν δεδομένων.

Ἡ ἄμεσος συγγένεια σχημάτων καὶ διακοσμήσεως μεταξὺ Αἰτωλίας, Ἀκαρνανίας καὶ Ἀχαΐας – ἡ Ἰθάκη ἔχει κάποιαν αὐτοτέλειαν – ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν γεωγραφικὴν γειτνίασιν, ἀφ' ἑτέρου δὲ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν ἐκ τῶν πηγῶν μαρτυρουμένην κίνησιν ΒΔ. φύλων μέσῳ Αἰτωλίας πρὸς τὴν Ἀχαΐαν καὶ Ἠλείαν. Ἡ δευτέρα εἰσβολὴ τῶν Δωριέων εἰς Πελοπόννησον, 60 ἔτη μετὰ τὰ Τρωϊκά,

74. Coldstream, πίν. 50 g, h.
75. Αὐτόθι, σ. 220.
76. Βλ. ἀνωτέρω, σημ. 7.
77. E. T. Vermeule, The Mycenaeans in Achaia, ἐν AJA 64 (1960), σ. 16 - 17.

ἐγένετο ἀπὸ τὸ Ρίον διὰ θαλάσσης, μὲ ὁδηγὸν τὸν Αἰτωλὸν Ὀξύλον[78], ὁ ὁποῖος ὡδήγει καὶ πολὺν λαὸν ἀπὸ τὴν Αἰτωλίαν[79]. Ὁ Ὀξύλος κατέλαβε τὴν Ἦλιδα καὶ οἱ ἀπόγονοί του Ὀξυλίδαι ἦσαν Ἑλλανοδίκαι. Τὴν ἄμεσον συγγένειαν ΒΔ. Πελοποννήσου καὶ Αἰτωλίας ἀποδεικνύει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιοχὰς ὡμιλεῖτο ἡ βορειοδυτικὴ διάλεκτος.

Ἡ ἐκ τῆς Ἀχαΐας εἰσαγωγὴ τῶν ἀγγείων τούτων εἰς τὴν Αἰτωλίαν καὶ Ἀκαρνανίαν πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ λόγῳ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ εὑρέσεως αὐτῶν ἐπὶ τόπου. Περιπτώσεις ὅμως, ὅπως ἡ ταυτότης σχήματος, ὕψους καὶ διακοσμήσεως τοῦ ὑπ' ἀριθ. 7 ἀμφορίσκου ἐξ Ἀγρινίου μὲ τὸν ἐκ Β. Πελοποννήσου εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Mainz (βλ. ἀνωτ. σ. 77) κλονίζουν τὸ ἀνωτέρω ἐπιχείρημα, καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ καὶ ἐγχωρία κεραμεικὴ παράδοσις, προσκεκολλημένη εἰς σχήματα καὶ διακόσμησιν τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Ἀλλὰ καὶ πάλιν δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡ ταυτότης τῶν δύο ἀμφορίσκων ἀποδεικνύει ἐμπορικὴν ἐπικοινωνίαν τῶν δύο κατέναντι περιοχῶν, ἐνῷ ὁ πιεστικὸς ὄγκος τῶν πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων τῆς Αἰτωλοακαρνανίας ἔχει ἐντοπίαν προέλευσιν, στενῶς συνδεόμενος μὲ τὰ τῆς ΒΔ. Πελοποννήσου, λόγῳ ἀμέσου φυλετικῆς συγγενείας τῶν κατασκευαστῶν των.

Ὡς πρὸς τοὺς ἄλλους τοπικοὺς ρυθμούς, τοὺς ἐκτὸς τῆς βορειοδυτικῆς ὁμάδος, παρετηρήθη συγγένεια ὡς πρὸς τὰ σχήματα (προχοΐσκαι, οἰνοχόαι, ὑδρίαι) καὶ τὴν διακόσμησιν (δικτυωτὰ τρίγωνα) πρὸς τὸν πρωτογεωμετρικὸν ρυθμὸν τῆς Θεσσαλίας. Ἐπίσης ὑπάρχουν ἀρκετὰ σημεῖα ἐπαφῆς μὲ τὴν Ἀττικήν: φλασκίον, τρίπους, ἀμφορεῖς, τὸ κόσμημα τῆς ὀδοντωτῆς γραμμῆς κ.ἄ. δεικνύουν ὅτι ἡ σχέσις πρὸς τὴν Ἀττικὴν εἶναι μεγαλυτέρα ἀφ' ὅσον ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται.

ΙΟΥΛΙΑ Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

78. Διὰ τὴν γραφὴν Ὀξύλος= ὀξυδερκής, ἀντὶ τοῦ Ὄξυλος βλ. RE XVIII 2, στήλη 2036 (Müller-Graupa).

79. V. Desborough - N. Hammond, The end of the Mycenaean civilization and the Dark Age, Cambridge 1964, σ. 33.

PROTOGEOMETRIC POTTERY FROM THE REGION OF AGRINION

(Figs. 1-4; Pls. 46-52)

A group of 40 small vases have been recently donated to the Museum of Jannina by their former owner, Mr Mimis Oikonomou. They come from the region of Agrinion and they belong to the NW Greek Protogeometric pottery, distributed in the districts of Achaia, Elis, Messenia, Ithaca, Aetolia and Akarnania.

The main shapes are the following: Kantharoi with characteristic angular handles (Nos 1-5, Pl. 46 α-β), amphoriskoi with handles from lip to shoulder (Nos 6-12, Pl. 46 γ-δ, 47 α), shoulder-handled amphoriskoi (Nos 13-16, Pl. 47 β), prochoiskai (Nos 17-20, Pl. 47 γ), small lekythoi (Nos 21-22, Pl. 47 δ), trefoil-lipped oinochoai (Nos 23-26, Pl. 48 α-β), miniature oinochoai (Nos 27-32, Pl. 48 γ, 49 α,), one kyathos (No 33, Pl. 49 β, the α), a small krater (No 34, Pl. 49 β, the β), a miniature hydria (No 35, Pl. 49 β, the γ). Special mention deserve a clay tripod (No 36, Pl. 50 α-β), 0,12 m. high, younger than the Early Protogeometric one from grave 4 of the Athenian Kerameikos and dated to the late Protogeometric period, a pilgrim flask (No 37, Fig. 1; Pl. 50 γ-δ), 0,151 m. high, and a belly-handled amphora (No 38, Pl. 51 α-β), 0,41 m. high. A prehistoric prochoiske (Fig 2; Pl. 52 α), 0,065 m. high, represents the local tradition of hand made matt-painted pottery within the Protogeometric and Geometric period. An askos (Fig. 3; Pl. 52 β), is Mycenean in shape and decoration.

All the shapes have a Mycenean origin. Among them the kantharos and the amphoriskos with the angular handles are special shapes of the NW group, while others, like the belly-handled amphora, the lekythos, the hydria and the oinochoe are common to the Attic and other local Protogeometric pottery. There is also a distinct connection with Thessaly.

Among the decorative motives the steep zig-zag in a vertical panel and the cross-hatched triangles are characteristic of the NW group (J. N. Coldstream, Greek Geometric Pottery, p. 222); to these we may add the snake-like vertical lines, which appear later in the LG North-West pottery in a calligraphic version.

The vases from Agrinion must be dated to the end of the Protogeometric period. They are influenced by the Attic dark-ground technique of the LP period. A further survival of this style within the Geometric period cannot be excluded.

Within the NW group of PG pottery there is a closer connection between Aetolia-Akarnania and Achaia, which can be attributed not only to the geographic proximity, but also to tribal affinities proved by the literary tradition (Oxylos' emigration to Elis) and the common North-West dialect spoken in these two regions.

JULIA P. VOCOTOPOULOU

α β γ

α β

α β γ

α β

α - δ. Πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα ἐκ τῆς περιοχῆς Ἀγρινίου

Ι. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

α - δ. Πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα ἐκ τῆς περιοχῆς Ἀγρινίου

Ι. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

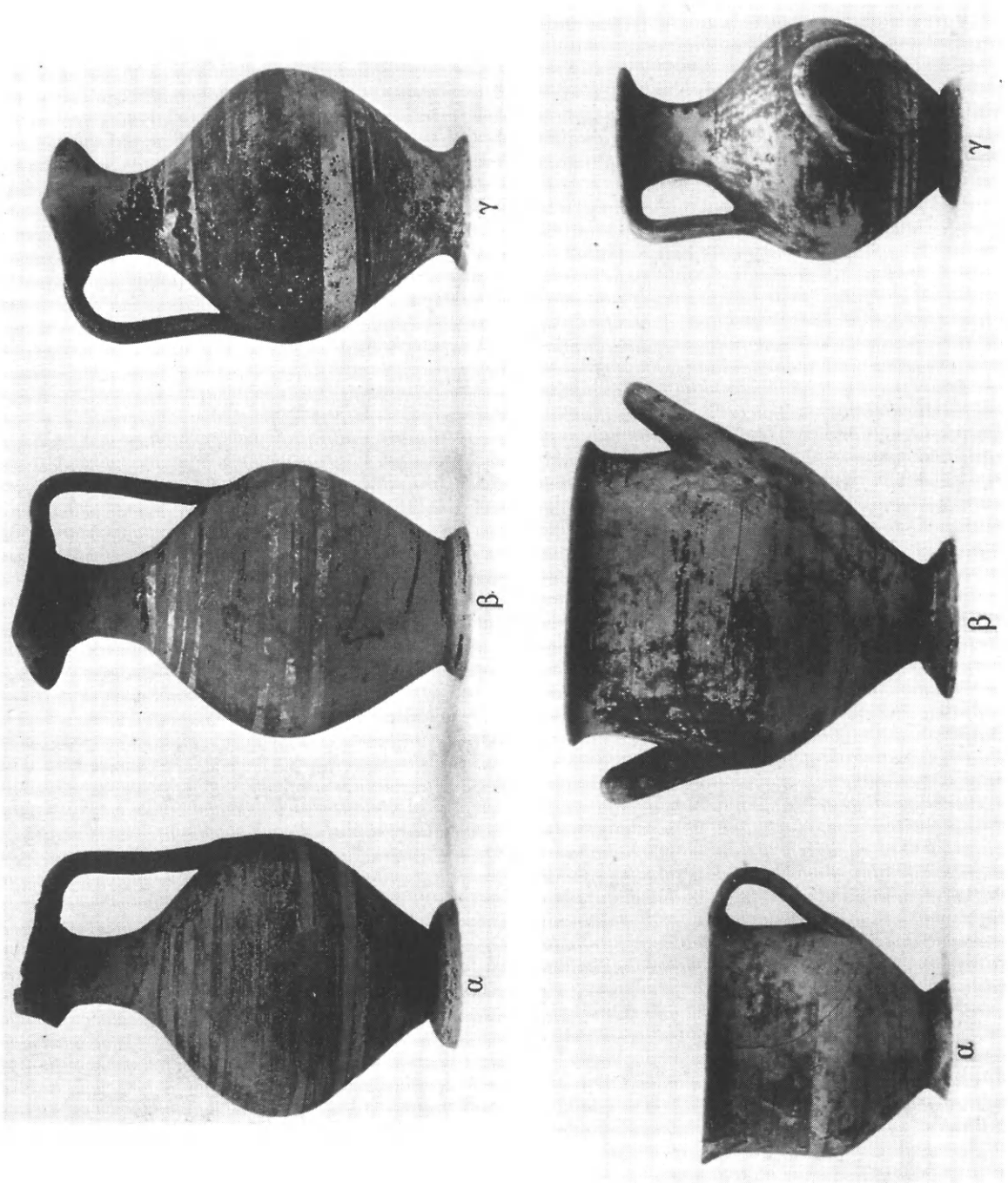

α - γ. Πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα ἐκ τῆς περιοχῆς Ἀγρινίου

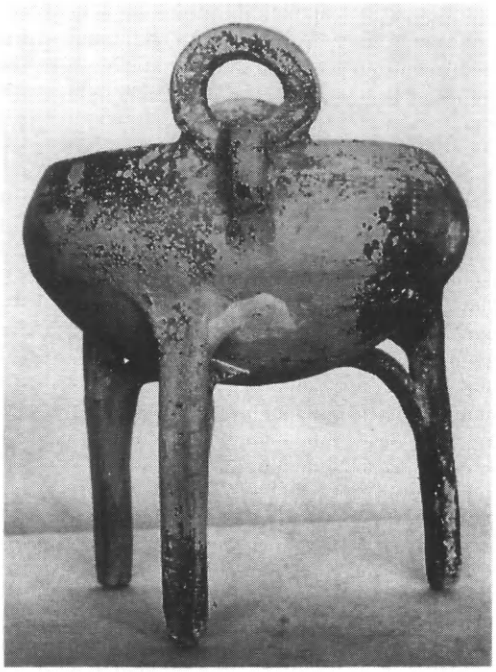
Ι. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

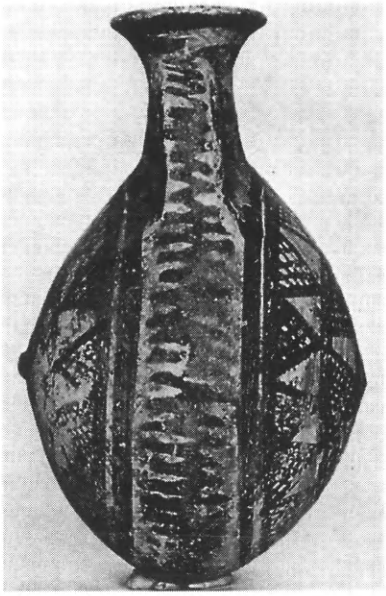
α - β. Πρωτογεωμετρικά άγγεία έκ της περιοχής 'Αγρινίου

Ι. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

α - δ. Πήλινον ὁμοίωμα τρίποδος καὶ φλασκίον ἐκ τῆς περιοχῆς Ἀγρινίου

Ι. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

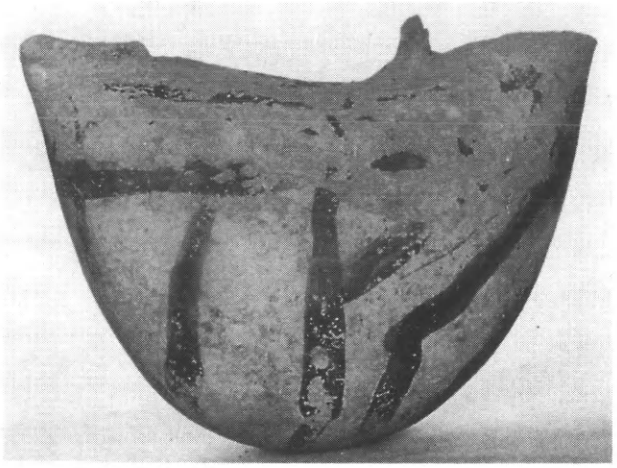

α - β. Πρωτογεωμετρικὸς ἀμφορεὺς ἐκ τῆς περιοχῆς Ἀγρινίου

Ι. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Περιοχὴ Ἀγρινίου : α. Προχοΐσκη, β. Ἀσκός, γ. Κάτω ἐπιφάνεια βάσεων ἀγγείων

ΥΣΤΕΡΟΑΡΧΑΪΚΟΣ ΝΑΟΣ ΕΙΣ ΑΡΤΑΝ

Εἰς τὸ κέντρον τῆς συγχρόνου πόλεως Ἄρτης, ἡ ὁποία χωρὶς διακοπὴν συνεχίζει τὴν ζωὴν τῆς κορινθιακῆς ἀποικίας τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος Ἀμβρακίας, ἀπὸ τοῦ 1964 ἔγινε γνωστὴ ἡ ὕπαρξις μνημειώδους ναοῦ ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου Μπακαγιάννη, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Βασιλέως Πύρρου καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ Ἱ. Ναοῦ Παρηγορητίσσης. Ἡ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ 1964 εἶχεν ἀποκαλύψει τὸν πρόναον καὶ τμῆμα τοῦ σηκοῦ (βλ. Σ. Δάκαρην ἐν ΑΔ 20 (1965): Χρονικὰ σ. 346, πίν. 413 - 14)· κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1966 ἀνεσκάφη ἡ ὑπὸ τὴν ὁδὸν Βασιλέως Πύρρου ΝΑ. γωνία καὶ τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς περιστάσεως, καλυφθεῖσα καὶ πάλιν ἀπὸ τὸ νέον κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ. Καὶ εἰς τὰς δύο περιόδους τὰ εὑρήματα ἦσαν πενιχρά, δεδομένου ὅτι αἱ ὑπεράνω τῶν θεμελίων ἐπιχώσεις εἶναι χριστιανικῶν χρόνων: ἑλληνιστικὰ νομίσματα καὶ τμῆμα ἕλικος μικροῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου, μὴ ἀποδιδομένου μετὰ βεβαιότητος εἰς τὸν ναόν. Ἰδιαιτέρως εὐτυχὴς ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ὑπῆρξεν ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1968, ἡ ὁποία ἀπέβλεψεν εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν ὑπεράνω τοῦ ναοῦ νεωτέρων ἐπιχώσεων πρὸς διαπίστωσιν τῶν διαστάσεων καὶ τῆς μορφῆς αὐτοῦ. Οὕτως ἀπεκαλύφθη ἡ εἰς τὸ βάθος τοῦ οἰκοπέδου δυτικὴ πλευρά, ἡ βορεία πλευρὰ τῆς περιστάσεως καὶ τμῆμα τῆς νοτίας, ἐντὸς τοῦ γειτονικοῦ οἰκοπέδου Γιώτη (εἰκ. 1).

Μὲ κατεύθυνσιν Α - Δ. ὁ ναὸς κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος του χωρεῖ ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου Μπακαγιάννη. Διαστάσεων 20.75 × 44 μ. περίπου, ἦτο περίπτερος καὶ ἀπετελεῖτο ἐκ προνάου καὶ ἐπιμήκους σηκοῦ, ἐσωτερικοῦ μήκους 21.80 μ., εἰς τὸ βάθος τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ ἐκ τριῶν δόμων θεμελίωσις τοῦ βάθρου διὰ τὸ ἄγαλμα ἢ σύμβολον τῆς λατρευομένης θεότητος. Ἀπὸ τῶν πρωΐμων ἤδη χριστιανικῶν χρόνων — κεραμοσκεπεῖς ἀκτέριστοι τάφοι ἔβαινον ἐπὶ τῶν δόμων — ὁ ναὸς ἐχρησίμευσεν ὡς λατομεῖον, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ φθάσῃ μέχρις ἡμῶν σωζόμενος μόνον μέχρι τῆς εὐθυντηρίας. Ἡ θεμελίωσις περιστάσεως καὶ τοίχων εἶναι ἐνιαία, πλὴν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, πλάτους 8.20 μ. Τὸ πλάτος τοῦ πτεροῦ εἶναι 4.70 μ. εἰς τὰ πλάγια καὶ 6.20 μ. ἐμπρός. Τὸ ἐκ 3.40 μ. πλάτος διὰ τοὺς τοίχους τοῦ σηκοῦ πρέπει νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς ἐνιαία θεμελίωσις διὰ τούτους καὶ τὴν πρὸ αὐτῶν ἐσωτερικὴν κιονοστοιχίαν. Τὸ βάθος τῶν θεμελίων, κατεσκευασμένων ἐξ ἀνίσου πάχους τεραστίων ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν (μήκους μέχρι 4 μ. καὶ ὕψους 0,20 - 50), εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ὑπερβαίνει τὰ 3.10 μ. Εἰς τὴν δυτικήν, ὅπου τὸ ἔδαφος εἶναι βραχῶδες, περιορίζεται εἰς δύο δόμους, συνολικοῦ ὕψους 0,60 μ. Ἡ ἁρμογὴ τῶν πλακοειδῶν λίθων ἔγινε μετὰ μεγάλης ἐπιμελείας διὰ τῆς ἐκμεταλλεύσεως τοῦ φυσικοῦ σχήματος αὐτῶν, χωρὶς δηλαδὴ νὰ πελεκηθοῦν, εἰ μὴ μόνον εἰς τὰς ὁρατὰς ἐξωτερικὰς ἐπιφανείας· παρόμοιος τρόπος ἐργασίας παρατηρεῖται εἰς τὸν ἀρχαϊκὸν ναΐσκον Α΄ Καλυδῶνος (Dyggve - Poulsen, Das Laphrion, σελ. 24, εἰκ. 12). Χρῆσις συνδέσμων δὲν διεπιστώθη.

Ἐπὶ τῆς εὐθυντηρίας βαίνει δόμος ἐξ ὀγκολίθων, ὕψους 0,70 μ., οἱ πλεῖστοι τῶν ὁποίων ἔχουν τεμαχισθῆ καὶ μετα-

Εἰκ. 1. Ἄρτα. Ὁ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Βασιλέως Πύρρου ἀνασκαπτόμενος ναός. Ἄποψις ἐκ ΝΑ.

κινηθῆ ἐκ τῆς ἀρχικῆς των θέσεως. Πιθανῶς πρόκειται διὰ τὴν πρώτην βαθμίδα ἢ μᾶλλον τὴν ὑπὸ μορφὴν ποδίου κρηπῖδα - στυλοβάτην, ὡς εἰς Ἡραῖον Ὀλυμπίας καὶ εἰς ναὸν Πεισιστρατιδῶν Παλλάδος Ἀθηνᾶς (R. Martin, Manuel d'Architecture Grecque I, σελ. 336).

Τὰ ὀλίγα εὑρεθέντα κατὰ τὴν τελευταίαν ἀνασκαφὴν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εἶναι πώρινα καὶ ἐπιτρέπουν νὰ ἐπιχειρήσωμεν μίαν πρώτην, βάσει αὐτῶν, χρονολογικὴν τοποθέτησιν τοῦ μνημείου. Τὸ κυριώτερον εἶναι δωρικὸν κιονόκρανον (εἰκ. 2) ἀποκεκρουμένον κατὰ τὰς δύο γωνίας τοῦ ἄβακος, ὕψους 0,42 μ. καὶ πλευρᾶς ἄβακος 0,80 μ., μὲ 20 ραβδώσεις. Πιθανῶς ἀνήκει, λόγῳ τῶν μικρῶν διαστάσεων, εἰς τὴν ἐσωτερικὴν κιονοστοιχίαν τοῦ σηκοῦ. Εὑρέθη παρὰ τὴν εὐθυντηρίαν τῆς βορείας πλευρᾶς. Ἡ καμπυλότης τοῦ ἐχίνου καὶ ἡ σχέσις ὕψους αὐτοῦ πρὸς τὸν ἄβακα ὁδηγοῦν εἰς σύγκρισιν πρὸς τὸν ναὸν Ἀφαίας Αἰγίνης, τὸν θησαυρὸν Μεγαρέων Ὀλυμπίας, τὸν θησαυρὸν τῶν Ἀθηναίων εἰς Δελφοὺς (FdD II, Le Trésor des Athéniens, πίν. XVII) καὶ ἰδίως πρὸς τὸν β΄ πώρινον ναὸν Προναίας Δελφῶν (FdD II, Le Sanctuaire d'Athéna Pronaia, I, σελ. 10 - 11, εἰκ. 16 - 17). Ὡς ἐκ τούτου ὁδηγούμεθα εἰς τοὺς περὶ τὸ 500 π.Χ. χρόνους. Τὰ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἐκ τοῦ αὐτοῦ πωρολίθου πάντοτε, εἶναι :

1) ἀπότμημα δωρικοῦ σπονδύλου, διαστ. $0,47 \times 0,63 \times 0,40$ καὶ ἀρχικῆς διαμέτρου 0,81 μ. (εἰκ. 3).

2) Ἀπότμημα ὀρθογωνίου μέλους, πλάτους 0,80 μ., ὅσον δηλαδὴ καὶ ἡ πλευρὰ τοῦ ἄβακος τοῦ κιονοκράνου (ἐπιστύλιον ;).

3) Γωνία ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους μὲ λοξὴν ἐγκοπήν. Πλῆθος ἀμόρφων τεμαχίων πωρολίθου εὑρέθησαν διάσπαρτα καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου.

Εἰκ. 2. Δωρικὸν κιονόκρανον ἐκ τοῦ ὑστεροαρχαϊκοῦ ναοῦ Ἄρτης

Τὴν ὡς ἄνω χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ ἐνισχύει καὶ ἡ εὕρεσις εἰς τὸ γειτονικὸν οἰκόπεδον Γιώτη ἀνθεμίου ἡγεμόνος καλυπτῆρος, ἐκ κιτρίνου πηλοῦ, ὕψους 0,35 μ. (εἰκ. 4). Εἶχε χρησιμοποιηθῆ ὡς πλευρικὸν στήριγμα χριστιανικοῦ τάφου, εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῶν θεμελίων. Ἐντελῶς ὅμοιον ἔχει εὑρεθῆ εἰς Ὀλυμπίαν (Olympia 2, πίν. XCI καὶ CXXII, σελ. 198) τοποθετούμενον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰῶνος, ἐνῷ ἐκ τεμαχίου τῆς κεραμώσεως τῆς Ἀφαίας ἔχει ἀναπαρασταθῆ λίαν συγγενὲς ἀνθέμιον (Furtwaengler, Aegina, πίν. 48).

Ὁ ἀνασκαπτόμενος ναὸς ἀποτελεῖ μοναδικὸν ὑστεροαρχαϊκὸν μνημεῖον διὰ τὴν Ἤπειρον καὶ ἀπὸ τὰ ὀλίγα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ μεγέθους δι' ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ὁλοκλήρωσις τῆς ἀνασκαφῆς του θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ σχηματίσωμεν πληρεστέραν εἰκόνα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς του καὶ ἴσως δώσῃ ἐπιγραφικὰ τεκμήρια διὰ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ μνημειώδους αὐτοῦ ναοῦ εἰς μίαν ἀπὸ τὰς ἐκ τῶν πηγῶν μαρτυρουμένας θεότητας τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας : τὴν Ἀθηνᾶν, τὴν Ἀφροδίτην, τὴν Ἄρτεμιν

Ἡγεμόνην ἢ εἰς τὸν Ἀπόλλωνα Ἀγυιέα, τοῦ ὁποίου ἡ κεφαλὴ καὶ ὁ ὀβελίσκος ἀποτελοῦν σύμβολα τῶν νομισμάτων καὶ δημοσίων σφραγίδων τῆς πόλεως.

ΙΟΥΛΙΑ Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Εἰκ. 3. Ἀπότμημα σπονδύλου δωρικοῦ κίονος

A LATE ARCHAIC TEMPLE IN ARTA

The existence of a great temple in the centre of Arta (the ancient Ambrakia) situated on King Pyrrhos Street, has been known since 1964. It was partly excavated in 1964 and in 1966. Last year's excavation uncovered the West side and part the of the North (fig. 1). It proved that dimensions of the temple are ca. 20.75×44 m.; it is peripteral and there is a pronaos and a deep sekos, at the end of which stands the base for the statue of the god. The temple is preserved up to the euthynteria and has since early Christian times served as a quarry. The massive foundations for the pteron and the walls of the sekos are 8.20 m. wide; there was probably an inner colonnade.

Most important is the discovery of a

Εἰκ. 4. Πήλινον ἀνθέμιον ἀκροκεράμου ἐκ τοῦ ναοῦ Ἄρτης

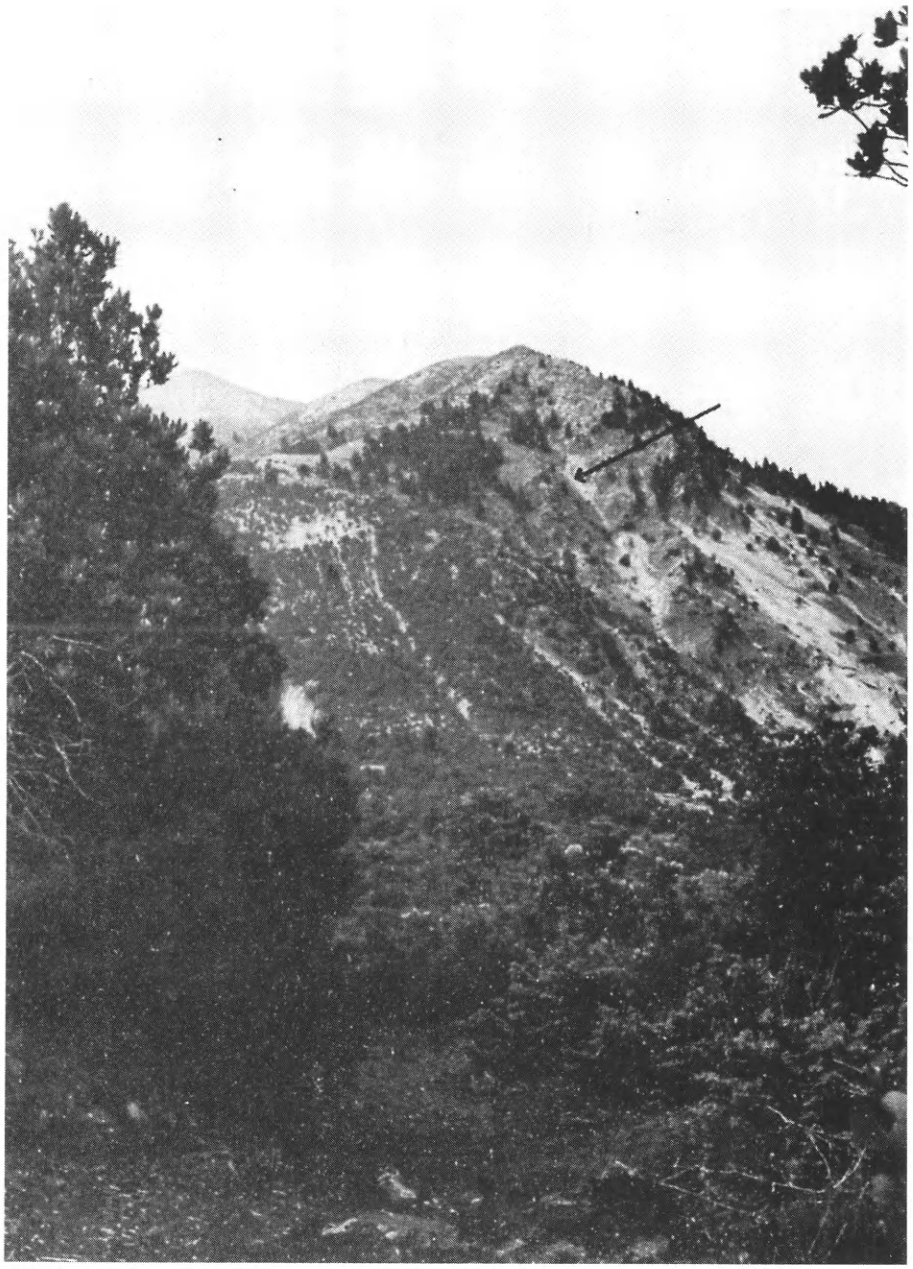
poros Doric capital (0.80×0.42 m. ; fig. 2), very similar to that of the second temple of Athena Pronaia at Delphi, ca. 500 B.C. (F.d.D. II, Le sanctuaire d'Athéna Pronaia I, p. 10 - 11, f. 16 - 17). There are also several other architectural fragments of the same tufa stone (fig. 3). A terracotta antefix (H. 0,35 m.) has also been found, identical with one in Olympia (Olympia 2, pl. XCI, CXXII p. 198) and dated to the beginning of the fifth century B.C. (fig. 4).

The continuation of the excavation will probably give further evidence for this temple unique for the whole of Epirus.

JULIA P. VOCOTOPOULOU

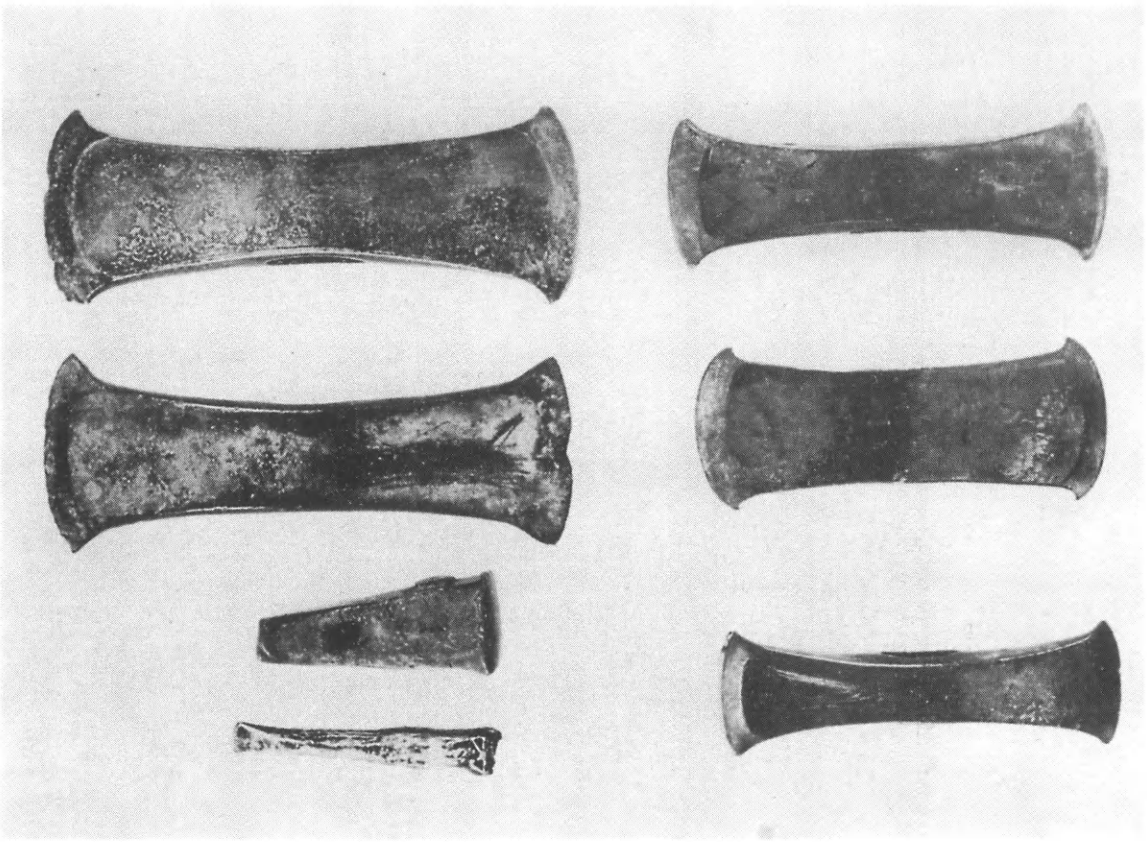
ΘΗΣΑΥΡΟΣ ΧΑΛΚΩΝ ΠΕΛΕΚΕΩΝ ΕΚ ΚΑΤΑΜΑΧΗΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1970 νεαρὸς αἰγοβοσκὸς ἀνεῦρε τυχαίως σημαντικὸν θησαυρὸν ἐκ πέντε χαλκῶν πελέκεων καὶ δύο ἄλλων ἐργαλείων εἰς τὴν θέσιν Ἀγριοκερασιὰ τοῦ ὄρους Ἀλυσός, εἰς ὑψόμετρον 1200 περίπου μέτρων ἄνωθι τοῦ χωρίου Καταμάχη Λάκκας Σουλίου τοῦ Νομοῦ Ἰωαννίνων (εἰκ. 1).

Εἰκ. 1. Τὸ Ὄρος Ἀλυσός. Διὰ βέλους δείκνυται ἡ θέσις εὑρέσεως τῶν χαλκῶν πελέκεων

1) Διπλοῦς πέλεκυς, ἀρ. 4979 Μουσείου Ἰωαννίνων (εἰκ. 2α· σχέδ. 1). Μῆκος: 0,258 μ. Ὕψος: 0,051 - 0,096 μ. Διάμ. ἐλλειψοειδοῦς ὀπῆς στειλεώσεως: 0,021 - 0,045 μ. Ἡ πρασίνη ὀξείδωσίς του ἔχει σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἀφαιρεθῆ ὑπὸ τοῦ εὑρόντος δι' ὑελοχάρτου, ὥστε ὁ ὀρείχαλκος ἐμφανίζει τὸ σύνηθες ἀνοικτὸν καστανόχρυσον χρῶμα. Ἡ μία ἀκμὴ φέρει κακώσεις· ἡ διατήρησις τῆς

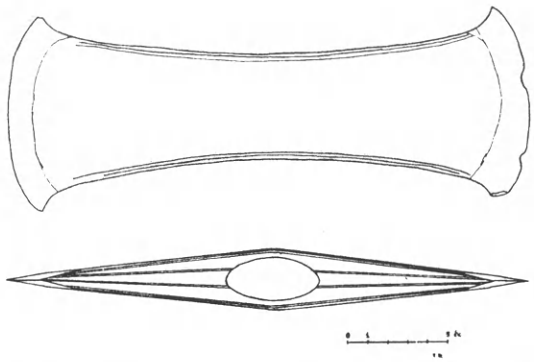
Εἰκ. 2. Ὁ θησαυρὸς χαλκῶν πελέκεων τῆς Κατα-
μάχης Ἰωαννίνων

ἄλλης δεικνύει ὅτι ὁ πέλεκυς δὲν πρέπει νὰ ἐχρησιμοποιήθη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ζεύγη ἐγχαράκτων γραμμῶν κοσμοῦν ἀνὰ δύο τὰς παρυφὰς τῶν κυρίων ὄψεων καὶ ἀνὰ τέσσερα τὰς στενὰς πλευράς.

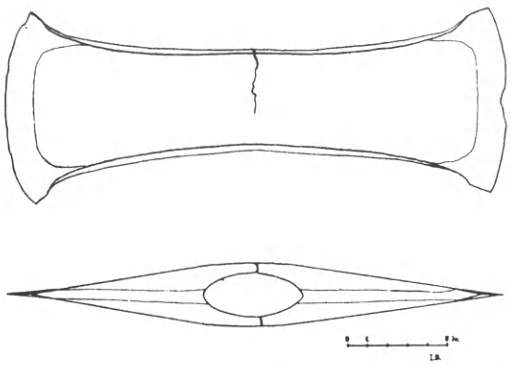
2) Διπλοῦς πέλεκυς, ἀρ. 4980 Μουσείου Ἰωαννίνων (εἰκ. 2 β· σχέδ. 2). Μῆκος: 0,253 μ. Ὕψος: 0,048 - 0,097 μ. Διάμ. ἐλλειψοειδοῦς ὀπῆς 0,022 - 0,049 μ. Ἀνοικτὴ ἕως βαθεῖα πρασίνη ὀξείδωσις. Εἰς τὸ κέντρον φέρει ρωγμὴν καὶ ἐπὶ τῶν δύο ὄψεων. Ἡ κοίλανσις τοῦ μέσου μιᾶς τῶν πτερύγων φαίνεται νὰ ὀφείλεται εἰς ἀποτυχίαν κατὰ τὸ χύσιμον, ἔχει δὲ λειανθῆ διὰ νὰ σχηματίζεται καὶ ἐκεῖ ἀκμή. Κατὰ τὰ ἄλλα αἱ ἀκμαὶ εἶναι τόσον ὀξεῖαι, ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ πέλεκυς, ὅπως καὶ οἱ ἑπόμενοι τρεῖς, φαίνεται ὡς νὰ μὴ ἐχρησιμοποιήθη ποτέ. Τρίεδρος διαμόρφωσις τῶν στενῶν πλευρῶν.

3) Διπλοῦς πέλεκυς, ἀρ. 4982 Μουσείου Ἰωαννίνων (εἰκ. 2 γ). Μῆκος: 0,211. Ὕψος: 0,35 - 0,078 μ. Διάμ. ὀπῆς: 0,019 - 0,037 μ. Ὀξείδωσις βαθεῖα πρασίνη. Ἀρτίας διατηρήσεως, φέρει τρίεδρον διαμόρφωσιν εἰς τὰς στενὰς πλευράς.

4) Διπλοῦς πέλεκυς, ἀρ. 4983 Μουσείου Ἰωαννίνων (εἰκ. 2 δ· σχέδ. 3). Μῆκος: 0,198 μ. Ὕψος: 0,056 - 0,08 μ. Διάμ. ὀπῆς: 0,32 - 0,019 (ἢ 0,41 μ.)

Σχέδ. 1. Καταμάχη. Διπλοῦς πέλεκυς, ἀρ. 4979 Μουσείου Ἰωαννίνων

Σχέδ. 2. Καταμάχη. Διπλοῦς πέλεκυς, ἀρ. 4980 Μουσείου Ἰωαννίνων

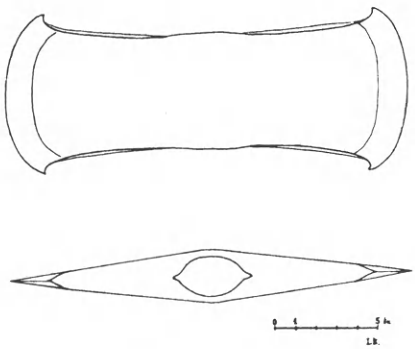
Ὀξείδωσις βαθεῖα πρασίνη, στίλβουσα. Ἀρτίας διατηρήσεως, μὲ ἐπιπέδους τὰς στενὰς πλευράς. Τὸ ἓν στόμιον τῆς ὀπῆς φέρει εἰς τὰ ἄκρα τῆς μεγαλυτέρας της διαμέτρου δύο ἐγκοπὰς ἐξυπηρετούσας τὸ χύσιμον τοῦ πελέκεως (σχέδ. 3, κάτω). Ἐντύπωσιν προξενεῖ ἡ τελειότης τοῦ σχήματος μὲ τὰς ἁρμονικὰς καμπύλας.

5) Διπλοῦς πέλεκυς, ἀρ. 4981 Μουσείου Ἰωαννίνων (εἰκ. 2ε). Μῆκος 0,193 μ. Ὕψος: 0,028 - 0,062 μ. Διάμ. ὀπῆς: 0,018 - 0,037 μ. Ὀξείδωσις πρασίνη, ἀποξεσθεῖσα κατὰ τόπους ὑπὸ τοῦ εὐρόντος. Διατήρησις ἀρίστη. Στεναὶ πλευραὶ τρίεδροι.

6) Πυραμιδοειδὴς ἄκμων ἐξ ὀρειχάλκου, ἀρ. 4984 Μουσείου Ἰωαννίνων (εἰκ. 2ζ καὶ 3). Ὕψος: 0,114 μ. Βάσις: 0,04 × 0,05 μ. Ὀξείδωσις μελανοπρασίνη, ἀποξεσθεῖσα κατὰ τὴν μίαν στενὴν πλευράν.

Ἡ βάσις τῆς πυραμίδος ἀποτελεῖ τὴν ἕδραν κρούσεως τοῦ ἄκμωνος, καμπύλην ἐκ τῆς χρήσεως. Ἐπὶ τῆς μιᾶς στενῆς ὄψεως, στρογγύλον ἔξαρμα ὕψ., 0,002 μ. Κατωτέρω ἐλλειψοειδὴς ὀπὴ στειλεώσεως στενουμένη κατὰ τὸ ἓν ἄκρον.

7) Σμίλη, ἀρ. 4985 Μουσείου Ἰωαννίνων (εἰκ. 2η καὶ 4). Σωζόμενον μῆκος:

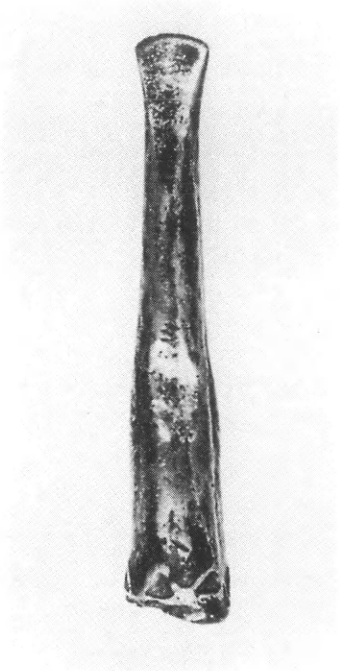

Σχέδ. 3. Καταμάχη. Διπλοῦς πέλεκυς, ἀρ. 4983 Μουσείου Ἰωαννίνων

0,13 μ. Διάμ. καυλοῦ: 0,021 μ. Ἡ μελανοπρασίνη ὀξείδωσις ἔχει ἀφαιρεθῆ δι' ὑελοχάρτου. Ὁ καυλὸς εἶναι κοῖλος, ἀποκεκρουμένος κατὰ τὴν περιφέρειαν τῆς βάσεως, ὅπου φέρει διακόσμησιν ἐξ ἀναγλύφων τριγώνων· λήγει εἰς συμπαγὲς μικρὸν ἡμίτομον πελέκεως μὲ καμπύλην ἀκμήν. Πιθανώτατα πρόκειται διὰ σμίλην συγγενοῦς σχήματος πρὸς τὰς ἐν Κύπρῳ εὑρεθείσας[1].

Καὶ οἱ πέντε πελέκεις εἶναι ὅμοιοι τυπολογικῶς: φέρουν ἐλλειψοειδεῖς ὀπὰς στειλεώσεως, τυπικὸν γνώρισμα τῶν

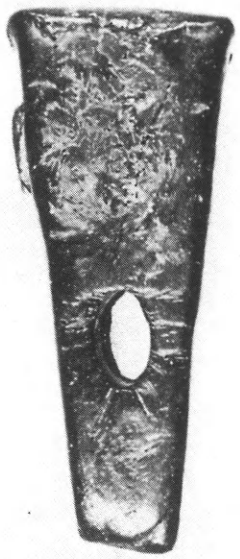
1. H. Catling: Cypriot Bronzework in the Mycenaean World, 1964, εἰκ. 10, ἀρ. 8 - 10.

Εἰκ. 3. Χαλκοῦς ἄκμων θησαυροῦ Καταμάχης

ἑλλαδικῶν πελέκεων[2], ἄνευ αὐλάκων διὰ τὴν χύσιν τοῦ μετάλλου εἰς τὰς στενὰς πλευράς, αἱ ὁποῖαι εἴτε εἶναι ἐπίπεδοι εἴτε τρίεδροι. Αἱ ἀκμαὶ ἰσχυρῶς καμπυλοῦνται, ἐνῷ ἐλαφρῶς καμπύλαι εἶναι αἱ παρυφαὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν. Εἰς τὴν κατὰ μῆκος τομὴν παρατηροῦμεν εἰς τὰ ἄκρα ἀπότομον λέπτυνσιν κατ' ἀμβλεῖαν γωνίαν, προκειμένου νὰ σχηματισθῇ ἡ ὀξυτάτη λεπίς. Διακόσμησιν φέρει μόνον ὁ ὑπ' ἀρ. 1 πέλεκυς· ὅμοια ζεύγη ἐγχαράκτων γραμμῶν κοσμοῦν ὅπλα τῆς ΥΕ ΙΙΙ Β - Γ περιόδου εἰς τὴν Ἤπειρον[3]. Ἐὰν θελήσωμεν νὰ τοὺς συγκρίνωμεν πρὸς ἄλλους πελέκεις, τὰ πλησιέστερα τυπολογικῶς παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ τὸν αὐτὸν γεωγραφικὸν χῶρον: εἶναι εἷς πέλεκυς ἐξ Ἠπείρου εἰς Τεργέστην[4], ὁ πέλεκυς τοῦ Μουσείου Ἀγρινίου[5], ἕτερος ἀδημοσίευτος εἰς τὸ Μουσεῖον Ἄρτης· ὀλιγώτερον συγγενεῖς εἶναι τρεῖς χαλκοῖ διπλοῖ πελέκεις ἐκ Δωδώνης[6], καθὼς καὶ ἕτεροι τρεῖς ἐκ Τερρόβου καὶ Ρίζιανης, εἰς τὸ Μουσεῖον Ἰωαννίνων, διαφέροντες εἰς τὰς λεπτομερείας μόνον. Ἐπίσης ἀρκετὰ συγγενεῖς εἶναι δύο πελέκεις τοῦ θησαυροῦ

Εἰκ. 4. Σμίλη θησαυροῦ Καταμάχης

2. Κ. Δαβάρας ἐν ΑΑΑ ΙΙΙ (1970), σ. 312.

3. Πρβλ. τὸ ἐκ Μαζαρακίου ξίφος ἐν ΑΕ 1969, σελ. 192, εἰκ. 4, τὸ ἐξ Ἐλαφοτόπου μαχαίριον αὐτόθι καὶ τὸ ἐγχειρίδιον τοῦ Καλμπακίου ἐν ΑΕ 1956, σ. 115, εἰκ. 1.

4. H. Buchholz: Zur Herkunft der kretischen Doppelaxt, 1959, πίν. IX, f.

5. Κ. Δαβάρας, ἔ.ἀ., εἰκ. 1 - 2.

6. ΠΑΕ 1952, 290, εἰκ. 12 (ἡ χρονολόγησις εἰς τοὺς ἀρχαϊκοὺς χρόνους ἐσφαλμένη) ΠΑΕ 1959, πίν. 100 β καὶ ΠΑΕ 1968, πίν. 38 γ.

Εἰκ. 5. Ἡ θέσις εὑρέσεως τοῦ θησαυροῦ Καταμάχης καὶ ὁ εὑρέτης αὐτοῦ.

χαλκῶν ἐργαλείων ἀπὸ τὸ Μαθιάτι Λευκωσίας[7], τοῦ 12ου αἰ. π.Χ. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συγκρίσεων καὶ βάσει τῆς διακοσμήσεως τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1, οἱ πελέκεις τῆς Καταμάχης, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἀνήκουν εἰς τοὺς ὑστέρους ΥΕ χρόνους, 13ον ἢ τὸν 12ον αἰ. π.Χ., τὴν ἐποχὴν τῆς καταχώσεως θησαυρῶν χαλκῶν ὅπλων καὶ ἐργαλείων κατὰ τὸν Catling[8].

Ἡ αὐτοψία εἰς τὴν θέσιν εὑρέσεώς των οὐδὲν βοηθητικὸν στοιχεῖον παρέσχε· πρόκειται δι' ἕνα ἀπόκρημνον χείμαρρον κροκαλῶν (εἰκ. 5) μὲ ἐλάχιστον χῶμα καὶ οὐδὲν ἴχνος ὀστράκων ἢ τοιχίων, ὡς εἰς ὅλην τὴν κλιτὺν τοῦ ὄρους. Πιθανῶς νὰ ἔχουν συμβῆ ἐκεῖ κατολισθήσεις χωμάτων, ὅμως ἡ ὅλη περιοχὴ εἶναι τόσον ἀπόκρημνος, ὥστε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσεφέρετο διὰ κατοίκησιν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείσωμεν τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ἐκρύβησαν ἐκεῖ εἰς νεωτέρους χρόνους, ἀπαχθέντα ἄλλοθεν. Ὅμως τὸ σύνολον μὲ τοὺς ἀχρησιμοποιήτους πελέκεις δίδει τὴν ἐντύπωσιν θησαυροῦ ἐργαλείων καὶ κατασκευασμάτων ἑνὸς μεταλλοτεχνίτου, περιπλανωμένου ἴσως διὰ νὰ πωλήσῃ τὸ ἐμπόρευμά του. Σημειωτέον ὅτι ἡ Καταμάχη εὑρίσκεται μεταξὺ Παραμυθιᾶς καὶ Δωδώνης, νοτίως δὲ τοῦ Καλμπακίου καὶ Μαζαρακίου, ἐν μέσῳ δηλαδὴ τοποθεσιῶν ὅπου εὑρέθησαν χαλκᾶ μυκηναϊκὰ ὅπλα τῆς ΥΕ ΙΙΙ Β - Γ περιόδου[9].

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

7. Catling, ἔ.ἀ., πίν. 52, β, ἀρ. 45, 47.
8. Ἔ.ἀ. σ. 278.
9. Βλ. σχετικῶς ἐν ΑΕ 1969, σ. 191 - 207

HOARD OF BRONZE AXES FROM KATAMACHI, DISTRICT OF JANNINA

In November 1970 a young goatherd found a hoard of five bronze double axes and two tools on the mountain Alysos, at an altitude of ± 1200 m. above his native village Katamachi, district of Jannina. On the vertiginous slope not a single sherd or wall is visible (fig. 1, 5).

1. Double axe, no. 4979 of the Museum of Yannina (fig. 2a; plan 1). L.: 0,258 m., H.: 0,051 - 0,096 m. Diam, of the ellipsoid bore: 0,021 - 0,045 m. The patina has been recently removed.

It is decorated with pairs of engraved parallel lines. The blades are so sharp, that this axe, as well as the following four, must never have been used.

2. Double axe no. 4980 (fig. 2β; plan 2). L.: 0,253 m., H.: 0,048 - 0,097 m. Diam. of the ellipsoid bore: 0,022 - 0,049 m. Light to dark green patina. Gracked at the waist.

3. Double axe no. 4982 (fig. 2γ). L.: 0,211, m. H.: 0,035 - 0,078 m. Diam. of the bore: 0,019 - 0,037 m. Dark green patina.

4. Double axe, no. 4983 (fig. 2δ; plan 3). L.: 0,198 m., H.: 0,056 - 0,08 m. Diam. of the ellipsoid bore:

0,019 - 0,32 m. Perfect shape with shining dark green patina.

5. Double axe, no. 4981. L.: 0,193 m., H.: 0,028 - 0,062 m. Diam. of the bore: 0,018 - 0,037 m. (fig. 2, ε).

6. Pyramidal anvil, no. 4984 (fig. 2ζ, fig. 3). H.: 0,114 m. Diam. of base : 0,04 × 0,05 m. It had been used for a long period. It has a bore and a round protrusion.

7. Chisel, no. 4985 (fig. 2η fig. 4). L.: 0,13 m. Diam. of socket: 0,021 m. The patina has also been removed after the discovery of the hoard. It is decorated with triangles in relief. Akin to the chisels found in Cyprus (H. Catling : Cypriot bronze work in the Mycenaean World, 1969, fig. 10, nos. 8 - 10).

Typologically the five double axes belong to an entity and are probably made by the same smith, wandering from place to place with his merchandise. They bear ellipsoid sockets — a typical Helladic feature (K. Davaras, AAA III (1970), p. 312), strongly curved blades sharpened twice at the edges and slightly curved long sides. The axe no. 1 is the only one to bear a decoration, similar to that on other LH III B-C weapons in Epirus (AE 1956, p. 115 f. 1. AE 1969, p. 192, f. 4). The closer parallels are a LH axe from Epirus in Trieste (H. Buchholz : Zur Herkunft der Kretischen Doppelaxt, 1959, pl. IX f.), another unpublished in the Arta Museum, a third in the Agrinion Museum (AAA III, (1970), p. 312), six in the Yannina Museum from Dodona, Riziani, Terrovon and two from the Mathiati hoard near Nicosia (Catling, pl. 52 b, nos. 45, 47).

The hoard of Katamachi belongs probably to the LH III B-C period, to which has been ascribed the majority of the bronze Mycenaean weapons found at various sites of Epirus.

JULIA VOCOTOPOULOU

LE TRÉSOR DE VASES DE BRONZE DE VOTONOSI

A la mémoire de Nicolas Verdélis,
Éphore des Antiquités.

Le trésor de vases de bronze de Votonosi, village de la province de Metsovo, n'en est pas à sa première publication. En effet, il a déjà été présenté en 1949 dans ce périodique par Nicolas Verdélis, sous le titre « Vases en bronze de Metsovo » (*BCH* 73 [1949], p. 19-28). L'auteur lui-même relevait les imperfections de son travail, fondé sur des notes hâtives et des photographies médiocres (p. 19, n. 2). Le rapport rédigé par Ph. Petsas (*ArchEph* 1952, *Chronika*, p. 7-10) est également sommaire; son seul apport substantiel consiste dans la lecture d'une inscription sur la lèvre d'une hydrie.

Notre but est de placer de façon plus exacte les vases de Votonosi dans leur cadre chronologique et stylistique et de montrer, grâce à de meilleures photographies, la perfection des formes et de la technique dont témoignent la plupart de ces vases[1].

[*Note de la Rédaction.* — Le texte qui suit n'est ni une chronique ni un rapport, mais une étude au plein sens du terme. S'il prend place dans ce fascicule, c'est parce que nous avons jugé opportun de le faire paraître dans le même tome que l'article publié ci-dessus (pages 535-580) par Mlle Anghéliki Andrioménou. On verra que les deux articles se réfèrent en partie aux mêmes documents. Il convient de préciser que cette rencontre est absolument fortuite, et que les deux auteurs ont travaillé non seulement indépendamment l'une de l'autre, mais même dans l'ignorance de leurs projets respectifs. — Dans l'article de Mlle Andrioménou, aux pages 556 à 559, on corrigera « Vitsi » en « Vitsa ».]

(1) J'ai donné une description sommaire du trésor de Votonosi dans le Guide du musée de Jannina : Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων (Athènes, 1973), p. 51-53, pl. 17-18 ; je ne m'y référerai pas ci-dessous dans cette présentation beaucoup plus détaillée des vases. Dans le Guide, un casque de bronze conique en forme de *pilos* (n° 4633) a été inclus à tort dans le trésor : il est établi qu'il a été trouvé dans la plaine de Jannina. Je ne me référerai pas non plus à la publication de Ph. Petsas, sauf dans les cas où une telle référence est indispensable.

Je remercie chaleureusement Mme Marie-Emma Notara qui a traduit mon texte en français. Les photographies des vases de Votonosi ont été prises par le photographe du musée de Jannina, M. V. Ptinopoulos, sauf celles des figures 5, 6 et 33, qui sont dues à M. Makis Skiadaressis. Pour m'avoir procuré et autorisé à reproduire les photographies des figures 7 et 8 *b* (Fitzwilliam Museum, Cambridge), 19 (Ashmolean Museum, Oxford), 22 et 32 (Musée Bénaki, Athènes), 46 (British Museum, Londres), je remercie respectivement la Direction du Fitzwilliam Museum, M. M. Vickers, Mlle L. Marangou et M. R. A. Higgins.

Les vases de bronze de Votonosi[2] constituent réellement un trésor au sens propre du terme, puisqu'on les a découverts groupés et placés « les uns dans les autres »[3], les plus petits dans quatre *lébès* et deux *lékanès*[4]. D'après le registre du Musée de Jannina, ils ont été trouvés le 29 mai 1939 par des ouvriers qui travaillaient à la construction de la route nationale Jannina-Kalambaka, au lieu-dit Haghios Athanasios près de Votonosi, à une profondeur de 1,30 m. Le trésor a été transporté au Musée Municipal de Jannina le 6 août 1939.

Nous publions ici le miroir **4** et la passoire **23** (nos V et XV de Verdélis) bien qu'il ne soit pas absolument certain que ces deux objets proviennent de Votonosi. Ils sont entrés au Musée National d'Athènes en 1944 en même temps que d'autres, saisis comme eux chez l'antiquaire Zoumboulakis. A l'inventaire du Musée National, ils figurent sous les numéros 16273 et 16307, avec la mention « saisie Zoumboulakis ». En 1972, ils ont été remis au Musée de Jannina comme provenant de Votonosi, en se fondant sur la publication de Verdélis qui possédait apparemment des informations orales, et sérieuses, sur leur provenance. Comme deux mois se sont écoulés entre la découverte du trésor et sa remise au directeur du lycée, Chr. Soulis, il n'est pas impossible que ces deux objets aient disparu au cours de ce laps de temps, ou le jour même de la trouvaille. C'est avec réserve que nous les incluons dans le trésor.

Les vases de Votonosi sont présentés ici dans un ordre chronologique, sans suivre la numérotation de Verdélis, qui comprend souvent plusieurs objets sous un même numéro. Tous les vases appartiennent au Musée de Jannina, et c'est le numéro d'inventaire de ce musée qui est donné après le nom du vase. La présentation du trésor est suivie de quelques observations générales et de réflexions sur l'interprétation et l'importance de cette trouvaille.

1. *Prochous*, no 290[5] (fig. 1 à 3).

Hauteur 0,203 ; diamètre de la panse 0,145 ; diamètre de la base 0,085. La moitié du bec a été complétée. Patine verte, mais, par endroits, la couleur primitive du bronze est conservée. A l'intérieur subsistait, sur une hauteur de 1,5 cm, une substance organique solidifiée de couleur brun foncé et d'aspect vitreux, qui avait épousé la forme du fond ; il s'agissait très probablement de miel.

Le vase est fait d'une tôle de bronze martelée. L'anse coulée est fixée par deux rivets à la lèvre et par un autre à la panse ; elle se termine à sa partie supérieure en un buste de femme coiffée d'un polos, qui se dresse entre deux disques, décorés de rosettes gravées sans soin. A la partie inférieure, l'applique est en forme de palmette à neuf pétales, légèrement bombés, et à volutes.

(2) Nous avons jugé préférable de substituer au nom de Metsovo, donné par Verdélis, celui de Votonosi, où la trouvaille a été faite : Votonosi est une commune autonome, d'ailleurs assez éloignée de Metsovo.

(3) Rapport no 22/18.1.1940 de l'Épimélète des Antiquités Christos Soulis, directeur du Lycée de Jannina, au Ministère de l'Éducation Nationale.

(4) Le *lébès* no 425 porte par en-dessous la trace circulaire d'un vase de plus de 0,44 m de diamètre, sur lequel il était posé : il s'agit probablement de la *lékané* no 4975 (*infra*, **41**).

(5) N. Verdélis, *BCH* 73 (1949), p. 19-20, no 1, fig. 1.

Fig. 1. — *Prochous* **1**.

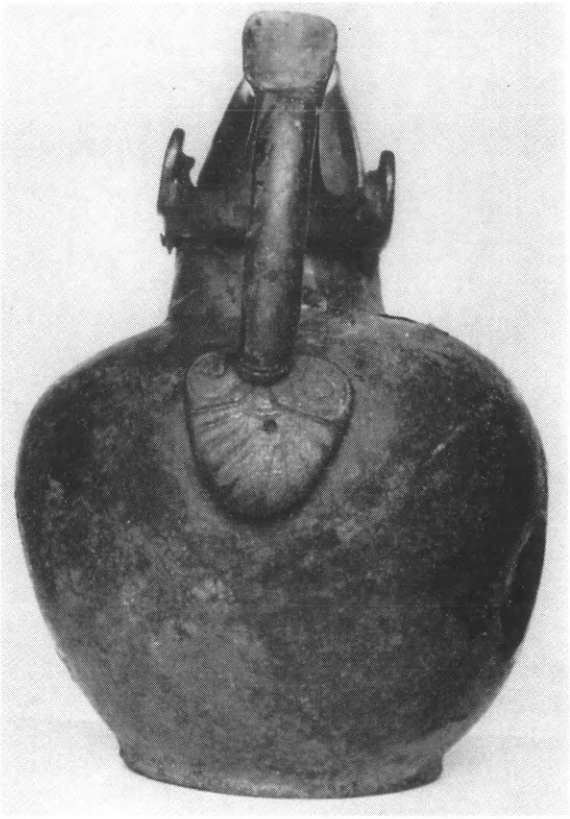

Fig. 2 et 3. — *Prochous* **1** : revers et détail de l'anse.

La *prochous* de Votonosi est une médiocre imitation d'un modèle corinthien, tel que par exemple la *prochous* B de Vitsa de Zagori[6]; elle a très probablement été fabriquée dans un atelier d'une colonie corinthienne d'Épire où l'on importait des œuvres de bronziers de la métropole. Par conséquent, il faut la placer dans le temps après le vase de Vitsa, mais sans descendre plus bas que les deux premières décennies du ve siècle av. J.-C., parce que la palmette est du type en usage autour de 500[7] et que la protomé n'a pas encore subi l'influence de l'esprit nouveau du style sévère[8].

2. *Lékanis*, n° 296[9] (fig. 4).

Hauteur 0,09 (0,095 avec les anses) ; diamètre de la lèvre 0,215. Il manque un petit fragment de la panse. A l'intérieur, patine bleue et verte ; à l'extérieur, un tiers seulement de la surface est couvert d'une patine vert clair, tandis que le reste conserve la couleur dorée du bronze et son aspect brillant.

La base est formée d'un anneau de section quadrangulaire, qui repose sur trois bobines faisant corps avec l'anneau. Deux palmettes renversées à onze pétales sont appliquées en deux points diamétralement opposés de la lèvre ; elles sont fixées par des rivets dont la tête se détache à la naissance des pétales. Des volutes doubles surmontent la palmette ; les enroulements supérieurs qui dépassent le rebord sont évidés pour le passage des anses. L'espace entre les volutes est occupé par une fleur montée sur une tige. Les deux anses mobiles, en demi-cercle, s'adaptent exactement à la circonférence de la lèvre ; la tige, de section quadrangulaire, s'arrondit aux extrémités et se termine en bourgeons allongés.

La *lékanis* de Votonosi peut être considérée comme unique en son genre, car même celles qui en sont le plus proches présentent d'assez grandes différences, aux anses et à la base :

a) *Lékanis* de bronze vendue aux enchères par la galerie Sotheby à Londres, en décembre 1971[10]. Diamètre 0,31. La panse est profonde et la couronne de la base repose sur trois plaquettes rectangulaires. Les anses sont mobiles et fixées à des palmettes soudées au vase. Sous la lèvre légèrement recourbée est gravé un décor d'astragale et, en-dessous, de languettes. La *lékanis* est présentée dans le catalogue comme une œuvre étrusque du ve siècle. Mais elle ne comporte aucun élément étrusque; au contraire, aussi bien pour l'ensemble que dans les détails, elle se classe parmi les produits de la métallurgie grecque et, très probablement, italiote.

b) *Lékanis* de bronze du ve siècle av. J.-C., provenant d'une tombe thrace de Bulgarie, à l'Ashmolean Museum d'Oxford (inv. 1948-100). Il s'agit d'un type simplifié, à anses mobiles; la couronne de la base repose sur trois bobines.

(6) *ArchDelt* 22 (1967), B 2, p. 349, pl. 253 β-γ ; *Arch. Rep.* 1968/69, p. 22, fig. 23 ; J. Vocotopoulou, Ὀδηγός, p. 39-40, pl. couleur II et pl. 9.

(7) Voir la palmette de la stèle attique d'Antigénès : G. Richter, *The Archaic Gravestones of Attica* (1961), pl. 147.

(8) Voir la *protomé* d'une anse semblable, de l'archaïsme tardif, trouvée à Olympie : *ArchDelt* 19 (1964), B 2, pl. 172 β-γ.

(9) Verdélis, *loc. cit.*, p. 27, n°s XVI et XVII, fig. 16.

(10) *Catalogue Sotheby*, 7 déc. 1971, pl. XVII, n° 126.

Fig. 4. — *Lékanis* **2** : vues de profil et de l'intérieur, et détail.

c) Reproduction en miniature d'une *lékanis*, en bronze, de Galaxidi, au Musée National d'Athènes (nº 7945). Hauteur 0,04; diamètre 0,135. Base et anses semblables à celles de la *lékanis* de Votonosi, mais avec des feuilles de lierre à la place des palmettes.

La datation de la *lékanis* de Votonosi à l'époque hellénistique[11], proposée par Verdélis, est à revoir. Les exemplaires les plus proches, cités plus haut, ne sont pas plus récents que le ve siècle. Les palmettes de la *lékanis* devraient permettre de la situer dans le temps, par comparaison. Malheureusement, les trois palmettes typologiquement les plus proches appartiennent à des anses de situles; les vases n'étant pas conservés, les anses ont été elles-mêmes datées par comparaison. Une de ces palmettes provient d'Olynthe; on la date de 430 environ[12]. Une autre, au Musée de Berlin[13], bien qu'assez abîmée, se laisse identifier comme étant du même type que la troisième, d'Olynthe également[14] : les feuilles sont plus minces, plus éloignées les unes des autres, et leurs extrémités se recourbent vers le bas, comme celles des palmettes de la fin du ve siècle[15]. Considérée en elle-même, la palmette de la *lékanis* de Votonosi pourrait être datée de la fin du vie siècle, car elle reproduit fidèlement le type des palmettes ou des volutes en forme de lyre qu'on rencontre sur les stèles funéraires attiques de l'archaïsme tardif[16]. La fleur de lotus entre les volutes apparaît dès le milieu du vie siècle[17]. Mais comme, d'une façon générale, le décor des vases de bronze témoigne d'un certain conservatisme et que les palmettes ne suivent pas une évolution aussi régulière qu'on le croit généralement, et que, en particulier, pour ce qui est du nombre des feuilles, de la technique et de la forme, la palmette de Votonosi est très proche parente de celles des couvre-joints de l'Acropole d'Athènes du début du ve siècle av. J.-C.[18], c'est plutôt dans les deux premières décennies du ve siècle qu'il convient de la situer. C'est à cette époque qu'on place un *lébès* ou *dinos* de Cumes[19], dont la base et les anses sont absolument identiques à celles de notre *lékanis*, mais qui, au lieu de palmettes, porte des silènes en relief, de type italiote; ce *lébès* a très probablement été fabriqué dans un atelier de Cumes. Un autre *lébès*, au musée de Cleveland[20],

(11) Cette forme était en usage à l'époque hellénistique, comme le prouve la représentation d'une *lékanis* de bronze dans la mosaïque des colombes de la Villa d'Hadrien à Tivoli, où l'on a repris la composition bien connue de Sôsos de Pergame (IIe siècle avant J.-C.) : J. Charbonneaux - R. Martin - F. Villard, *Grèce hellénistique* (1970), p. 157, fig. 158.

(12) D. Robinson, *Olynthus* X, p. 45, fig. 9, nº 30. La date de 430 av. J.-C. (p. 51) est confirmée par la ressemblance avec la palmette d'un antéfixe couvre-joint de l'Acropole, de la deuxième moitié du ve siècle av. J.-C. : E. Buschor, *Die Tondächer der Akropolis* II (1933), p. 53, fig. 69.

(13) B. Schroeder, *Griechische Bronzeeimer im Berliner Antiquarium* (74. *BerlWPr*, 1914), p. 17, fig. 15.

(14) *Olynthus* X, p. 47 sq., fig. 12, autour de 400 av. J.-C.

(15) *The Athenian Agora* XII, pl. 53, nº 546.

(16) G. Richter, *Gravestones*, fig. 137-138.

(17) Stèle de Troade à Boston : K. Friis Johansen, *The Attic Grave Reliefs*, p. 74, fig. 31. Dans les stèles de Samos, il apparaît vers 530-520 av. J.-C. : *AM* 58 (1933), pl. XI.

(18) Schroeder, *op. cit.*, p. 46, fig. 59 : à onze feuilles et avec les mêmes contours que le nôtre.

(19) *MonAnt* 22 (1913), col. 559-560, fig. 208, pl. 78, 2.

(20) H. Hoffmann, *Collecting Greek Antiquities* (1971), p. 50, fig. 38. Il le date du milieu du ve siècle ; mais le vase a des courbes très accentuées, et la sirène une coiffure semblable à celle de l'éphèbe de Sélinonte : E. Langlotz, *Die Kunst der Westgriechen* (1963), pl. 81, environs de 470.

légèrement plus récent (480-470 av. J.-C.), a aussi la même base et les mêmes anses, et des sirènes sur des palmettes au lieu de silènes. La base très particulière de la *lékanis* de Votonosi et, plus encore, les anses en demi-cercle et les palmettes des appliques sont des éléments caractéristiques des situles de bronze italiotes. La plus ancienne d'entre elles est, selon toute vraisemblance, celle qui a été trouvée à Pompéi, et que Pernice date du IVe siècle av. J.-C.[21]. Mais la palmette qui la décore est très proche du type de la plus ancienne des palmettes d'Olynthe, et la forme de la situle n'exclut pas une datation au Ve siècle[22].

Le fait que le même type d'anses et de base se retrouve sur beaucoup de vases italiotes plaide en faveur d'une origine italiote pour la *lékanis* de Votonosi. Cependant, cette hypothèse ne peut être tenue pour assurée. En effet, le grand nombre d'anses en demi-cercle de *lékanides* ou de situles, ainsi que de palmettes correspondant à ces anses, qui provient des sanctuaires et des habitats du territoire grec[23], prouve que la situle et la *lékanis* étaient des types courants parmi les vases de bronze en Grèce propre, dès l'époque archaïque[24]; à coup sûr, ces vases ne provenaient pas tous d'Italie. Le nombre d'anses et de palmettes que l'on a trouvées dans des villes ou des sanctuaires qui entretenaient des relations étroites avec Corinthe, comme Dodone, Pérachora, Oeanthie (Galaxidi), conduit à penser que Corinthe même était probablement un centre de fabrication de *lékanides* et de situles, comme de tant d'autres vases de bronze[25]. Au demeurant, la perfection technique, l'élégance et la pureté de lignes de la *lékanis* de Votonosi sont dignes de la renommée des ateliers des bronziers corinthiens.

3. *Oenochoé* à embouchure trilobée, n° 291[26] (fig. 5, 6 et 8).

Hauteur 0,157-0,192 ; diamètre de la base 0,07. Petite restauration au-dessus de la base. En deux points de l'épaule, on distingue des traces de soudure de plaquettes destinées à dissimuler des trous. La surface est en général lisse et de couleur brun doré ; par endroits, elle présente de grandes taches d'aspect rugueux et de couleur bleue.

A la base du col, deux groupes de trois lignes gravées. Sur la lèvre, mince astragale et série d'oves et de fers de lance découpés. L'anse surélevée, de section octogonale, se divise vers le haut en deux volutes plates, rivées à la face extérieure du col, formant entre elles un noyau en losange qu'entourent de petites feuilles. L'applique inférieure a la forme d'un masque de silène.

(21) E. PERNICE, *Hellenistische Kunst in Pompeji* IV, *Gefässe und Geräte aus Bronze* (1925), p. 29, fig. 40. Selon l'auteur, elle provient de Tarente, comme les autres situles de ce type (p. 25).

(22) Voir le profil des *skyphoi* du Ve siècle dans *The Athenian Agora* XII, pl. 16, n° 342 (470-460 av. J.-C.) et n° 348 (400 av. J.-C.).

(23) Dodone : fragment de base d'une *lékanis* semblable dans la collection Carapanos au Musée National d'Athènes, n° 417 : C. CARAPANOS, *Dodone et ses ruines* (1878), pl. XLVIII, 6. Anses de *lékanés*, *ibid.*, pl. XLVII, 1. — Olynthe : *Olynthus* X, pl. VI et LVI à LXIX. — Pérachora : *Perachora* I, pl. 69, 1 à 4.

(24) *Perachora* I, pl. 44, 8 et 9.

(25) Des situles corinthiennes sont mentionnées dans Ἀθήναιος VI, 236 B, où sont cités des vers d'Épicharme, de la première moitié du Ve siècle av. J.-C. La qualité toute particulière des vases de bronze corinthiens a déjà été soulignée par H. BLÜMNER, *Die gewerbliche Thätigkeit der Völker des klassischen Altertums* (Leipzig, 1869), p. 75.

(26) VERDÉLIS, *loc. cit.*, p. 22-23, nos VI-VII.

Fig. 5. — *Oenochoé* **3**.

Fig. 6. — *Oenochoé* **3**.

La forme de l'*oenochoé*, avec son plus grand diamètre au niveau de l'épaule arrondie et avec son fond large, indique comme date le milieu de la première moitié ou le deuxième quart du ve siècle av. J.-C.[27]. Cette forme est assez commune dans la céramique du ve siècle; mais l'anse ne s'élève pas au-dessus de la lèvre.

Les *oenochoés* de bronze de ce type qui sont parvenues jusqu'à nous sont relativement peu nombreuses :

a) New York, Metropolitan Museum, inv. n° 23.160.25[28]. Forme semblable, avec épaule plus arrondie, et sans décor en relief. Datée par G. Richter de la deuxième moitié du ve siècle.

b) Cambridge, Fitzwilliam Museum, inv. n° 18.1955; don de W. Lamb (fig. 7 et 8, et *supra*, p. 566, fig. 36-37). Cette *oenochoé* est la jumelle de celle de Votonosi et provient sûrement du même atelier. L'identité, qui apparaît dans la forme générale, s'étend aux détails, tels que le décor gravé en forme de losange à l'attache supérieure de l'anse et le masque de silène à l'applique inférieure. La seule différence réside dans le fait que le silène de l'*oenochoé* de Cambridge est chauve; mais le rendu des yeux, de la moustache et de la barbe est identique sur les deux vases.

Les silènes des *oenochoés* de Cambridge et de Votonosi offrent une base sûre pour la datation et la détermination du lieu de fabrication des deux vases. Pris isolément, avant même d'être intégrés dans la série des œuvres apparentées, ils se situent dans la décennie de 480 à 470 av. J.-C. Comparés aux têtes des centaures du fronton Ouest d'Olympie[29], ils apparaissent nettement plus anciens; la disposition de la moustache et de la barbe est la même, mais il y a à Olympie plus de liberté et d'aisance dans le rendu des boucles. Pour la même raison, les silènes des deux *oenochoés* sont également plus anciens que le Zeus de la métope du temple d'Héra à Sélinonte[30]. Trois autres œuvres datées du début du ve siècle (500-480 av. J.-C.) présentent la même disposition de la moustache par rapport à la barbe, ainsi que la curieuse barbiche sous la lèvre inférieure; mais on y observe des traits plus archaïques que sur les masques de silènes des *oenochoés* : les mèches ne se terminent pas en souples spirales, mais se fondent dans la ligne droite du contour sévère de la barbe, et les moustaches sont raides. Il s'agit des silènes en relief sur les appliques des anses du *lébès* de Cumes, du silène décorant l'applique supérieure d'une anse de *prochous* de Dodone à Berlin, et enfin du Zeus de Piombino de la collection J. P. Getty[31]. Par

(27) *Oenochoé* à figures rouges du peintre de Pan, au Metropolitan Museum de New York (480-470 environ) : *BullMMA* 1972, n° 18, fig. p. 68, — *Oenochoés* à figures rouges de Spina : *Scavi di Spina* I, 1, pl. 172. — *Oenochoé* à vernis noir de l'Agora d'Athènes : *The Athenian Agora* XII, pl. 5, n° 103 (plus élancée que celle de Votonosi, d'environ 450 av. J.-C.).

(28) *BullMMA* 1924, p. 69, fig. 2. — G. Richter, *Handbook of the Greek Collection* (1953), p. 95, pl. 76 b.

(29) R. Lullies - M. Hirmer, *La sculpture grecque* (1956), pl. 118, 122.

(30) *Ibid.*, pl. 125-127.

(31) *Lébès* de Cumes : *MonAnt* 22 (1913), pl. 78, 2. — Anse de Dodone : *RM* 38/39 (1923/24), p. 351-352, n° 6, fig. 6. — Zeus de la collection P. Getty : J. Charbonneaux - J. P. Getty, *The joys of collecting* (New York, 1965), p. 49, pl. couleurs : œuvre de Grèce propre selon l'auteur. D. G. Mitten - S. F. Doeringer, *Master Bronzes from the Classical World* (1968), p. 166, n° 164 : œuvre étrusque de 500-480 environ. Il s'agit très probablement d'une œuvre italiote, provenant d'un atelier de Cumes, comme les deux précédentes. Cet atelier était très fortement influencé par l'art corinthien, et c'est à juste titre que Charbonneaux a rapproché du Zeus de la collection Getty deux œuvres corinthiennes, le Zeus du Lycée et le Zeus d'Olympie (Langlotz, *Bildhauerschulen*, pl. 40 a, 41 b).

Fig. 7. — *Oenochoé* (Fitzwilliam Museum, Cambridge).

Fig. 8. — Applique inférieure de l'anse de l'*oenochoé* **3** (à gauche) et de l'*oenochoé* de Cambridge (à droite).

conséquent, la date probable de fabrication des *oenochoés* de Votonosi et de Cambridge se situe entre 480 et 470 av. J.-C.

La comparaison avec les silènes du *lébès* de Cumes et de l'anse de Dodone fournit aussi des indices pour l'identification de l'atelier d'où proviennent les deux *oenochoés*. Outre la ressemblance typologique, il existe aussi une étroite parenté stylistique entre tous ces silènes : ils ont en commun le visage large et aplati, les grands yeux fixes et les sourcils arqués placés très haut. Le *lébès* de Cumes et l'anse de Dodone sont des œuvres italiotes, très probablement fabriquées à Cumes[32], et c'est à ce même atelier qu'il faut attribuer les *oenochoés* de Votonosi et de Cambridge. Le caractère italiote des silènes est confirmé aussi par leur ressemblance avec d'autres œuvres indubitablement italiotes, comme le silène de bronze de Bénévent, au musée de Berlin[33], les silènes d'un réchaud étrusque du musée de Florence, imitations fidèles

(32) Pour plus de détails sur l'art du bronze à Cumes, voir J. Vocotopoulou, Χαλκαῖ κορινθιουργεῖς πρόχοι (1975, sous presse).

(33) *RM* 51 (1936), pl. 27, 1-2. U. Gehrig - A. Greifenhagen - N. Kunisch, *Führer durch die Antikenableilung* (Berlin, 1968), p. 93, nº 8581, pl. 24.

de modèles italiotes[34], et les masques de silènes en or d'un collier de Ruvo, au musée de Naples[35]. Dans ces deux derniers exemples, on retrouve exactement le même front haut et chauve, barré de rides ondulées, que sur les masques de silènes des deux *oenochoés*. D'autre part, des masques de silènes en terre cuite de Campanie, arrière-pays de Cumes, reproduisent le même type au deuxième quart du ve siècle av. J.-C.[36].

Le masque de silène a été utilisé comme élément décoratif des anses de vases de bronze italiotes pendant tout le ve siècle. Du début du deuxième quart de ce siècle datent très probablement l'anse d'une *prochous* amphiconique de la collection F. N. Watkins[37] et une *oenochoé* trouvée dans une tombe à Carthage[38], qu'il faut placer tout près de celle de Cambridge. Deux autres *oenochoés* de Carthage[39] portent à la même place un masque, mais beaucoup plus évolué techniquement. Ce stade d'évolution correspond à celui d'une petite *oenochoé* du Musée des Beaux-Arts de Boston[40], qu'on date d'environ 430-420 av. J.-C.

En Grèce propre, le masque de silène apparaît sur les vases de bronze dès le dernier quart du vi^e^ siècle. C'est à cette époque à peu près que se situe l'anse d'une situle de Pérachora[41], tandis que les deux anses de situle de Dodone, au Louvre et à la Glyptothèque Ny Carlsberg de Copenhague[42], doivent être contemporaines de l'*oenochoé* de Votonosi. L'anse de Pérachora est très probablement une œuvre corinthienne. L'influence corinthienne a fortement marqué le type des silènes italiotes, comme l'a montré Neugebauer[43]. Les silènes du *lébès* de Cumes et de l'anse de Dodone, prédécesseurs directs de ceux des *oenochoés* de Votonosi et de Cambridge, transposent dans l'esprit italiote des œuvres corinthiennes telles que le silène d'Apollonie au Louvre[44].

Au cours du ive siècle et de l'époque hellénistique, aussi bien en Italie qu'en Grèce propre, on a fait un usage fréquent de la tête de silène dans le décor des situles et d'autres vases[45]. Les traits caractéristiques de ces masques ont évolué en harmonie avec le goût de leur époque.

(34) *RM* 51 (1936), pl. 25-26, 1.

(35) R. Siviero, *Gli ori e le ambre del Museo Nazionale di Napoli* (1954), p. 18, n° 34, pl. 34-37.

(36) P. J. Riis, *Some Campanian types of heads*, in *From the Collections of the Ny Carlsberg Glyptothek* II (1938), p. 145, fig. 6, n° C 5, p. 151, fig. 15.

(37) *Ancient Art in American Private Collections* (Cambridge Mass., 1954), pl. 71, n° 230, p. 32 : « perhaps Campanian ».

(38) *RA* 1959, p. 40, fig. 8.

(39) *RA* 1959, p. 52, fig. 19-20.

(40) M. Comstock - C. Vermeule, *Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts* (Boston, 1971), n° 443.

(41) *Perachora* I, pl. 44 (8-9).

(42) S. Doeringer - D. G. Mitten - A. Steinberg, *Art and Technology* (1970), p. 155, fig. 14-17. Il s'agit très probablement d'œuvres italiotes de qualité exceptionnelle.

(43) K. A. Neugebauer, *RM* 51 (1936), p. 181 sqq., en particulier p. 205 à 208.

(44) Cl. Rolley, *Les bronzes grecs* (*Monumenta Graeca et Romana* V, 1 ; 1967), pl. 25, n° 74.

(45) Situle de Dervéni, du ive siècle av. J.-C. : *ArchDelt* 18 (1963), B 2, pl. 227 δ. — De Ridder, *Bronzes du Louvre* II, pl. 101, n°s 2832, 2835, 2804, 2805, etc. — D. G. Mitten - S. F. Doeringer, *Master Bronzes*, n° 150.

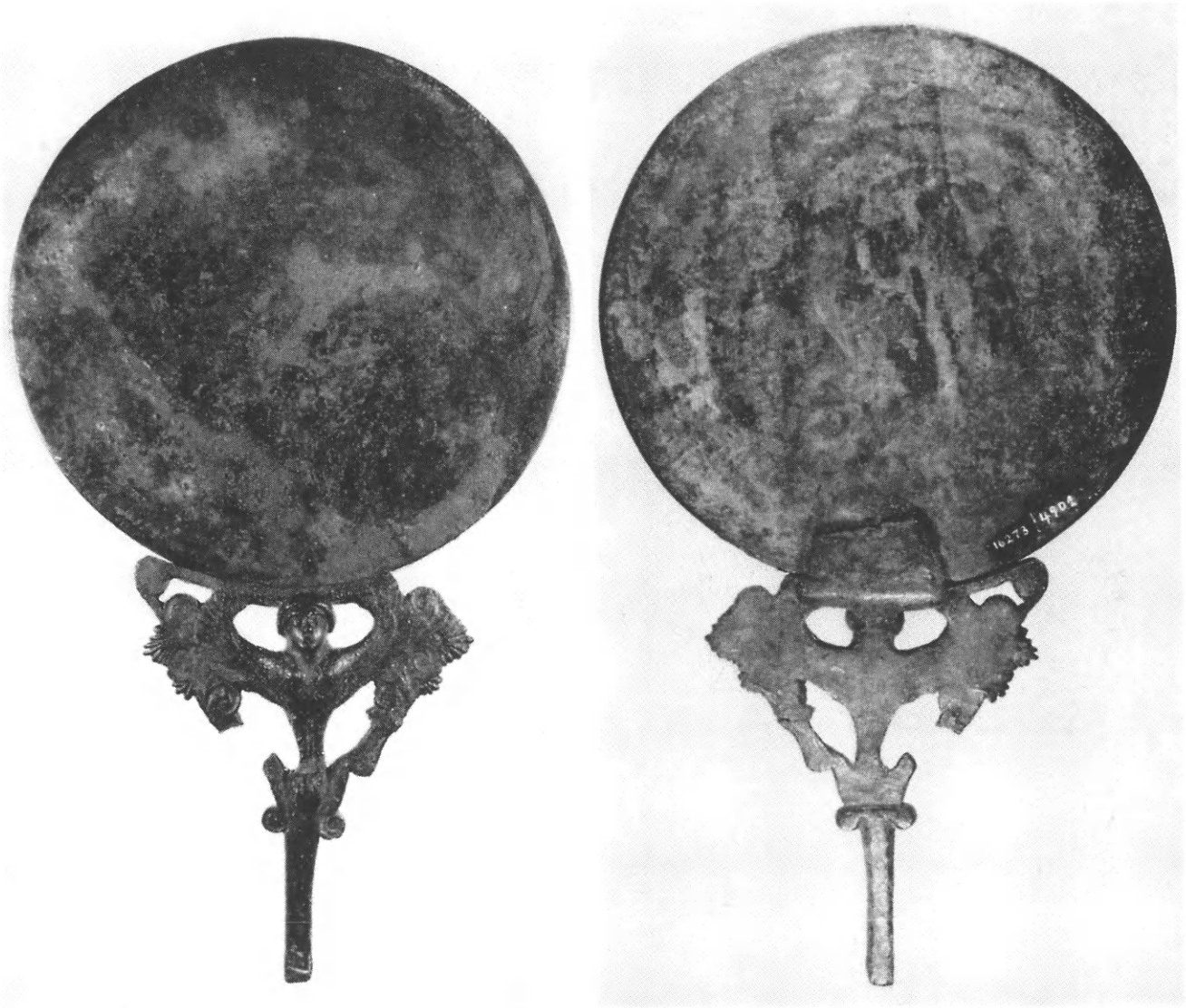

Fig. 9. — Miroir **4**.

4. Miroir à manche orné d'une sirène, n° 4901[46] (fig. 9).

Hauteur 0,26 ; hauteur de la sirène 0,06 ; diamètre du disque 0,153. Il manque des fragments des volutes du manche. Patine verte. Le manche s'adapte au revers du miroir au moyen d'une plaquette en demi-cercle, incomplète. A sa partie inférieure, il est constitué par une tige de section quadrangulaire[47]. La sirène est représentée de face, ses ailes en faucille

(46) VERDÉLIS, *loc. cit.*, p. 21, n° V, fig. 5. — P. OBERLÄNDER, *Griechische Handspiegel* (1967), p. 154, n° 252, et surtout p. 174. — Sur l'appartenance du miroir au trésor de Votonosi, cf. *supra*, p. 730.

(47) La tige s'introduisait dans le manche, qui était fait d'une autre matière. Voir la restitution de P. OBERLÄNDER, *op. cit.*, p. 150 et 151, n° 246.

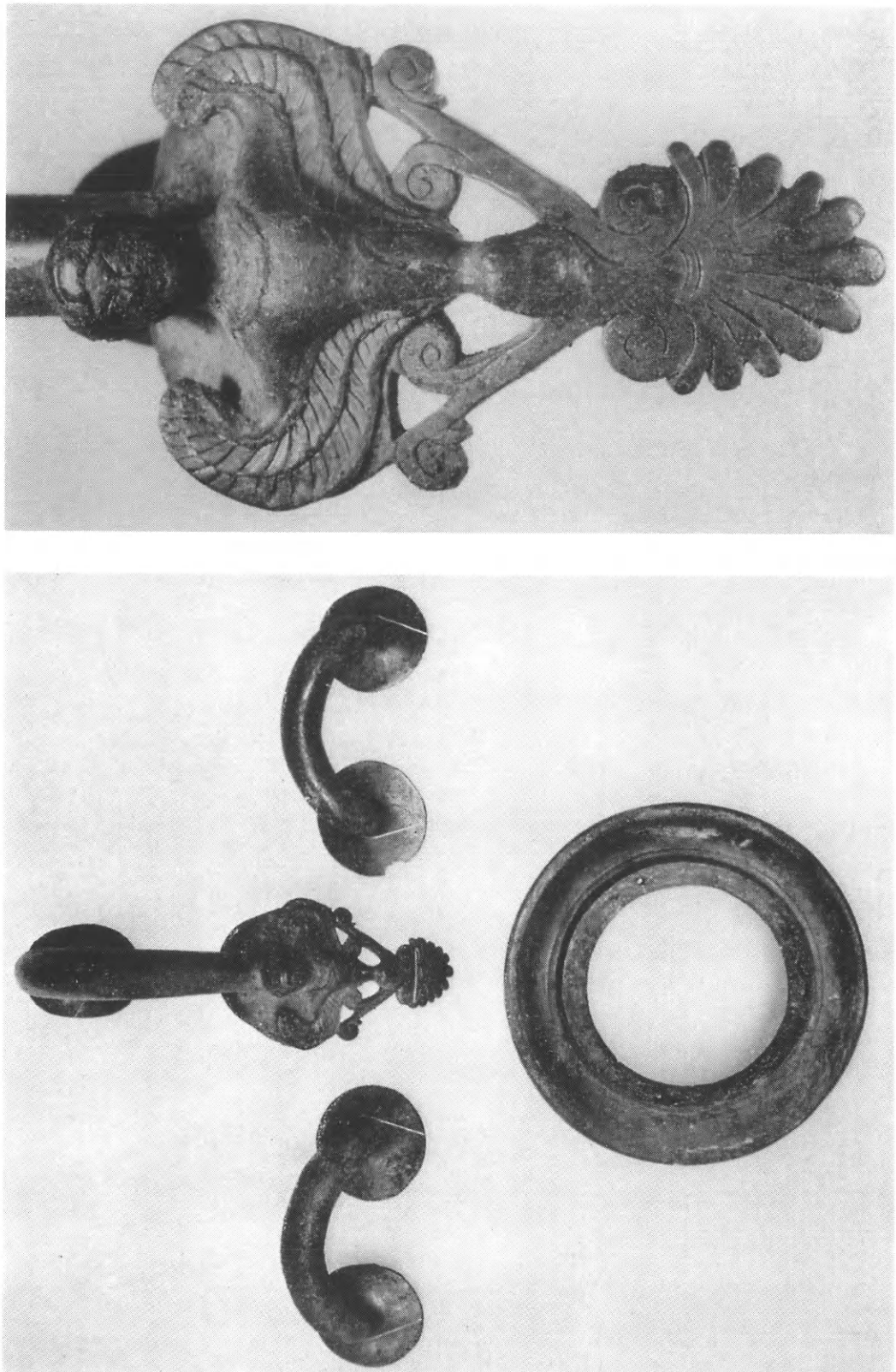

Fig. 10. — Anses et base d'hydrie **5** : ensemble et détail de l'anse.

déployées ; elle est encadrée de palmettes et de volutes. Les plumes des ailes sont rendues par de fines lignes gravées, de même que celles de la poitrine, en forme d'écailles. La chevelure se relève en couronne au-dessus du front bas. Les sourcils sont figurés en relief. La bouche est petite, et très abîmée.

Le miroir de Votonosi a été étudié en détail par P. Oberländer[48], qui le place au début du style sévère. Typologiquement, il se rapproche du groupe des miroirs de l'archaïsme tardif (nos 246-251 dans le catalogue de P. Oberländer), et surtout d'un miroir de Locres (no 251). Certains traits, comme le cou court et large et le front bas[49], qu'on retrouve dans des œuvres italiotes rendent probable l'origine italiote du miroir de Votonosi.

5. Anses et base d'hydrie, nos 308, 307, 310[50] (fig. 10).

Longueur de l'anse verticale 0,18 ; longueur des anses horizontales 0,115. Hauteur de la sirène avec la palmette 0,095 ; diamètre de la base 0,147. Patine verte en général, bleu vert par endroits.

Anse verticale. — L'applique inférieure de la tige cylindrique est en forme de sirène aux ailes en faucille, reposant sur une palmette renversée en forme de lyre. Le visage est très usé. La chevelure retombe bas sur la nuque. La tête était couronnée d'un diadème. La poitrine est ornée d'un bandeau en relief. La palmette à onze feuilles n'est pas rendue plastiquement.

Anses horizontales. — La tige cylindrique se termine par des appliques en forme de disques, sans décor.

Base. — En coupe, elle présente une moulure convexe sur laquelle repose un anneau à bord droit à l'extérieur, incurvé en oblique vers l'intérieur pour recevoir la panse du vase ; cet anneau est percé de trois trous correspondant aux sommets d'un triangle isocèle.

Pour le type de la sirène, les exemples les plus proches sont les suivants :

a) Hydrie de Leningrad, Musée de l'Ermitage, inv. no P 1836, provenant de Koul Oba[51]. Le visage est usé. Dans l'ensemble, la sirène est du même type; mais les ailes ont une plus grande envergure, de sorte que l'axe horizontal est plus long que l'axe vertical. Le pétale central se détache davantage de la palmette, et les spirales des volutes sont plus développées. La sirène de Leningrad doit être un peu plus récente que celle de Votonosi. E. Diehl la place dans la première moitié du ve siècle av. J.-C., sans plus de précision.

b) Anse d'hydrie du musée de Berlin, inv. no 54601 (photographie à l'Institut archéologique allemand d'Athènes). La palmette a disparu; le type de la sirène et le développement des spirales sont les mêmes.

(48) Cf. note 46.

(49) E. Langlotz, *Die Kunst der Westgriechen*, pl. 68, X, 91, etc.

(50) Verdélis, *loc. cit.*, p. 23-24, nos VIII-X et p. 28, n. 2. — E. Diehl, *Die Hydria* (1964), p. 37, 220, no B 159.

(51) Diehl, *op. cit.*, p. 38, B 139, pl. 14, 2. — *Antiquités du Bosphore Cimmérien*, pl. 44, 7. — *AA* 1929, p. 262, fig. 24.

c) Anse d'hydrie « d'Égine », à New York, Metropolitan Museum, inv. nº 38.11.11 A-C[52]. Là aussi, la palmette manque. La forme des ailes et le visage sont semblables, ainsi que la façon dont les deux volutes supérieures adhèrent aux ailes. G. Richter date cette sirène de 460-450 av. J.-C. et laisse ouverte la question de l'atelier, tandis que E. Diehl penche pour une origine corinthienne à cause de la tête de lion, de type corinthien, qui décore l'applique supérieure[53].

Chronologiquement, l'anse nº 308 de Votonosi doit être placée en tête de la série des exemplaires apparentés que nous venons de citer. Le visage de la sirène ne présente pas les traits caractéristiques du style sévère; au contraire, ses contours arrondis et les joues épanouies le font remonter vers 500-490 av. J.-C. L'importance de la tête par rapport à l'ensemble est un trait de l'archaïsme tardif[54]; il en est de même du rapport entre l'axe horizontal des ailes et l'axe vertical de la figure, le premier étant plus court que le deuxième[55]. D'autre part, la palmette, par son contour et le nombre des feuilles, se classe à merveille dans ces mêmes limites chronologiques[56].

Quant au lieu de fabrication, le type du visage de la sirène[57] et sa ressemblance avec la sirène de l'anse de New York plaident en faveur d'une localisation dans le Nord-Est du Péloponnèse, et très probablement à Corinthe.

6. Anses et base d'hydrie, nºs 306, 307 β, 309 α[58] (fig. 11 et 12).

Longueur de l'anse verticale 0,202 ; longueur des anses horizontales 0,115 ; hauteur de la sirène avec la palmette 0,105 ; diamètre de la base 0,14. Patine verte ; par endroits, taches brun rouge de rouille.

Anse verticale. — La tige cannelée se termine en haut par une applique ovale décorée de demi-palmettes et de volutes gravées. L'applique inférieure forme un angle obtus ; sa partie supérieure est décorée de demi-palmettes gravées, à cinq ou six feuilles ; la partie inférieure est triangulaire, et porte une sirène en relief reposant sur une palmette. La tête s'appuie sur la tige de l'anse ; les cheveux sont relevés en couronne ; les sourcils et les lèvres sont rendus en relief. Les ailes se déploient horizontalement. Les pattes reposent sur le cœur d'une palmette à neuf feuilles, dont les volutes se prolongent vers l'extérieur par des demi-palmettes à six feuilles.

(52) G. Richter, *AJA* 43 (1939), p. 190, fig. 1 a. — Diehl, *op. cit.*, p. 27-28, B 89.

(53) En faveur de l'origine corinthienne, citons aussi l'anse nº 978 de la collection Carapanos, au Musée National d'Athènes, qui porte à l'applique supérieure, une tête de lion semblable et, à l'applique inférieure, une *léonté*, qui est à cette place un ornement typique d'un grand nombre de vases corinthiens : cf. par exemple une *oenochoé* de Corinthe, au Musée National d'Athènes, Payne, *Necrocorinthia*, pl. 45 e.

(54) Oberländer, *op. cit.*, p. 177, dernier paragraphe.

(55) A propos des sirènes d'un groupe de miroirs de l'archaïsme tardif, cf. Oberländer, *op. cit.*, p. 163. On peut faire les mêmes remarques au sujet des proportions d'une sirène de l'archaïsme tardif à Munich, nº 3642 : Diehl, *op. cit.*, B 137, pl. 14, 1, 3.

(56) Voir les remarques à propos de la *lékanis* de Votonosi, *supra*, p. 735.

(57) Voir la tête de l'Athéna en terre cuite d'Olympie, J. Charbonneaux - F. Villard, *Grèce archaïque* (1969), p. 278, pl. 319, d'environ 490-480 av. J.-C., et celle de la sirène de l'*oenochoé* corinthienne de Boston, où toute la composition de l'applique inférieure est très proche de la nôtre : Comstock - Vermeule, *op cit.*, p. 298, nº 423.

(58) Verdélis, *loc. cit.*, p. 23-24, nºs VIII-X. — Diehl, *op. cit.*, p. 36, 220, nº B 157.

Fig. 11. — Anses et base d'hydrie **6**.

Anses horizontales. — La tige cannelée est recourbée vers le haut ; les appliques rondes sont décorées de feuilles en creux, cernées d'un trait gravé, qui forment des rosaces.

Base. — Elle est ornée d'un double *kymation*, décoré de languettes, délimitées elles aussi par un trait gravé.

L'hydrie nº 306, avec sa sirène aux ailes déployées horizontalement, sous lesquelles s'incorporent harmonieusement palmettes et volutes, n'est pas unique en son genre. Du même atelier doit provenir une hydrie intacte d'Érétrie, à Constantinople[59], qui a des anses semblables, à cette seule différence près que, entre la palmette

(59) Diehl, *op. cit.*, p. 36, B 156, pl. 17, 2, 4. La datation assez vague de Diehl dans la seconde moitié du ve siècle est trop basse ; il ne fait aucun doute qu'elle est contemporaine de l'hydrie 306 de Votonosi. Sa hauteur est de 0,44 m.

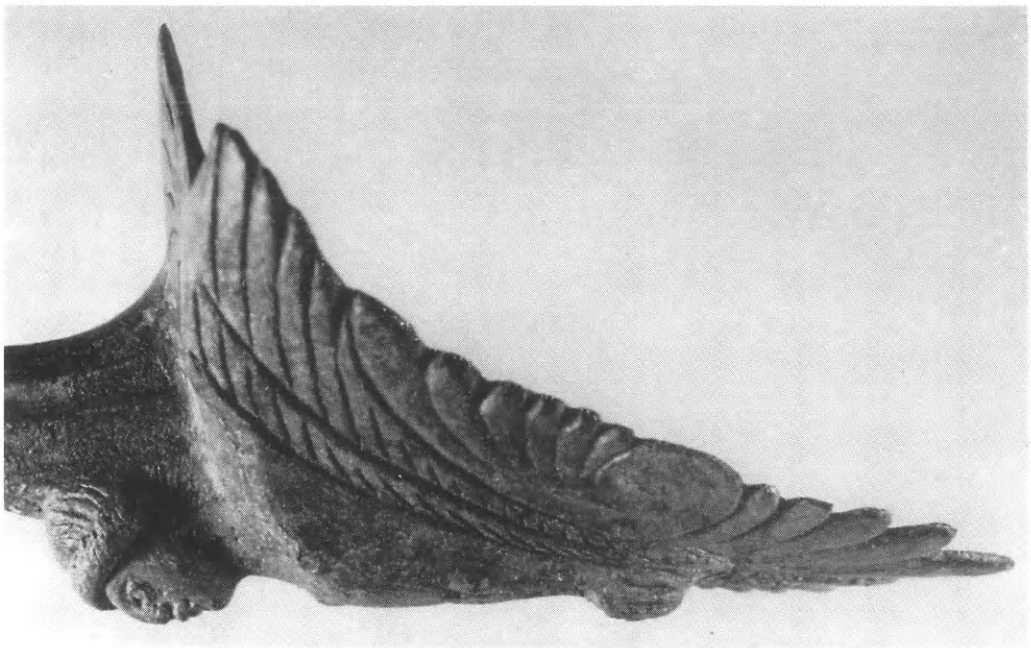

Fig. 12. — Anse d'hydrie **6** : applique inférieure.

et les ailes de la sirène, s'interposent des spirales en forme de S, au lieu de demi-palmettes.

Il est possible qu'une hydrie d'Égypte, au Musée Académique de Bonn[60], provienne aussi de cet atelier. On la date d'environ 450 av. J.-C. Les ailes de la sirène s'inclinent vers le bas; mais les stries des ailes, les traits du visage, la coiffure et les feuilles de la palmette sont exactement identiques.

Enfin, un miroir du Musée de Munich[61], acheté à Athènes, porte une sirène sur une palmette du type de celle de l'hydrie de Constantinople, et il est fort possible qu'il ait été fabriqué dans ce même atelier.

Verdélis pensait que l'hydrie 306 pouvait être l'œuvre d'un atelier de Chalcis ou de Béotie[62]. La provenance érétrienne de l'hydrie jumelle de Constantinople renforce cette hypothèse, en faveur de l'Eubée.

La date de l'hydrie nº 306 doit se déterminer d'après le style de la tête de la sirène. La coiffure et le relief marqué des sourcils et des lèvres sont des traits du style sévère. La sirène est peut-être antérieure d'une dizaine d'années à la *protomé* de l'applique supérieure de l'anse de l'*oenochoé* de Boston[63], c'est-à-dire de 470-460 environ avant J.-C.

7. Anses horizontales et base d'une hydrie, nºs 309, 307[64] (fig. 13).

Longueur des anses 0,112 ; diamètres des appliques 0,05 ; diamètre de la base 0,134 ; hauteur de la base 0,023. Patine gris vert. Travail médiocre. L'une des anses porte trois rivets sur chacun des disques des appliques. Au revers d'un des disques de l'autre anse est gravée la lettre **A** comme repère pour la soudure des anses au vase. Les tiges sont cannelées, entourées d'un mince astragale à leur jonction avec les disques. Ces derniers sont ornés de languettes creuses, qui forment une rosace. Au revers des disques, traces de soudure à l'argent. Astragale et languettes en creux fortement accentuées reparaissent au *kymation* lesbique de la base.

D'après la ressemblance de ces éléments avec les éléments correspondants de l'hydrie nº 306 (*supra*, **6**), les deux hydries devaient être proches l'une de l'autre, tant pour la date que pour le lieu de fabrication.

8. Lèvre, anses et base d'hydrie, nº 302[65] (fig. 14 et 15).

Lèvre. — Hauteur conservée 0,023 ; diamètre 0,157. Patine bleu clair. Par endroits, la surface a souffert de fortes altérations et porte des traces de rouille dues au voisinage d'objets de fer. Le pourtour de la lèvre est décoré d'un mince astragale, d'où se détachent des oves et des fers de lance, soigneusement travaillés. Sur le bandeau horizontal (large de 0,015) est gravée une inscription en *tremolo* que nous étudierons plus loin.

(60) H. Kyrieleis, *Antiken aus dem Akademischen Kunstmuseum Bonn* (1969), p. 39, nº 40, fig. 22. Hauteur 0,44 m. — Diehl, *op. cit.*, B 165).

(61) Oberländer, *op. cit.*, p. 157, nº 260. — J. Sieveking, *Antike Metallgeräte* (1924), p. 10, pl. 21.

(62) *BCH* 73 (1949), 28, n. 2. Il suit là l'avis de W. Lamb, *Greek and Roman Bronzes* (1929), p. 164.

(63) Cf. *supra*, p. 746, n. 57.

(64) Verdélis, *loc. cit.*, p. 24, nº IX, fig. 10 α.

(65) Verdélis, *loc. cit.*, p. 24-25, nºs IX-X, fig. 10 γ, 11 β ; p. 27, nº XVII, 2. — Diehl, *op. cit.*, p. 219, B 135.

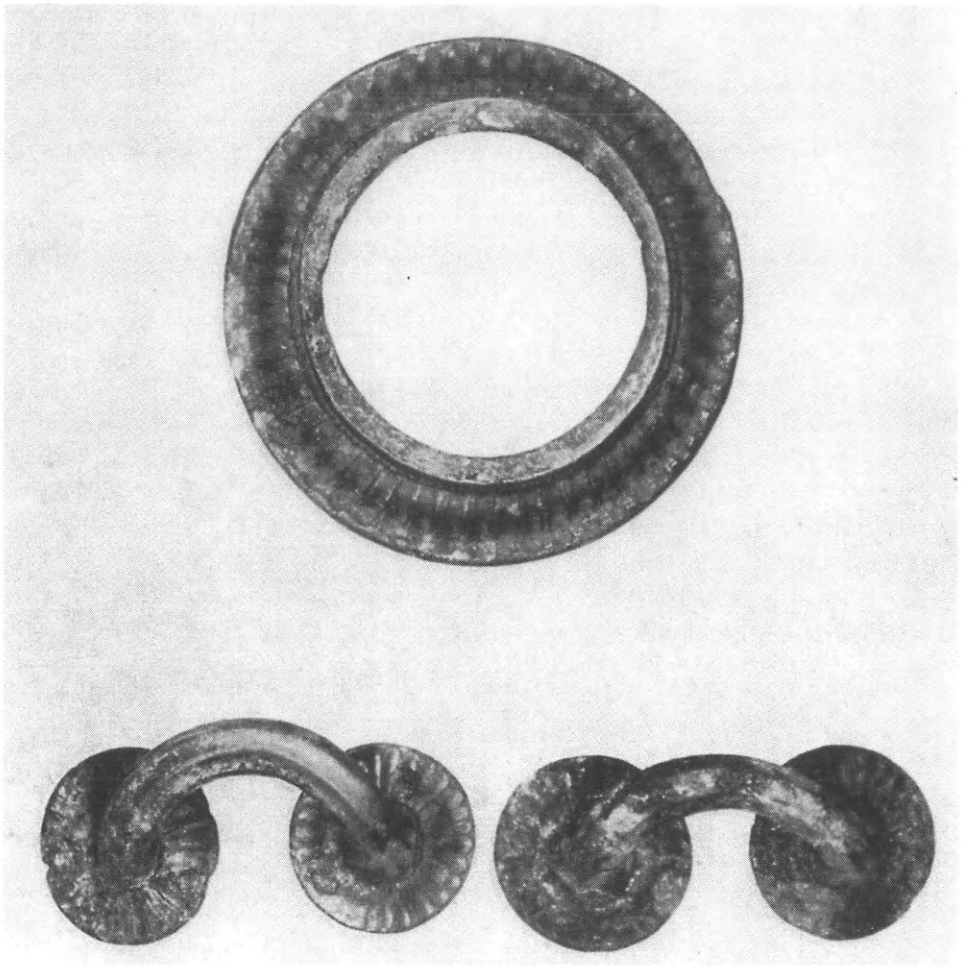

Fig. 13. — Anses horizontales et base d'hydrie 7.

Anses. — Longueur de l'anse verticale 0,15. Longueur de l'anse horizontale 0,12. Diamètre des disques 0,052. Patine bleu vert. Au revers des disques, traces de soudure à l'argent. La tige des anses est cylindrique, sans décor, ainsi que les disques des appliques. Les appliques de l'anse verticale se recourbent en sens inverse l'une de l'autre pour s'adapter respectivement au col et à l'épaule du vase. L'applique inférieure porte deux rivets pour renforcer la soudure, l'un en bronze et l'autre en fer.

Base. — Diamètre 0,148 ; hauteur 0,025. Patine bleu vert. En coupe, elle est formée d'un double *kymation* lesbique surmonté d'un anneau à profil droit destiné à recevoir la panse.

Au Musée de Jannina, la lèvre porte le nº 302, l'anse verticale le nº 311, les anses horizontales le nº 310 α et la base le nº 307 ε. L'attribution de tous ces éléments à une même hydrie que, par commodité, nous appellerons l'« hydrie 302 », s'appuie sur les observations suivantes.

Tout d'abord les anses et la base appartiennent sûrement au même vase, à cause de la ressemblance de la technique et de la patine, qui est bleu verdâtre avec

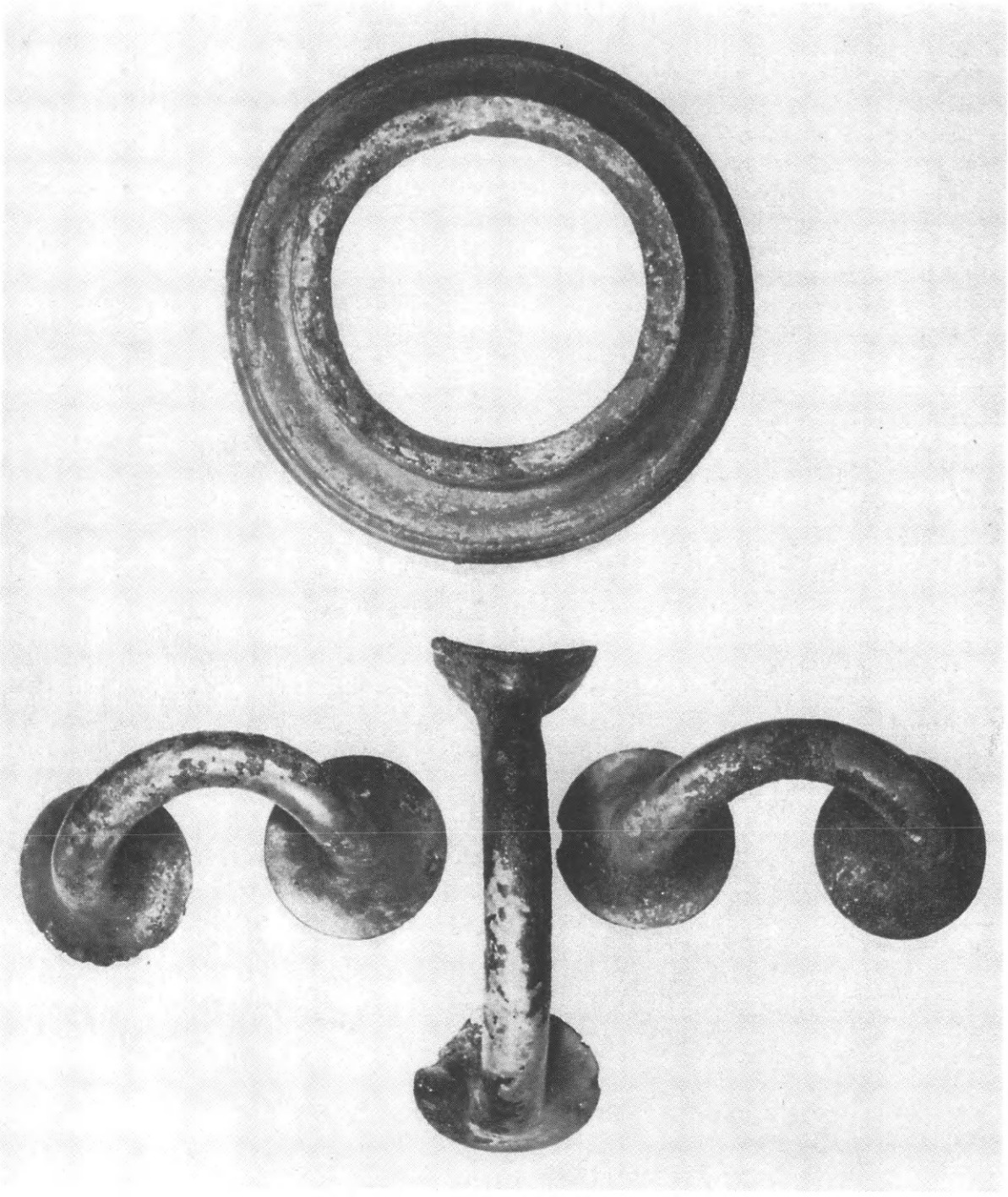
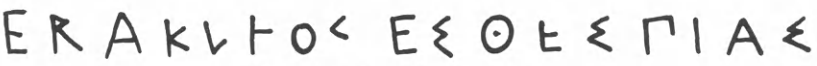

Fig. 14. — Anses et base d'hydrie **8**.

des sédiments bleus ou verts, d'aspect rugueux. L'association de la lèvre avec ce groupe d'anses plutôt qu'avec un autre, par exemple avec les anses **6** ou **7** de ce catalogue, se fonde sur les indices suivants : 1° La patine de la lèvre est bleu clair. La différence de couleur de la patine entre la lèvre et les anses coulées tient peut-être au choix délibéré d'un alliage différent de bronze pour produire un effet de dichromie, comme on l'a constaté à propos de vases de bronze conservés intacts, où il existe une différence de couleur frappante entre les parties coulées et martelées[66]. 2° La lèvre et l'anse verticale portent toutes deux des taches de patine bleue d'aspect rugueux, ainsi que des taches de rouille qui proviennent du contact avec un objet de fer. Cet objet était très probablement une des hautes anses rondes d'un des grands *lébès*, à l'intérieur desquels avaient été placés les vases de bronze, plus petits[67]. 3° Les hydries remises en prix aux vainqueurs des jeux, au cours du deuxième quart du ve siècle av. J.-C.[68], dont la nôtre est un exemple, ne portaient pas de décor en relief (sauf celles des concours d'Héra Argeia[69]), mais de simples anses cylindriques et une couronne d'oves et de fers de lance autour de la lèvre inscrite, comme c'est exactement le cas ici.

La lecture de l'inscription donnée par Ph. Petsas[70] a été confirmée par le nettoyage qui, en enlevant une partie de la couche d'oxydation, a fait apparaître les lettres qui n'étaient pas visibles auparavant. Le texte se lit ainsi :

[*h*]ερακλέος ἐς Θεσπιάς

Le signe d'aspiration initial est complètement recouvert par la couche d'oxydation, tandis que le *sigma* final du premier mot et l'*epsilon* du dernier ne sont que partiellement conservés. L'alphabet est de type chalcidien, et plus particulièrement béotien, à cause de la forme de l'*epsilon* en ⊦[71]. La partie lisible de l'inscription s'étend sur les deux tiers de la lèvre. Sur le tiers restant, la surface a été rongée en deux endroits par l'oxydation provoquée par le contact du bronze et du fer; ces deux zones sont séparées par un espace intact qui ne porte aucune trace de lettre. Il est possible que la rouille qui couvre la surface avant le mot (*h*)ερακλέος cache le mot ἄθλον, si l'on admet que les intervalles entre les lettres étaient un peu plus petits que dans le reste de l'inscription. Il est également possible que le mot ἄθλον ait été omis, comme allant de soi.

L'hydrie 302 fait partie du groupe des hydries données en prix aux concours organisés en l'honneur de dieux ou de héros[72]. A Thespies, il y avait un sanctuaire d'Héraklès[73], et il est normal que l'on y ait organisé des concours athlétiques en

(66) Par exemple les *prochoi* de Vitsa : J. Vocotopoulou, Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων (1973), pl. couleurs I-II.

(67) Cf. *infra*, n^os^ **42-45**, p. 781.

(68) Diehl, *op. cit.*, p. 217-219, B 107, B 115, B 120, B 133.

(69) Diehl, *op. cit.*, p. 216, B 75 - B 85.

(70) Petsas, *ArchEph* 1952, Chron., p. 9-10, fig. 20.

(71) L. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece* (1961), p. 89.

(72) P. Amandry, *BCH* 95 (1971), p. 615-619.

(73) *RE* VI, A 1 (1936), *s.v.* « Thespeia », col. 50.

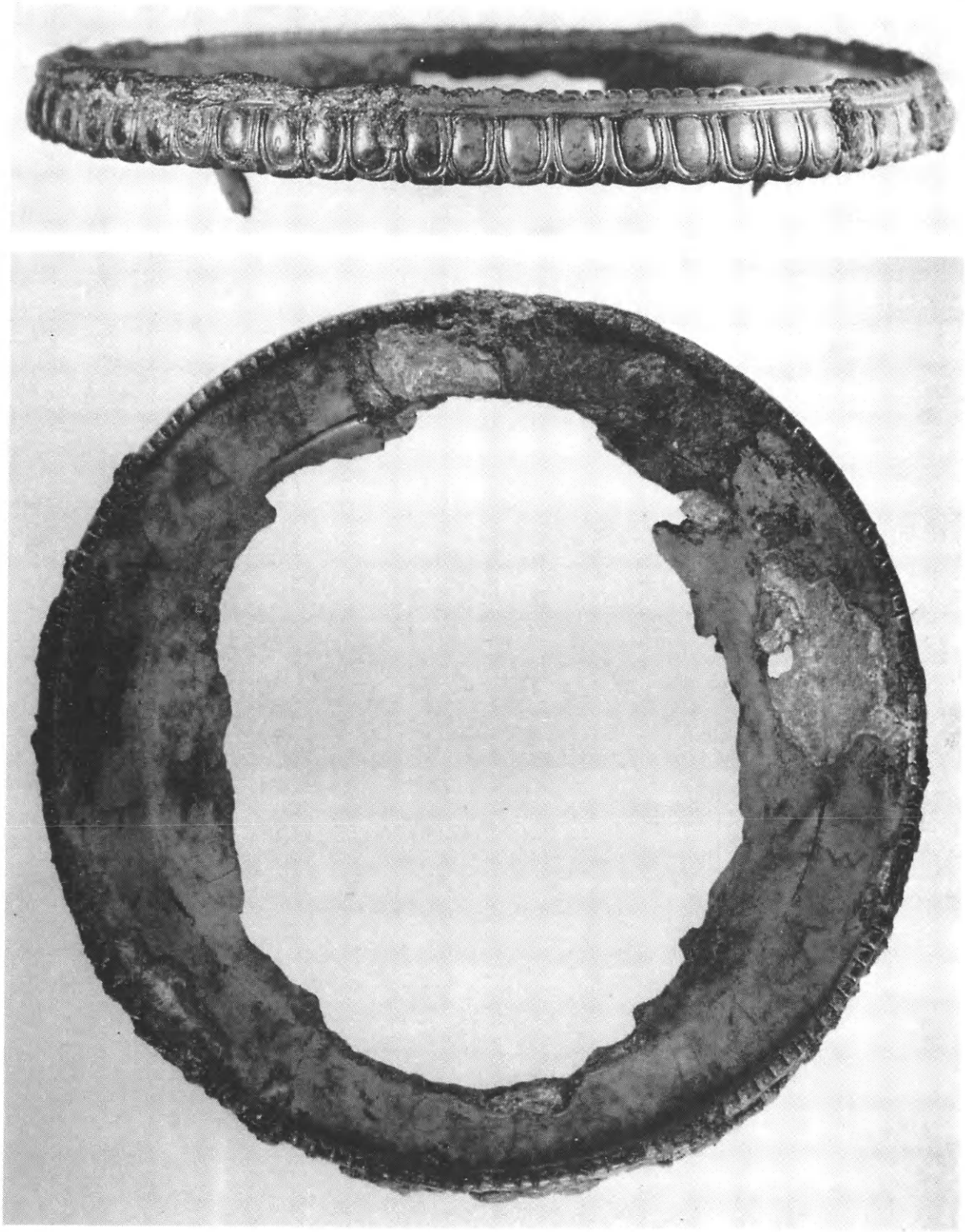

Fig. 15. — Lèvre d'hydrie **8**.

l'honneur du héros protecteur des gymnases et des jeux. D'ailleurs, le vase appartient typologiquement à cette catégorie d'hydries aux lignes simples, qui étaient fabriquées en série par les ateliers qui fournissaient ces prix aux sanctuaires (cf. *supra* p. 752, n. 68). Les parties coulées de l'hydrie 302 ressemblent beaucoup à celles des hydries de Providence (qui provient de Thèbes), de Vienne (Kunsthistorisches Museum, nº VI 3056), de Londres (British Museum, nº 67.5-8.719) et d'Athènes (Musée National, nº 13792, provenant de Phthia), toutes datées par Diehl du deuxième quart du Ve siècle[74]. L'hydrie de Saint Louis (City Art Museum)[75] est également semblable. L'atelier d'où proviennent ces hydries devait selon toute probabilité se trouver en Grèce centrale, peut-être à Thèbes. Deux de ces hydries, celle de Providence et celle de Votonosi, viennent respectivement de Thèbes et de Thespies. L'art du métal était florissant à Thèbes[76], et l'alphabet béotien de l'hydrie 302 vient confirmer cette hypothèse.

La découverte en Épire d'un vase donné en prix à un concours en l'honneur d'Héraklès à Thespies ne présente pas de difficulté d'interprétation. Comme le remarque P. Amandry[77], le prix appartenait désormais au vainqueur et il lui était loisible de le dédier aux dieux de sa patrie, ou de demander qu'on le déposât dans sa tombe. Les sources écrites ne mentionnent aucun cas d'invasion ou de pillage des Épirotes en Béotie à la fin du IVe ou au début du IIIe siècle. Il est évident que l'hypothèse selon laquelle un Épirote vainqueur à Thespies en aurait rapporté le prix dans sa patrie n'est pas la seule possible : entre l'époque où a eu lieu le concours (475-450 environ) et celle où a été réuni le trésor, près de deux siècles se sont écoulés, au cours desquels un bronze de valeur peut avoir connu bien des vicissitudes[78].

9. *Oenochoé* à bouche ronde, nº 294[79] (fig. 16).

Hauteur 0,11 ; diamètre de la lèvre 0,075 ; diamètre de la panse 0,105. Patine bleu-vert à laquelle se sont incorporées des concrétions d'une autre matière (calcaire?).

Le corps du vase est formé d'une seule tôle de bronze martelée. L'anse est coulée, avec une applique inférieure en forme de feuille ; l'applique supérieure, formée de deux bras terminés par des rouelles, s'applique au rebord de la lèvre auquel elle est fixée par deux rivets, tandis que la tige est surmontée d'une bobine.

10. *Oenochoé* à bouche ronde, nº 298[80] (fig. 17).

Hauteur conservée 0,136 ; diamètre de la lèvre 0,10 ; diamètre de la panse 0,13. Patine d'un vert vif, bleue par endroits. A l'intérieur du vase subsiste la couleur dorée du bronze.

(74) Diehl, *op. cit.*, p. 31-32, 217-218, B 107, B 109, B 110, B 115, pl. 9, 2-3, pl. 10, 1 et 3. — Amandry, *loc. cit.*, p. 617, VII-VIII, fig. 15.

(75) Mitten - Doeringer, *Master Bronzes*, nº 109, pl. à la page 111. La datation de D. von Bothmer (*Gnomon* 37 [1965], p. 603), autour de 400 av. J.-C., est trop basse.

(76) H. Blümner, *Die gewerbliche Thätigkeit der Völker des klassischen Altertums* (1869), p. 59.

(77) Amandry, *loc. cit.*, p. 621.

(78) Nous traiterons de la nature du trésor de Votonosi à la fin de cette étude.

(79) Verdélis, *loc. cit.*, p. 20, nº II, fig. 2.

(80) Verdélis, *loc. cit.*, p. 27, nº XVII, 4.

Fig. 16. — *Oenochoé* à bouche ronde **9**.

Fig. 17. — *Oenochoé* à bouche ronde **10**.

L'*oenochoé* était faite de deux tôles martelées ; il manque celle du bas, qui en constituait le fond plat. La forme du vase et l'anse sont semblables à celles du vase précédent.

Cette forme particulière d'*oenochoé* n'a eu qu'une diffusion restreinte, et limitée au Nord-Ouest et au Nord de la Grèce. Cette embouchure ronde, ce corps cylindrique avec un angle obtus à l'épaule, ce fond arrondi et cette anse avec une bobine en relief en haut et une feuille de lierre en bas se retrouvent en Épire dans trois vases provenant des nécropoles de Vitsa[81], deux provenant de tombes d'Ambracie, du ve siècle, et deux plus grands, découverts par Carapanos à Dodone. Des anses isolées appartenant à des vases du même type ont été trouvées à Dodone, à Olynthe et à Corinthe[82].

La comparaison des *oenochoés* de Votonosi avec celles de Vitsa, qui ont pu être datées grâce à d'autres offrandes trouvées en même temps, permet de les situer au milieu du ve siècle av. J.-C.

Il semble qu'on n'ait pas fabriqué ailleurs qu'à Corinthe des vases de terre cuite de la même forme[83]. Ce fait, ajouté à la répartition géographique des vases de bronze, dans la colonie corinthienne d'Ambracie et dans les régions fortement marquées par l'influence de l'art corinthien par l'intermédiaire de ses colonies, comme l'était l'Épire, et aussi la Macédoine par l'intermédiaire de Potidée, renforce l'hypothèse d'une origine corinthienne.

D'ailleurs, deux des vases de bronze, un de Vitsa et un d'Ambracie[84], portent à l'applique inférieure une *léontè* en relief qui correspond à celles des *oenochoés* trilobées qu'on attribue à Corinthe[85]. D'autre part, la feuille de lierre de l'applique inférieure constitue un décor courant des oenochoés à bec *(prochoi)* corinthiennes du ve siècle av. J.-C.[86].

11. *Oenochoé* en forme d'alabastre, n° 297[87] (fig. 18).

Hauteur 0,105-0,168 (avec l'anse) ; diamètre de la base 0,06. Patine bleu-vert. Réparation antique à la base où une plaque de tôle a été soudée sur une moitié de la surface. A l'origine, le vase avait une autre anse, fixée à la lèvre par deux rivets de bronze, dont l'un maintient encore en place un fragment de l'applique. L'anse actuelle est fixée par un rivet de fer, qui a marqué la lèvre de profondes traces d'oxydation.

Ni le corps piriforme ni la large lèvre horizontale ne portent de décor. L'anse, de section carrée, se termine par une applique très simple, en forme de cœur.

(81) *ArchDelt* 21 (1966), B 2, pl. 292 α.

(82) Dodone : Ἠπειρωτικὰ Χρονικά 10 (1935), pl. 20 β, n° 18. — Olynthe : *Olynthus* X, pl. LV, n° 661. — Corinthe : *Corinth* XII, pl. 49, n°s 522-523, du ve ou du IVe siècle. On a des parallèles du même type, de grande taille, et le plus souvent avec deux anses : deux ont été trouvés dans les tombes de Dervéni, et une dans la région de la tuilerie Allatini (Thessalonique) ; ils se trouvent au Musée de Thessalonique.

(83) Musée de Corinthe, inv. n° KP-242.

(84) *Oenochoé* de Vitsa, Musée de Jannina, inv. n° 5165. — *Oenochoé* d'Ambracie, Musée d'Arta, inv. n° 371.

(85) Cf. PAYNE, *Necrocor.*, pl. 45, 7 : *oenochoé* de bronze du Musée National d'Athènes, inv. n° 7588.

(86) On la rencontre dès le dernier quart du VIe siècle, par exemple sur des hydries du Nord du Péloponnèse : Cl. ROLLEY, *BCH* 87 (1963), p. 468, fig. 14-16.

(87) VERDÉLIS, *loc. cit.*, p. 20, n° III, fig. 3.

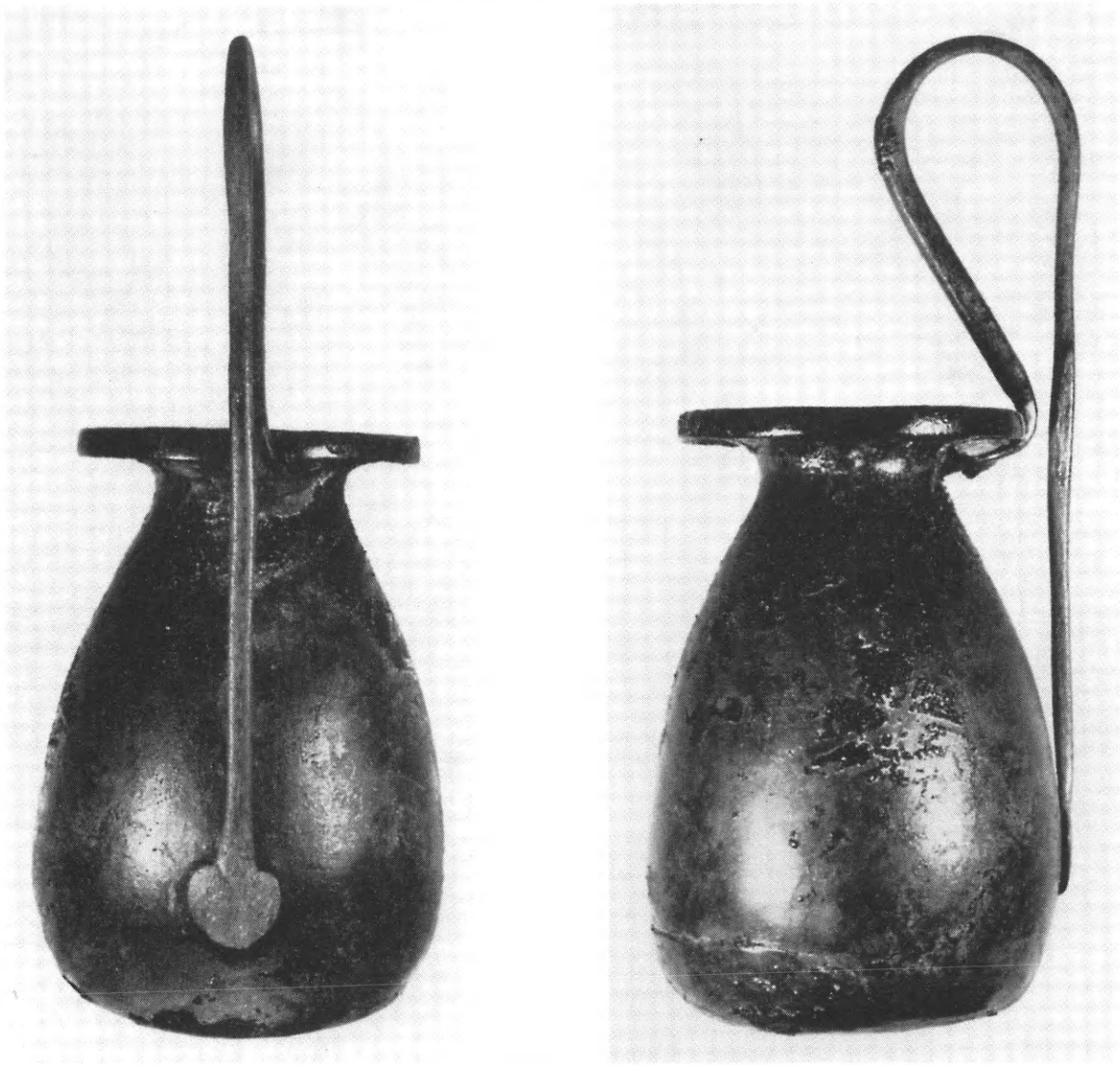

Fig. 18. — *Oenochoé* en forme d'alabastre **11**.

Cette forme de vase n'est pas très courante. Deux *oenochoés* semblables ont été trouvées dans une tombe, près de Bologne, postérieure au milieu du ve siècle[88]. C'est à la même époque, et plus précisément autour de 420, que l'on situe une *oenochoé* de bronze de l'Ashmolean Museum d'Oxford[89] (fig. 19), grâce aux vases attiques avec lesquels elle a été trouvée. Elle provient d'une tombe de l'ancienne Corinthe,

(88) K. Schumacher, *Beschreibung der Sammlung antiker Bronzen* (Karlsruhe, 1890), pl. X, 14-15, p. 104, n°s 557, 561.

(89) Inv. n°s 1889-1009. — W. Fröhner, *Collection H. Hoffmann, Catalogue des objets d'art* (1888), p. 115, n° 431. Hauteur 0,10 m.

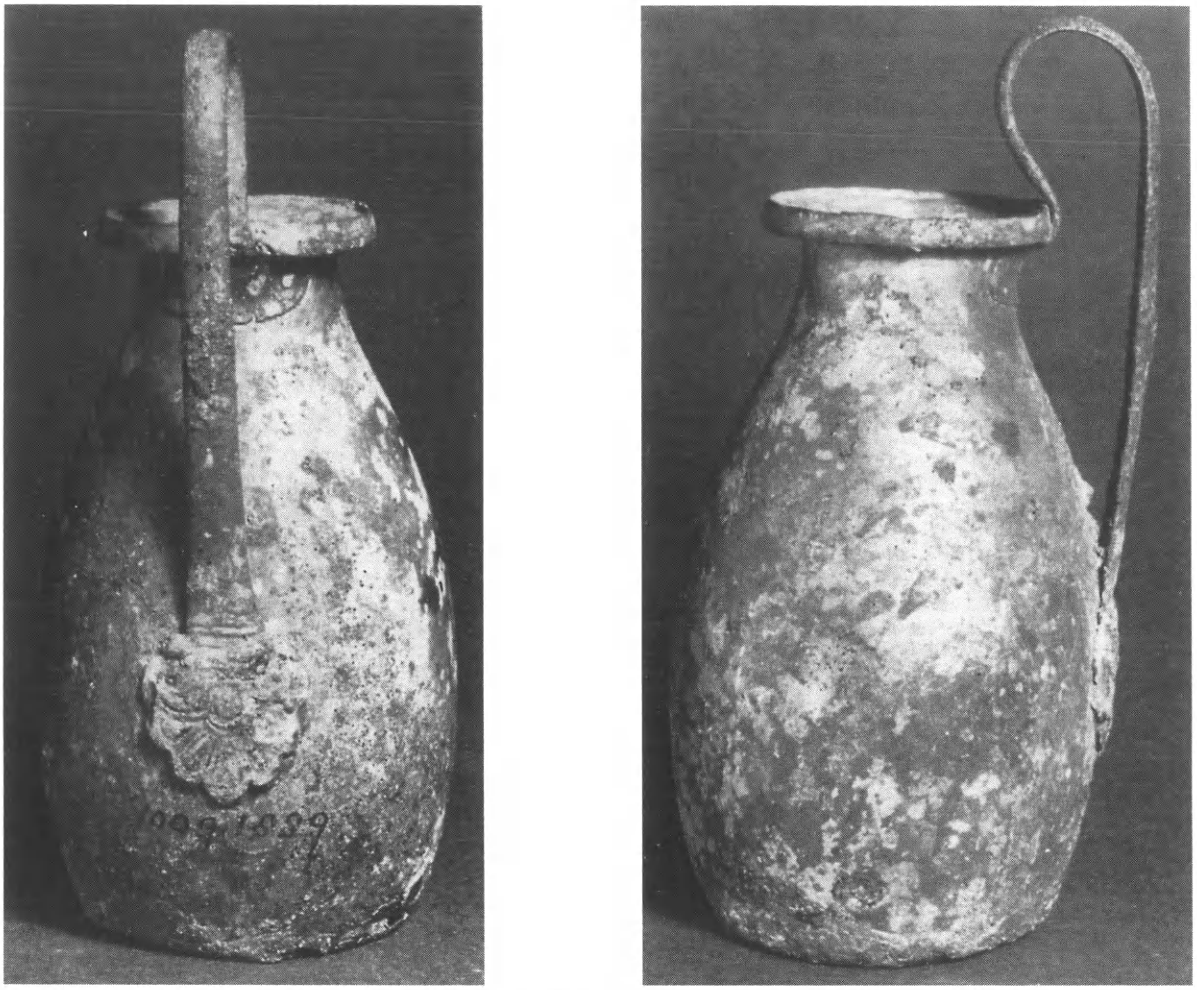

Fig. 19. — *Oenochoé* en forme d'alabastre (Ashmolean Museum, Oxford).

ainsi qu'une autre, qui est une variante du même type, avec une épaule anguleuse, un astragale autour de l'embouchure et une feuille de lierre à l'applique inférieure (inv. 1888-1008)[90]. Il est très probable qu'il s'agisse d'un type de vase corinthien :

(90) Pour la feuille de lierre sur les vases corinthiens, cf. *supra*, p. 756, n. 86. — L'*oenochoé* nos 1888.1008 est mentionnée par W. Fröhner, *op. cit.*, p. 115, no 430, hauteur 0,13 m. Dans la même tombe, on a trouvé dix-huit autres vases de bronze, trois miroirs, deux strigiles, une boucle et une bague. La fouille clandestine a eu lieu avant 1874 (cf. première page de la préface et p. 114-117, nos 419-446), date à laquelle ces trouvailles sont entrées dans la collection Hoffmann, qui a été vendue aux enchères et dispersée entre plusieurs musées en mai 1888. Le catalogue de l'Allard Pierson Museum d'Amsterdam (*Algemeine Gids*, 1937, p. 90, nos 785-787) mentionne un vase à parfum, une petite *prochous* à fond plat (nos 432-433 de Fröhner), ainsi qu'une coupe, tandis que les deux *oenochoés* en forme d'alabastre (nos 430-431 de Fröhner) sont entrées à l'Ashmolean Museum d'Oxford en 1889. Les vases de bronze de la tombe de Corinthe datent du ve et du ive siècle av. J.-C., et non pas seulement du ive comme voulait Fröhner. Leur nombre considérable et la coexistence de strigiles et de miroirs prouvent qu'il s'agissait d'un tombeau de famille, utilisé pendant des dizaines d'années. Parmi les objets illustrés par Fröhner, la petite *prochous* à fond plat no 433, la situle no 421 et le miroir avec une sirène sur le manche no 439, sont sûrement du ve siècle. Nous reviendrons plus loin sur cette trouvaille importante, à propos des coupes et des canthares à anses en ancre de Votonosi.

la statuette de prêtresse en bronze de Scutari (Albanie)[91], au Louvre, qui est de style corinthien, tient à la main droite un même vase, dont l'épaule forme un angle.

Une *oenochoé* de bronze du Metropolitan Museum de New York[92] (hauteur 0,166) est très proche de la première de l'Ashmolean Museum (fig. 19), et on trouve dès le ve siècle des imitations de ce type de vase dans la métallurgie de Campanie et d'Étrurie[93].

Enfin une *oenochoé* à anse surélevée de la collection de Mme Alexandra Mela[94] est d'un type apparenté; l'applique inférieure se termine en feuille de lierre, ce qui est peut-être un indice de l'origine corinthienne du vase.

L'*oenochoé* en forme d'alabastre de Votonosi doit être située dans les mêmes limites chronologiques, et plus précisément dans le troisième quart du ve siècle, puisque les vases dont la forme lui ressemble le plus sont ceux de la tombe de Bologne. Elle a probablement été fabriquée à Corinthe.

12. Phiale à omphalos, n° 292[95] (fig. 20).

Hauteur 0,029 ; diamètre 0,23. Par endroits, notamment à l'extérieur, la surface est demeurée lisse et a conservé la couleur brun-doré primitive, entre des plaques rugueuses de couleur bleue et verte. A l'intérieur, épaisse patine bleue. L'omphalos hémisphérique a été travaillé séparément ; le raccord est dissimulé, à l'intérieur, par un anneau plat soudé au fond du vase. Une anse circulaire, de section carrée, s'adapte à une applique en forme de palmette à onze feuilles, fixée à l'extérieur du vase. Les volutes sont en bas-relief ; elles sont reliées par une baguette horizontale ; des rivets occupent la place des yeux.

C'est à juste titre que Verdélis a situé cette phiale dans la deuxième moitié du ve siècle en la comparant à des palmettes et à des phiales d'Olynthe[96]. La phiale n° 571 d'Olynthe, en particulier, a à peu près les mêmes dimensions que celle de Votonosi, et un omphalos semblable; seules les proportions et la palmette de l'anse sont différentes. Robinson l'a datée de la première moitié du IVe siècle et, de fait, le rapport entre la hauteur et le diamètre[97] indique cette période. Des proportions analogues à celles de la phiale de Votonosi se retrouvent dans deux exemplaires que Luschey date du ve siècle : une phiale d'argent de Maïkop au Musée de Berlin[98] et

(91) J. Charbonneaux, *Les bronzes grecs* (1958), pl. XX, 1.

(92) G. Richter, *The Metropolitan Museum of Art. Greek, Etruscan and Roman Bronzes* (1915), p. 191, n° 495.

(93) Comstock - Vermeule, *op. cit.*, p. 370, n°s 516-517. — De Ridder, *Bronzes du Louvre*, II, pl. 98, n°s 2720, 2713. — *Atti Società Magna Grecia* XI-XII (1970/71), p. 125-126, pl. 4 b. — F. Magi, *La Raccolta Benedetto Guglielmi nel Museo Gregoriano Etrusco* II, *Bronzi* (1941), pl. 58, n°s 39-42.

(94) A. Andrioménou, *ArchAnAth* 3 (1970), p. 348, fig. 6. Hauteur 0,08 - 0,115 m.

(95) Verdélis, *loc. cit.*, p. 25, n° XI, fig. 12.

(96) *Olynthus* X, p. 183-184, pl. 39-42.

(97) Selon H. Luschey, *Die Phiale* (1939), p. 40, au ve s., le rapport entre la hauteur et le diamètre des phiales est d'environ 1:7. Il est de 1:7,9 dans celle de Votonosi. Au cours du IVe siècle, la phiale devient plus basse (1:10), mais on remarque concurremment un retour aux proportions archaïques (1 : 4) ; la coupe n° 571 d'Olynthe, avec un rapport hauteur-diamètre de 1 : 8,35, se situe bien au IVe siècle.

(98) N° 30221 a, diamètre 0,162, hauteur 0,026. Rapport hauteur-diamètre 1 : 7. — Luschey, *op. cit.*, p. 138, n° 2, p. 142, 162, schéma 12 et fig. 12.

Fig. 20. — Phiale à omphalos **12**.

une phiale du Musée archéologique de Königsberg[99], qui présente exactement les mêmes proportions que celle de Votonosi (1 : 7,9) et dont l'omphalos est entouré de façon identique, à l'intérieur de la coupe, par trois bandes concentriques. Très proches également sont deux phiales à figures rouges, du ve siècle, l'une à Berlin et l'autre à Boston, où le rapport hauteur : diamètre est respectivement de 1 : 7,65 et de 1 : 7,62[100].

La palmette de la phiale de Votonosi porte onze feuilles détachées; la feuille médiane dépasse en hauteur les autres, dont les extrémités arrondies s'inclinent insensiblement vers le bas. Verdélis a déjà fait le rapprochement avec les palmettes de l'Erechtheion[101], où l'on se trouve, cependant, à un stade plus avancé de l'évolution, puisque les feuilles sont franchement recourbées vers le bas. Beaucoup plus proches sont les palmettes estampées de coupes à vernis noir de l'Agora d'Athènes, qui datent du troisième quart du ve siècle[102]. Ces rapprochements nous amèneraient à proposer pour la phiale de Votonosi une date proche de 425 av. J.-C.

Fig. 21 *a*. — Coupe **13** : profil.

13. Coupe, n° 305 α [103] (fig. 21 *a* et *b*).

Hauteur 0,042 ; diamètre de la lèvre 0,118 ; diamètre de la base 0,056. Surface brillante d'un brun doré avec des taches bleu sombre. A l'intérieur, au centre, omphalos de faible hauteur. A l'extérieur, deux filets en relief, juste au-dessous de la lèvre. Les anses, fixées au moyen d'appliques en forme de feuilles arrondies, s'élèvent à peine plus haut que la lèvre du vase. La base conique est basse et enserre le fond presque plat de la coupe, décoré de deux cercles concentriques en relief.

Pour la forme de cette coupe, on comparera des vases de l'Agora d'Athènes (*The Athenian Agora* XII, fig. 5, n°s 493 à 495), en particulier le n° 495 qui date

(99) Luschey, *op. cit.*, p. 40, n. 248. — R. Lullies, *Antike Kleinkunst in Königsberg* (1935), pl. 30, n° 191.

(100) Coupe de Berlin F 2310, du peintre de Télèphe, de 460 av. J.-C. environ, diamètre 0,21, hauteur 0,03 : *CVA* Berlin 3, pl. 135, 1-3. — Luschey, *op. cit.*, fig. 11. — Phiale de Boston, attribuée au « peintre de la phiale de Boston », de 430 av. J.-C. environ, hauteur 0,34, diamètre 0,249 : L. Caskey - J. Beazley, *Attic Vase Painting in the Museum of Fine Arts* I (1931), p. 54, n° 62, pl. 29.

(101) J. M. Paton, *The Erechtheum* (1927), p. 51, fig. 33.

(102) *The Athenian Agora* XII, pl. 47, n°s 635 et 1197.

(103) Petsas, *loc. cit.*, p. 9, fig. 18 en haut.

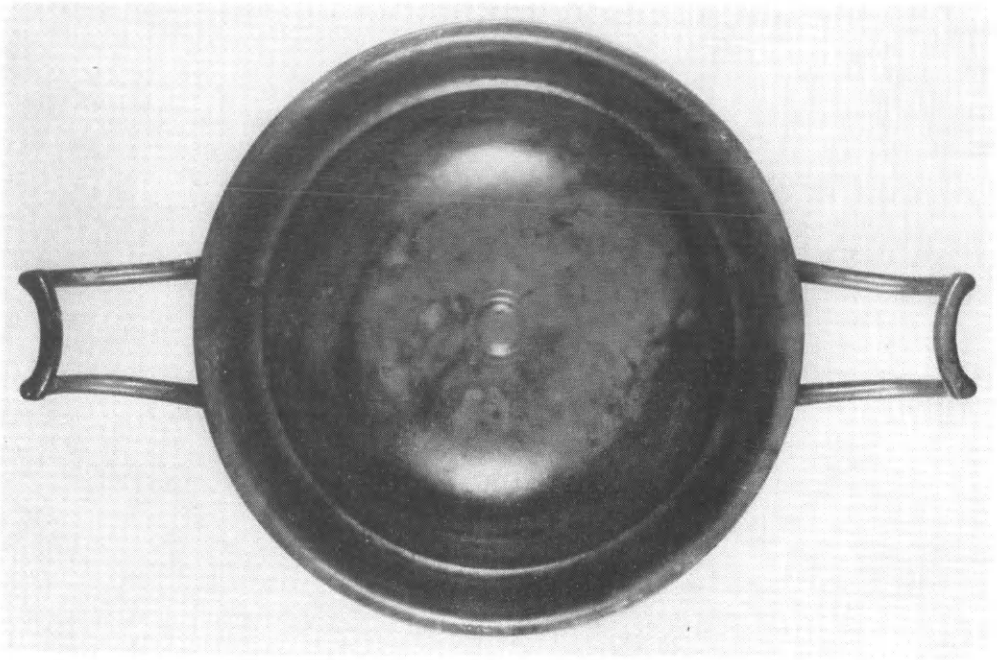

Fig. 21 *b*. — Coupe **13** : intérieur.

Fig. 22. — Coupe (Musée Bénaki, Athènes).

Fig. 23. — Coupe **14**.

d'environ 420 av. J.-C. et présente le même rapport entre la hauteur de la lèvre et la profondeur du récipient. Le Musée Bénaki possède une coupe de bronze semblable[104] (fig. 22), ornée à l'intérieur, autour de l'omphalos, de palmettes gravées du même type que celles de la coupe nº 305 β (*infra*, **14**). La coupe **13** doit donc être datée entre 420 et 410 av. J.-C.

(104) Nº d'inv. 8038. Hauteur 0,047, diamètre 0,12. Achetée en 1934 chez l'antiquaire Martinos, provenant de Macédoine.

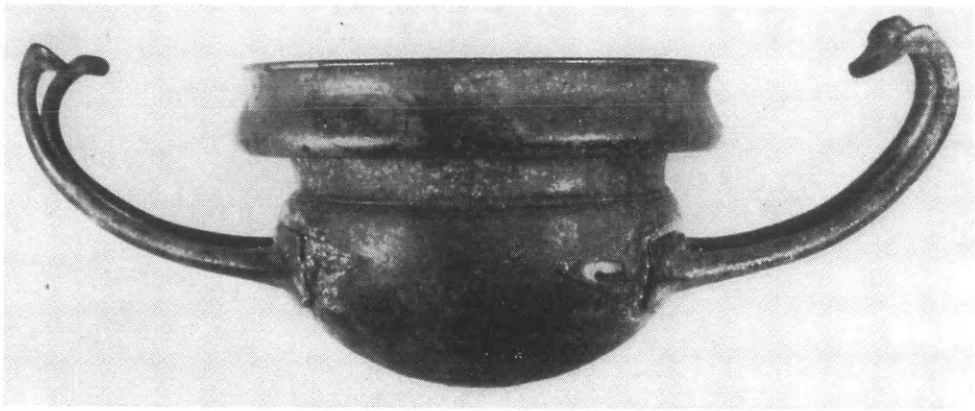

Fig. 24. — Coupe cantharoïde **15.**

14. Coupe, nº 305 β[105] (fig. 23).

Hauteur 0,056 ; diamètre de la lèvre 0,121 ; diamètre de la base 0,055. Il manque des petits fragments au-dessous de la lèvre. Le métal est de couleur brun doré à l'extérieur et de teinte verte sur presque toute la face intérieure.

L'extérieur de la coupe est semblable à celui de la coupe précédente. A l'intérieur, l'omphalos est orné d'une rosace gravée inscrite dans un cercle, autour duquel cinq palmettes sont disposées en étoile.

Une coupe du même type, avec une vasque hémisphérique, mais sans lèvre, provenant de Galaxidi, se trouve à l'Allard Pierson Museum d'Amsterdam[106] (inv. nº 790). Des coupes de céramique à vernis noir de même forme apparaissent au début du dernier quart du Ve siècle et continuent à être fabriquées au cours du IVe siècle[107].

Enfin, le même procédé de décoration de l'omphalos et de la zone qui l'entoure se retrouve sur des coupes de l'Agora d'Athènes[108], datées d'environ 430-410 av. J.-C.

15. Coupe cantharoïde, nº 299[109] (fig. 24).

Hauteur conservée 0,065 ; diamètre de la lèvre 0,09. Il manque la base, une partie de l'ancre d'une anse et des fragments des appliques en forme de feuilles. Patine vert clair. Par endroits subsiste la couleur primitive du bronze.

16. Coupe cantharoïde, nº 303 α (fig. 25).

Hauteur 0,068 ; diamètre de la lèvre 0,097 ; diamètre de la base 0,055. Par endroits, patine vert clair. La surface de l'intérieur est brillante.

(105) Petsas, *loc. cit.*, p. 9, fig. 18.

(106) Allard Pierson Museum, *Algemeine Gids* (1937), p. 90, pl. XXXVIII. Hauteur 0,05 m.

(107) *The Athenian Agora* XII, pl. 27, nº 617, fig. 6, nos 612 et 617, environs de 420-410 av. J.-C. Pour le profil de la base, *ibid.* fig. 6, nº 588, et pl. 26, nº 583, 430-410 av. J.-C. environ. — *Clara Rhodos* II (1932), p. 122-123, fig. 4-5. — *Olynthus* V, pl. 148, nº 511.

(108) *The Athenian Agora* XII, pl. 26 et 54, nos 580 et 583.

(109) Verdélis, *loc. cit.*, p. 26, nº XIII, où il passe en revue tous les types de coupes de Votonosi ; il les attribue à l'atelier de Corinthe, mais les date trop bas, à la fin du IVe et au début du IIIe siècle.

Fig. 25. — Coupe cantharoïde **16.**

Fig. 26. — Coupe cantharoïde **17.**

17. Coupe cantharoïde, nº 303 β (fig. 26).

Hauteur 0,072 ; diamètre de la lèvre 0,095 ; diamètre de la base 0,055. A l'intérieur, la surface est couverte d'une patine bleu vert, tandis qu'à l'extérieur, la couleur primitive du bronze subsiste, dans une gamme de plusieurs teintes.

18. Coupe cantharoïde, nº 304 α (fig. 27).

Hauteur 0,06 ; diamètre de la lèvre 0,085 ; diamètre de la base 0,048. La surface extérieure est d'un brun doré brillant, avec de légères traces de patine verte ; à peu près la moitié de la surface intérieure est recouverte d'une patine bleu sombre. Une des anses est plus petite

Fig. 27. — Coupe cantharoïde **18**.

que l'autre et ses appliques ne correspondent pas aux traces qui subsistent ; il s'agit d'une restauration antique. Du point de vue technique, il est intéressant de noter que le contour de l'applique en forme de feuille avait été gravé comme repère pour la soudure des anses.

Les coupes cantharoïdes **15** à **18** sont du même modèle, à de légères variantes près. Elles sont constituées de quatre éléments coulés : les deux anses et la base, soudées au corps du vase. Des moulures convexes et concaves alternent sur la lèvre et sur la base en forme d'anneau. Les appliques des anses ont la forme de feuilles pointues, avec ou sans nervures en relief. Les anses partent du milieu de la panse et s'élèvent au-dessus du rebord de la lèvre ; au point le plus élevé, les deux tiges se replient vers l'intérieur pour former une ancre légèrement inclinée en direction de la lèvre. A la face inférieure du pied du vase, il y a en général deux cercles concentriques autour d'un point central.

L'évolution de ce type de coupe, dont l'apparition date de 390-380 et la pleine floraison du milieu du IVe siècle, a été étudiée en détail dans la publication des vases à vernis noir de l'Agora d'Athènes[110]. Par comparaison avec des coupes de terre cuite d'Olynthe[111] et de l'Agora d'Athènes[112], les coupes cantharoïdes de Votonosi doivent se placer au deuxième quart du IVe siècle.

On n'a pas encore résolu la question de l'origine des coupes de bronze du IVe siècle. W. Lamb[113] a présenté l'hypothèse d'une origine corinthienne, à cause du grand nombre de ces coupes qui proviennent de Galaxidi, dans les collections du British Museum[114]. Cette hypothèse trouve un appui dans la présence de sept types différents de coupes parmi les vases de bronze de la collection Hoffmann, provenant de Corinthe. Par conséquent, il est probable que Corinthe était l'un des centres de production de ces objets très répandus.

Six coupes semblables du Musée National d'Athènes, ainsi qu'une coupe du Musée Canellopoulos nº 118 (hauteur 0,06; diamètre 0,108), sont de provenance inconnue.

19. Canthare en calice, nº 300[115] (fig. 28).

Hauteur 0,078 ; diamètre de la lèvre 0,087 ; diamètre de la base 0,045. Une des anses est une réplique moderne, qui remplace l'anse primitive disparue. Patine verte ; par endroits est conservée la surface noire et brillante. Le vase est formé de quatre éléments coulés et soudés ensemble. Les anses en anneau portent des excroissances pour faciliter la préhension. A la face inférieure concave de la base sont gravés deux cercles concentriques autour d'un point central.

Ce canthare est peut-être unique parmi les vases de bronze[116], à cause de la forme très particulière de ses anses. Un canthare de bronze, trouvé à Gornjani en Bulgarie[117] dans une tombe du milieu du IVe siècle, a le même calice et la même base, mais ses anses sont du même type que celles des vases du groupe précédent (**15** à **18**). Quant aux cantharès d'argent de Dervéni[118], qui sont de même forme, mais de proportions

(110) B. Sparkes - L. Talcott, *The Athenian Agora* XII : *Black and Plain Pottery* (1970), p. 117-118.

(111) *Olynthus* XIII, pl. 189, nos 506 et 522 ; pl. 184, nº 513.

(112) *The Athenian Agora* XII, pl. 28, nos 652, 653, 658, etc. Pour le type de la lèvre, cf. B. B. Shefton, *Archaeological Rep.* 1969-70, p. 61-62, fig. 19-20, qui publie une coupe à vernis noir semblable, du Musée de l'Université de Newcastle-upon-Tyne.

(113) *Greek and Roman Bronzes*, p. 185-186.

(114) *Greek and Roman Bronzes*, p. 185, n. 6.

(115) Verdélis, *loc. cit.*, p. 26, nº XIII, fig. 14. Lors des travaux de restauration effectués en 1970, on s'est aperçu que la seule anse existant, nº 316 β, appartenait au canthare nº 300.

(116) Pour des exemples assez proches, en céramique, cf. *The Athenian Agora* XII, pl. 29, nos 712-714, de 325-310 av. J.-C. environ. — Vases d'Amphipolis, K. Romiopoulou, *ArchEph* 1964, p. 100, fig. 8 α, de 350-300 environ. — Vases du Céramique, *AM* 85 (1970), pl. 54, 2, nº 7, de la fin du IVe ou du début du IIIe siècle.

(117) *BullInstArchBulg* 11 (1937), p. 209, fig. 188.

(118) *ArchDelt* 18 (1963), *Chron.*, pl. 228 α. — Pour des types correspondants en céramique, cf. *The Athenian Agora* XII, pl. 28, nos 675-677.

Fig. 28. — Canthare en calice **19**.

plus élancées, ils sont peut-être plus récents que celui de Votonosi, qui date très probablement du troisième quart du IVe siècle av. J.-C.

On retrouve la forme des canthares de Dervéni dans une coupe de bronze sans anses de Divritsa de Gortynie[119], qui porte une dédicace à Korè.

20. Coupe, nº 304 β[120] (fig. 29).

Hauteur 0,056 ; diamètre de la lèvre 0,08 ; diamètre de la base 0,044. Surface brillante brun foncé avec quelques traces de patine verte. La panse hémisphérique repose sur une base à double moulure. Ses anses sont en ancre, avec de simples appliques en forme de feuilles.

Un assez grand nombre de vases de cette forme élégante sont parvenus jusqu'à nous, tant en bronze qu'en argent, ainsi que des imitations en terre cuite à vernis noir. Tous les exemplaires qui peuvent être datés dans ces trois catégories sont du IVe siècle. Ainsi, deux coupes de bronze de ce type ont été trouvées à Vitsa[121] dans deux tombes

(119) Musée National d'Athènes nº 7957. — *PraktAE* 1891, p. 25.

(120) Petsas, *loc. cit.*, p. 9, fig. 18.

(121) Photographies du vase de la tombe 147/1971 dans *ArchAnAth* 6 (1973), p. 216, fig. 3, *BCH* 98 (1974), p. 631, fig. 136, *Arch. Reports* 1973/74, p. 25, fig. 44. — On a trouvé une coupe semblable à Izbište en Yougoslavie, datée du IIIe siècle av. J.-C. ; L. Popović - D. Mano-Zisi, *Antička Bronza u Jugoslaviji* (1969), nº et fig. 58.

Fig. 29. — Coupe **20**.

du IVe siècle. Il en existe une semblable, parmi les vases de bronze de la collection Hoffmann qui proviennent d'une tombe de Corinthe[122]. Des trois exemplaires en argent[123], celui de Kozani date également du IVe siècle.

Parmi les exemplaires de terre cuite[124], une coupe à vernis noir de l'Agora d'Athènes[125] est datée avec certitude de 325 environ. C'est donc au IVe siècle qu'il faut situer aussi la coupe de Votonosi.

21. Cotyle, nº 295[126] (fig. 30).

Hauteur 0,079 ; diamètre de la lèvre 0,08 ; diamètre de la base 0,044. Une des anses est moderne. Le vase a été recollé et complété en plusieurs endroits de la panse et de la lèvre. Patine d'un vert vif ; par endroits subsiste la surface primitive, d'un noir ou d'un brun doré brillants.

Le corps du vase, martelé en forme de calice, s'insère dans la base ; celle-ci porte une moulure convexe au-dessus d'un anneau ; à la face inférieure de la base, la couronne plate de la circonférence entoure des bandes concentriques, alternativement en relief et en creux. Les anses coulées sont de section octogonale et sont fixées au vase au moyen d'appliques rondes.

(122) Fröhner, *Collection Hoffmann*, p. 115, nº 426, pl. XXXIII, hauteur 0,058.

(123) L'une au Metropolitan Museum de New York, provenant du Nord de l'Italie : Richter, *Handbook of the Greek Collection*, p. 127, fig. 107 b. — Une autre provenant de Taman, en Russie : *AA* 1913, col. 185, fig. 13. — Coupe d'argent de Kozani : *ArchEph* 1948/49, p. 93, fig. 8. — Il y a une coupe de bronze de même forme à Oxford, Ashmolean Museum, nº 1971.906.

(124) *Clara Rhodos* II (1932), p. 147, fig. 25 et p. 155, fig. 38.

(125) *The Athenian Agora* XII, 1, p. 285, nº 689, pl. 28. Hauteur 0,072, diamètre 0,105.

(126) Verdélis, *loc. cit.*, p. 26, nº XII, fig. 13.

Fig. 30. — Cotyle **21**.

Cette forme est assez courante dans la céramique attique et corinthienne[127]. Elle est représentée aussi dans les trouvailles d'Olynthe. L'évolution de ce type de cotyle, du début du IVe siècle à l'époque hellénistique, a été étudiée en détail[128]. L'exemplaire de Votonosi date à coup sûr de la deuxième moitié du IVe siècle.

Un cotyle de bronze exactement semblable a été trouvé en 1971 dans une tombe d'enfant à Vitsa de Zagori[129]. L'identité des formes et des dimensions ne laisse aucun doute sur la communauté d'origine des deux vases. Le cotyle de Vitsa porte à l'extérieur, au-dessous de la lèvre, les lettres KOP en pointillé. Il s'agit probablement d'une marque de caractère commercial. La restitution κορ(ίνθιον) est très tentante, et peut-être pas invraisemblable, si l'on tient compte du fait qu'un grand nombre des trouvailles de Vitsa sont des œuvres de l'artisanat corinthien et, d'autre part, que parmi les vases de bronze corinthiens de la collection Hoffmann, il y avait très probablement un cotyle semblable[130].

(127) Agora d'Athènes : des coupes à vernis noir absolument identiques sont datées d'environ 330-320 av. J.-C. : *The Athenian Agora* XII, p. 260, pl. 17, nos 352-353. — Corinthe : *Hesperia* 20 (1951), pl. 93 D. — Olynthe : *Olynthus* XIII, pl. 202, nos 583 et 590.

(128) Ph. Zaphiropoulou, *BCH* 94 (1970), p. 430. La forme du no 27, p. 432, fig. 67, est très proche de celle du nôtre.

(129) *ArchAnAth* 6 (1973), p. 217, fig. 5. — *Arch. Reports* 1973/74, p. 24, fig. 43. — *BCH* 98 (1974), p. 631, fig. 137.

(130) Fröhner, *Collection Hoffmann*, p. 115, no 428. Hauteur 0,083.

Fig. 31. — Passoire **22**.

22. Passoire, nº 301[131] (fig. 31).

Hauteur 0,035 ; diamètre 0,085 ; longueur 0,19. Patine vert-bleu. Deux réparations antiques : un raccord de plomb à la plaquette perforée et des rivets de consolidation à la base du manche. L'objet est constitué de trois parties : la passoire proprement dite, martelée, dont les trous forment une figure hélicoïdale, une couronne coulée, et un manche en bandeau se terminant en col et tête de cygne.

Cette passoire a été datée par Verdélis de l'époque hellénistique; mais en réalité elle date du IVe siècle, pour trois raisons :

(131) Verdélis, *loc. cit.*, p. 26, nº XIV, fig. 15.

Fig. 32. — Passoire (Musée Bénaki, Athènes, n° 8048).

1. On a trouvé à Taman, en Russie[132], dans une tombe de la fin du IVe siècle, une passoire d'argent, dont le manche est semblable, sauf que le cou du cygne est replié sur lui-même.

2. Des cuillers d'argent munies d'un manche semblable ont été découvertes dans une tombe de 330-320 environ à Potidée, et d'autres à Taman[133].

3. De part et d'autre de l'attache du manche, on remarque de petites excroissances, qui n'existent pas dans les passoires du Ve siècle, mais qu'on retrouve dans celle que nous étudions ci-dessous (**23**), qui date de la fin du IVe siècle.

Le type de la passoire **22** semble apparaître au début du Ve siècle. Dans une tombe de Cavallino (Lecce), on a trouvé une passoire[134] (longueur 0,275, diamètre 0,13), ornée de palmettes gravées à la partie inférieure de l'applique du manche; d'après le style de ces palmettes, d'une part, et d'après les autres vases de bronze trouvés dans la même tombe, d'autre part, la passoire a été datée de 500-480 av. J.-C. Le Musée Provincial de Lecce possède cinq autres passoires du Ve siècle[135]. L'une des quatre passoires incomplètes trouvées à Olympie[136], dans les fouilles de 1962-63, porte une dédicace qui a permis de la situer dans la première moitié du Ve siècle. Une passoire de provenance inconnue, au Louvre[137] (longueur 0,255, diamètre 0,12),

(132) *AA* 1913, col. 185-186, fig. 12.

(133) Potidée : *ArchDelt* 21 (1966), B 2, pl. 361 δ. — Taman : *AA* 1913, col. 185, fig. 11.

(134) P. E. Arias, *RM* 76 (1969), p. 3, pl. 1 (3). 4 (3).

(135) G. delli Ponti, *I bronzi del Museo Provinciale di Lecce* (1973), nos 52 et 54-57, pl. XXXVI-XXXVIII.

(136) *ArchDelt* 18 (1963), B 1, p. 109. — *ArchDelt* 19 (1964), B 2, p. 169, pl. 173 α-β.

(137) De Ridder, *Bronzes du Louvre* II, pl. 108, n° 3081.

qui porte aussi une palmette à l'attache du manche, doit être contemporaine de celle de Cavallino. Parmi les vases corinthiens de la collection Hoffmann figuraient deux passoires, de 0,26 et 0,22 m de longueur[138]; il n'est pas impossible que la première soit à identifier avec celle du Louvre. Le Musée Bénaki, à Athènes, possède deux passoires jumelles, dont la provenance est inconnue (fig. 32); elles dateraient également du ve siècle[139]. Le Musée National d'Athènes en compte deux autres, probablement du ive siècle, l'une de Dodone, dans la collection Carapanos[140] et l'autre de Tanagra (inv. no 7993); elles portent une seconde anse de section triangulaire diamétralement opposée à la première. Une autre passoire semblable a été trouvée en Apulie[141], et on a des répliques étrusques d'objets de ce type[142].

D'après la répartition géographique et l'ancienneté des exemplaires cités ci-dessus, nous tendons à attribuer une origine péloponnésienne à ce type de passoire.

23. Passoire, no 4902[143] (fig. 33).

Hauteur 0,025 ; diamètre de la lèvre 0,109 ; longueur 0,207. Patine d'un vert profond. Corrodée par endroits. Coulée d'une seule pièce.

Les deux anses sont en forme de col de cygne, replié pour faciliter la préhension ; la tête est traitée avec beaucoup de naturel. Les trous de la passoire forment une étoile à huit branches.

Verdélis a daté cette passoire du vie siècle. Mais une passoire d'argent absolument identique a été trouvée en 1965 dans une tombe de Potidée avec d'autres vases qui datent de la fin du ive siècle[144].

Une autre passoire de bronze semblable se trouve au Musée Canellopoulos (inv. no 192, diamètre 0,098 et longueur 0,205).

Le Musée de Jannina possède une anse d'une autre passoire semblable, provenant de Dodone (inv. no 631).

La ressemblance des trois exemplaires intacts, aussi bien pour les dimensions que pour les détails de fabrication, conduit à les attribuer à un même atelier et à les dater de la fin du ive siècle.

24. Phiale, no 293[145] (fig. 34).

Hauteur 0,083 ; diamètre de la lèvre 0,157 ; diamètre de la base 0,05. Une patine rugueuse, tantôt bleue et tantôt verte, recouvre une partie de la surface ; par endroits apparaît encore la couleur brun doré du bronze.

(138) Fröhner, *Collection Hoffmann*, p. 116, nos 436-437.

(139) Inventaire no 8048 ; longueur 0,22, diamètre 0,114, hauteur 0,036. Inventaire no 8049 ; longueur 0,232, diamètre 0,114, hauteur 0,038. Elles ont été achetées en 1933, chez Orphanidès.

(140) C. Carapanos, *Dodone et ses ruines* (1878), pl. XXIV, 2.

(141) F. Lo Porto, *La Collezione Polese nel Museo di Bari* (1970), pl. XLVI, no 291.

(142) K. Schumacher, *Beschreibung der Bronzen* (Karlsruhe), p. 93, no 500, pl. XII, 2.

(143) Verdélis, *loc. cit.*, p. 27, no XV, pl. I. — La passoire no 4902 a été transférée à Jannina en même temps que le miroir no 4 ; cf. p. 730.

(144) M. Karamanoli-Siganidou, *ArchDelt* 21 (1966), B 2, pl. 361 δ.

(145) Petsas, *loc. cit.*, p. 8, fig. 15.

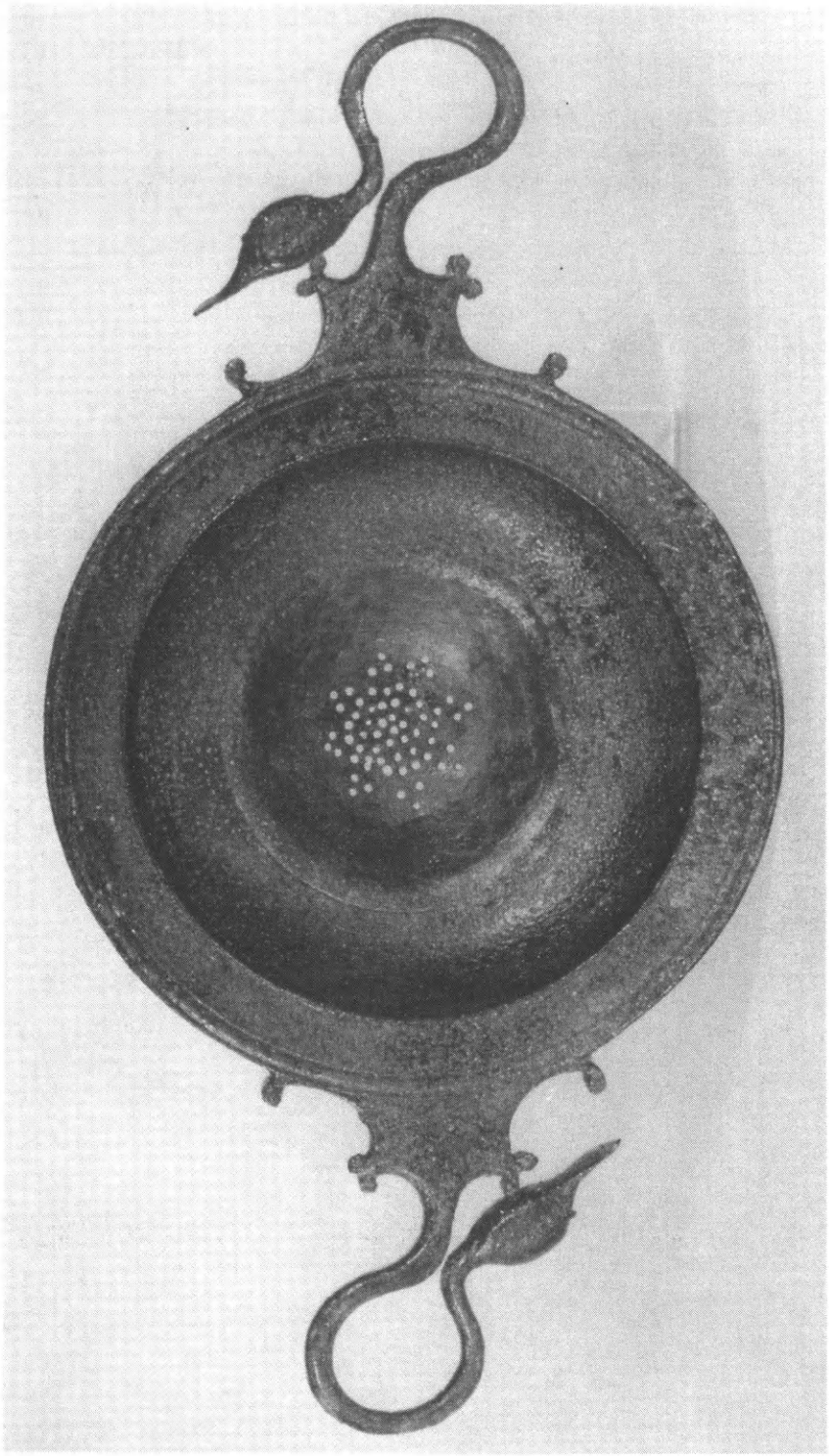

Fig. 33. — Passoire **23**.

Fig. 34. — Phiale **24**.

La coupe est plus qu'hémisphérique et légèrement conique. Elle repose sur une base circulaire coulée, ornée de moulures convexes étagées ; la face inférieure porte des cercles en creux. La paroi du vase se termine en haut par une lèvre plate et étroite, soulignée par deux groupes de filets en relief, à peine marqués.

Cette coupe profonde peut être datée du IVe siècle, grâce à des trouvailles bien datées d'autres régions. Une coupe semblable a été trouvée dans la tombe B de Dervéni (330-300 environ)[146] et une autre dans une tombe familiale à ciste de la deuxième moitié du IVe siècle à Kastritsa (province de Jannina)[147]. Dans ce cas aussi se vérifie l'observation de Luschey[148], selon laquelle on revient parfois, au IVe siècle, aux coupes profondes de l'époque archaïque, qui, elles, étaient dépourvues de base.

25. Paire d'anses mobiles à palmettes, nº 314 α[149] (fig. 35 a-b, 36 g-h).

Diamètre de l'anse 0,054 ; hauteur de la palmette 0,035. Patine bleu-vert clair. Appartenait probablement à une *lékanis*[150]. Les palmettes étaient fixées à la paroi du vase par un rivet qui en traversait le cœur.

Le type de la palmette, à onze feuilles avec celle du milieu légèrement accentuée, indique comme date le début du Ve siècle[151].

(146) *ArchDelt* 18 (1963), B 2, pl. 228 δ.
(147) *ArchDelt* 21 (1966), p. 288, pl. 290 δ, Musée de Jannina, inv. nº 4286.
(148) Luschey, *Die Phiale*, p. 40.
(149) Verdélis, *loc. cit.*, p. 21, nº IV, fig. 4 α, γ.
(150) Comme la *lékanis* de Londres, voir p. 733 et n. 10.
(151) Même disposition des palmettes dans les nos 1, 2 et 5 de ce catalogue.

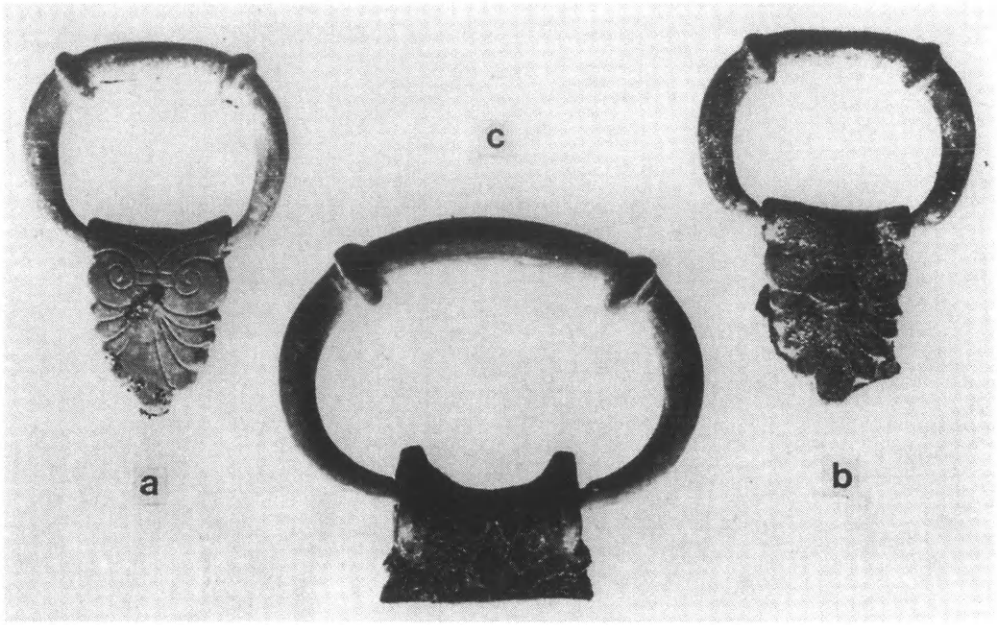

Fig. 35. — Anses **25** et **26**.

26. Anse, n° 314 β[152] (fig. 35 c).

Diamètre de l'anse 0,083. Du même type que les précédentes. La palmette est cassée.

27-28. Deux anses mobiles en forme d'*oméga*, n°s 315 α-β (fig. 36 a, c).

Diamètre max. 0,043 et 0,034, respectivement.

Ces anses étaient placées sur le couvercle ou sur le bord de miroirs à boîte du IVe siècle av. J.-C.[153].

29. Anse ronde, n° 315 γ (fig. 36 e).

Diamètre 0,022. Appartenait à un miroir ou à une phiale[154].

30. Anse verticale d'alabastre n° 317 α (fig. 36 b).

Longueur 0,083. Appartenait à un alabastre du type de notre n° 12.

(152) VERDÉLIS, *loc. cit.*, p. 21, n° IV, fig. 4 β.
(153) COMSTOCK - VERMEULE, *op. cit.*, p. 250 sq., n°s 360, 363, 366, 368, 370, tous du IVe siècle.
(154) COMSTOCK - VERMEULE, *op. cit.*, p. 259, n° 373, de 325 av. J.-C. environ.

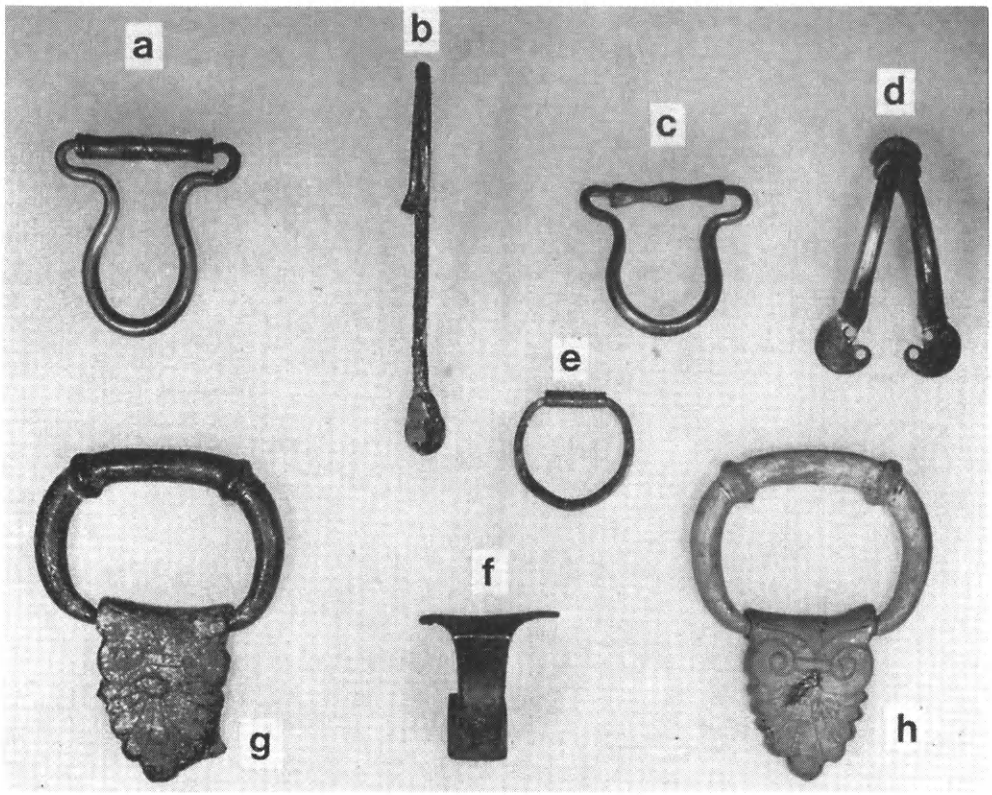

Fig. 36. — Anses **25** et **27** à **32**.

31. Anse double à nœud d'Hercule, nº 317 β (fig. 36 d).

Longueur 0,05. Conserve la couleur dorée du bronze.

Cette anse appartenait très probablement à un petit canthare de bronze. Ce type est connu par les vases de terre cuite à vernis noir de l'Agora d'Athènes, de la fin du IVe siècle[155].

32. Anse de tasse, nº 316 (fig. 36 f).

Longueur 0,032. Patine verte. Anse en bandeau semi-circulaire, se terminant en haut par deux bras pointus et, en bas, par une applique carrée.

Cette anse appartenait probablement à une tasse du Ve siècle av. J.-C.[156].

(155) *The Athenian Agora* XII, pl. 29, nos 715-717, de 325-310 environ.

(156) COMSTOCK - VERMEULE, *op. cit.*, p. 317, nº 443, de la seconde moitié du Ve s. av. J.-C. — *Olynthus* X, pl. LV, nº 664.

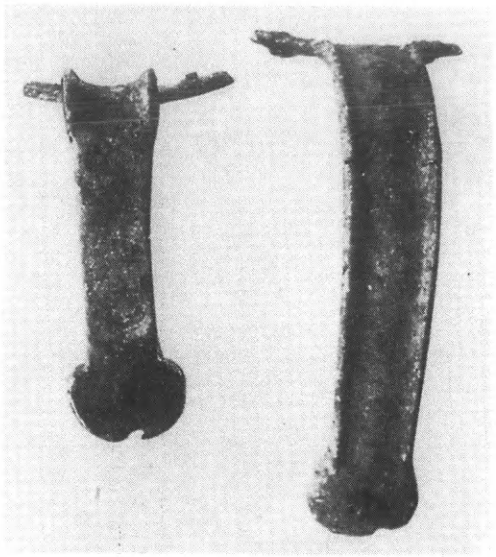

Fig. 37. — Anses **33** et **34**.

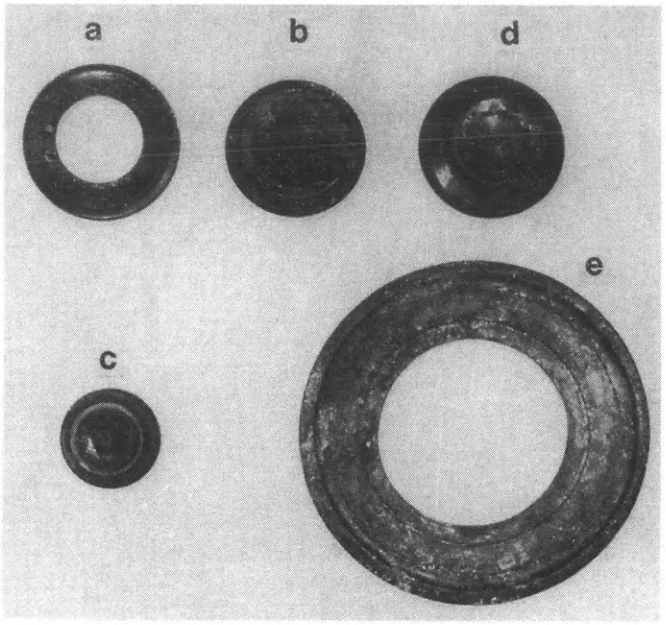

Fig. 38. — Bases **35** à **39**.

33-34. Deux anses verticales d'*oenochoé*, nos 312 α-β[157] (fig. 37).

Longueur respective 0,157 et 0,109. Patine verte. L'attache inférieure est formée d'une plaquette en demi-cercle. L'anse no 312 β porte à son sommet une bobine en légère saillie.

Ces anses appartenaient à de grandes *oenochoés* à embouchure circulaire, comme les *oenochoés* **9** et **10**. Il s'agit probablement de produits d'ateliers locaux.

35-38. Quatre bases coulées, nos 313 α-δ (fig. 38 a-d).

La base no 313 α est en forme d'anneau ; en coupe, elle présente une moulure en creux accentué au-dessus d'une moulure convexe. La base no 313 β est en forme de disque, comme les deux suivantes ; sa face inférieure est très légèrement concave et porte deux cercles concentriques autour d'un point central. La base no 313 γ est de forme conique, avec deux scoties superposées au-dessus d'une échine. La face inférieure, creuse, porte des cercles concentriques en relief. Enfin, la base no 313 δ est simple, en échine, avec un fond semblable à celui de la précédente.

La première de ces bases appartenait probablement à une coupe basse, comme les nos **13** et **14** de ce catalogue, et les trois autres à des coupes en forme de canthare, comme les nos **15** à **18**.

(157) PETSAS, *loc. cit.*, p. 8, fig. 16-17.

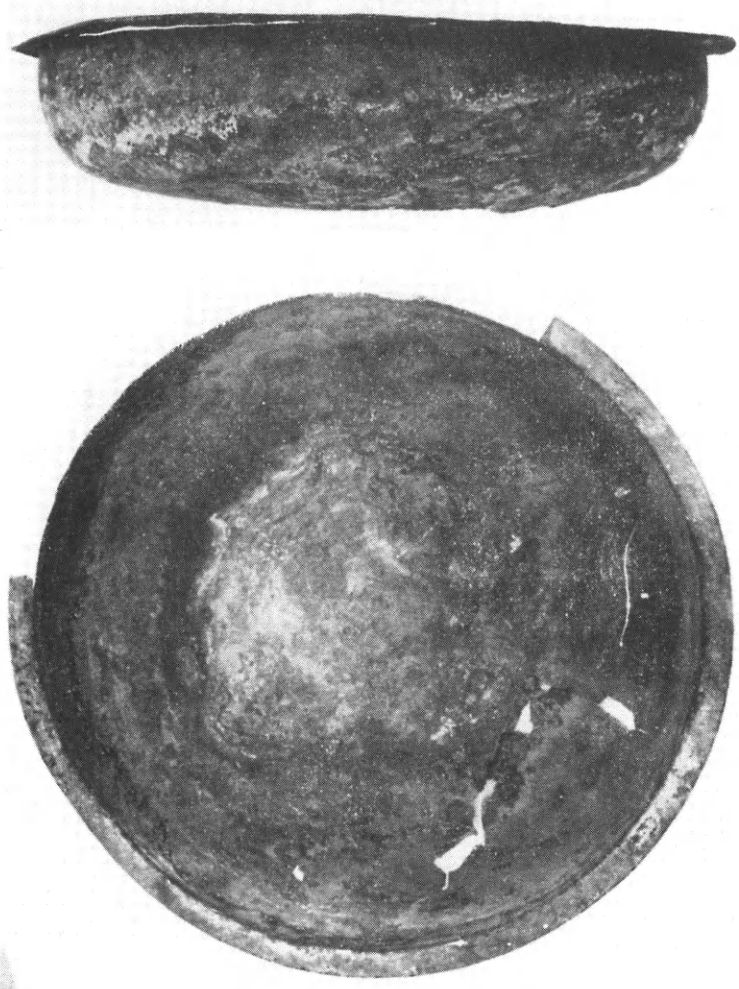

Fig. 39. — *Lékané* **40**.

39. Base, nº 307 γ (fig. 38 e).

Diamètre 0,137 ; hauteur 0,007. Patine verte.

La face supérieure plate porte des traces très bien conservées de soudure à l'argent, ce qui prouve qu'un vase à fond plat y reposait, très probablement une *lékanis* ou encore une hydrie[158].

40. *Lékané*, nº 4971[159] (fig. 39).

Hauteur 0,11 ; diamètre 0,51. Un tiers de la lèvre, à peu près, a disparu. Patine bleu-vert, avec par endroits des taches bleues et brunes d'aspect rugueux.

(158) Diehl, *op. cit.*, pl. 7, B 100.

(159) Verdélis, *loc. cit.*, p. 27, nº XVII, où il parle de six grands *lébès*, alors qu'en réalité il s'agit de quatre *lébès* et de deux *lékanés*.

Fig. 40. — *Lékané* **41**.

41. *Lékané*, nº 4975 (fig. 40).

Hauteur 0,10 ; diamètre 0,467. Presque complète, fendue en un endroit au pourtour. Même patine que la précédente. Les deux *lékanés* portent chacune deux trous dans le rebord plat de la lèvre ; dans un des trous de la *lékané* **41** est encore assujettie une boucle de bronze. Par ces trous et ces boucles devait passer une ficelle ou une chaînette qui servait à suspendre l'ustensile au mur.

Un très petit nombre de *lékanés* de ce type est conservé. On en a trouvé une à Pérachora[160], de date incertaine. Un exemplaire très proche, au Metropolitan Museum de New York[161], provenant de Chypre, n'est pas non plus daté. Les exemplaires le

(160) *Perachora* I, pl. 62 (1). Hauteur 0,07, diamètre de la lèvre 0,463.
(161) Richter, *Greek, Etruscan and Roman Bronzes*, p. 219, nº 606.

Fig. 41. — *Lébès* **42.**

plus étroitement apparentés sont deux *lékanés* du Musée Provincial de Lecce, semblables à celles de Votonosi pour le profil, la forme de la lèvre en bandeau plat et les dimensions; elles sont datées du IVe siècle[162].

42. *Lébès*, nº 424 (fig. 41).

Hauteur 0,31 ; diamètre 0,535.

43. *Lébès*, nº 425 (fig. 42).

Hauteur 0,26 ; diamètre 0,44.

44. *Lébès*, nº 4972 (fig. 43).

Hauteur 0,22 ; diamètre 0,32.

45. *Lébès*, nº 4973 (fig. 44).

Hauteur 0,235 ; diamètre 0,39.

Les quatre *lébès*[163] conservent sur d'assez grandes parties de leur surface la couleur

(162) G. DELLI PONTI, *op. cit.*, p. 31, nº 36 (hauteur 0,11, diamètre 0,40) et nº 37 (hauteur 0,13, diamètre 0,42), pl. 29-30.

(163) VERDÉLIS, *loc. cit.*, p. 27, nº XVII, 3.

Fig. 42. — *Lébès* **43**.

Fig. 43. — *Lébès* **44**.

Fig. 44. — *Lébès* **45**.

primitive brun doré du bronze. Dans l'ensemble, ils présentent une grande variété de couleurs, où domine le vert vif de la patine, avec des taches de rouille autour des anses et des plaques de patine bleue.

Les anses rondes étaient en fer, de forme circulaire, et s'élevaient au-dessus du bord du vase ; deux d'entre elles sont conservées (fig. 45). Hauteur : 0,105 *(a)* et 0,125 *(b)*. Diamètre : 0,095*(a)* et 0,11 *(b)*. Vers le bas, elles se terminaient par des appliques triangulaires, qui étaient fixées à la paroi du *lébès* par des rivets de fer ; la pointe de ces rivets était masquée, à l'intérieur du vase, par de petits disques en bronze.

A Pérachora, on a découvert des *lébès* de même forme, mais plus petits, ainsi qu'un autre en terre cuite, d'époque hellénistique ou romaine[164]. Un autre *lébès* de bronze, provenant de Galaxidi, au British Museum (inv. nº 84-8-62, fig. 46) a été daté de la seconde moitié du ve siècle. Le rebord horizontal de la lèvre est tourné vers l'extérieur, le fond est légèrement arrondi et les parois un peu creuses. Enfin un *lébès* de Trebenište, au Musée d'Ochrid[165], ressemble plus que les précédents à ceux de Votonosi : la lèvre horizontale est repliée vers l'intérieur, le fond est arrondi et les parois sont fortement creusées, beaucoup plus nettement que sur les autres. On l'a daté du IVe ou du IIIe siècle avant J.-C.

Les *lébès* de Votonosi semblent représenter un stade d'évolution intermédiaire entre ceux des *lébès* de Galaxidi et de Trebenište et, par conséquent, ils ont très

(164) *Perachora* I, p. 159, pl. 62 (5,7). — *Perachora* II, p. 327, pl. 129, nº 3349.
(165) L. Popović - D. Mano-Zisi, *Antička Bronza*, nº et fig. 57.

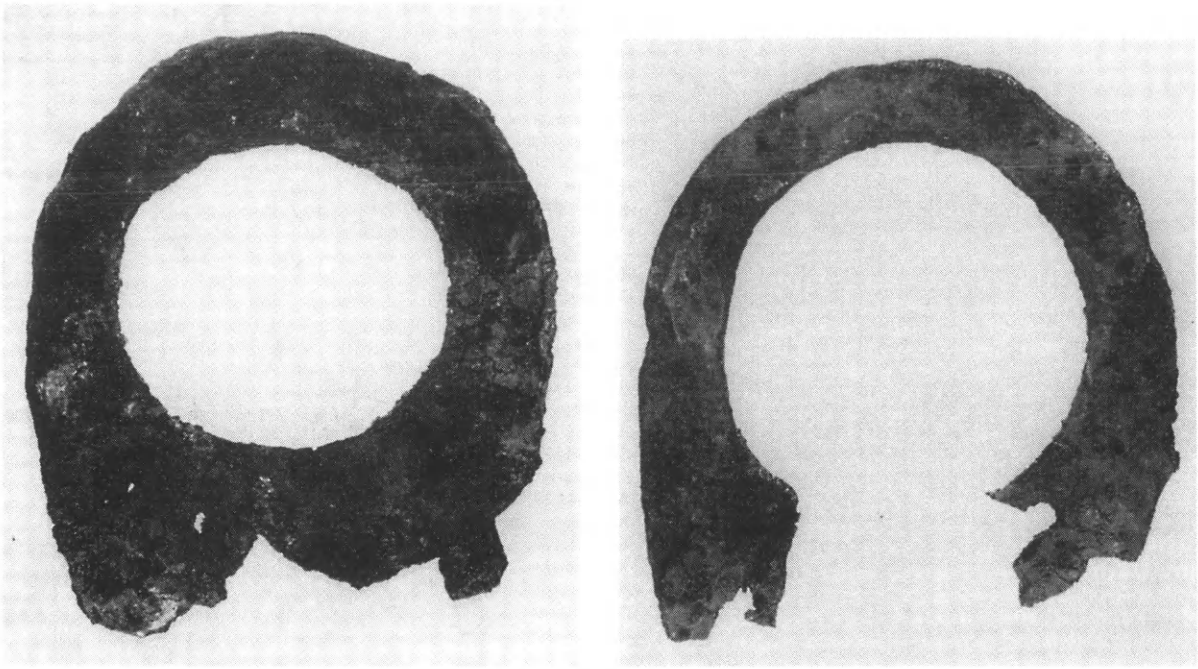

Fig. 45. — Anses de *lébès*.

probablement été fabriqués à la fin du IVe siècle, peut-être dans un atelier épirote. Des chaudrons de même forme et de mêmes dimensions, mais munis d'anses différentes, sont encore utilisés à l'heure actuelle, en particulier dans la population pastorale d'Épire. Le type des anses des *lébès* de Votonosi fournit aussi un argument en faveur de l'hypothèse d'une fabrication provinciale : ces anses circulaires, rivetées au bord du vase, reproduisent sans changement le type des anses des *lébès* hémisphériques de style géométrique[166]. Il n'est pas sans intérêt non plus de remarquer que l'exemplaire le plus apparenté a été trouvé dans la région montagneuse voisine d'Ochrid.

* * *

Des 45 vases dont se composait le trésor, 19 ne sont plus représentés que par des anses ou des bases, les parties martelées ayant disparu. L'analyse qui précède a établi que les dates de fabrication de ces objets se répartissent sur deux siècles, le Ve et le IVe, et que les lieux de fabrication sont au nombre d'au moins sept : Corinthe (**2, 5, 9, 10, 13** à **21, 30**), colonie corinthienne (**1**), Chalcis (**6** et **7**), Béotie (**8**), Cumes (**3**), autre atelier italiote (**4**) et atelier local (**33, 34** et **42** à **45**).

Les coupes et les canthares (**13** à **21**) ont été attribués par W. Lamb à Corinthe[167]

(166) On a trouvé à Dodone des anses de fer de trépieds géométriques, ainsi qu'une anse de fer ronde du même type que les nôtres : Ἠπειρωτικὰ Χρονικά 10 (1935), pl. 24 B, nº 10. On a également trouvé une anse de fer du même type sur le site de Vitsa, abandonné à la fin du IVe siècle.

(167) Cf. *supra*, p. 767, n. 114.

Fig. 46. — *Lébès* de Galaxidi (British Museum).

à cause du grand nombre de vases de bronze semblables qui ont été trouvés à Galaxidi. C'est un fait que dans la région du golfe de Corinthe, et en particulier à Pérachora et à Galaxidi[168], on a trouvé de nombreux vases de bronze, dont la plupart peuvent avoir été fabriqués à Corinthe, d'autant plus que, dans l'antiquité, la renommée de cette ville comme centre de production de vaisselle de bronze était grande[169]. Significative aussi est la présence des mêmes formes de vases dans les trouvailles de Votonosi et de Galaxidi, ainsi qu'à Corinthe et à Pérachora (*oenochoés* à bec, *oenochoés* à embouchure ronde, coupes, *lékanés* et situles ou *lébès*), qui témoigne ou d'une commune origine ou d'une commune influence d'un même centre de métallurgie, celui de Corinthe, dans les trois régions. La trouvaille ancienne de vases dans une tombe de Corinthe[170] contient un assez grand nombre d'exemples des catégories mentionnées plus haut, et constitue le maillon de la chaîne qui permet de rattacher les vases de Votonosi et de Galaxidi à des ateliers corinthiens.

Les vases les plus récents de Votonosi datent de la fin du IVe siècle, ce qui fixe la limite chronologique inférieure, le *terminus ad* ou *post quem*, pour la constitution du trésor. La période de la fin du IVe et du début du IIIe siècle a été une époque de guerres

(168) Un grand nombre de vases provenant de Galaxidi ont été dispersés dans les musées d'Europe et d'Amérique, à la fin du siècle dernier. Ainsi, le British Museum possède des coupes (Lamb, *Greek and Roman Bronzes*, p. 185, n. 6), une petite *prochous* à fond plat, inv. no 1878/10-12/22, une *oenochoé* trilobée, inv. no 2474, un *lébès*, inv. no 84.8.62. A l'Allard Pierson Museum d'Amsterdam, on compte trois coupes, nos 651 à 653 (*Algemeine Gids*, p. 90, nos 788-790, pl. 37) et au Metropolitan Museum de New York, une hydrie (Richter, *Catalogue*, no 525). Le Musée National d'Athènes possède onze vases, achetés entre 1876 et 1888 : les *oenochoés* nos 7989, 7990, 7977, 7978, 7979, la *prochous* no 7934, le *kyathos* no 7949, le *skyphos* no 7951, la cuiller no 7994, la situle no 7927 et la *lékanis* no 7945.

(169) Blümner, *Die Gewerbliche Thätigkeit*, p. 75.

(170) Cf. *supra*, p. 758, n. 90.

constantes, d'interventions des Macédoniens dans les affaires de succession sur le trône des Molosses, et de campagnes de Pyrrhus contre la Macédoine[171]. Dans une telle période de troubles et d'incertitudes, il est normal qu'on ait voulu cacher des objets de valeur. Quant à savoir par qui ils ont été cachés, et d'où ils provenaient, on peut apporter à ces questions diverses réponses.

Les différences de technique et les écarts chronologiques qui séparent les vases excluent dès l'abord qu'il ait pu s'agir du fond d'un marchand ambulant. Les mêmes raisons conduisent à penser qu'il devait s'agir d'offrandes déposées dans un sanctuaire, et en Épire même. En effet, les bronzes de Dodone présentent la même répartition du point de vue stylistique : un petit nombre de produits de l'artisanat local voisine avec un grand nombre d'objets corinthiens ou sous influence corinthienne, un assez grand nombre de produits italiotes et quelques rares objets de Grèce centrale. En outre, la nature même de certains vases du trésor renforce l'hypothèse de leur consécration dans un sanctuaire : l'hydrie nº 302 (**8**) avait selon toute probabilité été consacrée à une divinité par son propriétaire après sa victoire au concours de Thespies; les *lébès* étaient peut-être eux aussi des offrandes, comme les *lébès* sur des trépieds qu'on consacrait à l'époque du style géométrique à Dodone et à Olympie, tandis que la *prochous* **1** contenait du miel, offrande très commune.

Ce sanctuaire ne devait pas se trouver loin du lieu de trouvaille du trésor, pour deux raisons. Tout d'abord, ces objets étaient volumineux, surtout les *lébès*; il n'aurait guère été possible au voleur, en période de guerre, de les transporter bien loin sans se faire remarquer, si l'on admet qu'il s'agissait du butin d'un pillard. Dans cette hypothèse, il faut admettre que les vases ont été cachés à proximité du lieu du pillage, et que le voleur est mort avant d'avoir pu les retirer de leur cachette. D'autre part, les trouvailles archéologiques de la région de Votonosi et d'Anthochori[172], sur l'autre versant de la vallée, dispersées sur une étendue assez vaste, mais sans solution de continuité, et datant de l'époque préhistorique jusqu'à l'époque hellénistique, montrent que se trouvait là une cité épirote, qui contrôlait le passage principal vers la Thessalie. Il n'est donc pas interdit de penser qu'il y avait là aussi un sanctuaire local important.

Malheureusement, les circonstances de la trouvaille du trésor sont mal connues. Le seul renseignement officiel est que les vases étaient placés les uns dans les autres, à une profondeur de 1,30 m au-dessous du niveau de la route, au lieu-dit Haghios Athanasios. On ne sait pas s'il y avait des murs autour de l'emplacement du trésor; les fouilles effectuées en 1940 par Christos Soulis n'ont pas été orientées vers cet endroit, dont la trace est perdue. Il n'est pas exclu que le trésor ne soit pas le produit d'un pillage, mais un dépôt d'objets sacrés d'un sanctuaire inconnu, peut-être mis à l'abri dans une cachette bâtie. Cette explication rendrait compte du soin avec lequel les objets avaient été rangés, sans précipitation, les *lékanés* couvrant probablement les *lébès* (on distingue une trace semi-circulaire sur la paroi extérieure de l'un d'entre eux), ce qui s'accorde mal avec l'hypothèse d'une dissimulation hâtive.

L'hypothèse de l'existence d'une cachette couverte, qui serait demeurée intacte pendant des siècles, se fonde sur l'état de conservation du bronze et sur l'aspect

(171) Voir l'article « Pyrrhos » dans *RE* XXIV, surtout les col. 115-128.

(172) J. Vocotopoulou, *ArchDelt* 23 (1968), B2, p. 293, avec renvoi à d'autres publications. — N. Hammond, *Epirus* (1967), p. 261, 684, 742, etc.

de la patine des vases de Votonosi; la plupart de ces vases, en particulier les plus petits (*lékanis*, phiale, canthares, coupes et *oenochoés*), et même les *lébès* à certains endroits, conservent la couleur primitive du bronze sur une grande partie ou sur l'ensemble de leur surface; le bronze est recouvert là d'un vernis brillant[173]. Cela s'explique probablement par le fait que les vases n'ont pas souffert de l'humidité, ni du contact avec la terre, au cours de la plus grande partie de leur long séjour dans le sol[174]. D'autre part, la belle patine bleue, qui recouvre partiellement tous les vases, est de l'azurite (carbonate de cuivre), que l'on rencontre souvent sur les bronzes qui ont été confinés pendant longtemps dans un espace fermé et restreint[175]. La patine verte a dû se former après la destruction de la crypte où étaient rangés les vases.

En conclusion, on peut considérer comme très probable que, à la fin du IVe ou au début du IIIe siècle, les prêtres d'un sanctuaire inconnu aient construit une cachette pour y déposer les vases du trésor, soit définitivement, soit provisoirement, pour les mettre à l'abri des risques de pillage, en période de guerre; comme les troubles se prolongèrent pendant une dizaine d'années, les vases y auraient été laissés, et finalement oubliés. Mais l'absence de précisions sur les conditions de la trouvaille laissera toujours le champ libre à des conjectures diverses sur la nature et la signification du « trésor de Votonosi ».

* * *

Post-scriptum. — Cette étude était déjà sous presse quand a paru le premier fascicule de ce tome du *BCH*, contenant l'article « Vases et lampes de bronze dans des collections privées d'Athènes », dont Mlle A. Andrioménou a eu l'obligeance de m'envoyer aussitôt un tirage à part.

Trois des vases publiés par Mlle Andrioménou — une *oenochoé* de la collection A. Iolas (no 5, p. 555-559), une *oenochoé* de la collection L. Méla (no 8, p. 561-568) et un canthare de la même collection (no 11, p. 570) — sont semblables respectivement aux vases **9-10**, **3** et **15-18** du trésor de Votonosi. Je suis d'accord avec l'auteur sur le classement chronologique et stylistique de ces vases, je voudrais seulement ajouter quelques observations.

L'*oenochoé* de la collection Iolas (no 5) à embouchure circulaire est justement datée d'environ 475-450 av. J.-C. Une *oenochoé* du même type, avec *léontè* à l'attache inférieure de l'anse[176], a été trouvée dans la tombe 160 de Vitsa ; d'après les autres offrandes, la tombe date du 3e quart du Ve siècle, ce qui n'exclut pas que l'*oenochoé* puisse dater du 2e quart ou du milieu du siècle. Une autre *oenochoé* semblable, trouvée dans la tombe 8 de Vitsa[177], à laquelle Mlle Andrioménou se réfère, avait été datée à tort d'environ 500 av. J.-C. dans un rapport préliminaire ; le cotyle du type à la chouette découvert avec l'*oenochoé* n'est pas

(173) K. Zenghélis, *ArchEph* 1924, p. 94-95.

(174) Comme les *lébès* étaient recouverts par les *lékanés*, les objets qui se trouvaient à l'intérieur étaient de toute façon préservés de tout contact avec la terre.

(175) Doeringer - Mitten - Steinberg, *Art and Technology* (1970), p. 60.

(176) Musée de Jannina, no 5165 : *supra*, p. 756, n. 84.

(177) Musée de Jannina, no 2251 : *ArchDelt* 21 (1966), B2, p. 290, pl. 292.

antérieur au 2e quart du ve siècle. Une troisième *oenochoé* à embouchure circulaire, provenant de la tombe 72 de Vitsa[178], est un peu plus récente ; elle doit dater de 400 environ ; elle porte, comme celle de la tombe 8, une feuille de lierre à l'applique inférieure de l'anse.

L'*oenochoé* de la collection Méla (no 8) est semblable à celle de Votonosi (**3**). Les masques de silène font pendant l'un à l'autre. Mais je ne crois pas qu'on doive répartir sur un certain laps de temps les *oenochoés* de la collection Méla, de Votonosi et du Fitzwilliam Museum, qui doivent avoir été fabriquées toutes les trois dans un même atelier d'Italie. L'hypothèse d'une origine épirote proposée pour l'*oenochoé* Méla ne me paraît pas devoir être retenue : il s'agit d'un produit italiote qu'on aurait pu trouver n'importe où ailleurs en Grèce.

Enfin, la ressemblance des canthares de la collection Méla avec ceux de Votonosi ne suffit pas à établir qu'ils proviennent eux aussi de Votonosi[179], étant donné que beaucoup d'autres absolument semblables ont été trouvés à Galaxidi et à Corinthe[180].

Julie VOCOTOPOULOU

(178) Musée de Jannina, no 2252.
(179) A. ANDRIOMÉNOU, p. 570, n. 89.
(180) Cf. *supra*, p. 785.

ΠΙΛΟΣ ΛΑΚΩΝΙΚΟΣ

(Πίνακες 70-72· Εἰκόνες 1-2)

Τὸ εἰς τὸν Πίν. 70α-β καὶ Εἰκ. 1 εἰκονιζόμενον χαλκοῦν κράνος[1] εὑρέθη εἰς τὴν πεδιάδα τῶν Ἰωαννίνων καὶ παρεδόθη, ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς, εἰς τὸ Δημοτικὸν Μουσεῖον Ἰωαννίνων, ὅπου μέχρι τοῦ ἔτους 1966 ἐστεγάζοντο τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα τῆς Ἠπείρου, ἀπόκειται δὲ σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον Ἰωαννίνων.

Κωνικοῦ σχήματος, φέρει ἐλαφρῶς εἰσέχουσαν περιφερειακὴν ταινίαν[2], πλάτους 0,055 μ., ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔχει χαραχθῆ στέφανος μύρτου: δύο κλάδοι φέρονται ἐκ τοῦ αὐχένος πρὸς τὸ μέτωπον, ὅπου περιβάλλουν ρόδακα (Εἰκ. 2). Εἰς τὴν θέσιν τῶν κροτάφων ὑπάρχει ἀνὰ μία ὀπὴ πλαισιουμένη ὑπὸ δύο μικροτέρων· εἰς τὸν ἕνα κρόταφον διατηρεῖται ὁ ἐκ τῆς κεντρικῆς ὀπῆς ἧλος, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ κράνους συγκρατεῖ ἀναδιπλωμένην χαλκῆν ταινίαν πρὸς ἐξάρτησιν ἱμάντος[3]. Ὅπωσδήποτε αἱ ὀπαὶ δὲν φαίνεται νὰ ἐξυπηρέτουν τὴν στερέωσιν κινητῶν παραγναθίδων.

Ὁ τύπος οὗτος τοῦ κράνους παραδίδεται ὡς «πῖλος χαλκοῦς»[4], «πῖλος λακωνικὸς ἢ ἀρκαδικός»[5]. Ἀποτελεῖ μεταφορὰν εἰς τὸν χαλκὸν τοῦ μαλλίνου πίλου τῶν ὁδοιπόρων, κυνηγῶν, ναυτιλλομένων καὶ τεχνιτῶν, ἡ δὲ ἐπίθετος ὀνομασία του φανερώνει, ὅτι ἀρχικὸς τόπος καταγωγῆς του ἐθεωρεῖτο ἡ Λακωνία ἢ ἡ Ἀρκαδία. Γεγονὸς εἶναι, ὅτι ἡ ἐκ τῶν μνημείων μαρτυρουμένη ἐποχὴ τῆς μεγαλυτέρας διαδόσεώς του εἰς τὸν στρατὸν συμπίπτει μὲ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀκμῆς τῆς στρατιωτικῆς ἰσχύος τῆς Σπάρτης (δεύτερον ἥμισυ 5ου καὶ 4ος αἰὼν π.Χ.)[6]. Τὰ ἴδια τὰ μνημεῖα δὲν εἶναι λακωνικὰ ἢ ἀρκαδικά, ἂν καὶ ἐνίοτε εἰκονίζουν

1. Ἀρ. εὑρετηρίου Μουσείου Ἰωαννίνων 4633. Ὕψος 0,225 μ. Διάμετρος 0,193 μ. Ἡ διατήρησίς του εἶναι μετρία: ἔχει συγκολληθῆ καὶ κατὰ τόπους συμπληρωθῆ. Πάτινα πρασίνη. Τὴν πληροφορίαν περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ κράνους παρέσχεν ὁ σοφὸς ἱστοριοδίφης καὶ Ἐπίτιμος Ἐπιμελητὴς τοῦ Δημοτικοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων κ. Σωτήριος Ζοῦμπος, τὸν ὁποῖον καὶ ἐντεῦθεν θερμῶς εὐχαριστῶ. Μνεία τοῦ κράνους γίνεται εἰς Ἰ. Βοκοτοπούλου, Ὁδηγὸς Μουσείου Ἰωαννίνων, 1973, σ. 52 καὶ εἰς BCH 99 (1975), σ. 729, σημ. 1 (J. Vocotopoulou, Le trésor de vases de bronze de Votonosi).

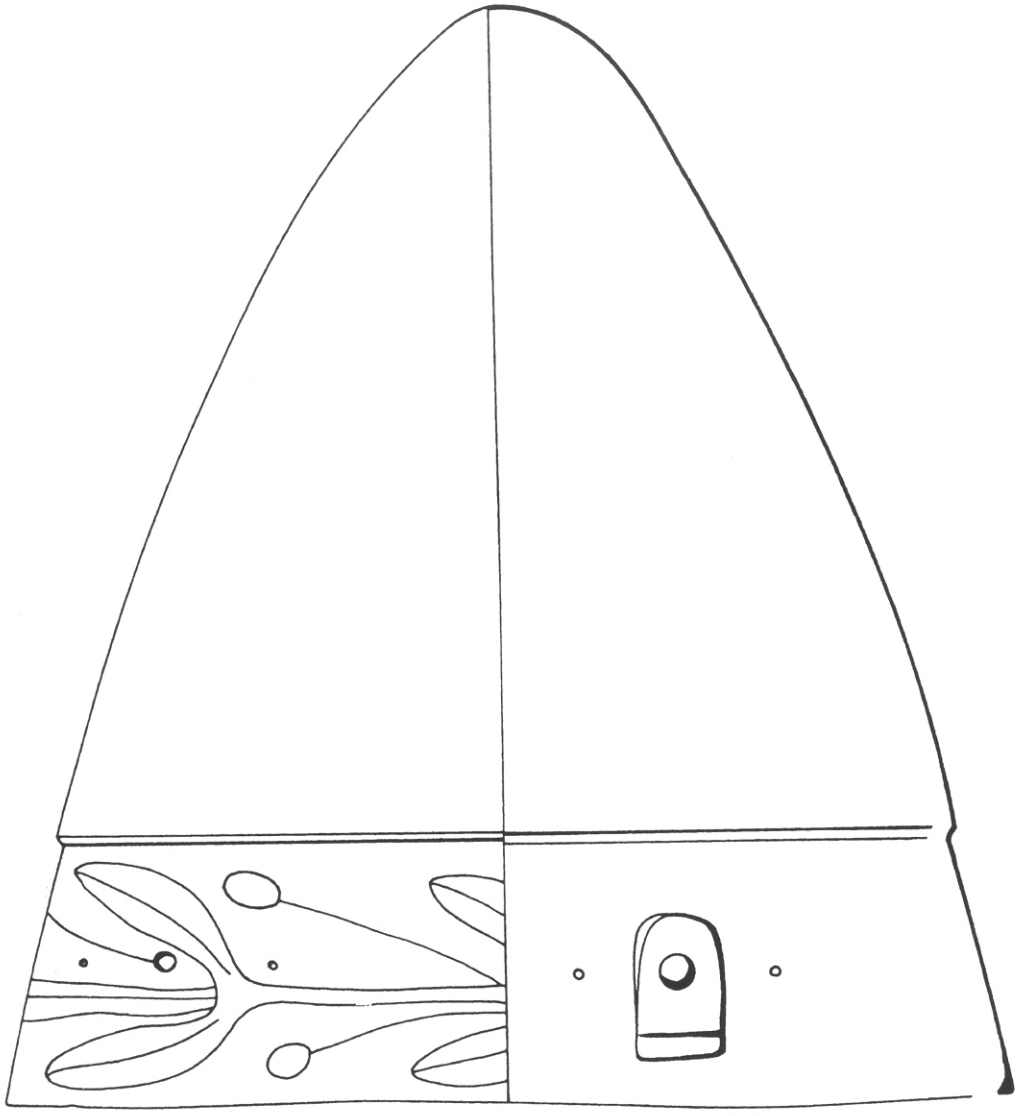
2. Ἡ ταινία αὕτη πρέπει ἴσως νὰ ὀνομασθῆ στεφάνη, ἐπειδὴ κατέχει τὴν θέσιν τῆς χαλκῆς στεφάνης, ἡ ὁποία ἐνίσχυε τὴν περιφέρειαν τῶν ὁμηρικῶν κρανῶν. Πρβλ. J. Borchhardt, Homerische Helme, Mainz am Rhein, 1972, σ. 8. H. Trümpy, Kriegerische Fachausdrücke im griechischen Epos, 1959, σ. 43.

3. Σαφῆ ἀπεικόνισιν τοῦ ἱμάντος ἢ ὀχέως (Borchhardt, ἔ.ἀ., σ. 8-9) διὰ τὴν πρόσδεσιν τοῦ κράνους ὑπὸ τὴν κάτω σιαγόνα ἔχομεν ἐπὶ σφραγιδολίθου τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου, J. Boardman, Greek Gems and Fingerrings, London, 1970, εἰκ. 445.

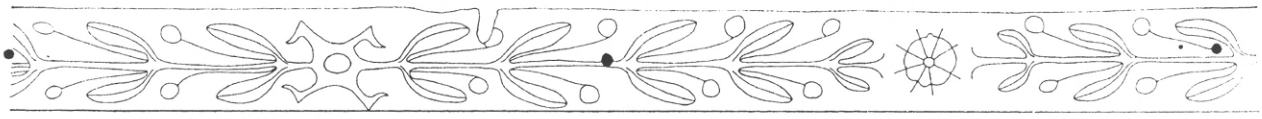
4. Ἀριστοφάνης, Λυσιστράτη 562. — Suppl. Epigr. Gr. XIX, 1963, σ. 51, ἀρ. 129: κατάλογος τῆς Χαλκοθήκης Ἀκροπόλεως, ἀποκείμενος εἰς τὴν Ἐπιγραφικὴν Συλλογὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ὑπ' ἀρ. 12931. Εἰς τὸν στίχον 8 ἀναφέρονται πῖλοι χαλκοῖ. Ὁ κατάλογος ἀνεγράφη τὸ ἔτος 352/1 π.Χ. Τὴν παραπομπὴν ταύτην ὀφείλω εἰς τὸν Ἔφορον Ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Ζαφειρόπουλον.

5. Πῖλος λακωνικός: Πολυδεύκης, Ὀνομαστικὸν Α 149, ὅπου ἀπαριθμεῖ τύπους ὅπλων. Ἀναφέρει ἐπίσης, μεταξὺ τῶν εἰδικῶν τεχνιτῶν ὅπλων, τὸν πιλοποιόν. — Πῖλος ἀρκαδικός: Ἀνθολογία Παλατινὴ XI, 150. Ἡσύχιος, λ. «κυνῆ». Πολύαινος, Στρατιωτικὰ IV, 14. — Πῖλος ἀρκαδικὸς ἢ λακωνικός: Ἀρριανός, Τακτικὰ 2. Δίων Χρυσόστομος XXXV, 433.

6. Ὁ J.K. Anderson, Military Theory and Practice in the Age of Xenophon, Berkeley, 1970, σ. 29-36, ἀσχολεῖται μὲ τὸν πῖλον διεξοδικῶς, ἀγνοεῖ ὅμως τὴν παλαιοτέραν μελέτην τοῦ A. Rumpf, «Κράνος βοιωτιουργὲς» (βλ.

Εἰκ. 1. Ὁ λακωνικὸς πῖλος τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων, ἀρ. εὑρ. 4633. Ὕψος 0,255 μ.
(Σχέδιον κ. Diana Wardle).

Εἰκ. 2. Λακωνικὸς πῖλος Μουσείου Ἰωαννίνων, ἀρ. εὑρ. 4633. Ἀνάπτυγμα τῆς διακοσμήσεως τῆς στεφάνης.
(Σχέδιον κ. Diana Wardle).

ὁπλίτας αὐτοῦ τοῦ γένους [7]. Ὁπλῖται φέροντες λακωνικοὺς πίλους ἀπεικονίζονται ἐπὶ ἀττικῶν καὶ βοιωτικῶν στηλῶν [8]. Ἡ ἐμφάνισίς των ἐπὶ τῶν τελευταίων καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὰς ἀγγειογραφίας ἢ ἀνάγλυφα εἰκονίζονται ἐνίοτε ἱππεῖς φέροντες πῖλον, ὁ δὲ Ξενοφῶν [9] συνίστα τὸ βοιωτιουργὲς κράνος ὡς πλέον κατάλληλον διὰ τοὺς ἱππεῖς, προεκάλεσαν τὴν ἐπὶ μακρὸν χρόνον ταύτισιν τοῦ πίλου πρὸς τὸ «βοιωτιουργὲς κράνος» ἢ «βοιωτίαν κυνῆν» [10]. Τελικῶς ὁ A. Rumpf [11] ἀπέδειξε τὸ ἀβάσιμον τῆς ἀνωτέρω ταυτίσεως καὶ διέκρινε σαφῶς τὸν τύπον τοῦ βοιωτικοῦ κράνους ἀπὸ τὸν τοῦ λακωνικοῦ ἢ ἀρκαδικοῦ πίλου.

Ἂν καὶ δὲν εἶναι σπανία ἡ ἀπεικόνισις χαλκῶν πίλων εἰς τὰ μνημεῖα τῆς πλαστικῆς, ἀγγειογραφίας καὶ μικροτεχνίας τῶν κλασσικῶν χρόνων [12], οἱ διασωθέντες μέχρις ἡ-

κατωτέρω σημ. 11). Παραθέτει ἀπεικονίσεις εἰς ἀγγειογραφίας καὶ πλαστικὰ ἔργα, ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ὅμως χαλκῶν πίλων ἀναφέρεται μόνον εἰς τοὺς ὑπάρχοντας εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν.

7. Ἀττικὴ στήλη Λίσου Τεγεάτου ἀπὸ τὸ Τατόϊ : BCH 1880, πίν. 7. Conze, Grabreliefs 1148, II, πίν. 244. — Σπαρτιάτης ὁπλίτης εἰκονίζεται ἐπὶ ἀττικῆς στήλης εἰς τὸ Μητροπολιτικὸν Μουσεῖον τῆς Νέας Ὑόρκης, G. Richter, Catalogue of the Greek Sculptures in the Metropolitan Museum of Art, Cambridge, Mass. 1954, σ. 55, ἀρ. 82, πίν. LXVIb. Anderson, Military Theory, σ. 32.—Ὁ Anderson, αὐτόθι σ. 33, πιστεύει, ὅτι οἱ εἰκονιζόμενοι ἐπὶ τῶν ἀναγλύφων τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων τῆς Λυκίας ὁπλῖται εἶναι Ἕλληνες μισθοφόροι καὶ μάλιστα Ἀρκάδες, φέρουν δὲ πίλους : P. Demargne, Fouilles de Xanthos I. Les piliers funéraires, σ. 79-105, πίν. XXX-XXXII. — Στήλη «ἐκ Πέλλας» εἰς Κωνσταντινούπολιν, περὶ τὸ 430 π.Χ. : JdI 1913, σ. 318, εἰκ. 2. Lippold, Griech. Plastik, σ. 176, πίν. 64, 2.

8. Ἀττικαὶ στῆλαι (πλὴν τῶν εἰς τὴν σημ. 7 ἀναφερομένων): Σωσίου καὶ Κηφισοδώρου εἰς τὸ Μουσεῖον Βερολίνου, περὶ τὸ 410-400 π.Χ. C. Blümel, Staatliche Museen zu Berlin. Die Griechischen Skulpturen der V. und IV. Jahrh. vor Chr., III, πίν. 38. Anderson, πίν. 12. Στήλη εἰς τὸ Μητροπολιτικὸν Μουσεῖον τῆς Νέας Ὑόρκης, περὶ τὸ 425-400 π.Χ. Richter, Catalogue of the Greek Sculptures in the Metropolitan Museum of Art, 1954, ἀρ. 81, πίν. LXVIa.—Ἀνάγλυφος βάσις ἀναθήματος εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀκροπόλεως, ἀρ. 3173 : Anderson, πίν. 11.

Βοιωτικαὶ στῆλαι : τρεῖς στῆλαι μὲ ἐγχάρακτον ἀπεικόνισιν τῶν ὁπλιτῶν Μνάσωνος, Σαυγένους καὶ Ρύγχωνος, τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνος π.Χ., εἰς τὸ Μουσεῖον τῶν Θηβῶν. Χ. Καρούζου, Τὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας, Ἀθήνα 1934, σ. 28-30, εἰκ. 24-26. Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου, AAA I (1968), σ. 95, εἰκ. 2.

9. Περὶ Ἱππικῆς XII, 3.

10. Κράνος βοιωτιουργές : Ξενοφῶν, Περὶ Ἱππικῆς XII, 3. — Πολυδεύκης, Ὀνομαστικὸν A 149. — Αἰλιανός, Ποικίλη Ἱστορία Γ 24. — Βοιωτία κυνῆ : Θεόφραστος, Ἱστορία Φυτῶν III, 9, 6.

11. A. Rumpf, «Κράνος βοιωτιουργές», Abh. Preuss. Akad. 1943, 8, Berlin 1943. Τελευταίως νέον βοιωτικὸν κράνος ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τῆς Ὄλγας Ἀλεξανδρῆ, «Κράνος βοιωτιουργὲς» ἐξ Ἀθηνῶν, AE 1973, σ. 93-105.

12. *Πλαστική*. Πλὴν τῶν εἰς τὴν σημείωσιν 8 ἀναφερομένων, προσθετέον ἓν ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον ἐκ Τάραντος, τοῦ 4ου αἰῶνος π.Χ. εἰς τὸ Μητροπολιτικὸν Μουσεῖον τῆς Νέας Ὑόρκης, Richter, Handbook of the Greek Collection, New York 1953, πίν. 87 C.

Μικροτεχνία. Χαλκῆ παραγναθὶς κράνους ἐκ Μεγάρων μὲ ἀπεικόνισιν τοῦ Ὀδυσσέως. Μουσεῖον Βερολίνου ἀρ. 7863. U. Gehrig, A. Greifenhagen, N. Kunisch, Führer durch die Antikenabteilung, Berlin 1968, σ. 166, πίν. 19, περὶ τὸ 425-400 π.Χ. — Μήτρα ἀναγλύφου ἀπεικονίζουσα τὸν Ὀδυσσέα. The Athenian Agora XIV, πίν. 94 c-d, περὶ τὸ 430 π.Χ. — Χαλκῆ παραγναθὶς ἐκ Δωδώνης μὲ παράστασιν συμπλεκομένων ὁπλιτῶν. Ἀθῆναι, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, Συλλογὴ Καραπάνου, ἀρ. 166. C. Carapanos, Dodone, πίν. XV. Ἀρχαὶ 4ου αἰῶνος π.Χ. — Σφραγιδόλιθος μὲ προτομὴν πιλοφόρου νέου (Διοσκούρου;), Βρεταννικὸν Μουσεῖον ἀρ. 508. H. Walter, Catalogue of the Engraved Gems and Cameos, London 1926, πίν. IX. Furtwängler, Gemmen III, σ. 126, πίν. 14, εἰκ. 31. J. Boardman, Greek Gems and Fingerrings, London 1970, σ. 286, ἀρ. καὶ εἰκ. 445 : πρώιμον κλασσικόν. — Νομίσματα Μήλου τοῦ 5ου αἰῶνος π.Χ. μὲ παρομοίαν προτομήν. Num. Chron. 1964, πίν. I, ἀρ. 18, II, ἀρ. 28, 31. — Χρυσοῦς στατὴρ Λαμψάκου μὲ κεφαλὴν Καβείρου, περὶ τὸ 340-330 π.Χ. G. K. Jenkins, Ancient Greek Coins, New York 1972, σ. 128, ἀρ. 292.

Ἀγγειογραφία. Anderson, Military Theory, σ. 30, σημ. 89, σ. 32, σημ. 97. Εἰς τὰ ὑπ' αὐτοῦ διδόμενα παραδείγματα προσθετέα τὰ ἑξῆς : Ἐρυθρόμορφα Ἀπουλίας: — Κωδωνόσχημος κρατὴρ τοῦ ζωγράφου τοῦ Σισύφου, περὶ τὸ 400 π.Χ., εἰς τὸ Μουσεῖον Νεαπόλεως, ἀρ. 2228. A. Cambitoglou - A. Trendall, Apulian Red-Figured Vase-Painters of the Plain Style, 1961, σ. 10, πίν. I, 3. — Κρατὴρ Βρεταννικοῦ Μουσείου F 172. Cam-

μῶν εἶναι πολὺ ὀλίγοι [13]. Πλὴν τοῦ ἐξεταζομένου, ὑπάρχουν εἰς ἄλλα Μουσεῖα οἱ ἑξῆς :

1. Ἀθῆναι, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, Συλλογὴ Καραπάνου, ἀρ. 138 [14].

Ὕψος 0,20 μ. Διάμετρος 0,20 μ.

Εὑρέθη εἰς Δωδώνην. Λείπουν μικρὰ τεμάχια ἐκ τῆς περιφερείας του. Πάτινα ἀνοικτὴ πρασίνη.

2. Ἀθῆναι, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, Συλλογὴ Καραπάνου, ἀρ. 687 (Πίν. 71α).

Ὕψος 0,198 μ. Διάμετρος 0,194 μ. Πιθανῶς ἐκ Δωδώνης. Πάτινα πρασίνη.

3. Ἀθῆναι, Μουσεῖον Μπενάκη, ἀρ. 8060 [15] (Πίν. 71β).

Ὕψος 0,26 μ. Διάμετρος 0,225 μ.

Ἠγοράσθη τὸ ἔτος 1933 ἀπὸ τὸν παλαιοπώλην Ὀρφανίδην, προερχόμενον ἐκ Δωδώνης. Πάτινα κυανοπρασίνη.

4. Ἀθῆναι, Μουσεῖον Μπενάκη, ἀρ. 8061 (Πίν. 72).

Ὕψος 0,265 μ. Διάμετρος 0,215 μ.

Προέλευσις ὡς εἰς ἀρ. 3. Πάτινα βαθεῖα πρασίνη μὲ ἀνοικτὰς κηλῖδας.

5. Νέα Ὑόρκη, Μητροπολιτικὸν Μουσεῖον, ἀρ. 08.258.14 [16].

Ὕψος 0,208 μ.

Εὑρέθη εἰς φρέαρ πλησίον τοῦ Πειραιῶς. Φέρει δύο ὀπὰς εἰς τὴν περιφερειακὴν στεφάνην.

6. Νέα Ὑόρκη, Μητροπολιτικὸν Μουσεῖον, ἀρ. 08.2.4 [17].

Ὕψος 0,205 μ.

Εὑρέθη εἰς τὴν Σικελίαν. Εἰς τὴν κορυφὴν φέρει τέσσαρας ὀπὰς διὰ τὴν στερέωσιν λοφίου [18] ἢ ἑνὸς κρίκου ἢ ἱμάντος πρὸς ἀνάρτησιν τοῦ κράνους, ὅπως φαίνεται ὅτι ὑπῆρχεν

bitoglou - Trendall, ἔ.ἀ., πίν. IX, 39 (375-350 π.Χ.). — Κωδωνόσχημος κρατὴρ Βρεταννικοῦ Μουσείου F 57, ἔ.ἀ., πίν. X, 45, περὶ τὸ 375-350 π.Χ. Ἐρυθρόμορφα Καμπανίας: —Ὑδρία εἰς Washington, ἀρ. 429913. A. Trendall, The Red-Figured Vases of Lucania, Campania and Sicily, Oxford 1967, σ. 328, πίν. 129, 5.—Δύο κοτύλαι εἰς Leningrad καὶ εἰς τὸ Μόναχον, μία ὑδρία εἰς τὸ Λοῦβρον CA 3196, τοῦ ζωγράφου τῆς Μονομαχίας. Trendall, ἔ.ἀ., σ. 328-9, πίν. 129, 6-8. Περὶ τὸ 350-320 π.Χ.

13. Δὲν θεωροῦμεν πίλους συγγενοῦς τύπου κράνη, κυρίως ἑτρουσκικά, ἀλλὰ καὶ ἰταλιωτικὰ τοῦ 5ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς, ὅπου ἡ στεφάνη διαμορφοῦται ὡς ἐντόνως κοίλη αὐλαξ μετὰ ἐξέχοντος κάτω ταινιωτοῦ γείσου (πρβλ. M. Comstock - C. Vermeule, Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts, Boston 1971, σ. 496-7, ἀρ. 589 C. K. Schumacher, Beschreibung der Sammlung antiker Bronzen, Karlsruhe 1890, σ. 134, πίν. XIII 7, 10, 11), διότι ὁ τύπος αὐτὸς οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὰς ἐπὶ τῶν ἀγγειογραφιῶν ἀπεικονίσεις τῶν μαλλίνων πίλων, π.χ. Pfuhl, MuZ εἰκ. 795.

14. C. Carapanos, Dodone, σ. 102, πίν. 56, 7.

15. Διὰ τὴν παραχώρησιν τῆς δημοσιεύσεως τῶν δύο πίλων τοῦ Μουσείου Μπενάκη θερμῶς εὐχαριστῶ τὴν Καθηγήτριαν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δ. Λίλαν Μαραγκοῦ.

16. G. Richter, The Metropolitan Museum of Art, Greek, Etruscan and Roman Bronzes, New York 1915, σ. 412-14, ἀρ. 1540. Ἡ αὐτὴ συγγραφεὺς ἐν Handbook of the Greek Collection, 1953, σ. 112, πίν. 91 G, τὸ χρονολογεῖ εἰς τὸν 4ον αἰῶνα, κατόπιν παραβολῆς πρὸς τὸ ἐκ Τάραντος ἀνάγλυφον, αὐτόθι, πίν. 87 C καὶ E. Langlotz, Die Kunst der Westgriechen, München, 1963, πίν. 137α. Ὅμως ὅμοιον περίγραμμα ἔχει καὶ τὸ κράνος τοῦ λάκωνος ὁπλίτου ἐπὶ ἀττικοῦ ἐπιτυμβίου μνημείου τοῦ 425-400 π.Χ., ἐπίσης εἰς τὸ Μητροπολιτικὸν Μουσεῖον, Richter, Cat. of Greek Sculpture, πίν. LXVI B.

17. Richter, Metr. Mus. Bronzes, σ. 414, ἀρ. 1541.

18. Πῖλος μὲ λοφίον εἰκονίζεται εἰς τὸ μνημεῖον τοῦ Payava εἰς Ξάνθον Λυκίας, Anderson, ἔ.ἀ., σ. 33, καθὼς καὶ ἐπὶ ἰταλιωτικῶν ἀγγείων, ὅπως τὰ ἐν CVA Italia XI, πίν. 549, ἀρ. 6 καὶ CVA Gr. Britain II, πίν. 88, 3. Τὸ χαλκοῦν εἰδώλιον πολεμιστοῦ ἀπὸ τὴν Ἀφιόνα εἰς τὸ Μουσεῖον Κερκύρας φέρει ἐπίσης πῖλον μὲ λοφίον : AM 55 (1930), πίν. XII.

εἰς τοὺς πίλους τῶν Θηβαίων ὁπλιτῶν Ρύγχωνος καὶ Σαυγένους, εἰς τὸν τοῦ σφραγιδολίθου τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου καὶ εἰς ἰταλιωτικοὺς πίλους [19].

7. Βερολῖνον, Staatliche Museen, ἀρ. L41 [20].

Ὕψος 0,205 μ.

Εὑρέθη εἰς ἄνω Αἴγυπτον. Φέρει ὀπὰς διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ ὑπὸ τὸ πηγούνιον φερομένου ἱμάντος.

8. Χαλκοῦς πῖλος ἐκ τάφου τῆς Νοτίου Ἰταλίας, εἰς τὸ Λονδῖνον [21].

Ὕψος 0,13 (;) μ.

Εἰς τὴν στεφάνην διακρίνεται ὀπὴ διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ ἱμάντος. Ἡ μεγαλυτέρα του διάμετρος εἶναι κατά τι μικροτέρα τοῦ ὕψους.

9. Πῖλος ἐκ τάφου τῆς Canosa Ἀπουλίας [22].

Τὰ πολυάριθμα εὑρήματα τοῦ τάφου τούτου ἀνήκουν εἰς τὸν 4ον καὶ 3ον αἰῶνα π.Χ.

Τυπολογικῶς, παρατηροῦμεν κάποιαν διαφοροποίησιν τῶν ἀνωτέρω πίλων ὡς πρὸς τὴν ἀναλογίαν ὕψους - διαμέτρου βάσεως. Εἰς τὰ κράνη τῆς Συλλογῆς Καραπάνου ἐκ Δωδώνης (ἀρ. 1-2), τὰ δύο τῆς Νέας Ὑόρκης (ἀρ. 5-6) καὶ εἰς τὸ τοῦ Βερολίνου (ἀρ. 7), ἡ διάμετρος εἶναι ἴση ἢ σχεδὸν ἴση πρὸς τὸ ὕψος. Εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 8060 τοῦ Μουσείου Μπενάκη (ἀρ. 3), εἰς τὸ τῶν Ἰωαννίνων καὶ εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 8 ἡ διάμετρος εἶναι κατὰ μέσον ὅρον 3 ἑκ. μικροτέρα τοῦ ὕψους, ἐνῷ εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 8061 τοῦ Μουσείου Μπενάκη (ἀρ. 4) καὶ εἰς τὸ τοῦ τάφου τῆς Canosa (ἀρ. 9) ἡ καθ' ὕψος ἐπιμήκυνσις τοῦ πίλου ἔχει ἐπιταθῆ.

Ἐὰν ἐξετάσωμεν ὑπὸ τὸ αὐτὸ πρῖσμα τῶν ἀναλογιῶν τὰς ἀπεικονίσεις πίλων ἐπὶ ἀναγλύφων ἢ ἔργων τῆς μικροτεχνίας [23], παρατηροῦμεν, ὅτι αἱ ἀττικαὶ στῆλαι τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 5ου αἰῶνος π.Χ., ἡ στήλη τῆς Πέλλας, ἡ παραγναθὶς τοῦ Βερολίνου, ὁ σφραγιδόλιθος τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου καὶ τὰ νομίσματα τῆς Μήλου ἀπεικονίζουν χαλκοῦς πίλους, ὅπου ἡ διάμετρος τῆς βάσεως εἶναι εἴτε ἴση, εἴτε ἐλαφρῶς μεγαλυτέρα τοῦ ὕψους. Ἡ αὐτὴ διαπίστωσις ἰσχύει καὶ διὰ τὰς ἐγχαράκτους θηβαϊκὰς στήλας τοῦ τέλους τοῦ 5ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰῶνος. Εἰς τὰς ζωφόρους καὶ ἀετώματα τοῦ μνημείου τῶν Νηρηίδων ἀπαντοῦν εἰς τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνος καὶ οἱ δύο τύποι πίλων, τόσον ὁ χαμηλός, ὅσον καὶ ὁ ὑψηλός [24]. Εἰς τὰ ἔργα τῆς πλαστικῆς εἶναι βεβαίως πολὺ πιθανὸν νὰ ἀλλοιώνοντο αἱ συνήθεις ἀναλογίαι τοῦ στρατιωτικοῦ πίλου τῆς ἐποχῆς των διὰ λόγους αἰσθητικῆς. Ἡ αἰσθητὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν ὑψηλῶν πίλων τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Τάραντος (περίπου 350 π.Χ.) [25], τοῦ χαλκοῦ Διοσκούρου τῆς Νεαπόλεως (περίπου 300 π.Χ.) [26], τοῦ πίλου τῆς Canosa (τέλος 4ου αἰῶνος) ἀφ' ἑνός, καὶ τῶν πίλων τοῦ 5ου αἰῶνος π.Χ. ἐπὶ τῶν ἀττικῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν ἀφ' ἑτέρου, συνηγορεῖ ὑπὲρ μιᾶς ἐξελίξεως τοῦ πίλου ἀπὸ τὸν χαμηλὸν τοῦ 5ου αἰῶνος π.Χ. πρὸς τὸν ὑψηλὸν τύπον τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Βάσει τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων, ὁ χαλκοῦς πῖλος τῶν Ἰωαννίνων πρέπει νὰ τοπο-

19. Ἀνωτέρω σημ. 8 καὶ 12. Ἰταλιωτικὸν παράδειγμα ἐν CVA Italia XI, πίν. 549, 1.

20. Gehrig - Greifenhagen - Kunisch, Führer, σ. 166, L 41. — AA 1905, στ. 21, εἰκ. 7.

21. Ἐδημοπρατήθη ὑπὸ τοῦ οἴκου Sotheby τὸν Δεκέμβριον τοῦ ἔτους 1974. Sotheby, Catalogue of Antiquities 9-12-1974, σ. 172, εἰκ. 281.

22. Arch. Reports 1966/67, σ. 37, εἰκ. 14.

23. Ἀνωτέρω σημ. 8 καὶ 12.

24. Winter, KiB, πίν. 262-3.

25. Langlotz, Westgriechen, πίν. 137, ἄνω.

26. Langlotz, ἔ.ἀ., πίν. 138-9.

θετηθῆ εἰς τὸ μεταίχμιον τοῦ 5ου πρὸς τὸν 4ον αἰῶνα π.Χ. Βοηθητικὸν στοιχεῖον εἶναι ὁ ἐγχάρακτος στέφανος, ἀντίστοιχος πρὸς τοὺς εἰκονιζομένους ἐπὶ τῶν θηβαϊκῶν στηλῶν τοῦ Ρύγχωνος καὶ τοῦ Σαυγένους, τοῦ τέλους τοῦ 5ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰῶνος π.Χ., καὶ πρὸς τὸν στέφανον ἐλαίας τοῦ πίλου, τὸν ὁποῖον κρατεῖ ὁπλίτης ἐπὶ κωδωνοσχήμου κρατῆρος τῆς Ἀπουλίας, ἀποδιδομένου εἰς τὸν ζωγράφον τοῦ Σισύφου (περὶ τὸ 400 π.Χ.) [27]. Σύγχρονοι πρὸς τὸν πῖλον τῶν Ἰωαννίνων πρέπει νὰ εἶναι οἱ ὑπ' ἀρ. 3 καὶ 8, ἐνῷ οἱ ὑπ' ἀρ. 1, 2, 5, 6 καὶ 7 θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν εἰς τὸ τρίτον τέταρτον τοῦ 5ου αἰῶνος π.Χ. Εἰς τὸν 4ον αἰῶνα ἀνήκουν οἱ ὑπ' ἀρ. 4 καὶ 9 [28].

Παραλλαγὴ τοῦ χαλκοῦ πίλου μὲ διπλοῦν λοφίον καὶ παραγναθίδας ἀπεικονίζεται ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως τῶν νομισμάτων τῶν Μακεδόνων βασιλέων ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. [29]. Συνδυάζεται πάντοτε πρὸς τὴν μακεδονικὴν ἀσπίδα τῆς προσθίας ὄψεως καὶ ἀπαντᾶ καθ' ὅλον τὸν 3ον καὶ ἴσως καὶ τὸν 2ον αἰῶνα π.Χ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ λακωνικὸς πῖλος ἦτο βασικὸς τύπος κράνους τοῦ μακεδονικοῦ πεζικοῦ. Ἐὰν κρίνωμεν ἀπὸ τὰς ἐπὶ τῶν νομισμάτων ἀπεικονίσεις, ἦτο ὑψηλός, μακρόστενος, κατὰ τὸν τύπον τοῦ κράνους τῆς Canosa.

Ἄλλη παραλλαγὴ πίλου, μετὰ ἢ ἄνευ παραγναθίδων, εἶναι ἡ ἐμφανιζομένη ἐπὶ δραχμῶν τῆς Λαρίσσης [30], περὶ τὸ 336 π.Χ., ὅπου ὁ ἥρως Ἀλεύας φέρει πῖλον κατάκοσμον μὲ ἀνάγλυφα ἀνθέμια καὶ σπείρας. Ὁ πολυτελὴς αὐτὸς τύπος φαίνεται ὅτι εἶχε διακοσμητικὸν μόνον χαρακτῆρα, ἐπειδὴ πολὺ ὅμοιος χρυσοῦς πῖλος εὑρέθη εἰς σκυθικὸν τάφον τοῦ Kertch[31]· ἀριστούργημα τῆς ἑλληνικῆς τορευτικῆς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., εἶναι διάτρητος καὶ κοσμεῖται μὲ ἀνάγλυφα ἄνθη, ἕλικας καὶ ζώνην βλαστοσπείρας.

Ὁ ἐντοπισμὸς τῶν πέντε ἐκ τῶν δέκα σωζομένων πίλων εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἠπείρου δὲν ἔχει καμμίαν σημασίαν διὰ τὴν καταγωγὴν τοῦ τύπου, ἁπλῶς φανερώνει, ὅτι αὐτὸς ὁ «διεθνὴς» διὰ τοὺς ὡρίμους κλασσικοὺς χρόνους τύπος κράνους ἦτο γνωστὸς καὶ εἰς τὴν βορειοδυτικὴν Ἑλλάδα. Ἡ σύστασις ἐξ ἄλλου τοῦ ἐδάφους τῆς Ἠπείρου κατ' ἐξοχὴν εὐνοεῖ τὴν διατήρησιν χαλκῶν ἀντικειμένων καὶ εἰς αὐτὸν τὸν παράγοντα πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν τὸ μεγαλύτερον ποσοστὸν εὑρέσεως χαλκῶν πίλων εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην.

ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

27. Ἀνωτ. σημ. 12.

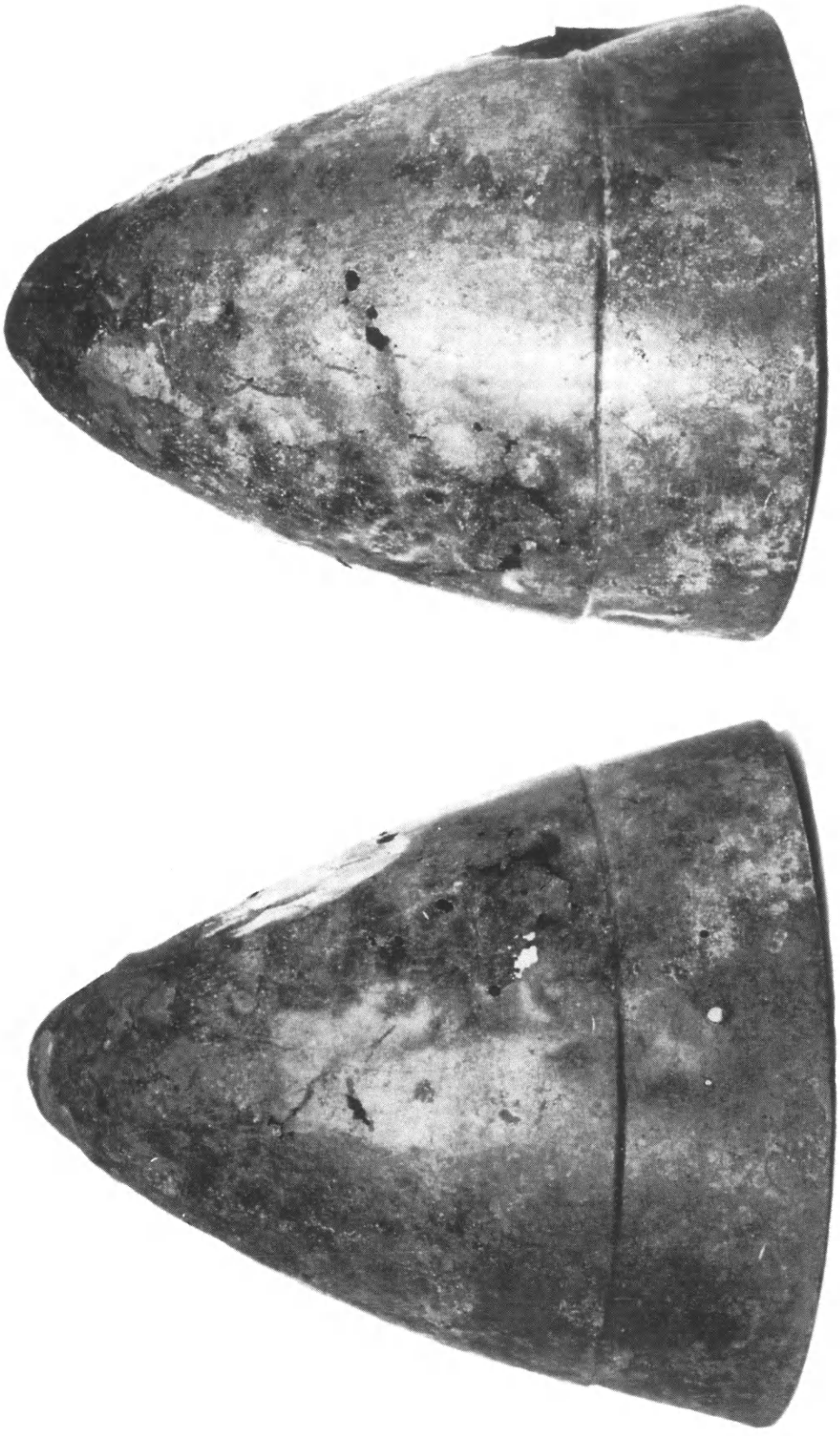
28. Πρβλ. τὸ κράνος τῆς Canosa πρὸς τὸ τοῦ πολεμιστοῦ ἐπὶ ἐρυθρομόρφου κρατῆρος τῆς Ἀπουλίας τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰῶνος π.Χ., ἐν Anderson, Military Theory, πίν. 15.

29. SNG Grèce, Collection Rena Evelpidis, Athènes, II. Louvain 1975, πίν. XXXIX, ἀρ. 1426, 1437-39, 1455-56· πίν. XL, ἀρ. 1468-69.

30. G. K. Jenkins, Ancient Greek Coins, 1972, σ. 120, ἀρ. 272.

31. Μουσεῖον τοῦ Ermitage, ἀρ. AKB 28. — M. I. Artamonov, Les trésors d'art des Scythes, Paris 1968, πίν. 272. — B. Piotrovsky - P. Quoniam, Or des Scythes, Paris 1975, σ. 83 καὶ 161, ἀρ. 90.

ΠΙΝ. 70

α-β. Χαλκοῦν κράνος ἐξ Ἰωαννίνων.

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

α. Χαλκοῦν κράνος ἐκ Δωδώνης(;). Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, Συλλογὴ Καραπάνου ἀρ. 687.
β. Χαλκοῦν κράνος ἐκ Δωδώνης. Ἀθῆναι, Μουσεῖον Μπενάκη ἀρ. 8060.

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΙΝ. 72

Χαλκοῦν κράνος ἐκ Δωδώνης. Ἀθῆναι, Μουσεῖον Μπενάκη ἀρ. 8061.

PHRYGISCHE HELME

von Julia Vokotopoulou

A. DER HELM VON VITSA ZAGORIOU (REGIERUNGSBEZIRK IOANNINA)

Die Ausgrabung der antiken Siedlung in Vitsa Zagoriou[1] hat uns nicht mit bedeutenden Funden verwöhnt, da die Siedlung offenbar rechtzeitig vor ihrer endgültigen Brandzerstörung verlassen wurde. Im Inneren der kleinen Häuser mit ihren Steinsockeln der Wände, dem Holz- oder Flechtwerkaufbau, den Lehmböden und den ebenerdigen Feuerstellen wurden nur wenige Haushaltsgegenstände wie ein paar kleine schwarzgefirnißte Schälchen und größere unbemalte Gefäße gefunden. So wurde im Juli 1977 der Fund eines Bronzehelmes in den Trümmern des Hauses H (Abb. 1. 2) zur wirklichen Überraschung. Zwischen den Steinen der östlichen Mauer, die nach innen gestürzt war, wurde er 40 cm über dem antiken Fußboden verschüttet aufgefunden. Ein neben ihm verbranntes, fast 1 m langes Holzbalkenstück wird wohl zur Dachkonstruktion gehört haben; der ganze Versturz des Hauses zeugt von der Auswirkung des Brandes. Die Lage des Helms in der Schuttmasse zeigt, daß er wohl vergessen wurde: er hing entweder an der Wand an einem Dachbalken oder lag auf einem hohen Holzregal. Da bislang kein anderer ähnlicher oder andersgeformter Helm in

Abbildungsnachweis: Abb. 1. 2: J. Vokotopoulou. – Abb. 3–5: Bronzerestaurierungswerkstatt Nat. Mus. Athen. – Abb. 6–9. 13: M. Skiadaressis, Athen. – Abb. 10–12: D. Wardle. – Abb. 14: J. Diamantopoulos. – Abb. 15–17: Arch. Mus. Sofia. – Abb. 18. 19: Foto Nat. Mus. Kopenhagen M 823. M 871. – Abb. 20: Courtesy of the Art Institute of Chicago C 44844. – Abb. 21–26: Inst. Neg. Athen Nat. Mus. 6269. Nat. Mus. 6268. Nat. Mus. 6267. 781139. 01.6689. 01.7067. – Abb. 27: Foto Nat. Mus. Athen. – Abb. 28: St. Germain-en-Laye, Mus. des Antiquités Nationales.

Für die Übersetzung des griechischen Textes bin ich A. Tsingas und E.-L. Schwandner zu Dank verpflichtet. Herrn Prof. E. Kunze und Herrn Prof. A. Mallwitz danke ich für die Publikationserlaubnis für die bronzenen Wangenklappen aus Olympia, der Ephorin Evi Touloupa für die Publikationserlaubnis der Wangenklappen der Sammlung Karapanos, dem Ephoros P. Kalligas für Hinweis und Angebot zur Publikation der Wangenklappe im Nationalmuseum Athen X 14894. Der Ephorin K. Rhomiopoulou verdanke ich den Hinweis auf die Helme o. Nr. 15 und Chicago 1978. 297, der Direktion des Art Institute of Chicago das freundliche Angebot zur Publikation dieses Helmes. Die Zeichnungen des Helmes von Vitsa fertigte Frau Diana Wardle, der ich auch an dieser Stelle herzlich danke.

Zusätzlich zu den Abkürzungen und Sigeln der Archäologischen Bibliographie und in AA 1981, 725ff. werden hier folgende verwendet:

Borchhardt, Limyra = J. Borchhardt, Die Bauskulpturen des Heroons von Limyra (1976)

Charbonneaux, Grèce classique = J. Charbonneaux–R. Martin–F. Villard, La Grèce classique. L'univers des formes (1969)

Gold der Thraker = Gold der Thraker. Archäologische Schätze aus Bulgarien. Ausstellungskat. Köln (1979)

v. Graeve, Alexandersarkophag = V. v. Graeve, Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt, IstForsch 28 (1970)

Grose, Greek Coins II = S. W. Grose, Fitzwilliam Mus. Cat. of the McClean Coll. of Greek Coins II (1926)

Jenkins = G. K. Jenkins, Ancient Greek Coins (1972)

Korres, Krane = G. S. Korres, Τὰ μετὰ κεφαλῶν κριῶν κράνη (1970)

Philippos = L. Lukopulu–M. B. Chatzopulos (Hrsg.), Φίλιππος, Βασιλεὺς Μακεδόνων, Ἐκδοτική (1980)

Schröder = B. Schröder, JdI 27, 1912, 317ff. (Thrakische Helme).

[1] Vorläufige Berichte über die Ausgrabungen der Siedlung von Vitsa s. Chronika des ADelt 22, 1967 und der folgenden Bände.

Abb. 1 und 2. Vitsa Zagoriou. Helm in Fundlage im Inneren des Hauses H

der Siedlung oder in deren zwei Friedhöfen (wo den bestatteten Männern reichlich Angriffswaffen beigegeben waren) aufgefunden wurde, können wir annehmen, daß seine Zerstörung ein großer Verlust für den Besitzer war.

Die Steine, die mit dem Helm stürzten, haben ihn stark beschädigt. Der Helm ist an vielen Stellen aufgesprungen, Nackenschutz und Stirnschirm sind in Stücke gebrochen (Abb. 3–5). Die mit Silber aufgelöteten Gußteile, die beiden Palmetten und die Röhrchen, waren vom Helm abgesprungen. Der Helmkörper selbst hat im Erdreich nicht gelitten, sondern im Gegenteil sogar eine schöne blaugrüne Patina bekommen, und seine Oberfläche bewahrte den antiken Glanz[2]. Die Wangenklappe und das Reliefmedaillon[3], welches der Spur nach in der Mitte der Stirnfläche befestigt war, wurden nicht aufgefunden. Alle diese Teile müssen bereits zur Zeit der Zerstörung des Hauses H gefehlt haben.

Der Helm von Vitsa (Abb. 6–13) wurde vom Chefrestaurator des Archäologischen Nationalmuseums Herrn Stavro Kassandris zusammengesetzt und wieder zu ursprünglichem Glanz gebracht. Er trägt die Inventarnummer des Museums Ioannina 6419. Seine Höhe beträgt mit Nackenschutz und Stirnschirm in horizontaler Lage 32,3 cm[4].

[2] Zu Patina und Glanz antiker Bronzen s. K. Zengelis, AEphem 1924, 86 ff.; J. Vokotopoulou, Χαλκαῖ κορινθιουργεῖς πρόχοι (1975) 2.

[3] Dieses Emblem muß entweder ein Medusenhaupt oder eher einen Athenakopf gezeigt haben wie auf dem Eisenhelm des Grabes II in Vergina, vgl. Philippos 226 Abb. 129 und dem Helm u. Nr. 15.

[4] Weitere Abmessungen: von der Helmspitze bis zum Stirnschirm 26 cm; diagonale L 36 cm; Dm von Schläfe zu Schläfe 22,5 cm; Dm von der Stirn bis zum Rande des Nackenschutzes 27 cm; H des Stirnschirms 2,8 cm; H des Nackenschutzes 5 cm; H der Röhrchen 2,3 cm. Palmette: H 5,3 cm, max. B 3,3 cm; max. B des Phalos 8,7 cm; L der zungenartigen Ausläufe des Nackenschutzes 9 cm; H der blattförmigen Attaschen der Wangenklappen 5,1 cm; Maße der Emblemspuren auf der Stirn 4,0 × 3,2 cm; Gewicht des Helms 1,113 kg. Abge-

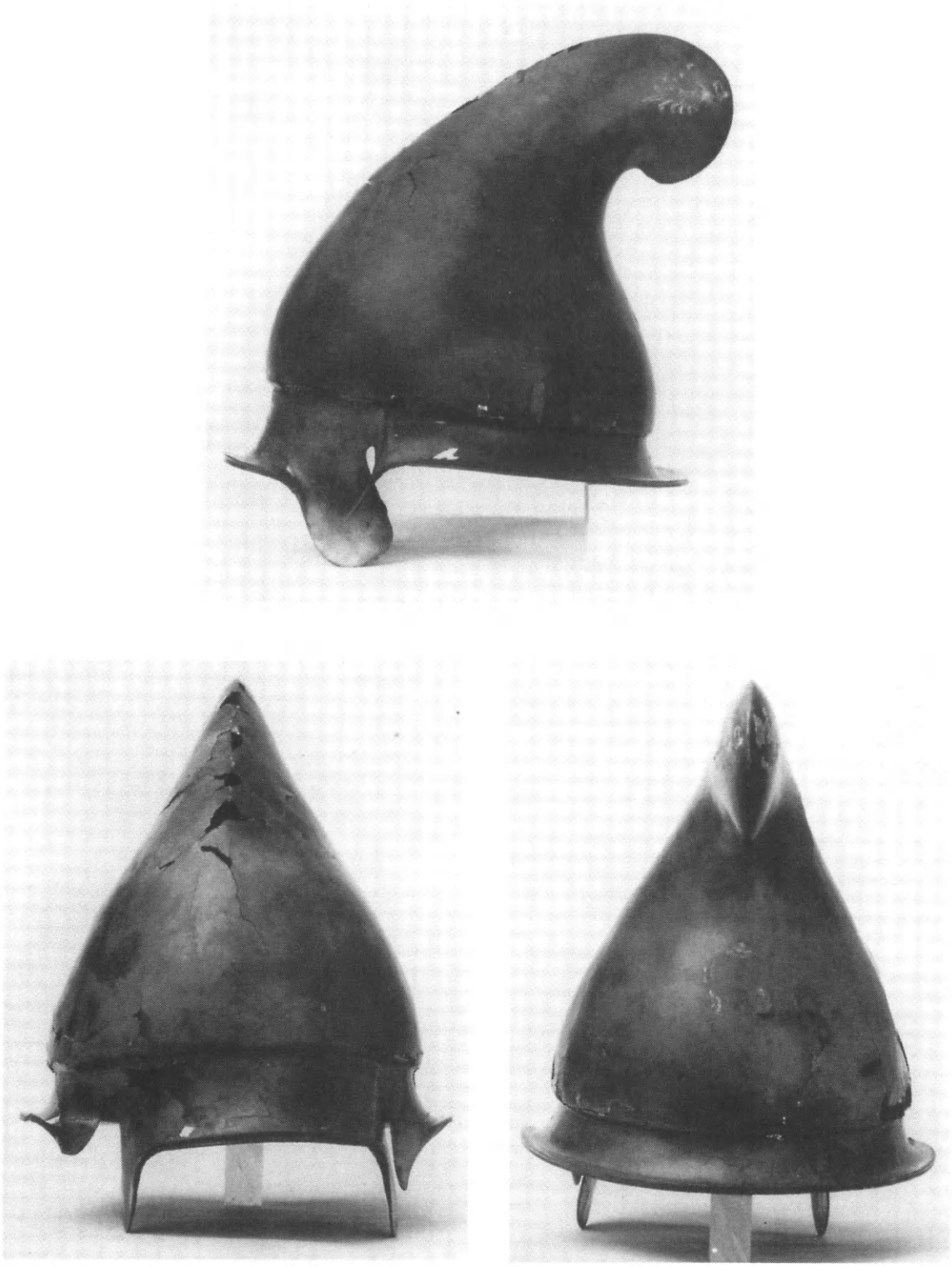

Abb. 3–5. Der Helm von Vitsa in der ersten Phase der Restaurierungsarbeiten

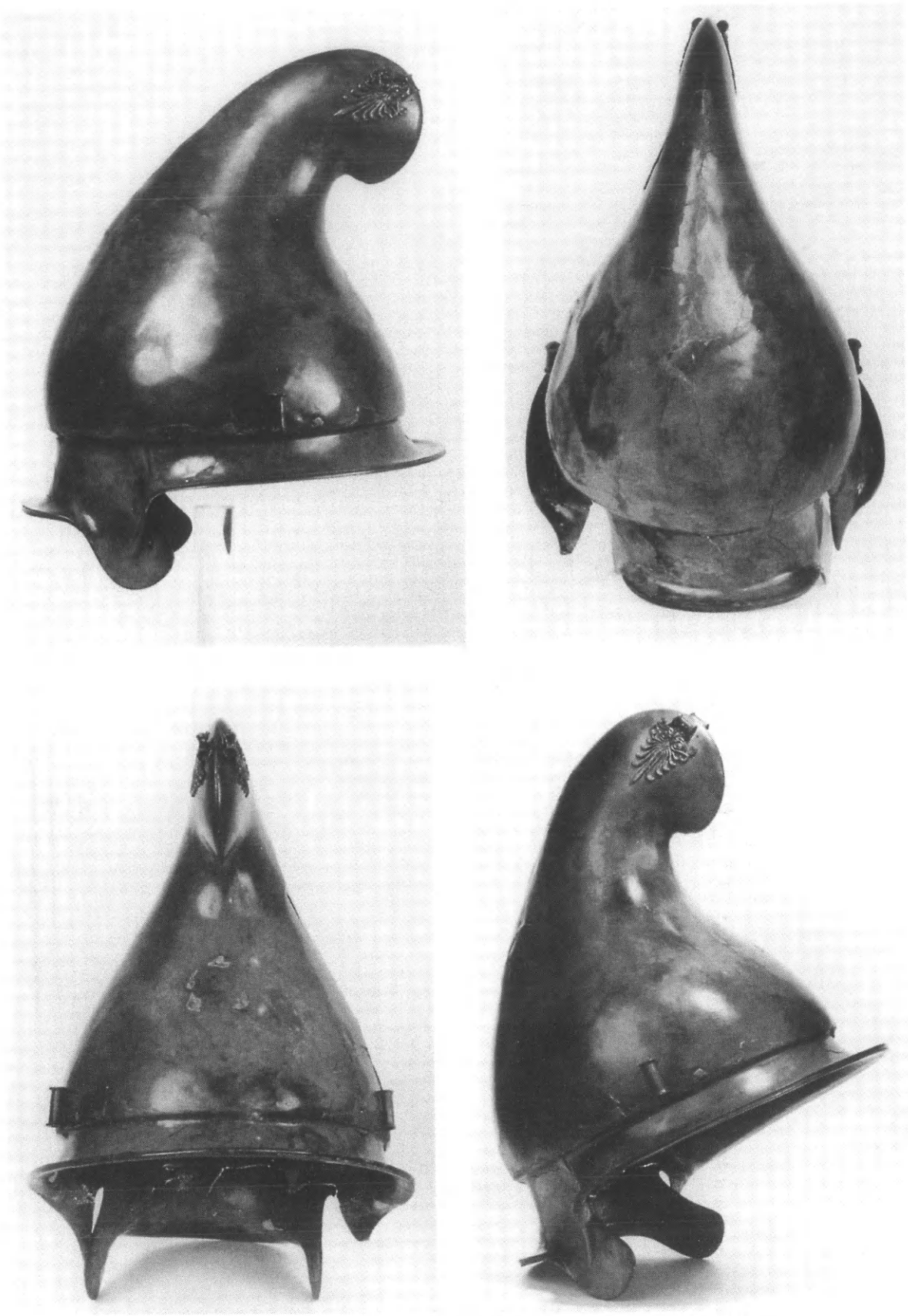

Abb. 6–9. Der Helm von Vitsa. Joannina, Museum Inv. Nr. 6419

501

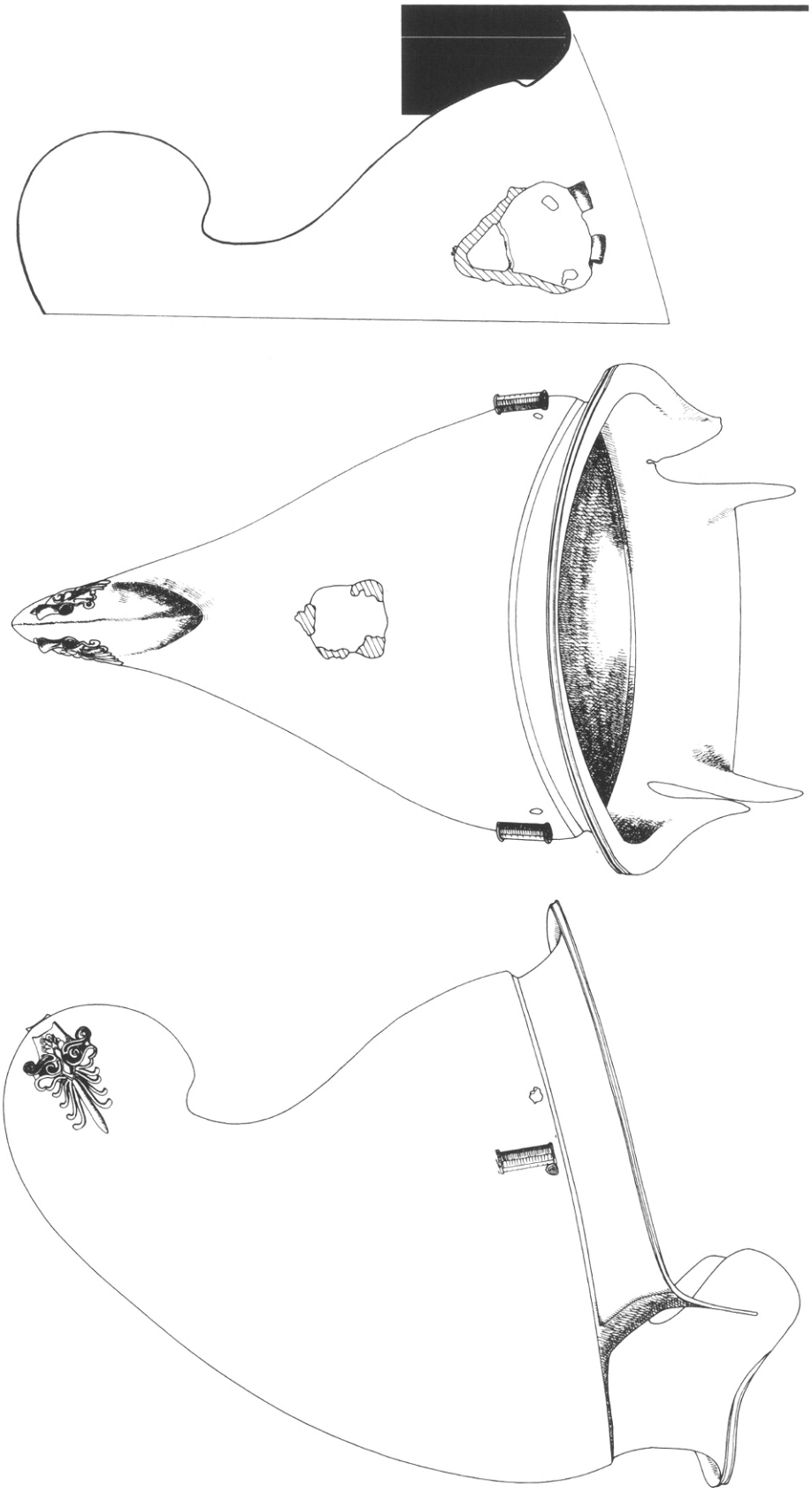

Abb. 10–12. Der Helm von Vitsa. M. 1 : 3

Der gegossene Ausgangskonus wurde mit großer Meisterschaft geschmiedet, und es entstand ein einteiliger Körper mit einer Dicke von 0,5–4 mm (letzteres Maß an den Rändern von Nackenschutz und Stirnschirm). Der antike Helmschmied (κρανοποιός)[5] gab ihm die Form einer phrygischen Mütze. Der konische Helmaufbau (ἐπίκρανον) läuft in einer abgeflachten Helmspitze von rundlichem Umriß (φάλος)[6] aus, der nach vorne überfällt. An

Abb. 13. Der Helm von Vitsa, Detail

den Seiten des Phalos sitzt je eine gegossene, freigeschnittene, elfblättrige Palmette mit lyraähnlichen horizontalen Voluten an der Basis; zwischen diesen wächst eine winzige fünfblättrige Palmette gegenständig zur großen hervor. Die Kerne der Palmetten sind zwischen den Voluten miteinander verwachsen (Abb. 10. 13). Das kleine Anthemion liegt als Relief auf einer Lasche, die sich zu einem Röhrchen von 1 cm Länge aufrollt. Je ein weiteres prismatisches Röhrchen ist senkrecht zur Helmbasis kurz oberhalb der Schläfen angebracht. Alle diese Röhrchen dienten der Befestigung von schmückenden Haarbüschen[7]. Der geringe Durchmesser der Röhrchenöffnungen erlaubt die Befestigung von Federn nicht. Auch sind keine Spuren eines anderen Befestigungssystems des üblichen Helmbuschs (χαίτη, λόφος) aus Haaren oder Federn zu erkennen[8].

bildet in den Katalogen der Ausstellungen Μέγας Ἀλέξανδρος, Thessaloniki (1980) 54 und The Search for Alexander. New York (1980) 155 Nr. und Abb. 103 Taf. 16.

[5] Zu Helmschmieden vgl. Aristophanes, Frieden 1255; Pollux, Onomastikon 7, 155.

[6] Φάλος: die Spitze des Helms direkt unter dem Helmbusch, die aus der Kalotte hervorragt (Liddell–Scott 1914 s. v.). Für die Fachausdrücke s. Glossarium archaeologicum (1965) Fasc. 21,5 (Iakovides) und Korres, Krane 51 Abb. 1.

[7] Vgl. den Busch auf der Spitze des verwandten Helms auf der Kylix des Pistoxenos-Malers, um 470 v. Chr., Antikenmuseum Berlin Nr. 4982.19; A. Greifenhagen, CVA Berlin (3) Taf. 104. Auf der gleichen Kylix werden auf einem Helm, der eine Vorläuferform des zu untersuchenden ist, horizontale Röhrchen über den Schläfen abgebildet, aus denen Büsche schräg nach hinten herauswachsen. Diese wurden von Greifenhagen a. O. 9 als Stierhörner gedeutet, werden aber malerisch genauso dargestellt wie der oberste Helmbusch des vorher erwähnten Helms auf der gleichen Kylix. Vertikale Büsche wachsen aus den Seiten des Helms, den Alexander der Große auf den babylonischen Zehndrachmenstücken trägt (Jenkins Nr. 505). An den gleichen Stellen wie beim Vitsa-Helm setzen Büsche auch auf dem Helm an, der auf dem Grab von Lyson und Kallikles in Levkadia (bei Naousa) gemalt ist (um 200 v. Chr.): Philippos 63 Abb. 39. An den Kriegerhelmen des Alexandersarkophags sind an den entsprechenden Stellen Löcher vorhanden, die der Befestigung von Metallfedern dienten: v. Graeve, Alexandersarkophag 91 Taf. 27. 32. 33 u. a.

[8] Solch ein System scheinen viele der Helme des

Im Inneren des Helms sind die Schlagspuren des Treibhammers ganz offensichtlich. Ungefähr im Bereich der Schläfen ist auf jeder Seite mit zwei kleinen Nieten je ein etwa dreieckiger Aufsatz befestigt, dessen unterer Teil ein Scharnier zur Aufnahme der beweglichen Wangenklappen bildet (Abb. 12).

Unter der umlaufenden Helmbasis wölben sich der Nackenschutz und der Stirnschirm leicht nach außen und enden an einem horizontalen Band, wobei die herausgezogenen Endigungen sich an den Ohröffnungen überschneiden.

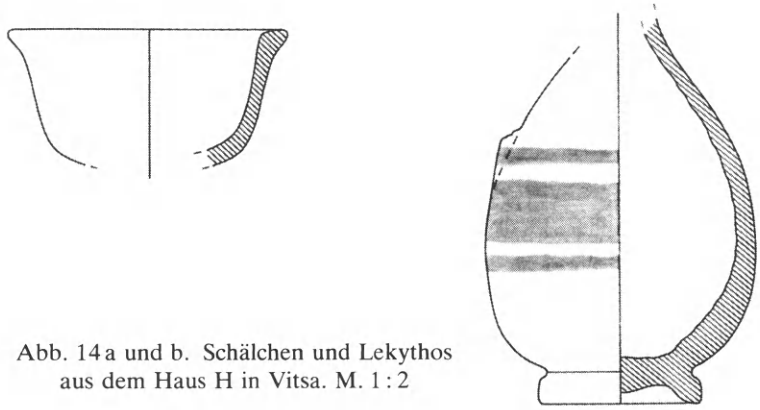

Abb. 14a und b. Schälchen und Lekythos aus dem Haus H in Vitsa. M. 1 : 2

Zur chronologischen Bestimmung des Helms von Vitsa bedeutet die Zerstörung des Hauses H, in dem er gefunden wurde, einen Terminus ante oder ad quem. Von den wenigen Gefäßscherben, die in der 30 cm hohen Schuttmasse zwischen verbrannten Hölzern und aufgelöstem Lehm gefunden wurden, hilft uns immerhin der Teil eines schwarzgefirnißten Schälchens (Abb. 14a) mit der fast horizontalen, nach außen gerichteten Lippe, das sich auf das dritte Viertel des 4. Jhs. v. Chr.[9] datieren läßt, wie auch die verbrannte und nur teilweise erhaltene Lekythos von 9 cm Höhe, die sich in geringem Abstand vom Helm fand (Abb. 14b). Ihr größter Durchmesser liegt recht tief; in der Mitte der Bauchung ist sie mit einem breiten horizontalen Streifen zwischen zwei engeren geschmückt. Der Umriß der Basis mit der senkrechten Wandung gleicht den Schälchen des späten 4. Jhs., während die einfache Dekoration mit horizontalen Bändern auf Lekythen und Unguentarien der gleichen Zeit verbreitet ist.

Die Palmetten mit den isolierten Blättern, den nach unten gekehrten Blattenden und dem lanzettförmig erhöhten Mittelblatt führen uns in die zweite Hälfte des 4. Jhs. v. Chr. Entsprechende Palmetten haben auch bronzene Hydrien dieser Zeit aus der Peloponnes[10], wie auch einige Grabfunde aus Derveni und Stavroupolis bei Thessaloniki[11] aus dem dritten Viertel des 4. Jhs. v. Chr.

Der Vergleich mit den übrigen erhaltenen Helmen[12] vom gleichen Typus trägt nicht zur genaueren chronologischen Bestimmung unseres Helms bei, da die meisten aus dem Kunsthandel stammen oder nur vage ins 4. Jh. datiert sind. Schon eher hilft der Vergleich mit

Vitsa-Typus zu haben, wie z. B. die auf dem Amazonensarkophag des Kunsthistorischen Museums in Wien, v. Graeve, Alexandersarkophag Taf. 79,2.

[9] Agora XII 2 (1970) Taf. 32 Nr. 762. 765; Nr. 762 (um 350–325 v. Chr.) ähnelt der Form nach am ehesten dem Schälchen von Vitsa.

[10] E. Diehl, Die Hydria (1964) 45 Taf. 24, B 207 (Hydria aus Bambes in Elis, Museum Olympia BE 691), s. A. Choremis, AEphem 1969, Chron. 211f.

[11] Θησαυροὶ τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας, Ausstellungskat. Thessaloniki (1979) Taf. 30, 236; 32, 172; 42, 295.

[12] s. den folgenden Katalog.

Darstellungen ähnlicher Helme auf Reliefdenkmälern. So ähnelt der Helm von Vitsa sehr den Helmen der Fußsoldaten auf dem Fries des Heroons von Limyra[13] (375–350 v. Chr.), den Helmen der Makedonen auf dem Sarkophag mit Alexander dem Großen aus Sidon (um 312 v. Chr.) und mehr noch denen auf dem Sarkophag mit der Darstellung der Amazonomachie in Wien (zweite Hälfte des 4. Jhs.).[14] Dem Helm von Vitsa nahestehend ist auch, was den Umriß betrifft, der Helm des Reiters auf dem Relief aus Pelinna in Thessalien, das sich im Louvre befindet (Mitte des 4. Jhs.), sowie die winzigen Helmsymbole auf der Rückseite eines Silberstaters der opuntischen Lokrer (um 387–339 v. Chr.) und des Goldstaters aus Philippi (um 357–348 v. Chr.)[15].

Aus den vorangegangenen Vergleichen, den Ausgrabungsbefunden und den Stilelementen des Helmes von Vitsa selbst ergibt sich als wahrscheinlichste Zeit der Herstellung das dritte Viertel des 4. Jhs. v. Chr.

B. KATALOG ÄHNLICHER HELME UND ZUGEHÖRIGER WANGENKLAPPEN

Der Helm von Vitsa ist bisher im griechischen Bereich der einzige vollständig erhaltene Helm von 'phrygischem' Typus, steht aber doch nicht ganz allein. Gleicher Form sind auch die folgenden Bronzehelme:

1. Helm aus Brestowitsa, Bulgarien[16]
   Archäologisches Museum, Plovdiw Nr. 2445
   H 25 cm, Dm 22 cm. D des Metalls 2–5 mm. Gewicht 839 g.
   Er wurde 1936 in einem Kistengrab gefunden. Es fehlt ein Teil des Nackenschutzes und des Helmkörpers. Am Phalos sind Spuren einer mit Silber angefügten neunblättrigen Palmette zu erkennen. Was seine Größe, seine Proportionen und die Palmette betrifft, ist dieses Exemplar das dem Helm von Vitsa nächstverwandte und vermutlich zeitgleich. In den bisherigen Veröffentlichungen wird keine Datierung angegeben.

2. Helm aus Garmen (Gebiet Blagoewgrad), Bulgarien. Abb. 15
   Archäologisches Museum, Sofia, Nr. 8246
   H 26 cm, Dm 24 cm.
   Der obere Teil des Helms mit dem Phalos ist als separater Teil gearbeitet. Am Ende des Phalos ist die Spur eines spitzen Blattes zu erkennen, das den stilisierten Efeublättern auf den unteren Aufsätzen von Bronzegefäßhenkeln des späten 4. Jhs.[17] entspricht. Über den Schläfen findet sich ein Lochpaar zur Befestigung von Wangenklappen. Der dicke Rand des Stirnschirmes zeigt schräglaufende Ritzungen. Der Nackenschutz des Helms ist höher angesetzt als der Stirnschirm.

[13] Borchhardt, Limyra Taf. 20–22.

[14] v. Graeve, Alexandersarkophag Taf. 27. 32–35. 66–68. 79,2.

[15] Relief aus Pelinna: Philippos 83 Abb. 54. – Stater der opuntischen Lokrer: Grose, Greek Coins II Taf. 198,4. – Stater aus Philippi: M. Price, Coins of the Macedonians (1974) Taf. 8, 45.

[16] D.Ončev, BIBulg 17, 1950, 235ff. Abb. 168, mit französischer Zusammenfassung auf S. 243; v. Graeve, Alexandersarkophag 92; Gold der Thraker Abb. S. 100 (die Bemerkung zu Nr. 184 ist unzutreffend).

[17] Ähnlich z. B. ist der Henkelaufsatz der zylindrischen Kanne aus dem Grab 171 von Vitsa, Museum Ioannina Nr. 5381 (um 350–325 v. Chr.), und der Hydrien BE 1461 und 1462 im Museum Olympia aus Strefi in Elis (letztes Viertel des 4. Jhs. v. Chr.), s. A. Choremis, AEphem 1969, Taf. 34. 35. Anmerkung über das spitze Ende des Efeublatts als chronologisches Indiz s. ebenda 213.

Abb. 15. Helm aus Garmen. Sofia, Arch. Mus. Nr. 8246

Abb. 16. Helm aus Kowatschewitsa. Sofia, Arch. Mus. Nr. 2576

Was die Maße anbetrifft, ist dieser Helm schlanker als der von Vitsa und wahrscheinlich um eine Generation jünger. Er wurde bisher nur in Ausstellungskatalogen als thrakischer Helmtyp des 4. Jhs. publiziert[18].

3. Helm aus Kowatschewitsa, Bulgarien[19]. Abb. 16
Archäologisches Museum, Sofia, Nr. 2576
H 23,7 cm.

Der obere Teil des Helmes ist separat gearbeitet. Seine beweglichen Wangenklappen sind erhalten. Diese bilden, so wie sie sich am Kinn verbinden, sowohl durch den anatomischen Schnitt ihrer Umrisse als auch durch die reliefartige Darstellung von Bart und Mund das Bildnis eines bärtigen Mannes. Die Reliefausarbeitung ist grob. Auf der Spitze des Phalos ist die Spur einer spitzen Palmette. Er ist vermutlich in die 2. Hälfte des 4. Jhs. zu datieren.

4. Helm aus Assenovgrad[20], Bulgarien. Abb. 17
Archäologisches Museum, Sofia, Nr. 7308
H 30 cm.

Auf der Stirnseite des Helms sind im Relief Augenbrauen angelegt. Die Wangenklappen sind erhalten. Sie sind im Typ denen des Helms aus Kowatschewitsa ähnlich. Die beiden Helme müssen zeitgleich sein.

[18] Gold der Thraker 125 und Abb. 244; Goldschätze der Thraker. Thrakische Kultur und Kunst auf bulgarischem Boden (1975) 110 Nr. 37.

[19] W. Mikow, Godišnik na Archeologičestija Musej Sofia (1925) 181 Abb. 1. 2; CAH³ VIII 546; Tafelband II 57 a; v. Graeve, Alexandersarkophag 92; I. Venedikov–T. Gerassimov, Thrakische Kunst (1973) Nr. 238, Helm thrakischen Typus' aus dem 4. Jh. v. Chr.; Ch. Danov, Altthrakien (1976) Taf. 31 Abb. 57, Ende des 5. Jhs. v. Chr., ohne Begründung für diese frühe Datierung; Gold der Thraker 123 Nr. 243; L. Casson–I. Venedikov, BMetrMus 35, 1, 1977, 59 Taf. 36 (Thracian Treasures from Bulgaria), 4. Jh. v. Chr.

[20] T. Ivanov, Razkopki i Pronchvaniya I (1948) 102 Nr. 1 Abb. 71. 72; Thracian Treasures from Bulgaria, British Museum (1976) 59 Nr. 248, 4. Jh. v. Chr.

5. Helm aus Assenovgrad[21], Bulgarien
H 25 cm, Dm 21,5 cm.

Er wurde südlich von Stenimachos gefunden. Aus sechs zusammengenagelten Teilen bestehend, endet er in einen dünnen Phalos, der deutlich nach vorne geneigt ist. Seine Proportionen weisen auf das 3. Jh.[22].

6. Helm aus Pletena, Gebiet Blagoevgrad[23]

Ähnlicher Typ wie der Vitsa-Helm, aus einem Teil gearbeitet. Es fehlen die Wangenklappen, die angefügten Teile sowie etwa die Hälfte der Kalotte.

7. Helm aus Debren, Gebiet Blagoevgrad[24]

Aus einem Teil, es fehlen große Teile von Stirnschirm und Nackenschutz, die Wangenklappen und die angefügten Teile. Sein Umriß ähnelt dem des Helmes aus Kowatschewitsa (o. Nr. 3), mit dem er zeitgenössisch sein muß.

8. Helm aus Beden[25]

9. Eisenhelm mit bronzenen Wangenklappen aus Pletena, Gebiet Blagoevgrad[26]
H 27,5–41,5 cm.

Ähnlicher Typus wie der Helm aus Assenovgrad (o. Nr. 4), wo, wie auch am Helm aus Kertch (u. Nr. 12), Elemente der chalkidischen Bronzehelme für die Stirnpartie übernommen werden. Von der Verfasserin ans Ende des 4. Jhs. v. Chr. oder in das 3. Jh. datiert.

10. Helm, Nationalmuseum Kopenhagen[27], Nr. 3494. Abb. 18
H 25,5 cm, Dm 22–25,5 cm.

Ankauf in Konstantinopel um 1889–1890 zusammen mit einer Wangenklappe (Nr. 3495) Typ Kowatschewitsa, vermutlich zusammengehörig (Abb. 19). H 12,8 cm, B 14,6 cm. Der Helm ist aus drei Teilen gearbeitet. Die stilisierten und verteilten spiralförmigen Haarlocken geben in unorganischer Form den Bart wieder. Der Versuch der Nachahmung eines entfernten Vorbildes wird deutlich. Eine Datierung an das Ende des 4. Jhs. ist wahrscheinlich.

11. Helm, Boston, Museum of Fine Arts, Nr. 69, 1077[28]
H 27 cm.

Er stammt aus dem westlichen Kleinasien und wurde wahrscheinlich im Meer gefunden. Ähnlich dem Helm von Vitsa; seine Spitze ist ergänzt. Es fehlen alle angefügten Teile. In der bisher einzigen Veröffentlichung[29] wurde er in Analogie zum Kriegerrelief des Heroon von Limyra in Lykien in die Mitte des 5. Jhs. datiert. Das Relief ist jedoch später in das zweite Viertel des 4. Jhs. umdatiert worden[30]. Auf jeden Fall gibt es für eine so frühe Datierung keine ausreichenden Kriterien. Am wahrscheinlichsten gehört auch dieser Helm ins 4. Jh.

[21] G. I. Kazarow, BIBulg 6, 1930/31, 125f. Abb. 115a; S. 133 Nr. 14; v. Graeve, Alexandersarkophag 92.

[22] Vgl. den Reiterhelm auf dem makedonischen Grab in Naousa (Grab 'Kinch'), Philippos 70 Abb. 49.

[23] V. P. Vassilev, ArcheologijaSof 22, 3, 1980, 2 Abb. 1b.

[24] Ebenda 9 Abb. 10.

[25] Ebenda 5f.

[26] D. Stojanova-Serafimova, ArcheologijaSof 17, 4, 1975, 41ff. Abb. 2–5; Vassilev, ebenda 51ff.

[27] Schröder 326 Beil. 10,1.2; 9,1; v. Graeve, Alexandersarkophag 92 Anm. 66; Greece, Italy and the Roman Empire, Guide to the National Museum of Copenhagen (1968) 62.

[28] M. Comstock–C. Vermeule, Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts, Boston (1971) 494 Nr. 589a; Sotheby Sale, 13th June 1966, 22 Nr. 35.

[29] Comstock–Vermeule a. O. 494 Nr. 589a.

[30] Borchhardt, Limyra 22.

Abb. 17. Helm aus Assenovgrad.
Sofia, Arch. Mus. Nr. 7308

Abb. 18. Helm. Kopenhagen, Nationalmuseum,
Antikensammlungen Nr. 3494

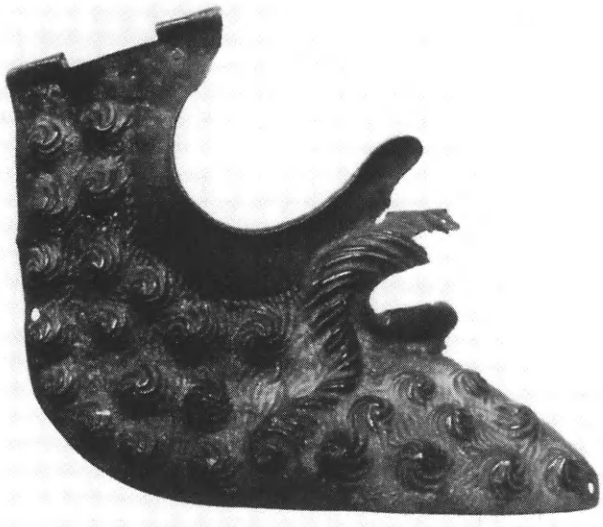

Abb. 19. Wangenklappe. Kopenhagen, Nationalmuseum,
Antikensammlungen Nr. 3495

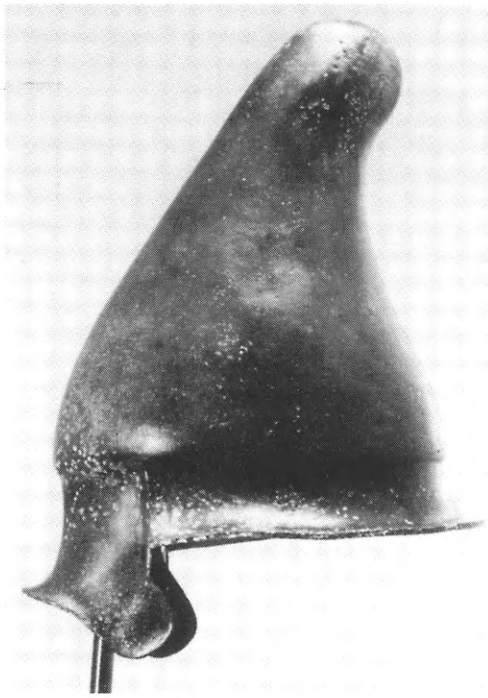

Abb. 20. Helm. Art Institute of Chicago
Nr. 1978.297

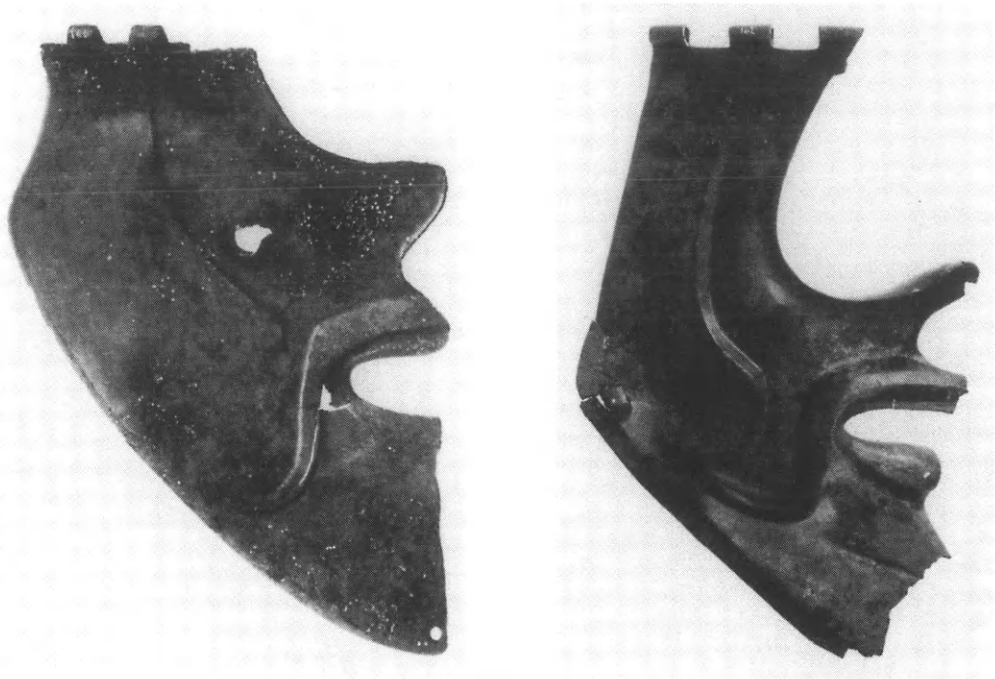

Abb. 21 und 22. Wangenklappen. Athen, Nationalmuseum, Slg. Karapanos Nr. 161 und 162

12. Helm aus Taman, Museum Kertsch[31]
Gefunden 1865 im großen Grabhügel von Blisnitsa, der in die zweite Hälfte des 4. Jhs. datiert wird. Er ist vergoldet und besitzt einen kurzen Nasenschutz sowie Reliefspiralen an den Schläfen. Der Helm besaß keinen horizontalen Stirnschirm. Nur der Phalos erinnert an den Helmtypus von Vitsa.

13. Helm, Erbach, Gräflich Erbachsche Sammlung, aus Samnium[32]
H 25,5 cm, B 21,2 cm, T 25,8 cm, schräger Dm 38 cm.
Aus zwei Teilen gearbeitet, trägt er auf der Stirnseite die Darstellung eines bärtigen Kopfes in Frontalansicht. Der Umriß ist dem des Helmes von Vitsa ähnlich.

14. Helm im Art Institute of Chicago, Costa S. Pandaleon Fund, Nr. 1978.297. Abb. 20
H 35,6 cm.
Erworben 1978. Wahrscheinlich aus Konstantinopel. Auf dem Phalos Spuren einer neunblättrigen Palmette. Der fast senkrechte Phalos und der hohe Nackenschutz weisen in die erste Hälfte des 4. Jhs. v. Chr.[33].

15. Helm im Kunsthandel[34]
H 28 cm, Dm 20,8 cm.
Aus einem Teil geschmiedet, vollständig erhalten. Es fehlen die Wangenklappen und die Palmetten des Phalos. Am Stirnbereich der Kalotte ist ein Reliefmedaillon mit dem Kopf der Athena Promachos angebracht. Er ähnelt dem Helm von Vitsa und stammt vielleicht aus der gleichen Werkstatt.

[31] Schröder 326 Beil. 12,5.
[32] Schröder 326 Beil. 10,3.
[33] s. u. S. 517f. Anm. 78. 83. 84; The Art Institute of Chicago, Annual Report 1978/79, 35.
[34] The Summa Galleries Inc., Auction I, Sept. 18, 1981, Beverly Hills, Calif. USA, Nr. und Abb. 43.

Abb. 23. Wangenklappe. Athen, Nationalmuseum, Slg. Karapanos Nr. 163

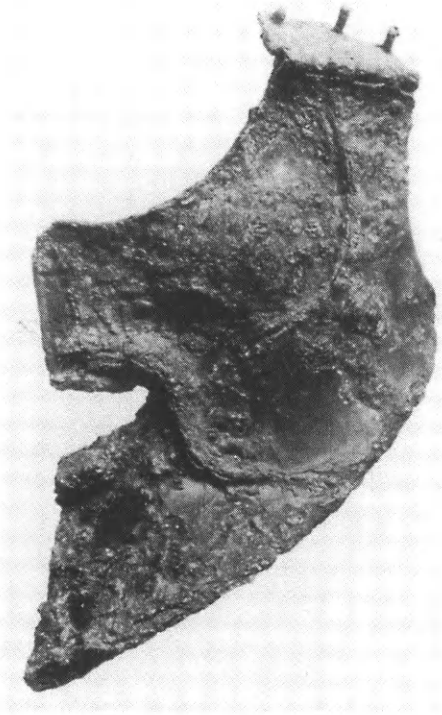

Abb. 24. Wangenklappe. Olympia, Arch. Mus. Br 9721

Aufgrund der erhaltenen Wangenklappen der Helme Nr. 3 und 4 werden die folgenden Wangenklappen aus Dodona und Olympia typologisch ähnlichen Helmen zugeschrieben. Sie alle haben das gemeinsame Merkmal des anatomisch geschnittenen Umrisses und die reliefartige Darstellung von Lippen und Bart.

1. Rechte Wangenklappe aus Dodona
   Archäologisches Nationalmuseum, Athen, Sammlung Karapanos Nr. 161[35]. Abb. 21
   H 17,6 cm, B 11,5 cm.

   Der Oberlippenbart wird durch ein S-förmiges Reliefband wiedergegeben, der Backenbart durch eine geschwungene Linie. Die plastische Wiedergabe der Barthaare fehlt. Ein kleines Loch an der Kinnspitze diente dem Zusammenbinden der beiden Wangenklappen, so daß das Gesicht wie von einer Bronzemaske geschützt wurde. Dem gleichen Zweck müssen auch Attaschen gedient haben, die auf der Innenseite unter der Lippe befestigt waren. Sie sind nicht erhalten, hinterließen aber eine 2,2 cm lange Lötspur auf der Wangenklappe.

2. Rechte Wangenklappe aus Dodona
   Archäologisches Nationalmuseum, Athen, Sammlung Karapanos Nr. 162[36]. Abb. 22
   H 17 cm, B 11 cm.

[35] C. Carapanos, Dodone et ses ruines (1878) Taf. 55,4; Schröder Beil. 9,7 und S. 328, wo ohne zwingendes Argument sowohl diese Wangenklappe als auch die ähnlichen aus Dodona und Olympia dem Typ 7 seiner 'thrakischen' Helme zugeschrieben werden. Dieser Typ 7 hat eine runde Kalotte, aber Nackenschutz und Stirnschirm ähneln denen der Helmgruppe vom Vitsa-Typus.

[36] Carapanos a. O. Taf. 55,1; Schröder 328 Beil. 9,6.

Ähnlich der vorherigen, aber mit folgenden Unterschieden: Der Oberlippenbart, der Backenbart, die Lippen und die Backenknochen sind deutlich plastischer dargestellt; alle konvexen Rundungen des Umrisses sind viel stärker ausgebuchtet als bei Nr. 161. Der äußere Umriß folgt sehr getreu der Form des Gesichts. Die Kontur des Unterkiefers bildet einen fast gleichschenkligen, stumpfen Winkel. Der entsprechende Winkel bei Nr. 161 ist viel höher angesetzt. Im allgemeinen vermittelt Nr. 162 den Eindruck einer Weiterentwicklung von Nr. 161.

Auf der Innenseite der Wangenklappe sind interessante Merkmale erhalten, die auf die Existenz von angefügten Teilen hinweisen. Im unteren Klappenbereich dieser Attaschen dienten wohl Ösen oder Röhrchen der Befestigung der Wangenklappen mit Riemen über und unter dem Kinn. So befindet sich an der Stelle des stumpfen Winkels am Unterkiefer die Spur eines Efeublattes mit Stiel (gesamte Länge 2,7 cm) und auf der Innenseite der Kinnpartie die Spur eines halbkreisförmigen, blattähnlichen Zusatzes.

3. Linke Wangenklappe aus Dodona
Archäologisches Nationalmuseum, Athen, Sammlung Karapanos Nr. 163[37]. Abb. 23
H 18 cm, B 13 cm.

Die Innenseite ist mit Zinn beschichtet, wahrscheinlich um die Bronze vor Korrosion zu schützen, die die Berührung mit dem schwitzenden Gesicht hätte verursachen können. Die Umrisse, die Einbuchtungen, die Plastizität der Lippen und das dreifache Scharnier des oberen Teils ähneln den Merkmalen der Nr. 162. Ein wesentlicher Unterschied besteht in der wirklichkeitsnahen Darstellung des Oberlippenbartes mit den langen, geschweiften Haaren und im Backenbart mit den kurzen, spiralförmigen und frei verteilten Haarlocken. Ähnlicher Machart begegnen wir an den Wangenklappen der Helme aus Kopenhagen, Kowatschewitsa und Assenovgrad (Nr. 3, 4 und 10 unseres Katalogs), aber keine von diesen zeichnet sich durch so exzellente Arbeit und Naturalismus aus wie die aus Dodona. Letztere scheint zeitlich nicht weit von den Werken der großartigen Plastik der zweiten Hälfte des 5. Jhs. entfernt zu sein, wo die gleiche Wiedergabe des Oberlippen- und Backenbarts angetroffen wird, wie z. B. am Zeus von Kyrene oder dem Kopf des olympischen Zeus auf Münzen von Elis[38]. Am kyrenischen Zeus gibt es sogar den gleichen Kontrast zwischen den langen, geschwungenen Haaren des Oberlippenbarts und den Bartlocken.

Die Wangenklappe Nr. 162 der Sammlung Karapanos erinnert außerdem durch den glatten Oberlippenbart und den reliefartigen oberen Bartbereich an ältere Werke aus dem zweiten Viertel des 5. Jhs. wie an den Poseidon aus Livadostra und den Terrakotta-Zeus der Ganymedgruppe[39]. An beiden Werken finden sich auf der Stirn spiralförmige Locken. Ungefähr zur gleichen Zeit werden in der Vasenmalerei der spätarchaischen Zeit reliefartige Spirallocken auf dem Stirnansatz von Kriegerhelmen abgebildet, wie z. B. auf dem Skyphos des Brygosmalers und der Schale des Douris, beide im Kunsthistorischen Museum Wien[40]. Reliefartiger Oberlippenbart erscheint auf frühen Typen des phrygischen Helms, wie auf dem Krater E 469 des Britischen Museums[41], einem Werk des Altamuramalers, des 'älteren Bruders' des Niobidenmalers (um 470–460 v. Chr.). Die einzige Abbildung der Scherben des Kraters E 469 ist eine Zeichnung, die nicht ganz exakt sein kann[42]. So scheint es, als ob der Oberlippenbart der Wangenklappe des Helmes, den der Gigantengegner von Zeus trägt, an

[37] Carapanos a. O. Taf. 55,2; Schröder 328 Beil. 9,8.
[38] Charbonneaux, Grèce class. 144 Abb. 154. 155.
[39] Ebenda 108f. Abb. 113. 114, um 480–470 v. Chr.
[40] J. Charbonneaux–R. Martin–F. Villard, Grèce archaique (1968) 348 Abb. 400; 352 Abb. 405, um 490 v. Chr.
[41] Beazley, ARV² 589,1.
[42] H. Heydemann, Gigantomachie auf einer Vase aus Altamura, 6. HallWPr (1881); danach Pfuhl, MuZ 510.

seiner Oberlippe ansetzt. Die Wangenklappe des Gegners der Athena hat einen anatomisch geformten Umriß und stellt auch den Oberlippenbart dar. Hier also scheint es so, als hätten wir eine getreue Abbildung einer Wangenklappe des Karapanos-Typus Nr. 161.
Hieraus folgt, daß die Wangenklappe aus Dodona ins 5. Jh., die Nr. 161 ins zweite Viertel desselben und die Nummern 162 und 163 ins dritte Viertel des 5. Jhs. datiert werden müssen, wobei der Nr. 162 ein kleiner zeitlicher Vorsprung zugesprochen werden muß.

In Olympia sind noch weitere drei Wangenklappen gefunden worden, die denen der Karapanos-Sammlung Nr. 161–163 ähnlich sind:

4. Linke Wangenklappe
Museum Olympia, B 9721. Abb. 24
H 19,5 cm, B 11,2 cm.
Stark beschädigt und ergänzt[43]. Der Oberlippenbart weist eine weiche gegenläufige Schwingung auf, der Backenbart wird leicht abgesetzt angedeutet. Am oberen Scharnier ist eine Bronzeattasche aufgesetzt, die mit kleinen Nieten im Helminneren etwas oberhalb der Schläfen befestigt war.

5. Rechte Wangenklappe
Museum Olympia, Br 5899. Abb. 25
Erhaltene H 19,7 cm, B 13 cm.
Kanten im Bereich des inneren Umrisses abgebrochen. Die Oberfläche ist weniger beschädigt als an der vorhergehenden (Nr. 4), mit der sie vielleicht zum gleichen Helm gehörte.

6. Rechte Wangenklappe
Museum Olympia, Br 5896. Abb. 26
H 18,4 cm, B 12,5 cm.
Sie unterscheidet sich von den beiden vorangegangenen darin, daß sich das Ende des Oberlippenbartes bis zum unteren Rand der Wangenklappe hinzieht.
Alle drei Stücke aus Olympia gehören einem frühen Typus an, der zeitlich zwischen den Nummern 161 und 162 der Sammlung Karapanos anzusetzen ist, d. h. ungefähr in die Mitte des 5. Jhs. In Olympia sind mindestens elf Wangenklappen ohne plastische Gestaltung, aber mit auffällig eingeschnittenem inneren Umriß gefunden worden. Bei ihnen bilden sich zwei Öffnungen für Augen und Mund und ein Vorsprung zum Schutz der Nase[44]. Es ist sicher, daß die Helme des phrygischen Typus auch solche einfachen Wangenklappen haben konnten. Die Vasenmalerei aber zeigt, daß auch andere Helmtypen, also mit runder Kalotte ohne die typisch phrygische Aufwölbung, genau die gleichen Wangenklappen besaßen[45]. Deshalb können wir nicht mit Gewißheit sagen, ob auch diese Wangenklappe aus Olympia zu einem phrygischen Helm gehörte.

7. Linke Wangenklappe unbekannter Herkunft
Archäologisches Nationalmuseum, Athen, Nr. 14894. Abb. 27
H 17,4 cm, B 10,5 cm.

[43] Diese Wangenklappe ist wahrscheinlich an der Oberlippe falsch mit einer geradlinigen Endung ergänzt worden, anstatt die konkave Rundung am Nasenausschnitt beizubehalten.

[44] Museum Olympia B 5897. 5898. 5903. 1521. 1621. 5946. 6920. 11343. 2829. 11625. 7090.

[45] Kylix des Pistoxenosmalers, Antikenmuseum Berlin Inv. 4982,19, aus Vulci: CVA Berlin (3) Taf. 104; s. auch den Bronzehelm in Berlin: A. Snodgrass, Arms and Armour of the Greeks (1967) 104 Abb. 53.

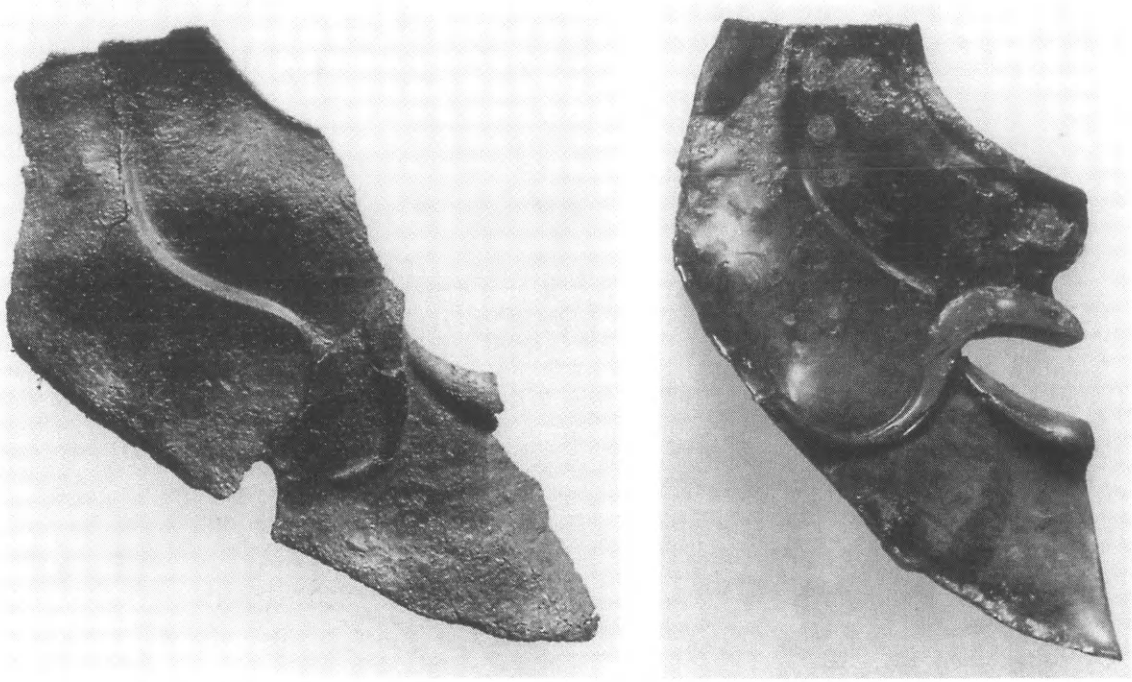

Abb. 25 und 26. Wangenklappen. Olympia, Arch. Mus. Br 5899 und Br 5896

Das Teil, welches das Kinn bedecken soll, ist stark nach außen verzogen. Auf der Unterseite dieses Teils findet sich ein 3,6 cm langer blattförmiger Abdruck und an der Spitze ein rundes Loch. Die Wangenklappe gehört zum Typus der Sammlung Karapanos Nr. 162 (hier Nr. 2). Trotz der Ähnlichkeit führt die trockene und steife Wiedergabe der Gesichtsmerkmale auf jeden Fall zu einem späteren Ansatz, der jedoch schwer einzugrenzen ist.

8. Linke Wangenklappe
Musée des Antiquités Nationales, St. Germain-en-Laye, Frankreich[46], Nr. 4764. Abb. 28
Unbekannte Herkunft. Geschenk Napoleons III.
H 18,8 cm, B 10,3 cm.
Der Nr. 162 der Sammlung Karapanos und der vorangegangenen ähnlich (Nr. 2 und 7).

Italische Variante des phrygischen Helms

Der phrygische Helm war in Sizilien und Großgriechenland im letzten Viertel des 5. Jhs. bekannt, wie Münzen aus Kamarina und Syrakus sowie Gefäße der frühapulischen Gattung, die um 400 v. Chr. datiert sind[47], bezeugen. In diesen Darstellungen kommt die Neigung

[46] Schröder 328 Beil. 9,9.

[47] Tetradrachmon aus Kamarina (425–405 v. Chr.): W. Giesecke, Sicilia Numismatica (1923) Taf. 7 Nr. 4a; Dekadrachmen aus Syrakus des Euainetos und des Kimon (412–410 v. Chr.): Ch. Seltman, Greek Coins (1933) Taf. 23,5. 6. Der Reiter des Didrachmon aus Gela (425 v. Chr.), Jenkins Nr. 383, trägt eine lederne phrygische Mütze. Vasen: Krater des Ariadne-Malers mit Athenadarstellung; die Göttin trägt einen phrygischen Helm mit eingravierter oder reliefartiger Verzierung auf der Kalotte und einen hohen Helmbusch, H. Sichtermann, Griech. Vasen in Unteritalien (1966) K 46 Taf. 78. – Fragment eines Glockenkraters des Sarpedon-Malers aus Tarent mit der Darstellung der Gesandtschaft an Achill. Der an

Abb. 27. Wangenklappe. Athen, Nationalmuseum X 14894

Abb. 28. Wangenklappe. St. Germain-en-Laye, Mus. des Antiquités Nationales Nr. 4764

der italischen Kunst zu reichem, auffälligem Schmuck zum Vorschein, die noch stärker in der Vasenmalerei und den erhaltenen Helmen des späten 4. Jhs. deutlich wird.

Die italischen Helme werden durch den niedrigen Phalos, auf dessen breitem Rücken üppige, geschwungene Büsche aus Federn oder Metall befestigt sind, durch zusätzliche sichelartige Metallflügel über den Schläfen, durch Reliefschmuck – häufig Haarlocken an der Stirnpartie und Locken oder Blütengeschlinge am Nacken – gekennzeichnet. Typisches Beispiel ist der apulische Helm im Archäologischen Museum Bari Nr. 20890 aus der Nekropole von Conversano, der aus dem dritten Viertel des 4. Jhs. stammt[48]. Noch reicheren Reliefschmuck haben: Helm C 7240 im Louvre (wahrscheinlich aus Unteritalien), Helm Nr. 2023 der Pariser Nationalbibliothek (aus Herculaneum) und ein Helm in Perugia, der aus einem etruskischen Grab stammt[49]. Mit weniger Schmuck beladen sind drei weitere italische Helme, die sich in Mailand, im Britischen Museum und in der Pariser Nationalbibliothek (aus Ruvo)[50] befinden.

Der Typus des überladenen italischen Helms scheint keine Resonanz im griechischen Mutterland gehabt zu haben, wo sich in der hellenistischen Zeit eine andere Variante zeigt: Der Busch wird durch eine Tiergestalt, meist Greif oder Adler, ersetzt. Typische Beispiele dazu

der Wand hängende Helm des Achilles gehört zu dem hier untersuchten Typus: Universität Heidelberg Inv. 25/04 CVA Heidelberg (2) Taf. 73.

[48] Korres, Krane 152 Nr. 106 Taf. 39b; W. Hermann, AA 1966, 267 Abb. 9.

[49] Helm im Louvre C 7240: Schröder 327 Beil. 11,1; Helm in der Nationalbibliothek Paris: Schröder 331 Beil. 10,4–6; Helm im Museum der Universität Perugia: Schröder 332 Beil. 14,4–7.

[50] Helm in Mailand (Mus. Poldi Pezzoli): Schröder 327 Beil. 12,1. 2; Helm im Britischen Museum Nr. 2839: Schröder 326 Beil. 9,1; Helm in der Nationalbibliothek Paris: Schröder 335 Beil. 12,3.

liefern die Helme, welche die makedonischen Könige Philipp V. und Perseus[51] auf Münzbildern tragen, die sie selbst in Umlauf gebracht haben. Dieser Typus wurde dann von den Römern übernommen[52].

C. NAME UND HERKUNFT DES PHRYGISCHEN HELMS

Aus der einschlägigen Literatur zu unseren Helmen wird die Tendenz deutlich, ihnen die Bezeichnung 'thrakischer Helm' zu geben. Dafür verantwortlich ist B. Schröder, der in seiner Studie verschiedenartige Helmtypen, soweit sie nicht eindeutig den attischen oder korinthischen zuzuordnen waren – sogar die 'illyrischen' Helme – sammelte und die Behauptung aufstellte, das gemeinsame Merkmal all dieser Helme sei die Herkunft von verschiedenartigen thrakischen Mützen. 'Thrakische' Mützen nannte er jede lederne Kopfbedeckung, die orientalisch gekleidete Reiter, Bogenschützen und Amazonen – laut Schröder thrakische Frauen! – in der attischen Vasenmalerei vom zweiten Viertel des 5. Jhs. trugen. Aber genau zu dieser Zeit – die Anfänge liegen im letzten Viertel des 6. Jhs. – widmen sich die attischen Vasenmaler mit besonderer Hingabe der Darstellung orientalischer Kleidung und Kopfbedeckung, die sie während der Perserkriege aus der Nähe kennengelernt hatten. Es ist schwer zu sagen, welcher Nationalität ihre Träger sind. Außerdem wurden offensichtlich einige Kleidungsstücke dieser Trachten auch in Athen Mode. Auf jeden Fall kann man die Amazonen nicht Thrakerinnen nennen, wie Schröder es tut, da die Griechen entweder die nördlichen Küsten Kleinasiens um den Fluß Thermodon oder das westliche Kleinasien, wo auch Phrygien liegt, für deren Heimat hielten. Außerdem ist in der Vasenmalerei die Tätowierung des Gesichts und der Hände[53] ein Merkmal der Thrakerinnen, das natürlich bei den Amazonen fehlt.

In der attischen Vasenmalerei tragen die Amazonen meist eine lederne Kopfbedeckung mit rundem Abschluß, der sich nach vorne neigt[54], eine Tracht also, die wir als Vorbild für unsere Bronzehelme ansehen können. Sie entspricht nur den Typen 1 und 2 von Schröder[55], da die restlichen Typen nicht das Merkmal der abgerundeten Spitze, des Phalos, auf der Helmkalotte haben. Ähnliche Kopfbedeckungen, teilweise mit spitzer, hoch auslaufender Endung, tragen auch andere Gestalten, die als skythische Bogenschützen gedeutet werden[56]. Vielleicht dürfen wir aber nur diejenigen als Skythen bezeichnen, die eine spitz endende Mütze tragen[57], da die Männer auf original skythischen Darstellungen auf Goldgefäßen des 4. Jhs. einfache lederne Kapuzen mit ähnlich spitzer, jedoch niedriger Endung tragen[58].

Eine Ledermütze mit nach vorne eingerolltem Überfall trägt ein anatolischer Krieger auf der Schale des Brygosmalers im Ashmolean Museum (Nr. 1911, 615). Dieser Krieger wurde

[51] M. Price, Coins of the Macedonians (1974) Taf. 13, 74; Grose, Greek Coins II Taf. 135,9. 10; 136,3. 4; 137,2. 3.

[52] Schröder Beil. 11,2. 3.

[53] Gold der Thraker 7; J. Wiesner, Die Thraker (1963) Taf. 2.

[54] CVA Brit. Mus. (3) III Ic Taf. 2,1a (Amphore E 253); CVA Louvre (6) III Ic Taf. 33,7; CVA Oxford (2) III I Taf. 53,3. 4.

[55] Schröder 317 Abb. 1.

[56] CVA Berlin (2) Taf. 75,2. 4 (F 2296); CVA München (8) Taf. 411; CVA Brit. Museum (3) III Ic Taf. 2,2a (Amphore E 254); hier wird die Gestalt als Bogenschütze in phrygischer Tracht gedeutet. Es ist aber wahrscheinlich, daß skythische Bogenschützen erst nach dem Feldzug von Perikles in den Pontus (444 v. Chr.) nach Athen als Sklaven mit polizeilicher Funktion gebracht wurden: O. Gilbert–N. G. Polites, Δημόσιος βίος τῶν Ἑλλήνων (1927) 206.

[57] Auch D. M. Robinson neigt in: CVA The Robinson Collection (2) 15 zu dieser Meinung, wo er zwischen der skythischen enganliegenden Mütze, der Alopekis, und der hohen skythischen oder persischen unterscheidet.

[58] Or des Scythes. Trésors des musées soviétiques. Ausstellungskat. (1975) 86 Nr. 91 mit Abb.

durch den Schild, den er trägt, als Perser bestimmt[59]. Seine Mütze unterscheidet sich der Form nach nicht von derjenigen, die der persische Satrap Tissaphernes auf einer Münze vom Ende des 5. Jhs. trägt[60]. Aus diesen beiden Darstellungen gewinnen wir die Sicherheit, daß auch Perser eine Mütze trugen, die vermutlich Vorbild für den phrygischen Helm war.

Wenn wir uns nun den Quellen zuwenden, so stellen wir fest, daß es über die Thraker zwei eindeutige Beschreibungen von Herodot gibt, einerseits über deren Mütze, die 'Alopekis', andererseits über ihre Bronzehelme. Keine der beiden Kopfbedeckungen entspricht dem Typus des phrygischen Helms. So teilt er mit (VII 75): Θρήικες δὲ ἐπὶ μὲν τῇσι κεφαλῇσι ἀλωπεκέας ἔχοντες ἐστρατεύοντο, περὶ δὲ τὸ σῶμα κιθῶνας. Die Alopekis war eine Mütze aus Fuchsfell, die man über den Kopf zog. Sie hatte eine senkrecht stehende Schlaufe in der Mitte. Die Beine des Balgs hingen zur Seite, und der buschige Schwanz fiel nach hinten. Tatsächlich zeigen zwei Vasenbilder[61], die mit Sicherheit thrakische Krieger darstellen, welche Orpheus umringen, daß diese außer dem charakteristischen gewebten Mantel auch die Alopekis tragen. Auch Orpheus trägt sie auf dem bekannten Relief im Louvre[62], der Kopie eines Kallimachos-Werkes.

Weiterhin (VII 76) erwähnt Herodot: Θρηίκων δὲ τῶν ἐν τῇ Ἀσίῃ ἦρχε Βασσάκης ὁ Ἀρταβάνου . . . ἐπὶ δὲ τῇσι κεφαλῇσι (εἶχον) κράνεα χάλκεα· πρὸς δὲ τοῖσι κράνεσι ὦτά τε καὶ κέρεα προσῆν βοὸς χάλκεα, ἐπῆσαν δὲ καὶ λόφοι.

Daraus folgt, daß die Bronzehelme der Thraker deutlich von unserem Helmtypus abweichen. Herodots Beschreibung entspricht dagegen ein antiker thrakischer Helm mit bronzenen Stierhörnern aus Pyrgos, Bulgarien[63].

Um zur phrygischen Mütze zurückzukommen, können wir eine Vorstellung von ihrer Form nur gewinnen, wenn wir die Informationen von Herodot, Xenophon und ihren nachfolgenden Kommentatoren und den Lexikographen miteinander kombinieren.

Φρύγες δὲ ἀγχοτάτω τῆς Παφλαγονικῆς σκευὴν εἶχον, ὀλίγον παραλλάσσοντες (Herodot, VII 73), während er für die Paphlagonier erwähnt, daß sie »geflochtene« (VII 72) Helme trugen.

Xenophon beschreibt den ledernen Helm der Paphlagonier, den auch die Mossynoiker, Bewohner des Pontos, trugen, anders: . . . ἐπὶ τῇ κεφαλῇ δὲ κράνη σκύτινα, οἷάπερ τὰ Παφλαγονικά, κρωβύλον ἔχοντα κατὰ μέσον, ἐγγύτατα τιαροειδῆ (Xen. Anab. V 4,13).

Weiterhin erfahren wir aus dem Lexikon des Kyrillos: τιάρα. Φρύγιον πιλίον βαρβαρικόν und von Servius (Scholion zu Virgil, Aeneis 7, 247): *Tiaram pileum phrygium dicit.*

Wir müssen besonders betonen, daß beide Historiker der klassischen Zeit nicht nur die bronzenen, sondern auch die ledernen Kopfschutzbedeckungen als Helme (κράνη) bezeichneten.

Aus den angeführten Zitaten ist zu ersehen, daß viele kleinasiatische Völker – und unter ihnen auch die Phryger – Kopfbedeckungen oder lederne Helme verwandter Form trugen, die der bekannten persischen Tiara ähnelten. Charakteristisches Merkmal der Tiara ist, daß ein runder Überfall frei von der Schädelmitte über die Stirn fällt[64]. Dieser Überfall der

[59] M. Vickers, Greek Vases, Ashmolean Museum (1978) Nr. 40 mit Abb.; Beazley, ARV² 399.

[60] K. Schefold, Die Griechen und ihre Nachbarn (1967) Abb. 357c.

[61] Krater des Orpheus-Malers im Antikenmuseum Berlin: Charbonneaux, Grèce class. 253 Abb. 287; Gold der Thraker Abb. S. 6 Glockenkrater im Metropolitan Museum, New York: Gold der Thraker Abb. S. 20.

[62] Charbonneaux, Grèce class. 343 Abb. 398.

[63] Archäologisches Museum Sofia Nr. 3454: Gold der Thraker 124 Nr. 242.

[64] Eine solche Tiara trägt z. B. der Satrap auf dem Satrapensarkophag von Sidon, wobei der Großkönig der Perser auf dem Sarkophag wie auch auf dem Heroon von Limyra eine 'stehende' Tiara

Tiara und der Lederhelme nennt Xenophon treffend κρωβύλος, wegen deren Ähnlichkeit mit der gleichnamigen attischen Frisur[65]. Vielleicht gibt dieser Ausdruck das wieder, was wir bei den zu untersuchenden Helmen Phalos nannten.

Aus all dem folgt, daß die Bronzehelme des Vitsa-Typus eine Umsetzung der ledernen Helme oder Kopfbedeckungen, die im 5. und 4. Jh. in Kleinasien und Persien üblich waren, in Bronze sind. Der Phalos wiederholt den Krobylos der Tiara-artigen kleinasiatischen Mützen. Die runden Endungen des Nackenschutz- und Stirnschutzbands sind die letzten Überreste der langen Bänder, die jene Helme am Hals abschlossen, wie es in der Vasenmalerei erkennbar ist. Folglich ist für unseren Helmtypus die Bezeichnung 'phrygischer Helm', die sich auf kleinasiatische Vorbilder stützt, wohl zutreffender als der Fachausdruck 'thrakischer Helm', den Schröder in seiner Studie geprägt hat.

Diese Form der Kopfbedeckung kommt außerdem in Kleinasien nicht erst im 5. Jh. auf, sondern schon viel früher. Bereits im 8. Jh. wird auf späthethitischen Reliefs aus Kara-Tepe[66] ein Helm mit Krobylos und Federbusch abgebildet. Aufgrund dieser langen Tradition des Helms in Kleinasien und seiner weiten Verbreitung auch darüber hinaus verwirft J. Borchhardt[67] die Bezeichnung 'thrakischer Helm' und nimmt an, daß es sich hier um eine Übertragung der phrygischen Mütze in Metall handelt. Beim heutigen Forschungsstand kann die kontinuierliche Benutzung des phrygischen Helms in Kleinasien seit dem 8. Jh. bis in die klassische Zeit noch nicht bewiesen werden. Aber es ist nicht auszuschließen, daß dies in Zukunft nachweisbar sein wird.

D. ENTWICKLUNG UND VERBREITUNG DES PHRYGISCHEN HELMS

Gegen Schröders Ableitung der Helmform aus dem thrakischen Bereich spricht die typologische Entwicklung und Verbreitung des phrygischen Helms, die außerhalb des antiken Thrakien nachweisbar ist, auch wenn zufälligerweise die meisten der erhaltenen Helme des 4. Jhs.[68] dort aufgefunden wurden. Die Entwicklung des Typus und seine zeitlich-geographische Verbreitung können wir aufgrund der wenigen gefundenen Helmteile und insbesondere nach Darstellungen in der Plastik und der Vasenmalerei[69], die keinen Bezug zur thrakischen Kunst haben, verfolgen.

Nach der ältesten Darstellung dieses Typus auf späthethitischen Reliefs vom Ende des 8. Jhs. – ohne erkennbare direkte Nachfolge – müssen wir ins 5. Jh., und zwar nach Athen, gehen, um deutliche Abbildungen von phrygischen Helmen aus Metall zu finden.

Die attischen Vasenbilder, auf denen ein älterer Typus des phrygischen Helms zuerst in Erscheinung tritt, werden in die Zeit des strengen Stils datiert. Er hat einen leicht gekrümmten Phalos in der Mitte der Kalotte, so daß der Umriß über der Stirn doppelt geschwungen

trägt, die einerseits konisch ohne Knick gebildet ist, andererseits einen leicht nach vorne geneigten Phalos aufweist: J. Borchhardt in: Μέγας 'Αλέξανδρος, ἔκδ. Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν (1980) 189ff. Taf. 1–4 (Alexander und das iranische Königsornat).

[65] Diese Deutung gibt Heydemann a. O. 4 Anm. 6 (vgl. o. Anm. 42).

[66] J. Borchhardt, Homerische Helme (1972) 103 Taf. 27,2. Ähnliche Helmtypen werden zur gleichen Zeit auf dem Bronzeköcher aus Fortetsa (Kreta) abgebildet, ebenda 68f. Taf. 27,1.

[67] IstMitt 17, 1967, 158f. und insbesondere Borchhardt, Limyra 64.

[68] Vgl. o. S. 504f.

[69] Die folgenden Abbildungsbeispiele erheben keinen Anspruch auf Vollständigkeit, sondern sollen als ausgewählte Beispiele der typologischen Weiterentwicklung des Themas dienen. Die Denkmäler wurden in hinreichender Anzahl gesammelt von Schröder 321; v. Graeve, Alexandersarkophag 92 Anm. 61; Borchhardt, Limyra 64.

ist. Der Nackenschutz und der Stirnschirm liegen horizontal, die Wangenklappen sind anatomisch gebildet. Typische Beispiele sind die Helmdarstellungen auf der Lekythos des Oinokles-Malers im Cleveland Museum of Art, auf dem Stamnos der Sammlung Gallatin vom Maler der Amphora Deepdene, auf der Schale des Pistoxenos-Malers im Berliner Antikenmuseum, auf dem Krater des Altamura-Malers in Halle und der Scherbe des Euaion-Malers in Leipzig (um 465 v. Chr.)[70]. Auf dieser Scherbe trägt der Jüngling, der den Helm hält, sogar eine phrygische Mütze auf dem Kopf, wie es wohl üblich war, um die Berührung der Kopfhaut mit dem Metall zu vermeiden. Der Helm hat keinen Helmbusch, und so ist seine Ähnlichkeit mit dem entwickelten Typus des 4. Jhs. besonders auffällig – allerdings mit dem Unterschied, daß die horizontale Achse stärker betont wird als bei den Helmen des 4. Jhs. So ist auch hier die Tendenz der Helmschmiede des 5. Jhs. ersichtlich, die Helme niedriger und breiter herzustellen[71]. Bronzewangenklappen aus Dodona und Olympia wurden bereits mit den Helmen der Vasenmalerei dieser Zeit in Verbindung gebracht[72]. Ähnliche Helme sind auch in der Vasenmalerei frühklassischer Zeit abgebildet[73].

In die letzten zwei Jahrzehnte des 5. Jhs. werden auch Reliefdarstellungen datiert, in denen Amazonen- oder griechische Kriegergestalten Helme von phrygischem Typus tragen, wie etwa der Amazonenkopf von einer Metope des Heraion von Argos, die griechischen Krieger des Frieses vom Tempel in Phigaleia, einige Lykier auf den Reliefs des Nereidenmonuments[74]. Zur gleichen Zeit erscheinen diese Helme auch auf Münzen der griechischen Städte Siziliens; anfangs in Kamarina und gegen Ende dieser Periode auf den Dekadrachmen von Syrakus[75]. Um die Wende vom 5. zum 4. Jh. wächst die Zahl der verschiedenen Denkmäler, auf denen Krieger mit phrygischen Helmen dargestellt werden. So werden um 400 v. Chr. neben dem Nereidenmonument auch das Mosaik in Olynth, das Nereiden darstellt, die dem Achill die Waffen bringen[76], und protoapulische Darstellungen des Ariadne- sowie des Sarpedon-Malers[77] angesetzt.

Um 390 v. Chr. beginnt eine Reihe von attischen Grabdenkmälern mit Darstellungen von phrygischen Helmen. So werden zu dieser Zeit die Marmorlutrophoren der Familie des Polystratos, Sohn des Philopolis, aufgestellt[78], auf denen wir sogar Details wie den reliefartigen Bart der Wangenklappen erkennen können. Im zweiten Viertel und in der Mitte des 4. Jhs. folgen die Marmorlekythen des Aiolos (Louvre, Ma 3446) und des Euphemos

[70] Lekythos, The Cleveland Museum of Art 28.600: CVA (1) Taf. 31. – Stamnos der Sammlung Gallatin: CVA USA (1), Gallatin Coll. III Ic Taf. 14,2. – Schale im Antikenmuseum Berlin Nr. 4982: CVA Berlin (3) Taf. 104,4. – Krater in Halle, Heydemann, 6. HallWPr (1881). – Scherbe in der Universität Leipzig T 545: Schröder 319 Abb. 2.

[71] Das gleiche Verhältnis von Dm zu H läßt sich auch bei lakonischen Piloi feststellen. Die bronzenen Piloi des 4. Jhs. v. Chr. sind länger und schmaler als die aus dem 5. Jh., I. Vokotopoulou in: Festschrift N. Kontoleon (1978) 240.

[72] Vgl. o. S. 510.

[73] CVA München (2) Taf. 62 (Amphore 2336); 87,2 (Oinochoe 2454).

[74] Argos: H. Waldstein, The Argive Heraeum (1902) Taf. 31,3 S. 180. – Bassae: Schröder 335 Abb. 15; H. Kenner, Der Fries des Tempels von Bassae (1946) Taf. 2. – Nereidenmonument: Charbonneaux, Grèce class. 191 Abb. 218.

[75] s. o. Anm. 47.

[76] Charbonneaux, Grèce class. 291 Abb. 335.

[77] Vgl. o. Anm. 47.

[78] Athen, Nationalmus. Nr. 2563/1348: C. Blümel, AM 51, 1926, 57f. Abb. 1. 3, Grabvasen aus dem Bezirk des Polystratos Deiradiotes; v. Graeve (Alexandersarkophag 91 Anm. 62) hat richtig erkannt, daß der 'bärtige Zwergsklave' (Blümel) ein Knabe ist, der den Helm seines Herrn aufgesetzt hat, anstatt ihn in den Händen zu tragen, da er schon Schild und Lanze halten muß. Blümel zweifelt nicht daran, daß der Helm aus Nordgriechenland stammt, da Philopolis am Hellespont gekämpft hatte.

(Glyptothek Kopenhagen, N 2226)[79], in der zweiten Hälfte des 4. Jhs. die Kriegerstele aus Eleusis und die des Aristonautes[80].

In den ersten zwei Jahrzehnten des 4. Jhs. zeigt sich der phrygische Helm immer noch auf den Dekadrachmen von Syrakus mit der Unterschrift des Euainetos und später, um 340 v. Chr., auf einem Stater aus Tarent. Die zahlreichen italischen Vasen mit Darstellungen von mit Federn und Haarbüschen beladenen phrygischen Helmen zeigen, daß diese Art Helm in Italien seine Popularität während des ganzen 4. Jhs. nicht verloren hat[81].

Dieses Jahrhundert war die Zeit der großen Blüte des phrygischen Helms in Kleinasien und insbesondere an der südlichen und südwestlichen Küste. Lykien scheint das Gebiet zu sein, in dem vorwiegend der phrygische Helm benutzt wurde. Dies läßt sich wohl mehr auf die langjährige örtliche Tradition als auf den Einfluß der makedonischen Armee zurückführen, da dieser Helm auf Denkmälern erscheint, die dreißig Jahre vor dem Asienfeldzug der Makedonen aufgestellt wurden. Zeitlich nach dem Nereidenmonument, den Münzen des Satrapen Chaires[82] und den Reliefs des Grabs in Kadyanda[83] erscheinen die phrygischen Helme in voller Pracht auf den Reliefs des Grabdenkmals von Limyra[84] (zweites Viertel des 4. Jhs.), wo sie unterschiedslos von Fußsoldaten wie von der Reiterei getragen werden. Auf den Limyra-Helmen variiert der Krobylos von breit und aufrecht bis dünn und nach vorne geneigt. Die Auffindung des Bostoner Helms in Kleinasien ist nicht zufällig nach der weiten Verbreitung dieses Typus in Lykien, wie die vorhererwähnten Denkmäler bezeugen.

Die Verbreitung dieses Helms in Zentralgriechenland bezeugt zunächst das Relief des thessalischen Reiters aus Pelinna bei Larissa (jetzt im Louvre)[85], das von Schröder als Beispiel eines thrakischen(!) Reiters mit thrakischem Helm angesehen wurde, aber auch das Beizeichen in Form eines Helms auf einem Stater der opuntischen Lokrer[86]. Sein Gebrauch war auch in Makedonien weit verbreitet. Außer dem Mosaik von Olynth zeugt davon ein Stater aus Philippi, der direkt nach der Eroberung und Umbenennung des alten Krenides (357 v. Chr.) geprägt wurde[87]. Auf dem Alexandersarkophag tragen die makedonischen Krieger Helme von phrygischem Typus[88]. Es ist nicht ganz sicher, ob der Helm Alexanders des Großen auf den bekannten Dekadrachmen, die in Babylon geprägt wurden[89], vom phrygischen Typus ist. Der extrem erhöhte Phalos, an dem der Helmbusch angebracht wird, ähnelt sehr der entsprechenden sichelförmigen Erhöhung des eisernen Helms aus dem königlichen Grab in Vergina[90]; er könnte von der Form her mit der 'Pelte' des

[79] A. Prukakis-Christodulopulos, AM 85, 1970, 54f. Taf. 36,1; 37.

[80] Conze II 217 Nr. 1023 Taf. 201; A. v. Salis, Das Grabmal des Aristonautes, 84. BWPr (1926).

[81] H. Sichtermann, Griechische Vasen in Unteritalien. Sammlung Jatta in Ruvo (1966) Taf. 70. 131. Auf der Pelike K 74 (ebenda Taf. 131) wird eine Nereide abgebildet, die Achill seinen Helm bringt. Es ist bemerkenswert, daß auch bei anderen Darstellungen der Waffen des Achill der Helm vom phrygischen Typus ist, wie z. B. auf dem Mosaik in Olynth (s. o. Anm. 76) und auf dem protoapulischen Krater aus Tarent in der Universität Heidelberg, CVA (2) Taf. 73. Vielleicht ist es kein Zufall, sondern eine bewußte Darstellung des phrygischen Typus, da die Handlung in Phrygien am Hellespont spielt.

[82] Jenkins Nr. 220, um 425–410 v. Chr.

[83] J. Borchhardt, AA 1968, 228f. Abb. 37. 39, um 375–350 v. Chr.

[84] Borchhardt, Limyra Taf. 14,2; 15,2.

[85] Philippos 83 Abb. 54, Mitte des 4. Jhs. v. Chr.

[86] Schröder 330. Stater der Lokrer: Grose, Greek Coins II Taf. 198,4.

[87] M. Price, Coins of the Macedonians (1974) 17 Taf. 8,45.

[88] v. Graeve, Alexandersarkophag Taf. 32–35. 66–68.

[89] W. B. Kaiser, JdI 77, 1962, 227f. insbes. 228–232 Abb. 2 (Ein Meister der Glyptik aus dem Umkreis Alexanders).

[90] Philippos 227 Abb. 129.

Alexanderhelms, die Plutarch beschreibt[91], identifiziert werden. Ein phrygischer Helm wird auch später auf Münzen des Königs Lysimachos[92] dargestellt.

Im 4. Jh. war der phrygische Helm in Thrakien weit verbreitet, wie uns die bulgarischen Funde bestätigen. Im 3. und 2. Jh. war der phrygische Helm in Makedonien und Thrakien weiterhin in Gebrauch[93]. Speziell in Makedonien wurde er in einer noch eindrucksvolleren Form von den Königen beibehalten. Später wurde er von den Römern übernommen[94].

Aus den angeführten Belegen ergibt sich eine typologische Entwicklung des phrygischen Helms vom attischen glockenförmigen mit niedrigem Phalos (480–460 v. Chr.) bis hin zum höheren mit dem nach vorne geneigten 'Krobylos' (4. Jh.). Auch läßt sich eine blühende Verbreitung dieses Typus im gesamten 4. Jh. im ganzen griechischen Gebiet, aber auch außerhalb, wie in Italien, Thrakien und Kleinasien registrieren. Die Herleitung dieses Typus aus Thrakien läßt sich nicht vertreten, ebensowenig die ausschließliche Benutzung durch die makedonische Armee, weswegen man den Begriff 'makedonischer Helm', den von Salis vorschlug[95], hätte beibehalten können. In Italien – hier schon früher – und Lykien war dieser Helm noch weiter verbreitet als in den vorhergenannten Regionen. Außerdem zeigt die Darstellung von phrygischen Helmen auf attischen Werken über zwei Jahrhunderte hinweg, daß dieser Typus nicht erst im 4. Jh. in Athen eingeführt wurde, sondern daß diese Stadt eine aktive Rolle in der Gestaltung des phrygischen Helms gespielt hat. Der Kontakt der Athener mit der persischen Vielvölkerarmee war der Hauptgrund zur Übernahme dieses neuen Helmtyps durch den gegenüber Neuerungen offenen attischen Geist.

E. WERKSTÄTTEN PHRYGISCHER HELME

Die große Verbreitung der phrygischen Helme, insbesondere im 4. Jh. v. Chr., setzt viele hierauf spezialisierte Werkstätten voraus. Außer in Kleinasien, wo dieser Typus entstand, und speziell in Lykien, müssen Helmschmiede in Attika solche Helme bereits im zweiten Viertel des 5. Jhs. hergestellt haben. Import aus Kleinasien ist nicht überliefert.

Lokale Werkstätten muß es auch in Makedonien gegeben haben; dort wird der Helm von Vitsa geschmiedet worden sein, wie vielleicht auch der Helm von Brestowitsa, Bulgarien (o. Nr. 1) und der Helm im Kunsthandel (o. Nr. 15). Die in Thrakien gefundenen Helme sind wohl auch dort gefertigt worden. Meist unbeholfene Herstellung aus zwei oder noch mehreren miteinander vernieteten Teilen zeugt von provinziellen Werkstätten[96] ohne lange

[91] Plut. Alexander 16,4: . . . ἦν δὲ τῇ πέλτῃ καὶ τοῦ κράνους τῇ χαίτῃ διαπρεπής . . . . Πέλτη sollte nicht mit »Schild« übersetzt werden, da Alexander keinen Schild kleinasiatischer Herkunft trug. Plutarch bezieht sich wohl auf die sichelförmige Spitze (in der Form einer Pelte) des Helms, auf der auch der Helmbusch befestigt war, entsprechend der Darstellung auf den bekannten Dekadrachmen.

[92] G. MacDonald, Cat. of Greek Coins in the Hunterian Collection (1899) 435 Nr. 95. 96 Taf. 29,5.

[93] Wandmalereien aus dem Grab 'Kinch' in Naousa: Philippos 47 Abb. 49. – Grab in Kasanlak: I. Venedikov – T. Gerassimov, Thrakische Kunst (1973) 338 Abb. 89.

[94] Vgl. o. S. 514.

[95] A. v. Salis, Das Grabmal des Aristonautes, 84. BWPr (1926) 32. Die gleiche Bezeichnung könnte auch die lakonische Kopfbedeckung, der Pilos, für sich in Anspruch nehmen, die genausooft auf makedonischen Münzen zu finden ist (insbesondere im 3. Jh. v. Chr.). Grose, Greek Coins II Taf. 134 Nr. 13–22; Taf. 136 Nr. 110–113; Vokotopoulou a. O. (s. o. Anm. 65) 241.

[96] v. Graeve (Alexandersarkophag 92 Anm. 66) hat die These von Mikow unterstützt, wonach der in Konstantinopel gekaufte Helm von Kopenhagen aus derselben Werkstatt kommt wie der Helm aus Kowatschewitsa (Nr. 3 und 10 unseres Katalogs). Sie sind tatsächlich in bezug auf die Herstellungstechnik, den Umriß und die reliefartige Verzierung der Wangenklappen (die jedoch nicht aus

Tradition in dieser Formgebung, die wahrscheinlich makedonische Produkte nachahmen. Dagegen deutet der Helm von Vitsa auf eine Werkstatt von hohem technischen Niveau.

Die Wangenklappen von ausgezeichneter Qualität aus Dodona und Olympia stammen aus Werkstätten Zentral- oder Südgriechenlands, sind jedoch sehr wahrscheinlich attische Produkte des 5. Jhs. Schließlich sind die eigenartigen und überladenen italischen Helme auf jeden Fall auch in Italien hergestellt worden und entsprechen der dortigen Vorliebe für alles Reiche und Übertriebene.

Nachwort

Mir wurde die Studie von V. P. Vassilev[97] zu spät bekannt, als daß ich die verschiedenen Thesen in meinem Text, der bereits im Druck war, hätte besprechen können. Aufgrund dieses Artikels fügte ich meinem Katalog die Helme Nr. 6–8 hinzu, während ich die Helme aus Olonesi nicht sehen konnte, die nach Vassilev eine Variante des untersuchten Typus darstellen. Vassilev beschäftigt sich eingehend mit der Technik und den wiederholten Reparaturen der Helme, die auf der Rhodope gefunden wurden, und es besteht kein Grund, seiner Meinung nicht zuzustimmen, daß viele von ihnen Werke rein lokaler Werkstätten sind (Nr. 2–5. 7–9 in meinem Katalog). Zum Problem der Herkunft des Typus stützt er sich auf die Argumente von Schröder, um ihn als thrakische Schöpfung zu begründen[98], erkennt dabei jedoch den zeitlichen Vorrang der griechischen Helme des gleichen Typus an.

Anschrift: Julia Vokotopoulou, Archäologisches Museum, GR-Thessaloniki

derselben Form stammen) verwandt. So ist die Herkunft aus der gleichen Werkstatt möglich, aber nicht sicher.

[97] ArcheologijaSof 32, 3, 1980, 1–18 (Production de casques thraces dans les Rhodopes).

[98] Ebenda 16, vgl. dagegen meine Meinung o. S. 516.

Η ΗΠΕΙΡΟΣ ΣΤΟΝ 8ο ΚΑΙ 7ο ΑΙΩΝΑ Π.Χ.

Σκοπός τῆς ἀνακοινώσεως αὐτῆς εἶναι νά διαγράψει τήν εἰκόνα πού παρουσιάζει ἡ Ἤπειρος κατά τόν 8ο καί 7ο αἰώνα π.Χ., μέ βάση τά δεδομένα ἀπό τίς ἀρχαιολογικές ἀνασκαφές τῶν τελευταίων δέκα πέντε ἐτῶν.

Τρεῖς μόνο εἶναι οἱ ἀρχαιολογικοί χῶροι τῆς Ἠπείρου, μέσα στά ὅρια τῆς ἑλληνικῆς ἐπικράτειας, πού μᾶς ἔδωσαν σημαντικά στοιχεῖα γιά τήν περίοδο πού ἐξετάζουμε: τό ἱερό τῆς Δωδώνης καί ἡ Βίτσα Ζαγορίου στόν νομό Ἰωαννίνων καί τά οἰκόπεδα τῆς Ἄρτας, πού εἶναι κτισμένη πάνω στήν ἀποικία τῶν Κορινθίων Ἀμβρακία. Σποραδικά εὑρήματα 8ου καί 7ου αἰώνα προέρχονται ἀπό τήν Καστρίτσα καί τήν Πανεπιστημιούπολη Ἰωαννίνων καί ἀπό τό Νεκρομαντεῖο τῆς Θεσπρωτίας[1]. Ὁ ἀριθμός τῶν ἀνασκαφικῶν πηγῶν μας εἶναι ὁπωσδήποτε ἀπελπιστικά μικρός· καί ἡ εἰκόνα πού σχηματίζουμε ἀπό τά εὑρήματα ἴσως ἀποδειχτεῖ παραπλανητική, εἶναι ὅμως ἐνθαρρυντική ἡ διαπίστωση ὅτι οἱ πληροφορίες πού μᾶς δίνουν συμφωνοῦν μεταξύ τους καί ἐνισχύονται ἀμοιβαῖα τά συμπεράσματά μας ἀπό τήν μελέτη τῶν δεδομένων καθενός ἀρχαιολογικοῦ χώρου χωριστά. Δέν πρέπει πάντως νά ξεχνοῦμε ὅτι δέν ἔχει ἀκόμη ἀνασκαφεῖ καμμία ἀπό τίς ἀποικίες τῶν Ἠλείων στήν Ἤπειρο[2].

Τά εὑρήματα τοῦ ἱεροῦ τῆς Δωδώνης ἦταν, μέχρι πρόσφατα, ἡ μόνη πηγή γιά τήν γνώση τῶν ἐπαφῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Ἠπείρου μέ τήν νοτιώτερη Ἑλλάδα. Εἶναι γνωστό ὅτι σπανίζουν τά κεραμεικά ἀναθήματα στήν Δωδώνη· πρίν ἀπό τόν 4ο αἰ. εἶναι ἐλάχιστα τά ὄστρακα τῶν εἰσηγμένων ἀγγείων καί ἀνάμεσα σ' αὐτά ἕνα ἀπό κορινθιακό ὑστερογεωμετρικό κρατήρα. Περισσότερες πληροφορίες μᾶς δίνουν τά χάλκινα ἀναθήματα τοῦ ἱεροῦ[3]. Στό δεύτερο μισό τοῦ 8ου αἰ. συνηθιζόταν ἡ ἀφιέρωση στόν Δία χάλκινων, ἀλλά καί σιδερένιων γεωμετρικῶν τριποδικῶν λεβήτων, ὁμοιου τύπου μέ αὐτούς πού ἀφιέρωναν στήν Ὀλυμπία καί στούς Δελφούς· βρέθηκαν ἀρκετά τμήματα ἀπό πόδια καί λαβές, ἐνῶ ἕνα ἱππάριο καί ἕνας πολεμιστής ἀνῆκαν στόν διάκοσμο τῶν λαβῶν. Οἱ λιγώτερες ἀπό δέκα γεωμετρικές πόρπες «ἠπειρωτικοῦ» τύπου[4] μαρτυροῦν

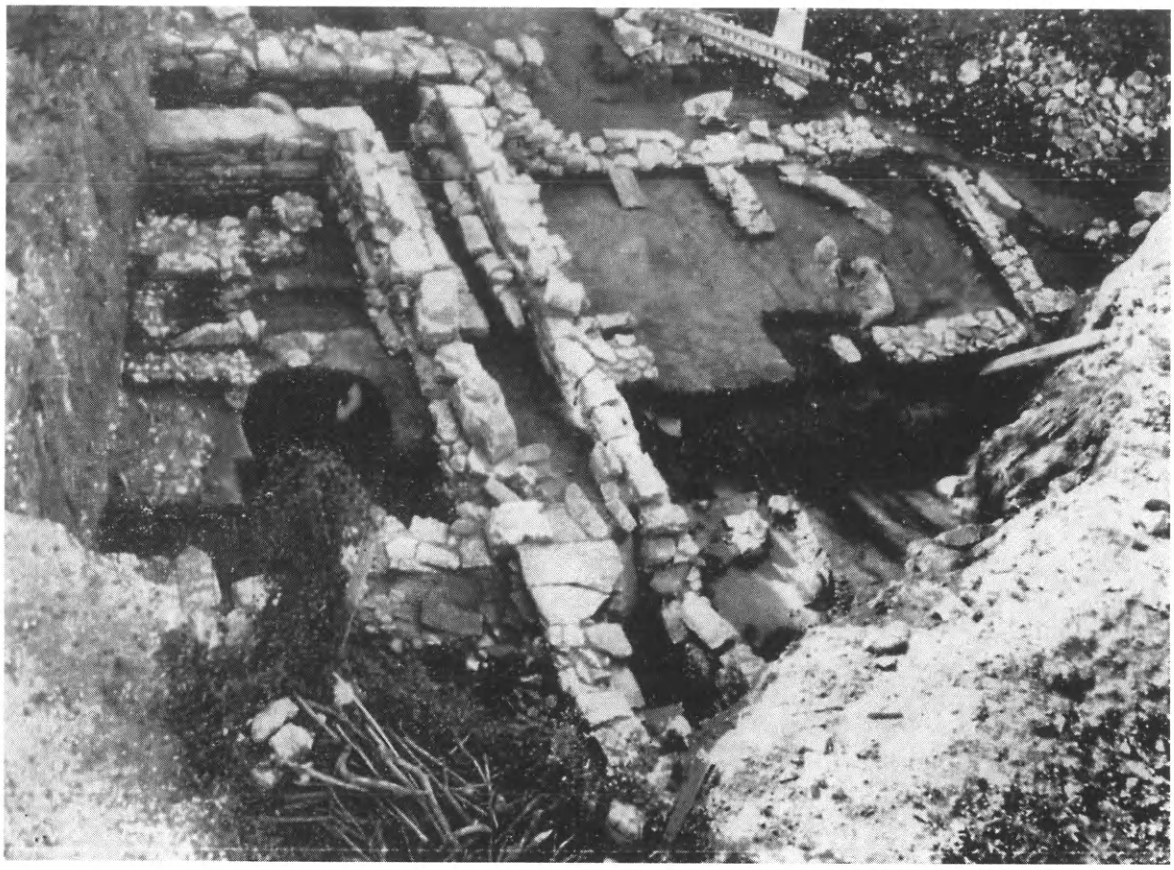
Τά σχέδια ἔχουν γίνει ἀπό τόν σχεδιαστή τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων κ. Γιάννη Διαμαντόπουλο καί οἱ φωτογραφίες ἀρ. 12, 18-29 ἀπό τόν φωτογράφο τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων κ. Βασίλειο Πτηνόπουλο.

[1] Στήν Καστρίτσα Ἰωαννίνων ἔχει βρεθεῖ πόρπη βοιωτικοῦ-ἀττικοῦ τύπου καί τμῆμα ἀπό τό χεῖλος ὑστερογεωμετρικοῦ χάλκινου ἀγγείου, ΠΑΕ 1952, σ. 382, εἰκ. 20. Τά ἔργα διευθετήσεως χειμάρρου στήν Πανεπιστημιούπολη Ἰωαννίνων ἔδωσαν ἀφορμή νά ἐντοπισθεῖ τό 1976 ἐκτεταμένο νεκροταφεῖο ἀρχαϊκῶν καί κλασσικῶν χρόνων, τό ὁποῖο ἀνασκάπτει ἡ Ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων κ. Ἰωάννα Ἀνδρέου· μέχρι τώρα δέν ἔχουν ἐντοπισθεῖ τάφοι τοῦ 7ου αἰώνα, ἀλλά ἔχουν βρεθεῖ στίς ἐπιχώσεις κορινθιακά ἀγγεῖα καί χάλκινα ἀντικείμενα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Στήν δυτική πλαγιά τοῦ λόφου τοῦ Νεκρομαντείου ὑπῆρχε ἀρχαϊκός ἀποθέτης ἱεροῦ τῆς Περσεφόνης· μεταξύ τῶν πηλίνων εἰδωλίων μερικά ἀνήκουν στό τέλος τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁδηγός Μουσείου Ἰωαννίνων*, 1973, σ. 46.

[2] N.G.L. HAMMOND, *Epirus*, 1967, p. 427. S. DAKARIS, *Cassopaia and the Elean Colonies*, Athens 1971.

[3] Τά περισσότερα ἀπό τά χαλκᾶ γεωμετρικά ἀντικείμενα τῆς Δωδώνης ἀναφέρονται καί ἀρκετά εἰκονίζονται στόν Ὁδηγό τῆς Δωδώνης ἀπό τόν καθηγητή Σ. Δάκαρη, Δωδώνη 1971.

[4] CHR. BLINKENBERG, *Fibules grecques et orientales*, 1926, σ. 108, εἰκ. 119-20.

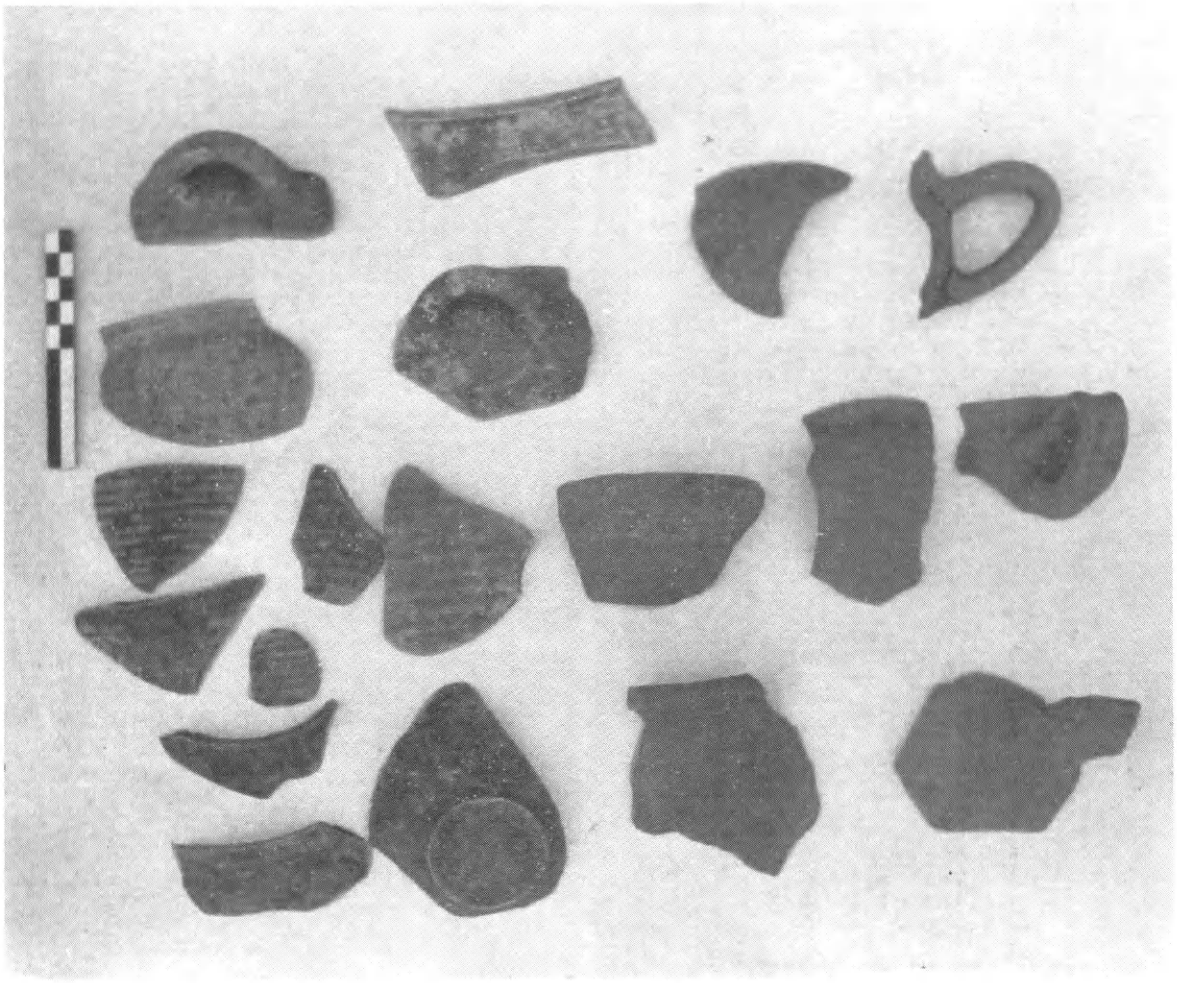

Εἰκ. 1 —Ἄρτα, οἰκόπεδο Κούρτη. Θεμέλια οἰκιῶν ἑλληνιστικῶν καί ἀρχαϊκῶν χρόνων.

ἐπικοινωνία τῆς Δωδώνης μέ τήν Θεσσαλία, ὅπου πρέπει μᾶλλον νά ἀναζητήσουμε τήν πατρίδα αὐτῶν τῶν πορπῶν, ἄν κρίνουμε μέ βάση τόν μεγάλο ἀριθμό τοῦ τύπου αὐτοῦ πού ἔχουν βρεθεῖ σέ Θεσσαλικά ἱερά. Τμῆμα ἀπό σφυρήλατο γρῦπα, μία πόρπη βοιωτικοῦ-ἀττικοῦ τύπου, ἕνας χαμένος τώρα γεωμετρικός ὁπλίτης, κλίνουν τήν ὁμάδα τῶν εἰσηγμένων χαλκῶν ἀναθημάτων στήν Δωδώνη κατά τόν 8ο αἰ. π.Χ. Ὁ ἀριθμός τους εἶναι κατά πολύ μεγαλύτερος ἀπό ἐκεῖνα πού μποροῦμε νά ἀποδώσουμε στόν 7ο αἰώνα, ὅπως εἶναι τεμάχια ἀπό χυτούς γρῦπες, περίτμητα ἐλάσματα, χάλκινες λαβές ἀγγείων, σφραγιδόλιθος ἀπό ὀρεία κρύσταλλο μέ ἔγγλυφη Χίμαιρα καί λίγες χάλκινες περόνες. Στόν ἑπόμενο 6ο αἰώνα παρατηρεῖται σημαντική αὔξηση τῶν χάλκινων ἀναθημάτων, πού παρουσιάζουν ποικιλία τεχνοτροπιῶν καί προελεύσεων.

Ἡ ἀποικία τῶν Κορινθίων Ἀμβρακία, πού φέρεται ὅτι ἱδρύθηκε τό 625 π.Χ., ἐκτείνεται κάτω ἀπό τή σύγχρονη Ἄρτα, σέ βάθος πού κυμαίνεται ἀπό τό 0 μέχρι 4μ. ἀπό τήν σημερινή ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Ἡ ἔντονη ἀνοικοδόμηση τῆς τελευταίας δεκαετίας βοήθησε στήν ἀποκάλυψη σημαντικῶν στοιχείων γιά τήν πολεοδομία τῆς Ἀμβρακίας τῶν ἀρχαϊκῶν, κλασσικῶν καί ἑλληνιστικῶν χρόνων[5]. Σέ τρεῖς περιπτώσεις, στό οἰκόπεδο τοῦ Ο.Τ.Ε., πού βρίσκεται στήν κεντρική πλατεία Ζέρβα, στό οἰκόπεδο Κούρτη, ὁδός Ἁγίου Βασιλείου 26 καί στό οἰκόπεδο τῆ Ἱερᾶς Μονῆς Ὁσίου

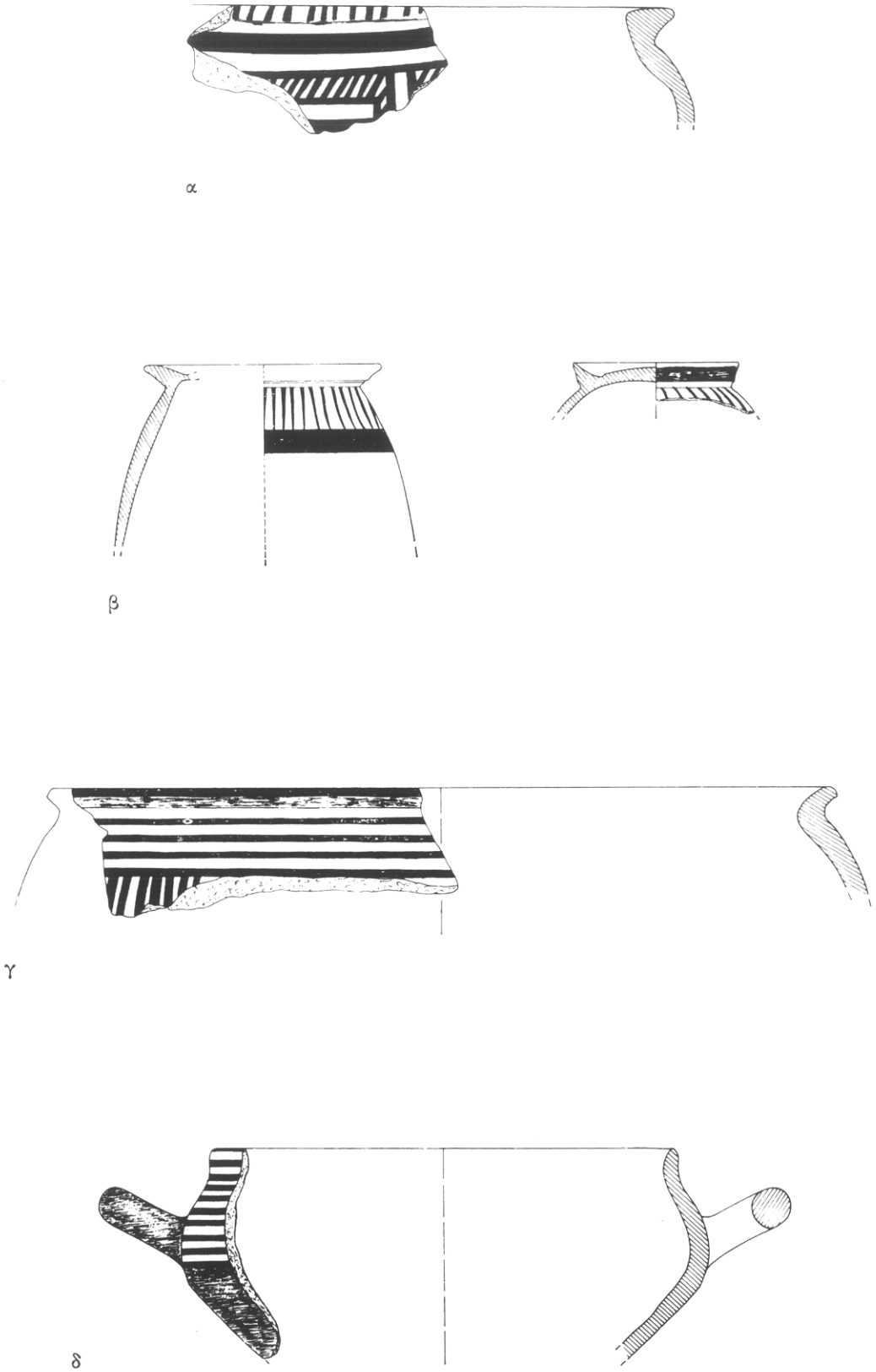
[5] Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Πολεοδομικά τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας*, *ΑΑΑ* IV, 1971, σ. 332-341.

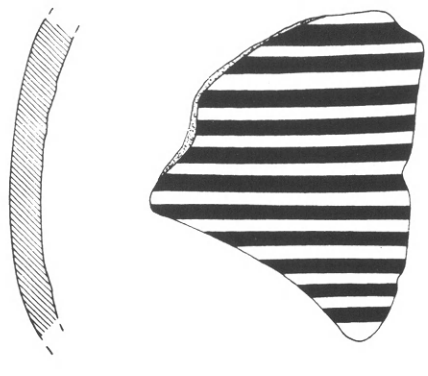
Εἰκ. 2 —Ἄρτα, οἰκόπεδο Κούρτη. Κορινθιακά καί ἐγχώρια γεωμετρικά ὄστρακα.

Γρηγορίου, δίπλα στήν ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα συνάντησε ἀρχαϊκά καί γεωμετρικά στρώματα, πού δέν βρίσκονται σέ ὅλα τά σημεῖα τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας. Ἔτσι στό οἰκόπεδο Κούρτη, ἀποκαλύφθηκαν τμήματα οἰκιῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων. Σέ βαθύτερο ἐπίπεδο ἐκτείνονταν τά ἀπό μικρούς λίθους θεμέλια τῆς ἀρχαϊκῆς οἰκίας Ζ, διαστάσεων 6×4μ. (εἰκ. 1, ἐπάνω δεξιά). Τά ὄστρακα στό ὕψος τῶν θεμελίων ἦταν ἀρχαϊκά κορινθιακά καί ἀπό ἐγχώρια μεγάλα ἀγγεῖα, ἐνῶ στό ἑπόμενο στρῶμα συνυπῆρχαν γεωμετρικά κορινθιακά μέ μικροῦ μεγέθους χειροποίητα ἐγχώρια. Μικρή τομή σέ ἄλλο σημεῖο τοῦ οἰκοπέδου ἔδωσε τήν ἴδια ἐνδιαφέρουσα στρωματογραφική διαδοχή: κάτω ἀπό ἕνα λεπτό σχετικά στρῶμα μέ ὄστρακα ἀπό κορινθιακές κοτύλες τοῦ 7ου καί 6ου αἰ. καί ἀπό μεγάλου μεγέθους ἐγχώρια ἀγγεῖα, βρέθηκε πλούσια γεωμετρική ἐπίχωση, ὅπου ἀφθονοῦσαν τά ὕστερα μεσογεωμετρικά ὄστρακα ἀπό κρατῆρες, οἰνοχόες καί σκύφους, παράλληλα μέ ὄστρακα μικρῶν ἐγχώριων ἀγγείων, κυρίως κυάθων μέ κατακόρυφες ἤ λοξές ταινιωτές λαβές, ἀπό λεπτό πορτοκαλέρυθρο πηλό μέ ἀραιό κίτρινο ἤ καστανέρυθρο ἐπίχρισμα (εἰκ. 2-4).

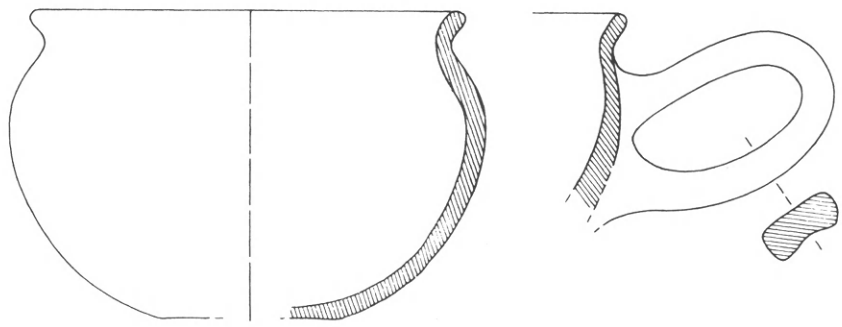
Στό οἰκόπεδο τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων ἀποκαλύφθηκαν λίγα τμήματα κλασσικῶν

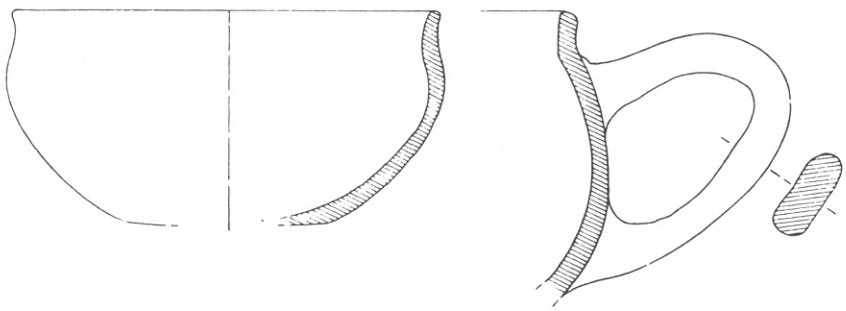
Εἰκ. 3 — Ἄρτα, οἰκόπεδο Κούρτη. Κορινθιακά ὄστρακα 8ου (α, γ, δ) καί 7ου (β) αἰ. π.Χ.

α

β

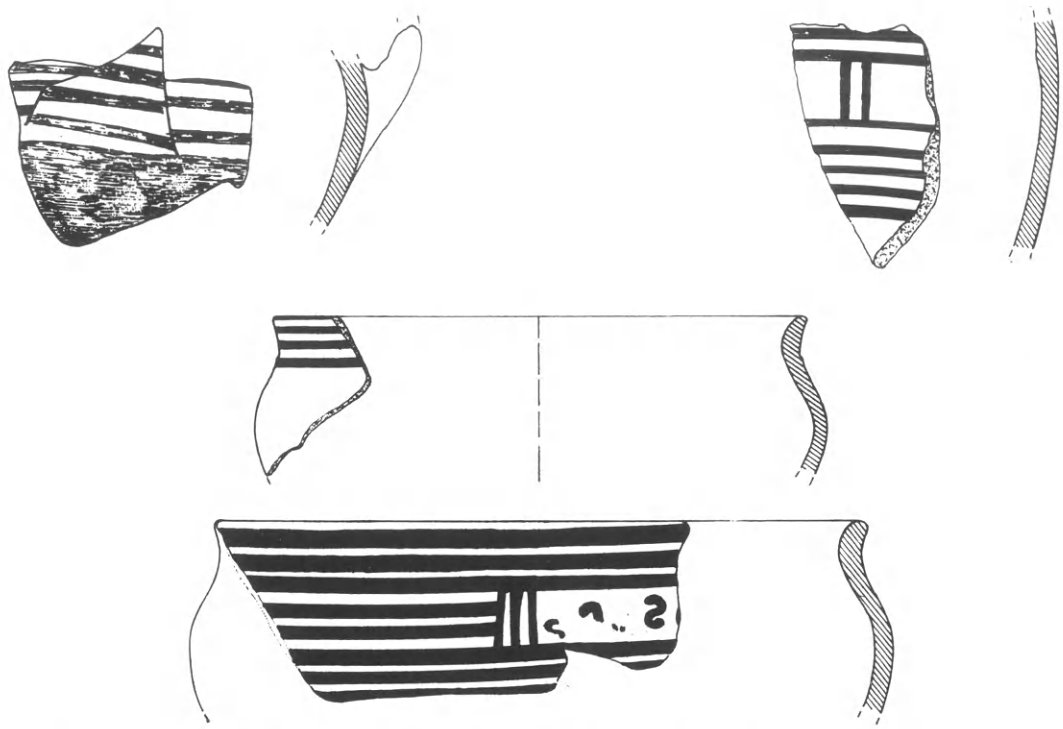
γ

Εἰκ. 4 —Ἄρτα, οἰκόπεδο Κούρτη. Ἐγχώριοι κύαθοι (β-γ) καί γεωμετρικό κορινθιακό ὄστρακο (α).

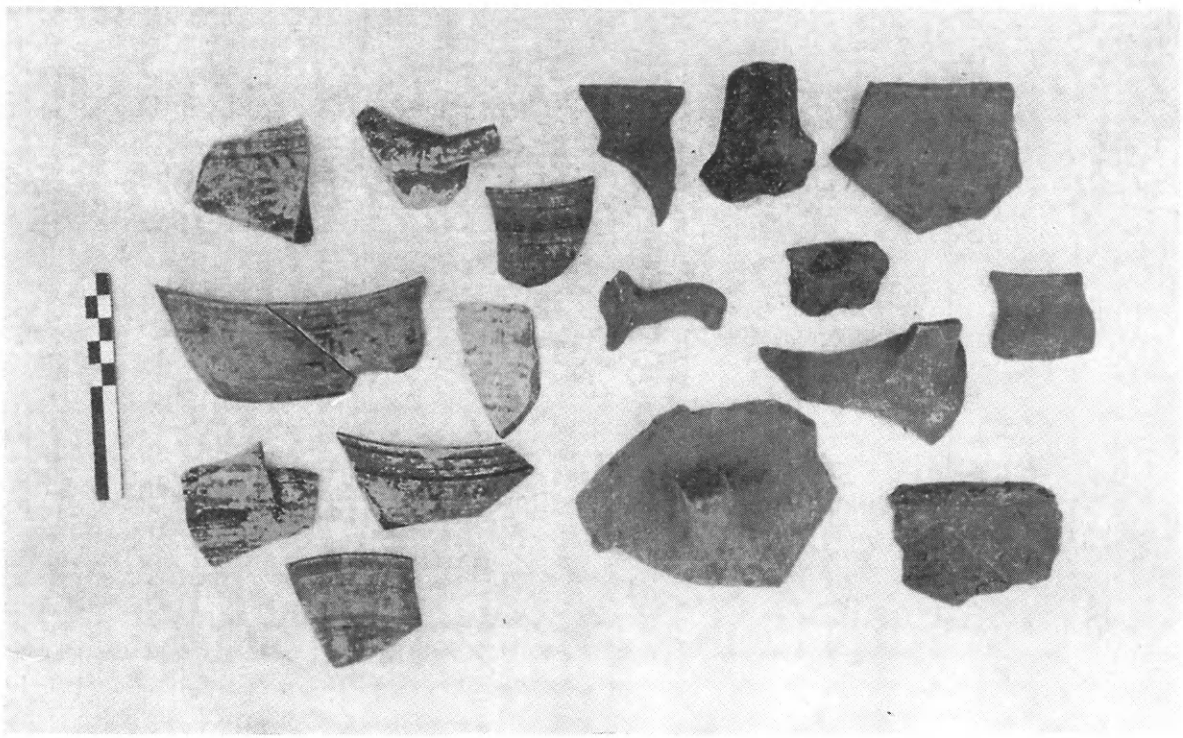
οἰκιῶν, πού εἶχαν καταστραφεῖ ἀπό οἰκοδομήματα νεωτέρων χρόνων. Τομές σέ μεγαλύτερο βάθος ἔδωσαν ἄφθονα κορινθιακά μεσογεωμετρικά καί ὑστερογεωμετρικά ὄστρακα, κυρίως ἀπό σκύφους (εἰκ. 5) καί οἰνοχόες. Ἡ ἐγχώρια κεραμεική ἀντιπροσωπεύεται ἐδῶ μέ πολύ μικρότερη ἀναλογία ὀστράκων, ἀπ' ὅτι στό προηγούμενο καί ἑπόμενο οἰκόπεδο (εἰκ. 6).

Τό οἰκόπεδο τοῦ Ο.Τ.Ε.[6] ἀνασκάφηκε κάτω ἀπό ἐξαιρετικά δυσμενεῖς καιρικές καί ἄλλης φύσεως συνθῆκες. Μέ κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ τό διέσχιζε, σέ βάθος 4μ. ἀπό τή

[6] Σύντομη ἔκθεση τῆς ἀνασκαφῆς ἔχει δημοσιευθεῖ στά *Χρονικά* τοῦ *ΑΔ* 26, 1971, Β2, σ. 331-332.

Εἰκ. 5 —Ἄρτα, οἰκόπεδο Ἁγίων Ἀναργύρων. Ὑστερογεωμετρικά κορινθιακά ὄστρακα.

Εἰκ. 6 —Ἄρτα, οἰκόπεδο Ἁγίων Ἀναργύρων. Ὄστρακα τῆς γεωμετρικῆς ἐπιχώσεως.

σύγχρονη ἐπιφάνεια, κλασσικῶν χρόνων ὁδός πλάτους 4,75μ., μέ ρεῖθρα ἀπό μεγάλες ἀσβεστολιθικές πλάκες. Κάτω ἀπό τό ὁδόστρωμα διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη ἀρχαϊκοῦ δρόμου πού εἶχε πιθανώτατα τήν ἴδια κατεύθυνση. Τά σπίτια πού πλαισίωναν τήν ὁδό χρονολογήθηκαν στόν 6ο καί 5ο αἰ. π.Χ.· τά παλαιότερα ἦταν κατασκευασμένα ἀπό ἀργούς λίθους καί ποταμίσια χαλίκια, ἐνῶ οἱ κλασσικοί τοῖχοι ἦταν ἀπό πελεκημένους ἀσβεστόλιθους. Στό ἐπίπεδο τῆς θεμελιώσεως τῶν τοίχων τά ὄστρακα ἦταν ἀρχαϊκά κορινθιακά 7ου καί 6ου αἰ., ἀνάμικτα μέ ὑστερογεωμετρικά καί ἀρκετά ἐγχώρια (εἰκ. 7-8) Περίπου 20-30 ἑκ. βαθύτερα ἀπό τά θεμέλια καί σέ ὅλη σχεδόν τήν ἔκταση τοῦ οἰκοπέδου διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη πλούσιας γεωμετρικῆς ἐπιχώσεως, χωρίς ὅμως οἰκοδομικά λείψανα. Στό κατώτερο στρῶμα ὑπερτεροῦν ἀριθμητικά τά ἐγχώρια ὄστρακα καί παρουσιάζουν διαφορές ἀπό τά τῶν ἄλλων οἰκοπέδων: ἐκτός ἀπό τά μέ καστανέρυθρο ἐπίχρισμα, ὑπάρχουν πολλά ἀπό καθαρό καλά ψημένο πορτοκαλή πηλό, μέ μηχανική λείανση στήν ἐπιφάνεια καί ἀραιή ἀμαυρόχρωμη διακόσμηση (εἰκ. 9α-β)· τά σχήματα αὐτῆς τῆς κατηγορίας εἶναι μικροί κάνθαροι καί μόνωτοι κύαθοι μέ ταινιωτή λοξή λαβή καί μαστοειδεῖς ἀποφύσεις (εἰκ. 10). Πολυάριθμα ἦταν τά ὄστρακα μεγάλων ἀγγείων ἀπό μελανότεφρο πηλό, συχνά μέ ἐμπίεστες κοιλότητες στήν ἐπιφάνεια. Ἀλλά καί τά λίγα εἰσηγμένα κορινθιακά εἶναι πρωϊμώτερα ἀπό ὅ,τι εἴδαμε μέχρι τώρα, μερικά μάλιστα μπορεῖ νά τοποθετηθοῦν καί στήν πρώιμη μεσογεωμετρική περίοδο (εἰκ. 11). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τμῆμα κρατηροειδοῦς σκύφου πρωτογεωμετρικοῦ τύπου (εἰκ. 12-13). Τροχήλατος, ἀπό καστανοκίτρινο πηλό, κοσμεῖται μέ ἐναλλασσόμενες πλατιές καί στενές ταινίες γανώματος· στό ὕψος τῶν λαβῶν ἡ κύρια διακόσμηση: ὁριζόντια τεθλασμένη μεταξύ ὁριζοντίων γραμμῶν. Ὅμοια διακόσμηση καί παρόμοιο σχῆμα ἔχουν πρώϊμοι γεωμετρικοί κορινθιακοί σκύφοι[7], ὅμοιο ὅμως σχῆμα καί διακόσμηση ἔχει μόνο ἕνας πρωτογεωμετρικός σκύφος ἀπό τό Ἀμυκλαῖο[8], ἐνῶ συγγενεῖς κατά τό σχῆμα γεωμετρικοί σκύφοι ἔχουν βρεθεῖ στόν Ἀετό τῆς Ἰθάκης[9]. Ὁ σκύφος τοῦ οἰκοπέδου τῆς Ἄρτας πρέπει νά ἀνήκει στήν ὁμάδα τῶν πρωτογεωμετρικῶν τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, πού ὅπως ὑπέθεσε ὁ Coldstream θά πρέπει νά ἐπιβιώνει μέσα στούς γεωμετρικούς χρόνους[10]. Συγκρίσεις καί στρωματογραφία ὁδηγοῦν στόν 9ο αἰ. π.Χ. Πιθανώτερους τόπους προελεύσεως θεωροῦμε τήν ΒΔ Πελοπόννησο ἤ τήν Ἰθάκη[11].

Συνοψίζοντας τά ἀνασκαφικά δεδομένα ἀπό τά τρία αὐτά οἰκόπεδα τῆς Ἄρτας κάνουμε τίς ἑπόμενες παρατηρήσεις:

1. Ἀπό τόν 9ο αἰώνα στή θέση τῆς μετέπειτα κορινθιακῆς ἀποικίας ὑπῆρχε ἠπειρωτικός οἰκισμός μέ δική του χειροποίητη κεραμεική· τά μικρά ἀγγεῖα διακρίνει προηγμένη τεχνική καί ἀμαυρόχρωμη διακόσμηση.

2. Στό τέλος τοῦ 9ου ἐμφανίζονται ἀραιά τά πρῶτα εἰσηγμένα ἀγγεῖα ρυθμοῦ

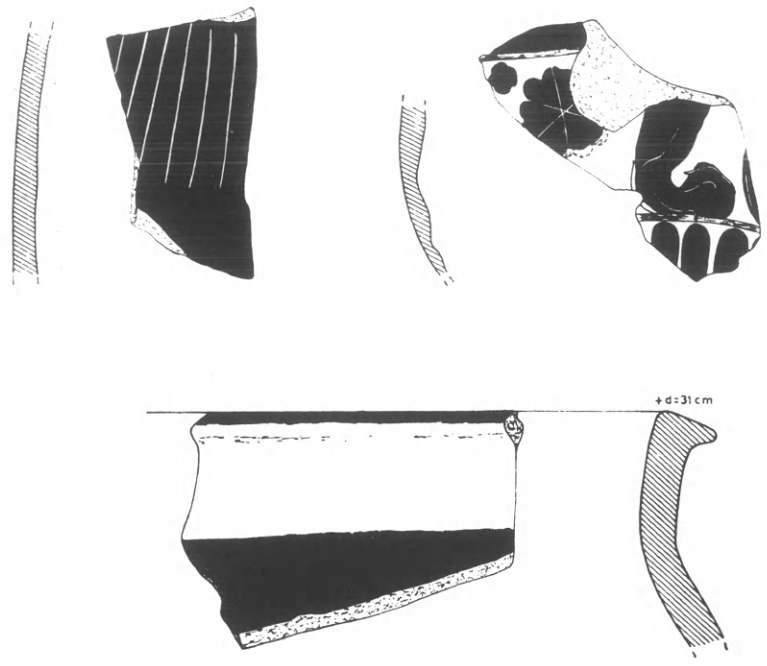
[7] J.N. COLDSTREAM, *Geometric Greece,* 1977, σ. 37, εἰκ. 7C. Τό διακοσμητικό θέμα τῆς τεθλασμένης φαρδιᾶς γραμμῆς μεταξύ ὁριζοντίων ταινιῶν ἀπαντᾶ συχνά σέ ἀττικά, κορινθιακά, ἀργεῖα καί κυκλαδικά πρώιμα γεωμετρικά ἀγγεῖα τοῦ «μαύρου» ρυθμοῦ, στόν 9ο αἰ. π.Χ., J.N. COLDSTREAM, *Greek Geometric Pottery,* 1968, pl. 2 f, g, pl. 16 a, pl. 22 c, h, pl. 34 a.

[8] COLDSTREAM, *G. G. P,* pl. 46 c. Τό ἴδιο διακοσμητικό θέμα ἀπαντᾶ καί σέ πρωτογεωμετρικά ἀγγεῖα τῆς Ἀχαΐας, ἔ.ἀ. πίν. 48c, f καί τοῦ Ἀγρινίου, Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Πρωτογεωμετρικά ἀγγεῖα ἐκ τῆς περιοχῆς Ἀγρινίου, ΑΔ* 24, 1969, Α, πίν. 46α, πίν. 51.

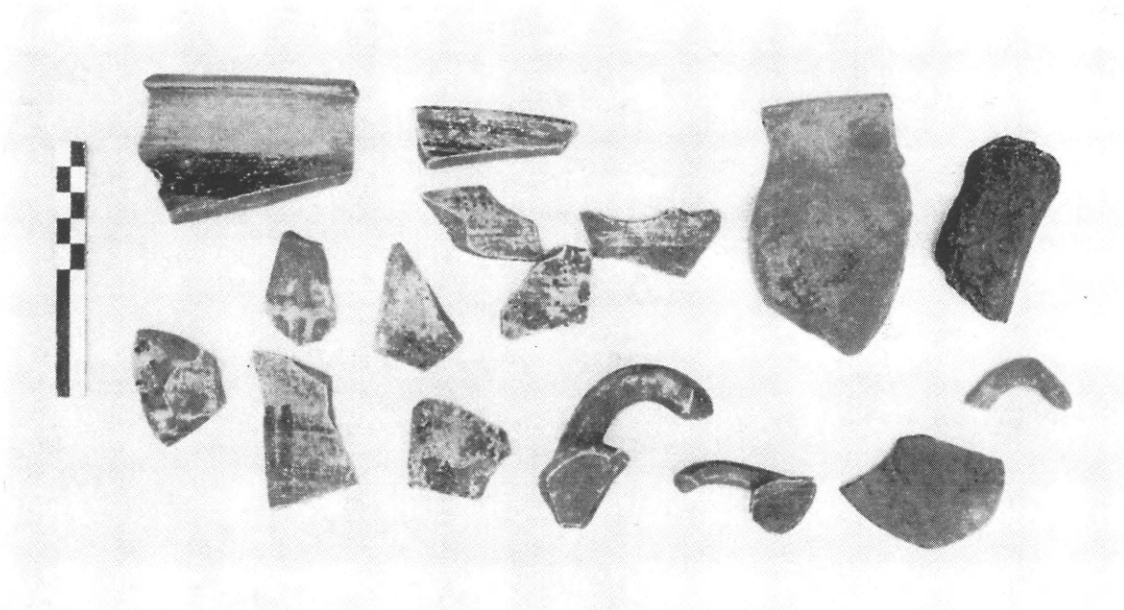
[9] *BSA* XLIII, 1948, πίν. 16, ἀρ. 280-281; COLDSTREAM, *G.G.P.*, πίν. 49d. Γιά τήν χρονολόγησή τους βλ. S. BENTON, *Further Excavations at Aetos, BSA* 48, 1953, p. 259.

[10] *G.G.P.* σ. 220.

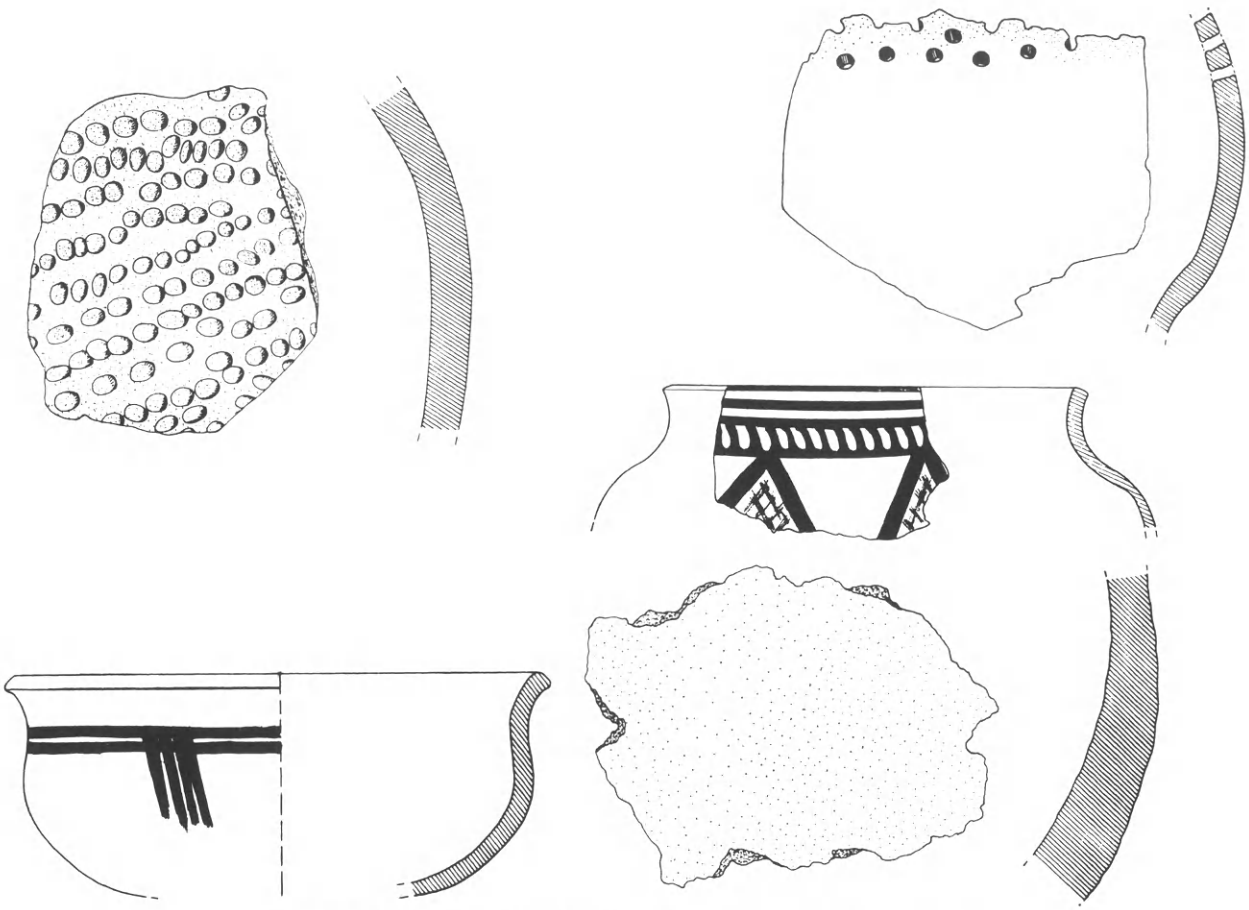
[11] Βλ. πιό κάτω.

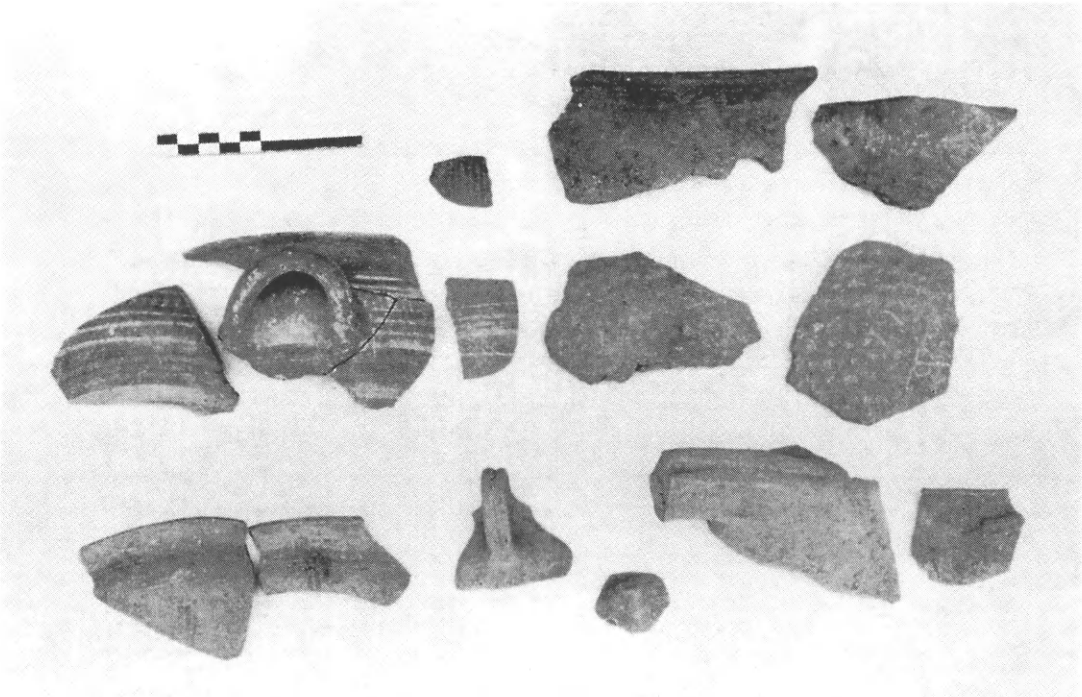
Εἰκ. 7 —Ἄρτα, οἰκόπεδο ΟΤΕ. Ἀρχαϊκά ὄστρακα.

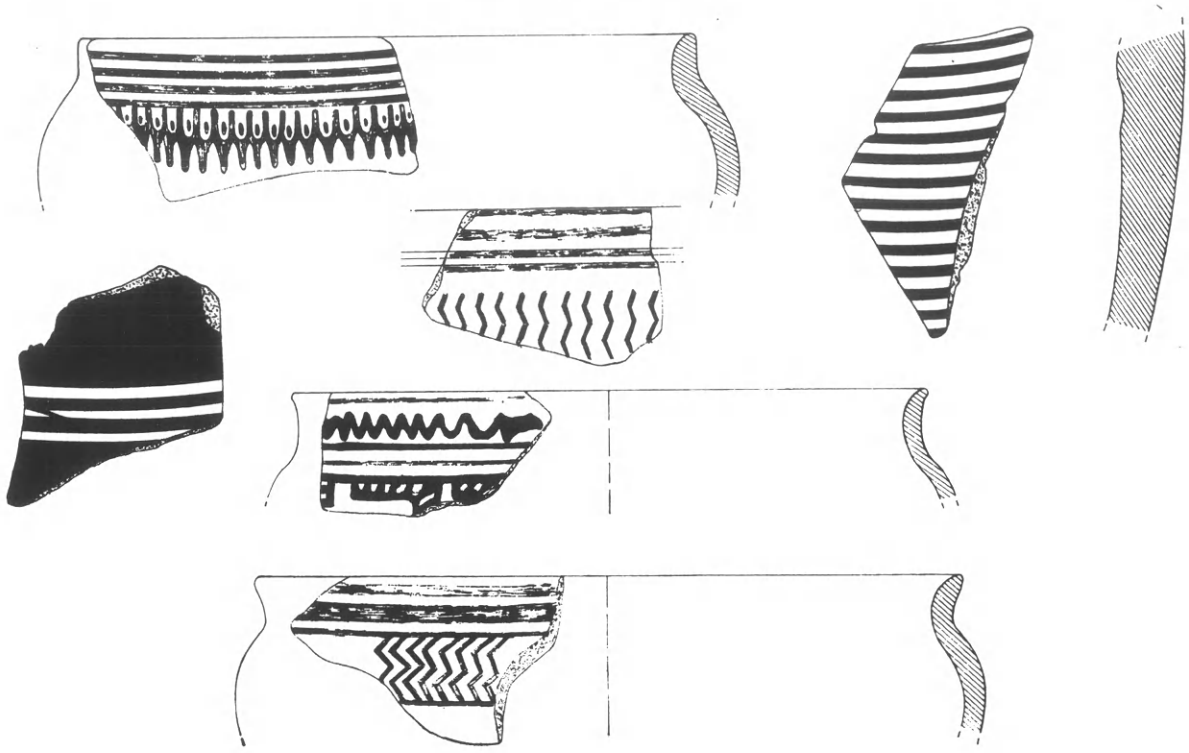
Εἰκ. 8 —Ἄρτα, οἰκόπεδο ΟΤΕ. Ἀρχαϊκά καί ὑστερογεωμετρικά ὄστρακα.

Εἰκ. 9 —Ἄρτα, οἰκόπεδο ΟΤΕ. Ἐγχώρια γεωμετρική κεραμεική.

Εἰκ. 10 —Ἄρτα, οἰκόπεδο ΟΤΕ. Ὄστρακα μεσογεωμετρικοῦ Ι σκύφου καί ἐγχώρια κεραμεική.

Εἰκ. 11 —Ἄρτα, οἰκόπεδο ΟΤΕ. Κορινθιακά μεσογεωμετρικά ὄστρακα.

Δυτικῆς Ἑλλάδος καί κορινθιακά. Τά κορινθιακά αὐξάνουν προοδευτικά στό πρῶτο μισό τοῦ 8ου αἰ. καί πληθύνονται στούς ὑστερογεωμετρικούς χρόνους.

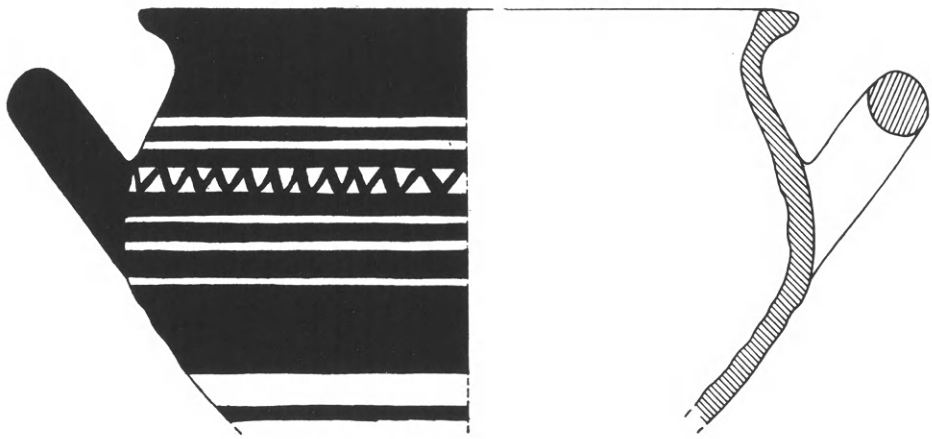
3. Ἡ πρωτοκορινθιακή κεραμεική τοῦ 7ου αἰώνα ἀντιπροσωπεύεται ἀπό λίγα σχετικά ὄστρακα, κυρίως ἀπό πολύχρωμες κοτυλίσκες. Εἶναι κτυπητή ἡ φτώχεια αὐτή, σέ σύγκριση μέ τήν ἀφθονία ὀστράκων τοῦ 8ου αἰ., τήν στιγμή μάλιστα πού οἱ πηγές τοποθετοῦν στόν 7ο τήν ἵδρυση τῆς Ἀμβρακίας καί σιωποῦν σχετικά μέ τίς δραστηριότητες τῶν Κορινθίων κατά τόν 8ο αἰώνα.

Ἄς ξαναγυρίσουμε τώρα στό ἐσωτερικό τῆς Ἠπείρου. Στό ΝΑ ἄκρο τῆς χαράδρας τοῦ Βίκου καί σέ ὑψόμετρο 1030 μέτρων πάνω ἀπό τά τελευταῖα σπίτια τῆς Βίτσας Ζαγορίου[12], βρέθηκε τυχαῖα τό 1965 ἕνα σημαντικό ἀρχαῖο νεκροταφεῖο καί τό ἑπόμενο ἔτος ὁ οἰκισμός στόν ὁποῖον ἀνῆκαν οἱ τάφοι. Ὁ οἰκισμός, πού ἡ ἀνασκαφή του συνεχίζεται, ἐκτείνεται σέ ἕνα στενό αὐχένα πλάτους 10 μέχρι 20 μέτρων. Ἔχουν μέχρι τώρα ἀνασκαφεῖ ἑπτά σπίτια κλασσικῶν χρόνων, ἕνα ἀρχαϊκό, καί ὅπου ἡ ἔρευνα

[12]. Ἐτήσιες ἐκθέσεις τῆς ἀπό τό ἔτος 1965 διεξαγομένης ἀνασκαφῆς ἔχουν δημοσιευθεῖ στά *Χρονικά* τοῦ *ΑΔ*, ἀπό τόν τόμο 20, 1965 καί ἑξῆς. Σύντομη παρουσίαση ἔγινε καί ἀπό τίς στῆλες τοῦ περιοδικοῦ *Magna Graecia*, XIV, 1-2, σ. 16-17, J. VOKOTOPOULOU, *Vitsa, Un villaggio molosso nell'Epiro centrale*. Τό νεκροταφεῖο πρόκειται σύντομα νά δημοσιευθεῖ. Μέ τούς τάφους τῆς Βίτσας ἀσχολήθηκε ὁ Klaus Kilian στήν μελέτη του *Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Agäis und Adria, Präh. Zeitschrift* 50, 1975, 32-7, βασίστηκε ὅμως στίς προκαταρκτικές ἐκθέσεις τῶν Χρονικῶν, μέ ἀποτέλεσμα νά δοθοῦν πολλές παρερμηνεῖες καί λανθασμένες χρονολογήσεις.

Εἰκ. 12 —Ἄρτα, οἰκόπεδο ΟΤΕ. Μεσογεωμετρικός Ι σκύφος ρυθμοῦ Δυτικῆς Ἑλλάδος.

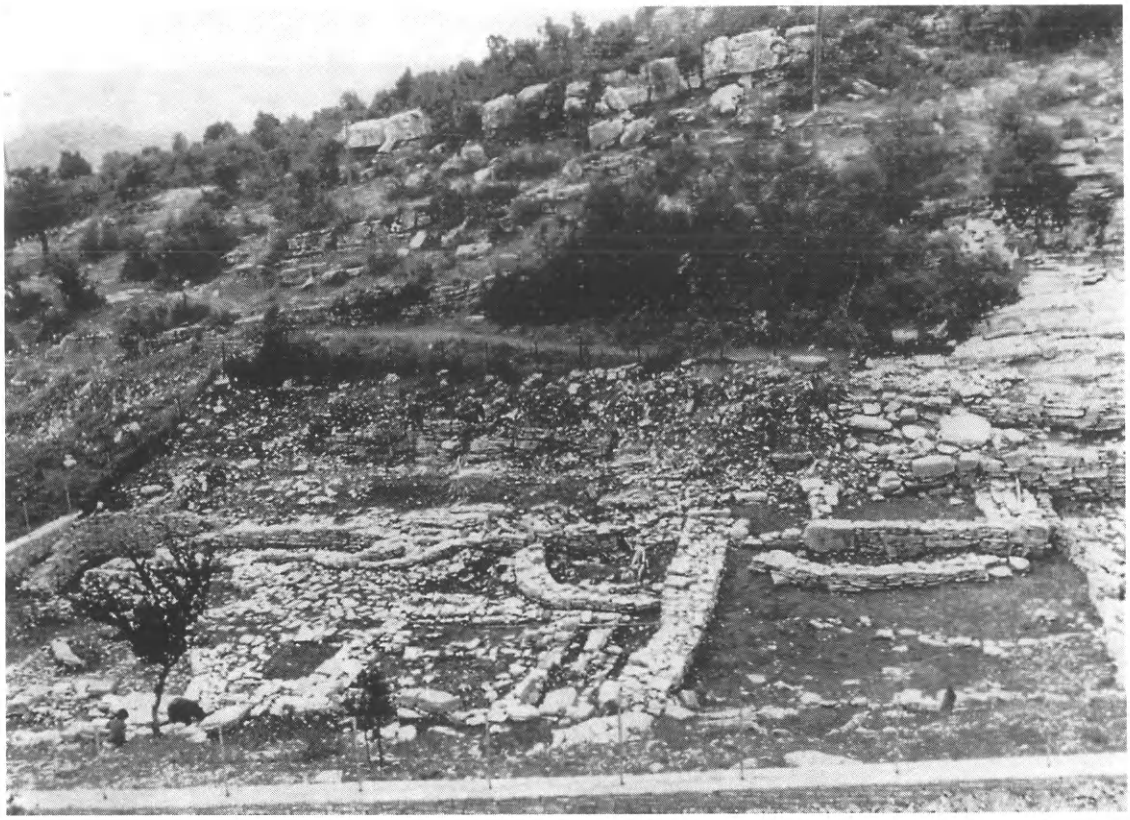
Εἰκ. 13 —Ἄρτα, οἰκόπεδο ΟΤΕ. Σχέδιο τοῦ σκύφου τῆς εἰκόνας 12.

προχώρησε σέ βάθος, τρία γεωμετρικῆς ἐποχῆς. Τό καλύτερα σωζόμενο γεωμετρικό ἦταν καμπυλόγραμμο[13]· τήν βάση τῶν τοίχων του ἀποτελοῦσε μία σειρά πλακοειδῶν λίθων σέ καμπύλη διάταξη· οἱ ἴδιοι οἱ τοῖχοι τῆς καλύβας θά ἦταν φτιαγμένοι ἀπό κλαδιά καί πηλό (εἰκ. 14). Τά ὄστρακα ἦταν ἐγχώρια γεωμετρικά· στό γεωμετρικό στρῶμα τοῦ συνοικισμοῦ, σέ ἀντίθεση μέ τούς ἀντίστοιχους τάφους, τά ὄστρακα ἀπό εἰσηγμένα ἀγγεῖα εἶναι σπάνια. Ἕνα χάλκινο ἀναθηματικό ἱππάριο κορινθιακῆς τέχνης καί ὑστερογεωμετρικῶν χρόνων ὑπῆρξε τό σημαντικώτερο εὕρημα αὐτῆς τῆς περιόδου[14].

Τό μόνο τμῆμα τοίχου ἀρχαϊκῆς οἰκίας πού βρέθηκε μέχρι τώρα εἶναι ἐπίσης καμπῦλο. Τά κλασσικά σπίτια εἶναι συνήθως ὀρθογώνια, δέν λείπουν ὅμως καί τά

[13] *ΑΔ* 27, 1972, Β2, σ. 445, σχ. 2, οἰκία Ι.

[14] ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁδηγός Μουσείου Ἰωαννίνων*, σ. 34, πίν. 5.

Εἰκ. 14 — Βίτσα, τό νότιο τμῆμα τοῦ οἰκισμοῦ. Δεξιά, ἡ ὀρθογώνια κλασσική οἰκία Α καί ἐμπρός της τμήματα δύο καμπύλων οἰκιῶν ἀρχαϊκῶν καί γεωμετρικῶν χρόνων.

Εἰκ. 15 — Βίτσα, ἡ οἰκία Ζ.

καμπυλόγραμμα. Τό μεγαλύτερο ἀπ' ὅλα, ἡ οἰκία Ζ[15], ἔχει μῆκος 13,50 μ. καί παρουσιάζει δύο οἰκοδομικές φάσεις· στήν παλαιότερη, πού πατᾶ σέ γεωμετρικό στρῶμα, καί οἱ δυό στενές πλευρές ἦταν καμπῦλες, ὥστε τό σχῆμα τῆς οἰκίας ἦταν ὠοειδές (εἰκ. 15). Στήν νεώτερη φάση ἔγινε ἐξωτερική προσθήκη στήν νότια πλευρά, ὥστε νά τήν ὀρθογωνίσουν, μέ ἀποτέλεσμα νά γίνει τό σπίτι ἀψιδωτό. Τό δάπεδο ἦταν, ὅπως σέ ὅλα, ἀπό πατημένο πηλό καί ὑπῆρχε στό μέσον ἡ ἑστία. Ὕπαρξη ἐσωτερικῶν στηριγμάτων δέν ἐξακριβώθηκε· στίς πολυάριθμες ὁριζόντιες πλάκες, πού ὑπῆρχαν διάσπαρτες στό δάπεδο, θά μποροῦσαν νά στηριχτοῦν ξύλινες κολῶνες. Τά ἄφθονα ὀστᾶ αἰγοπροβάτων καί βοοειδῶν, πού βρέθηκαν στήν ὅλη ἐπίχωση τοῦ οἰκισμοῦ, μαρτυροῦν γιά τήν ἀπασχόληση τῶν κατοίκων, πού θά πρέπει νά ἦταν νομάδες, ἄν λάβουμε ὑπ' ὄψη τό κλῖμα καί τόν ὅμοιο τρόπο ζωῆς τῶν νομάδων Σαρακατσάνων, πού οἱ καλύβες τους δέν ἀπέχουν περισσότερο ἀπό 100 μέτρα ἀπό τόν ἀρχαιολογικό χῶρο.

Ὁ ἀρχαῖος οἰκισμός τῆς Βίτσας θά ἦταν μία ἀπό τίς κῶμες ὅπου ζοῦσαν Μολοσσοί Ἠπειρῶτες· στούς κλασσικούς χρόνους ὀργανώθηκε οἰκιστικά μέ τήν κατασκευή κοινοχρήστων πλακοστρώτων χώρων καί ἀναλημματικῶν τοίχων. Δύο λιθόστρωτα δρομάκια ὁδηγοῦσαν στό Νότιο Νεκροταφεῖο πού ἀπεῖχε λίγα μόνο μέτρα ἀπό τόν οἰκισμό. Μία ὁμάδα πέντε τάφων πρωίμων γεωμετρικῶν χρόνων εἶχε ἐνταχθεῖ μέσα στό ΝΔ ἄκρο τοῦ συνοικισμοῦ[16]. Ἴσως νά ἦταν οἱ παλαιότεροι τάφοι ἰδιαίτερα ἀξιοσέβαστων προγόνων καί ἡ ἄποψη αὐτή ἐνισχύεται ἀπό τήν ἐπιμελημένη ἀνακατασκευή ἀναλημματικῶν τοιχαρίων, πού ἦταν ἀπαραίτητα γιά νά συγκρατήσουν τά χώματα τῶν ταφῶν αὐτῶν, καί ἀπό τό πλῆθος τῶν ὀστράκων ἀνάμεσα σ' αὐτά, ὑπολείμματα ἴσως προσφορῶν.

Οἱ τάφοι στό Νότιο Νεκροταφεῖο ἦταν τοποθετημένοι στίς πλαγιές δύο συγκλινόντων ἀσβεστολιθικῶν ὑψωμάτων καί στό στενό, πλάτους τό πολύ 8 μέτρων, ἐπίπεδο τμῆμα μεταξύ αὐτῶν. Ὁ χῶρος ταφῆς ἦταν φαίνεται ἀπό ἐθιμικούς λόγους περιορισμένος, γι' αὐτό καί οἱ τάφοι βρέθηκαν ἀλλεπάλληλοι, σέ ἑπτά μερικές φορές στρώσεις. Ἴσως νά κρύβεται κάτω ἀπό αὐτή τή συνήθεια ἡ ἰδέα τοῦ πολλαπλῆς χρήσεως τύμβου, ἐκτός ὅμως ἀπό διάσπαρτα τμήματα καμπύλων ἀναλημματικῶν τοιχαρίων, χωρίς σχέση μεταξύ τους, τύμβος δέν διαπιστώθηκε. Οἱ 154 τάφοι τοῦ Νότιου Νεκροταφείου καλύπτουν διάστημα ἕξι αἰώνων, ἀπό τά μέσα τοῦ 9ου μέχρι τό τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Σέ ὅλο αὐτό τό διάστημα συνηθέστερος τρόπος ταφῆς ἦταν ὁ τῆς καλύψεως τοῦ νεκροῦ μέ λιθοσωρό, (εἰκ. 16-17) χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι δέν ὑπῆρχαν καί ἁπλοί λάκκοι πού τούς κάλυπταν μέ σανίδες καί χῶμα.

Σέ ἐπαφή σχεδόν μέ τήν βορειότερη οἰκία Ζ τοῦ οἰκισμοῦ ἐκτείνεται τό Βόρειο Νεκροταφεῖο. Οἱ 26 τάφοι του χωρίζονται σέ δύο συστάδες: ἡ μεγαλύτερη περιλαμβάνει γεωμετρικούς τάφους ἀκτινωτά τοποθετημένους γύρω ἀπό ἕνα κεντρικό μεσογεωμετρικό, ἐνῶ ἡ ἄλλη ὁμάδα τάφους τοῦ 4ου αἰ. χωρίς συγκεκριμένη διάταξη, στό κέντρο ὅμως τοῦ χώρου πού κατέχουν ὑπάρχει μεσογεωμετρική ταφή. Δέν ἀποκλείεται νά ὑπῆρχαν στό βόρειο νεκροταφεῖο δύο μικροί τύμβοι πάνω ἀπό μεσογεωμετρικές ταφές, ὅμως δέν διαπιστώθηκε καμιά ἰδιαίτερη κατασκευή γιά νά στηρίξουμε τήν ὑπόθεση αὐτή, ἐκτός ἀπό τήν ἀκτινωτή διάταξη τῶν γεωμετρικῶν ταφῶν.

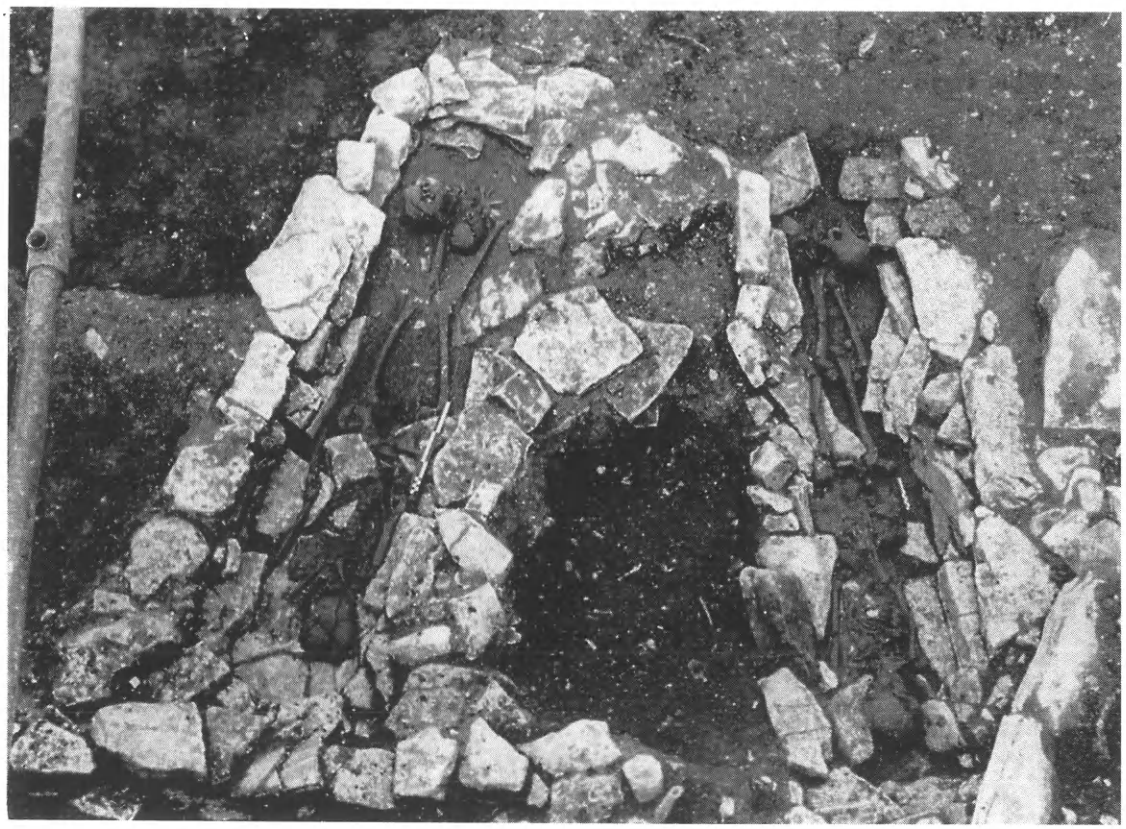
Ἀπό τούς 177 τάφους καί τῶν δύο νεκροταφείων οἱ 173 χρονολογοῦνται μέ

[15] *ΑΔ* 28, 1973, Β2, σ. 402-403, σχ. 2. — *ΑΑΑ* VI, 1973, σ. 218, εἰκ. 9

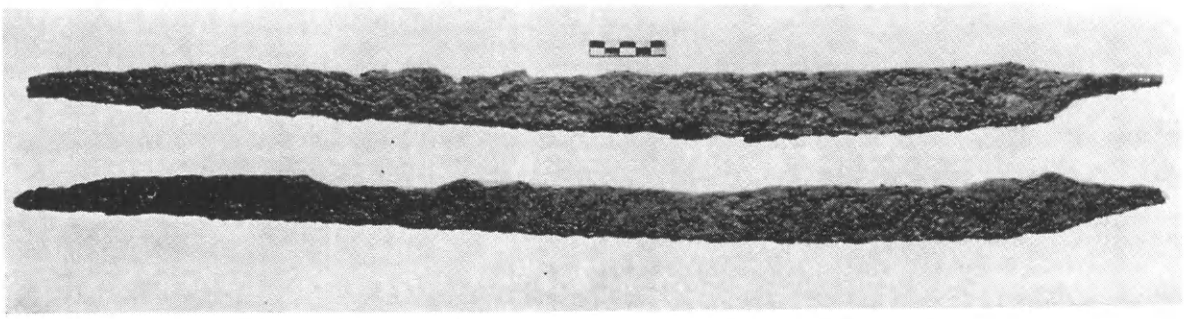
[16] *ΑΔ* 27, 1972, Β2, σ. 444-6, σχ. 2· στή ἐπάνω ἀριστερή γωνία τοῦ σχεδίου εἰκονίζεται ἡ ὁμάδα τῶν πρώιμων τάφων. Ἀριστερά τά δύο λιθόστρωτα δρομάκια πού ὁδηγοῦσαν στό νότιο νεκροταφεῖο.

Εἰκ. 16 — Βίτσα. Οἱ τάφοι 50 καί 53 σκεπασμένοι μέ λιθοσωρούς.

Εἰκ. 17 — Βίτσα. Οἱ τάφοι 50 καί 53 καθαρισμένοι.

Εἰκ. 18 — Βίτσα. Μαχαιροειδῆ ξίφη 8ου αἰ. π.Χ.

μεγαλύτερη ἤ μικρότερη ἀκρίβεια, χάρις στά εἰσηγμένα ἀγγεῖα. Ἔτσι, οἱ μισοί περίπου ἀπό αὐτούς, οἱ 81, τοποθετοῦνται στόν 8ο αἰώνα, 25 στόν 9ο, 9 στήν μετάβαση ἀπό τόν 8ο στόν 7ο αἰώνα, 7 μόνο μέσα στόν 7ο αἰ., 10 στόν 6ο, 26 στόν 5ο καί 15 στόν 4ο. Οἱ τάφοι τοῦ 4ου αἰ. θά πρέπει νά ἦταν περισσότεροι, γιατί ἄγνωστος ἀριθμός τους καταστράφηκε πρίν ἐπέμβει ἡ Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία.

Ἀναμφισβήτητο γεγονός εἶναι ἡ συντριπτική ἀριθμητική ὑπεροχή τῶν τάφων τοῦ 8ου αἰώνα, πού εἶναι καί οἱ πλουσιώτεροι σέ κτερίσματα. Συχνά περιεῖχαν πέντε ἀγγεῖα, ἐνῶ ὁ μέσος ἀριθμός γιά τίς ἄλλες ἐποχές εἶναι 2-3. Ἐκτός ἀπό τά ἀγγεῖα, στίς γυναικεῖες ταφές ὑπάρχουν σιδερένιες περόνες, κατά κανόνα μέ συσπειρωμένη κεφαλή, σιδερένιες φυλλόσχημες πόρπες, σιδερένιες καί χάλκινες ὀκτώσχημες πόρπες, γυάλινες χάνδρες περιδεραίων, ἀκόμη καί λίγα κοσμήματα ἀπό φύλλο χρυσοῦ. Οἱ ἀντρικές ταφές ἐντυπωσιάζουν μέ τόν βαρύ σιδερένιο ἐπιθετικό ὁπλισμό τους: ξίφη, μαχαιροειδῆ ξίφη, (εἰκ. 18) πού ἀνάλογά τους ἔχουν βρεθεῖ στίς πυρές τῆς Ἅλου στήν Θεσσαλία[17], μαχαίρια καί ζεύγη αἰχμῶν. Ἀκόμη καί τά ἀγόρια τῶν 10 ἐτῶν θάβονταν ὁπλισμένα. Στόν ἀμυντικό ὁπλισμό ἀνήκουν μόνο δύο χάλκινα ὀμφάλια (εἰκ. 19) πού βρέθηκαν, ἀπό ἕνα, σέ δύο τάφους, σέ ἐπαφή μέ τήν θόλο τοῦ κρανίου τοῦ νεκροῦ· ἡ θέση αὐτή ἀποκλείει μᾶλλον νά ἦταν στερεωμένα στό μέσον τῆς ἀσπίδας, ὅπως ὑποστηρίχθηκε[18]· τό πιθανώτερο εἶναι νά ἦταν κορύφωμα δερμάτινου πίλου.

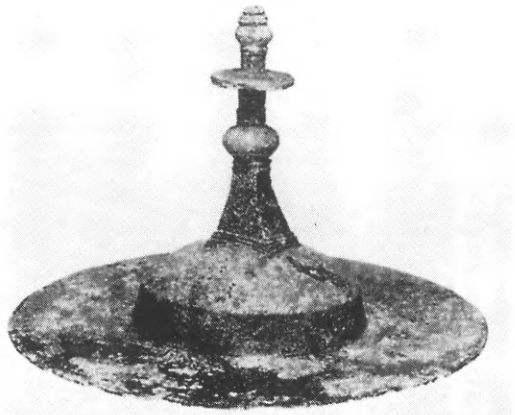
Μετά ἀπό ὅλο αὐτό τόν πλοῦτο τῶν τάφων τοῦ 8ου αἰώνα, οἱ ἑπτά τοῦ 7ου αἰ. εἶναι πραγματικά πτωχοί, μή ἔχοντας παρά 1-2 ἀγγεῖα καί κάποιο σιδερένιο ὅπλο.

Ἡ μελέτη τῶν ἀγγείων τῶν τάφων τοῦ 8ου αἰ. ὑπῆρξε γόνιμη σέ συμπεράσματα. Χωρίζονται σέ δύο μεγάλες κατηγορίες: τά ἐγχώρια, πού εἶναι καί τά περισσότερα καί τά εἰσηγμένα τροχήλατα.

Μεταξύ τῶν 258 ἐγχωρίων ἀγγείων τῆς Βίτσας, πού σχεδόν ὅλα βρέθηκαν σέ γεωμετρικούς τάφους, 90 εἶναι κάνθαροι, 72 ραμφόστομοι πρόχοι, 58 ἀμφορίσκοι δίωτοι, τρίωτοι ἤ τετράωτοι καί ἀκολουθοῦν οἱ κύαθοι, τά ἀμφικύπελλα καί ποικῖλα ἄλλα σχήματα (εἰκ. 20-22). Ἐλάχιστα εἶναι τροχήλατα. Ὡς πρός τήν ποιότητα τοῦ πηλοῦ μποροῦν νά καταταγοῦν σέ τρεῖς ὁμάδες. Πολλά εἶναι ἀλειμμένα μέ παχύ κίτρινο ἐπίχρισμα καί ἄλλα φέρουν καστανό στιλπνό γάνωμα. Ἡ διακόσμηση τῶν ἀγγείων μέ γεωμετρικά σχέδια γίνονταν κατά κανόνα μετά τήν ὄπτηση, μέ ἀποτέλεσμα νά σώζονται

[17] *BSA* 18, 1911/12, σ. 27, εἰκ. 15.

[18] A. SNODGRASS, *Bronze "Phalara", A review*, *Hamburger Beiträge zur Archäologie* III,I, 1973, p. 41-50.

Εἰκ. 19 — Βίτσα. Χάλκινο ὀμφάλιο 8ου αἰ. π.Χ.

συνήθως λίγα μόνο ἴχνη της. Ἀγαπημένα σχέδια ἦταν τά διαγραμμισμένα ἤ δικτυωτά τρίγωνα, οἱ ρόμβοι, οἱ ὁμάδες κατακορύφων γραμμῶν κ.ἄ.

Ἡ ἐγχώρια κεραμεική τῆς Βίτσας ἐντάσσεται στήν κατηγορία τῆς ἀμαυρόχρωμης βορειοδυτικῆς κεραμεικῆς, γνωστῆς καί ὡς κεραμεική τύπου Μπουμποῦστι, ἀπό τό ὁμώνυμο τοπωνύμιο κοντά στήν Καστοριά[19]. Ἀνήκει μάλιστα στή δεύτερη καί νεώτερη φάση αὐτῆς τῆς κεραμεικῆς καί τά πλησιέστερα παραδείγματα ἀπαντοῦν μεταξύ τῶν ἀγγείων τῶν γεωμετρικῶν τύμβων τῆς Κορυτσᾶς (Kuč i Zi)[20] καί ὁρισμένων τοποθεσιῶν τοῦ ἄνω ροῦ τοῦ Ἀλιάκμονα, στή Δυτική Μακεδονία[21]. Μερικά σχήματα, κάνθαροι καί κύαθοι, εἴδαμε ὅτι ἀπαντοῦν στά μεσογεωμετρικά στρώματα τῆς Ἀμβρακίας, ἐνῶ μεμονωμένα τυχαῖα εὑρήματα ὑπάρχουν καί ἀπό ἄλλες τοποθεσίες τῆς Ἠπείρου. Θά πρέπει νά τονίσουμε ὅτι τήν κεραμεική τῆς Βίτσας χαρακτηρίζει μεγάλη ποικιλία τύπων στό σχῆμα τῆς ραμφόστομης ἤ ὀπισθότμητης πρόχου, πού δέν τήν βρίσκουμε σέ ἄλλες σύγχρονες τοποθεσίες[22] (εἰκ. 20). Ἐπίσης, ἰδιαίτερα ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ὁμοιότητα σχημάτων καί διακοσμήσεως πρός ἀντίστοιχα μεσοελλαδικά ἀπό τήν Πελοπόννησο καί Κεντρική Ἑλλάδα. Πρόχοι, ἀσκοειδεῖς πρόχοι, κάνθαροι, κύαθοι, ἀμφικύπελλα εἶναι συνηθισμένα μεσοελλαδικά σχήματα, ἐνῶ ὁρισμένα διακοσμητικά θέματα τῆς Βίτσας ἀπαντοῦν ὅμοια σέ ἀγγεῖα τοῦ ταφικοῦ κύκλου Β τῶν Μυκηνῶν, τῆς Αἴγινας καί τοῦ Λιανοκλαδίου[23] (εἰκ. 21-22). Σχεδόν αὐτόματα ὁδηγούμαστε στή θεωρία τοῦ Heurtley γιά τήν μεσοελλαδική καταγωγή τῆς ἀμαυρόχρωμης βορειοδυτικῆς κεραμεικῆς[24]. Ἡ χρονική ἀπόσταση εἶναι μεγάλη, οἱ συνδετικοί ὅμως κρίκοι δέν ἀποκλείεται νά φανοῦν

[19] W. HEURTLEY, *A Prehistoric Site in Western Macedonia and the Dorian Invasion*, *BSA* 28, 1926/7, p. 158-194. W. HEURTLEY, *Prehistoric Macedonia*, 1932, p. 99-102. K. KILIAN, *Zur mattbemalten Keramik der ausgehenden Bronzezeit und der Früheisenzeit aus Albanien*, *Archäol. Korrespondenzblatt* 2, 1972, p. 117-118.

[20] Z. ANDREA, *La civilisation de Tumuli du bassin de Korçe et sa place dans les Balkans du Sud-Est*, *Stud. Alban.* 1972, 2, p. 187-202.

[21] K. ROMIOPOULOU, *Some Pottery of the Early Iron Age from Western Macedonia*, *BSA* 66, 1971, p. 353-60.

[22] Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Χαλκαῖ κορινθιουργεῖς πρόχοι*, 1975, σ. 69, εἰκ. V, πίν. 56β.

[23] Πρβλ. π.χ. τήν πρόχου τοῦ τάφου 161 τῆς Βίτσας (εἰκ. 22) μέ τή μεσοελλαδική ἀπό τήν Αἴγινα, *BCH* 1972, σ. 627, εἰκ. 93. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Πρόχοι*, εἰκ. III βΙ καί εἰκ. V βΙ. Μέ τόν μεσοελλαδικό χαρακτήρα τῆς κεραμεικῆς τῆς Βίτσας ἀσχολοῦμαι διεξοδικά στήν δημοσίευση τοῦ νεκροταφείου.

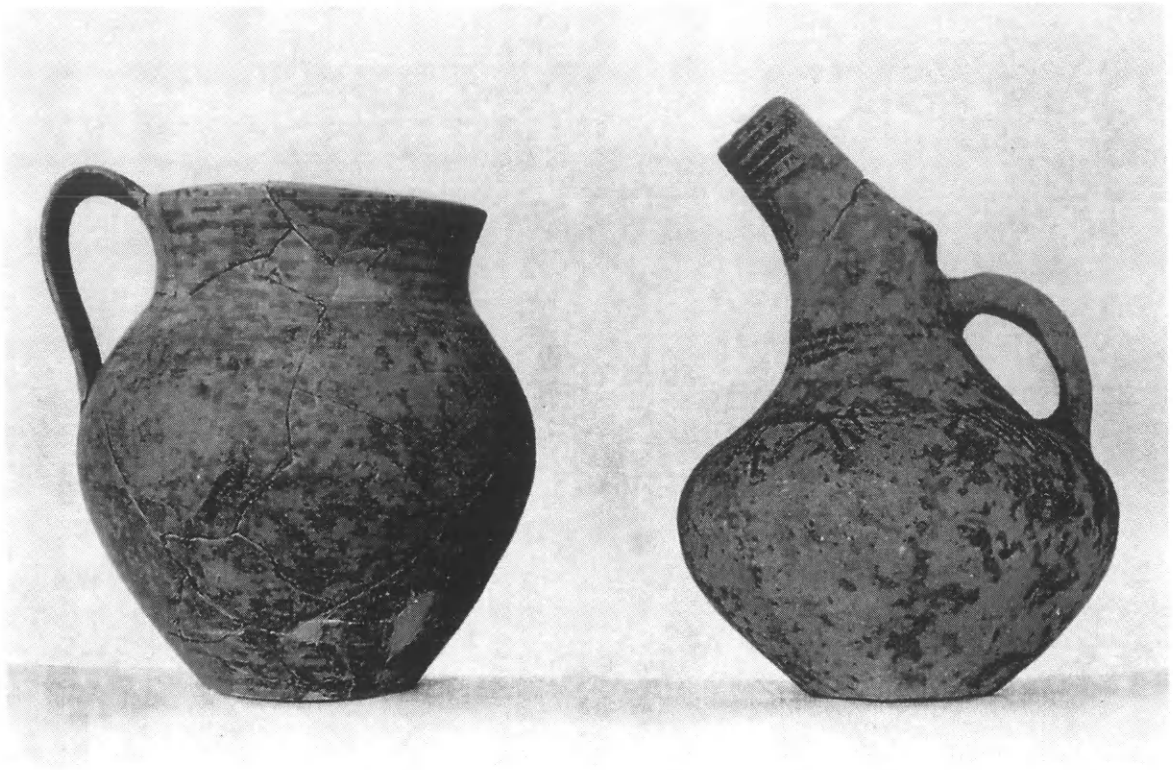
[24] *BSA* 28, 1926/27, σ. 185 κ.ἑ.

Εἰκ. 20 — Βίτσα. Ραμφόστομοι πρόχοι.

Εἰκ. 21 — Βίτσα. Ἀγγεῖα τοῦ τάφου 173.

Εἰκ. 22 — Βίτσα. Ἀγγεῖα τοῦ τάφου 161.

στούς χώρους ὅπου κατά καιρούς ἐγκαταστάθηκε τό πολυπλάνητον Ἑλληνικόν ἤ Μακεδονικόν ἤ Δωρικόν ἔθνος, ἰδιαίτερα στήν Θεσσαλία[25].

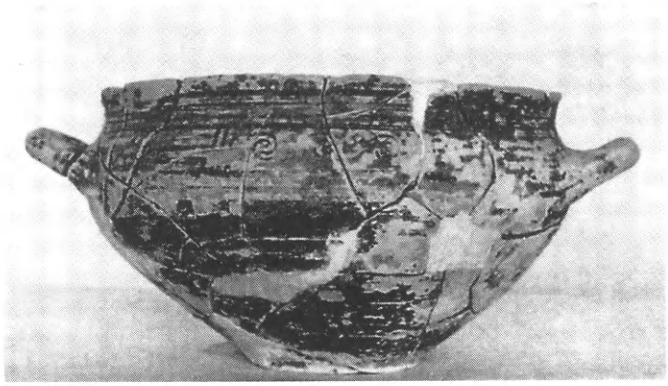
Τά εἰσηγημένα ἀγγεῖα τῶν γεωμετρικῶν τάφων τῆς Βίτσας ἀποτέλεσαν τή βάση χρονολογήσεως τῆς ἐγχώριας κεραμεικῆς. Τά περισσότερα εἶναι Κορινθιακά: τριφυλλόστομες οἰνοχόες, ἀβαθεῖς καί βαθεῖς σκύφοι «ὁμάδας Θάψου», κύαθοι (εἰκ. 21-23). Συνολικά 24 κορινθιακά ἀγγεῖα βρέθηκαν σέ τάφους τοῦ 8ου αἰ. καί 4 σέ τάφους τοῦ 7ου. Δύο ἀπό τίς ἕξι οἰνοχόες ἀνήκουν στό πρῶτο τέταρτο τοῦ 8ου αἰ. (εἰκ. 24). Ἡ πρώιμη αὐτή εἰσαγωγή κορινθιακῶν ἀγγείων συμφωνεῖ χρονολογικά μέ τά ὄστρακα ἀπό τά οἰκόπεδα τῆς Ἄρτας καί συμβαδίζει μέ τά κορινθιακά τῆς Ἰθάκης: στά κορινθιακά μάλιστα τῆς Ἰθάκης βρίσκουν ἀκριβῆ ἀντίστοιχα πολλά ἀπό τά ἀγγεῖα τῆς Βίτσας, σάν νά προέρχονταν ἀπό τό ἴδιο κορινθιακό ἐργαστήριο. Ὁ κύαθος π.χ. ἀρ. 5238/Τ 161 τῆς Βίτσας (εἰκ. 22) ἔχει ζωγραφισμένο μέ ἐρυθρό χρῶμα στήν κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσεως ἀναγνωριστικό σημάδι, πού ὑπάρχει στήν ἴδια θέση στούς ὅμοιους κύαθους 1027 καί 1029 τοῦ Ἀετοῦ Ἰθάκης[26]. Ἰδιαίτερα ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀντιστοιχία καί μέ τά γεωμετρικά κορινθιακά πού βρέθηκαν στό Cavallino καί στό Otranto τῆς Ἀπουλίας[27]. Στό Otranto μάλιστα ὁ συσχετισμός μέ τά εὑρήματα τῆς Βίτσας γίνεται ἀκόμη πιό στενός, μετά τήν εὕρεση ὀστράκων τῆς βορειοδυτικῆς ἀμαυρόχρωμης κεραμεικῆς[28].

[25] Ἡρόδοτος, *Ἱστοριῶν* Ι, 56. Τήν τελευταία δεκαετία βρέθηκαν ἀγγεῖα τύπου Δυτικῆς Μακεδονίας, σέ πρωτογεωμετρικούς τάφους τῆς Θεσσαλίας, στό βορρᾶ (Ἐλασσόνα, Τύρναβο) καί στόν νότο (Βελεστῖνο, Φάρσαλα). Ἀδημοσίευτα.

[26] *BSA* 48, 1953, σ. 327, πίν. 58, ἀρ. 1027, 1029.

[27] F. D'ANDRIA, *Salento arcaico*, *Quaderni dell' Instituto di Archeologia e Storia Antica, Univ. di Lecce*, 1979, σ. 24, πίν. 21, 24-25.

[28] Ὅ.π., σ. 21, πίν. 19.

Εἰκ. 23 — Βίτσα. Σκύφος ὁμάδας Θάψου.

Σημαντική εἶναι καί ἡ παρουσία στούς τάφους τῆς Βίτσας τῶν ἑπτά γεωμετρικῶν, κυρίως ὑστερογεωμετρικῶν, καί δύο ἀρχαϊκῶν ἀγγείων ρυθμοῦ «δυτικῆς Ἑλλάδος»[29]: κρατηροειδεῖς ὑψίποδες σκύφοι, σταμνοειδεῖς κρατῆρες (εἰκ. 25), τριφυλλόστομη οἰνοχόη, μία κύλιξ, ἕνας κάνθαρος (εἰκ. 26) καί ἕνας κύαθος, ἔχουν στενές ὁμοιότητες μέ ἀγγεῖα τῆς Ἰθάκης, Ἀκαρνανίας, Ἀχαΐας, ἀκόμη καί Λακωνίας[30]. Ἡ μεσογεωμετρική ραμφόστομη τροχήλατη πρόχους 5426/Τ 177 (εἰκ. 27) ἔχει πολλά κοινά στοιχεῖα μέ δύο πρωτογεωμετρικοῦ τύπου οἰνοχόες ἀπό τήν Ἰθάκη καί τήν Ἀχαΐα[31]. Ἡ υἱοθέτηση σχημάτων καί διακοσμητικῶν θεμάτων τοῦ ἀμαυροχρώμου βορειοδυτικοῦ ρυθμοῦ ἀπό τόν προηγμένης τεχνικῆς γεωμετρικό ρυθμό τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος εἶναι ἐξ ἄλλου συνέπεια τῆς ἄμεσης γειτνειάσεως μέ τήν Ἤπειρο[32].

Πηγή προσπορισμοῦ τῶν «δυτικῶν» ἀγγείων γιά τή Βίτσα θά ἦταν εἴτε οἱ ἀποικίες τῶν Ἠλείων στήν Ἤπειρο, Βουχέτιον, Βατίαι, Πανδοσία, Ἐλάτρεια, εἴτε ἡ Ἀμβρακία, ὅπου εἴδαμε ὅτι βρέθηκε πρωτογεωμετρικός σκύφος τῆς δυτικῆς ὁμάδας, σάν ἐνδιάμεσος ἐμπορικός σταθμός γιά τά προϊόντα τῆς Δυτικῆς Πελοποννήσου καί τῆς Ἰθάκης.

Ἀλλά καί μέ τά προϊόντα τῆς Θεσσαλίας εἶχαν πρώϊμη γνωριμία οἱ κάτοικοι τῆς μολοσσικῆς κώμης. Μία ραμφόστομος πρόχους (εἰκ. 28) καί ἕνας κάνθαρος (εἰκ. 29) μέ κύρια διακόσμηση ὁμάδες ἀπό ὄρθιες κυματιστές γραμμές εἶναι πιθανώτατα θεσσαλικῆς κατασκευῆς[33].

Συνοπτικά, οἱ τάφοι τῆς Βίτσας μᾶς δίνουν τίς ἑπόμενες πληροφορίες:

1) Τόν 8ο αἰώνα καί ἰδίως γύρω στά μέσα του, σημειώνεται ἐντυπωσιακή αὔξηση

[29] COLDSTREAM, *G.G.P.* σ. 220-232.

[30] Πλησιέστερο παράδειγμα γιά σύγκριση γιά τόν κρατηροειδῆ σκύφο 2215/Τ126 εἶναι τό ἀγγεῖο Β803 τῆς Ἰθάκης, COLDSTREAM πίν. 49c, ἤ ὁ κρατήρας τῆς Ἀχαΐας πίν. 48f. Γιά τόν σταμνοειδῆ κρατῆρα 5199/Τ32 (εἰκ. 25) ὁ παρόμοιος R362 τῆς Ἰθάκης, *BSA* 43, 1948, πίν. 24· γιά τόν κάνθαρο 2191/Τ45 (εἰκ. 26), ὁ κάνθαρος τῆς Ἀχαΐας, COLDSTREAM πίν. 50 f.

[31] COLDSTREAM, *G.G.P.* πίν. 47 f, 48 j. Πηλός καί ἐπίχρισμα τῆς πρόχου αὐτῆς ἀπαντοῦν ὅμοια στό στόμιο ραμφοστόμου πρόχου R427 ἀπό τόν Ἀετό Ἰθάκης, *BSA* 43, 1948, πίν. 27.

[32] Ὁ Ἰθακήσιος κάνθαρος R 311, *BSA* 43, 1948, pl. 19 ὡς πρός τό σχῆμα καί τήν διακόσμηση ἀπό κρεμάμενα διάγραμμα τρίγωνα ἀντιγράφει ἠπειρωτικά πρότυπα.

[33] Πρβλ. τήν πρόχου 2208/Τ 105 (εἰκ. 28) πρός τίς Θεσσαλικές ἀπό τήν Μαρμάριανη, *BSA* 32, 1930/31, σ. 19, εἰκ. 8, 33 καί πίν. 111, 44, καί ἀπό τό Καπακλῆ, Ν. ΒΕΡΔΕΛΗΣ, *Ὁ Πρωτογεωμετρικός ρυθμός τῆς Θεσσαλίας*, 1957, πίν. 6, ἀρ. 36-37. Ὁ κάνθαρος 2139/Τ70 (εἰκ. 29) συγκρίνεται πρός Θεσσαλικούς, ΒΕΡΔΕΛΗΣ, ἔ.ἀ., πίν. 10, ἀρ. 81-82.

Εἰκ. 24 — Βίτσα. Κορινθιακή οἰνοχόη καί ἐγχώριος ἀμφορίσκος.

Εἰκ. 25 — Βίτσα. Σταμνοειδής κρατήρας ρυθμοῦ Δυτικῆς Ἑλλάδος.

Εἰκ. 26 — Βίτσα. Ἀρχαϊκός κάνθαρος ρυθμοῦ Δυτικῆς Ἑλλάδος.

τοῦ πληθυσμοῦ τῆς κώμης, πού συμβαδίζει μέ μεγάλη ὑλική ἄνθηση.

2) Ἀπότομη δημογραφική πτώση ἀρχίζει στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 8ου αἰώνα καί κορυφώνεται στόν 7ο. Μόνο στό δεύτερο μισό τοῦ 6ου αἰ. ἀρχίζει νά αὐξάνει πάλι ὁ πληθυσμός καί συνεχίζει τήν ἀνοδική πορεία του μέσα στόν 5ο καί 4ο αἰώνα.

3) Ἀπό τά πρῶτα χρόνια τοῦ 8ου αἰώνα φθάνουν στήν Ἤπειρο τά προϊόντα τοῦ κορινθιακοῦ κεραμεικοῦ πιθανώτατα μέσω τῆς Ἀμβρακίας καί παράλληλα λίγα δείγματα ἀπό τήν Θεσσαλία καί δυτική Ἑλλάδα: τά τελευταῖα ἴσως μέσω τῶν ἀποικιῶν τῶν Ἠλείων ἤ τῆς Ἀμβρακίας, εἴτε ἀπ' εὐθείας ἀπό τήν Ἰθάκη. Ἡ Ὀδύσσεια ἀντικατοπτρίζει τήν ἐπικοινωνία τῶν Ἰθακησίων μέ τήν Ἤπειρο στά ταξίδια τοῦ

Εἰκ. 27 — Βίτσα.
Ἀγγεῖα τοῦ τάφου 177.

Ὀδυσσέα στά παράλια καί τήν ἐνδοχώρα τῆς Θεσπρωτίας[34].

Ἐάν τώρα συγκρίνουμε τά στοιχεῖα αὐτά μέ τά ἀπό τήν Δωδώνη καί τήν Ἄρτα, παρατηροῦμε ἀμέσως ὅτι ὑπάρχει ὁμοφωνία στό γενικό συμπέρασμα, ὅτι ὁ 8ος αἰώνας ἦταν ἐποχή ἀκμῆς, ἀνθήσεως τοῦ ἐμπορίου καί πληθυσμιακῆς αὐξήσεως, ἐνῶ ὁ 7ος εἶναι κοντά του πενιχρός, ἐποχή ἰσχνῶν ἀγελάδων θά λέγαμε. Ἡ παρουσία λίγων πρωτοκορινθιακῶν ἀγγείων στό ἀνασκαπτόμενο νεκροταφεῖο τῆς Πανεπιστημιουπόλεως Ἰωαννίνων δέν ἀλλοιώνει τό γενικό συμπέρασμα. Ἡ εἰκόνα αὐτή ἀντιφάσκει κατά κάποιο τρόπο μέ τό γεγονός ὅτι τόν 7ο αἰ. μόνο τοποθετεῖται ἡ ἵδρυση τῶν Κορινθιακῶν ἀποικιῶν στά παράλια τῆς Ἠπείρου, ἐνῶ θά ἦταν εὔλογο νά ἱδρυθοῦν τόν 8ο αἰώνα, τήν ἐποχή τῆς μεγάλης κινήσεως τῶν κορινθιακῶν προϊόντων πρός τήν Ἀμβρακία καί τό ἐσωτερικό τῆς Ἠπείρου, ἐποχή πού συμπίπτει μέ διαπιστωμένη πληθυσμιακή «ἔκρηξη» καί σέ ἄλλες περιοχές τῆς Ἑλλάδας, ὅπως π.χ. στήν Ἀττική[35]. Ἴσως τίς παραδοσιακές χρονολογίες ἱδρύσεως τῶν ἀποικιῶν θά πρέπει στίς περισσότερες περιπτώσεις νά τίς βλέπουμε σάν ὁρόσημα τῆς πολιτικῆς ὀργανώσεως προϋπαρχόντων οἰκισμῶν ἤ ἐμπορικῶν ἐγκαταστάσεων, μέ τήν ἀποστολή περιορισμένου ἀριθμοῦ νέων ἀποίκων, μέ ἐπικεφαλῆς πεπειραμένους πολιτικούς — οἰκιστές τῶν ἀποικιῶν. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι γιά τόν ἀποικισμό τῆς Κέρκυρας ὁ Στράβων[36] χρησιμοποιεῖ τήν ἔκφραση «Χερσικράτη *συνοικιοῦντα* τήν νῦν Κέρκυραν καλουμένην». Ἕνας τέτοιος συνοικισμός καί παράλληλα πολιτική ὀργάνωση θά πρέπει νά πραγματοποιήθηκε ἀπό τό νόθο γυιό τοῦ Κυψέλου Γόργο τό 625 π.Χ. στήν Ἀμβρακία, ὅπου Κορίνθιοι ἄποικοι ζοῦσαν 1½ ἤδη αἰώνα εἰρηνικά κοντά στούς ἐντοπίους, ἀπό τούς ὁποίους πῆραν καί τό ὄνομα τῆς πόλης[37].

Ὅσο γιά τά αἴτια τῆς μειώσεως τοῦ πληθυσμοῦ στήν Ἤπειρο κατά τόν 7ο αἰ., θά πρέπει νά τά ἀποδώσουμε σέ κάποιο λοιμό ἤ λιμό[38]. Ἡ ὕπαρξη συγκεντρωμένης ὁμάδας

[34] Ὁ Ὀδυσσεύς ἐπισκέπτεται τόν «δόμον Ἀΐδεω» στόν Ἀχέροντα, γιά νά προκαλέσει τήν ἐμφάνιση τῆς σκιᾶς τοῦ Τειρεσία (*Ὀδύσσεια* 10, 513 κ.ἑ.) καί τό μαντεῖο τῆς Δωδώνης γιά νά ἀκούσει ἀπό τήν ὑψίκομο δρῦ τοῦ Δία τά τῆς ἐπιστροφῆς του στήν Ἰθάκη (14, 327). Ὁ βασιλεύς τῶν Θεσπρωτῶν Φείδων εἶχε φιλοξενήσει τόν Ὀδυσσέα (14, 316) καί ἡ Πηνελόπη ξέρει καλά ὅτι οἱ Θεσπρωτοί εἶναι σύμμαχοι τῶν Ἰθακησίων (16, 426).

[35] A.M. SNODGRASS, *Archaeology and the rise of the Greek State*, Cambridge 1977, p. 10-13.

[36] Στράβων, 6.2.4. Ὁ HAMMOND, *Epirus* σ. 417-8, ἑρμηνεύει τήν λέξη *συνοικιοῦντα* σάν συνοικισμό τῶν Κορινθίων μέ ἐντοπίους.

[37] HAMMOND, *Epirus*, σ. 425.

[38] Ἡ δημογραφική πτώση τῶν ὑστερογεωμετρικῶν χρόνων φαίνεται ὅτι ἦταν γενικώτερο φαινόμενο στόν ἑλληνικό χῶρο. Βλ. J. Mc CAMP II, *A Drought in the late 8th century and its effects on colonisation*.

Εἰκ. 28 — Βίτσα.
Θεσσαλική πρόχους ἀπό τόν τάφο 105.

Εἰκ. 29 — Βίτσα.
Θεσσαλικός κάνθαρος ἀπό τόν τάφο 70.

τεσσάρων ἀκτερίστων τάφων σέ ἄκρη τοῦ Νότιου Νεκροταφείου τῆς Βίτσας, ἀπό τούς ὁποίους ὁ ἕνας ἦταν παιδικός καί ὁ ἄλλος ἑνός ἐνηλίκου μέ δύο παιδιά μαζί 8-10 ἐτῶν, μαρτυρεῖ ἴσως θάνατο ἀπό ἐπιδημία. Οἱ τρεῖς μάλιστα ἀπό τούς τάφους αὐτούς ἦταν σκεπασμένοι μέ τεράστιες πέτρες, ἴσως γιά νά ἐμποδισθεῖ τό θανατικό νά βγεῖ ἀπό τούς τάφους καί νά συνεχίσει τήν ὀλέθρια πορεία του. Ὁπωσδήποτε τό ὅλο θέμα τῆς πενιχρῆς παρουσίας τάφων καί ἀντικειμένων τοῦ 7ου αἰώνα στήν Ἤπειρο μένει ἀνοικτό πεδίο ἔρευνας γιά τούς συναδέλφους ἱστορικούς.

ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

RÉSUMÉ

L'EPIRE AU 8e ET 7e SIÈCLE AVANT J.-C.

Les fouilles récentes des trois sites de l'Epire, Dodone, Arta et Vitsa, ont offert du matériel nouveau pour l'étude du 8e et du 7e siècle avant J.-C. dans la région nord-ouest de la Grèce.

A Dodone les objets votifs en bronze (trépieds, chaudrons, chevaux et guerriers géométriques), que l'on a attribué au 8e siècle, sont bien plus nombreaux que ceux du 7e siècle avant J.-C.

La ville moderne d'Arta est bâtie au même endroit où se trouvait l'ancienne Ambrakia, une colonie corinthienne fondée par Gorgos, le fils de Kypselos, environ 625 avant J.-C. Les fouilles des plus profondes couches des trois propriétés ont donné une céramique peinte locale, appartenant au groupe de la céramique géométrique du nord-ouest de la Grèce, ainsi que des tessons corinthiens du géométrique moyen et récent. (figg. 1-9). Dans la propriété de l'OTE on a trouvé le tiers d'un skyphos du 9e siècle av. J.-C., dont la forme et la décoration proviennent de l'époque protogéométrique (fig. 12). Ce vase appartient au groupe homogène de la céramique géométrique de la Grèce occidentale et a dû être fabriqué soit en Achaia, soit en Ithaque.

C'est ainsi que Ambrakia paraît avoir été habitée par des Epirotes déjà au 9e siècle av. J.-C.

Vers la fin de ce même siècle commence l'importation de la céramique corinthienne, qui augmente considérablement durant le siècle suivant, ce qui rend fort probable l'existence d'une installation corinthienne précoloniale dans une agglomération épirote portant probablement déjà le nom local d'Ambrakia. La période protocorinthienne au contraire est représentée insuffisemment à Arta.

A Vitsa, région de Jannina, des fouilles menées depuis 1965, ont découvert à une altitude de 1030 m une agglomération de l'ancienne Molossis, entourée par deux cimetières. Jusqu'à présent on a fouillé sept maisons de l'époque classique, une archaïque et trois géométriques. Ces dernières sont curvilignes, mais on trouve des maisons absidiales même au 4e s. av. J.-C. (maison Z, fig. 15).

L'organisation urbanistique du village date de l'époque classique: des places dallées, des murs de soutènement et deux ruelles pavées menant de l'agglomération au cimetière Sud construites durant cette époque.

Le cimetière Sud comprenait 154 sépultures entassées l'une sur l'autre dans 2-7 couches superposées, sur les versants de deux collines rocheuses. Cette coutume d'ensevelir dans un espace limité rappelle les tumuli à plusieurs sépultures, mais la stratigraphie et l'inclinaison des versants ne permettent pas de restaurer un tumulus au cimetière Sud. Celui du Nord comprenait 26 tombeaux en deux groupes: l'un plus nombreux était formé de sépultures du 8e siècle radiant autour d'une tombe du géométrique moyen; l'autre groupe comprenait des tombes du 4e siècle et au milieu une géométrique. L'existence de deux tumuli primitifs datant du géométrique moyen est très probable, mais n'a pas été prouvée au cours des fouilles.

Les sépultures datent du 9e à la fin du 4e siècle; le type le plus commun est celui de la petite fosse d'enterrement couverte d'un amas de pierres (fig. 16).

Des 177 tombes des deux cimetières les 173 sont datables; c'est ainsi que les 81 se placent au 8e siècle, les 25 au 9e, 9 aux environs du 8e au 7e siècle, 7 seulement au 7e, 10 au 6e, 26 au 5e, et 15 au 4e; le nombre des tombes du 4e siècle a dû être plus grand, parce qu'un certain nombre d'entre eux a été détruit avant l'intervention du Service Archéologique.

Ce qui est étonnant, c'est le nombre élevé des tombes du 8e siècle, qui étaient aussi très riches en offrandes funéraires: vases et bijoux dans les sépultures féminines, lances, épées (fig. 18), couteaux et vases dans les tombes masculines. Deux omphalia en bronze (fig. 19), posé chacun sur le crâne du mort, étaient plutôt le sommet d'un casque en cuir que le centre d'un bouclier.

Les tombes du 7e siècle ne sont pas très nombreuses et sont extrêmement pauvres en offrandes.

La céramique locale de Vitsa (figg. 20-22) appartient à la seconde et plus récente phase de la céramique géométrique du Nord-Ouest de la Grèce, connue aussi sous le nom de « céramique Boubouste ». Elle comprend une grande variété de formes; les plus communes sont les œnochoés à bec d'oiseau, les canthares, les petites amphores à 2-4 anses, les doubles vases ou amphikypella. Les motifs de la décoration sont géométriques rectilignes, surtout des triangles entrecoupés des losanges et des groupes de lignes verticales. Formes et décoration rappellent les vases de l'Helladique Moyen, ce qui supporte la théorie de Heurtley sur la descendance de cette céramique. L'écart chronologique est grand et l'on devra rechercher les étapes intermédiaires dans les lieux où, selon la tradition conservée par Hérodote (I, 56), avaient sejourné longtemps les tribus nomades nommés macédoniens ou doriens ou Hellènes; peut-être que la Thessalie nous en donnera la réponse.

Les vases géométriques importés à Vitsa ont essentiellement contribué à la datation de la céramique locale. Ce sont surtout des vases corinthiens (24 au total) datant du premier quart du 8e siècle au commencement du 7e. Les vases les plus anciens ont des parallèles parmi les vases corinthiens d'Ambrakia, d'Ithaque et de l'Apulie (Otranto, Cavallino). Il y a aussi sept vases qui appartiennent au groupe géométrique de la Grèce occidentale (figg. 25-26); on constate encore une fois l'existence des liens culturels avec Ithaque, que témoigne l'Odyssée. Ambrakia ou les colonies des Eliens sur la côte occidentale de l'Epire ont sans doute servi de centre d'importation pour Vitsa. Trois vases du l'8e av. J.-C. doivent être thessaliens.

Si l'on considère les données des récentes découvertes à Dodone, Ambrakia et Vitsa, l'on constate que d'après celles-là, le 8e siècle a été une époque de grande éblouissance et d'aug-

mentation de la population, tandis que le 7e paraît à peu près désert. Cependant c'est au 7e siècle que l'on situe la fondation de la plupart des colonies corinthiennes en Epire, tandis que les données archéologiques montrent que les Corinthiens s'y étaient déjà installés depuis le commencement du siècle. Nous proposons de considérer les dates traditionelles de la fondation des colonies comme concernant la date de l'officielle organisation de la nouvelle colonie sous la direction d'une personnalité du monde politique.

La cause de la diminution de la population au 7e siècle doit être attribuée à une maladie épidémique ou à une famine. L'existence à Vitsa de quatre tombes sans offrandes, couvertes d'un grand amas de pierres chacune, nous oriente vers la première hypothèse.

LA MACEDOINE
DE LA PROTOHISTOIRE A L'EPOQUE ARCHAIQUE

A l'époque de Thucydide[1] le mot Macédoine, comme terme géographique et politique, désignait toute la région entre l'Olympe, le haut Haliacmon et le fleuve Strymon, qui avait été conquisée par les rois des Macédoniens (Fig. 1). Descendue de la Haute Macédoine la tribu ou *ethnos* des Argéades Macédoniens[2] s'est finalement installée au pays montagneux entre l'Olympe et le fleuve Haliacmon[3]. De là, ils ont d'abord vaincu et chassé de la Piérie les Piérès, probablement au 8ème siècle avant J.C. Le premier roi des Argéades Macédoniens mentionné par Hérodote[4], Perdikkas, a fondé sa capitale à Aigai, le site de Vergina, située dans la Bottiaia, la plaine entre l'Haliacmon et l'Axios. Les Macédoniens ont ensuite vaincu et expulsé de la Bottiaia les Bottiaiens, qui se déplacèrent à la Chalcidique, dans la région d'Olynthe. Cet évènement a eu lieu au début du 7ème siècle[5]. A la fin du 6ème siècle ils possé-

[1] THUC. II 99.

[2] N.G.L. HAMMOND-G.T. GRIFFITH, *A History of Macedonia* II, 1979, pp. 27-30. Hammond souligne que le nom Argéades veut dire «fils d'Argéas» et pas habitant d'Argos (Argéios). Argéas était le fils de Macédon, lui-même frère de Magnès et fils de Zeus et Thyia.

[3] HAMMOND, *l.c.*, p. 24. Les Macédoniens quittèrent le haut Haliacmon, la région d'Argos Oresticon, qui s'appellait probablement «Maceta» ou «Macednia», pour installer au nord de l'Olympe, aux monts Piéria «τό Μακεδονικόν ὄρος», lesquels, ainsi que la plaine côtière, s'appellaient «ἡ Μακεδονίς γῆ» (HDT. VII 127, 128, 131).

[4] HDT. VIII 137-139. Pour la généalogie de la maison royale de la Macédoine, v. HAMMOND, *l.c.*, pp. 3-14.

[5] THUC. II 99,13. N.G.L. HAMMOND, *A History of Macedonia* I, 1972, pp. 433, 440. IDEM, *Macedonia* II, p. 28.

daient déjà la plaine d'Anthémous, au sud-est de Thessalonique, et à la fin des guerres médiques ils avaient abordé le Strymon[6]. Les tribus Macédoniennes de la Haute Macédoine, qui comprenait la région montagneuse du haut Haliacmon et celle à l'Est du lac Ochride et des Prespes, étaient divisées en royautés dépendant des Argéades[7]. Comme 'Basse Macédoine' ou 'la Macédoine le long de la mer', Thucydide désigne la Piérie et les plaines de la Macédoine Centrale avec leur intérieur semi-montagneux.

Je tâcherai d'esquisser les formations culturelles du Bronze Récent à la fin de l'époque archaïque dans la Haute et la Basse Macédoine et les «nouvaux pays» conquis jusqu'à la fin du 6ème siècle par cette tribu belliqueuse et jadis nomade qu'étaient les Argéades Macédoniens. Cette étendue comprend aujourd'hui quatre divisions géograpiques: au Sud la Piérie avec l'Olympe et les Monts Piériens, puis la Macédoine de l'Ouest, la Macédoine Centrale et la Chalcidique. Chacun de ses départements a une topographie et un climat différent de ses voisins et nous allons voir que, malgré l'unité générale, ils présentent de grandes divergences culturelles.

La *Macédoine Centrale* comprend une grande plaine alluviale formée par quatre fleuves qui se versent dans le golfe Thermaïque[8]. Le premier fleuve, à 12 km à l'Ouest de Thessalonique, s'appelle Gallikos, l'ancient Echédoros, le suivant est le formidable Axios, la voie qui unit la Macédoine Centrale à la région danubienne, ensuite vient Loudias et finalement l'Haliacmon, qui dans l'antiquité séparait la Piérie de la Bottiaia. A l'Ouest, les monts Vermion et Païko forment une barrière traversée par des passages vers la Macédoine Occidentale, à l'Est la plaine de Langada avec

[6] Hammond, *Macedonia* II, pp. 59-62. Hdt. V 94,II. Thuc. II 99,4,6. M. Sakellariou, ed., *Makedonia*, Athens 1982, pp. 64-71 (Hammond).

[7] Hammond, *Macedonia* II, p. 14 ff.

[8] Carte géographique de la Macédoine: Sakellariou, *Makedonia*, p. 14, fig. I. Idem, p. 32, fig. 9, carte archéologique des sites préhistoriques et dans la p. 78, fig. 38, carte de l'expansion des Macédoniens.

les lacs Koroneia et Volvi forme une extension de la plaine centrale au nord de la région montagneuse de la Chalcidique, tandis qu'une plus petite extension, le bassin étroit d'Anthémous, s'étend au Sud-Est. La *Chalcidique*, outre les trois péninsules Palliné, Sithonia et Akté, comprend un corps massif de montagnes basses et au Sud la plaine d'Olynthe. La *Macédoine de l'Ouest* est une région montagneuse traversée par le fleuve Haliacmon; sa partie nord comprend le lac Végoritis, celui de Kastoria, la grande et la petite Prespa et le lac d'Ochride. A l'Ouest il n'y a pas de confins précis entre la Macédoine et l'Epire; les chaïnes du Pinde se succèdent jusqu'à la vallée de l'Aoüs, qui se verse dans l'Adriatique. La *Piérie* comprend une plaine littorale le long du golfe Thermaïque, bordée au Nord par Haliakmon, au Sud par le Péneios, au Sud-Ouest et à l'Ouest par l'Olympe, au Nord-Ouest par la chaîne des Piéria.

Le climat de ces quatre régions est aussi varié que leur divergences géographiques. La plaine centrale a un climat continental, que l'on peut comparer à celui de la région danubienne, la plaine de la Piérie est plus tempérée, protégée par l'imposant Olympe. La Chalcidique a un climat egéen, la Macédoine de l'Ouest a le climat sec et frais des montagnes.

Les plaines fértiles ont dès l'aube de l'agriculture attiré des populations denses, tandis que les régions montagneuses de la Piérie et de la Macédoine de l'Ouest étaient fréquentées par des tribus nomades consacrées à l'élevage de petits animaux.

Les anciens habitats dans les plaines et au bord de la mer ont la forme caractéristique de la toumba (Fig. 2), c'est à dire un monticule plus ou moins conique ou oblong, haut de 5 à 20m., élevé sur un soubassement naturel ou au raz du sol par l'accumulation des ruines des maisons en brique crue, successivement détruites et reconstruites les unes sur les autres. Les habitats peuvent aussi avoir la forme d'une table, des fois accostée à une toumba. Les tables sont horizontales et étendues, les couches archéologiques y sont plus minces et plus récentes que celles des toumbès; leur for-

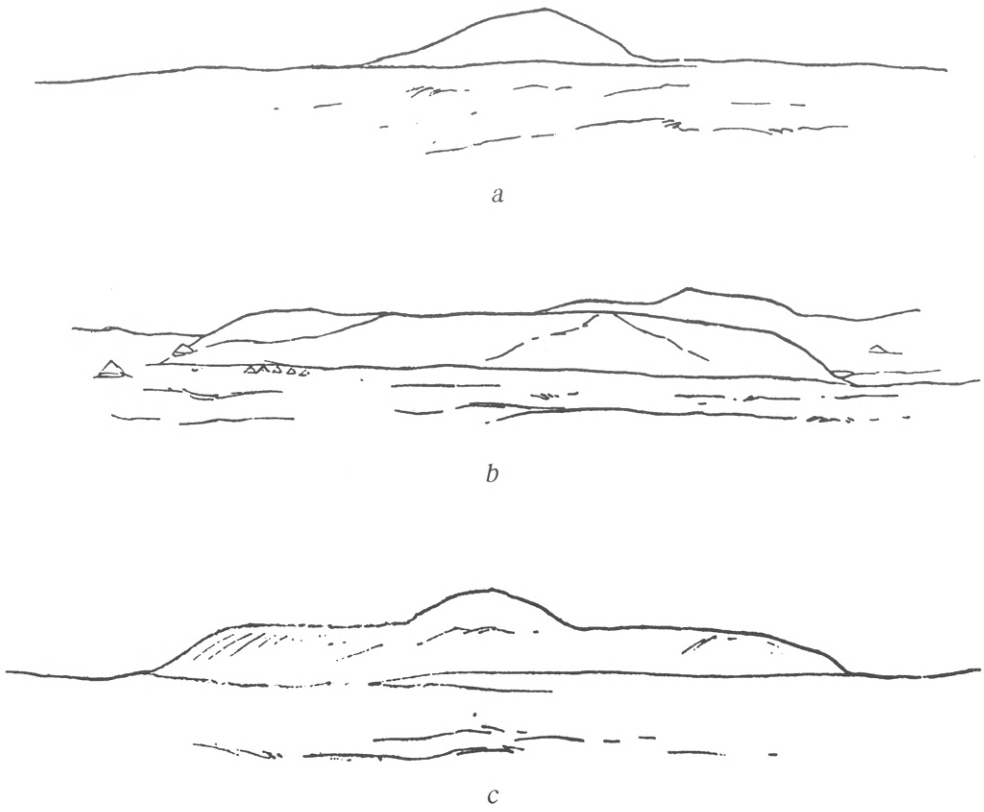

Fig. 2. Les trois types de toumba (habitat) d'après Rey.

mation cache l'existence de fortifications ou des murs de soutènement en briques ou en pierres.

Les toumbès et les tables de la Macédoine sont très nombreuses (Tav. V,1). Nous en avons enregistrées au moins 150 dans la plaine centrale, où elles longent d'habitude les fleuves, le long des côtes et en Chalcidique. La ville de Thessalonique comprend cinq toumbès à table dans son étendue. Malgré leur grand nombre, très peu ont été jusqu'à présent fouillées.

La présence de topographes et d'archéologues français et anglais dans l'Armée de l'Orient pendant la première guerre mon-

diale a été un point de départ décisif pour l'étude de l'ancienne Macédoine. Léon Rey, archiviste-paléographe, a publié dans le *BCH* 1917-19 ses précieuses *Observations sur les premiers habitats de la Macédoine*. Il mena aussi des sondages aux toumbès de Sédès et de Gona près de Thessalonique. De 1924 à 1926 l'archéologue anglais W. Heurtley effectua des sondages stratigraphiques à la grande toumba sur table de Vardaroftsa — aujourd'hui Axiochori — et à 7 km. au Nord, toujours sur la rive de l'Axios, à la toumba de Vardino (Limnotopos)[9]. En même temps et à une vingtaine de km plus au NE Casson mena des sondages aux habitats de Kilindir et de Chautsitsa[10]. En 1928 Heurtley fouilla le site de Boubousti au Sud de Kastoria, la toumba de Saratsé à l'extrémité Ouest de la plaine de Langada et plus tard Agios Mamas et Molyvopyrgo dans la Chalcidique[11]. En 1939 il publia son oeuvre *Prehistoric Macedonia*, qui a été la base de l'étude de la préhistoire et protohistoire macédonienne jusqu'à nos jours. La publication du cimetière des tumuli de Vergina[12] par le professeur Andronikos en 1969 a été une contribution fondamentale à l'étude de la première période de l'Age de Fer. Ce n'est qu'en 1975, un demi siècle après les Anglais, que des fouilles systématiques ont été entreprises à deux sites de la Macédoine Centrale: à la Toumba de Kastanas, au Sud de Vardaroftsa, par B. Hänsel[13], et à la toumba d'Assiros, à l'extremité ouest de la plaine de Langada, par Ken Wardle[14]. Aux rapports prélimi-

[9] W. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939, pp. 36-38, 125 (Vardaroftsa) et pp. 33-35, 145 (Vardino). W. Heurtley, *Excavations at Vardaroftsa*, dans *BSA* XXVII, 1925/26, pp. 1-66.

[10] St. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria*, Oxford 1926, pp. 131-32 (Kilindir) et pp. 128-9 (Chauchitsa). St. Casson, *Excavations in Macedonia*, dans *BSA* XXIV, 1919/21, pp. 1-33. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, pp. 31-33.

[11] W. Heurtley, *A Prehistoric Site in Western Macedonia and the Dorian Invasion*, dans *BSA* XXVIII, 1926/27, pp. 158-194. Idem, *Prehistoric Macedonia*, pp. 99-102.

[12] M. 'Ανδρονικος, *Βεργίνα I. Τό νεκροταφεῖον τῶν τύμβων* , 'Αθῆναι 1969.

[13] B. Hänsel, *Ergebnisse der Grabungen bei Kastanas*, 1975-78, dans *JbZMusMainz* 26, 1979, pp. 167-222.

[14] K. Wardle, *Excavations at Assiros* 1975-79, dans *BSA* 75, 1980, pp. 229-67.

naires sur ces deux fouilles et à la publication exemplaire de la céramique de Kastanas par Alix Hochstetter[15], cette communication doit beaucoup. En Septembre 1984, l'Université de Thessalonique a entrepris la fouille systématique de la toumba de Kalamaria, au secteur Est de la ville de Thessalonique.

Cette brève référence à l'histoire des fouilles archéologiques a été faite pour suggérer que la tâche de présenter une image générale de la Macédoine de la fin de l'Age du Bronze à l'époque archaïque n'a pas été du tout facile, étant donné le petit nombre de sites fouillés et la maigre quantité des documents archéologiques pour confronter un nombre important de théories ethnographiques contradictoires à tel point, faute de documentation, que je me suis finalement décidée de tâcher de vous présenter les faits, touchant à peine les théories.

Suivant la division géographique ci-dessus, je commence par la Macédoine Centrale, qui a été le plus fouillée et dont la céramique peut servir de base pour l'étude des autres régions, étant donnée l'unité de l'évolution malgrè les divergences locales.

Les petits sondages de la décennie 1920-30 ont donné une quantité considérable de céramique stratigrafiée, mais des informations rares sur les maisons. D'une échelle bien plus grande, les fouilles récentes de Kastanas et d'Assiros ont été très importantes, non seulement pour la connaissance de l'organisation des habitats et des maisons, mais aussi pour le contrôle de la chronologie proposée par Heurtley. Kastanas couvre une plus grande période de temps, de la fin de l'Helladique Ancien au 2ème siècle avant notre ère. Assiros avait été habité du commencement du 2ème millénaire au 8ème siècle.

[15] Alix Hochstetter, *Kastanas, Die handgemachte Keramik*, Berlin 1984 (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 3*).

Au Bronze Récent les maisons étaient bâties en briques crues; le plan était rectangulaire ou absidal à Kastanas[16], avec plusieures pièces allongées et des ruelles à Assiros[17], où l'on tenait à suivre le même plan pendant des siècles. Tous les deux habitats avaient connu plusieurs incendies, celui du milieu du 12ème siècle, en pleine période du Bronze Récent III C, coïncide aux deux agglomérations et à d'autres sites de la Macédoine (Vardaroftsa, Vardino, Kilindir). Cependant la vie continue sur les deux collines, mais dans un rythme essentiellement différent. A Kastanas il n'y a pas de changement dans l'architecture, la production de la céramique locale et des imitations des vases mycéniens ne s'interrompt pas, mais en même temps les indices précurseurs d'une nouvelle époque se multiplient. Ils avaient déjà paru avant l'incendie: l'introduction du Nord d'une nouvelle céramique à cannelures, l'augmentation impressionnante de la céramique grossière à décoration en cordons en relief, l'importation du Sud des vases du style protogéométrique. A Assiros, qui est assez éloignée du fleuve Axios et de la mer, on n'observe pas de changement. La céramique à cannelures y apparaît en petites quantités plus tard, au commencement du 10ème siècle. Il y a seulement des variations dans le plan des maisons. Ensuite il y a une phase commune aux deux toumbès, qui marque la fin de l'époque du Bronze: une couche épaisse de terre cendreuse, qui ne contient pas de vestiges de maisons, mais seulement des débris de huttes en boue et branches et de trous pour planter des colonnes en bois. A Kastanas cette couche date du 10ème siècle et elle est riche en céramique protogéométrique, submycénienne et à cannelures, tandis que dans la céramique locale monochrome se stabilisent les formes de l'Age du Fer. A Assiros la céramique tournée est rare, mais la céramique locale présente la même évolution qu'à Kastanas. Les nouveaux villages, reposant immédiatement sur les couches cendreuses, sont en brique crue et présentent un plan radi-

[16] Hänsel, dans *JbZMusMainz* 26, 1979, pp. 174-75, fig. 6-7.
[17] Wardle, dans *BSA* 75, 1980, p. 241, fig. 7.

calement différent de celui du Bronze Récent, surtout à Kastanas. De grandes pièces rectangulaires de 7 sur 5 mètres forment des quartiers séparés par des ruelles. Pendant cinq phases succéssives de l'époque géométrique à l'archaïque on a suivi fidèlement le plan du 9ème siècle.

Une constatation très importante a été faite dans ces deux champs de fouilles à base de la céramique: il n'y a aucune interruption dans l'évolution, aucune introduction en masse de nouveaux éléments pour justifier l'existence d'une période culturelle à part entre l'Helladique Ancien et Récent, c'est à dire il n'y a pas d'Helladique Moyen[18].

La publication de la céramique du Bronze Récent et de l'Age du Fer de Kastanas vient de paraître. L'auteur, Alix Hochstetter, constate qu'il y a les mêmes étapes d'évolution dans les trois agglomérations avoisinantes de l'Axios: Vardaroftsa, Vardino et Kastanas. Heurtley avait divisé la céramique de Vardaroftsa[19] en cinq groupes chronologiques, subdivisés en catégories stylistiques. En y appliquant les données des fouilles récentes, je tâcherai de simplifier les groupements pour obtenir une image plus claire.

Pendant le Bronze Récent prédominent les trois grandes catégories de céramique modelée, parues déjà au 3ème millénaire; ce sont les vases «monochromes», la poterie à décoration incisée et la céramique grossière[20]. Deux autres catégories, la céramique à peinture matte et celle à cannelures, sont des nouvautés du Bronze Récent.

Les *vases «monochromes»*, appellés ainsi par Heurtley, ne sont pas décorés. Il s'agit d'une poterie fine, d'une couleur brune ou gris clair, dont la surface peut être polie et luisante à l'aide d'un instrument en bois ou en os, ou bien nivelée et matte, revêtie des fois d'un engobe mat. Les formes les plus usitées sont les

[18] WARDLE, *l.c.*, p. 262. HÄNSEL, *l.c.*, p. 180.

[19] HEURTLEY, dans *BSA* XXVII, 1925/26, p. 12 ff.

[20] Pour une analyse détaillée de ces catégories avec plusieurs planches, v. HOCHSTETTER, *Kastanas*. V. aussi WARDLE, *l.c.*, pp. 244-250.

écuelles à anses wish-bone (en lunette, triangulaire) (Tav. V,2), une forme typiquement macédonienne même pendant l'Age du Fer, les amphores biconiques (Tav. V,3), les tasses à une anse, les canthares et les cruches à col échancré.

La *céramique incisée* comprend surtout des canthares pansus (Tav. VI,1) et de petites amphores biconiques, ornées de spirales monumentales, de méandres et de triangles hachurés. Les incisions sont incrustées d'une pâte blanche ou rose. Le pays d'origine de la céramique incisée ou incrustée semble être la région de la Bulgarie. Elle est plus abondante à Assiros et aux autres habitats de l'intérieur et rare au littoral.

La *céramique grossière* comprend surtout les pots de cuisine. La décoration en cordons en relief devient abondante depuis le commencement du 12ème siècle jusqu'à la fin du 8ème. On la trouve dans les couches de destruction de Vardaroftsa (Tav. VI,2), de Vardino et de Kastanas. La haute date s'accorde bien avec l'apparition de la céramique grossière, dite *barbarian ware*, en Epire et dans divers centres mycéniens du Nord du Peloponnèse[21]. Il y a aussi une étroite parenté des formes et de la décoration à cordons en relief avec la céramique grossière du 12ème siècle trouvée à Porto Perone et à Saturo de Tarante, à Torre Castelluccia et à Scoglio del Tonno[22]. L'apparition de cette céramique en même temps à Troie VIIb a été déjà signalée par plusieurs collègues; la théorie prédominante est qu'il s'agit d'un indice de migration de peuples de la région danubienne, appartenant à la *Urnenfelderkultur*, via l'Adriatique et la péninsule balkanique.

[21] S. Deger-Jalkotzy, *Fremde Zuwanderer im spätmykenischen Griechenland*, Wien 1977. Du même auteur, *Das Problem der «handmade burnished ware» von Myk. III C, Symposion Zwettl* 1980, pp. 161-168. J. Vokotopoulou, *Arch. Ephemeris* 1969, pp. 189-191. Kl. Kilian, *Nordwestgriechische Keramik aus der Argolis*, dans *Atti XX Riunione Scientifica in Basilicata* 1976 (1978), p. 311 ff. J. Rutter, *Ceramic Evidence for Northern Intruders*, dans *AJA* 79 (1975), 17 ff.

[22] *Arch. Ephem.* 1969, p. 190, n. 6.

Deux subdivisions de la céramique monochrome sont les *vases striés*[23], ornés de stries faites dans l'argile encore fraîche au moyen d'une peigne en bois (Tav. VI,3). Cette catégorie persistera jusque dans l'Age du Fer. Les *vases à sillons*[24] (*grooved ware*) horizontaux ou perpendiculaires, d'une couleur grise ou noire luisante, imitent les vases minyens (Tav. VI,4).

La *céramique à cannelures*[25] et celle à peinture matte ont été souvent l'objet de disputes archéologiques. La première, trouvée déjà à la phase VIIb de Troie, a été associée par Heurtley à la destruction de Vardaroftsa vers le milieu du 12ème siècle par les porteurs de la culture danubienne Lausitz. Il s'agit de tasses, de canthares et d'écuelles ornées de larges cannelures obliques; l'argile est grossière, mais la surface noire ou grise est extrêmement bien polie (Tav. VI,5). À Kastanas la céramique à cannelures représente le 1,5 à 4% de la céramique modelée; sa répartition stratigraphique a permis à Mme Hochstetter de faire des remarques très intéressantes. Elle apparaît soudain dans la couche 13, du commencement du 12ème siècle, et même avant l'incendie qui détruisit peu après l'habitat. Comme les plus vieux tessons sont d'une qualité parfaite, Hochstetter en tire la conclusion que les premiers vases à cannelures étaient importés de la même région balkanique que la céramique incisée. Ensuite il y a eu une production locale qui augmente en quantité assez rapidement pendant l'époque protogéométrique; au commencement du 10ème siècle le 17% de la céramique modelée présente des cannelures, que l'on rencontre assez fréquemment jusqu'à la fin du 8ème siècle. Le rapport préliminaire d'Assiros par Ken Wardle ne s'accorde pas avec Kastanas sur la céramique à cannelures[26]. À Assiros elle a été datée vers l'an 1000 avant J.C. Ce désaccord peut être dû à la rareté de la céramique à

[23] Heurtley, dans *BSA* XXVII, 1925/26, p. 16.
[24] Heurtley, *supra*, p. 18.
[25] Hochstetter, *Kastanas*, pp. 188-194. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, p. 98.
[26] Wardle, dans *BSA* 75, 1980, pp. 256-259.

cannelures à Assiros. À Kastanas elle s'apparente à celle de l'Est de la Bulgarie et moins à celle de Troie VIIb.

La *céramique à peinture matte*[27], connue aussi sous le nom de céramique matte de la Macédoine du Bronze Récent ou *Matt-Painted Macedonian Pottery*, apparaît à Kastanas soudainement et en quantité considérable — 13,2% — dans la période III A du Bronze Récent, au 15ème siècle, avant même les premières importations mycéniennes. Le pourcentage s'éleve au 21% au commencement de la période III C et ensuite diminue progressivement pour disparaître au 11ème siècle. Ce sont surtout de petits canthares à panse souvent biconiques et à anses surélevées, des cruches à col échancré, des amphores biconiques à quatre anses. L'argile est parfaitement épurée et dure, la surface polie, couleur ocre, la peinture à vernis mat, rouge-brun ou violacé. Les motifs sont surtout géométriques, les triangles prédominent, mais les petites spirales sont aussi très caractéristiques. La même céramique a été trouvée dans les deux toumbès avoisinantes de Vardaroftsa et Vardino, à Chautsitsu, surtout à Kilindir[28] (Tav. VII,1), tandis qu'elle est plutôt rare à Assiros et Saratsé. On la retrouve comme céramique prédominante dans deux confins occidentaux de la plaine de la Macédoine Centrale: David French, pendant son *survey* des sites préhistoriques de la Macédoine, avait recueilli une centaine de tessons sur la surface de la Toumba d'Episkopi près de Naoussa[29] (Tav. VII,2), dont 50% semblent être faits par les mêmes pottiers qui avaient produit les vases à peinture matte des toumbès de l'Axios. Pas loin d'Episkopi, dans la même région de Naoussa, un sondage effectué en 1984 par l'Ephorie des Antiquités a donné des centaines de tessons, dont 90% appartient à la catégorie de la peinture matte. Ils sont d'une

[27] HEURTLEY, *Prehistoric Macedonia*, pp. 99-100. A. HOCHSTETTER, *Die mattbemalte Keramik in Nordgriechenland, ihre Herkunft und lokale Ausprägung*, dans *Pr. Zeit.* 37, 1982, pp. 201-219. HOCHSTETTER, *Kastanas*, pp. 181-88.

[28] HEURTLEY, *Preh. Macedonia*, p. 218, nos 421-26, p. 220, nos 433-4.

[29] D.H. FRENCH, *Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia* 1967, p. 10, *VE* 4, p. 58.

qualité exceptionelle: la couleur ocre pâle de l'argile fait un beau contraste au vernis brun-violacé des motifs linéaires ou spiraux, qui ne diffèrent pas du tout de ceux de l'Axios. Un troisième site de la même région de Naoussa, Angélochori, a donné des tessons de la même céramique.

La céramique à peinture matte a été trouvée aussi aux toumbès de Thessalonique — Kalamaria, Karabournaki, Gona (Tav. VII,3) — et plus au SE aux toumbès d'Agios Mamas et de Molyvopyrgos en Chalcidique[30]. Ce groupe du Sud-Est est charactérisé par des particularités que l'on ne rencontre pas au Nord ou à l'Ouest de la plaine centrale de la Macédoine: les petits canthares et les triangles manquent, ainsi que la couleur ocre-pâle de l'argile, qui est le plus souvent brun-claire. On constate une grande phantaisie dans la variété de la disposition des spirales et des motifs linéaires qui fait contraste à l'austérité de la plaine centrale. Un autre groupe de céramique matte très apparenté à celui de la Macédoine Centrale, est la céramique géométrique du NO de la Grèce (Macédoine Occidentale et Epire), auquel nous reviendrons plus bas.

Heurtley et Rey avaient observé que la céramique matte précédait les couches mycéniennes aux toumbès de l'Axios. Rey[31] était convaicu qu'elle répétait des motifs de la céramique incisée sur des formes de vases déjà connues. Heurtley[32] était d'accord que plusieurs éléments sont dûs à la céramique locale, il remarqua cependant que d'autres sont des innovations, comme le profil angulaire des petits canthares, le vernis mat, la couleur jaune pâle de la fine surface de l'argile, qui rappelle la céramique minyenne jaune. Il expliqua ses similitudes par un contact des Macédoniens avec la culture de l'Helladique Moyen au Sud de la Thessalie. Hochstetter, après une étude minutieuse de la céramique matte de Kastanas, a

[30] Heurtley, *Preh. Macedonia*, p. 225, fig. 94, p. 226, fig. 95,97.
[31] L. Rey, dans *BCH* 41/3, 1917/19, II pp. 228-32.
[32] Heurtley, dans *BSA* XXVIII, 1926/27, p. 185.

conclu qu'il s'agit d'une céramique locale, dont l'apparition a été provoquée par l'importation des vases mycéniens, en somme qu'il s'agit de la «réponse locale à la céramique mycénienne»[33]. Mais cette conclusion est en désaccord avec deux autres constatations: 1°) La céramique matte apparait même à Kastanas avant les premières importations mycéniennes. 2°) Elle imite des motifs plus anciens que les premières importations, remontant d'après Hochstetter à l'Helladique Récent II. Personnellement je crois que les motifs appartiennent à l'héritage de la peinture matte de l'Helladique Moyen, ainsi que le type du canthare angulaire. La similitude avec la décoration matte des vases mésohelladiques récents de Mycènes et d'Argos-Prosymna[34] sont frappantes. Les trouvailles récentes de céramique matte et de tessons de céramique macédonienne de l'HR III A à la toumba de Pefkakia de Volos (Thessalie du Sud) montrent qu'il faut chercher la solution du problème dans cette direction, suggestion faite déjà par Heurtley. Il me paraît aussi que la céramique matte est un corps étrange dans la céramique des toumbès de l'Axios, je dirais une importation[35] de l'extrémite occidentale de la plaine — région de Naoussa —, habitée par des tribus nomades ou seminomades, qui auraient connu la céramique de la fin de la période mésohelladique pendant un long séjour au sud de la Thessalie.

L'importation de la *céramique mycénienne*[36] a été d'une importance capitale pour la céramique locale. A Kastanas les premiers vases mycéniens arrivent au début de l'Helladique Récent II B; ils se multiplient à la fin de cette période et au commencement de la III C, quand les premières imitations locales apparaissent.

[33] Hochstetter, *PrZeit* 37, 1982, p. 218.

[34] Mycènes: Γ. Μυλωνας, *Ὁ ταφικός κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν*, 1973, pl. 14a-b, 51a, 89, 114b. Blegen, *Prosymna* II, p. 13, fig. 75, p. 160, fig. 644, n. 1202.

[35] Un premier essai d'analyse de l'argile des tessons provenant de la région de Naoussa et de Kilindir est en faveur de cette théorie, puisqu'elle a montré que la consistence de l'argile des deux régions est essentiellement la même.

[36] Chr. Podzuweit, *Spätmykenische Keramik von Kastanas*, dans *JbZMusMainz* 26, 1979, pp. 203-223. Wardle, dans *BSA* 75, 1980, pp. 250-252.

L'augmentation de la quantité des imitations au cours de la période III C coïncide avec la diminution des importations. Les imitations locales existent pendant la période protogéométrique et même géométrique. Il s'agit de simples skyphoi profonds, de type mycénien, ornés de bandes horizontales ou ondulées (Tav. VII,4).

La céramique locale de la Macédoine Centrale pendant l'Age du Fer[37] continue sans interruption la tradition du Bronze Récent. Il y a une différence fondamentale dans la technique: la surface des vases est médiocrement ou pas du tout polie, la couleur ocre rare; on la rencontre dans les vases à peinture matte. On remarque aussi une augmentation de la céramique grossière.

Dans la *céramique monochrome* les formes prédominantes sont les écuelles, les cruches à col échancré, les amphores biconiques à 4 anses, les petites amphores à deux anses et mamelons en relief, les canthares à boutons sur l'anse (Tav. VIII,1-2). Aux écuelles, les anses *wish-bone* ont un profil angulaire (Tav. VIII,4); dans les cruches, le col échancré à angle droit et l'anse cannelée ou tordue sont des caractéristiques de l'Age du Fer.

La *céramique à incisions incrustées* du Bronze Récent a disparu en même temps que celle à peinture matte. Un nouveau style à incisions simples géométriques décore certaines parties des vases, comme les lèvres ou les épaules des cruches et des amphores (Tav. VIII,3). Les motifs, surtout des triangles pendants, rappellent ceux de la peinture matte du Bronze Récent et de l'Age du Fer. Plusieurs vases sont décorés d'un à trois mamelons, quelquefois entourés d'incisions ou de cannelures.

Nous avons déjà vu que la *céramique locale à cannelures* connait une floraison pendant la première période de l'Age du Fer aux

[37] W.A. Heurtley, *Early Iron Age Pottery from Macedonia*, dans *The Antiquaries Journal* VII, pp. 44-59. Heurtley, dans *BSA* XXVII, 1925/26, p. 25, Period D. Hochstetter, *Kastanas, Die handgemachte Keramik*, 1984. Wardle, *supra*, pp. 256-261.

habitats de l'Axios. Les cannelures sont plus étroites et profondes qu'au 12ème siècle (Tav. VIII,5).

L'usage du tour se répand. Il y a trois catégories de céramique locale tournée. La *céramique grise*, ornée de sillons horizontaux exécutés au tour, apparaît au commencement du 9ème siècle. La forme principale est une tasse à une anse surélevée, reposant souvent sur un pied conique (Tav. VIII,6). Cette céramique a des précurseurs protogéométriques en Chalcidique, où elle doit avoir été introduite du N O de l'Asie Mineure, de la région de la céramique éolienne grise. Cependant, elle est aussi étroitement liée à la céramique monochrome modelée à la main et décorée à sillons de la Macédoine Centrale. Nous verrons qu'elle persiste dans l'époque archaïque.

Dans la catégorie de la *céramique grattée*[38] la couleur prédominante est le gris (Tav. VIII,7). Il y a des spécimens en rouge clair ou jaune. La surface polie ou engobée est grattée au moyen d'un instrument de façon à former des traits perpendiculaires luisants, plus foncés que la surface. Il y a une variété de formes. Cette catégorie apparaît au 8ème siècle et on la trouve même aux couches de l'époque classique.

Les vases protogéométriques du Sud arrivent à Kastanas[39] très tôt, dans la première moitié du 11ème siècle, en même temps que les vases mycéniens tardifs, sans aucun retard par rapport à la Grèce du Sud. Les *vases locaux imitant le style protogéométrique* à peinture matte couvrent toute la période géométrique (Tav. IX,1); on rencontre des vases avec le motif des cercles ou demi-cercles concentrés jusqu'au 6ème siècle. L'argile claire est parfois enduite d'un engobe blanchâtre-argenté, le vernis est brun mat, souvent violacé. Cette dernière couleur ainsi que les motifs des triangles hachurés, des lignes ondulées et des rectangles quadrillés doivent être considérés comme héritage de la peinture matte du Bronze Récent. On

[38] Heurtley, dans *BSA* XXVII, 1925/26, p. 30, D6.

[39] Hänsel, dans *JbZMusMainz* 26, 1979, pp. 189-91, fig. 15.

les rencontre sur une grande amphore du commencement du 7ème siècle à Kastanas[40], mais surtout aux sites de la Chalcidique Occidentale et à Olynthe (Tav. IX,2).

Heurtley avait groupé dans une catégorie à part, nommée *glazed ware*[41], les skyphoi à anses obliques de l'époque géométrique revêtis d'un vernis luisant (Tav. IX,3) ou ornés de cercles concentriques et de bandes. Il vaut mieux incorporer ces vases à la catégorie des imitations de la céramique protogéométrique ci-dessus.

La céramique de style protogéométrique est plus abondante aux habitats au bord de la mer. Il faut mentionner ici que la toumba de Kastanas était alors un îlot à la vaste embouchure de l'Axios. A Assiros on n'a pas trouvé de céramique protogéométrique. Il semble que les contacts de la Macédoine Centrale avec le Sud pendant l'époque géométriques se sont interrompus. Il y a un vide entre le géométrique ancien, dont on a des importations seulement à la toumba de Néa Anchialos à l'Ouest de Salonique[42], et le commencement du sixième siècle. Cette situation n'existe pas dans la Chalcidique.

Les habitants du littoral de la Chalcidique étaient des marins qui voyageaient beaucoup et assimilaient plus facilement les nouveautés. Des sondages effectués aux toumbès d'Agios Mamas et Molyvopyrgos[43] — le site de Mékyverna — ont révélé des importations de céramique minyenne et en même temps des imitations locales. La céramique monochrome macédonienne du Bronze Récent coexiste avec la mycénienne et les imitations de celle-ci. La poterie à incisions manque. Il y a une abondance de céramique à peinture matte qui se rattache à celle des toumbès de Thessalonique. Ces deux habitats ont été désertés avant l'avènement de l'Age du Fer, dont les caractéristiques en Chalcidique n'ont pas été étudiés, bien

[40] Hänsel, *supra*, p. 198, fig. 18,7.
[41] Heurtley, *supra*, p. 28, D5.
[42] *Arch. Deltion* 20, 1965, B2, 421.
[43] Heutley, *Prehistoric Macedonia*, pp. 1-8, 10-14.

que localisés à plusieurs endroits. Les trouvailles récentes de Toroné offrent une bonne occasion.

On ne s'attendait pas de trouver un cimetière protogéométrique au centre de la ville classique, mais les fouilles du professeur Kambitoglou[44], ont jusqu'à présent révélé plus de 130 incinérations coexistant avec 20 inhumations et un four de l'époque protogéométrique. De petites fosses creusées dans la demi-roche cachaient, sous une dalle, l'urne funéraire et un second vase. Les plus anciennes incinérations datent du 11ème siècle, d'après les vases submycéniens qui les contenaient. Il y a une grande variété de céramique. Les vases modelés à la main appartiennent au repertoire de la Macédoine Centrale: cruches échancrées, petites amphores à anses obliques et mamelons en relief du type de Vergina, canthares, tasses avec bouton au sommet de l'anse surélevée; la surface des vases porte souvent une décoration striée. Un grand cratère à doubles anses, tout en imitant des cratères protogéométrique de la Thessalie, appartient à la céramique grise éolienne, ancêtre de la céramique grise géométrique et archaïque de la Macédoine Centrale; il servait de couvercle à une amphore protogéométrique, probablement attique. Les imitations locales des skyphoi mycéniens sont fréquentes, ainsi que les vases protogéométriques importés de l'Attique, de l'Eubée ou de la Thessalie.

Toroné a été fondée par les Chalcidiens en 710 avant J.C.; les colons de l'Eubée s'installèrent à un endroit connu par eux depuis trois siècles. Sur le littoral ouest de Kassandra les Erétriens avaient fondé Mendé, les Achéens Scione en 700 et un siècle plus tard les Corinthiens fondèrent Potidée. Au milieu du 7ème siècle les Andriotes fondèrent Akanthos et trois autres colonies sur la côte Est de la Chalcidique. Toutes ces colonies n'ont pas été encore fouillées. Des fouilles de sauvetage ont été effectuées il y a 13 ans à une baie de la côte occidentale de Kassandra, à mi-chemin entre Mendé et Poti-

[44] Α. Καμπιτογλου, *Ἀνασκαφή τῆς Τορώνης*, *ΠΑΕ* 1981, Α, p. 38. Τό Ἔργον 1982, p. 26.

dée; si l'énumération des villes de la Chalcidique par Hérodote n'est pas erronnée, il s'agit de Sané[45]. Sané a produit une quantité considérable de céramique sub géométrique. Parmi les vases à décoration subgéométrique il y en a qui sont peints à vernis mat violacé dans la tradition macédonienne du Bronze Récent (Tav. IX,4). Les importations corinthiennes de la deuxième moitié du 8ème siècle ne manquent pas, ainsi que des imitations locales de la même période. Ces trouvailles nous montrent que, contrairement à la Macédoine Centrale, il n'est pas question d'isolation des habitats du littoral de la Chalcidique pendant l'époque géométrique (Tav. IX,6).

Cette observation n'est pas valable pour l'intérieur de la péninsule. A Olynthe, où s'étaient réfugiés les Bottiaiens au début du 7ème siècle, les plus anciennes couches qui datent de cette époque, contiennent encore de la céramique à décoration matte sub-géométrique[46], qui conserve encore quelques motifs de la céramique matte macédonienne, comme les rectangles et les rhombes quadrillés que l'on rencontre dans la céramique matte géométrique autant de la Macédoine Occidentale que de la plaine centrale. La similitude avec les motifs de la grande amphore de Kastanas, datée par Hänsel au commencement du 7ème siècle[47], est frappante, mais pas inexplicable. Les Bottiaiens habitaient la plaine centrale entre l'Haliacmon et l'Axios et, chassés de là, vers le début du 7ème siècle par les Macédoniens, ils emportèrent cette céramique à leur nouvelle installation. Les Bottiaiens[48] étaient une des tribus grecques sédentaires de la plaine centrale depuis l'Age du Bronze. Olynthe, leur

[45] Fouilles à Sané: *AD* 29, 1973/74, B3, pp. 674, 696.

[46] *Lynthus* V, p. 22. *Olynthus* XIII, pl. 1, 2, 10/4.

[47] *Supra*, n. 40.

[48] J. Kallέris, *Les anciens Macédoniens* I, 1954, pp. 300-301. Hammond, *Macedonia* I, pp. 153, 433-34. D'après les anciens auteurs (Strab. VI 3,2, Plut. *Thés.* 16) les Bottiaiens seraient d'origine crétoise et athénienne, mais jusqu'à présent il n'y a aucun indice archéologique pour soutenir une colonisation crétoise au littoral de la Macédoine. Pour les villes des Bottiaiens en Chalcidique et les problèmes relatifs aux déplacement de ce peuple, v. 'Ι. Βοκοτοπογλογ, *'Η ἐπιγραφή τῶν Καλινδοίων, Πρακτικά τοῦ Δ' Συμποσίου γιά τήν 'Αρχαία Μακεδονία* , Θεσσαλονίκη 1983 (sous presse).

nouvelle capitale à l'intérieur de la Chacidique, est nommée par Hèrodote ville grecque, πόλις ἑλληνίς. D'autres noms de villes bottiaiennes, mentionnées dans des inscriptions du 5ème siècle et localisées au Nord d'Olynthe, Kalindoia, Kamakai, Tripoai, ont une étymologie purement grecque.

Nos informations sur l'Age du Fer dans la Macédoine Centrale sont enrichies par les cimetières de cette époque. Fait étrange, on n'a pas découvert jusqu'à présent de cimetières de l'Age du Bronze. Le grand cimetière des tumuli à Vergina[49], au Sud-Ouest, à la frontière nord de la Piérie, du point de vue de coutumes funéraires et de céramique appartient plutôt au groupe culturel de la Piérie, ayant des liens étroits avec la Macédoine Occidentale. Les vases cependant appartiennent à la tradition de la Macédoine Centrale. Les formes prédominantes y sont les cruches à col échancré et à anse tordue ou angulaire, les petites amphores à anses obliques et mamelons en relief, les canthares à boutons au sommet des anses, les écuelles, les tasses. Il y a un petit nombre de vases à cannelures et à incisions et de vases gris tournés. En même temps il y a quelques canthares à peinture matte du groupe de la Macédoine Occidentale et des skyphoi à demi-cercles concentriques pareils à ceux de la Piérie. Datant du 11ème au 8ème siècle les vases de Vergina nous offrent un riche matériel pour étudier les rapports entre les diverses régions de la Macédoine. Les riches parures de bronze ont nourri un certain nombre de théories sur l'origine des gens enterrés à Vergina qui seraient des Phryges, des Illyriens et des Bottiaiens. Il faut quand même signaler que l'entité des vases appartiennent à la poterie locale et ont une tradition de plus d'un millénaire derrière eux. Les parures metallique ont un caractère nettement danubien, mais les objets en métal peuvent voyager indépendamment de leurs producteurs, ou bien ils peuvent être à la mode et imités à une grande distance du pays de leur origine, sur-

[49] M. Ἀνδρονικος, *Βεργίνα I, Τό νεκροταφεῖον τῶν τύμβων* , 1969.

tout dans des régions où il y a des mines de cuivre, comme c'est le cas du Mont Vermion.

Le cimétière de Chautsitsa[50] est plus représentatif pour la culture de la Macédoine Centrale que celui de Vergina. Stanley Casson y fouilla 36 tombes à fosses recouvertes d'un amas de pierres, sur les versants d'une colline. Il a groupé la céramique des tombes en trois catégories, bien connues de Vardaroftsa et de Kastanas: les vases monochromes sont de petites dimensions et portent quelquefois une décoration incisée (Tavv. VI,2-5). La céramique grise est représentée par des tasses à une anse surélevée et il y a aussi les imitations des vases protogéométriques. Une large variété de parures de bronze ont été trouvées: épingles, bracelets en spirale, fibules en forme de hut et des pendentifs «macédoniens» (Tav. IX,5), qui sont les plus anciens de ce groupe, datant de la première moitié du 8ème siècle. Jan Bouzek[51] a retracé la descendance de ces pendantifs à la région du Caucase. Casson a indiqué la même région pour trouver un parallèle à la mode d'enterrer sur le versant d'une colline en recouvrant le mort d'un tas de pierres. Depuis lors de pareilles constructions tombales ont été trouvées en Epire, en Thessalie, à Naxos et même à Ischia, datant du 12ème au 8ème siècle avant notre ère[52].

Le cimétière de Chautsitsa est daté approximativement au 8ème et au 7ème siècle. Environ deux siècles plus ancien semble être un autre cimétière, découvert et partiellement fouillé en 1984 à Gynaikokastro, à une trentaine de km à l'Est de Vardino. On y pratiquait l'incinération; l'urne, de n'importe quelle forme, souvent bouchée d'une tasse, contenait les cendres et les parures de bronze. Les urnes, déposéees debout au fond d'une petite fosse, étaient ensuite entourées et couvertes de pierres (Tav. X). Elles s'é-

[50] *Supra* n. 10. D.M. Bailey, *Some Grave Groups from Chauchitza in Macedonia*, dans *OpAth* 9, 1964, pp. 21-40.

[51] J. Bouzek, *Graeco-Macedonian Bronzes*, 1973.

[52] 'I. Βοκοτοπουλου, *Βίτσα. Τά νεκροταφεῖα μιᾶς μολοσσικῆς κώμης*, 1986 (sous presse).

talent sur une élévation oblongue du sol qui ne semble pas être un tumulus. Parmi les vases restaurés jusqu'à présent on trouve surtout des cruches noirâtres à col échancré, décorées de triangles pendants incisés, et des tasses tournées grises (Tav. XI,1). Les parures de bronze (Tav. XI,2) sont parallèles à celles des tombes du 11ème et du 10ème siècle de Vergina: de doubles haches, des bagues terminant en spirales, de petites bosses dorées. L'étude de ce matériel sera d'une importance capitale pour la connaissance des rapports de Vergina avec l'intérieur de la Macédoine Centrale.

L'époque archaïque, surtout le 7ème jusqu'au milieu du 6ème siècle, est assez mal connue. A Kastanas[53] les couches supérieures étaient dérangées par des costructions et délavées par l'érosion. Cependant les fouilles nous ont donné certaines informations sur les maisons qui avaient une à deux pièces bâties en briques crues. Une grande partie de la céramique est maintenant tournée et ornée de motifs simples en peinture matte. La qualité de la céramique modelée s'est améliorée. Les formes les plus usitées sont les petites cruches pansues à col échancré, les canthares, les écuelles. La couleur de l'argile est grise ou brun-noirâtre. On constate ainsi un prolongement de la culture sub-protogéométrique. Il ne faut pas cependant oublier que les informations que nous avons à notre disposition sont médiocres, faute de fouilles.

Ce n'est que vers le second quart du 6ème siècle qu'a lieu un soudain réveil de cette somnolence — nous décrivons toujours la situation au centre de la Macédoine. Dès 1980 nous avons eu la chance de découvrir fortuitement et de fouiller deux grands cimetières archaïques à Sindos et à Agia Paraskevi, situés à quelques km à l'Ouest et au SE de Thessalonique.

Le cimetière de Sindos[54] est situé à 100m. de la toumba sur table de Néa Anchialos, que nous avons mentionné comme exemple unique de centre d'importation de céramique géométrique du 9ème

[53] Hänsel, dans *JbZMusMainz* 26, 1979, pp. 197-199.

[54] Αικ. Δεσποινη, *Ἀνασκαφή Σίνδου*, *ΠΑΕ* 1981, A, pp. 40-41.

siècle. Les 121 tombes à ciste, simples fosses ou sarcophages en terre-cuite, datant du milieu du 6ème au milieu du 5ème siècle, contenaient des inhumations accompagnées de très riches offrandes en or, argent, fer et bronze. Les vases en argile forment la minorité des trouvailles; ce sont des importations attiques, corinthiennes et ioniennes de haute qualité et d'une importance capitale pour la datation des tombes. Il y a aussi un petit nombre de vases macédoniens tournés: des canthares à peinture matte, des phiales et des exaleiptra en argile grise.

La quantité des objets en or contenus dans ces simples tombes est impressionante, mais il ne faut pas oublier que le fleuve Echédoros (celui qui possède des cadeaux) est à proximité du cimetière et qu'il est aurifère. Sur les vêtements des morts étaient cousues des plaques en or, la bouche était fermée par une plaque d'or rhomboïdale (Tav. XII,2) et dans cinq cas tout le visage était recouvert d'un masque en or. On ne peux pas nier que celle de la tombe 115 (Tav. XII,1), datée aux environs de 510 avant J.C., a la dignité et le sourire d'un Kouros archaïque. Les femmes étaient surchargées de bijoux en or et en argent. L'orfévrerie, extrêmement perfectionnée, connaît à fond les techniques de la granulation (Tav. XIII,1) et du filigrane et il n'y a pas de doute qu'elle est locale. Dans les tombes des hommes il y avait souvent un casque de bronze du type dit «Illyrien», des épées, des couteaux et des lances en fer. Les vases corinthiens, ioniens, attiques, les terres cuites, les beaux bijoux sont des témoins d'un haut niveau de vie. Dans chaque tombe il y avait des vases de bronze, surtout des phiales à *omphalos*, des chaudrons, des lékanides, des prochoi et des exaleiptra sur bases tripodiques. Il s'agit très probablement d'importations corinthiennes; une partie de ces vases peut avoir été fabriquée dans des ateliers locaux aux colonies corinthiennes.

Parmi les vases de bronze des fouilles récentes de Rutigliano, près de Tarante, il y a des lékanides, des chaudrons et des prochoi semblables à ceux de Sindos, comme le sont aussi l'exaleiptron en bronze de Canneto et le chaudron de Gioia del Colle au Musée de

Bari. Le même repertoire de vases corinthiens a été trouvé à Dodone; les colonies corinthiennes de la mer Ionienne et Adriatique ont joué un rôle important dans la diffusion et la reproduction des modèles corinthiens en Occident.

Des vases pareils ont été trouvés à Trebenischte[55]; Sindos nous montre la voie commerciale par laquelle ils avaient abouti à l'extrémité nord du lac de l'Ochride. La tribu qui vivait aux rivages nord du lac portait le nom grec Enchélanes[56] — pêcheurs d'anguilles — et ils étaient voisins d'une autre tribu epirote, les Dexaroi[57], qui habitait au sud du lac, tandis que vers le Sud-Est, dans la région de Monastir-Florina habitaient les Lynkestai[58] une tribu macédonienne ou epirote, dont les rois descendaient des Bacchiades de Corinthe. C'est peut-être cette parenté qui a ouvert le marché de la région des lacs au commerce corinthien. Les vases de bronze ne sont pas le seul point de rapprochement entre Sindos et Trebenischte; il y a encore les plaques et les masques funéraires en or. Le problème de leurs rapports sur ce point ne peut pas être examiné en excluant à priori la comparaison aux masques de Mycènes, à cause du grand espace de temps qui les sépare des trouvailles de la Macédoine. Il ne faut pas oublier que les Mycéniens étaient jadis venus du nord de la Grèce et que justement cette même région a conservé une forte reminiscence de la culture de l'Helladique Moyen jusqu'à la fin de l'époque géométrique; nous en parlerons plus bas à propos de la céramique géométrique à peinture matte.

D'après les sources littéraires (Hérodote V 94,4) les rois de la Macédoine possédaient déjà, en 505 avant notre ère, la riche plaine d'Anthémous au SE de Thessalonique. C'est au SO de cette plaine que s'étend le grand cimétière archaïque de Agia Paraskevi (Tav. XIII,2). Ce sont des tombes à ciste qui datent approximativement

[55] B. Filow, *Trebenischte*, 1912.-Vl. Popović, *Les masques funéraires de la nécropole archaïque de Trebeniste*, dans *ArchJug* V, 1964, pp. 33-44.

[56] Hammond, *Macedonia* I, p. 94.

[57] Hammond, *supra*, p. 92.

[58] Hammond, *supra*, p. 91 et pp. 102-105.

de 560 à 500 avant notre ère, c'est à dire elles sont contemporaines de la phase archaïque de Sindos. Certaines catégories d'offrandes sont pareilles dans les deux cimetières, comme par exemple les casques de type illyrien, les bandes en or, les importations de vases attiques, corinthiens et ioniens, mais il y a aussi des différences dûes au voisinage de ce site à la Chalcidique. Dans presque toutes les tombes on a trouvé des vases locaux gris, appartenant à la catégorie de la céramique grise tournée (Tav. XIV,1). Ce sont surtout des canthares, hydries, cruches, exaleiptra, dont la surface est striée ou décorée d'un zigzag légèrement incisé. Un grand nombre de cratères à figures noires doivent être de fabrication chalcidienne locale (Tav. XIV,2). Ces tombes n'ont pas la richesse de celles de Sindos, les vases de bronze ne sont pas nombreux, mais certaines tombes contenaient des chefs-d'oeuvre de la poterie Chiote, de très beaux calyces à décor polychrome.

Ainsi, les deux cimetières nous ont révélé que l'archaïsme mûr est marqué par la sortie de la Macédoine Centrale de l'isolement, par une ouverture vers le Sud et une grande floraison des arts mineurs. Il ne faut pas omettre que des membres architecturaux en marbre, colonnes, chapitaux et bases ioniques ont été trouvés dans le secteur occidental de Thessalonique[59], mais l'emplacement de ce grandiose temple reste inconnu. Un *unicum* est aussi le Kouros du Musée de Kilkis[60], trouvé près de l'ancienne ville Europos, une importation à la Macédoine Centrale qui ne connaissait pas la statuaire archaïque.

Retournons maintenant vers la Macédoine Occidentale, à l'Age du Bronze Récent. L'absence des fouilles systématiques aux sites préhistoriques nous oblige à nous borner aux résultats des fouilles de Heurtley à Boubousti en 1927, des Russes à Patéli à la fin du 19ème siècle et aux trouvailles fortuites des dernières années.

[59] G. Bakalakis, *Therme-Thessaloniki*, dans *AntKunst* 1963, pp. 30-34.

[60] Sakellariou, *Makedonia*, 94, fig. 57.

Les deux fouilles cependant ne peuvent pas nous offrir une grand aide, parce que la petite agglomération de Boubousti n'a pas pu être stratigrafiée, tandis que le cimétière de Patéli n'a pas été publié et une grande partie des trouvailles doit être considérés comme définitivement perdue. Nous possédons ainsi un petit nombre de vases et des tessons de Boubousti à peinture matte, la publication de ce matériel dans le *BSA* 28, 1926/7,pp. 158-194 et une longue controverse archéologique sur l'origine et la datation de cette céramique.

Heurtley l'a datée du 13ème au 10ème siècle et l'a attachée à la céramique du Bronze Récent de la Macédoine Centrale, tout en reconnaissant qu'il n'existe pas une continuité absolue; il a aussi postulé la théorie que les porteurs de cette céramique étaient des tribus nomades Grecques du Nord-Ouest de la Grèce, surtout des Macédoniens[61], qui, durant des siècles, se déplaçaient le long de la chaîne du Pinde et dans les plaines avoisinantes. C'est pendant un de ces séjours au sud de la Thessalie, à la région de Lianokladhi[62], qu'ils auraient connu et imité la technique de la peinture matte de l'Helladique Moyen. Du point de vue archéologique cette théorie est basée sur la similitude des motifs de la peinture matte macédonienne, du Bronze Récent autant que de la première période du Fer, aux motifs de l'Helladique Moyen, tandis que plusieurs formes de vases du Nord-Ouest semblent descendre directement des vases de l'Helladique Moyen. Du point de vue littéraire, cette théorie est basée sur un passage d'Hérodote (I 56), selon lequel l'*ethnos* des Hellènes a changé de domicile plusieurs fois: aux temps de Deukalion il habitait Phthiotis (c'est la région où se trouve Lianokladhi), aux temps de Dorus, le fils de Hellen, il habitait Histiaiotis, au Sud de l'Olympe et de l'Ossa, dans la Thessalie du Nord, ensuite ce même *ethnos* des Hellènes s'est déplacé sur la montagne du Pinde et il s'appelait alors Makednon (Macédonien); de là il se dirigea

[61] Heurtley, dans *BSA* 28, 1926/27, pp. 191-193.

[62] A. Wace-M. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, 1912, pp. 171-191.

vers le Sud, à Dryopis, d'où il passa au Péloponnèse, où il fut appelé Dorien. Les déplacements sont propres aux peuples nomades et il y a plusieurs parallèles dans les déplacements jusqu'à nos jours des Sarakatsani[63], la tribu des nomades bergers du Pinde; certains de leurs groupes deménageaient chaque automne de la région de Kozani (Macédoine Occidentale) pour hiberner à Phthiotis.

La théorie de Heurtley a été contestée par les collègues Albanais après les fouilles dans la région de Korçé, tandis que Hochstetter[64], dans son étude de la céramique matte du Bronze Récent de la Macédoine Centrale, est arrivée à la conclusion qu'il y a un vide chronologique entre les deux groupes de céramique à peinture matte, parce que Boubousti devrait appartenir plutôt à l'Age du Fer et malgré les similitudes de la technique et des motifs il faut les considérer comme deux groupes indépendants l'un de l'autre. Les collègues Albanais[65] d'autre part, après avoir trouvé la même céramique dans des couches de la fin du Bronze Récent (12ème siècle) à Malik et à Tren et au tumulus de Barç associée à un vase submycénien, étant donnée la contestation de la chronologie haute de Boubousti, ont soutenu la théorie suivante: la céramique à peinture matte du bassin de Korçé, datée au 12ème et peut- être au 13ème siècle, est plus ancienne que celle de Boubousti, donc elle est née dans la vallée du Devoli et de là elle s'est répandue avec ses porteurs, qui seraient des Illyriens, vers la Macédoine et l'Epire.

Puisque la chronologie basse proposée pour Boubousti est à la base des théories ci-dessus, après avoir étudié les tessons de Boubousti gardés au Musée de Thessalonique, j'ai fait les observations

[63] 'Αγγ. Χατζημιχαλη, *Οἱ Σαρακατσάνοι* , 1957. Carte des déplacements des Sarakatsani à la fin du volume.

[64] Hochstetter, dans *PrZeit* 37, 1982, pp. 214-215.

[65] Z. Andrea, *La civilisation des tumuli du bassin de Korçe et sa place dans les Balkans du Sud-Est*, dans *Stud.Alb.* 1972, 2, pp. 187-202. Fr. Prendi, *L'Age du Bronze en Albanie*, dans *Iliria* VII-VIII, 1977-78, pp. 27-58. Fr. Prendi, *Die Bronzezeit und der Beginn der Eisenzeit in Albanien*, dans *Präh. Archäologie in Südosteuropa* I, Berlin 1982, pp. 203-232.

suivantes. La céramique de Boubousti n'est pas homogène; on peut facilement distinguer quatre catégories:

1. Une dizaine de tessons ont la surface extrêmement polie et luisante (Tav. XIV,3), d'une couleur brune, reproduisant exactement la qualité et la couleur de la céramique incisée à incrustation de la Macédoine Centrale — par exemple le canthare d'Assiros —, qui était contemporaine durant le Bronze Récent à celle à peinture matte. Les tessons appartiennent à de grandes amphores biconiques, forme typique du Bronze Récent surtout aux habitats de la région de Naoussa. Ces tessons sont décorés d'un vernis rose et épais, qui fait relief sur la surface du vase et se décolle facilement; sur la plupart des tessons on ne voit que les traces des lignes; ce vernis rappelle la pâte rose incrustée aux vases incisés. Si ces tessons avaient été trouvés à Kastanas ou à Assiros, ils auraient été considérés comme représentant une technique intermédiaire entre la décoration incisée et la peinture matte, datant sûrement du Bronze Récent.

2. D'autres tessons ont la couleur ocre-jaune et la fine qualité de la poterie matte de la Macédoine Centrale. La décoration consiste en triangles oblongs peints avec un pinceau très fin (Tav. XIV,4), pareils à ceux de Tren IId et de Kilindir; ces derniers ne peuvent pas être plus récents que la destruction finale de l'habitat de Kilindir au milieu du 12ème siècle.

3. Une assez grande partie de la céramique de Boubousti est de couleur ocre-jaune, à vernis rouge-clair violacé. Les motifs sont surtout de petits triangles pendants et des lignes ondulées (Tav. XV,1). Des tessons de Kilindir présentent exactement les mêmes caractéristiques et l'on pourrait facilement les confondre avec ceux de Boubousti.

4. La plus grande partie de la céramique de Boubousti a la couleur caractéristique orange-rouge des vases de la Macédoine Occidentale, de l'Epire et du Nord de la Thessalie. La surface est lisse, le vernis noir, les lignes épaisses, la décoration géométrique

dense et lourde (Tav. XIV,5). Elle date probablement de l'époque protogéométrique.

Ainsi je crois qu'il n'y a pas de doute que Boubousti a connu la phase du Bronze Récent. Il n'est pas d'ailleurs loin d'Episkopi et de Naoussa, c'est à dire des centres de production de céramique matte du Bronze Récent. Les liens entre la céramique matte de cette période et celle de l'Age du Fer existent là où l'on s'attendait à les trouver, aux confins de la Macédoine Centrale et Occidentale. Le fait que la production de la céramique matte s'interrompt dans la plaine de la Macédoine Centrale à la fin de l'Age du Bronze pour continuer son évolution pendant la première période de l'Age du Fer dans la région semi-montagneuse de la Macédoine Occidentale, peut être expliqué par le caractère nomade de la vie de ses porteurs. Pour une raison encore inconnue, ils ne pouvaient plus fréquenter la région de Naoussa et la plaine de la Macédoine Centrale et ils ont été obligés de se diriger vers la Macédoine Occidentale et l'Epire. Les destructions du milieu du 12ème siècle et l'apparition en même temps de nouvelles catégories de céramique aux habitats de la Macédoine Centrale offrent des indices pour les causes de ce déplacement. Les vides que nous constatons dans l'histoire de cette céramique sont dûs à de pareils déplacements depuis le Bronze Moyen. Un réseau de fouilles systématiques donneront éventuellement des réponses à notre problème.

Dans une trentaine de localités de la Macédoine Occidentale, réunies surtout le long de l'Haliacmon[66] et à la région des lacs, on a trouvé de la céramique à peinture matte. La repartition de ces lieux montre que la région de Korçé est plutôt à la périphérie Nord-Ouest de la céramique à peinture matte. Le petit nombre de vases peints dans les tombes du tumulus I de Kuç i zi[67] le prouve aussi; il n'y avait que 21 vases dans 123 tombes, tandis que l'on a

[66] Romiopoulou, dans *BSA* 66, 1971, p. 361, fig. 7 (situation de 1970).
[67] Z. Andrea, *Les tumuli de Kuç i Zi*, dans *Iliria* VI, 1976, pp. 204-215.

trouvé des centaines aux tombes de Patéli, ou, par exemple, 258 vases dans les 112 tombes géométriques de Vitsa.

Les porteurs de la céramique matte du Nord-Ouest de la Grèce étaient d'après Heurtley, Schachermeyer et Dakaris[68] des nomades appartenant au groupe des tribus grecques du Nord-Ouest. On a récemment suggéré qu'ils pourraient être des Brygi ou Phrygiens[69], qui, vers la fin du 9ème siècle, auraient déménagé vers l'Asie Mineure; mais le peu d'éléments communs qui existe entre la décoration des vases phrygiens du 8ème siècle et la céramique Boubousti est dû à l'influence des mêmes facteurs sur la décoration (dessin de tissage, de vases en bois). Il existait d'ailleurs dans l'Asie Mineure une longue tradition de céramique peinte à motifs géométriques (céramique cappadocienne). Une autre théorie voudrait que les Illyriens soient les porteurs et créateurs de cette céramique, nommée «dévolienne» d'après les trouvailles dans la vallée du Devoli, à l'Ouest de Korçe[70]. Mais un habitat qui se trouve aux confins nord des centres de production ne peut pas être le pays de naissance d'une céramique, qui, dans la Macédoine et en Thessalie, a connu une grande floraison depuis le 15ème siècle, ayant son origine à l'Helladique Moyen. On peut nommer une variété de céramique d'après un toponyme de la région où elle a été trouvée, mais il est inutile et peut mener à des erreurs, de changer le nom de toute une grande catégorie de céramique contre celui d'une région périphérique.

La plupart des vases à peinture matte de la Macédoine Occidentale — à part Boubousti — sont datés du 11ème au 9ème siècle. La chronologie de Patéli[71] ne peut pas être fixée avec certitude. Il

[68] Fr. Schachermeyer, *Die Zeit der Wanderungen im Spiegel ihrer Keramik, Symposion Zwettl* 1980, Wien 1983, pp. 251-52. Σ. Δακαρης, *Οἱ γενεαλογικοί μῦθοι τῶν Μολοσσῶν*, 1964, pp. 8, 18, 44.

[69] J. Bouzek, *Der Vardar- und Morava Bereich in seinem Verhältnis zu Griechenland zwischen 1200 und 900 v.u.Z., Symposion Zwettl*, p. 275.

[70] Prendi, *Pr. Arch. in Südost.*, p. 228.

[71] Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, p. 104-5. Hochstetter, *Kastanas*, p. 322.

y a cependant une petite cruche à bouche ronde (Tav. XV,1), dont la couleur et la décoration répètent celle d'une cruche échancrée de Boubousti, qui peut dater de la fin du 12ème ou du 11ème siècle, si nous la comparons à des canthares à pareille peinture matte, trouvés à Vergina dans de tombes de ce même siècle. Les tombes plus récentes de Patéli doivent dater du 8ème siècle, d'après les données de Vitsa.

Les tombes à ciste de Patéli formaient des groupes rayonnant autour d'un centre et étaient recouvertes d'un tumulus de terre. Une grande variété de tumuli a été découverte non seulement dans la région de l'expansion de la céramique à peinture matte de la première période du Fer au Nord-Ouest — Macédoine, Epire, Albanie —, mais en même temps ils sont à la mode dans la Piérie, la Thessalie (Exalophos, Larissa, Halos), aux Cyclades (Tsikalario de Naxos), au Peloponnèse, en Apulie et à maints autres endroits[72]. Certains d'entre eux ressemblent dans la construction à ceux de l'Helladique Ancien et Moyen de la Grèce Centrale et du Peloponnèse. C'est un mode d'enterrement que l'on pourrait caractériser international et l'on ne doit pas l'attacher à des groupes ethniques.

Les formes des vases de l'Age du Fer de la Macédoine Occidentale appartiennent à la même famille générale de la céramique macédonienne, ayant des particularités locales. Les petites amphores à 4 anses, les canthares, les cruches échancrées, les tasses à une anse sont semblables. Il y a toujours une préférence pour les nuances plus claires. La céramique incisée et celle à cannelures n'ont pas été trouvées jusqu'à présent.

[72] Tumuli de la fin du 3ème millénaire à Leukas, W. Doerpfeld, dans *Alt-Ithaka* 11, 1927, pl. 13. Pour les tumuli de l'Helladique Moyen v. N. Hammond, *Grave Circles in Albania and Macedonia (Bronze Age Migrations in the Aegean*, ed. R. Crossland, 1974), pp. 189-195. Tumuli de Marathon: S. Marinatos, dans *AAA* 111, 1970, pp. 158, 351, fig. 7-10. Tumuli en Méssénie: *PAE* 1980, pp. 129-150, pl. 116-117 (G. Korrès, *Fouilles en Pylie*). Mme Ph. Zaphiropoulou a fouillé à Naxos un grand nombre de tumuli géométriques: *AD* 20, 1965, B3, pp. 515-529, AD 21, 1966, B2, pp. 390-395. Tumuli en Apulie: Fr. Biancofiore, *Contributo alla conoscenza dei sepolcri a tumulo dell'Italia Meridionale*, dans *Rivista di Antropologia* L, 1963, pp. 77-86.

La présence de la céramique matte de la Macédoine Occidentale en Epire est d'ailleurs tout à fait naturelle. D'après les anciens auteurs, il y avait une unité ethnique entre Macédoniens et Epirotes; les tribus de la Macédoine Occidentale Pelagones, Elimiotes, Orestai, Lynkestai étaient considérées tantôt des Epirotes, tantôt des Macédoniens. Strabon mentionne que d'autres auteurs appellaient Macédoine tout le pays jusqu'à Corfou à cause de l'unité du langage, des habits et de la chevelure. La céramique matte à Vitsa[73] date du 9ème au commencement du 7ème siècle et il y a des tessons en dehors des tombes qui datent de l'époque protogéométrique et peut- être aussi du 12ème siècle.

Les tessons de la céramique géométrique à peinture matte du Nord-Ouest trouvés à Otrante sont accompagnés de la céramique corinthienne du géométrique moyen; cette même association a été observée à Vitsa, à Ambrakia et à Ithaque, où une forte influence de la céramique matte est évidente aux motifs de la céramique locale[74]. Les marchands de Corinthe ont joué un rôle important dans l'introduction de nouveaux styles en Italie et l'on doit considérer ce facteur lorsqu'on étudie le problème de l'influence de la céramique géométrique du Nord-Ouest sur la céramique japygienne.

Descendons maintenant vers le Sud, à la Piérie, près du point de départ des Argéades Macédoniens pour la conquête de la plaine. Aucun habitat préhistorique n'a pas été fouillé et très peu ont été localisés. Un vaste cimétière de tumuli de la première période du Fer s'étend à l'Ouest et au Nord de Dion. Ce sont de petits tumuli d'un diamètre de 3 à 8 m., faits d'un tas de pierres et de terre recouvrant des tombes à ciste. Un petit nombre d'entre eux à été fouillés. Les vases typiques sont les skyphoi à demi-circles concentrés et les canthares macédoniens en argile jaune-orange, ressem-

[73] 'I. Βοκοτοπουλου, *'Η Ἤπειρος στόν 8° καί 7° αἰ.π.Χ.*, dans *ASAtene* XLIV, 1982, pp. 77-100. J. Vokotopoulou, *Vitsa, Organisation et cimetières d'un village Molosse*, dans *Actes du Colloque 'L'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'Antiquité'*, Clermont-Ferrand 1984. 'I. Βοκοτοπουλου, *Βίτσα. Τά νεκροταφεῖα μιᾶς μολοσσικῆς κώμης*, 1986.

[74] Vokotopoulou, dans *ASAtene* XLIV, 1982, p. 95.

blant à ceux de Marmariani dans la Thessalie du Nord. Une datation à la fin du 10ème-commencement du 9ème siècle semble très probable. Les types des parures métalliques s'y accordent.

En 1984, durant les fouilles d'un *tumulus* classique dans la région de l'ancienne Pydna, une tombe ronde à *tholos*, d'un diamètre de 3m, a été découverte. Recouverte d'un tumulus bas, elle était munie d'un *dromos* qui menait à l'entrée, fermée d'une grande pierre. Les deux squelettes étaient accompagnés de 7 vases du 9ème siècle: skyphos et tasses subprotogéométriques, cruche à col échancré et canthare à boutons pareils à ceux de Vergina. Le type de la tombe à *tholos* est commun à Marmariani[75], à quelques km au Sud de la Piérie. Ce même cimetière de Marmariani a donné une riche poterie: des cruches échancrées de type macédonien, tournées et décorées de dessins géométriques très proches de ceux de la Macédoine Occidentale et en même temps des canthares et des cruches faites à la main et décorés à peinture matte (Tav. XV,2), dont les motifs et la couleur de l'argile et du vernis appartiennent au groupe de la céramique matte du Nord-Ouest. Ces influences réciproques caractérisent la Piérie et la Thessalie, qui a toujours offert de riches pâturages aux peuples nomades de la Macédoine Occidentale. C'est justement là, en Thessalie, qu'il faut chercher les liens qui manquent entre la céramique matte de la Macédoine Centrale et celle de l'Helladique Moyen.

L'étude de la céramique des quatre divisions géographiques de la Macédoine Centrale et Occidentale nous a mené aux conclusions suivantes, qui ne peuvent pas avoir un caractère définitif, faute de fouilles systématiques:

1. Il y a une unité de culture entre les régions, malgré les particularités de chacune. Le conservatisme caractérise l'évolution de la céramique. Certains types de vases, les cruches à col échan-

[75] W.A. Heurtley-T.C. Skeat, *The Tholos Tombs of Marmariani*, dans *BSA* 31, 1930/31, pp. 1-55.

cré, les canthares, les amphores, les tasses à une anse, les écuelles à anses *wish-bone* existent dans toutes les régions et changent peu pendant de longs siècles. Il parait qu'il a toujours existé un substrat de population bien enracinée à la Macédoine, qui a pû assimiler les nouveaux-venus à diverses périodes.

2. La grande plaine de la Macédoine Centrale est ouverte aux nouveaux élements qui viennent du Nord ou Nord-Est, comme la céramique à incisions, celle à cannelures, les pots à cordons en relief. Les deux dernières catégories apparaissent au 12ème siècle, pendant lequel un grand nombre d'habitats fut détruit par des incendies. La présence de ces nouveaux élements n'interrompt pas la production de la céramique locale. D'autre part, la plaine centrale reçoit du Sud la céramique mycénienne, qui incite à une production d'imitations locales, du Sud-Ouest la céramique à peinture matte, du Sud-Est la céramique minyenne de l'Helladique Moyen et ensuite la céramique grise pendant la première période de l'Age du Fer. Les habitats de la rive gauche de l'Axios présentent des affinités étroites avec ceux de la région de Thessalonique.

De la fin du 10ème jusqu'au 6ème siècle il y a une longue période d'isolation et d'évolution lente, pendant laquelle la céramique subprotogéométrique est reproduite sans grande imagination. En même temps il y a une floraison des ateliers de bronze; à l'époque protogéométrique ce sont des parures de type danubien, à l'époque géométrique et archaïque des pendentifs et d'autres «bronzes macédoniens», dont l'inspiration doit être cherchée au cycle de la culture «thraco-kimmérienne». La vallée de l'Axios et les régions avoisinantes ont joué un rôle important dans l'assimilation, la reproduction et la transmission de ces nouveaux éléments vers la Grèce du Sud.

Le sixième siècle est marqué par une éclosion de l'orfévrerie et de la toreutique, ainsi que par le commerce intense avec l'Attique, la Corinthie et l'Ionie.

3. La Macédoine Occidentale n'a pas donné jusqu'à présent de grands habitats. Les vases trouvés dans les tombes et à Bou-

bousti portent une décoration géométrique à peinture matte qui continue celle de la Macédoine Centrale. La culture de la Macédoine Occidentale présente des liens étroits avec la Thessalie et l'Epire, avec qui l'unissaient le dialecte et des moeurs communs.

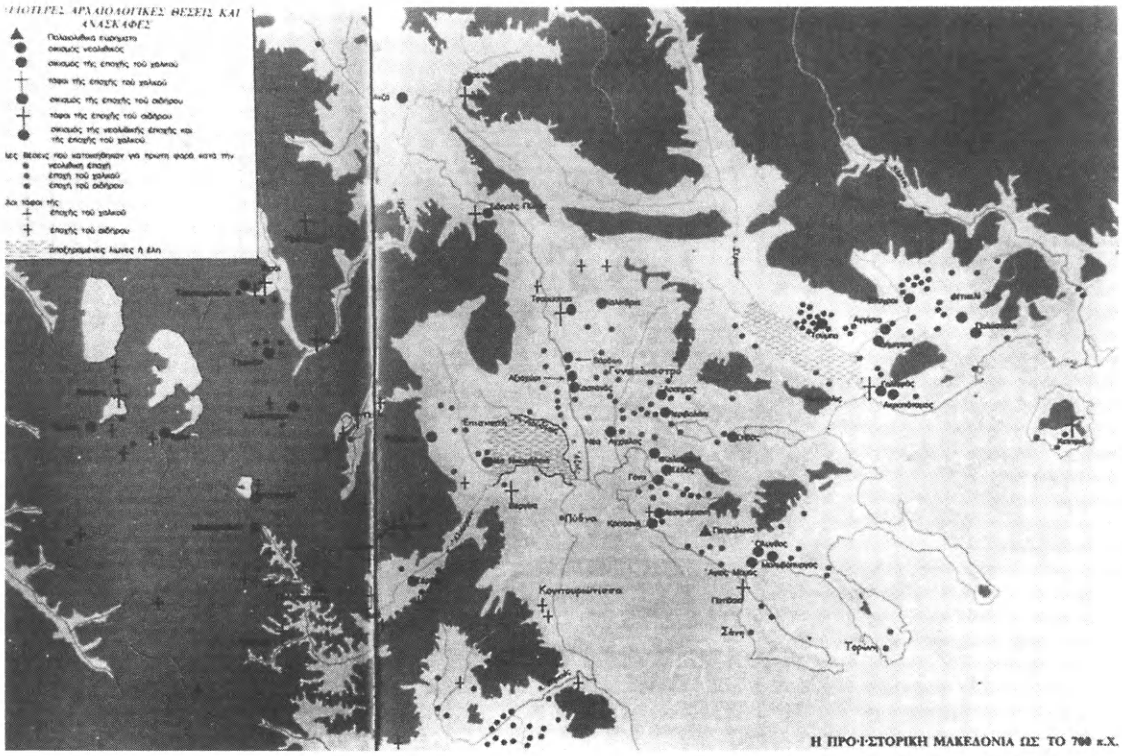
4. La Piérie, tout en conservant des types de poterie traditionnels, est ouverte aux influences de la Thessalie.

5. La Chalcidique partage l'héritage commun de la Macédoine Centrale en ce qui concerne la céramique monochrome et celle à peinture matte. A l'intérieur de la péninsule la région d'Olynthe garde les traits conservatifs de la cértamique sub-proto-géométrique jusqu'à l'époque archaïque. Les habitats du littoral et les colonies des villes du Sud dès le dernier quart du 8ème siècle ont permis la pénétration de la céramique géométrique et ensuite de l'archaïque. Il est fort probable qu'il y ait eu des ateliers qui imitaient les cratères attiques du 3ème quart du 6ème siècle.

L'image que nous avons de la Macédoine Centrale à l'époque archaïque est celle d'un pays riche et plein de dynamisme. Le rôle politique que le roi des Macédoniens joua pendant les guerres médiques en est la preuve. C'est justement à cette époque que l'on peut chercher les racines de la vitalité et de la puissance du royaume de Philippe et de son fils Alexandre au 4ème siècle.

JULIE VOKOTOPOULOU

Thessalonique, Décembre 1984

1. Carte des sites préhistoriques de la Macédoine

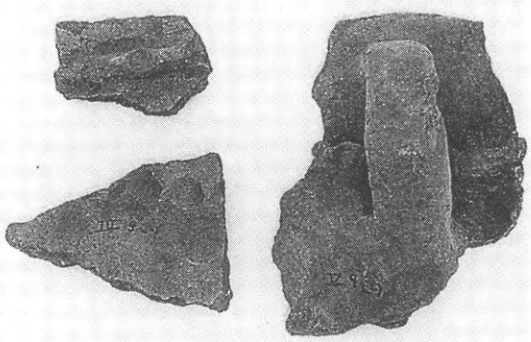

2-3. Vases 'monochromes' du Bronze Récent: 2) Saratsé; 3) Assiros (Perivolaki)

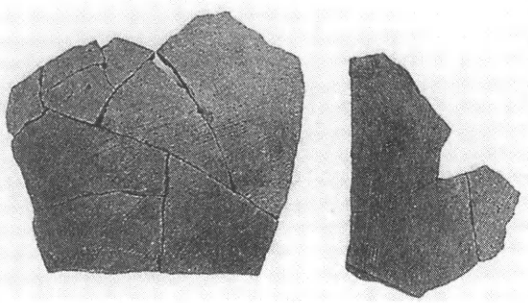
Tav. VI

1. Chaotchitsa. Canthare à décoration incisée

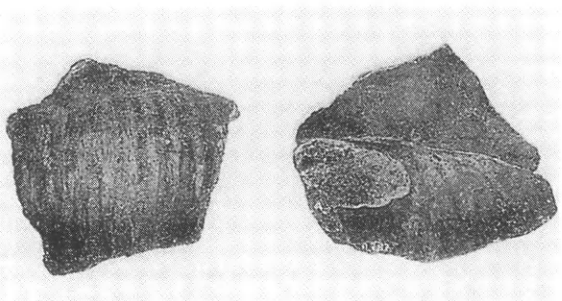
2. Vardaroftsa. Tessons de céramique grossière (*barbarian ware*)

3. Vardaroftsa. Tessons striés

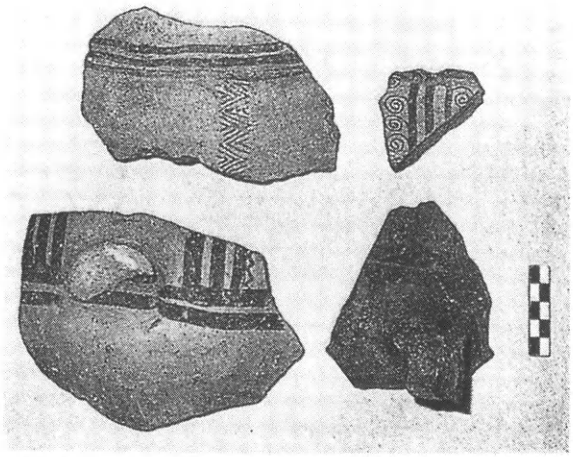
4. Kastanas. Canthare décoré à sillons (*grooved ware*)

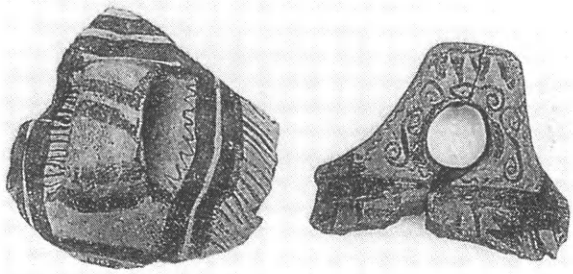
5. Vardaroftsa. Tessons de la céramique à cannelures

1. Kilindir. Canthare à peinture matte du Bronze Récent

2. Episkopi (Naoussa). Tessons à peinture matte

3. Gona (région de Thessalonique). Tessons du Bronze Récent à peinture matte

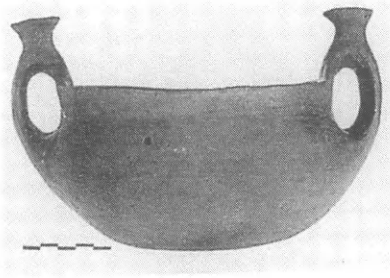

4. Saratsé. Imitation locale de skyphos mycénien

Tav. VIII

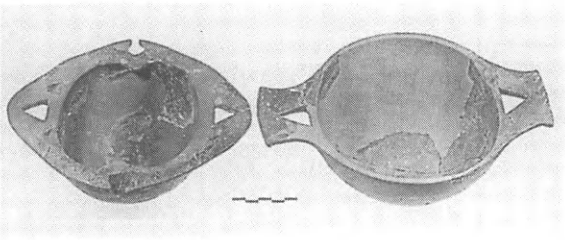
1

2

3

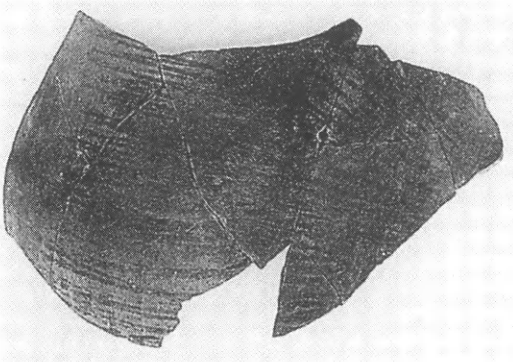
4

5

6

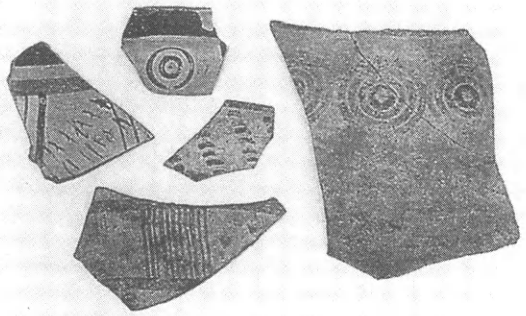

7

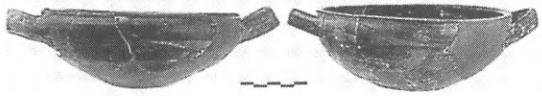
1-2. Vases monochromes de l'Age du Fer: a) Chautchitsa; b) Koudouriotissa
3-4. Vases à décoration incisée: a) Patéli; b) Néa Anchialos
5. Kastanas. Céramique à cannelures de l'Age du Fer
6. Vardaroftsa. Gobelet de la céramique grise de l'Age du Fer
7. Vardaroftsa. Céramique grattée

1

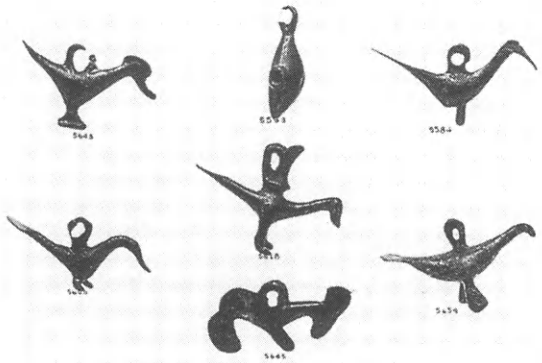
2

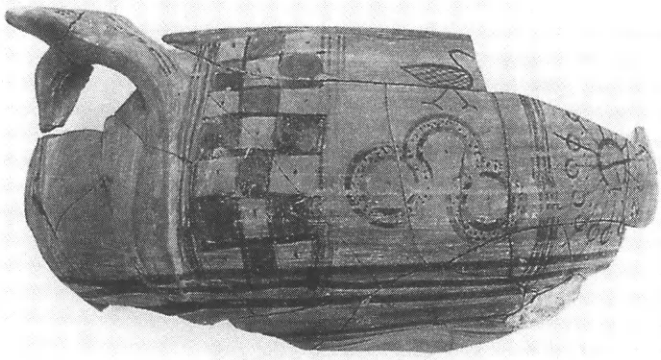
3

4

5

6

1. Néa Anchialos. Imitation locale d'amphore protogéométrique
2. Olynthus. Tessons subprotogéométriques et subgéométriques
3. Néa Anchialos. *Glazed ware*
4. Sani. Céramique géométrique à peinture matte
5. Chautchitsa. Pendantifs de bronze
6. Fragment de cratère géométrique. Karabournaki

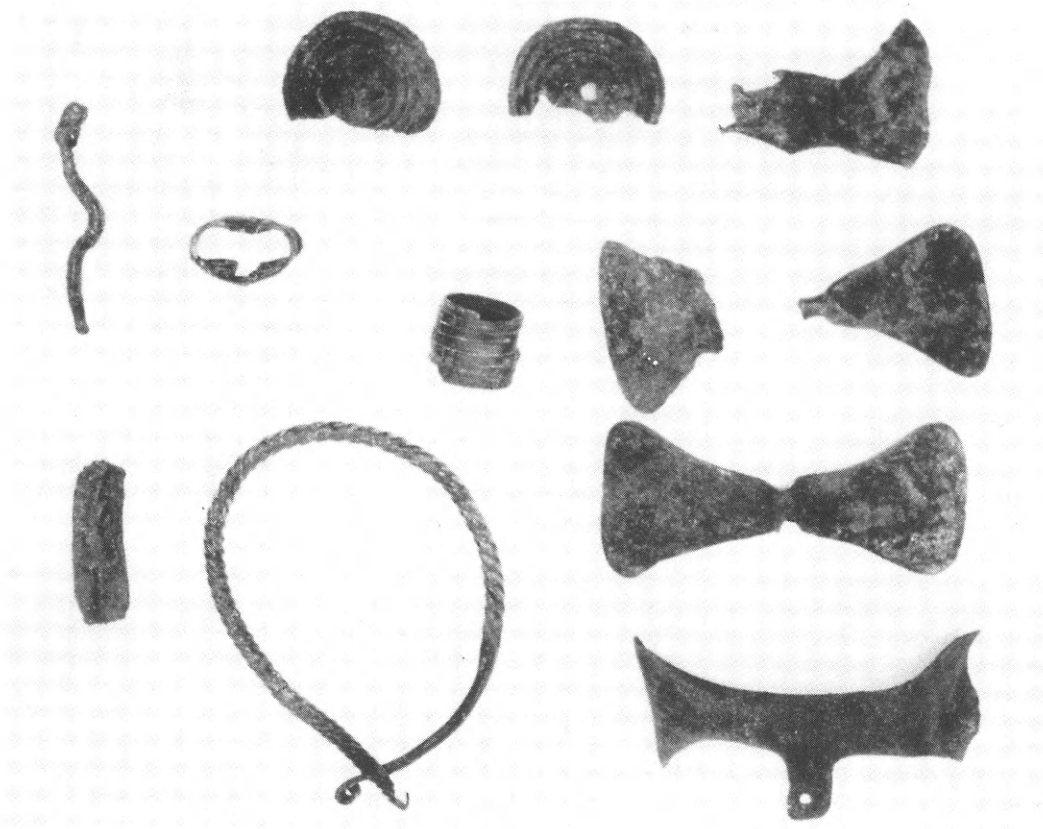
Tav. X

Gynaikokastro. Vue partielle du cimétière

1. Gynaikokastro. Gobelet de céramique grise

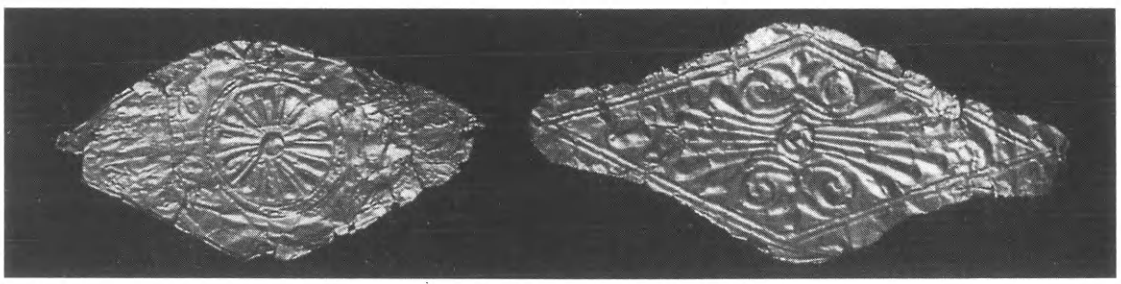

2. Gynaikokastro. Parures de bronze

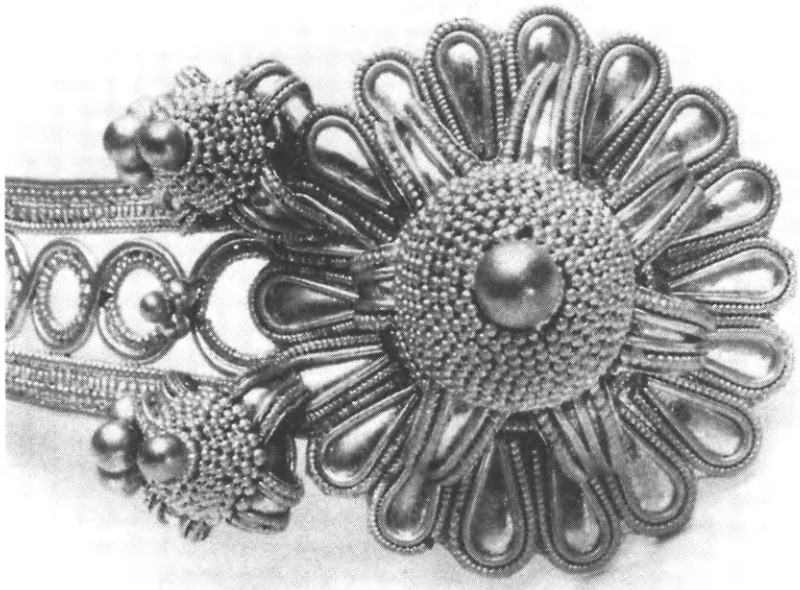
Tav. XII

1. Sindos. Masque d'or funéraire

2. Sindos. Plaques d'or rhomboîdales

1. Sindos. Détail d'une boucle d'oreille granulée

2. Agia Paraskevi. Le cimétière

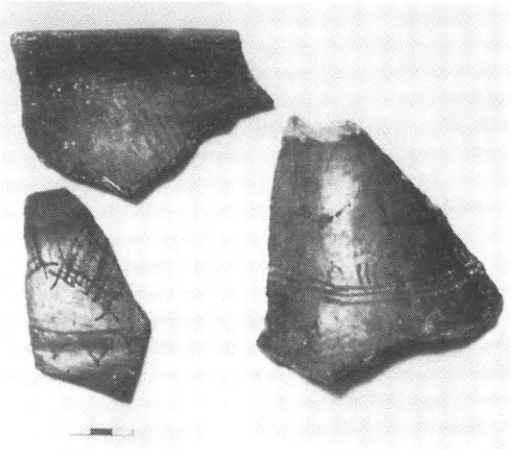
Tav. XIV

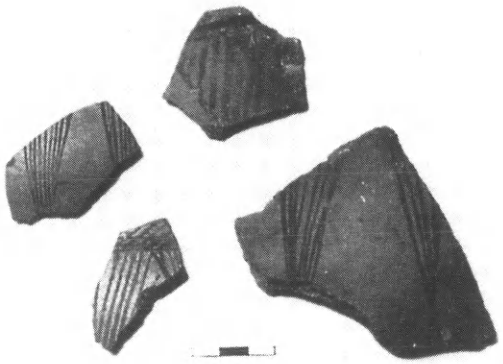
1. Agia Paraskevi. Céramique grise

2. Agia Paraskevi. Cratère à figures noires

3. Boubousti. Tessons de la catégorie 1

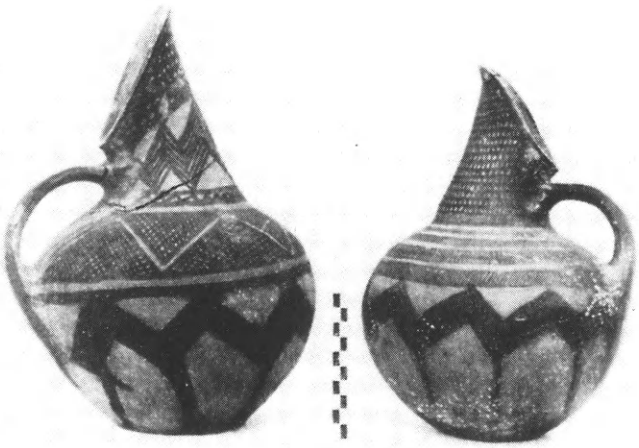
4. Boubousti. Tessons de la catégorie 2

5. Boubousti. Tessons de la catégorie 4

1. Cruches de Patéli et de Boubousti

2. Marmariani. Cruches à peinture matte

LES ARMES EN FER DE VITSA

Rapports et divergences avec la région illyrienne.

Vitsa est située à une altitude de 1000 m. au Nord—Ouest de Jannina et à environ 40 km de la frontière gréco-albanaise. Un village de l'ancienne Molossie y a été découvert, il y a vingt ans.[1] L'ancienne agglomération comprend de petites maisons rectangulaires ou absidales, étalées dans un étroit passage large de 16 m. et long de 60 m.; au Sud et au Nord elle est bordée de deux cimetières.

Deux ruelles pavées menaient au cimetière Sud, qui occupait la partie la plus étroite du col et le bas des pentes rocheuses des collines à l'Est et à l'Ouest. A l'extrémité SO un groupe de 15 tombes géométriques gisaient sur les gradins des rochers, couvert d'une couche de pierres, soutenue par un mur oblique; il s'agit d'une construction tumulaire, sans être un tumulus typique.

Les 130 tombes du cimetière Sud étaient entassées les unes sur les autres, jusqu'à sept rangs superposés, datant de la seconde moitié du IXème siècle à la fin du IVème avant notre ère. La construction de la sépulture variait selon le matériel disponible. Dans les plus profondes couches du IXème siècle on creusait de simples fosses, que l'on couvrait de planches et de terre. Ce type de tombe a été en usage du IXème au IVème siècle à cause de deux facteurs: on devait enterrer toujours sur le même endroit, ce qui indique l'existence d'un tumulus à l'origine du cimetière, et en même temps il ne fallait pas déranger les morts antérieurs. La triple inclinaison du sol n'a jamais permis la construction d'un vrai tumulus. Le mode d'enterrer sous tumuli est descendue de l'Europe Centrale déjà à la fin du IIIème millénaire. Au commencement de

---

* La majorité des tombes étaient des tertres oblongs de pierres qui couvraient le corps et les offrandes étroitement entourées de pierres.

1. Des rapports préliminaires ont été publiés dans le AD(Αρχαιολογικόν Δελτίον) tous les ans, depuis le volume 10, 1965. Résumé des résultats des fouilles dans la communication de Ι. Βοκοτοπούλρου'Η Ἤπειρος στὸν 80 καί 70 αἰῶνα π. Χ., Atti del Convegno Internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell'VIII e VII sec. a.C., 1979, Annuario LX N.S., XLIV (1982), p. 86-96. -N.G.L. Hammond, Illyris, Epirus and Macedonia in the Early Iron Age, C.A.H. III, I, 1982, p. 636-639.

l'Age du Fer ils étaient répandus partout en Grèce, même aux Cyclades et en Crète.[2]

Les 26 tombes du cimetière Nord datent aussi du IXème au VIème siècle. Les tombes géométriques étaient disposées en radius autour d'une tombe centrale du IXème siècle. Les tombes classiques n'obéissent pas à cette règle. Elles ignorent l'existence du tumulus, qui probablement n'était pas visible à cause de l'érosion. Chaque amas de pierres était recouvert d'un petit tumulus de terre.

Pendant les six siècles de l'emploi des cimetières on a toujours pratiqué l'inhumation. Le corps était déposé sur le dos accompagné de riches offrandes: des vases en terre cuite et en bronze, des parures en bronze, fer et verre, des armes en fer. Les vases importés de Corinthe et de la Grèce de l'Ouest dès le début du VIIIème siècle et de l'Attique à partir du VIème siècle, ont permis de dater et de classifier non seulement la céramique locale, mais aussi la riche série des armes de fer employées par les habitants du village molosse pendant six siècles, du IXème au IVème siècle avant notre ère.

Les 82 tombes d'individus masculins contenaient toutes, même celles de jeunes garçons, une à trois pointes de lances en fer, 19 d'entre elles une épée, la plupart avaient aussi un couteau; de petits couteaux ont été trouvés suspendus à la ceinture des femmes. Les pointes des lances dans presque toutes les tombes longeaient les pieds, les épées étaient déposées sur le côté gauche de la poitrine ou en biais, ayant la poignée sur l'épaule gauche. Cette abondance d'armes a permis la classification suivante:

A. Les épées. On distingue deux catégories: les épées du type normal à deux tranchants et celles à un tranchant.

I. Les 8 épées à deux tranchants de Vitsa appartiennent au type européen Naue II,[3] adapté par le monde égéen dès le XIIIème siècle. Suivant la forme du manche les épées de Vitsa se répartissent en deux groupes, celles à manche en forme de langue (6 épées) et celles à manche rectiligne (2 épées).

Les épées du premier groupe datent du commencement du VIIIème à la seconde moitié du IVème siècle avant notre ère. L'épée 2481 de la tombe 9[4] en est un exemple très bien conservé, du premier quart du VIIème siècle. Longue de 57 cm., elle a le manche revêti de deux plaques d'ivoire, fixées à l'aide de 7 clous, dont la tête était masquée d'ivoire. Le pommeau tenait sur place à l'aide de trois dents; il était en bois et il n'a pas été conservé. Sur la grande jarre de Mykonos[5] à décoration my-

---

2. Tumuli de la fin du 3ème millénaire à Leukas, W. Doerpfeld, Alt Ithaka II, 1927, pl. 13. Pour les tumuli de l'Helladique Moyen v. N. Hammond, Grave circles in Albania and Macedonia (Bronze Age Migrations in the Aegean, ed. R. Clossland, 1974), p. 189-195. E.g. En Epire les tumuli de Kato Méropi. En Macédoine, les tumuli de Patele L. Rey, Albania 4, 1932, p. 44 ff. N.G.L. Hammond, Macedonia I, 1972, p. 342. Tumuli de Marathon: S. Marinatos, AAA III, 1970, p. 158, 351, fig. 7-10. Tumuli en Messénie: Γ. Κορρέ, Ἀνασκαφαί ἀνά τήν Πυλίαν, ΠΑΕ 1980. σ 129-150. π 116-7. Mme Ph. Zaphiropoulou a fouillé à Naxos un grand nombre de tumuli géométriques: AD 20, 1965, B3, p. 515-529. AD 21, 1966, B2 p. 390-395. Tumuli en Apulie: Fr. Biancofiore, Contributo alla conoscenza dei sepolcri a tumulo dell'Italia Meridionale, Rivista di Antropologia L, 1963, p. 77-86.

3. A. Snodgrass, Early Greek Armour and Weapons, Edinburgh 1974, p. 93-94.

4. AD 21 (1966) B2, pl. 292c.

5. AD 18 (1963) A, pl. 20a, 26.

thologique en relief on a des copies exactes du même type d'épéé; le pithos de Mykonos date d'environ 675 avant J.C.

Au IIIème quart du IVème siècle appartient l'épée 5183 de la tombe 166, longue de 53 cm. Le manche était revêti de bois; le fourreau était en mince lamelle de fer ayant au bout un disque semi-circulaire en os pour protéger la pointe, exactement comme dans le cas de l'épée de la tombe royale de Vergina.

Les épées à manche rectiligne datent du VIIIème siècle, elles sont semblables aux exmplaires du commencement de l'Age du Fer, trouvés au cimetière de Vergina ou ailleurs.

2. La plupart des épées du VIIIème siècle — 9 sur un total de 12 — appartiennent à la deuxième catégorie des machairai, épées à un tranchant.[6] Leur manche, revêti de bois, est d'habitude triangulaire; dans trois cas il forme un angle obtus avec la lame et il est muni d'un trou pour la suspension au mur. La longueur varie de 52 à 72 cm. Le tranchant forme une à deux légères courbes.

Le nombre des épées à un tranchant trouvés à Vitsa est assez impressionant. On ne connaît que 8 autres exemplaires publiés jusqu'à présent, provenant de Halos en Thessalie du Sud, de Tchausitsa en Macédoine Centrale, du Kerameikos d'Athènes et de Kuç i Zi, près de Korçe, datant du IXème et du VIIIème siècle.[7] Des couteaux du même type, longs de 20 à 40 cm ont été trouvés aux cimetières ci-dessus.

Selon une théorie les épées à un tranchant auraient leur origine dans l'Illyrie du Nord; mais le fait qu'à Glasinac[8] n'apparaît qu'au VIIème siècle une variation de ce type, à double courbature fortement accentuée, tandis qu'en Macédoine, en Epire, en Thessalie et à Athènes il fait son apparition à la fin du IXème et surtout au commencement du VIIIème, ne peut pas supporter cette théorie.

En concluant mon rapport sur les épées de Vitsa, il faut remarquer que les tombes du IXème siècle ne contenaient aucune épée, mais seulement des lances en fer.

B — *Les couteaux.* Cinquante couteaux ont été trouvés surtout dans des tombes d'hommes, mais quelques-uns aussi dans celles des femmes. La répartition chronologique est la suivante: 5 couteax appartiennent au IXème siècle, 24 au VIIIème, 2 au VII ème, 3 au VIème, 9 au Vème et 6 au IVème siècle avant notre ère. Leur longueur varie de 10 à 20 cm; très peu d'entre eux sont longs de 20 à 35 cm. Il y a trois types distincts de couteaux:

I. *Couteaux légèrement courbés, à manche triangulaire.* Longs de 10 à 15 cm, ils ont la lame étroite, ne dépassant les 2 cm. Le manche est formé par le prolongement de la lame en triangle. Il est d'habitude percé d'un petit clou, qui sert à retenir sur place le revêtement en bois du manche. Le tranchant est incurvé, des fois aussi convexe.

27 sur les 50 couteaux de Vitsa appartiennent au type courbé. Les 24 datent du IXème et du VIIIème siècle et l'on peut dire qu'ils répètent en dimensions réduites le type des épées à un tranchant. Le

---

6. Annuario LX, N.S. XLIV, (1982), p. 86-96.

7. Halos: Wace-Thompson, BSA 18, 1911/12, p. 27, fig. 15 (4,6,7). Kerameikos VI, pl. 166, no 5284. Chausitsa: Casson, BSA 36, 1923/25, p. 21-22, pl. II, Ia-b. Iliria VI, 1976, p. 217, pl. II, V9.

8. A. Benac-B. Čović, Glasinac II, 1957, planche typologique.

couteau courbé est le type dominant aux tombes géométriques de Vitsa. Du VIIème au Vème siècle il n'y a qu'un par siècle.

Des couteaux de ce même type ont été trouvés dans des tombes protogéométriques et géométriques de Vergina, avec des vases du IXème et du VIIIème siècle à Kerameikos, à Délos dans des tombes géométriques, à Knossos dès le XIème siècle, à Halos de Thessalie et à Kuç i Zi dès le commencement du VIIIème siècle et à maints autres sites. Ils sont les descendants des couteaux courbés en bronze importés du XIIIème siècle de l'Europe Centrale-région de la Urnenfelderkultur-; ils avaient été aussitôt copiés par les Mycéniens en bronze, puis en fer. Il n'y a aucune lacune dans la continuité de ces couteaux des spéciments en bronze dans ceux de fer. C'est pour cela qu'il ne faut pas chercher leurs prototypes au Nord des Balkans, tenant aussi compte du fait qu'ils n'aparaissent pas en Europe Centrale avant le VIIIème siècle.

2. *Couteaux rectilignes.* Le manche est le prolongement rectiligne de la lame, ayant la même largeur qu'elle. Longs de 20 à 40 cm, plutôt rares aux tombes géométriques- 1 seul au IXème siècle, 3 au VIIIème, I au VIIème-, ils constituent le groupe prédominant au Vème siècle, où sont datés 6 en tout. On ne les rencontre plus au IVème siècle.

Le couteau de la tombe 99 du IXème siècle avait une longueur de 19 cm et son manche était revêti d'os. Des exemples typiques pour le Vème siècle sont les couteaux des tombes 71 et 118, tandis que celui de la tombe 8 atteint une longueur de 32 cm.

Des couteaux pareils ont été trouvés en petit nombre à Vergina, dès la fin du Xème siècle, au Kerameikos, au Peloponnèse (Messénie), aux tombes de Kuç i Zi et ailleurs.

Les couteaux en fer rectilignes ont succédé aux types mycéniens de bronze; le prolongement du manche est une amélioration technique de l'Age du Fer pour renforcer la lame.

3. *Couteaux en forme de faucille.* Longs de 10 à 18 cm, ils ont la lame fortement courbée; le fer du manche est pointu ou triangulaire. A Vitsa ils apparaissent au VIème siècle; des 9 exemples, les 5 appartiennent au IVème siècle.

Les faucilles de Vitsa ont été trouvés seulement dans des tombes d'hommes accompagnant d'autres armes, tandis que des couteaux légèrement courbés ont été trouvés aussi dans des tombes de femmes. Ils pourraient servir d'instrument de travail, pour couper par exemple des branches d'arbres.

Les couteaux en forme de faucille appartiennent à un type commun d'arme ou d'outil, que l'on trouve au nord et au sud de l'actuelle Epire, comme par exemple les 50 faucilles des tombes de la Rhénée, près de Délos, ou les faucilles des stèles de Sparte, dédiés à Artémis Orthia.

Comme variante des couteaux-faucilles peuvent être considérés deux couteaux à manche rectiligne, aussi long que la lame courbée, qui ont été trouvés aux tombes 113, d'une femme, et 166, d'un homme; six siècles séparent les deux couteaux, ce qui illustre le conservatisme dans la forme des outils en fer.

C. *Les lances.* Les 178 tombes de Vitsa ont fourni 93 pointes de lances; 15 en plus proviennent des tombes détruites avant les fouilles. Les 93 pointes sont inégalement réparties; 6 appartiennent à des tombes du IXème siècle, 42 au VIIIème, 5 au VIIème, 6 au VIème, 18 au Vème et 16 au IVème siècle avant notre ère. Cette inégale répartition reflète

les problèmes démographiques du village molosse, fait constaté aussi par l'oscillation du nombre des tombes durant les six siècles de la vie du village.

Les lances de Vitsa sont longues du 15 à 66cm; en fer battu, elles ont le fût ouvert. Deux trous permettent le passage des clous qui fixaient le bois de la lance à l'intérieur du fût. Le bois employé étaient des branches du cornouiller, de κρανία que Théophraste[9] conseille de préférer pour les lances.

Suivant la forme de la pointe, la présence ou pas et le profil d'une nervure médiane sur la lame, les proportions entre la longueur du fût et de la lance, les fers de lance de Vitsa peuvent être classés dans 12 groupes. J'ai suivi la classification de Snodgrass[10] en y proposant certaines modifications. Je présente ici les quatre groupes prédominants.

I. *Les pointes de lance du type J et E,* avec les variantes J1 et J2, sont longues. La lame, en forme de feuille allongée a une nervure centrale saillante, convexe ou angulaire, qui va jusqu'au bout de la pointe. Celles à nervure convexe datent de la fin du IXème et du commencement du VIIIème siècle d'une lance pareille trouvée à la tombe I3 de Kuç i Zi. Les lances du groupe J traduisent en fer les lances en bronze du Bronze Récent.

Les lances à nervure angulaire -groupes J1-J2- apparaissent au VIIIème siècle, mais elles sont très communes au Vème et surtout au IVème siècle. Les plus longues lances de Vitsa, celles de la tombe 66, mesurant 54 et 66 cm., appartiennent au groupe J2.

Les lances du type E ont les mêmes nervures que les J, mais leur lame est large; elles datent de l'époque archaïque et classique.

2. Les lances du type D, à longueur moyenne, de 20 à 30 cm, sont plus répandues au VIIIème siècle qu'aux temps classiques. Leur lame présente un léger angle ou une nervure saillante; le fût peut être plus long que la lame.

3. Les lances du type M sont petites et ont le fût plus long que la lame. Dans la plupart (18 sur un total de 23) elles datent du VIIIème et du IXème siècle. Elles n'apparaisent que rarement au Vème siècle, où sont datés seulement 2 exemplaires. La variante M1 a la lame rhomboïdale.

4. Les lances des types P, R, et Ω sont longues. Leur lame est plate, sans nervure médiane; elle est étroite au type P, qui date du IXème et du VIIIème siècle, allongée au R, large au O. Le fût s'allonge comme une petite pointe sur la base de la lame.

Les lances du type Ω ont été trouvées dans des tombes archaïques et classiques. Le type R n'est pas limité aux temps classiques, mais on le trouve aussi au VIIIème et au VIIème siècle. A Vergina il a été trouvé dans des tumuli du IXème siècle.

La répartition des lances montre une concentration de certains types à certaines périodes, mais en même temps on constate qu'il y a peu de changement de forme dans le même groupe pendant des siècles. Un fer de lance du type J ou D du VIIIème siècle peut être identique à un autre du Vème siècle.

Dans 23 tombes de Vitsa on avait déposé une paire de lances; dans la plupart des cas il y a une différence de longueur de plus de

9. Ἱστορια Φυτῶν 3, 12, 2.
10. Snodgrass, Early Greek Armour, p. 116.

10 cm entre les deux fers, mais il y avait des paires à longueur à peu près égale. Une petite lance du type M ou D peut coexister avec une longue, mais ce n'est pas la règle. C'est pour cela que les tombes de Vitsa ne donnent pas une réponse à la question de la destination des lances: javelots ou armes d'attaques. Les recherches récentes tendent à conclure que les fers de lance à l'époque géométrique étaient employés exclusivement comme javelots. Cet emploi s'accorde parfaitement avec les besoins des bergers du village molosse de Vitsa, qui auraient employé cette arme à la chasse ou pour éloigner les voleurs de leurs troupeaux. Tous les hommes, même les garçons de 8 à 10 ans, étaient munis d'une à trois lances. Contrairement à Vergina, les lances ne manquaient pas des tombes dotées déjà d'une épée.

Les fers de lance de Vitsa ne diffèrent pas de ceux qui ont été trouvés dans des tombes contemporaines du Sud de la Grèce et des régions avoisinantes. Les types des lances de Kuç i Zi sont identiques à ceux de Vitsa. La différence essentielle avec le Sud c'est leur grand nombre et leur présence abondante dans les tombes de l'époque classique. Ce fait évoque l'épigramme de la dédicace de Pyrros au sanctuaire d'Athéna Itonis, en Thessalie,[11] selon lequel les Eacides-la famille royale de l'Epire- étaient et avaient toujours été des guerriers. La même qualité a toujours caractérisé leur voisins du Nord, les Illyriens, et ce point commun dans la mentalité des deux peuples a été une des causes des conflits entre eux pendant l'Antiquité.

11. Plutarque, Pyrrus XXVI, 10.

6

Η ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΚΑΛΙΝΔΟΙΩΝ*

Ιουλία Π. Βοκοτοπούλου

1. Συνθήκες ευρέσεως της ενεπίγραφης στήλης

1.1 Τον Νοέμβριο του 1982, στην θέση «Τούμπες» ή «Καστέλλια» της κοινότητας Καλαμωτού του Νομού Θεσσαλονίκης, 12 χλμ. περίπου νότια από την λίμνη Βόλβη, βρέθηκε κατά την καλλιέργεια ενός αγρού[1] τμήμα μαρμάρινης ενεπίγραφης στήλης (εικ. 1) ύψους 0,88, πλάτους 0,37 και πάχους 0,07 μ. Ήταν σπασμένη στην επάνω αριστερή γωνία και λοξά στο κάτω μέρος.

Ένα μήνα μετά την ανακοίνωση του περιεχομένου της επιγραφής στο τέταρτο Συμπόσιο για την Αρχαία Μακεδονία, τον Σεπτέμβριο του 1983, είχαμε την τύχη, στην πρώτη δοκιμαστική τομή που έγινε στον ίδιο αγρό[2], να βρούμε και το υπόλοιπο κάτω μισό της στήλης, τοποθετημένο, σε δεύτερη χρήση, κατά μήκος του τοίχου ενός κτηρίου ρωμαϊκών χρόνων (εικ. 2). Για πολύ καιρό η μαρμάρινη πλάκα είχε αντέξει στα κτυπήματα του υνίου της καλλιεργητικής μηχανής, χάνοντας το 1/4 του πλάτους της στο κάτω μισό. Τον Νοέμβριο του 1982 όμως έσπασε λοξά εκεί που υπήρχε νεύρωση του μαρμάρου και το επάνω μισό τινάχθηκε στην επιφάνεια του χωραφιού.

1.2 Ένα μέτρο βαθύτερα από τον τόπο ευρέσεως της στήλης εξακριβώθηκε η ύπαρξη στρώματος κατοικήσεως του 4ου αι. π.Χ. Η διαπίστωση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, επειδή ενισχύει το συμπέρασμα στο οποίο είχαμε καταλήξει από άλλους συλλογισμούς, ότι η στήλη δεν μεταφέρθηκε στις Τούμπες από μακριά, αλλ' ήταν στημένη κάπου εκεί στην αρχαιότητα.

* Τον Καθηγητή κ. Ιωάννη Καλλέρη ευχαριστώ θερμά για τις πολύτιμες υποδείξεις του. Το σχέδιο Ι οφείλεται στην ζωγράφο κ. Ασπασία Φάκλαρη και οι φωτογραφίες της στήλης στον κ. Μάκη Σκιαδαρέση.

Η βιβλιογραφική ενημέρωση του κειμένου έγινε στις αρχές του 1984, οπότε παραδόθηκε για εκτύπωση.

1. Το αγροτεμάχιο αρ. 619 ανήκει στον Παναγιώτη Καλογήρου ή Κριθιώτη. Την στήλη βρήκε ο καλλιεργητής του αγρού Κων/νος Μπρόζος και την παρέδωσε στο Αστυνομικό Τμήμα Ζαγκλιβερίου.

2. Την δοκιμαστική ανασκαφή ανέλαβε ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Κώστας Σισμανίδης.

Εικ. 1. Το επάνω μισό της επιγραφής των **Καλινδοίων**.

Εικ. 2. Καλαμωτό Ζαγκλίβερίου, θέση Τούμπες. Το κάτω μισό της επιγραφής των Καλινδοίων, όπως βρέθηκε.

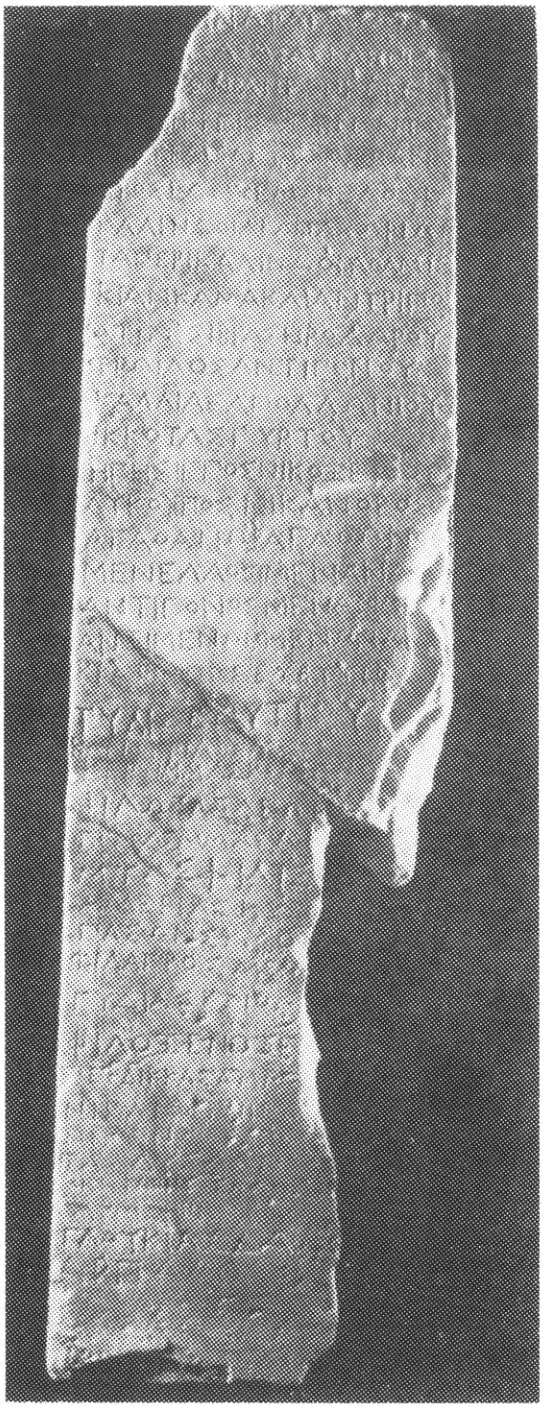
2. Περιγραφή της στήλης και μεταγραφή κειμένου

2.1 Μετά τη συγκόλληση των δύο τεμαχίων η ενεπίγραφη στήλη έχει ύψος 1,38 μ. (εικ. 3, σχ. 1). Το μέσο πλάτος της είναι 0,37 και υπάρχει μία μείωση 6 εκ. από κάτω προς τα επάνω[3]. Η πίσω πλευρά είναι αδρά δουλεμένη. Λείπει η επάνω αριστερή γωνία και το κάτω μισό της δεξιάς πλευράς. Κατά τόπους η ενεπίγραφη όψη παρουσιάζει έντονη διάβρωση στην επιφάνεια, ιδίως στο δεξιό τμήμα των στίχων 4-6, 22-23, 33-39. Το μάρμαρο δεν είναι καλής ποιότητας. Η ύπαρξη λοξών νευρώσεων ανάγκασε τους χαράκτες να ξεφύγουν από την ευθεία σε μερικούς στίχους, προκειμένου να τις αποφύγουν (στιχ. 21-23, 26).

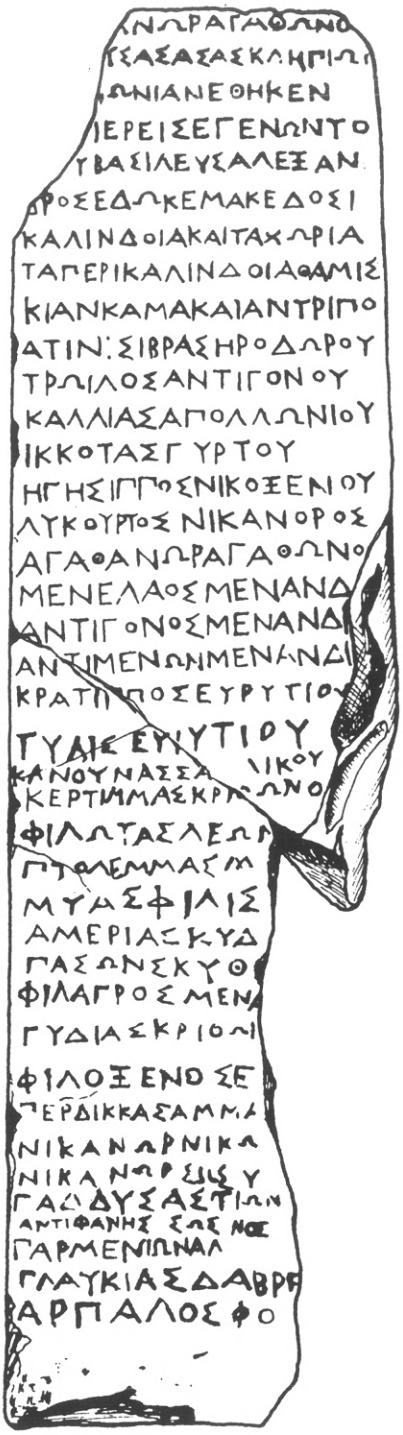
2.2 Παρά τις φθορές το κείμενο διαβάζεται και συμπληρώνεται σχετικά εύκολα:

[Ἀγαθά]νωρ Ἀγάθῳ[ος]
[ἱερατε]ύσας{ας} Ἀσκληπιῶι
[Ἀπόλλ]ωνι ἀνέθηκεν
[οἵδε] ἱερεῖς ἐγένοντο
[ἀφ' ο]ὗ βασιλεὺς Ἀλέξαν-
δρος ἔδωκε Μακεδόσι
Καλίνδοια καί τά χωρία
τά περί Καλίνδοια Θαμίσ-
κιαν Καμακαίαν Τριπο-
άτιν: Σίβρας Ἡροδώρου
Τρωῖλος Ἀντιγόνου
Καλλίας Ἀπολλωνίου
Ἰκκότας Γύρτου
Ἡγήσιππος Νικοξένου
Λυκοῦργος Νικάνορος
Ἀγαθάνωρ Ἀγάθωνο[ς]
Μενέλαος Μενάνδ[ρου]
Ἀντίγονος Μενάνδ[ρου]
Ἀντιμένων Μενάνδ[ρου]
Κράτιππος Εὐρυτίο[υ]
Γύλις Εὐ{ι} <ρ>υτίου
Κάνουν Ἀσσα[-]μικου
Κερτίμμας Κρίθωνο[ς]
Φιλώτας Λεων[ίδου]
Πτολέμμας Μ[.....]
Μύας Φιλίσ[κου]

3. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. 9220. Αρχικό πλάτος επάνω ± 35 εκ. (σωζόμενο 23,50 εκ.). Κάτω σωζ. πλάτος 29 εκ.· αρχικό ± 41 εκ. Πάχος της στήλης 6,5 - 8 εκ.

Εικ. 3. Η επιγραφή των Καλινδοίων, από το Καλαμωτό Ζαγκλιβερίου. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. ευρ. 9220.

Σχ. 1. Η επιγραφή των Καλινδοίων, Σχέδιο κ. Ασπασίας Φάκλαρη.

Ἀμερίας Κυδ[ία]
Πάσων Σκύθ[ου]
Φίλαγρος Μενά̣[νδρου]
Γυδίας Κρίθω[νος]
Φιλόξενος Ε[- - -]
Περδίκκας Ἀμμα̣[δίσκου]
Νικάνωρ Νίκω[νος]
Νικάνωρ Σώ̣σ̣[ο]υ
Γάδ̣δυς Ἀστί̣ω̣̣[ος]
Ἀντι̣φάνης Σώσ[ω]νος
Παρμενίω̣̣ Ἀλ̣[- - -]
Γλαυκίας Δαβρ[ε̣ία]
Ἄρπαλος Φα̣[- - -]

2.3 Οι 39 στίχοι της επιγραφής δεν χαράχθηκαν από ένα μόνο τεχνίτη, ούτε τον ίδιο χρόνο. Οι πρώτοι 19 στίχοι, με επιμελημένα γράμματα μέσου ύψους 2 εκ.[4], αντιπροσωπεύουν την πρώτη γραφή. Ακολουθούν προσθήκες ονομάτων που έγιναν σταδιακά, όπως είναι φανερό από την διαφορά στην ποιότητα της γραφής και στο μέγεθος των γραμμάτων. Οι στίχοι 20-26 γράφηκαν ο καθένας από διαφορετικό χέρι[5], ο 22 μάλιστα είναι παρεμβολή για επανόρθωση παραλείψεως. Οι στίχοι 27-30 γράφηκαν από έναν χαράκτη, το ίδιο και οι 33-34. Οι υπόλοιποι έχουν χαραχθεί μεμονωμένα.

3. Επιγραφολογική χρονολόγηση

3.1 Αν και το ίδιο κείμενο, όπως θα δούμε, δίνει στοιχεία για ακριβή χρονική τοποθέτηση της επιγραφής, δεν είναι άσκοπο να την χρονολογήσουμε και με καθαρά επιγραφολογικά κριτήρια. Κατ' αρχήν, η γενική εικόνα της επιγραφής με την επιμελημένη καθαρή χάραξη και την σχέση μεγέθους ευθύγραμμων και στρογγυλών γραμμάτων μας οδηγεί στους ύστερους κλασσικούς χρόνους, μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Στο πρώτο μισό του 4ου και ακόμη γύρω στό 350 π.Χ. το Ο και το Θ είναι λίγο μόνο μικρότερα από τα ευθύγραμμα γράμματα[6], ενώ στο δεύτερο μισό του 4ου αι. το μεγέθός τους μειώνεται στο 1/2 ή και 1/3 αυτών[7], όπως στους 19 πρώτους στίχους της επιγραφής μας, χωρίς να λείπουν οι παλινδρομήσεις στις

4. Ὑψ. γραμμάτων με κάθετες κεραίες: 1,6 - 1,9 εκ. Ὑψ. Ο ή Θ: 0,9 - 1,4 εκ. Ὑψ. ο̣: 1 εκ.

5. Ὑψ. γρ. 2,5 - 3,5 εκ. Στίχ. 22: 1,5 εκ. Στίχ. 26: 2-3 εκ. Στίχ. 28: 1,2 - 1,5 εκ. Στίχ. 30: 1,3 - 1,7 εκ. Στίχ. 36: 1,2 - 1,5 εκ. Στίχ. 39: 2 (τα στρογγυλά) - 2,5 εκ. Ποικιλία υπάρχει και στα μεταξύ των στίχων διαστήματα. Στο επάνω μισό της επιγραφής οι στίχοι απέχουν μεταξύ τους περίπου 1,5 - 2 εκ. Στο κάτω μισό 1,5 - 2,4 εκ. Μεταξύ στίχ. 21-23: 0,5 εκ.

6. O.Kern, *Inscriptiones Graecae*, Bonn 1913, αρ. 23α, 24α, 26α, E. Loewy, *Inschriften Griechischer Bildhauer*, 1885, σ. 60, αρ. 77.

7. J. Marcadé, *Recueil des signatures de sculpteurs Grecs*, 1937, I 53, 65.

παλιότερες αναλογίες, όπως π.χ. στους στίχους 31 και 39. Το Ω στο πρώτο τμήμα της επιγραφής του Καλαμωτού (στιχ. 1-19) έχει την μορφή που παρατηρήθηκε και σε άλλες επιγραφές του 350-325 π.χ.[8], η καμπύλη του δηλαδή είναι υπερυψωμένη, σε σύγκριση με την χαμηλή ημισέληνο του α΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. Στους μεταγενέστερους στίχους 28, 30, 33, 36 το μέγεθος του ω έχει μειωθεί αισθητά και πλησιάζει την μικροσκοπική μορφή των αρχών του 3ου αι. π.Χ., υπάρχουν όμως και παλινδρομήσεις (στιχ. 37) στην μορφή των μέσων του 4ου αι. π.Χ. Το Ξ και το Ε παρουσιάζουν την χαρακτηριστική βραχύτερη μεσαία κεραία, που εμφανίζεται από το 350 π.Χ. κε., όπως και η κάθετη κεραία στο Ξ. Στο Ν η μεσαία λοξή κεραία σταματά λίγο πιό ψηλά από την κάθετη αριστερή, όπως στην αναθηματική επιγραφή του Αλεξάνδρου στον Ναό της Πολιάδος στην Πριήνη[9], όπου απαντούν το Ε και το Ξ με τις βραχύτερες κεραίες (περίπου 333-331 π.Χ.). Το Δ είναι ακόμη ίσου μεγέθους με τα υπόλοιπα ευθύγραμμα γράμματα, που γενικά έχουν ακόμη την στέρεη δομή των κλασσικών χρόνων. Το Φ του στίχου 26 είναι πρόδρομος των τριγωνικών Φ του 3ου αι. ή οφείλεται μάλλον σε ιδιοτροπία του χαράκτη, χωρίς να βρει μιμητές στους επόμενους στίχους[10].

3.2 Συγκρίνοντας την επιγραφή του Καλαμωτού με χρονολογημένες επιγραφές του 350 - 300 π.Χ., με βάση τα παραπάνω στοιχεία, παρατηρούμε ότι πρέπει να είναι νεώτερη από την επιγραφή με την υπογραφή του Παρίου γλύπτη Σατύρου στο ανάθημα των Μιλησίων στους Δελφούς (περίπου 345 π.Χ.), ή από την υπογραφή του Λεωχάρους στήν βάση ανδριάντος των μέσων του 4ου αι. π.Χ.[11], ή από το επίγραμμα της επιτύμβιας στήλης από την Βεργίνα στο Μουσείο της Θεσσαλονίκης[12] (περί το 350 π.Χ. ή λίγο μετά)· και στις τρεις αυτές επιγραφές το Ο και το Θ είναι κατά λίγο μόνο μικρότερα από τα ευθύγραμμα γράμματα. Αντίθετα, την ίδια σχέση μεγέθους καμπύλων — ευθυγράμμων συναντάμε στο ψήφισμα για την επιστροφή των εξορίστων στην Μυτιλήνη που χρονολογείται στο 324 π.Χ. σε βάση ανδριάντος του Θρασυμάχου με υπογραφή του Πραξιτέλους στις Θεσπιές στην επιγραφή από την Κασσάνδρεια στην Μονή Δοχειαρίου (306-297 π.Χ.), περί το 338-324 π.Χ.[13], σε οικοδομική επιγραφή του 337/6 π.Χ.[14], στον ορφικό πάπυρο του

8. A. J. Heisserer, *Alexander the Great and the Greeks*,1980, σ. 112-13.

9. Heisserer, *όπου πρίν*, σ. 158 και σ. 165-6 για την χρονολόγηση στο 333-1 π.Χ. Kern, *I.G.* 31α.

10. Ίδιο περίπου Φ απαντά στους Δελφούς, σε βάση αναθήματος των Φωκέων (Δελφοί αρ. 3725). Marcadé *ό.π.* I, 65, πίν. XII, 1. Όμοιο επίσης υπάρχει και στον πάπυρο του Δερβενίου, παρακάτω σημ. 15· βλ. ιδίως *ΑΔ* 19, 1964, Α΄, πίν. 13α, στ. 7 και 10.

11. Marcadé,*ό.π.* I,93. Loewy, *ό.π.* σ. 60, αρ. 77.

12. M. Andronikos, Deux stéles funèraires grecques de Vergina, *BCH* 79, 1955, 87-101, εικ.

13. Ψήφισμα Μυτιλήνης: Heisserer *ό.π.*, σ. 120, εικ. 13. Στην σ. 131 υποστηρίζει πρωϊμότερη χρονολόγηση στο 334/32 π.Χ. Επιγραφή Κασσανδρείας: Dittenberger, Syll³ 332. Duchesne - Bayet, *Mission du Mont Athos*, Archives des Missions Scientifiques III, 1874, σ. 266. Επιγραφή Μουσείου Θεσπιών: Loewy, *ό.π.* σ. 59.

14. J. Kirchner, *Imagines Inscriptionum Atticarum*, 1935, πίν. 29, αρ. 61.

Δερβενίου (περίπου 350-325 π.Χ.)[15] και σε κατάλογο ιερέων του Ηλίου στην Ρόδο του 334/3 ή 328/7 - 299/8 ή 293/2 π.Χ.[16]. Η ομοιότητα της γραφής της στήλης του Καλαμωτού με την της δεξιάς στήλης του καταλόγου των ιερέων του Ήλιου είναι ιδιαίτερα στενή. Μεμονωμένα τα γράμματα σχεδόν ταυτίζονται, αλλά καί η σχέση των Ο, Θ και Ω με τα ευθύγραμμα παρουσιάζει την ίδια διακύμανση που διαπιστώσαμε και στην εξεταζόμενη στήλη. Πρέπει να είναι απόλυτα σύγχρονες οι δύο επιγραφές.

3.3 Από τις ανωτέρω συγκρίσεις κερδίζουμε μία πρώτη χρονική τοποθέτηση της επιγραφής που βρέθηκε στις Τούμπες Καλαμωτού από το τέλος του τρίτου τέταρτου μέχρι το τέλος του 4ου αι. π.Χ. (περίπου 330-300 π.Χ.).

4. Συμπληρώσεις κειμένου

4.1 Ας έλθουμε τώρα στα προβλήματα αναγνώσεως του κειμένου.

Στιχ. 1. Η συμπλήρωση γίνεται με βάση τον 16ο στίχο, όπου σώζεται ολόκληρο το όνομα του αναθέτη Αγαθάνορος.

Στιχ. 2. Ίχνη ἀριστερά ενός Υ κάνουν ασφαλή την συμπλήρωση [ἱερατε]ύσας Ἀσκληπιῶι. Απαλείφονται δύο γράμματα ΑΣ που χαράχθηκαν επί πλέον από λάθος του χαράκτη.

Στιχ. 3. Με βάση την άκρη μιας λοξής κεραίας αριστερά από το Ω συμπληρώνουμε [Ἀπόλλ]ωνι.

Στιχ. 4. Αριστερά, χωρά ακριβώς η λέξη οἵδε, τυπική εισαγωγή σε καταλόγους ιερέων[17].

Στιχ. 5. Με βάση τον αριθμό γραμμάτων της αρχής του στίχου 6 συμπληρώνουμε την αρχή του στίχου 5: [ἀφ' ο]ὗ[18].

Στιχ. 6-20. Είναι το καλύτερα διατηρημένο τμήμα της επιγραφής και δεν

15. Η χρονολόγηση που δίνουμε είναι αυτή περίπου των κτερισμάτων του τάφου Β του Δερβενίου, όπου βρέθηκε ο πάπυρος. Ήδη ο μεγάλος κρατήρας από τον ίδιο τάφο χρονολογήθηκε από την Ευγ. Γιούρη, *Ο κρατήρας του Δερβενίου,* 1978, σ. 71, στο 330-320 π.Χ. Ο Στ. Καψωμένος, Ο Ορφικός πάπυρος της Θεσσαλονίκης, *ΑΔ* 19, 1964, Α΄, σ. 17-25, πίν. 12-15, προτείνει χρονολόγηση στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Τον συγκρίνει ως προς την γραφή με επιγραφή από την Σάμο του 346/5 π.Χ. (Kern 26α), όπου επίσης απαντούν καμπύλες κεραίες στα ευθύγραμμα γράμματα και προεξοχή των λοξών κεραιών στα Α, Δ, Λ.

16. M. Guarducci, *Epigrafia Graeca* II, 1969, σ. 344, εικ. 74. L. Morricone, *ASAtene* 27-29 (1949-51), σ. 351-380, εικ. I. Η δεξιά στήλη του καταλόγου αναφέρεται στην περίοδο 334 ή 328-299 ή 293 π.Χ.

17. Guarducci, *Epigrafia Graeca* IV, 1978, σ. 168-169, σ. 174.

18. Guarducci, *Epigrafia* IV, σ. 169. Όμοια χρήση του *ἀφ' οὗ* για την χρονική αφετηρία καταλόγων ιερέων στην Λίνδο.

υπάρχουν προβλήματα αναγνώσεως.

Στιχ. 21. Στο πατρώνυμο Εὐρυτίου, αντί του Ρ ο χαράκτης έγραψε Ι.

Στιχ. 22. Παρέμβλητος στίχος, στριμωγμένος ανάμεσα στον 21 και 23. Το πατρωνυμικό ήταν ελαφρότατα χαραγμένο και μετά την επιφανειακή φθορά έγινε προβληματική η ανάγνωσή του.

Στιχ. 23-39. Το σπάσιμο της στήλης δεξιά συμπίπτει με τμήμα των πατρωνυμικών των ιερέων. Δυσκολία για την συμπλήρωση υπάρχει στους στίχους 25 και 31, όπου σώζεται μόνο το πρώτο γράμμα του ονόματος και στους στίχους 34, 37 και 39 εξ αιτίας της φθοράς της επιφανείας του μαρμάρου. Προτάσεις για ενδεχόμενες συμπληρώσεις θα κάνουμε στην εξέταση της προσωπογραφίας.

5. Ανάλυση προοιμίου (9 πρώτοι στίχοι)

5.1 Από την ανάγνωση της επιγραφής είναι φανερό ότι έχουμε ένα μνημείο με σημαντικό ιστορικό, τοπογραφικό, προσωπογραφικό και γλωσσολογικό ενδιαφέρον. Οι 30 από τους 39 στίχους είναι ένας κατάλογος κυρίων ονομάτων με τα πατρωνυμικά. Προηγείται ένα εισαγωγικό προοίμιο από 9 στίχους, που μας δίνει τις επόμενες πληροφορίες.

5.2 Οι τρεις πρώτοι στίχοι μας πληροφορούν ότι ο Αγαθάνωρ, γυιός του Αγάθωνα, αφού διετέλεσε ιερεύς του Ασκληπιού, αφιέρωσε στον Απόλλωνα, πατέρα του Ασκληπιού, την στήλη, εννοείται, με τον κατάλογο των συναδέλφων του ιερέων. Ανάλογα παραδείγματα προσφοράς αναθήματος μετά το πέρας του λειτουργήματος όχι στον θεό ή ήρωα που υπηρέτησε ο ιερεύς, αλλά στον μεγαλύτερο θεό της περιοχής, είναι γνωστά καί από αλλού, όπως π.χ. από τον Ραμνούντα, όπου κάποιος ιερατεύσας στον Ἥρωα Ἀρχηγέτη έδωσε μετά χρήματα για να κατασκευασθεί προεδρία στο θέατρο προς τιμήν του Διονύσου[19]. Η τήρηση καταλόγων των ιερέων, που συχνά ήταν και επώνυμοι άρχοντες, είναι παλιά συνήθεια στα ελληνικά ιερά[20]. Από τήν πλούσια σειρά των καταλόγων ιερέων της Λίνδου, Καμίρου και Ρόδου συμπεραίνουμε ότι τον 4ο αι. π.Χ. επικρατεί η συνήθεια να γίνεται με έξοδα ενός ιερέα αφιέρωση λίθινης στήλης στον θεό όπου ιεράτευσε, με κατάλογο των προγενεστέρων του ιερέων και όπου συγχρόνως προβλεπόταν κενός χώρος για την προσθήκη των ονομάτων των διαδόχων του στο αξίωμα[21]. Το

19. Guarducci, *Epigrafia* IV, σ. 196.

20. Guarducci, *Epigrafia* II, 339-345. *Epigrafia* IV, σ. 167-178.

21. Π.χ. ο Αγησίστρατος Λυκίνου το 320 π.Χ. αφιέρωσε στην Αθηνά της Καμίρου κατάλογο ιερέων, όπου ο ίδιος κατέχει την 10η θέση. Την ίδια περίπου εποχή ο Αρχήναξ αφιέρωσε στον Ασκληπιό του Θυνασσούντος παρόμοιο κατάλογο. Guarducci, *Epigrafia* IV, σ. 170-171. I. Pugliese-Carratelli, *ASAtene* 27-29 (1945-51) σ. 164-169 και *Studi Classici e Orientali*, 3, Pisa 1955, σ. 129-133.

ίδιο έπραξε και ο Αγαθάνωρ, του οποίου το όνομα είναι 7ο στην σειρά. Η ανάθεση όμως της στήλης έγινε τρία χρόνια αφού τέλειωσε την ιερατεία του, όπως συμπεραίνουμε από το γεγονός ότι από τον ίδιο χαράκτη και σε μια φορά γράφηκαν οι 19 πρώτοι στίχοι της επιγραφής.

5.3 Μετά την τυπική φράση «οἵδε ἱερεὶς ἐγένοντο»— εννοείται του Ασκληπιού—, δίνεται η χρονική αφετηρία του καταλόγου (στίχ. 5-9): «ἀφ' οὗ βασιλεύς Ἀλέξανδρος ἔδωκε Μακεδόσι Καλίνδοια καί τά χωρία τά περί Καλίνδοια, Θαμίσκιαν, Καμακαίαν, Τριποάτιν».

5.4 Ο βασιλεύς Αλέξανδρος δεν μπορεί να είναι άλλος από τον Αλέξανδρο Γ΄, τον Μέγα, για δύο λόγους: πρώτα, η μορφή των γραμμάτων μας οδήγησε στην χρονολόγηση της επιγραφής στο 330-300 π.Χ., περίοδο που συμπίπτει εν μέρει με την βασιλεία του Αλεξάνδρου Γ΄. Έπειτα η ίδια η επιγραφή με την φράση «βασιλεύς Ἀλέξανδρος ἔδωκε Μακεδόσι» αναφέρεται σε ένα ιστορικό γεγονός πού μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια: στην διανομή από τον Αλέξανδρο βασιλικής γης και διαφόρων προνομίων στους εταίρους του τις παραμονές της αναχωρήσεώς του — το 334 π.Χ.— για την Ασία, όπως παραδίδει ο Πλούταρχος στην βιογραφία του Αλεξάνδρου (XV, 28-31)[22]: «οὐ πρότερον ἐπέβη τῆς νεώς ἢ τά τῶν ἑταίρων πράγματα σκεψάμενος ἀπονεῖμαι τῷ μέν ἀγρόν, τῷ δέ κώμην, τῷ δέ συνοικίας πρόσοδον ἤ λιμένος». Έτσι, το ίδιο το κείμενο ορίζει ακριβώς την χρονική αφετηρία της διαδοχής των ιερέων του Ασκληπιού στο έτος 334/333 π.Χ. Την χρονιά αυτή, ιερεύς του Ασκληπιού, πιθανώτατα στα Καλίνδοια[23], ήταν ο Σίβρας Ηροδώρου. Δεν μας δίνεται η διάρκεια της ιερατείας, όπως συμβαίνει και σε άλλους καταλόγους, ενώ αντίθετα σε άλλους αναφέρεται η κατ' άτομο διάρκεια ή ότι ήταν ισόβια[24]. Πιθανώτερο να ήταν ενιαύσιοι άρχοντες, αμφίβολο εάν και επώνυμοι της πόλεως, εφ' όσον δεν πρόκειται για ιερείς της κύριας θεότητας, του Απόλλωνος. Άλλωστε το γεγονός ότι, από τους στίχους 17-19 βλέπουμε, μετά τον Αγαθάνορα τρεις αδελφοί διαδέχθηκαν ο ένας τον άλλο στο αξίωμα αυτό, δείχνει ότι δεν θα πρέπει να διαρκούσε αόριστο χρόνο η ιερατεία, εφ' όσον μάλιστα μετά την λήξη της θητείας του τελευταίου αδελφού έγινε και η ανάθεση της στήλης από τον Αγαθάνορα. Είναι εύλογο να μη μεσολάβησε μεγάλο διάστημα μεταξύ λήξεως της ιερατείας του Αγαθάνορα και της αναθέσεως της στήλης.

5.5 Με βάση λοιπόν την ετήσια διάρκεια της ιερατείας, ο δέκατος στην σειρά ιερεύς Αντιμένων Μενάνδρου ιεράτευσε το 324/323 π.Χ. Επομένως το

22. Στην ίδια πράξη του Αλεξάνδρου αναφέρεται και ο Justinus XI 5.5: Patrimonium omne suum, quod in Macedonia Europaqve habebat amicis dividit, sibi Asiam sufficere praefatus».

23. Βλ. παρακάτω σ. για κείμενο, για την διαπίστωση υπάρξεως λατρείας Απόλλωνος — στον οποίο ανατίθεται η στήλη— στην πόλη που υπάρχει στις «Τούμπες» Καλαμωτού και για την ταύτιση της τελευταίας με τα Καλίνδοια.

24. Για παραδείγματα όλων αυτών των περιπτώσεων βλ. Guarducci, *Epigrafia* IV, σ. 169-174.

323 π.Χ. θα πρέπει να έγινε η με έξοδα του Αγαθάνορος ανάθεση του πρώτου μέρους του καταλόγου των ιερέων. Τα ονόματα των επόμενων 19 ιερέων χαράχθηκαν είτε μεμονωμένα, είτε κάθε 2-3 χρόνια στον κενό χώρο που είχε προβλέψει ο Αγαθάνωρ, έτσι ώστε ο τελευταίος ιερέας Ἄρπαλος θα πρέπει να ιεράτευσε το 303 π.Χ. Επομένως η στήλη θα γράφηκε σταδιακά στην εικοσαετία 323-303 π.Χ. Το συμπέρασμα αυτό ταιριάζει με την επιγραφολογική χρονολόγηση της στήλης στο 330-300 π.Χ., στην οποία καταλήξαμε παραπάνω.

5.6 Οι στίχοι 7-10 αναφέρουν τις βασιλικές κτήσεις που διανεμήθηκαν από τον Αλέξανδρο: τα Καλίνδοια και τα χωρία τα περί Καλίνδοια, η Θαμίσκια, η Τριποάτις, η Καμακαία. Η λέξη χωρίον[25] στους κλασσικούς χρόνους έχει την έννοια τοπικό διαμέρισμα, περιοχή, κτηματική περιουσία, αλλά και αγρός, θέση, οχυρή θέση. Στην επιγραφή μας σημαίνει περιοχή, τοπικό διαμέρισμα, εφ' όσον τα κύρια ονόματα που ακολουθούν είναι περιληπτικά, ενέχουν την έννοια της περιοχής: Τριποάτις (πρβλ. Τεγεάτις) και Καμακαία (πρβλ. Κασσωπαία, Σιναία) είναι οι περιοχές των Τριποών και Καμακών, πόλεων που μαρτυρούνται, όπως θα δούμε, επιγραφικά. Με αυτόν τον συλλογισμό θα πρέπει να θεωρήσουμε τα ονόματα Θαμίσκια, Τριποάτις, Καμακαία, σαν επεξήγηση της φράσεως «τά χωρία τά περί Καλίνδοια», πράγμα που ενισχύεται από την απουσία συνδετικού συνδέσμου. Ο Αλέξανδρος, λοιπόν, έδωσε στους Μακεδόνες την πόλη Καλίνδοια και τις γύρω από αυτή περιοχές των Καμακών, των Τριποών και της Θαμίσκιας. Προκύπτει έτσι μία σχέση ανισότητας μεταξύ Καλινδοίων και των άλλων τριών. Εξαίρονται φανερά σαν σημαντικώτερο κέντρο τα Καλίνδοια.

5.7 Από τα παραπάνω τέσσερα ονόματα η Θαμίσκια εμφανίζεται εδώ για πρώτη φορά. Τα άλλα τρία — Καλίνδοια, Τριποαί, Καμακαί[26]— ήταν ήδη γνωστά από την αρχαία γραπτή παράδοση και απαντούν στις επόμενες πηγές:

α. Συνθήκη συμμαχίας των Αθηναίων με μερικές πόλεις της Βοττικής[27], που έγινε το 422 π.Χ., ένα χρόνο πριν από την Νικίειο ειρήνη. Κάτω από το κείμενο της συνθήκης σώζονται τρία μόνον ονόματα: Καλίνδοι[α] / Τριποι[αί] / [Κ]εμακαί. Κατά τον Tod[28] λείπουν τρεις ακόμη στίχοι, ενώ κατά τον Edson[29] την συμμαχία συνήψαν μόνο οι τρεις πόλεις που

25. Βλ. Liddell - Scott.

26. Michael Zahrnt, *Olynth und die Chalkidier*, München 1971, σ. 191-2 Καλίνδοια, σ. 193 Καμακαί, σ. 251 Τριποαί. Βασικό εγχειρίδιο και για την παλαιότερη βιβλιογραφία.

27. Βρέθηκε στην Ακρόπολη Αθηνῶν. *IG* I^2 90: *SIG* I^3 89. Bengston, *Staatsverträge*, αρ. 187. B. Meritt, Peace between Athens and Bottice. *AJA* XXXIX, 1925, 29-31 Zahrnt, *ό.π.*, σ. 175. Διόρθωση του ονόματος [Κ]εμακαί σε [Κ]αμακαί έγινε ήδη από τους Lolling, *ΑΔ* 1890, 38 και Dittenberger, *SIG*^{3} 89.

28. M. Tod, *Greek Historical Inscriptions*, Oxford 1951, I, σ. 166, αρ. 68.

29. *Cl. Phil.* 1947, 104, σημ. 117.

αναγράφονται στην σωζόμενη πρώτη στήλη ονομάτων. Βέβαιο είναι ότι δεν συνήψαν συμμαχία με τους Αθηναίους οι πόλεις της νότιας Βοττικής Σπάρτωλος, Πλεύμη, Αιόλειον, Σίνος, που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο «χαλκιδικό» μέτωπο του πελοποννησιακού πολέμου σαν σύμμαχοι των Ολυνθίων και Ποτειδαιατών. Η κυριώτερη πόλις, η Σπάρτωλος[30], που πρέπει να εντοπισθεί δυτικά της Ολύνθου και νότια από τον Άγιο Παντελεήμονα[31] — ήταν στο στρατόπεδο των εχθρών των Αθηναίων ακόμη και το 421 π.Χ. και γίνεται ειδική μνεία της στους όρους της Νικιείου ειρήνης[32].

Η συνθήκη συμμαχίας του 422 π.Χ. μας πληροφορεί ότι οι πόλεις που υπογράφουν (Καλίνδοια, Τριποαί, Καμακαί) είναι αυτόνομες και σε κάθε μία υπάρχει βουλή, στρατηγοί και άρχοντες· αντίγραφο της συνθήκης γραμμένο σε στήλη λίθινη, όπως ρητά αναφέρεται, έπρεπε να στηθεί σε κάθε πόλη των Βοττιαίων— μέλος της συμμαχίας. Και οι τρεις πόλεις δεν αναφέρονται σε κανένα προγενέστερο κατάλογο φόρου των συμμάχων των Αθηναίων, ούτε όμως και μεταξύ των πόλεων της νότιας Βοττικής που έπαιξαν ενεργό ρόλο στις μάχες κατά των Αθηναίων στην πρώτη δεκαετία του πελοποννησιακού πολέμου. Η θέση τους άλλωστε στην βόρεια Βοττική, μακριά από τα παράλια, δεν είχε στρατηγική σημασία και φαίνεται ότι τήρησαν ουδετερότητα απέναντι και στις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις. Ίσως γι' αυτό τον λόγο το 432 π.Χ., όταν ο Περδίκκας έπεισε τους Χαλκιδείς να εγκαταλείψουν τις παραθαλάσσιες πόλεις και να συνοικισθούν στην Όλυνθο, τους παρεχώρησε να νέμονται δική του γη στην Μυγδονία, γύρω από την λίμνη Βόλβη[33], παρακάμπτοντας την ουδέτερη ή και εχθρικά διατεθειμένη βόρεια Βοττική. Στην συνέχεια φαίνεται ότι κατά κάποιο τρόπο έγινε μία μεταστροφή στην βόρεια Βοττική και πιθανόν να τάχθηκαν οι τρεις πόλεις με την παράταξη των νότιων Βοττιαίων - Ολυνθίων, όπως υπαινίσσεται ο στίχος 15 της συνθήκης: «οὐ μνησικακήσω τῶν παροιχομένων ἕνεκα». Η συνθήκη τελικά που υπέγραψαν το 422 π.Χ. θα έπρεπε να ήταν καρπός διπλωματικών ελιγμών των Αθηναίων, που επεδίωκαν να διασπάσουν την ενότητα των Βοττιαίων και να αποδυναμώσουν τη Σπάρτωλο και τους Ολυνθίους, δημιουργώντας ένα βόρειο μέτωπο εχθρικά διατεθειμένο προς τους Χαλκιδείς.

30. Zahrnt, *ό.π.*, σ. 236-37. B. Meritt, Inscriptional and Topographical Evidence for the Site of Spartolus and the Southern Boundary of Bottice, *AJA* 27, 1923, 334-339.

31. Ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Μ. Μπέσιος εντόπισε τελευταία σημαντικό οικισμό κλασσικών και ρωμαϊκών χρόνων στις Τούμπες, δυτικά του δρόμου που συνδέει τον Άγιο Παντελεήμονα και το χωριό Ζωγράφου. Η θέση αυτή δεν αποκλείεται να ταυτίζεται με την αρχαία Σπάρτωλο. Σημειωτέον ότι στο μετόχι Ζωγράφου ο Meritt είδε τον όρο του 5ου αι. με την επιγραφή ΒΟΤΤΙΚΟΙΣ (βλ. σημ. 30), ενώ στον Άγιο Παντελεήμονα η ΙΣΤ' Εφορεία Κλασσικών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης έκανε το 1981 περισυλλογή τεράστιων σπονδύλων δωρικών κιόνων, που ήταν εντοιχισμένοι σε κατεδαφισμένο τώρα πύργο, όπου είχαν μεταφερθεί από κάπου αλλού.

32. Θουκυδίδης V, 18, Zahrnt, σ. 68.

33. Θουκυδίδης I, 58.

β. Κατάλογος συμμαχικού φόρου του έτους 421/0 π.Χ.[34]. Στην συνέχεια της συνθήκης του 422 π.Χ., οι πόλεις Τριποαί και Καμακαί εμφανίζονται για πρώτη και τελευταία φορά στον κατάλογο φόρου του έτους 421/0 π.Χ. με μικρές εισφορές από 800 και 600 δραχ. αντίστοιχα. Τα Καλίνδοια δεν φαίνεται να συνεισφέρουν, ακολουθώντας ανεξάρτητη πολιτική, λόγω ίσως της μεγαλύτερης από τις άλλες δύο πόλεις δύναμης, που τους επέτρεπε να πουν όχι στους Αθηναίους.

γ. Κατάλογος θεαροδόκων Επιδαύρου για το έτος 360/59 π.Χ.[35]. Στον στίχο 1-13 αναφέρονται τα Καλίνδοια, μεταξύ της Ποτειδαίας και της Ολύνθου, με θεαροδόκο κάποιον Παυσανία, τον απαιτητή ίσως του θρόνου της Μακεδονίας. Συνήθως δίνεται σημασία στην θέση κάθε πόλης στους καταλόγους αυτούς, γιατί πράγματι γινόταν προσπάθεια να αναγράφονται κατά γεωγραφικές ενότητες, χωρίς όμως η σειρά αναγραφής να ανταποκρίνεται σε δρομολόγιο των θεωρών. Με βάση πάντως την θέση των Καλινδοίων στον κατάλογο των θεαροδόκων γενικά πιστευόταν ότι πρέπει να αναζητηθεί μεταξύ Ποτειδαίας και Ολύνθου, ενώ ο Zahrnt[36] υπέθεσε ότι θα έκειτο μεταξύ Απολλωνίας και Ολύνθου, στην περιοχή ίσως της σημερινής Γαλάτιστας, που απέχει σε ευθεία γραμμή λίγα χιλιόμετρα ΝΔ από το Καλαμωτό.

δ. Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος[37] αναφέρει τα Καλίνδοια μεταξύ των πόλεων της Μυγδονίας. Μερικοί ερευνητές πιστεύουν ότι ο κατάλογος του Πτολεμαίου δεν είναι αξιόπιστος, επειδή περιλαμβάνει πόλεις που δεν ανήκαν στην Μυγδονία, όπως π.χ. και τα Καλίνδοια. Στην περίπτωση όμως των Καλινδοίων δικαιολογείται κάποια σύγχυση, επειδή πρέπει να βρισκόταν στην βόρεια Βοττική και πολύ κοντά στα σύνορα με την νότια Μυγδονία. Εξ άλλου η γεωγραφική έννοια «Βοττική» φαίνεται ότι ήταν ένα από τα κατ' εξοχήν μετακινούμενα τοπωνύμια της αρχαίας Μακεδονίας[38]. Έτσι, δεν αποκλείεται την εποχή του Κλαυδίου Πτολεμαίου τα Καλίνδοια να ανήκαν στην περιοχή της Μυγδονίας. Η συνθήκη συμμαχίας των πόλεων της Βοττικής με τους Αθηναίους το 422 π.Χ. σαφώς μας πληροφορεί,ότι τον 5ο αιώνα η πόλη αυτή ανήκε στην Βοττική. Εάν δεχτούμε, όπως θα προσπαθήσουμε να αποδείξουμε πιο κάτω, ότι ο τόπος ευρέσεως της εξεταζόμενης επιγραφής ταυτίζεται με τα Καλίνδοια, τότε μόνο η νότια από την λίμνη Βόλβη στενή πεδιάδα ήταν Μυγδονική και είχε περιέλθει στους Μακεδόνες από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ.[39], ενώ πίσω από την χαμηλή

34. B. Meritt, H.T. Wade-Gery, M. Mc Gregor, *The Athenian Tribute Lists*, I, 1939, αρ. 34, στήλη III, στίχ. 8, 11.

35. *IG* IV² ,1,94 Ιβ 13. Φ. Χίλλερ, Επιγραφαί εκ του ιερού της Επιδαύρου, *AE* 1925, σ. 76-81.

36. Zahrnt, *Olynth und die Chalkidier*, σ. 192, σημ. 208.

37. Κλαυδίου Πτολεμαίου Γεωγραφία 3, 13, 36. «Μυγδονίδος: Αντιγόνεια, Καλίνδοια, Βαίρος, Φύσκαι, Τέρπυλλος, Καρ(ρ)αβία, Ξυλόπολις, Ἄσσηρος, Απολλωνία». Στο κεφάλαιο 7, 1, 90 αναφέρεται συνώνυμη πόλη στις Ινδίες.

38. N. Hammond, *Macedonia* I, 1972, σ. 153-4.

39. Hammond, *Macedonia* II, 1979, σ. 369.

οροσειρά— ύψους μέχρι 500 μ.—, που πλαισιώνει στα νότια την πεδιάδα αυτή, άρχιζε η Βοττική. Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί και η πληροφορία του Θουκυδίδη (Ι. 58) ότι το 432 π.Χ. ο Περδίκκας «τῆς ἑαυτοῦ γῆς τῆς Μυγδονίας περί τήν Βόλβην λίμνην ἔδωκε νέμεσθαι (τοῖς Χαλκιδεῦσι), ἕως ἄν ὁ πρός Ἀθηναίους πόλεμος ᾖ».

5.8 Η εύρεση λοιπόν, της επιγραφής στο Καλαμωτό, σε συνδυασμό με το χωρίο του Θουκυδίδη και την συνθήκη του 422 π.Χ., επεκτείνει το βόρειο όριο της Βοττικής ως την νότια της Βόλβης πρώτη χαμηλή οροσειρά, ώστε να περιλαμβάνει και την πεδιάδα του Ζαγκλιβερίου - Καλαμωτού - Σανών, ενώ η μέχρι τώρα έρευνα θεωρούσε ότι οι βόρειοι πρόποδες του Χορτιάτη και Χολομώντα αποτελούσαν το σύνορο με την Μυγδονία[40]. Νοτιοανατολικά και νότια συνόρευε με τις εδαφικές περιοχές της Ολύνθου και Ποτίδαιας, δυτικά με την Κρουσσίδα, ενώ ΝΔ είχε πιθανή διέξοδο προς την θάλασσα. Οι Βοττιαίοι δεν ήταν αυτόχθονες, αλλά είχαν έλθει στην Χαλκιδική τον 7ο ή 6ο αι. π.Χ., όταν οι Μακεδόνες τους εξετόπισαν από την κοιτίδα τους Βοττιαία, μεταξύ Αξιού και Βόρειας Πιερίας[41]. Πρέπει να ήταν παλιό ελληνικό φύλο, όπως δείχνει η ετυμολογία του ονόματος Βοττιαία[42] και των

40. Zahrnt, *ό.π.*, σ. 28. Στην σ. 172 ασχολείται κυρίως με τον καθορισμό των προς την Κρουσσίδα δυτικών ορίων της Βοττικής. Γενικά για την Βοττική βλ. Zahrnt, *ό.π. σ. 171 - 78.* Hammond, *Macedonia* I, 153, και τα άρθρα Βοττιαια Βοττικε, του Oberhummer και Makedonia, του Geyer στην *RE.*

41. Κατά τον Hammond, *Macedonia* II, σ. 368, οι Βοττιαίοι εγκατέλειψαν την παλιά πατρίδα τους την Βοττιαία ή Βοττιαίδα, περί τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Εφ' όσον όμως στο τέλος του 6ου αι. οι Μακεδόνες έχουν καταλάβει και τον Ανθεμούντα, θα πρέπει μάλλον να ανεβάσουμε την μετακίνηση αυτή. Ο Zahrnt την τοποθετεί τον 7ο ή 6ο αι. (*ό.π.*, σ. 171). Εάν όμως λάβουμε υπόψη μας και τον Δελφικό χρησμό (Διοδ. Σικ. 7, 16) που προέτρεψε τον γενάρχη των Μακεδόνων βασιλέων Περδίκκα να ιδρύσει άστυ (τις Αιγές) στην Βοττηίδα, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο εκτοπισμός των Βοττιαίων από την κοιτίδα τους θα άρχισε τουλάχιστον στο πρώτο μισό του 7ου αι. π.Χ. Για την χρονολόγηση της αρχής του Περδίκκα Α΄ βλ. Hammond, *Macedonia* II, σ. 4. Ίσως μία συστηματική μελέτη της προπερσικής στρωματογραφίας στην Όλυνθο, όπου σίγουρα ήταν εγκατεστημένοι οι Βοττιαίοι στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. (Ηρόδοτος 8, 127), θα δώσει την σωστή απάντηση στο πρόβλημα αυτό. Την Βοττιαία Β. της Πιερίας η F. Papazoglou, *Les cités Macédoniennes*, 1957, σ. 343, θεωρεί κοιτίδα του Μακεδονικού κράτους και πιστεύει ότι περιλάμβανε στην μεγάλη έκτασή της και την Ημαθία.

42. *Etym. Magnum* «Βοττικίς-Βοττία, η χώρα από των βοτών ότι πολυθρέμματος εστί». Ο Στράβων 7, FRG. II διέσωσε την παράδοση, ότι οι Βοττιαίοι ήλθαν από την Κρήτη με αρχηγό τον Βόττωνα. Μέχρι τώρα κανένα αρχαιολογικό εύρημα δεν στηρίζει αυτήν την παράδοση ενώ αντίθετα η παρουσία του Μυκηναϊκού πολιτισμού είναι ιδιαίτερα αισθητή, όπου έχουν γίνει συστηματικές ανασκαφές. Ο Αριστοτέλης όμως στην «Βοττιαίων πολιτείαν» (Πλουτάρχου, Θησεύς XVII) υπαινίσσεται ότι οι Βοττιαίοι ήσαν απόγονοι των παίδων, που οι Αθηναίοι έστελναν ως δασμό στον Μίνωα. Μετά από περιπλανήσεις κατέληξαν στη Θράκη, όπου εκλήθησαν οι Βοττιαίοι, αλλά δεν λησμόνησαν την καταγωγή τους: Οι κόρες των Βοττιαίων τελούσαν κάποια θυσία τραγουδώντας «Ἴωμεν εἰς Ἀθήνας». Το γεγονός εξάλλου ότι τα Καλίνδοια, η σημαντικώτερη πόλη των βορείων Βοττιαίων, περιλαμβάνονταν τον 4ο αι. στους καταλόγους των θεαροδόκων (βλ. σημ. 35) σημαίνει ότι ήταν γενικά αποδεκτή η ελληνικότητά της.

τοπωνυμίων που ήταν σε χρήση τουλάχιστον τον 5ο αι. π.Χ. (Καλίνδοια, Τριποαί, Καμακαί, Θαμίσκια, Σπάρτωλος, Αιόλειον, Πλεύμη, Αιγαί, Ἄλωρος κ.α.) τόσο στην Βοττιαία, όσο και στην Βοττική. Σε ισχυρά άλλωστε επιχειρήματα ο Καθηγητής Ιω. Καλλέρης στήριξε την θεωρία εγκαταστάσεως ελληνικών φύλων στην Δυτική Μακεδονία, μεταξύ αυτών και των Βοττιαίων, από την εποχή των πρώτων ελληνικών μεταναστεύσεων[43].

5.9 Οι γραπτές πηγές που εξετάσαμε παραπάνω αφήνουν να εννοηθεί ότι τον 5ο αι. και το πρώτο μισό του 4ου οι πόλεις της Βοττικής ήταν ανεξάρτητες, έχοντας καθεμία βουλή και άρχοντες[44]. Την εποχή μάλιστα του Φιλίππου Β΄ στη σχολή του Αριστοτέλους έγινε συγγραφή της μελέτης «Βοττιαίων πολιτεία»[45]. Στην δεκαετία του 360-350 μεμονωμένες πόλεις των Βοττιαίων έγιναν μέλη της Χαλκιδικής Συμμαχίας. Το 349 π.Χ. ο Φίλιππος κατέλαβε την Βοττική, που περιήλθε στην κατηγορία της δορυκτήτου «βασιλικῆς χώρας»[46] στην διάθεση του εκάστοτε βασιλέα των Μακεδόνων. Ἔτσι ο Φίλιππος Β΄ μοίρασε ένα μέρος της σε εταίρους του[47] και λίγα χρόνια αργότερα ο Αλέξανδρος παρεχώρησε την κτηματική περιοχή των Καλινδοίων και των άλλων μικρότερων πόλεων σε Μακεδόνες, όπως μας πληροφορεί η επιγραφή του Καλαμωτού.

6. Τοπογραφικές πληροφορίες και ταύτιση θέσεως «Τούμπες» με τα Καλίνδοια

6.1 Η αρχαιολογική τοπογραφία της πεδιάδας του Καλαμωτού μετά την εύρεση της επιγραφής αποκτά, όπως είναι φυσικό, ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Θα εξετάσουμε πρώτα την ετυμολογία των γεωγραφικών ονομάτων που αναφέρονται, επειδή μπορεί να βοηθήσει στο πρόβλημα ταυτίσεως με γνωστούς αρχαιολογικούς χώρους.

6.2 Το όνομα *Καλίνδοια* ή *Ἀλίνδοια*[48] παραδόθηκε μόνο σε καταλόγους και εξ αιτίας του καταληκτικού -α θεωρήθηκε σαν θηλυκού γένους. Η

43. J. Kalléris, *Les Anciens Macédoniens* I, 1954, σ. 300-301. Την άποψη αυτή για την εγκατάσταση των Βοττιαίων στην πεδιάδα της δυτικής Μακεδονίας από την εποχή του Χαλκού υποστηρίζει και ο Hammond, *Macedonia* I, 153.

44. Ο Zahrnt, *Olynth und die Chalkidier*, σ. 172, εξετάζει την πιθανότητα να ήταν ενωμένοι σε Κοινό οι Βοττιαίοι τον 5ο αι. π.Χ., ενώ συγχρόνως κάθε πόλη διατηρούσε την αυτονομία της.

45. Πλουτάρχου, Θησεύς, XVI.

46. Για την «βασιλική χώρα» βλ. Hammond, *Macedonia* II, σ. 156-57. H. Berve, *Das Alexanderreich aus prosopographischer Grundlage*, 1926, I, σ. 307 (στο εξής Berve). Πλουτ. Αλέξανδρος XV,3, Justinus XI 5.5.

47. *SIG*³ 1,332· *IG* I², 71, 22.

48. Hv. Gaertringen, *R.E.* Suppl. VI, Καλίνδοια. Pape - Benseler, *Καλίνδοια*. Ο Krahe πιστεύει ότι ο τύπος Αλίνδοια είναι παλιότερος από τον Καλίνδοια και οφείλεται στον παραλληλισμό των δύο συνωνύμων αλινδέω-καλινδέω (ZONF XI, 1935, 7, 28).

επιγραφή όμως του Καλαμωτού, με τις δύο αιτιατικές που επιβάλλει η σύνταξη των στίχων 6 και 7, μας υποχρεώνει να την κατατάξουμε στα ουδέτερα. Τα Καλίνδοια έχουν την ίδια ρίζα με το αποθετικό ρήμα καλινδέομαι (ή αλινδέομαι)[49], που σημαίνει κυλίομαι. Στην κυριολεξία απέδιδε το κύλισμα των αλόγων στο χώμα μετά την γύμναση. Καλινδήθρα ή αλινδήθρα ονομαζόταν ο χώρος όπου εκυλίοντο οι ίπποι ή οι παλαιστές κατά την αλίνδηση. Το όνομα Καλίνδοια, με την χαρακτηριστική μακεδονική κατάληξη -οια, θα ταίριαζε σε τόπο με λειβάδια για εκτροφή και εκγύμναση ίππων. Είναι εξ άλλου γνωστό ότι η Βοττική έδωκε μία ίλη ιππικού στον Αλέξανδρο.

6.3 Το όνομα *Καμακαί* παράγεται από την λέξη κάμαξ, που σημαίνει μακρύ ξύλο, κοντάρι, καλάμι. Καμάκινο δόρυ ήταν το φτιαγμένο από καλάμι και καμακίας σίτος το στάρι με ψηλό σαν καλάμι στέλεχος. Καμακαί, λοιπόν, θα σήμαινε περιοχή με πολλά καλάμια, ονομασία δηλαδή ακριβώς συνώνυμη με το σύγχρονο Καλαμωτό. Αρχαίο και σύγχρονο τοπωνύμιο έχουν αφορμή τις απέραντες εκτάσεις με καλάμια που υπήρχαν στην Βάλτα, το βαθύτερο ελώδες τμήμα της πεδιάδας του Καλαμωτού, που αποστραγγίσθηκε πρόσφατα.

6.4 Το όνομα *Τριποαί* ή *Τριποιαί* είναι σύνθετο από το αριθμητικό τρία και την λέξη πόα ή ποία (δωρικός τύπος), που σημαίνει χλόη για την διατροφή των ζώων και κατ' επέκταση τόπο χλοερό, λιβάδι. Θα πρέπει λοιπόν ν' αναζητήσουμε ένα χώρο με τρεις χωριστούς χλοερούς τόπους.

6.5 Το όνομα *Θαμίσκια* περιέχει στο θέμα του την ρίζα θαμ-, που απαντά στο θαμά (συχνά) και στο όνομα θάμνος. Το επίθετο θαμέες (οι) και θαμειαί (αι), σημαίνει πυκνός. Θαμίσκια ίσως σημαίνει τόπο με πυκνούς θάμνους, δασωμένο.

6.6 Στην πεδιάδα του Ζαγκλιβερίου-Καλαμωτού και στις βόρειες και νότιες λοφώδεις παρυφές της έχουν επισημανθεί αρκετές τοποθεσίες αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Η σημαντικώτερη είναι οι Τούμπες ή Καστέλλια Καλαμωτού[50], στην μέση περίπου της πεδιάδας μεταξύ Καλαμω-

49. Liddell - Scott, λ. καλινδέομαι και παράγωγα. Για την χρήση των ονομάτων αλινδήθρα, αλίνδηση στην αθλητική ορολογία βλ. M. B. Poliakoff, *Studies in the Terminology of the Greek Combat Sports*, Un. of Michigan Ph. D. Diss. 1981, σ. 20-27. O D. Detschew, *Die Thrakischen Sprachreste*, Wien 1957, σ. 223 περιλαμβάνει το όνομα Καλίνδοια μεταξύ των θρακικών λέξεων, χωρίς να την ετυμολογεί, προφανώς για μόνο τον λόγο ότι αναφέρεται από τον Πτολεμαίο 3, 12, 33 μεταξύ των πόλεων της Μυγδονίας (βλ. πιο πάνω, σημ. 37).

50. Φ. Παπαδοπούλου, *ΑΔ*, 1961/2. Χρονικά, σ. 206-207 πίν. 232: Έκθεση ανασκαφής τριών τάφων ρωμ. χρόνων και περισυλλογής αρχαιοτήτων ρωμαϊκών και ελληνιστικών χρόνων, 5 χιλμ. νοτίως του χωριού. Πρόκειται για την θέση «Τούμπες», αλλά δεν αναφέρεται ρητά στην εν λόγω έκθεση. Μία από τις επιγραφές που βρέθηκαν τότε δημοσιεύθηκε στην *AE* 1983, σ. 75 - 84 από τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Κ. Σισμανίδη, «Τιμητικό ψήφισμα από το Καλαμωτό Λαγκαδά».

τού και Δουμπιών. Πρόκειται για δύο δίδυμες τούμπες που ενώνονται με κοίλο αυχένα. Σε έκταση μήκους 800 μ. δυτικά τους βρέθηκαν κατά καιρούς λαξευμένα αρχιτεκτονικά μέλη και επιτύμβια ανάγλυφα ελληνιστικών χρόνων, τμήμα μαρμάρινης θύρας μακεδονικού τάφου, πέντε επιγραφές του 1ου αι. μ.Χ., αγάλματα ρωμαϊκών χρόνων, νομίσματα από τον 5ο αι. π.Χ. και η επιγραφή που εξετάζουμε. Δοκιμαστική ανασκαφική τομή τον Οκτώβριο 1983 έδειξε ότι υπάρχει βαθύτερα στρώμα κατοικήσεως κλασσικών χρόνων. Το πλήθος και η έκταση όπου είναι διεσπαρμένα τα επιφανειακά ευρήματα καθιστούν τις Τούμπες Καλαμωτού τον σπουδαιότερο αρχαιολογικό χώρο όλης της πεδιάδας. Από την εξέταση των αρχαίων πηγών διαπιστώσαμε ότι τα Καλίνδοια ήταν σημαντικώτερη πόλη από τις άλλες δύο, προηγείτο στην απαρίθμηση πόλεων της Βοττικής και χωρίς αμφιβολία εξαίρεται στην επιγραφή που εξετάζουμε. Η αγροτική περιοχή γύρω από τις «Τούμπες» είναι τόπος πεδινός με πλούσια υγρά λιβάδια και απαλούς λόφους που προσφέρονται για την εκτροφή ίππων, γεγονός που υπαινίσσεται και το όνομα Καλίνδοια. Η ταύτιση επομένως της αρχαίας πόλεως στην θέση Τούμπες, όπου βρέθηκε η «επιγραφή των Καλινδοίων», με τα Καλίνδοια δεν είναι αβάσιμη.

6.7 Σημαντικό μάλιστα αποδεικτικό στοιχείο της προτεινομένης ταυτίσεως είναι και ένα τμήμα αναθηματικού αναγλύφου του 2ου αι. π.Χ.[51], που βρέθηκε στις Τούμπες και εικονίζει τον Απόλλωνα με την Ἄρτεμη και αριστερά τους ναόσχημο οικοδόμημα. Ὅπως είδαμε, ο κατάλογος των ιερέων της επιγραφής μας είχε ανατεθεί στον Απόλλωνα, την κύρια θεότητα των Καλινδοίων. Θα μπορούσε βέβαια κανείς να αντιτάξει την υπόθεση ότι ο τόπος ευρέσεως της επιγραφής είναι π.χ. η πόλη Τριποαί, όπου ίσως και εκεί να λατρευόταν ο Απόλλων, όμως συνήθως οι αναθηματικοί κατάλογοι δηλώνουν σαν χρονική αφετηρία σημαντικό γεγονός της τοπικής ιστορίας της πόλεως, και όχι μιας γειτονικής· αυτό ίσως είναι και ένας άλλος λόγος για τον οποίο προτάσσεται η πόλη Καλίνδοια μέσα στο κείμενο της επιγραφής. Επομένως, εφ' όσον η αρχαία πόλη στην θέση Τούμπες είναι η σημαντικώτερη σε όλη την πεδιάδα, έχει στρώμα κατοικήσεως στους κλασσικούς χρόνους, αποδεδειγμένη λατρεία του Απόλλωνος, προσφέρεται για εκτροφή ίππων και σ' αυτήν βρέθηκε η επιγραφή των Καλινδοίων, μπορεί με μεγάλη πιθανότητα να ταυτισθεί με την πόλη Καλίνδοια.

6.8 Ο Χαράλαμπος Μακαρόνας[52], ξεκινώντας από την εύρεση, το 1961,

51. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. ευρ. 106. Μιχ. Σακελλαρίου, *Μακεδονία* (εκδ. Εκδοτικής Αθηνών) 1982, σ. 60, όπου αποδίδεται η δωρική επίκλησις της Αρτέμιδος «Αγε[μ]όνας», στην δυσδιάκριτη επιγραφή του επιστυλίου, σε επιβίωση ντόπιου διαλεκτικού στοιχείου. Πρβλ. και την δωρική ρίζα *-πόα-* στο Τριποάτις-Τριποαί.

52. Χ.Ι. Μακαρόνας, Απολλωνία η Μυγδονική, Συμπόσιον *Αρχαία Μακεδονία* ΙΙ, 1973 (Θεσσαλονίκη 1977) σ. 189-194.

των επιγραφών ρωμαϊκών χρόνων στις Τούμπες Καλαμωτού, υποστήριξε ότι εκεί θα πρέπει να τοποθετηθεί η Μυγδονική Απολλωνία, αν και δεν παράβλεπε την δυσκολία από την μεγάλη απόσταση — 14 χιλμ. περίπου— από την εικαζομένη θέση της Εγνατίας αμέσως νότια από την Βόλβη. Από το Itinerarium Hierosolymitanum προκύπτει ότι η Απολλωνία βρισκόταν πολύ κοντά στην Εγνατία έχοντας πάνω στον δρόμο μία Mansio, ενώ άλλα Itineraria δεν κάνουν αυτή την διάκριση και αναφέρουν την Απολλωνία σαν ένα από τους σταθμούς πάνω στην Εγνατία.

6.9 Τα τοπογραφικά στοιχεία που παραδίδονται για την Απολλωνία[53], ότι δηλαδή την περιέρρεαν δύο ρηχά ποτάμια, ο Αμμίτης και ο Ολυνθιακός, όπου ανέβαιναν ορισμένη εποχή του έτους τα ψάρια της Βόλβης, ότι δίπλα στον Ολυνθιακό υπήρχε το μνημείο του Ολύνθου, υλοποιούνται στον χώρο, που πρώτος ο Leake[54] ταύτισε με την Μυγδονική Απολλωνία. Βρίσκεται ανατολικά του χωριού Πολλίνα, που διατηρούσε παρεφθαρμένο το αρχαίο όνομα και σήμερα λέγεται Νέα Απολλωνία. Πρόκειται για ένα τεράστιο τραπεζόσχημο ύψωμα σχεδόν ίσου μεγέθους με την Όλυνθο. Βρέχεται από δύο ρηχά ποτάμια — στις Τούμπες Καλαμωτού υπάρχει μόνο ένα, το Μεγάλο Ρεύμα, το ίδιο που περνά από την δυτική πλευρά της τράπεζας της Απολλωνίας — και προς Βορρά, μεταξύ της τράπεζας και της σύγχρονης οδού υπάρχει ο ταφικός τύμβος της Παζαρούδας. Στην επιφάνεια της τράπεζας αφθονούν οι καλοπελεκημένες πέτρες και τα όστρακα. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ένα επιστύλιο με αναθηματική επιγραφή στον Διόνυσο[55], επειδή από τις φιλολογικές πηγές φαίνεται ότι υπήρχε λατρεία του Διονύσου στην Απολλωνία. Η βόρεια άκρη της τράπεζας απέχει από τον δρόμο Θεσσαλονίκης - Καβάλας, που κατά πάσα πιθανότητα ακολουθεί την πορεία της Εγνατίας, 2 μόνο χιλμ., απόσταση ικανή να δικαιολογήσει την ύπαρξη ενός σταθμού της Απολλωνίας στην Εγνατία.

6.10 Μετά από όσα εκθέσαμε, νομίζουμε ότι δεν μπορεί να στηριχθεί η τοποθέτηση της Απολλωνίας στις Τούμπες Καλαμωτού, ακόμη και αν αγνοήσουμε την εύρεση της επιγραφής των Καλινδοίων. Άλλωστε η τράπεζα της Νέας Απολλωνίας με το διπλάσιο σε έκταση μέγεθός της από τις Τούμπες Καλαμωτού, ανταποκρίνεται καλύτερα στις πληροφορίες των αρχαίων πηγών για την δύναμη και τον ιστορικό ρόλο της Απολλωνίας.

6.11 Η πόλη Τριποαί είχε ένα περιγραφικό όνομα. Ανάλογο σύγχρονο στην πεδιάδα του Καλαμωτού είναι οι Τρεις Λόφοι στα Σανά, περίπου 2 χιλμ.

53. Αθήναιος 8, 334.

54. *Travels in Northern Greece* III, 457.

55. Βρέθηκε τυχαία, το 1979 κατά την καλλιέργεια αγρού στη θέση Μπουντρούμια. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. ευρ. 7638.

ΝΑ από τις Τούμπες. Οι μαλακές πλαγιές τους προσφέρονται για χλοερα λιβάδια, που απλώνονται ως τις κορυφές των λόφων. Στην άκρη του ανατολικού εντοπίσθηκε οικισμός με επιφανειακά όστρακα ελληνιστικών χρόνων. Η ταύτιση, αν και δελεαστική, παραμένει υποθετική.

6.12 Το όνομα των Καμακών δηλώνει χώρο με καλαμιές που πρέπει να αναζητηθεί στις παρυφές της ελώδους πεδιάδας. Στην νότια πλευρά της Βάλτας μεταξύ του χωριού Αδάμ και των Τουμπών (Καλινδοίων) υπάρχουν αρκετές επιφανειακές ενδείξεις, χωρίς να έχει ακόμη εντοπισθεί οικισμός.

6.13 Ανώνυμο ακόμη αρχαίο πόλισμα με οχυρωμένο ίσως λόφο, υπάρχει στην θέση Αδαμιώτισσα, που υψώνεται αμέσως νότια από το χωριό Αδάμ, 6 χιλμ. περίπου δυτικά από την θέση των Καλινδοίων. Τα επιφανειακά όστρακα και νομίσματα είναι ρωμαϊκών και ελληνιστικών χρόνων[56]. Η πλούσια θαμνώδης και δενδρώδης βλάστηση μας φέρνει στο νου την Θαμίσκια. Σε απόσταση 500 μ. βόρεια από την Αδαμιώτισσα υψώνεται απότομα στην πεδιάδα η τούμπα «του Μελισσά»· λίγα όστρακα κλασσικών χρόνων έχουν περισυλλεγεί στην επιφάνειά της. Τελικά, βέβαια, μόνο συστηματικές ανασκαφές στις τοποθεσίες που αναφέραμε, αλλά και σε άλλες που απέχουν κάπως περισσότερο από τα Καλίνδοια, θα μας βγάλουν από τον γοητευτικό χώρο των εικασιών και θα προωθήσουν την τοπογραφία της βόρειας Βοττικής.

7. Προσωπογραφία (στίχοι 10-39)

7.1 Δεν είναι λιγώτερο σημαντική η προσφορά της επιγραφής των Καλινδοίων στον τομέα της μακεδονικής προσωπογραφίας. Αναγράφονται ή συμπληρώνονται με βεβαιότητα σαράντα πέντε κύρια ονόματα σε σύνολο 48. Από αυτά δέκα οκτώ απαντούν για πρώτη φορά στον μακεδονικό ορίζοντα και είναι τα εξής: Αντιμένων, Αγαθάνωρ, Αετίων, Γυδίας, Γύλις, Γύρτος, Γάδδυς, Ευρύτιος, Ικκότας, Κάνουν, Κρίθων, Λυκούργος, Μύας, Νικόξενος, Πάσων, Πτολέμμας, Σίβρας, Τρωίλος, Φίλαγρος. Τα ονόματα Γύρτος, Γυδίας, Γάδδυς, Ικκότας, Μύας, Σίβρας κάνουν την πρώτη τους εμφάνιση γενικά στην ελληνική προσωπογραφία. Ιδιαίτερο, όπως είναι φυσικό, ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσπάθεια ταυτίσεως με γνωστά πρόσωπα, εταίρους και μη του Αλεξάνδρου, από την σύγχρονή τους μακεδονική ιστορία, καθώς και η γλωσσολογική πλευρά του θέματος.

7.2 Η ανάλυση που ακολουθεί θίγει τα παραπάνω πεδία έρευνας που προσφέρουν τα ονόματα των ιερέων των Καλινδοίων, και αφήνει την πληρέστερη επεξεργασία τους στους ιστορικούς και γλωσσολόγους.

56. Τον Ιούλιο του 1983 βρέθηκε στον αγρό του Απ. Γεωργανά, στην θέση Αδαμιώτισσα, θησαυρός από 38 αργυρά αθηναϊκά τετράδραχμα «νέας κοπής», των μέσων του 2ου αι. π.Χ.

Στ. 10. Σίβρας Ἡροδώρου. Ιεράτευσε το 334/33 π.Χ. Το όνομα Σίβρας απαντά για πρώτη φορά στην μακεδονική και γενικά ελληνική προσωπογραφία. Θυμίζει το Σίρρας[57], το όνομα του Βασιλέως της Ελίμειας και παππού του Φιλίππου Β΄ από την μητέρα του Ευρυδίκη. Από την Ελίμεια είναι γνωστά και άλλα δισύλλαβα ονόματα σε -ας, όπως Δέρδας, και ίσως ο Σίβρας να καταγόταν από την ορεινή Ἄνω Μακεδονία. Το πατρωνυμικό του *Ἡρόδωρος*[58] συνηθιζόταν στην Ὄλυνθο τον 4ο αι. π.Χ., ενώ σημαντική προσωπικότητα της αυλής του Δημητρίου Πολιορκητού ήταν πιθανώτατα ο Ηρόδωρος, στον οποίο οι Αθηναίοι απένειμαν πολλές τιμές το 294 π.Χ. Θα μπορούσε να ήταν γυιός του Σίβρα.

Στ. 11. Τρωίλος Ἀντιγόνου. Ιεράτευσε το 333/2 π.Χ. Το ομηρικό Τρωίλος απαντά για πρώτη φορά, ενώ το πατρωνυμικό Αντίγονος[59] φέρουν δύο πολύ γνωστοί Μακεδόνες τον 4ο αι. π.Χ.: ο Μονόφθαλμος, ο μετέπειτα βασιλεύς, και ένας αξιωματικός του Πτολεμαίου Σωτήρος που αναφέρει ο Διόδωρος (XX 98, I) σε γεγονότα του έτους 304 π.Χ., αγνώστου πατρωνυμικού. Από τον 3ο αι. κ.ε. αναφέρονται άλλοι 11 συνώνυμοι Μακεδόνες.

Στ. 12. Καλλίας Ἀπολλωνίου. Ιεράτευσε το 332/331 π.Χ. Το Καλλίας είναι παλιό δωρικό όνομα, που φαίνεται να σχετίζεται ιδιαίτερα με το Ἄργος[60]. Στην Μακεδονία συνηθίζονταν περισσότερο οι τύποι Κάλλις, Κάλλας ή Κάλας[61]. Κάλας ο Αρπάλου ήταν στρατηγός του Αλεξάνδρου από την Ελίμεια. Απολλώνιος Κάλλιδος Μακεδών αναφέρεται στην Αίγυπτο το 78 π.Χ., πιθανώτατα απόγονος του Καλλία των Καλινδοίων. Ο Απολλώνιος Χαρίνου εξ άλλου είχε τοποθετηθεί το 332/1 π.Χ. διοικητής της Λιβύης από τον Αλέξανδρο[62], αλλά μάλλον αποκλείεται την ίδια εποχή ένας γυιός του να είχε μείνει στην Μακεδονία και να μην ακολούθησε στην εκστρατεία.

Στ. 13. Ἰκκότας Γύρτου. Ιερεύς το 331/330 π.Χ. Το Ικκότας πρέπει να είναι βορειοδυτική-μακεδονική έκδοση του Ἴκκος[63], κύριου ονόματος που

57. Ion Russu, Macedonica, *Ephemeris Dacoromana* VIII 1938, σ. 212 (στο εξής Russu), Pape - Benseler, *Wörterbuch der Griechischen Eigennamen*, 1911, λ. Σίρρας. Νέα επιγραφή από τις ανασκαφές του καθηγητή Μαν. Ανδρόνικου στην Βεργίνα, Ἔργον 1982, σ. 19, πιν. 26. Για την ετυμολογία του ονόματος βλ. Jean Kalléris, *Les Anciens Macédoniens*, I, 1954, σ. 296, σημ. 2.

58. Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. ευρ. 6797, πιθανόν από την Ὄλυνθο. Ο Ηρόδωρος Ηροδώρου είναι ένας από τους μάρτυρες. *IG* XIV, 1149: M. Gude, *A History of Olynthus with a Prosopographia and Testimonia*, Baltimore 1933, σ. 44, αρ. 61: Ολύνθιος γλύπτης του 4ου αι. π.Χ. πατέρας του Σθέννιος. Για τον Ηρόδωρο των αρχών του 3ου αι. π.Χ. βλ. *SEG* XXIX, 1979, 95. *IG* II², 646.

59. Berve, σ. 42, αρ. 87, Russu, σ. 67.

60. Μ. Μιτσού, *Αργολική Προσωπογραφία*, 1952, σ. 99-100.

61. Russu, σ. 85-86. Berve, σ. 188, αρ. 397.

62. Berve, σ. 56, αρ. 104.

63. Pape. Benseler, λ. Ἴκκος. *Et. Mag.* 474, 12. Curtius, *Griech. Etym.* 2, 49. 258.

απαντά τρεις φορές στον Τάραντα και μία στην Επίδαυρο. Ικκίδαι αναφέρονται στην Λάρισσα. Ετυμολογικά είναι αβέβαιο εάν —όπως υποστηρίχθηκε— έχει την ίδια ρίζα με το ίππος, από το EQUUS. Σε ένα πρόσφατο εύρημα, επιτύμβιο ανάγλυφο ελληνιστικών χρόνων από την Πιερία, απαντά με την πιο οικεία μορφή του Ιππότας[64], που την βρίσκουμε και σε δύο ακόμη επιγραφές του 3ου αι. π.Χ. Το πατρωνυμικό Γύρτος έχει την ίδια ρίζα γυρ— (γυρός: στρογγυλός-καμπύλος-γυρτός=κυρτός) με τα κύρια ονόματα από την Θεσσαλία Γυρτών ή Γυρτώνη (πόλη της Θεσσαλίας), Γυρτών -ώνος (αδελφός Φλεγύου) και το σπαρτιατικό Γυρτιάς[65]. Και τα δύο ονόματα εμφανίζονται για πρώτη φορά στην μακεδονική προσωπογραφία. Από τις προσεγγίσεις που κάναμε με τα ονόματα Ιππότας και Γυρτώνη - Γυρτών θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο Ικκότας Γύρτου καταγόταν είτε από την Θεσσαλία ή από την Κάτω Μακεδονία, την Πιερία, που δεχόταν επιδράσεις από την Θεσσαλία. Είναι γνωστό ότι οι εταίροι τόσο του Φιλίππου όσο και του Αλεξάνδρου είχαν ποικίλους τόπους καταγωγής[66].

Στ. 14. Ἡγήσιππος Νικοξένου. Ιερεύς το 330/29 π.Χ. Το ίδιο όνομα έφερε ανώτερος αξιωματούχος του Αλεξάνδρου, γυιός του Ονύμωνος[67]. Το Νικόξενος δεν μαρτυρείται πουθενά.

Στ. 15. Λυκούργος Νικάνορος. Ιεράτευσε στο 329/28 π.Χ. Το Νικάνωρ είναι πολύ διαδεδομένο όνομα στην Μακεδονία. Είναι γνωστοί τουλάχιστον 14 Μακεδόνες σύγχρονοι του Αλεξάνδρου με το όνομα αυτό[68], κανενός όμως, όσων παραδίδεται, το πατρωνυμικό δεν είναι Λυκούργος, ώστε να γίνει κάποιος συσχετισμός.

Στ. 16. Ἀγαθάνωρ Ἀγάθωνος. Ιεράτευσε το 328/27 π.Χ. Είναι ο αναθέτης του καταλόγου των ιερέων του Ασκληπιού (βλ. στ. 1). Το Αγαθάνωρ δεν αναφέρεται στις φιλολογικές πηγές, ενώ το όνομα Αγάθων[69] έφεραν δύο εξέχοντες εταίροι του Αλεξάνδρου και ένας αδελφός του Παρμενίωνος, που ίσως ταυτίζεται με τον Αγάθωνα, πατέρα του από το 323 π.Χ. σατράπη της Καρίας Ασάνδρου. Ο αδελφός του Παρμενίωνος θα ταίριαζε, ως προς την ηλικία, να ήταν πατέρας του Αγαθάνορος. Το γεγονός

64. Στήλη από τον Κολινδρό Πιερίας: Μουσείο Θεσσαλονίκης αρ. ευρ. 8166. *ΑΔ* 37, 1982. Χρονικά, υπό δημοσίευση. Ωνή από την Αμφίπολη στο Μουσείο της Καβάλας: Δημ. Λαζαρίδης, *Γέρας Κεραμοπούλου,* 1953, 159-169. *SEG* XIII, 1956, αρ. 406. Προξενικά ψηφίσματα Επιδαύρου: Ευ. Μαστροκώστας, *AE* 1933, Χρονικά σ. 10-20, *SEG* XI, 1950, αρ. 414/39: Ιππότας Αριστόλα Λακεδαιμόνιος.

65. Pape - Benseler, λ. Γυρτών κλπ.

66. Θεόπομπος εις Αθηναίου IV, 167β.

67. Berve, σ. 166, αρ. 345.

68, Russu, σ. 100-101. Berve, σ. 274-77, αρ. 553-561.

69. Berve, σ. 6, αρ. 8-9 και σ. 87 αρ. 164. Russu, σ. 59.

άλλωστε ότι ο Αγαθάνωρ αφιέρωσε τον κατάλογο, σημαίνει ότι ανήκε σε επιφανή μακεδονική οικογένεια.

Στ. 17-19. Τρεις αδελφοί, οι Μενέλαος, Ἀντίγονος, Ἀντιμένων, γυιοί του Μενάνδρου, ιεράτευσαν διαδοχικά στα έτη 327/6 - 324/3 π.Χ. Αν λάβουμε υπόψη μας πόσο επίζηλο κοινωνικά αξίωμα θεωρούσαν την ιερατεία στην αρχαιότητα, η οικογένεια του Μενάνδρου που κράτησε τρεις χρονιές συνέχεια το αξίωμα και ίσως μια τέταρτη ακόμη δέκα χρόνια αργότερα (στ. 29) θα πρέπει να ήταν η σημαντικώτερη στα Καλίνδοια. Το όνομα Αντιμένων δεν μαρτυρείται μεταξύ των συγχρόνων του Αλεξάνδρου Μακεδόνων και γενικά είναι σπάνιος τύπος, ενώ ευρύτερα χρησιμοποιείται ο τύπος Αντιμένης. Οι Μενέλαος[70] και Αντίγονος δεν ταυτίζονται με γνωστούς εταίρους. Ο πατέρας τους όμως Μένανδρος θα μπορούσε να είναι ο με σημαντική δράση εταίρος του Αλεξάνδρου και κατόπιν σατράπης της Λυδίας, που πρέπει να είχε γεννηθεί πριν από το 365 π.Χ. κατά τον Berve[71]. Επομένως την εποχή της ιερατείας τους οι γυιοί θα πλησίαζαν την ηλικία των 20 ετών.

Στ. 20-21. Κράτιππος και Γύλις Εὐρυτίου. Ἄλλοι δύο αδελφοί ιεράτευσαν διαδοχικά τα έτη 323/2 - 322/1 π.Χ. Κανείς από τους τρεις δεν περιλαμβάνεται στους γνωστούς Μακεδόνες. Το όνομα Κράτιππος μαρτυρείται στην Ὀλυνθο[72]. Το Γύλις[73] είναι σπάνιο όνομα «δωρικής» μάλλον καταγωγής. Υπήρχε επίθετο του Ηρακλέους «Γύλιος». Αναφέρονται τρεις σπαρτιάτες με το όνομα Γύλις: ένας Ολυμπιονίκης τον 7ο αι., ένας πολέμαρχος το 394 π.Χ. και ένας τρίτος το 550 π.Χ. Ο άρχων στους Δελφούς Γυλίδας, ο Λαρισαίος Γυλιάδας και ο Ρόδιος Γύλης είναι παραλλαγές τού ίδιου ονόματος.

Στ. 22. Κάνουν Ἀσσα[..]μίκου. Ιεράτευσε το 321/20 π.Χ. Ο χαράκτης του στ. 23 (διακρίνεται ίδια γραφή και στους δύο στίχους) τον έγραψε αφού χάραξε τον στ. 23, στον κενό χώρο ανάμεσα στον 21 και 23. Το όνομα Κάνουν εμφανίζεται για πρώτη φορά. Τα πλησιέστερα σ' αυτό είναι το

70. Ο Μενέλαος (Berve, σ. 256, αρ. 505) θα μπορούσε ίσως να ταυτιστεί με κάποιον συγκυνηγό του Αλεξάνδρου, του οποίου δεν γνωρίζουμε το πατρώνυμο. Θα αποκλειόταν όμως έτσι η ταύτιση του Μενάνδρου που προτείνουμε πιο κάτω.

71. Berve, *ό.π.*, σ. 255, αρ. 501. Αγνώστου πατρωνυμικού.

72. Gude, *ό.π.* , σ. 46, αρ. 78. Ἴσως επώνυμος άρχων σε νομίσματα του 375/350 π.Χ. και πατέρας ενός Ολυνθίου, που αναφέρεται σε επιγραφή του 338/7 π.Χ.

73. Pape - Benseler και *Thesaurus Graecae Linguae*, Dittenberger[3], 275, σημ. 4. P. Fraser, *Rhodian Funerary Monuments* 1977, 142, αρ. 281. Kallέris II 437 σημ. 1. Για τους τρεις Σπαρτιάτες με το όνομα Γύλις βλ. P. Poralla, *Prosopographie der Lakedaimoner* 1966, σ. 39.

Κανών ή Κάνων[74] και στους ρωμαϊκούς χρόνους το Κανούς[75]. Ίσως να πρόκειται για όνομα Θεσσαλού κατά τον Καννούν - Κραννούνιοι, Φείδουν (Φείδων), Αστίουν (Αστίων). Το πατρωνυμικό παρουσιάζει δυσκολίες στην συμπλήρωση, εξ αιτίας της φθοράς της επιφανείας και της πρόχειρης γραφής.

Στ. 23. Κερτίμμας Κρίθωνος. Ιεράτευσε το 320/19 π.Χ. Το Κερτίμμας είναι γνωστό Μακεδονικό όνομα. Κερδίμμας ήταν το όνομα του πατέρα του σατράπη Μένωνος[76]. Κερτίμμας αναφέρεται στον στ. 7 τιμητικού ψηφίσματος από τις Τούμπες Καλαμωτού, τα αρχαία Καλίνδοια, που χρονολογείται ακριβώς στο έτος 1 μ.Χ.[77]. Το Κρίθων είναι γνωστό από την μυθολογία, σπάνιο όμως ως όνομα θνητού. Παραδίδεται δύο φορές σαν όνομα ενός Αθηναίου καί ενός Αιγινήτου[78].

Στ. 24. Φιλώτας Λεων[ίδου]. Ιεράτευσε το 319/18 π.Χ. Ο Λεωνίδας[79], αγνώστου καταγωγής εξέχων Μακεδών, αρχηγός των «ατάκτων» και φίλος του Παρμενίωνος, επομένως από την παλιά φρουρά των εταίρων, θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον πατέρα του Φιλώτα. Είναι πολύ πιθανόν ο Λεωνίδας Φιλώτου Μακεδών[80], που το έτος 294/3 π.Χ. (κατ' άλλους το 255/4 π.Χ.) τιμήθηκε στην Αλεξάνδρεια και ο οποίος πιθανόν ταυτίζεται με τον ναύαρχο του Πτολεμαίου Σωτήρος που έδρασε στην Κιλικία το 310 π.Χ., να είναι γυιός του ιερέως των Καλινδοίων Φιλώτα. Έτσι, με αρκετή πιθανότητα σκιαγραφείται η δραστηριότητα πατέρα - γιού και εγγονού μιας στρατιωτικής οικογένειας της εποχής του Αλεξάνδρου. Ένας τρίτος Λεωνίδας αναφέρεται το 320 π.Χ. ως στρατηγός του Αντιγόνου.

Στ. 25. Πτολέμμας. Ιεράτευσε το 318/317 π.Χ. Το πατρωνυμικό αδιάγνωστο. Το Πτολέμμας, συντετμημένο υποκοριστικό του Πτολεμαίος, εμφανίζεται για πρώτη φορά στην μακεδονική προσωπογραφία και εντάσσε-

74. Κάνων: Pape - Benseler. Inscr. 3, 3867 Κανούς: *SEG* XXI, 1965, 894 (2ος αι. π.Χ. Αττική). Κραννούνιοι: Ευθ. Μαστροκώστας, *REA* 66, 1964, 312-15. *SEG* 23, 1968, 437. Άλλα κύρια θεσσαλικά ονόματα σε -ουν (Φείδουν, Αστίουν, Ιάσουν) βλ. σε κατάλογο ονομάτων του 3ου αι. π.Χ. από τις Φερές, Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 19, 1964, 265-7, *SEG* 25, 1971, 664.

75. *IG.* XII 1, 685. L. Robert, *Noms indigènes dans l' Asie Mineure Gréco - Romaine,* 1963, σ. 289.

76. Ol. Masson, *R.Phil.* 50, 1976, σ. 30-31. L. Robert, *R. Phil.* 48, 1974, σ. 224-25. Για τον Κερδίμμα, πατέρα του Μένωνος βλ. Αρριανού Ανάβαση II 13, 7. Berve, σ. 259, αρ. 514. Ο Otto Hoffmann, *Die Makedonen.* 1906, σ. 197, ετυμολογεί το όνομα ως συντομογραφία-υποκοριστικό του Κερδι-μένης ή Κερδι-μέλης, Κερδι-μήδης.

77. Πιο πάνω σημ. 50.

78. Για τον Αθηναίο, βλ. Pape-Benseler. Για τον Αιγινήτη του τέλους του 5ου αι. π.Χ.: *SEC* XII, 1955, 84.

79. Berve, σ. 236, αρ. 470. Hoffmann, *Die Makedonen,* σ. 209.

80. *SEG* 2, αρ. 864.

ται στην ομάδα των εις - μμας ανθρωπωνυμίων της ΒΔ Ελλάδος[81], που απαντούν στην Ήπειρο, Θεσσαλία, Μακεδονία και Ακαρνανία.

Στ. 26. Μύας Φιλίσ[κου]. Ιεράτευσε το 317/16 π.Χ. Το όνομα Μύας απαντά για πρώτη φορά στην μακεδονική προσωπογραφία. Πρόκειται για την δωρική έκδοση του ονόματος Μυς ή Μύης. Παραλλαγές του συναντώνται στην Καρία και στην Κέρκυρα[82] από τον 6ο αι. π.Χ. Το Φιλίσκος απαντά ως όνομα Μακεδόνων τον 3ο αι. π.Χ.[83]. Ο Φιλίσκος ο Αιγινήτης[84], πατέρας του Ονησικρίτου, υπήρξε και δάσκαλος του Αλεξάνδρου.

Στ. 27. Αμερίας Κυδ[ία]. Ιεράτευσε το 316/15 π.Χ. Εκτός από τον γνωστό λεξικογράφο του 3ου αι. π.Χ. Αμερία, δεν είναι γνωστός άλλος Μακεδόνας με το όνομα αυτό. Το Κυδίας δεν είναι συνηθισμένο όνομα στην Μακεδονία, γι' αυτό ο πατέρας του Αμερία δεν αποκλείεται να είναι ο παππούς του επώνυμου ιερέα της Κασσανδρείας, στην γνωστή επιγραφή επιβεβαιώσεως δωρεάς βασιλικής γης της νότιας Βοττικής στον Περδίκκα Κοίνου[85].

Στ. 28. Πάσων Σκύθου[86]. Ιεράτευσε το 315/14 π.Χ. Το όνομα Πάσων εμφανίζεται για πρώτη φορά στην μακεδονική προσωπογραφία. Σκύθης Μακεδών απαντά σε επιγραφή των Δελφών.

Στ. 29. Φίλαγρος Μενα[νδρου]. Ιεράτευσε το 314/13 π.Χ. Το Φίλαγρος, γνωστό ελληνικό όνομα, εμφανίζεται επίσης για πρώτη φορά στην Μακεδονία. Για τον Μένανδρο βλ. στ. 17-19.

Στ. 30 Γυδίας Κρίθων[ος]. Ιεράτευσε το 313/12, επτά χρόνια μετά από τον αδελφό του Κερτίμμα. Το Γυδίας απαντά για πρώτη φορά στην ελληνική

81. O. Masson, Deux noms doriens chez Callimaque, Ἀρίμμας, Ἐχέμμας et quelques noms en -μμας, *R. Phil.* 50, 1976, σ. 24-31. Πτολέμας του Πετοσίριδος, ονηλάτης των αρχῶν του 2ου αι. π.Χ., είναι το πλησιέστερο όνομα από την πτολεμαϊκή προσωπογραφία (Pros. Ptol. V, 13659).

82. Στέφανος Βυζάντιος: Μύης αντί Μυούς, Μύς, Μύων στην Καρία: Robert, *Hell* VIII, 33-34 Μυς στην Κέρκυρα: *IG* IX 1, 704.

83. [...]ος Φιλίσκου Μακεδών εξ Αμφιπόλεως *IG*² IV, 97/29. Κάλας Φιλί[σκου] Μακεδών: Russu, σ. 85.

84. Berve, σ. 389, αρ. 790.

85. Russu, σ. 64 (Αμερίας). Η επιγραφή της Κασσανδρείας χρονολογείται από τον Dittenberger, *Syll*³, 332, σ. 552, στο 306-297 π.Χ. Για το όνομα Κυδίας, που απαντά αρκετές φορές στην νότια Ελλάδα, καθώς και τα παρεμφερή Κύδας, Κύδιος, Κύδις βλ. Pape - Benseler και *SEG* 1976/77, 919, 1965, αρ. 366.

86. Το όνομα Πάσων (Pape - Benseler) μαρτυρείται σε επιγραφή του Ορχομενού, ενώ στα Σχόλια Αριστοτέλους 783, αναφέρεται γλύπτης Πάσων. Για το όνομα Σκύθης βλ. Fd D III 1 n. 108. L. Robert, *Bull Ep.* 1962, σ. 248.

προσωπογραφία. Ἴσως είναι παράλληλος τύπος της Κυδίας ή από λάθος να χαράχθηκε το Γ αντί του Κ..

Στ. 31. Φιλόξενος Ε[.....]. Ιεράτευσε το 312/11 π.Χ. Με το όνομα Φιλόξενος[87] είναι γνωστοί τρεις αξιωματούχοι του Αλεξάνδρου, που έλαβαν μέρος στην εκστρατεία της Ασίας και πήραν εκεί ανώτατες διοικητικές θέσεις. Επομένως είναι λίγο απίθανο να ξαναγύρισαν στα Καλίνδοια. Μαρτυρείται ακόμη ένας Φιλόξενος, ιερομνήμων του Αλεξάνδρου στους Δελφούς το 335 π.Χ. και ένας Ολύνθιος. Εάν το πατρωνυμικό συμπληρωθεί Ε[κτορος] θα μπορούσε να ήταν αυτός ο Ἕκτωρ ένας γυιός του Παρμενίωνα, που υπολογίζεται ότι έζησε το 360-330 π.Χ. Εξ ίσου όμως πιθανή είναι η συμπλήρωση με το όνομα π.χ. του Ε[υδήμου][88], στρατηγού του Αλεξάνδρου και αρχηγού των Θρακών το 326 π.Χ. ή του Ευδάμου, υιού του Κρατεύα από την Εορδαία ή με το βορειοδυτικό Ε[χέμμα].

Στ. 32. Περδίκκας Ἀμμα[δίσκου]. Ιερεύς το 311/10 π.Χ. Από τους 13 γνωστούς Μακεδόνες με το όνομα Περδίκκας[89] κανένας δεν αναφέρεται ως υιός Αμμαδίσκου. Το Αμμαδίσκος[90] ή Αμμαδίκος μαρτυρείται και αλλού σαν όνομα Μακεδόνων, ενώ απαντά μία φορά και το Αμάδας, όνομα εταίρου του Αλεξάνδρου.

Στ. 33. Νικάνωρ Νικω[νος]. Ιερεύς το 310/309 π.Χ. Από τους πολυάριθμους γνωστούς Νικάνορες (βλ. στ. 15), κανείς δεν αναφέρεται σαν γυιός του Νίκωνος. Το τελευταίο όνομα αναφέρεται σε επιγραφή της Εφέσου, ως πατρωνυμικό του Μακεδόνος Αρχιστράτου[91].

Στ. 34. Νικάνωρ Σώσ[ο]υ. Ιεράτευσε το 309/8 π.Χ.

Στ. 35. Γάδδυς Αστίων[ος]. Ιεράτευσε το 308/7 π.Χ. Το Γάδδυς[92] δεν πρέ-

87. Berve, σ. 389, αρ. 793-796, Φιλόξενος Χαβρέου Ολύνθιος Tt Am Pb As. LIX, 226.

88. Berve, σ. 154, αρ. 311. Εύδαμος:Russu, σ. 82.

89. Russu, σ. 105-106. Berve, αρ. 626-628.

90. Russu, σ. 64. Επιτύμβια στήλη από την Βέροια του 2ου-1ου αι. π.Χ.: Μ. Ανδρόνικος, Αρχαίαι επιγραφαί Βεροίας 1950, σ. 30 αρ. 8. Η F. Papazoglou, Sur la structure éthnique de l'ancienne Macédoine, *Balcanica* VIII, 1977 σ. 65-82, ιδίως σ. 77 και 81, θεωρεί το όνομα προμακεδονικό, φρυγικής καταγωγής και διάφορο από το θρακικό Αμάδοκος. Κατά τους D. Detschew, *Die Thrakischen Sprachreste*, 1976, 14-15 και J. Touratsoglou, Anthroponymie Thrace en Macédoine Occidentale, *Pulpudeva* 2, 1976, σ. 136, σημ. 1, πρόκειται για θρακικό όνομα O. L. Robert το αφαιρεί από τα θρακικά ονόματα: N. Firatli, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine*, Paris 1964, σ. 134. Αμάδας: Berve σ. 24.

91. Russu, σ. 101.

92. Pape - Benseler, Γαδίας: επώνυμο κάποιου Αντιπάτρου. Γάδδα: Τοποθεσία στην Αραβία. Γάδας-Γάδης: Ιουδαϊκό όνομα, Γαδδαίος, όνομα αγρότη, αναφέρεται σε πτολεμαϊκό κείμενο του 222/21 π.Χ.: *Pr Ptol.* IV, 9709.

πει να ήταν ελληνικό όνομα.

Στ. 36. Αντιφάνης Σώσ[ω]νος. Ιερεύς το 307/6 π.Χ. Στην εκστρατεία της Ασίας αναφέρεται ένας αγνώστων στοιχείων Αντιφάνης[93], ως γραμματεύς των Ιππέων. Το όνομα Σώσων[94] απαντά δύο φορές στην Όλυνθο.

Στ. 37. Παρμενίων Αλ[- -]. Ιερεύς το 306/5 π.Χ. Το όνομα του μεγάλου στρατηγού του Αλεξάνδρου δεν είναι τόσο συνηθισμένο. Εκτός από αυτόν, τον γιο του Φιλώτα, που ήταν πατέρας των Φιλώτα, Νικάνορος και Έκτορος, αναφέρεται μόνο ένας Περδίκκας Παρμενίωνος τον 3ο αι. π.Χ. Η φθορά του πατρωνυμικού στον στ. 37 δυσκολεύει ακόμα και τις υποθέσεις.

Στ. 38. Γλαυκίας Δαβρε[ία] ή Δαβρέ[α]. Ιερεύς το 305/4 π.Χ. Το όνομα Γλαυκίας[95] απαντά αρκετές φορές στην μακεδονική προσωπογραφία του 4ου αι. π.Χ. και στην Όλυνθο, χωρίς όμως το πατρωνυμικό Δαβρείας ή Δαβρέας[96], που εδώ κάνει την πρωϊμότερη εμφάνισή του.

Στ. 39. Άρπαλος Φα[- -]. Ιεράτευσε το 304/303 π.Χ. Αποκλείεται η ταύτιση με τον γνωστό καταχραστή θησαυροφύλακα του Αλεξάνδρου[97], που είχε προ πολλού πεθάνει. Το πατρωνυμικό αρχίζει ίσως — μόλις διακρίνονται αβέβαια ίχνη — με τα γράμματα ΦΑ.

7.3. Ανακεφαλαιώνοντας, παρατηρούμε ότι κανένας από τους ιερείς των Καλινδοίων δεν παραδίδεται ρητά ως εταίρος. Επειδή όμως πολλοί εξέχοντες σύντροφοι και αρχηγοί σωμάτων στην εκστρατεία της Ασίας δεν έτυχε να χαρακτηρισθούν από τους αρχαίους ιστορικούς και ως εταίροι του βασιλέως, δεν μπρούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα ότι οι Μακεδόνες της επιγραφής των Καλινδοίων δεν υπήρξαν και εταίροι του Φιλίππου, οι παλιότεροι, ή του Αλεξάνδρου. Πολλοί μπορεί να ήταν απόμαχοι των προ της Ασίας εκστρατειών, γι' αυτό και δεν μνημονεύονται από τους ιστορικούς, άλλοι θα ήταν παιδιά εταίρων, οι τελευταίοι ίσως του καταλόγου. Μερικά ονόματα μαρτυρούν καταγωγή από την Άνω ή Κάτω

93. Berve, σ. 51, αρ. 95.

94. Gude, σ. 50, αρ. 118-119.

95. Berve, σ. 111, αρ. 226-28.

96. Δαβρείας: Russu, σ. 78. Δαβρέας: υπηρέτης Λυσιμάχου αναφέρεται τον 2ο αι. π.Χ. στην Αρσινόη, *Prosopographia Ptolemaica* V, 14275. Συγγενή μορφή έχει το όνομα Διβρέας (Russu, σ. 80), στην συνθήκη Περδίκκα- Αθηναίων του 423 π.Χ., *IG*² I 71. Κατά τον Hoffmann, *Die Makedonen*, σ. 147, είναι δύσκολος ο συσχετισμός με ελληνική λέξη, ενώ ο Καλλέρης, *Les anciens Macédoniens*, I, σ. 292, σημ. 2, κατατάσσει το Διρβέας στα με αιολο-δωρική κατάληξη -εας μακεδονικά ονόματα.

97. Berve, σ. 75-80, αρ. 143.

Μακεδονία ή από την Ὄλυνθο και στηρίζουν την υπόθεση, ότι οι μετά το 334 π.Χ. ιερείς του Ασκληπιού στα Καλίνδοια ήταν Μακεδόνες στην καταγωγή ή και πολιτογραφημένοι Μακεδόνες έποικοι της βασιλικής χώρας, εταίροι ή παλαίμαχοι πολεμιστές ευεργετημένοι από τον Αλέξανδρο, σύμφωνα με την μαρτυρία του Πλουτάρχου.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ 50 ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ*

Δεν είχαν περάσει 15 μέρες από τη θριαμβευτική είσοδο του ελληνικού στρατού στη Θεσσαλονίκη, όταν, την 9η Νοεμβρίου 1912, άρχισε να λειτουργεί η Εφορεία των Αρχαιοτήτων «παρά τῇ Γενικῇ Διοικήσει Μακεδονίας». Πρώτος προϊστάμενος και μοναδικός αρχικά υπάλληλος ήταν ο Γεώργιος Οικονόμος[1], Έφορος Αρχαιοτήτων, ο μετέπειτα Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Όπως γράφει ο ίδιος στην Αρχαιολογική Εφημερίδα του 1913 (σ. 107): *«Ἡ ἐν ταῖς διὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀνακτηθείσαις Μακεδονικαῖς χώραις ἐγκατασταθεῖσα Γενικὴ Διοίκησις μίαν τῶν πρώτων αὐτῆς φροντίδων ἐθεώρησε καὶ τὴν ἵδρυσιν ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας, διηνεκόλυνε δὲ ταύτην τὸ Γενικὸν Στρατηγεῖον τῆς Α.Μ. τοῦ Βασιλέως ἀποσπάσαν βαθμηδὸν εἰς τὴν Γενικὴν Διοίκησιν Μακεδονίας τοὺς ἐν τῇ ἐκστρατείᾳ εὑρισκομένους εἰδικοὺς ἐπιστήμονας καὶ οὕτω τῇ μὲν 9ῃ νοεμβρίου 1912 συνεστάθη ἡ ἐφορεία τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ νομοῦ Θεσσαλονίκης, τῇ δὲ 29ῃ δεκεμβρίου προσετέθη ἡ ἐφορεία τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ δευτέρου νομοῦ ἔχουσα ἕδραν τὴν Ἐλασσόνα καὶ ἔφορον τὸν Ἀρβανιτόπουλον καὶ τέλος τῇ 18ῃ μαΐου 1913 ὡρίσθη τρίτη ἀρχαιολογικὴ περιφέρεια ἡ τοῦ νομοῦ δυτικῆς Μακεδονίας ὑπὸ τὸν ἔφορον Παππαδάκην ἑδρεύοντα ἐν Φλω-*

* Η ανακοίνωσή μου δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του φιλόδοξου τίτλου της. Επεκτάθηκε περισσότερο στα πρώτα δύσκολα χρόνια της συστάσεως της Εφορείας Αρχαιοτήτων, που σημαδεύτηκαν από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης και τη μεγάλη πυρκαϊά του 1917. Τόσο ο μεσοπόλεμος, όσο και η εικοσαετία που ακολούθησε το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο αξίζει να ερευνηθούν σε βάθος —πράγμα που δεν μου επέτρεψε ο χρόνος που είχα στη διάθεσή μου—. Τα στοιχεία επίσης που εκθέτω δεν αφορούν τις αρχαιότητες όλης της Αρχαιολογικής Περιφερείας Μακεδονίας, αλλά περιορίζονται —λόγω άλλωστε του θέματος του Συμποσίου αυτού—στα προβλήματα των αρχαιοτήτων και του Μουσείου της Θεσσαλονίκης.

1. Βιογραφικά στοιχεία για τον Γ. Οικονόμο (1883-1951) βλ. στη Νεκρολογία από τον Αν. Ορλανδο, ΑΕ 1953/54 αφιερωμένη εις μνήμην Γεωργίου Π. Οικονόμου, Μέρος Πρώτον, σ. α΄-ε΄. Στον ίδιο τόμο και στις σ. στ΄-θ΄, παρατίθεται κατάλογος των επιστημονικών εργασιών και λόγων του Γ. Οικονόμου.

ρίνῃ. Ἀπὸ τοῦ δεκεμβρίου 1912 μέχρι τέλους μαΐου 1913 ἠργάσθη παρὰ τῇ ἐφορείᾳ Θεσσαλονίκης καὶ ὁ ἔφεδρος ἀνθυπολοχαγὸς ἀρχιτέκτων Α. Ορλάνδος»[2]. Ο μετέπειτα Καθηγητής και Ακαδημαϊκός, Γενικός Γραμματέας της Αρχαιολογικής Εταιρείας αρχιτέκτων Αναστάσιος Ορλάνδος, που πέθανε πριν έξι μόνο χρόνια, είχε συμμετάσχει στη θριαμβική παρέλαση της 26ης Οκτωβρίου 1912 ως σημαιοφόρος του 7ου Συντάγματος. Μετά την εξάμηνη υπηρεσία του ως Γραμματέως στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης αποσπάσθηκε στο αρχιτεκτονικό τμήμα του Υπουργείου Παιδείας.

Ο Γεώργιος Οικονόμος έμεινε στην Εφορεία της Θεσσαλονίκης μέχρι και το 1916· από το Σεπτέμβριο 1915 μέχρι το Μάρτιο 1916 επιστρατεύτηκε πάλι (είχε αποστρατευθεί το Νοέμβριο του 1913). Στο σύντομο σχετικά διάστημα της Εφορείας του στη Θεσσαλονίκη ανέπτυξε σημαντική δραστηριότητα κυρίως στον τομέα προστασίας των αρχαιοτήτων. Τους πρώτους μήνες αφιέρωσε στην περισυλλογή των διεσπαρμένων αρχαίων, από Θεσσαλονίκη, Λητή και Ἀκανθο, που συγκεντρώθηκαν προσωρινά στο Διοικητήριο Θεσσαλονίκης, με την προοπτική να μεταφερθούν *«εἰς τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ προωρισμένον νὰ γίνῃ μουσεῖον οἰκοδόμημα, εὐθὺς ὡς τοῦτο δὲν ἤθελε πλέον χρησιμεύει εἰς ἔκτακτον πολεμικὴν ἀνάγκην»*. Με την φράση αυτή ο Οικονόμος υπονοεί το κτίριο της ανωτέρας Οθωμανικής Σχολής Ιδαδιέ, το οποίο *«περιεῖχε καὶ ἐπὶ τῆς καταλυθείσης ὀθωμανικῆς διοικήσεως τὴν ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν Θεσσαλονίκης»*[3]. Τον Οκτώβριο του 1912 το κατέλαβαν οι βουλγαρικές στρατιωτικές αρχές και το μετέτρεψαν σε στρατιωτικό βουλγαρικό νοσοκομείο. Με έγγραφό του μάλιστα του Φεβρουαρίου 1913[4] ο Οικονόμος διά του Υπουργού Ρακτιβάν ζητούσε την παρέμβαση του διαδόχου Κωνσταντίνου προς τους Βουλγάρους προκειμένου να παραδώσουν στην Εφορεία Αρχαιοτήτων τα αποκείμενα στη σχολή Ινταντιέ αρχαία, *«περὶ τῆς τύχης τῶν ὁποίων νομίζομεν ὅτι ἔχομεν καὶ καθῆκον καὶ δικαίωμα νὰ λάβωμεν ἔγκαιρον πρόνοιαν»*. Το αίτημα όμως δεν ικανοποιήθηκε, γιατί μετά την απομάκρυνση των Βουλγάρων το κτίριο έγινε ελληνικό στρατιωτικό νοσοκομείο. Ο Οικονόμος άφησε εκεί τα πιο βαριά και δυσκίνητα αρχαία, ενώ τα νεώτερα προσκτήματα φυλάσσονταν σε χώρο του Διοικητηρίου. Η στέγαση της Εφορείας στο Διοικητήριο θα παραταθεί μέχρι το 1925. Ήταν η δεύτερη φορά που ο Οικονόμος απέτυχε να βρει ανεξάρτητο οίκημα για την Υπηρεσία του και τα αρχαία. Την πρώτη φορά, με το υπ'

2. Για το έργο του μετέπειτα καθηγητή και ακαδημαϊκού Α. Ορλάνδου (1887-1979) Χαριστήριον εις Αν. Ορλάνδον, Α', Αθήναι 1965, σ. η'-ιστ'.

3. Βλ. Παραρτημα, α'.

4. Βλ. Παραρτημα, β'.

αριθ. 1 έγγραφο του Νοεμβρίου 1912, είχε γίνει η επίταξη της οικίας της Χαμτζέ Χασάν, η οποία όμως το Δεκέμβριο επεστράφη στην ιδιοκτήτριά της, μετά από σημείωμα του υπασπιστού της ΑΒΥ του Γενικού Στρατιωτικού Διοικητού Θεσσαλονίκης.

Πολύ αποτελεσματικές όμως ήταν οι ενέργειες του Οικονόμου στον τομέα της προστασίας των αρχαίων μνημείων. Στις αρχές του 1913 τοποθέτησε περίφραγμα στην αψίδα του Γαλερίου και με το υπ' αριθ. 68 έγγραφό του[5] ζήτησε από τη Δημόσια Ασφάλεια της πόλης να επιβλέπει τη φρέσκια περίφραξη, ώστε να μη μετακινηθούν οι σιδερένιοι στύλοι, από ιδιώτες ή στρατιώτες που προσδένουν εκεί φορτηγά και άλλα ζώα.

Τα τείχη και ο Λευκός Πύργος φαίνεται ότι διέτρεξαν τον μέγιστον των κινδύνων, να κατεδαφιστούν από τις ελληνικές αρχές. Με επανειλημμένα έγγραφα[6] ο Οικονόμος προσπαθεί να πείσει το Νομάρχη και τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας ότι δεν πρέπει να καταστραφούν ό,τι διεφύλαξαν αλώβητα τόσοι αιώνες οθωμανικής κατοχής, τονίζοντας ότι *«κινδυνεύομεν νὰ φανῶμεν ἀπολύτως ἀνιστόρητοι»*. Στο έγγραφό του αριθ. 94/Ιουνίου 1913[7] προς τον κύριο Νομάρχη Θεσσαλονίκης τονίζει, ότι τα τείχη της Θεσσαλονίκης δεν μπορούν να διακριθούν σε διατηρητέα και μη διατηρητέα μέρη και προτείνει να διαμορφωθεί πλατεία και κήπος γύρω από την αψίδα του Γαλερίου, καθώς και γύρω από χριστιανικά μνημεία της πόλης. Επιστέγασμα των προσπαθειών του Οικονόμου υπήρξε η κήρυξη ως εθνικών αρχαιολογικών μνημείων των αρχαίων τειχών της Θεσσαλονίκης και του Λευκού Πύργου στις 23 Αυγούστου του 1913[8]. Τα δύο σύμβολα της Θεσσαλονίκης είναι τα πρώτα μνημεία των απελευθερωμένων χωρών που η πολιτεία κηρύσσει διατηρητέα. Τη διάσωσή τους η πόλη οφείλει στους αγώνες του Γ. Οικονόμου.

Το 1914 κινδύνευσαν τα μεσαιωνικά κατάλοιπα της Πύδνας· οι μηχανικοί της σιδηροδρομικής γραμμής θέλησαν να τα χρησιμοποιήσουν ως οικοδομικό υλικό· δύο φορές ο Οικονόμος χρειάσθηκε να εισηγηθεί, ότι δεν πρέπει να κατεδαφιστεί *«ἡ μόνη κατὰ χώραν ἔνδειξις τῆς Πύδνας, ἔστω καὶ μεταγενέστερα»*[9].

5. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, γ΄.

6. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, δ΄.

7. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, ε΄. Οι απόψεις του Οικονόμου για την ακεραιότητα των διατηρημένων μνημείων και τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου δεν διαφέρουν από αυτές που ισχύουν σήμερα.

8. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, στ΄.

9. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, ζ΄.

Η αρχαιοκαπηλεία, ελεύθερο επάγγελμα επί Τουρκοκρατίας, αποτελούσε και τότε αληθινή μάστιγα για τις αρχαιότητες. Ο Οικονόμος διαμαρτύρεται προς τον Υπουργό Δικαιοσύνης και Αντιπρόσωπο της Κυβερνήσεως Ρακτιβάν, για άνοιγμα τάφων στην Αμφίπολη από το αντάρτικο σώμα του καπετάν Δούκα[10]. Μετά από εισήγησή του, τον Ιούλιο του 1913 ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας Στεφ. Δραγούμης εκδίδει εγκύκλιο[11]. *«Πρὸς τοὺς πολίτας τῶν νέων χωρῶν»*, όπου τους προτρέπει να αγαπούν τα αρχαία μνημεία, να προσφέρουν αυθόρμητα νέα ευρήματα στο κράτος και να πάψουν να θεωρούν την εμπορίαν των αρχαίων *«ὥς τινα τῶν συνήθων ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων, ἀλλ' ὡς σωματεμπορίαν»*.

Ανασκαφές ο Οικονόμος έκαμε, αφ' ενός μέσα στη Θεσσαλονίκη στην οδό Βασ. Κωνσταντίνου, αφ' ετέρου με χρήματα της Αρχαιολογικής Εταιρείας από το 1913 ως το 1915 στην Πέλλα[12], όπου αποκάλυψε δύο οικίες και υπόγεια κρύπτη.

Το προσωπικό της Εφορείας, στο οποίο έπρεπε να βασισθεί η δραστηριότητα του Οικονόμου, περιλάμβανε το 1914, εκτός από τον ίδιο, ένα γραμματέα και ένα κλητήρα.

Το Σεπτέμβριο του 1915 και ενώ ο Οικονόμος επιστρατεύεται πάλι και φεύγει, φθάνουν Γαλλικά και Αγγλικά στρατεύματα του Στρατού της Ανατολής στη Θεσσαλονίκη. Οι τούμπες και οι τράπεζες τους τραβούν σαν μαγνήτης για την εγκατάσταση στρατοπέδων και την κατασκευή πυροβολείων. Στις για στρατιωτικούς λόγους εκσκαφές βρίσκονται αρχαία και ο αρχιστράτηγος της στρατιάς της Ανατολής, στρατηγός Sarrail εκδίδει το 1916 αυστηρή διαταγή να μην ιδιοποιούνται οι στρατιωτικοί τα αρχαιολογικά ευρήματα, αλλά να ενημερώνουν αμέσως τον αρχιστράτηγο· τα κινητά ευρήματα να μεταφέρονται στη Θεσσαλονίκη, για να συγκεντρωθούν σε προσωρινό μουσείο μαζί με τα του Αγγλικού Στρατού, ίσως στον Λευκό Πύργο. Εν τούτοις οι περιστασιακές αυτές ανασκαφές συχνά μετατρέπονταν σε συστηματικές, όπως στην τούμπα του αεροδρομίου (Γκόνα) ή στο αρχαίο νεκροταφείο στο Καραμπουρνάκι και δημιουργήθηκαν προβλήματα στις σχέσεις με την Εφορεία Αρχαιοτήτων. Για το λόγο αυτό στις 28-3-16, μόλις επανήλθε από την επιστράτευση, πρώτη μέριμνα του Γ. Οικονόμου ήταν να επικοινωνήσει με το Συμμαχικό Στραταρχείο και τους αλλοδαπούς αρχαιολόγους, για να ενημερωθεί για την κατάσταση που δημιουργήθηκε με την

10. Βλ. Παραρτημα, η'.
11. Βλ. Παραρτημα, θ'.
12. Ανασκαφές Πέλλας: ΠΑΕ 1914, σ. 127-148· ΠΑΕ 1915, σ. 237-44.

παρουσία στη Μακεδονία της Στρατιάς της Ανατολής[13]. Οι Άγγλοι έχουν ορίσει υπεύθυνο τον ανθυποπλοίαρχο E. Gardner, καθηγητή του Πανεπιστημίου του Λονδίνου και τα ευρήματά τους φυλάσσονται στο Λευκό Πύργο. Οι Γάλλοι σκάβουν στην Γκόνα (τούμπα αεροδρομίου) και στην τούμπα Τόψιν (Γέφυρα). Ο Οικονόμος τους ειδοποιεί ότι θα επιθεωρεί κανονικά τις ανασκαφές και τους εφιστά την προσοχή στο ότι για τις συστηματικές ανασκαφές, σύμφωνα με το νόμο περί Αρχαιοτήτων, χρειάζεται προγενέστερη άδεια.

Το Μάϊο του 1916 ο Οικονόμος έστειλε στο Υπουργείο Παιδείας έκθεση για τα πεπραγμένα του έτους 1915[14], όπου αναφέρει λεπτομέρειες για τις ανασκαφές του στην Πέλλα και παράλληλα τονίζει τα προβλήματα που δημιουργεί η έλλειψη Μουσείου.

Η πυρκαϊά του Αυγούστου του 1917, δεν φαίνεται να προκάλεσε άλλη καταστροφή στην Εφορεία Αρχαιοτήτων από την απώλεια των εγγράφων του πρώτου οκταμήνου του έτους αυτού. Από τα σωζόμενα του Σεπτεμβρίου και εξής φαίνεται ότι τον Οικονόμο έχει διαδεχθεί ο Έφορος Αρχαιοτήτων Ευστράτιος Πελεκίδης, ίσως όχι τόσο ομαλά, εφ' όσον με έγγραφό του προς το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Παιδείας ζητεί να ρωτηθεί ο πρώην Έφορος Οικονόμος, πού είναι τα κλειδιά του χρηματοκιβωτίου και της βιβλιοθήκης, επειδή δεν έχει ούτε καν τη σφραγίδα της Υπηρεσίας. Οι σχέσεις με τις αρχαιολογικές Υπηρεσίες των Άγγλων και Γάλλων απασχολούν αμέσως το νέο Έφορο. Το Δεκέμβριο του 1917 ζητά από το Υπουργείο να γίνουν ενέργειες προς τον Στρατηγό των Συμμάχων να παραδοθούν στην Εφορεία Αρχαιοτήτων τα αρχαία που βρήκαν και φυλάσσονται στο Καραμπουρνάκι (των Γάλλων) και στο Λευκό Πύργο (των Άγγλων). Με προσωπική επιστολή του το Μάρτιο του 1918 προς το Στρατηγό των Συμμάχων ζητεί να συνεργασθεί με τον υπεύθυνο αξιωματικό του Service Archéologique de l'Armée Française d'Orient για καταγραφή του Musée de l'Armée Française à Salonique. Το Μουσείο αυτό της Γαλλικής Στρατιάς το Μάϊο του 1918 αναφέρεται ότι ήταν ήδη εγκατεστημένο στον Άγιο Γεώργιο, που προωριζόταν επίσημα πλέον για Μουσείο Θεσσαλονίκης. Ο Πελεκίδης μάλιστα ζητά να εγκαταστήσει Γραφείο της Αρχαιολογικής Εφορείας στην οικία του ιερέως μέσα στον περίβολο του Αγίου Γεωργίου, αδειάζοντας έτσι τα δύο γραφεία του κτιρίου Διοικήσεως που ποτέ δεν ήταν μόνιμα, ώστε να πάψει πια «*διαρκῶς νὰ μεταφέρεται τὸ Ἀρχαιολογικὸν Γραφεῖον ἀπὸ δωμα-*

13. Βλ. Παραρτημα, ι'.
14. Βλ. Παραρτημα, ια'.

τίου εἰς δωμάτιον». Το Δεκέμβριο του 1918 συστήνεται επιτροπή[15] από τους αρχιτέκτονες Hébrard, Ζάχο και τον Πελεκίδη, για την εκπόνηση μελέτης για τη μετατροπή του Αγίου Γεωργίου σε Μουσείο. Το Μάρτιο του 1919 ο Πελεκίδης παραλαμβάνει το κλειδί της αρχαιολογικής Συλλογής των Γάλλων στον Άγιο Γεώργιο. Συγχρόνως συνεργάζεται με το Γάλλο αρχιτέκτονα Hébrard σε εκτεταμένες ανασκαφές γύρω από τον Άγιο Γεώργιο[16], που γίνονται με Βούλγαρους αιχμαλώτους εποπτευομένους από Σενεγαλέζους στρατιώτες της Γαλλικής Στρατιάς· φαίνεται ότι η συμπεριφορά των τελευταίων δεν ήταν τόσο ευπρεπής και ο Πελεκίδης ζητά να αντικατασταθούν με έλληνες χωροφύλακες.

Το Σεπτέμβριο του 1918 βρίσκεται ο πρώτος τάφος στην Τούμπα Θεσσαλονίκης κατά την εκτέλεση εκσκαφών μέσα στο εκεί στρατόπεδο του Ελληνικού Στρατού[17]. Ο Πελεκίδης ανασκάπτει σειρά τάφων του 6ου και 5ου αι. π.Χ. με πλούσια ευρήματα. Θα συνεχίσει την ανασκαφή και το 1919. Δυστυχώς όμως δεν άφησε στην Εφορεία ημερολόγιο αυτής της σημαντικώτατης ανασκαφής, ούτε όσων άλλων έκανε, κατά τη συνήθη τακτική των παληών Εφόρων Αρχαιοτήτων.

Το Δεκέμβριο του 1918 ο Πελεκίδης προτείνει στο Υπουργείο του *«νὰ δωρηθῇ ἀνὰ μία συλλογὴ προϊστορικῶν μακεδονικῶν δειγμάτων ἀγγείων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων ἐκ τῶν διπλῶν καὶ πολλαπλῶν εἰς τὸ Βρεττανικὸν Μουσεῖον καὶ εἰς τὸ Λοῦβρον, ὡς ἀναγνώρισις τοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ τῆς ἀγάπης μεθ' ἃ ὁ ἀγγλικὸς καὶ ὁ γαλλικὸς στρατὸς τῆς Ἀνατολῆς ἔδειξαν καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου διὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τὸν πολιτισμὸν τῆς χώρας μας, ἀποτελέσαντες δύο ἀρχαιολογικὰς συλλογὰς προωρισμένας διὰ τὸ ἱδρυθησόμενον ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης»*. Εισηγείται να γίνει η δωρεά, αφού παραδοθούν στο Ελληνικό Κράτος οι παραπάνω Συλλογές. Οι Άγγλοι όμως φαίνεται ότι δεν ήταν καθόλου πρόθυμοι να αποχωρισθούν τα ευρήματά τους. Πρώτα δηλώνουν ότι θα τα καταθέσουν σε Μουσείο των Αγγλικών στρατιωτικών δυνάμεων (British Salonica Force Museum), που θα ιδρυθεί στη Θεσσαλονίκη[18]· οπότε ο Πελεκίδης τους έστειλε, προς γνώση και συμμόρφωση, μεταφρασμένα αποσπάσματα του αρχαιολογικού νόμου. Έπειτα, μέσα στον ίδιο μήνα Ιανουάριο του 1919 ανακοινώνουν στον Έφορο, ότι τους ήρθε διαταγή από το Λονδίνο να αποσταλεί η Αρχαιολογική Συλλογή του Αγγλικού Στρατού στο ιδρυθη-

15. Βλ. Παραρτημα, ιβ΄.
16. Βλ. Παραρτημα, ιγ΄.
17. Βλ. Παραρτημα, ιδ΄.
18. Βλ. Παραρτημα, ιε΄.

σόμενο Μουσείο του Πολέμου του Λονδίνου. Ο Πελεκίδης, αφ' ενός διαμαρτύρεται εγγράφως προς την Αγγλική Αρχαιολογική Επιτροπή, η οποία λυπείται για τα συμβαίνοντα, αφ' ετέρου ζητά από τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας να επέμβει για να αποδοθεί η Συλλογή στη Θεσσαλονίκη, σύμφωνα με το νόμο[19]. Παρ' όλ' αυτά τα αρχαία συσκευάζονται και τον Ιούλιο του 1919 βρίσκονται στο Τελωνείο Θεσσαλονίκης εν αναμονή οδηγιών. Είναι η τελευταία φορά που αναφέρονται σε Ελληνικό έγγραφο· και ίσως θα είχαμε χάσει τελείως τα ίχνη τους, αν δεν δημοσιευόταν το 1975, στον Κατάλογο των αρχαίων λύχνων του Βρεταννικού Μουσείου, λύχνος από τις εκσκαφές των Άγγλων στην τράπεζα Λεμπέτ της Θεσσαλονίκης[20]. Στη δημοσίευση γίνεται λόγος για Κατάλογο του Μουσείου της Αγγλικής Στρατιάς στη Θεσσαλονίκη, που υπάρχει στη Βιβλιοθήκη του British Museum, συνταγμένος από το γνωστό μας Gardner. Αναφέρεται επίσης ότι ο λύχνος ήρθε το 1919, ως δωρεά της Ελληνικής Κυβερνήσεως. Με αφορμή τις πληροφορίες αυτές ανοίξαμε αλληλογραφία με το Τμήμα των Ελληνικών Αρχαιοτήτων του Βρεταννικού Μουσείου, που μας έστειλε αντίγραφο του χειρόγραφου καταλόγου των αντικειμένων που έφυγαν το 1919 για το Λονδίνο και που είναι κατατεθειμένα τώρα στο Βρεταννικό Μουσείο, καθώς και ένα έγγραφο όπου αναφέρεται ότι τα αντικείμενα αυτά δωρήθηκαν από το Ελληνικό Κράτος. Το έγγραφο πάντως της δωρεάς δεν υπάρχει στο αρχείο μας.

Δύο χρόνια μετά την πυρκαϊά του 1917, ο Πελεκίδης ζητά από το Υπουργείο του[21] να ενεργήσει προς το Υπουργείο Συγκοινωνίας, ώστε κατά την εκτέλεση της νέας ρυμοτομίας να μην επιχωματώνονται ή ισοπεδώνονται ίχνη της αρχαίας πόλεως ή και μνημεία. Το έγγραφο αυτό σημαίνει την αρχή αγώνων δυστυχώς μάταιων του Πελεκίδη για τον εντοπισμό και την ανασκαφή σημαντικών μνημείων της Αρχαίας Θεσσαλονίκης.

Το 1920 φαίνεται ότι αρχίζει η εφαρμογή του Νέου Σχεδίου Θεσσαλονίκης. Ο Έφορος Αρχαιοτήτων ζητεί από το Νομομηχανικό Θεσσαλονίκης να προσέξει ιδιαίτερα δύο σημεία της πόλης: τη θέση του αρχαίου Σταδίου και Αγοράς, νότια από τον Άγιο Δημήτριο, και τα Είδωλα, κοντά στο Καζαντζιλάρ Τζαμί[22]. Τον Σεπτέμβριο κάνει επανειλημμένες εισηγήσεις προς το Υπουργείο[23]. Τονίζει ότι επιβάλλεται η μελέτη των οικοδομημάτων της

19. Βλ. Παραρτημα, ιστ'.

20. D. M. Bailey, A Catalogue of the Lamps in the British Museum I, London 1975 σ. 54, 280.

21. Βλ. Παραρτημα, ιζ'.

22. Βλ. Παραρτημα, ιη'.

23. Βλ. Παραρτημα, ιθ'.

αρχαίας πόλεως που θα βρίσκονται κατά την εφαρμογή του Νέου Σχεδίου· να σχεδιαγραφείται η θέση των αρχαίων οικοδομημάτων εις το Νέον Σχέδιον, *«ὥστε ἅμα τῇ περατώσει τῆς ἀνοικοδομήσεως τῆς πόλεως θὰ ἔχωμεν καὶ τῆς ἀρχαίας πόλεως τὸ σχέδιον»*. Σε άλλη σημαντική αναφορά του προς το Υπουργείο[24] ο Πελεκίδης γνωρίζει ότι αποκαλύφθηκαν σε όλο το χώρο μεταξύ Αγίου Δημητρίου και Καζαντζιλάρ Τζαμί (Παναγίας των Χαλκέων) σειρά τουβλόκτιστων καμαρών στηριζομένων διά μαρμαρίνων κιόνων, με κατεύθυνση κάθετο προς οδούς Εγνατίας και Αγίου Δημητρίου. Ίσως πρόκειται για πλαισίωση εμπορικής οδού με καταστήματα, ίσως πρόκειται για την Αγορά ή για άλλο σπουδαιότατο οικοδόμημα. Τονίζει ότι με την εφαρμογή του Νέου Σχεδίου Θεσσαλονίκης δίδεται ευκαιρία, η οποία ελπίζομεν επί αιώνας να μη δοθή εκ νέου, της εξερευνήσεως τόσον του εν λόγω χώρου, όσον και των περιφήμων Incantadas[25], περί των οποίων τόσον ολίγα γνωρίζομεν. Παρακαλείται το Υπουργείον *«νὰ ἐξεύρει τρόπον ὥστε νὰ μὴ παρέλθει μὲ μεγίστην ἱστορικὴν καὶ Ἐθνικὴν ζημίαν ἡ δεδομένη εὐκαιρία μιᾶς τόσον σπουδαίας ἀρχαιολογικῆς ἐρεύνης»*. Προτείνει να χρησιμοποιηθούν για τους καθαρισμούς Τούρκοι και Βούλγαροι αιχμάλωτοι. Πρέπει να αρχίσουν επειγόντως οι εργασίες, επειδή τώρα είναι ελεύθερος ο γύρω χώρος για τη μεταφορά των χωμάτων, ενώ όσο προχωρεί η εφαρμογή του νέου σχεδίου το έργο θα δυσχεραίνεται ή θα καθίσταται αδύνατον. Μάταια ζητά από τις αρχές της Θεσσαλονίκης να αναβληθούν οι ισοπεδώσεις στη θέση Είδωλα και Στάδιον. Δεν θα τον περιμένουν.

Το πόσο δίκαιο είχε ο Πελεκίδης το απέδειξαν η σημερινή πραγματικότητα, η καταστροφή τόσων μνημείων που σώζονταν σε ύψος μεγάλο και η περιπέτεια του νέου δικαστικού μεγάρου που επρόκειτο το 1960 να κτισθεί στο χώρο ακριβώς που ο Πελεκίδης ήθελε να σκάψει και όπου με την οξυδέρκειά του υπέθεσε ότι θα ήταν η Αρχαία Αγορά. Η πόλις της Θεσσαλονίκης έχει τώρα δύο αποσπασματικούς αρχαιολογικούς χώρους, ενώ μια φωτισμένη αντιμετώπιση των προτάσεων του Πελεκίδη θα την είχε πλουτίσει με μοναδικής διατηρήσεως αρχαία μνημεία, εφ' όσον οι Βυζαντινές

24. Βλ. Παραρτημα, κ΄.

25. Οι Incantadas (Μαγεμένες) ή τα Είδωλα, ήταν διώροφη στοά του τέλους του 2ου αι. μ.Χ. με ανάγλυφους πεσσούς στην επάνω πεσσοστοιχία. Υψωνόταν ανάμεσα στα εβραϊκά σπίτια κοντά στην Παναγία των Χαλκέων μέχρι το 1865, οπότε, μετά από άδεια των τουρκικών αρχών ο Müller, την διέλυσε και μετέφερε τα γλυπτά και μερικά αρχιτεκτονικά μέλη στο Λούβρο, όπου και εκτίθενται. Τελευταία μελέτη για τα Είδωλα είναι η της I. Baldassare, Las Incantaras di Salonicco,«Studi Miscellani» 22 (1974) 23-35 [αναδημοσιεύεται στον Τόμο Μελετών για την αρχαία Θεσσαλονίκη «Θεσσαλονίκην Φιλίππου Βασίλισσαν», Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 1985, σ. 514-531).

και νεώτερες κατασκευές πολύ λίγο είχαν βλάψει τη ρωμαϊκή φάση της πόλης. Οι έγκαιρες ανασκαφές θα προλάβαιναν πολλά από τα προβλήματα που μετά από τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο έφεραν σε σύγκρουση την Υπηρεσία μας με το ιδιωτικό συμφέρον.

Τελικά ο Πελεκίδης μπόρεσε να κάνει μία μόνο σημαντική ανασκαφή, να ερευνήσει το 1920 ένα τμήμα του Σαραπείου, του ιερού των Αιγυπτίων Θεών στη Διαγώνιο του Διοικητηρίου[26].

Ο Πελεκίδης διετέλεσε Έφορος Αρχαιοτήτων επί 16 χρόνια, μέχρι το 1933, όντας από το 1926 Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Εκτός από τις ανασκαφές, τον απασχόλησε το πρόβλημα του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης. Το 1922 ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας διατάζει *«τὴν ἀπόδοση τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς ἐν ᾧ στεγάζεται τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Ὑψίστου καὶ τὴν ἀλλαχοῦ ἐγκατάστασιν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου»*[27]. Από πληροφορίες του αρχείου προκύπτει ότι τουλάχιστον το 1914 και το 1916 έγιναν επισκευές στο ναό για να χρησιμοποιηθεί ως Μουσείο. Είναι πιθανό η Αχειροποίητος να χρησιμοποιήθηκε προσωρινά ως τόπος συγκεντρώσεως αρχαίων. Δεν αναφέρεται πουθενά ότι λειτούργησε ως Μουσείο.

Στη Ροτόντα εξ άλλου υπήρχαν αρχαιολογικές Συλλογές όπως π.χ. τα ευρήματα των Γάλλων. Οι προσπάθειες του Πελεκίδη καταλήγουν στην κατά το τέλος του 1925 παραχώρηση του τεμένους Γενή Τζαμί από το Γραφείο Ανταλλαγής έναντι ενοικίου, για να χρησιμοποιηθεί ως Μουσείον[28]. Εκεί μεταφέρονται και τα γραφεία της Εφορείας. Μετά τις απαραίτητες επισκευές ετοιμάσθηκε έκθεση των αρχαίων και μάλιστα από το 1931 θεσπίζεται εισιτήριο για το Μουσείο. Ο Έφορος χρεώνεται με 500 εισιτήρια των 10 δραχμών. Ο χώρος όμως δεν είναι επαρκής. Από το 1923/24 ο Πελεκίδης προτείνει ως χώρο ανεγέρσεως είτε τους κήπους πίσω από το Λευκό Πύργο[29], όπου το Νέο Σχέδιο προέβλεπε την ίδρυση του Θεάτρου, του Ωδείου και του κτιρίου ΧΑΝΘ, είτε το χώρο στην οδό Desperay[30], όπου και η ΧΑΝΘ.

26. Δεν υπάρχει δημοσίευση ή έκθεση της ανασκαφής του Πελεκίδη, παρά μόνο κάτοψη των ερειπίων. Σύντομη μνεία, γίνεται στο BCH 45 (1921) σ. 540. Για την ανασκαφή άλλου ναού του Σαραπείου το 1939, βλ. Χ. Μακαρονα, Ανασκαφή περί το Σαράπειον, «Μακεδονικά» 1 (1940), σ. 464-465 [Τόμος Μελετών για την αρχαία Θεσσαλονίκη, σ. 344-345].

27. Βλ. Παραρτημα, κα΄.

28. Βλ. Παραρτημα, κβ΄.

29. Βλ. Παραρτημα, κγ΄.

30. Στο έγγραφο 718/1924 αναφέρεται ότι ο χώρος της ΧΑΝ είναι ο καταλληλότερος, αλλά γεμάτος αυθαίρετες οικίες.

Και πάλι η διορατικότητα του Πελεκίδη προέκρινε το χώρο που τελικά κρίθηκε ως ο καταλληλότερος, χρειάσθηκε όμως να περάσουν είκοσι άκαρπα χρόνια αναζητήσεως άλλου οικοπέδου γύρω από το Πανεπιστήμιο, ώσπου τελικά να καταλήξει το Υπουργείο, στη δεκαετία του 1950, στην πρόταση Πελεκίδη.

Από το 1930 λειτουργεί ένα είδος τοπικού αρχαιολογικού συμβουλίου, η Αρχαιολογική Επιτροπή Μακεδονίας και Θράκης. Συστάθηκε δυνάμει του Νόμου 4823/5-7-1930 και μέλη της ήταν οι καθηγητές Στρ. Πελεκίδης, Στ. Κυριακίδης, Δημ. Ευαγγελίδης, Κ. Ρωμαίος, Ν. Παππαδάκις, Ι. Βογιατζίδης. Έργο της Επιτροπής ορίστηκε το *«νὰ ἀποφαίνεται γνώμας περὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν μνημείων Μακεδονίας καὶ Θράκης πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Παιδείας»*. Η Επιτροπή αυτή το 1932 κάνει εισήγηση προς το Υπουργείο Εκκλησιαστικών, να μεριμνήσει για την ανέγερση νέου Μουσείου στη Θεσσαλονίκη, ίσου μεγέθους προς το Εθνικό Αθηνών, επειδή το υπάρχον είναι υπερπλήρες. Τη θέση αυτή τονίζει η Εφορεία Αρχαιοτήτων με έγγραφό της του Μαρτίου 1934, με το οποίο ζητείται η κατασκευή δύο δωματίων στον περίβολο του Μουσείου, επειδή και στο διάδρομο των αποχωρητηρίων απόκεινται επιγραφαί, ψηφιδωτά κ.ά. Η απερίγραπτη αυτή κατάσταση προκαλεί και έντονη κριτική από τον τύπο, όπως στο άρθρο του Γ. Ταχογιάννη *«Τί ἠμπορεῖ νὰ ἰδῇ κανεὶς εἰς τὸ Μουσεῖον Θεσσαλονίκης»*, που καταλήγει με τις φράσεις: *«Ὄχι δὲν εἶναι Μουσεῖο αὐτό, εἶναι Καιάδας, ἀφοῦ τόσοι θησαυροὶ μένουν φυλακισμένοι καὶ ἄγνωστοι, μακριὰ ἀπὸ τὸ φῶς καὶ ἀπὸ τὸν κόσμο, σαπίζουν, χάνονται, καταστρέφονται. Εἶναι αἶσχος, ἀφοῦ τοὺς θησαυρούς του οἱ κ.κ. ἁρμόδιοι τοὺς κρύβουν ὅπως οἱ Μιζλὰρ-ἀγάδες τὰ χαρέμια τους, τοὺς καταχωνιάζουν ὅπως οἱ φιλάργυροι καταχωνιάζουν τὸ χρυσάφι τους...»* (δημοσιεύτηκε στις 11/1/1934, άγνωστο σε ποια εφημερίδα).

Οι προσπάθειες εξ άλλου της Εφορείας να προστατέψει την εμφάνιση των μνημείων, όπως της αψίδας του Γαλερίου, είχαν σαν αποτέλεσμα να αφαιρεθούν το 1925/26 οι οικίσκοι που ήταν στηριγμένοι πάνω της, παρά τις περίεργες αντιδράσεις του τύπου[31], ενώ το 1933 έγινε ενέργεια[32] για την αφαίρεση των αναρριχητικών φυτών που κάλυπταν τα ανάγλυφα, καθώς και των «σιδηρών λαμπτροφόρων ράβδων», που ήταν προσηλωμένες στην επικρανίτιδα των πεσσών.

31. Βλ. «Μακεδονία» 24/9/1925: *«Δῆμος καὶ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων ζητοῦν τὴν ἀπομάκρυνση τῶν παραγκῶν ἐκ τῆς Καμάρας. Ἡ ἀπομάκρυνσις αὕτη δὲν συνδυάζεται μὲ τὸ γενικὸν μέτρον, διότι τὰ παραπήγματα ἀποτελοῦν κίνδυνον ἐκ τῶν πυρκαϊῶν ἀλλὰ προβάλλεται ἡ ἀσχημία εἰς τὸν ἀρχαιολογικὸν ἐκεῖνον χῶρον. Πρὸ τοιαύτης λοιπὸν ἐκρήξεως καλλιτεχνικῆς διαισθήσεως δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ ἀνακράξωμεν ὅτι μόνον αὐτὸ μᾶς ἔλειπε»*.

Δεν ήταν και λίγα τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η Εφορεία με τις ξένες ανασκαφές, κυρίως με τις από το 1928 ανασκαφές των Αμερικανών στην Όλυνθο. Το 1934 ο Νομάρχης Χαλκιδικής αναφέρει, ότι πέντε Αμερικανοί αρχαιολόγοι επιβλέπουν 350 εργάτες· από ελληνικής πλευράς εκπρόσωπος της Εφορείας είναι ο δάσκαλος Παπασαραφιανός και 2-3 χωροφύλακες. Επόμενο είναι να σημειώνονται κρούσματα αρχαιοκαπηλείας μεταξύ των εργατών, όσο για την ύπαρξη ή μη επιστημονικής μεθόδου με τη χρησιμοποίηση των εκατοντάδων εργατών καλύτερα να μη γίνει λόγος.

Από το 1934 ως το 1942 Έφορος Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης είναι ο Νικόλαος Κοτζιάς, με Επιμελητή Αρχαιοτήτων τον ήδη από το 1929 υπηρετούντα στην Εφορεία Χαράλαμπο Μακαρόνα. Το 1934 αναλαμβάνει Υπηρεσία στην Αρχαιολογική Επιμελητεία Καβάλας ο Γεώργιος Μπακαλάκης, ο οποίος επιστατεί στη μεταφορά των ευρημάτων της Θάσου στο Νέο Μουσείο και εκτελεί και χρέη βοηθού τεχνίτου για τη στήριξη των γλυπτών σε βάθρα[33]. Τα οικονομικά της Εφορείας δεν είναι ανθηρά. Το 1935 ζητείται η αγορά νέων επίπλων γραφείου για λόγους αξιοπρεπείας: *«τὸ σεσηπὸς γραφεῖο τοῦ Ἐφόρου»* κρατά (από την εποχή της Τουρκοκρατίας)! Τα μόνα καθίσματα είναι οι δύο καρέκλες του Εφόρου και του Επιμελητού. Το πρόβλημα του Μουσείου παραμένει άλυτο. Η Αρχαιολογική Επιτροπή Μακεδονίας γράφει στον Υπουργό Παιδείας[34], ότι πρόκειται για επιτακτική εθνική ανάγκη. Ο τέως Υπουργός Παιδείας Γ. Παπανδρέου είχε υπογράψει κατά το 1930 πίστωσιν 1.300.000 δραχμών *«ἀτυχῶς μὴ χρησιμοποιηθεῖσαν»*. Το γεγονός χαρακτηρίζεται ως «κατάφωρη αδικία» σε σύγκριση με τα ποσά που διατίθενται σε δευτερεύοντα Μουσεία του Κράτους.

Στην Ευρώπη ο φασισμός θεριεύει. Η Ρώμη ετοιμάζει τη μνημειώδη έκθεση «Mostra Augustea della Romanità», με αντίγραφα από έργα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Το Υπουργείο δίνει άδεια στον καθηγητή Giglioli, Διευθυντή της εκθέσεως, να κατασκευάσει εκμαγεία των αναγλύφων του τόξου του Γαλερίου[35], *«ὑπὸ τὸν ὅρο ὅπως παραμείνωσι ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τῶν ἐκμαγείων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου αἱ μῆτραι»*. Οι μήτρες τελικά έχουν παραμείνει στη Θεσσαλονίκη, ενώ αντίγραφα των αναγλύφων της αψίδας εκτίθενται στο Μουσείο Pigorini στην EUR της Ρώμης.

32. Έγγραφο του Επιμελητού Αρχαιοτήτων Μακαρόνα προς τον Δήμαρχο Θεσσαλονίκης, αρ. 792/5-9-1933.

33. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, κδ΄.

34. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, κδ΄.

35. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, κστ΄. Οι μήτρες φυλάσσονται σε αποθήκες της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης.

Στον Έφορο Κοτζιά και τον Επιμελητή Μακαρόνα έλαχε το 1940 το χρέος να εξασφαλίσουν τα αντικείμενα του Μουσείου από τον κίνδυνο του πολέμου, που ήταν πια πραγματικότητα. Οι εργασίες αρχίζουν από τον Απρίλιο του 1940, με την κάλυψη των πέντε σαρκοφάγων της οδού Λαγκαδά με διπλή σειρά αμμοσάκκων. Το Νοέμβριο του 1940 Επιτροπή από τους Κοτζιά, Πελεκίδη, Ευαγγελίδη, Ξυγγόπουλο επιστατεί στη λήψη μέτρων εξασφαλίσεως των αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης[36]. Τα γλυπτά θάβονται σε μεγάλα ορύγματα και σκεπάζονται με τους ογκώδεις βωμούς. Κατάλογος αρχαιοτήτων εγκιβωτισμένων ή μέσα στα ορύγματα στέλλεται το Μάρτιο του 1941 στο Υπουργείο Παιδείας. Τον ίδιο μήνα ο Έφορος Κοτζιάς, κατόπιν εντολής[37], μεταφέρει ο ίδιος τα χρυσά αντικείμενα του Μουσείου Θεσσαλονίκης στην Αθήνα, επειδή η Τράπεζα της Ελλάδος στη Θεσσαλονίκη δεν αναλαμβάνει την ευθύνη. Ο Κοτζιάς ζητεί να συνοδεύεται για λόγους ασφαλείας από ένα χωροφύλακα και τον εικοσαετή γυιό του Κωνσταντίνο· ταξιδεύουν σιδηροδρομικώς, στην τρίτη θέση. Τον Ιούνιο του 1941 τα νομίσματα του Μουσείου Θεσσαλονίκης μεταφέρονται στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

Με την έκρηξη του πολέμου αρχίζουν οι βομβαρδισμοί. Ο Άγιος Γεώργιος και το Αλατζά Ιμαρέτ χρησιμεύουν για αντιαεροπορικά καταφύγια[38] παρά τις διαμαρτυρίες του Εφόρου για την ακαταστασία που δημιουργείται. Η Αγία Σοφία και οι Άγιοι Απόστολοι παθαίνουν ζημιές από βόμβες στις 9 Φεβρουαρίου 1941 και επισκευάζονται το ίδιο έτος[39]. Ο Κοτζιάς δεν επιστρέφει από την Αθήνα παρά μόνο το Νοέμβριο του 1942, για να παραδώσει την Εφορεία στον ήδη ασκούντα χρέη Εφόρου Επιμελητή Αρχαιοτήτων Χαράλαμπο Μακαρόνα. Ο Μακαρόνας θα παραμείνει Έφορος Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης μέχρι τη συνταξιοδότησή του, το 1965[40]. Τα πρώτα τρία χρόνια της Εφορείας του, μέσα στη Γερμανική κατοχή, είναι τραγικά δύσκολα. Έχει να αντιμετωπίσει το θέμα της επιβίωσης, φροντίζοντας για τον επισιτισμό των ολιγαρίθμων συναδέλφων και υπαλλήλων που έχουν συγκεντρωθεί στο άδειο Μουσείο του Γενή Τζαμί. Τρόφιμα και σιγαρέττα δίνονται με βάσει τις ονομαστικές καταστάσεις των υπαλλήλων[41]. Ζητείται η εγκα-

36. Βλ. Παραρτημα, κζ΄.

37. Βλ. Παραρτημα, κη΄.

38. Βλ. Παραρτημα, κθ΄.

39. Βλ. Παραρτημα, λ΄. Βλ. Ζημίαι των Αρχαιοτήτων εκ του πολέμου και των στρατών κατοχής, έκδοσις Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, Αθήναι 1946, σ. 84.

40. Ο Χαράλαμπος Μακαρόνας (1905-1977) γεννήθηκε στην Αθήνα και εργάσθηκε ως αρχαιολόγος στη Μακεδονία από το 1924 ως το 1965.

41. Βλ. Παραρτημα, λα΄.

τάσταση αυτόματης τηλεφωνικής συνδέσεως, ώστε να αποφεύγονται οι πεζοπορίες μέσα στην πόλη, *«αἱ τόσον ἐξαντλητικαὶ ὑπὸ τὰς σημερινὰς συνθήκας διατροφῆς»*[42]. Η εξαχρείωση εξάλλου του λαού από την πείνα και την έλλειψη υλικών, ώθησε σε βανδαλισμούς και καταστροφές αρχαίων, όπως στην Όλυνθο και στη Βεργίνα, όπου τα αρχαία οικοδομήματα λιθολογήθηκαν από τους χωρικούς. Οι καιροί είναι επικίνδυνοι και τα ατοπήματα αντιμετωπίζονται μόνο με συστάσεις.

Στους κατακτητές και τους συμμάχους τους οφείλονται τρεις καταστρεπτικές ενέργειες[43]: οι Βούλγαροι κατέστρεψαν το 1944 την αρχαία Μηκύβερνα σκάβοντας το λόφο για οχυρωματικά έργα· παρά τα επανειλημμένα διαβήματα του Μακαρόνα προς το Γερμανικό Στρατηγείο δεν ανεστάλησαν οι εργασίες. Η Αρχαιολογική Συλλογή μικροαντικειμένων του δημοτικού σχολείου Ποτειδαίας λεηλατήθηκε από γερμανούς στρατιώτες τον Απρίλιο του 1941. Τα αρχαία της Συλλογής Βεροίας πετάχθηκαν έξω από την παλιά Μητρόπολη όπου εφυλάσσοντο. Τα μεγαλύτερα και δυσκίνητα καταθρυμματίσθηκαν από τους γερμανούς στρατιώτες με αποτέλεσμα να χαθούν οριστικά σημαντικές ανέκδοτες επιγραφές. Στο λυπηρό αυτό γεγονός αναφέρθηκε η Διεύθυνση Αρχαιοτήτων σε έγγραφο της 14ης Απριλίου 1942 προς τις Γερμανικές Στρατιωτικές Αρχές[44]. Με αφορμή την απαίτηση του προϊσταμένου του Referat Kunstschutz (Τμήματος Προστασίας Καλλιτεχνημάτων) αρχαιολόγου Dr von Schönebeck, να εκταφούν τα θαμμένα στη γη γλυπτά διαφόρων Μουσείων της Ελλάδος, μεταξύ των οποίων και της Θεσσαλονίκης, επειδή δήθεν υπήρχε κίνδυνος να βλαβούν, η Διεύθυνση Αρχαιοτήτων, της οποίας προΐστατο ο Α. Κεραμόπουλλος, αρνείται να αποκαλύψει τα αρχαία, για λόγους ασφαλείας: *«διότι ὁ πόλεμος ἔχει ἀδυσωπήτους ἀξιώσεις πρὸ τῶν ὁποίων κάμπτεται πᾶσα ἄλλη ἀξίωσις. Διὰ τοῦτο δὲν ἐνομίσαμεν ὅτι εἶναι τώρα καιρὸς νὰ ἀποκαλύψωμεν τὰ ἀρχαῖα τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, ὧν τὰ πλεῖστα δὲν εἶναι εὐπαθῆ, πλὴν τῶν ἀναγλύπτων σαρκοφάγων, οἵτινες ὅμως ἀπόκεινται ἐν τῇ αὐλῇ καὶ ἀπηλλάγησαν ἤδη τῶν καλυπτόντων αὐτοὺς σάκκων ὄχι κατ' ἰδικήν μας πρωτοβουλίαν, ἀλλὰ συμφώνως πρὸς τὴν ἐκφρασθεῖσαν ἐπιθυμίαν τοῦ κ. Dr v. Schönebeck.* Ο Μακαρόνας είχε ήδη στις αρχές του 1942 αρνηθεί κατηγορηματικά να ενδώσει στην με απειλητικό τρόπο γενομένη αξίωση του Schönebeck να γίνει η εκταφή των γλυπτών της Θεσσαλονίκης και η έκθεσή τους χάριν των Γερμανών στρατιωτών. Σε σημείωμά του προς το Διευθυντή Αρχαιοτήτων Κερα-

42. Βλ. Παραρτημα, λβ΄.
43. Βλ. Ζημίαι των Αρχαιοτήτων, σ. 16, 35, 37.
44. Ό.π., σ. 143-144.

μόπουλλο[45] προβάλλει και τις πρακτικές δυσκολίες για το εγχείρημα αυτό: Τα γλυπτά βρίσκονται σε ορύγματα βάθους 3-4 μ. και είναι σκεπασμένα με τεράστιους βωμούς και μάρμαρα δυσκίνητα, που για να μετακινηθούν χρειάζονται ειδικευμένοι εργάτες που είναι κυρίως Εβραίοι και ζητούν καλήν αμοιβήν. *«Ἀλλὰ καὶ οἱ κοινοὶ ἐργάται οἱ προοριζόμενοι διὰ τὰς μεταφορὰς ἐλαφροτέρων ἀντικειμένων πρέπει νὰ ἔχουν ἰσχυροὺς βραχίονας, ἤτοι πρέπει νὰ τρώγουν καλῶς καὶ ἐπομένως νὰ ἀμοίβωνται καλῶς καὶ οὐχὶ ὡς οἱ ὑπὸ τοῦ δήμου ἀμοιβόμενοι καὶ ἀναλόγως πρὸς τὴν ἀμοιβήν των ἐλαφρῶς ἐργαζόμενοι»*. Ευτυχώς ο Κεραμόπουλλος κατόρθωσε να πείσει τις Γερμανικές αρχές για τους κινδύνους που συνεπάγεται η εν καιρώ πολέμου εκσκαφή των αρχαίων.

Χαρακτηριστική της τραχύτητας των καιρών εκείνων είναι η περιπέτεια του γυναικείου αγάλματος αρ. 1943 του Μουσείου Θεσσαλονίκης[46]. Το Μάρτιο του 1944 γερμανοί στρατιώτες και ρώσσοι αιχμάλωτοι ανοίγοντας ορύγματα στην πλατεία Δικαστηρίων βρήκαν το καλοδιατηρημένο άγαλμα, πορτραίτο γυναίκας του 3ου αι. μ.Χ., που παραδόθηκε από τις γερμανικές στρατιωτικές αρχές με επίσημη και πομπώδη τελετή στη Συλλογή του Αγίου Γεωργίου. Ξαφνικά όμως, την 31η Μαΐου, το πήραν πίσω, παρά τις διαμαρτυρίες του παρευρισκομένου Εφόρου Στ. Πελεκανίδη, για να το τοποθετήσουν δήθεν σε αντιαεροπορικό καταφύγιο. Στην πραγματικότητα εστάλη στη Βιέννη, για την στρατιωτική έκθεση «Südostraum». Μετά τη λήξη του πολέμου και μετά από πληροφορίες που είχε ο Μακαρόνας το άγαλμα βρέθηκε στο αλατωρυχείο Bad Aussee του Salzburg. Από κει μεταφέρθηκε στο Art Collection Point του Μονάχου, δηλαδή την ειδική αποθήκη των αρπαγμένων από τους Γερμανούς έργων τέχνης, απ' όπου επαναπατρίστηκε στη Θεσσαλονίκη.

Η διενέργεια ανασκαφών από τις Εφορείες είχε απαγορευθεί καθ' όλη τη διάρκεια της κατοχής· δεν υπήρχε άλλωστε η οικονομική δυνατότητα. Σημειώθηκαν όμως το 1942 δύο σπουδαία τυχαία ευρήματα: ο ελληνιστικός τάφος «παρά την κλινικήν Δαν», γνωστός σήμερα ως τάφος του Μαιευτη-

45. Βλ. Παραρτημα, λγ΄.

46. Ζημίαι των Αρχαιοτήτων, ό.π., σ. 16. Στ. Πελεκανιδης, Ἄγαλμα γυναίκας της υστερινής αρχαιότητας από τη Θεσσαλονίκη, BCH 73 (1949) 294-304 [Τόμος Μελετών για την αρχαία Θεσσαλονίκη, 1985, σ. 351-363]. Για τη χρονολόγηση στην εποχή των Σευήρων βλ. G. Bakalakis, Vorlage und Intepretation von Romischen Kunst Denkmalern in Thessaloniki, «A. Anzeiger» 88 (1973) 683 [Τόμος Μελετών για την αρχαία Θεσσαλονίκη, σ. 512]. Εξιστόρηση της περιπέτειας του αγάλματος έδωσε ο Χ. Μακαρόνας στην εκτεταμένη προς το Υπουργείο έκθεσή του της 14ης/3/1945 για τις ανασκαφές και λεηλασίες κατά τη διάρκεια της κατοχής (Παραρτημα, λδ΄).

ρίου[47] και ο κατάκοσμος τάφος του Λύσωνος και Καλλικλέους κοντά στη Νάουσα[48], που ανασκάφηκε με λίγα χρήματα από τον Μακαρόνα, βοηθούμενο από τον νεοδιορισμένο επιμελητή Φώτη Πέτσα.

Το 1943 ήταν η σκληρότερη ίσως χρονιά της κατοχής. Όλα τα έγγραφα πρέπει να απευθύνονται στο Στρατιωτικό Διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου, Ανωτέρα Φέλντκομμαντατούρ. Ακόμη και τα εισερχόμενα πρέπει να υπογράφονται από τον Dr Merten. Τον Ιούλιο του 1943 ο U. Jantzen έχει αντικαταστήσει τον Schönebeck στην Προστασία των έργων τέχνης και δέχεται να προστατευθούν με κτιστά τοιχία οι σαρκοφάγοι στην αυλή του Μουσείου. Τα έγγραφα της Εφορείας Αρχαιοτήτων των ετών 1943 και 1944 είναι πολύ λίγα, αφορούν κυρίως τον επισιτισμό του προσωπικού.

Από το 1941 έχει ιδρυθεί η Διεύθυνση Ιστορικών Μνημείων και Αρχαιολογίας *«προϊσταμένη πασῶν τῶν ἐν Μακεδονίᾳ σχετικῶν ὑπηρεσιῶν»*. Στη διάρκεια της κατοχής Διευθυντής διετέλεσε ο Καθηγητής Νικ. Παππαδάκις και μετά το θάνατό του ως αναπληρωτής, ο Χαρ. Μακαρόνας. Από το τέλος του 1944 μέχρι τον Ιούνιο του 1945, οπότε μετατέθηκε στην Καβάλα, Έφορος Αρχαιοτήτων Μακεδονίας ήταν ο Γ. Μπακαλάκης. Το Μάρτιο του 1945 ο Μπακαλάκης υποβάλλει στη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Παιδείας εκτεταμένη αναφορά[49] με προτάσεις για τη βελτίωση του αρχαιολογικού κλάδου, που αποτελούν ακόμη αιτήματα των αρχαιολόγων· προτείνει να ιδρυθεί Υπουργείο Αρχαιοτήτων, Ελληνικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και συνένωση των μικρών Εφορειών σε μεγαλύτερες αρχαιολογικές περιφέρειες, ώστε να επιτευχθεί η επιστημονική οργάνωση των Εφορειών.

Μετά την απελευθέρωση, οι φάκελοι των εγγράφων γίνονται πάλι ογκώδεις. Μέσα στο 1945 ο Μακαρόνας επιστατεί σε σοβαρές εργασίες στερέωσης του βόρειου πεσσού της αψίδας του Γαλερίου που κινδύνευε να καταρρεύσει. Οι αρχαιολόγοι ξεχύνονται στην ύπαιθρο, κάνουν εκθέσεις για τις ζημιές που έκανε ο πόλεμος στις αρχαιότητες· προτείνουν μέτρα. Το προσωπικό αυξάνεται. Από το 1949 ως το 1960 υπηρετεί στην ΙΑ΄ Εφορεία ο Μανόλης Ανδρόνικος, από το 1952 επιφορτισμένος με την Επιμελητεία της ΙΓ΄ Περιφερείας (Βεροίας), οπότε αρχίζει και την ανασκαφή του νεκροταφείου των τύμβων στη Βεργίνα. Από το 1951 ως το 1957 εργάζεται πάλι στην Εφορεία ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Φ. Πέτσας και από το 1957 η

47. Κ. Σισμανιδης, Μακεδονικοί τάφοι στην πόλη της Θεσσαλονίκης, «Η Θεσσαλονίκη» 1, (1985) σ. 40-43.

48. Ch. Makaronas-Stella Miller, The tomb of Lyson and Kallikles,«Archaeology» 27 (1974) 248-59.

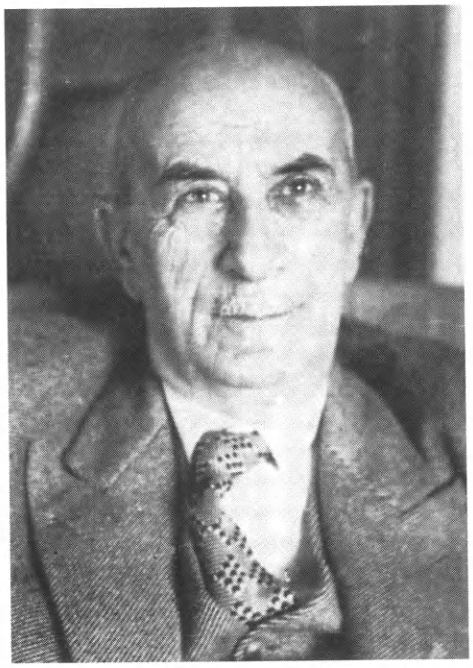
49. Παραρτημα, λε΄.

Γεώργιος Οικονόμος

Αναστάσιος Ορλάνδος

Στράτης Πελεκίδης

Νικόλαος Κοτζιᾶς

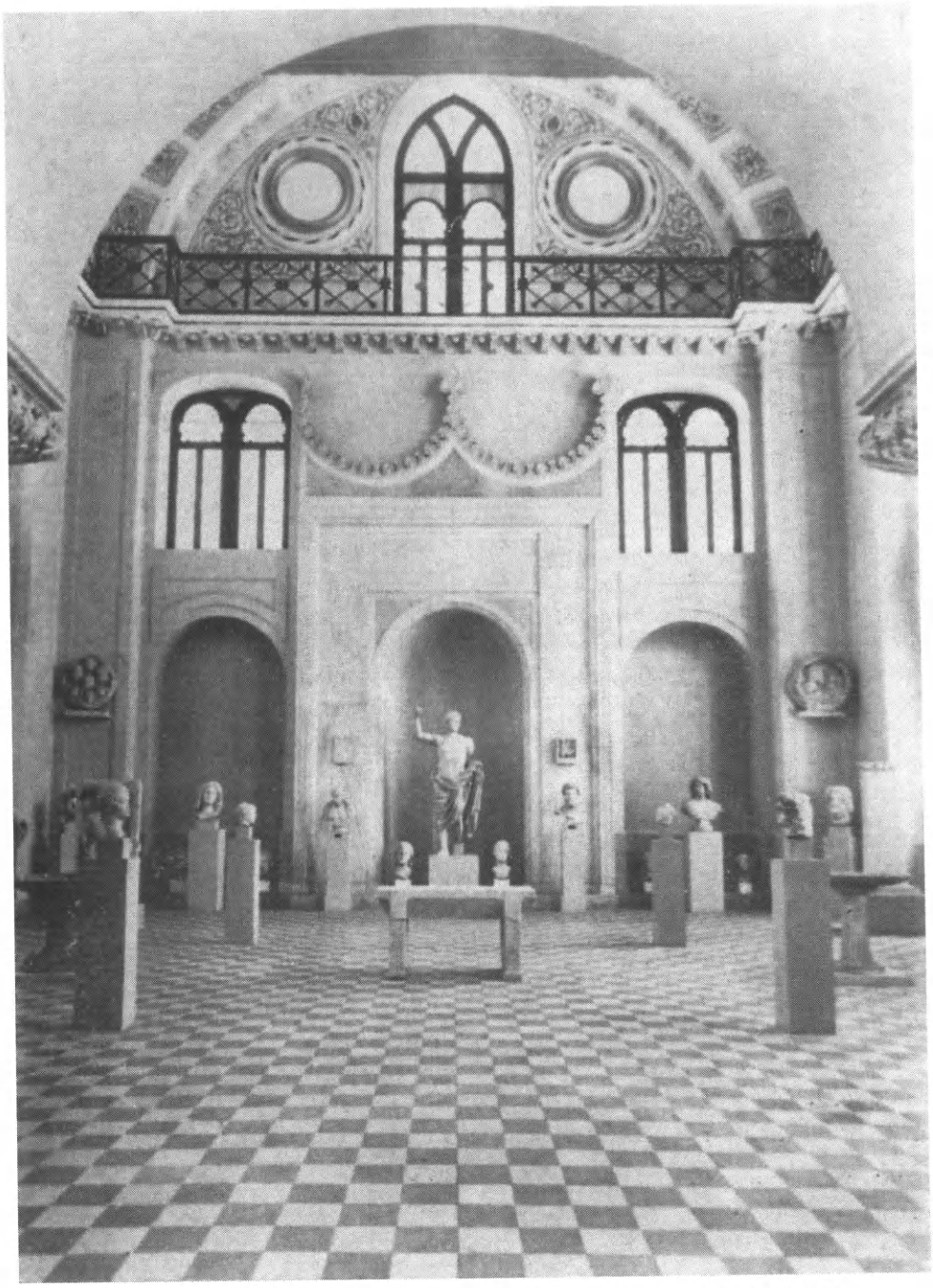
Χαράλαμπος Μακαρόνας

Γεώργιος Μπακαλάκης

Επιμελήτρια Μαίρη Καραμανώλη. Το 1951 πραγματοποιείται η εκταφή των από το 1940 θαμμένων γλυπτών του Μουσείου Θεσσαλονίκης και το 1952 ο Μακαρόνας με κύριο συνεργάτη τον Ανδρόνικο πραγματοποιεί την επανέκθεση μέσα στο επιδιορθωμένο Γενή Τζαμί. Το Μουσείο άνοιξε για το κοινό το 1953, με την ευκαιρία του Θ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου και σίγουρα κανείς δεν θα μπορούσε να το παραλληλίσει με τον Καιάδα!

Παράλληλα προχωρούν οι διαδικασίες για την ίδρυση ενός μεγάλου Μουσείου. Το 1949 αποφασίσθηκε η αγορά του ανταλλαξίμου γηπέδου 13122, εκτάσεως 12.000 τ.μ. απέναντι από το κτίριο της ΧΑΝΘ έναντι 15.000.000 δραχ. που πληρώθηκαν από το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων σε 20 εξαμηνιαίες δόσεις. Το νέο Μουσείο άρχισε να κτίζεται το Φεβρουάριο του 1961, πάνω σε σχέδια του αρχιτέκτονα Πάτροκλου Καραντινού. Εγκαινιάσθηκε την 27η Οκτωβρίου του 1962 στις εορτές της πεντηκονταετηρίδος από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης. Στην αίθουσα προσωρινών εκθέσεων, αριστερά της εισόδου, για την περίσταση αυτή παρουσιάστηκαν για

Η έκθεση γλυπτών στο Παλαιό Μουσείο Θεσσαλονίκης (Γενί-Τζαμί).

πρώτη φορά τα περίλαμπρα ευρήματα από το Δερβένι[50], που είχαν βρεθεί μόλις πριν από οκτώ μήνες.

Ίσως να πέρασε απαρατήρητο τότε ότι και η Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης γιόρταζε την πεντηκονταετηρίδα της· ένα νέο ευρύχωρο Μουσείο και ο κρατήρας του Δερβενίου περιστοιχισμένος από ένα πλήθος χάλκινων και ασημένιων αγγείων, ασφαλώς ήταν τα πιο πολύτιμα δώρα για μια Εφορεία Αρχαιοτήτων, που πριν πενήντα μόλις χρόνια είχε ξεκινήσει από το μηδέν, χωρίς κτίριο, χωρίς ευρήματα, για να φτάσει στο σημείο αυτό χάρη στο ζήλο και την αυτοθυσία όσων την υπηρέτησαν.

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
Μάϊος 1986

Ιουλια Βοκοτοπουλου

50. Χ. Μακαρονας, Τάφοι παρά το Δερβένι Θεσσαλονίκης, ΑΔ 18, 1963, Β2, σ. 193-196· Ευ. Γιουρη, Ο κρατήρας του Δερβενίου, Αθήνα 1978.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΓΓΡΑΦΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

α΄.

Αρ. Πρωτ. 93/19-6-1913: περί παραχωρήσεως της σχολής Ιδαδιέ για την εγκατάσταση του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΡΙΘ. 93

Περὶ ἐγκαταστάσεως ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἐν τέως ὀθωμαν. Σχολῇ 'Ιδαδιέ.

ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΗ 19η 'Ιουνίου 1913

Πρὸς
Τὸν κ. Γενικὸν Διοικητὴν Μακεδονίας

Μετὰ τὴν ἀπὸ τοῦ βουλγαρικοῦ στρατοῦ ἀπαλλαγὴν τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ δημοσίων κτιρίων ἔχω τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσω ὑμᾶς, Κύριε Γεν. Διοικητά, ὅπως εὐαρεστούμενος συστήσετε εἰς τὴν Διοίκησιν τοῦ Τμήματος Στρατιᾶς Θεσσαλονίκης, τὴν εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν παραχώρησιν τοῦ κάτω ὀρόφου μετὰ τοῦ ἰσογείου καὶ τῶν ἐξαρτημάτων αὐτοῦ τῆς ἐνταῦθα ἀνωτέρας ὀθωμανικῆς Σχολῆς 'Ιδαδιέ, ἵνα ἐγκατασταθῇ ἐκεῖ τὸ κεντρικὸν ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον τῆς Μακεδονίας. Ἡ εἰρημένη σχολὴ περιεῖχε καὶ ἐπὶ καταλυθείσης ὀθωμανικῆς διοικήσεως τὴν ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν Θεσσαλονίκης, ἔχει δὲ ἀκόμη ἔν τε τῷ κήπῳ καὶ ταῖς αὐλαῖς αὐτῆς πολλὰ ἀρχαῖα, γλυπτὰ καὶ ἐπιγραφικά, ὥστε εἶναι ἡ πρὸς ἐγκατάστασιν τῆς ἀρχαιολ. συλλογῆς μόνη ἐνδεδειγμένη θέσις.

Εὐπειθέστατος
Ὁ Ἔφορος τῶν 'Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης
(Υπογραφή) *Γ. Π. Οἰκονόμος*

β΄.

2 Φεβρουαρίου 1913: ζητείται από τους Βουλγάρους η παράδοσις των αρχαίων της πρώην σχολής Ιδαδιέ.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΡΙΘ. 1954

'Αρ. Πρωτ. 'Εφορ. 'Αρχ. 32

ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΗ 2α Φεβρουαρίου 1913

Πρὸς

Τὴν Α.Β. Ὑψηλότητα τὸν Στρατιωτικὸν Διοικητὴν Θεσσαλονίκης.

Ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσωμεν τὴν Ὑμετέραν Β. Ὑψηλότητα ἵνα εὐαρεστουμένη ζητήσῃ παρὰ τῆς ἐνταῦθα βουλγαρικῆς στρατιωτικῆς ἀρχῆς, ὅπως παραδώσῃ εἰς τὴν ὑφ' ἡμᾶς ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν τὰ ἐν τῷ τέως ὀθωμανικῷ σχολείῳ 'Ινταντιέ, νῦν προσωρινῶς χρησιμεύοντι ὡς στρατ. βουλγαρικῷ νοσοκομείῳ, ἀποκείμενα ἀρχαῖα μνημεῖα, περὶ τῆς τύχης τῶν ὁποίων νομίζομεν ὅτι ἔχομεν καὶ καθῆκον καὶ δικαίωμα νὰ λάβωμεν ἔγκαιρον πρόνοιαν.

Ὁ Ὑπουργὸς
(Υπογραφή)

γ΄.

Έγγραφο 68/1913: σχετικά με τη νέα περίφραξη της αψίδας του Γαλερίου.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΡΙΘ. 68

ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΗ 15-4-13

Πρὸς τὸν Κύριον
Ἀρχηγὸν τῆς Δημοσίας Ἀσφαλείας.

Ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσωμεν ὑμᾶς, ὅπως διατάξητε τὸν ἁρμόδιον σταθμὸν χωροφυλακῆς ἵνα ἐπιβλέπῃ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ νεωστὶ τεθέντος ὑπὸ τῆς Ἐφορείας τῶν Ἀρχαιοτήτων περιφράγματος τῆς ἀψῖδος καθ' ὅσον κινδυνεύει τοῦτο τοῦ τσιμεντοκονιάματος ὄντος ἀκόμη νωποῦ καὶ τῶν σιδηρῶν στύλων εὐμετακινήτων, νὰ καταστραφῇ ὑπό τε ἰδιωτῶν καὶ στρατιωτῶν προσδενόντων ἐκεῖ φορτηγὰ καὶ ἄλλα ζῷα, ὡς καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ ἐπείσθημεν καὶ ὁ ἔχων ἀναλάβει τὴν ἐργασίαν ἐργολήπτης ἐπανειλημμένως παρεπονήθη ἡμῖν.

Ὁ Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων
(Υπογραφή) *Γ. Π. Οἰκονόμος*

δ'.(1)

Έγγραφο 69/16-4-1913 προς Νομάρχη Θεσσαλονίκης για την ανάγκη διατήρησης των τειχών και του Λευκού Πύργου:

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΡΙΘ. 69

ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΗ 16-4-13

Πρὸς τὸν Κύριον Νομάρχην Θεσσαλονίκης

Ἀπαντῶν εἰς τὸ ὑπ' αριθ. 2594 ὑμέτερον ἔγγραφον ἔχω τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσω ὑμῖν ὅτι κατὰ τὴν σύνταξιν νέου σχεδίου πρὸς ἐξωραϊσμὸν τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης εἶναι ἀνάγκη νὰ διατηρηθῶσι πάντα τὰ ἱστορικῶς σπουδαιότατα λείψανα τοῦ βυζαντιακοῦ περιβόλου τῆς πόλεως, ὅσα δὲν ἐπρόφθασε νὰ καταστρέψῃ ἡ καταλυθεῖσα διοίκησις. Προτάσσω δὲ τὰ κτίσματα ταῦτα, διότι παρετήρησα ὅτι πολλάκις ἐκφέρονται γνῶμαι ἐντελῶς ἀσύστατοι περὶ τῆς σημασίας αὐτῶν καὶ κινδυνεύομεν νὰ φανῶμεν ἀπολύτως ἀνιστόρητοι ἀνεχόμενοι καὶ μόνην τὴν ἔκφρασιν τοιούτων σκέψεων. Περὶ τῶν ὑπολοίπων ἱστορικῶν μνημείων, τῶν κατὰ χώραν εὑρισκομένων ναῶν καὶ τῆς Ἁψῖδος τῶν αὐτοδήλως διατηρητέων δὲν παρίσταται βεβαίως ἀνάγκη νὰ γίνῃ σύστασις ἐκ μέρους μου, διὰ τοῦτο περιορίζομαι μόνον εἰς τὸ σημεῖον, περὶ ὅ θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ γεννηθῇ ἀμφισβήτησις, εἰς τὸν λεγόμενον δηλ. Λευκὸν Πύργον. Ἐπειδὴ καὶ τὸ κτίσμα τοῦτο ἀντιπροσωπεύει ὡρισμένην τινὰ ἱστορικὴν περίοδον τῆς πόλεως, ἔχει δὲ καὶ ἄλλως συνδεθῇ πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τῆς πόλεως, νομίζω ἀπαραίτητον καὶ τούτου τοῦ μνημείου τὴν διατήρησιν, δυναμένου μετὰ διασκευὴν νὰ χρησιμεύσῃ εἴτε ὡς στρατιωτικοῦ Μουσείου εἴτε ὡς ἄλλου ὁμοίου κέντρου ἀναμνηστικοῦ τῆς νέας ἐθνικῆς περιόδου, ἣν ἐνεκαίνισαν αἱ κατακτήσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Δὲν θὰ συντελέσῃ δὲ ὀλίγον εἰς τὸν ἐξωραϊσμὸν τοῦ τόπου ἐκείνου καὶ ἡ κατασκευὴ μικροῦ ἄλσους περὶ τὸν πύργον καὶ ἡ εὔρυνσις τῆς ὅλης πλατείας, τὴν ὁποίαν βεβαίως θὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν αὐτῆς ἡ εἰδικὴ ἐπιτροπεία. Ὡσαύτως ἐνδεικνύεται καὶ ἡ ἀπαλλαγὴ πολλῶν βυζαντιακῶν ναῶν ἀπὸ τῶν περιπνιγόντων αὐτοὺς ἀθλίων οἰκίσκων, οἵτινες εἰς πᾶν ἄλλο συντελοῦσιν ἢ εἰς τὴν ὡραιότητα τῶν τε μνημείων τούτων καὶ τῆς πόλεως.

Ταῦτα θὰ ἐπεθύμουν νὰ ἀνακοινώσω ἐπὶ τοῦ παρόντος πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ ἐξωραϊσμοῦ τῆς πόλεως ἐπιτροπείαν, εἶμαι δὲ πρόθυμος νὰ παράσχω αὐτῇ καὶ πᾶσαν συμπληρωματικὴν πληροφορίαν, ὅταν χρειασθῇ τοιαύτην κατὰ τὴν πρόοδον τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς.

Ὁ Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων

δ'.(2)

Έγγραφο 111/27-7-1913: πρόταση να μετατραπεί ο Λευκός Πύργος σε στρατιωτικό Μουσείο αντί να κατεδαφισθεί.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΡΙΘ. 111

ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΗ 27-7-13

Ἔχω τὴν τιμὴν νὰ ὑποβάλω εἰς τὴν ὑμετέραν κρίσιν τὴν σκέψιν περὶ χρησιμοποιήσεως τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ Λευκοῦ Πύργου ὡς στρατιωτικοῦ Μουσείου καταλλήλως πρὸς τοῦτο διαρρυθμιζομένου. Ἡ παράδοξος γνώμη, ὅπως ὁ Λευκὸς Πύργος κατεδαφισθῇ πρὸς εὕρυνσιν τῆς περὶ αὐτὸν πλατείας, δὲν ἐπικρατεῖ εὐτυχῶς παρὰ τοῖς δικαιουμένοις νὰ ἔχωσι περὶ τοῦ πράγματος γνώμην, ὥστε δὲν θὰ παραστῇ τότε ἐλπίζω, ἀνάγκη συνηγορίας ὑπὲρ διατηρήσεως μνημείου, ὅπερ ἔχει συνδεθῇ πρός τε τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν καὶ πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως. Δύναται μάλιστα νὰ συνδεθῇ τοῦτο στενώτερον πρὸς τὴν νέαν λαμπρὰν ἐθνικὴν περίοδον καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀνάκτησιν τῆς Θεσσαλονίκης, ἐὰν ἐπὶ τοῦ ἀνωτάτου ἐξώστου τοῦ Πύργου ἀνιδρυθῇ εὐμέγεθες χαλκοῦν ἐπίχρυσον ἄγαλμα Νίκης, ἀναμνηστικὸν τῶν μεγάλων καὶ νικηφόρων ἀγώνων τῆς Πατρίδος.

Εὐπειθέστατος
Ὁ Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων
(Υπογραφή) *Γ. Π. Οἰκονόμος*

ε΄.

Έγγραφο 94/Ιουνίου (;) 1913: πρόγραμμα προστασίας των τειχών και της αψίδας Γαλερίου.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΡΙΘ. 94

ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΗ 'Ιούνιος (;) 1913

Πρὸς τὸν κύριον Νομάρχην Θεσσαλονίκης

Συμπληρῶν προηγουμένην μου ἔκθεσιν περὶ τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀρχαίων τόπων, οἵτινες πρέπει νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ σχεδίου πρὸς ἐξωραϊσμὸν τῆς πόλεως, περὶ μὲν τοῦ βυζαντιακοῦ περιβόλου τῆς Θεσσαλονίκης ἐπιθυμῶ νὰ τονίσω ὅτι εἶναι ἀπολύτως ἑνιαῖος, δὲν δύναται δὲ διὰ τοῦτο νὰ διακριθῇ εἰς διατηρητέα καὶ οὐχὶ διατηρητέα μέρη αὐτοῦ, ὁλόκληρος ἄρα ὀφείλει νὰ διατηρηθῇ. 'Εκ δὲ τῶν ἄλλων ἐν τῇ πόλει ἀρχαίων μνημείων ἡ ἐν τῇ 'Εγνατίᾳ ὁδῷ ῾Αψὶς τοῦ Γαλερίου δύναται ἄριστα νὰ χρησιμεύσῃ ὡς καλαισθητικὸν σημεῖον, περὶ ὃ νὰ ἀνοιχθῇ μεγαλυτέρα πλατεῖα ἀπαλλοτριουμένων τινῶν τῶν πέριξ οἰκιῶν καὶ σχηματιζομένου ἐκεῖ μικροῦ κήπου.

῾Ωσαύτως ἐπιβάλλεται ἀπαλλοτρίωσις, ὅπως καὶ ἐν ἄλλῃ ἐκθέσει μου πρὸς τὸν κ. ῾Υπουργὸν τῆς Δικαιοσύνης ὡς 'Αντιπρόσωπον τότε τῆς Κυβερνήσεως πρὸ μηνῶν εἶπον, τῶν παρὰ τὸν Βόρειον τοῖχον τοῦ ναοῦ τοῦ ῾Αγίου Δημητρίου ὑπαρχόντων οἰκίσκων, οἵτινες καὶ ἀσχημίαν καὶ κίνδυνον τοῦ ναοῦ ἀποτελοῦσι.

'Επίσης ἐνδείκνυται ὁ σχηματισμὸς εὐρυτέρας πλατείας ἢ κατασκευὴ πλατείας περὶ τοὺς ναοὺς τῶν ῾Αγίων 'Αποστόλων, ῾Αγίου Γεωργίου, ῾Αγίας Παρασκευῆς ὅπως κοινῶς λέγεται ('Εσκὶ-Τζουμᾶ), Προφήτου 'Ηλιοῦ, ῾Αγίου Παντελεήμονος, ῾Αγίας Αἰκατερίνης καὶ Παναγίας (Καζαντζιλὰρ-Τζαμί).

῾Ο 'Εφορος τῶν 'Αρχαιοτήτων
(Υπογραφή) *Γ. Π. Οἰκονόμος*

στ΄.

Διάταγμα κηρύξεως διατηρητέων των τειχών και του Λευκού Πύργου (23/8/1913):.

Ἀριθ. πρωτ. 1219

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἐν Θεσσαλονίκῃ
τῇ 23ῃ Αὐγούστου 1913

ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Διάταγμα

Ὁ Γενικὸς Διοικητὴς Μακεδονίας

Ἔχοντες ὑπ᾽ ὄψει τὸν ἀπὸ 24ης Ἰουλίου 1899 ΒΧΜϚ΄ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμον Κηρύσσομεν ἐθνικὰ ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα τὰ ἀρχαῖα τείχη τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸν Λευκὸν Πύργον καὶ ὑπάγομεν εἰς τὴν ἄμεσον τοῦ Κράτους ἐπιτήρησιν καὶ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς ἁρμοδίας ὑπηρεσίας.

Ὁ Γενικὸς Διοικητὴς Μακεδονίας
(Υπογραφή)

ζ΄.

Έγγραφο 26319/30-5-1914 της Γεν. Διοικήσεως Μακεδονίας: απαγόρευση καταστροφής λειψάνων μεσαιωνικής Πύδνας.

Πρὸς
τὸν κ. Διευθυντὴν τοῦ Ἐλέγχου τῶν Σιδηροδρόμων Νομομηχανικὸν Μπιτσάνην
Εἰς Λάρισαν

Λαβόντες ὑπ᾽ ὄψιν τὴν προφορικὴν αἴτησιν περὶ χρησιμοποιήσεως τῶν λίθων ἀρχαίου κτίσματος σωζομένου ἐν τῇ παρὰ τὸ Μακρύγιαλον Κατερίνης θέσει τῆς ἀρχαίας Πύδνης διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς ἐκεῖθεν διερχομένης σιδηροδρ. γραμμῆς, ἔχοντες δὲ καὶ τὴν γνώμην τοῦ παρ᾽ ἡμῖν Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων, ἐξετάσαντος ἐπὶ τόπου τὸ πρᾶγμα, γνωρίζομεν ὑμῖν ὅτι ἀδυνατοῦμεν νὰ χορηγήσωμεν εἰς τὴν Ἑταιρείαν τῆς κατασκευῆς τοῦ σιδηροδρόμου ἄδειαν

πρὸς χρησιμοποίησιν οἱουδήποτε ἀρχαιολογ. ὑλικοῦ παρακαλοῦμεν δὲ ὅπως γνωρίσητε τοῦτο τῇ Ἑταιρείᾳ καὶ ἐπιστήσητε τὴν προσοχὴν αὐτῆς εἰς τὰ ἐγκατεσπαρμένα ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα ἅτινα ἀποτελοῦσι πολυτίμους ἀρχαιολογικὰς ἐνδείξεις διὰ τοὺς μέλλοντας ἐπιστημονικῶς νὰ ἐξερευνήσωσι τὸν τόπον.

Ὁ Γεν. Διοικητὴς
(Υπογραφή)

η΄.

Έγγραφο 79/15-5-1913: περί αρχαιοκαπηλείας στην Αμφίπολη από το αντάρτικο σώμα τοῦ καπετάν-Δούκα.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΡΙΘ. 79

Πρὸς
Τὸν κ. Ὑπουργὸν τῆς Δικαιοσύνης ὡς Ἀντιπρόσωπον τῆς Κυβερνήσεως

Κύριε Ὑπουργέ,

Μεταβὰς καθ' ὑμετέραν ἐντολὴν εἰς Γενίκιοϊ-Ἀμφίπολιν πρὸς ἐξέτασιν καὶ περισυλλογὴν τῶν ἐκεῖ ἀρχαιοτήτων ἔχω τὴν τιμὴν νὰ ἀναφέρω Ὑμῖν καὶ ἐγγράφως ὅτι βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τοῦ μετ' ἐμοῦ ἐλθόντος ἀρχιτέκτονος Α. Ὀρλάνδου ἀντέγραψα πάσας, ὅσας ἠδυνήθην νὰ ἀνεύρω, εἴτε ἐν τῷ νεωτέρῳ χωρίῳ Γενίκιοϊ εἴτε ἐν αὐτῷ τῷ χώρῳ τῆς ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως ἐπιγεγραμμένας πλάκας λαβὼν αὐτῶν καὶ τὰ ἀναγκαῖα ἐπιγραφικὰ ἔκτυπα ἐν ὅλῳ δέκα ἕξ, κατέγραψα ὡσαύτως δύο ἐνῳκοδομημένα ἀνάγλυφα, ὧν τὸ μὲν ἦν ἀκέραιον, τὸ δὲ ἄλλο κολοβόν, συνεκόμισα δὲ ὅσα ἐκ τε τοῦ χωρίου καὶ τοῦ ἀρχαίου τόπου ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποτειχίσω δι' ὅσων διέθετον ἐφικτῶν μέσων εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ χωρίου καὶ παρέδωκα εἰς τὸν ἱερέα Εὐθύμιον Παππαθεμελῆν. Ὡσαύτως ἐξητάσθη τὸ νεωστὶ ὑπὸ τοῦ λόγου τοῦ Μηχανικοῦ κατὰ τὴν κατασκευὴν γεφύρας τοῦ Στρυμόνος ἀποκαλυφθὲν τετραγωνικὸν βάθρον καὶ ἐσχεδιάσθη ὑπὸ τοῦ κ. Ὀρλάνδου, ὅπερ ἐνομίσθη ὑπό τινων ὡς ἀνῆκον εἰς ἀνδριάντα τοῦ Σπαρτιάτου Στρατηγοῦ Βρασίδου. Τί ἐβάσταζε τὸ βάθρον τοῦτο, ὅπερ συνεδέθη ὑπό τινων πρὸς τὸ μνημεῖον τοῦ Βρασίδου, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ

ἐξακριβωθῇ, διότι δὲν σώζεται ἡ πλίνθος αὐτοῦ. Ἀποκλείεται ὅμως πᾶσα σκέψις περὶ Βρασίδου, διότι, κατὰ ρητὴν ἀρχαίαν μαρτυρίαν (Θουκυδίδης 4, 104) ὁ στρατηγὸς οὗτος ἐτάφη τῷ 423 π.Χ. «ἐν τῇ πόλει πρὸ τῆς νῦν ἀγορᾶς οὔσης», ἐν ᾧ τὸ εἰρημένον λίθινον βάθρον εὑρέθη παρὰ τὸ Τσάγεζι, ἱκανὸν ἀπέχον τῆς Ἀμφιπόλεως. Πρὸς ἄλλους δὲ αὐτὴ ἡ τέχνη τοῦ μνημείου τάσσει αὐτὸ εἰς ὑστέρους χρόνους.

Ὅταν ἐπιστῇ ὁ καιρὸς τῶν ἀνασκαφῶν ἡ Ἀμφίπολις ὑπισχνεῖται νὰ δώσῃ καλὰ εὑρήματα, θὰ φωτισθῇ καὶ τὸ σημεῖον τοῦτο διά τινος μικρᾶς ἐκεῖ συστηματικῆς ἐρεύνης. Ἀλλ' ἐκτὸς τῆς καθαρῶς ἀρχαιολογικῆς ταύτης διδασκαλίας, ἀπεκόμισα μετὰ λύπης ἐξ Ἀμφιπόλεως καὶ τὴν πληροφορίαν ὅτι πολλοὶ προσφάτως ἀνοιχθέντες ἀρχαῖοι τάφοι ἀνεσκάφησαν ὑπὸ τοῦ ἀνταρτικοῦ σώματος τοῦ καπετὰν Δούκα, τὸ ὁποῖον, ὡς μοι εἶπον, ὁσάκις εὐκαιρεῖ ἀπὸ τῶν ἀσχολιῶν τῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ, ἐπιδίδεται καὶ εἰς τοιούτου εἴδους ἀρχαιολογικὰς ἐπιχειρήσεις. Ἐπειδή, Κύριε Ὑπουργέ, ἐνδέχεται νὰ ἐξακολουθήσῃ τὸ κακὸν τοῦτο ἐπιθυμῶ νὰ ἐπιστήσω τὴν ὑμετέραν προσοχὴν εἰς τὸ πρᾶγμα καὶ νὰ παρακαλέσω ὑμᾶς, ὅπως εὐαρεστούμενος συστήσητε εἰς τὰς στρατιωτικὰς ἀρχάς, αἵτινες ὁπωσδήποτε ἐπικοινωνοῦσι πρὸς τὰ ἀνταρτικὰ σώματα, ἵνα ρητῶς ἀπαγορεύσωσιν αὐτοῖς ἔργα, ἅτινα καὶ ἀπὸ ἀγαθωτάτης προαιρέσεως τελούμενα, δύνανται νὰ ἐπιφέρωσι ἀνεπανόρθωτον ζημίαν εἰς τὰ ἀρχαῖα.

Εὐπειθέστατος
Ὁ Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων
(Υπογραφή) *Γ. Π. Οἰκονόμος*

θ'.

Εγκύκλιος της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας από 11/7/1913 περί πατάξεως της αρχαιοκαπηλείας.

ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ

Πρὸς τοὺς πολίτας τῶν νέων χωρῶν

Ὁ βαθμὸς τοῦ πολιτισμοῦ παντὸς ἔθνους ἐμφαίνεται ἐν τῇ στοργῇ πρὸς τὸ παρελθὸν αὐτοῦ καὶ ἐν τῷ ἐνδιαφέροντι, ὅπερ δεικνύει διὰ τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ καὶ τὰ μνημεῖα αὐτῆς. Ὅταν δὲ ἔθνη ὧν τὰ ἱστορικὰ μνημεῖα οὔτε κατὰ τὴν λαμπρότητα οὔτε κατὰ τὴν ἄλλην αὐτῶν ἀξίαν δύνανται νὰ παραβληθῶσι πρὸς

τὰ ἡμέτερα, ἀφιεροῦνται μετ' εὐσεβείας καὶ ἀγάπης εἰς τὸ παρελθὸν αὐτῶν, πῶς θὰ ἦτο δυνατὸν οἱ Ἕλληνες νὰ ἀποβλέψωσι μετ' ἀδιαφορίας πρὸς τὴν ἔνδοξον αὐτῶν ἱστορίαν καὶ τὰ θαυμαστὰ λείψανα τῆς μεγάλης Ἑλληνικῆς τέχνης. Ὅταν δὲ πρὸς τούτοις οἱ ξένοι ἐκεῖνοι πρὸς τὴν Ἑλλάδα λαοὶ παρὰ τὴν φροντίδα περὶ τῆς ἰδίας ἱστορίας καὶ τέχνης ἔχωσι ζωηρότατον τὸ ἐνδιαφέρον καὶ περὶ τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης καὶ ἱστορίας ἐν γένει, βεβαίως εἶνε μέγιστον τὸ καθῆκον παντὸς Ἕλληνος, ὅπως ἀγαπᾷ καὶ φροντίζει περὶ ἱστορίας καὶ μνημείων, τὰ ὁποῖα δικαιοῦται νὰ λέγῃ ὅτι εἶνε ἰδικά του.

Ἡ παλαιὰ μικρὰ Ἑλλὰς καὶ ὡς Κράτος καὶ ὡς ἔθνος δὲν ἔπραξεν ὀλίγα πρὸς περίσωσιν καὶ μελέτην τῶν ἀρχαίων μνημείων. Ἡ μεγαλυνθεῖσα νῦν πατρὶς ἀπεκδέχεται καὶ παρὰ τῶν νέων Ἑλλήνων πολιτῶν ἐνδιαφέρον καὶ ἀγάπην πρὸς τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, τοὺς ἀδιαφθόρους μάρτυρας τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης ἀπαραγράπτων Ἑλληνικῶν δικαιωμάτων.

Ἅπαντες ἄρα οἱ ὑπὲρ τοῦ μεγαλείου τῆς Ἑλληνικῆς πατρίδος καὶ ἐν εἰρήνῃ πονοῦντες ὀφείλουσι νὰ συνδράμωσι τὰς ἀρχαιολογικὰς καὶ ἄλλας ἀρχὰς ἐν τῇ ἐκτελέσει τῶν σχετικῶν νόμων καὶ νὰ συντελέσωσι πρῶτοι αὐτοὶ εἰς τὴν ἵδρυσιν τῶν Ἀρχαιολογικῶν Μουσείων προλαμβάνοντες τὴν διάθεσιν τοῦ ἐπισήμου Κράτους καὶ προσφέροντες αὐθόρμητοι πᾶν ἀνῆκον εἰς τὸ Ἔθνος ἀρχαῖον, ἀποκρούοντες δὲ πᾶσαν ἀθέμιτον ὠφέλειαν καὶ μὴ ἀποβλέποντες εἰς κερδοσκοπίαν ἀπὸ τῶν κειμηλίων τῆς Πατρίδος, ἥτις δαπανᾷ καὶ κοπιάζει, ὅπως συγκεντρώσῃ καὶ ἐξασφαλίσῃ τὰ ἀρχαῖα, μόνον ἠθικὸν κέρδος ἀναμένουσα.

Ἐπειδὴ ὁ νέος πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος ἐκ τῶν ἕξεων καὶ ἀντιλήψεων τοῦ παρελθόντος παραγόμενος δυνατὸν νὰ θεωρῇ τὴν ἐμπορίαν τῶν ἀρχαίων ὡς τινα τῶν συνήθων ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων, διὰ τοῦτο κρίνομεν εὔκαιρον νῦν νὰ τονίσωμεν ὅτι εἰς τὴν συνείδησιν παντὸς ἀκραιφνοῦς Ἕλληνος πολίτου τὸ ἐπάγγελμα τοῦτο τῆς ἐκμεταλλεύσεως παντὸς ἀπηγορευμένου εἴδους ἀρχαίων ὀφείλει νὰ εἶναι μισητόν, ἡ δὲ ἀσχολία περὶ τὸν πορισμὸν τοῦ ἀκόπου τούτου καὶ ἀνόμου κέρδους δὲν δύναται κατ' ἀντίληψιν ἐθνικὴν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐντιμοτέρα τῆς σωματεμπορίας. Τοιαύτης δὲ ἀντιλήψεως ἀπόρροια εἶναι καὶ ἡ νομικὴ καὶ ποινικὴ διατύπωσις τῶν ἀξιώσεων τοῦ ἐπισήμου Κράτους, ὅπερ τιμωρεῖ διὰ ποινῶν αὐστηροτάτων πᾶσαν κατὰ τῶν ἀρχαιολογικῶν διατάξεων ἐνέργειαν.

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 11 Ἰουλίου 1913

Ὁ Γενικὸς Διοικητὴς Μακεδονίας
ΣΤΕΦ. Ν. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ

Ὁ εἰσηγητὴς Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων
Γ. Π. Οἰκονόμος

ι΄.

Αναφορά 321/28-3-16 του Γ. Οικονόμου για την κατάσταση στη Θεσσαλονίκη μετά την άφιξη της στρατιάς της Ανατολής.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΑΡΙΘ. 321

ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 28-3-16

Ἔχω τὴν τιμὴν νὰ ἀναφέρω εἰς τὸ Ὑπουργεῖον ὅτι ἀναλαβὼν τὰ ἐκ τῆς ἐπιστρατεύσεως διακοπέντα καθήκοντά μου πρώτην μου μέριμναν ἐθεώρησα νὰ ἐπικοινωνήσω πρὸς τὸ Συμμαχικὸν Στραταρχεῖον καὶ τοὺς παρ' αὐτῷ ἐργαζομένους ἀλλοδαποὺς ἀρχαιολόγους, ἵνα προσανατολισθῶ πρὸς τὴν ἐκ τῆς ἐν Μακεδονίᾳ παρουσίας τῆς ξένης «Στρατιᾶς τῆς Ἀνατολῆς» ἐν σχέσει καὶ πρὸς τὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα δημιουργηθεῖσαν κατάστασιν.

Ὡς πρὸς τὸ ἐν τῷ Λευκῷ Πύργῳ κατόπιν ἐνεργειῶν τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἀποφάσεως τοῦ Στραταρχείου τῶν Συμμάχων ἱδρυθέν, δι' αὐτὴν τὴν κατασκευὴν καὶ διαίρεσιν τοῦ κτιρίου πρόχειρον βεβαίως ἄσυλον τῶν ὑπὸ τῶν Συμμαχικῶν στρατευμάτων εὑρισκομένων ἀρχαίων ἔχω νὰ ἀνακοινώσω ὅτι μέχρι τοῦδε συνεκεντρώθησαν ἐκεῖ μόνον εὑρήματα τῶν Βρεττανικῶν στρατευμάτων, ἀποτελούμενα ἐκ διαφόρων προϊστορικῶν ὀστράκων καὶ ἄλλων μικρῶν εὑρημάτων τάφων ἀξίων προσοχῆς διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν μελέτην.

Ὁ πρὸς τῇ στρατιωτικῇ αὐτοῦ ἀσχολίᾳ ἔχων καὶ τὴν φροντίδα ταύτην ἔφεδρος ἀνθυποπλοίαρχος E. A. Gardner, ὁ γνωστὸς εἰς τοὺς Ἕλληνας καθηγητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Λονδίνου καὶ ἄλλοτε διευθυντὴς τῆς ἐν Ἀθήναις Βρεττανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, εἰς τὴν ὑπόδειξίν μου, ὅπως εἰς τὸ ἑξῆς λαμβάνῃ γνῶσιν τῶν ἑκάστοτε γενομένων εὑρημάτων ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία μὴ ἀναμενομένης τῆς τελικῆς παραδόσεως τῶν εὑρημάτων, ἐφάνη πρόθυμος νὰ μὲ κρατῇ ἐνήμερον καὶ ἄλλως δὲ ἔδειξεν εἰλικρινὴν διάθεσιν, ὅπως διευκολύνῃ καὶ τὴν εἰς τοὺς τόπους τῶν εὑρημάτων μετάβασίν μου, ἔνθα αὐστηρῶς στρατιωτικοὶ λόγοι δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἐλευθέραν κυκλοφορίαν. Καθ' ὅλον δὲ ὀφείλω νὰ ἐξάρω τὴν μέχρι τοῦδε ἐκ μέρους τῶν Βρεττανικῶν στρατιωτικῶν ἀρχῶν ἐπιδειχθεῖσαν νομιμοφροσύνην καὶ προθυμίαν, μὴ κανονισθεισῶν πρότερον λεπτομερειῶν τινων οὕτως, ὥστε καὶ ἂν δὲν ἤθελον καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν τηρηθῇ τύποι τινὲς νὰ σωθῇ πρὸ παντὸς ἡ οὐσία. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ Βρεττανικὸν Στρατηγεῖον, τὸ Γαλλικὸν Στραταρχεῖον δὲν κατέθηκεν ἀκόμη εἰς τὸν Λευκὸν Πύργον τὰ

εὑρεθέντα ἀρχαῖα. Ὡς μοι ἀνεκοίνωσεν ὁ πολιτικὸς Σύμβουλος τοῦ Ἀρχιστρατήγου Sarrail κ. Grunbaum-Baloin καὶ ὁ ἐν τῷ Στρατηγείῳ ἐργαζόμενος ἀρχαιολόγος κ. Mendel ὑπάρχει σκέψις, ὅπως τὰ Γαλλικὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα ἀποτελέσωσι μέρος τῆς προσεχῶς διοργανωθησομένης ἐνταῦθα καλλιτεχνικῆς ἐκθέσεως ἔργων τῶν ἐν τῇ Στρατιᾷ τῆς ἀνατολῆς ὑπηρετούντων Γάλλων ζωγράφων καὶ ἄλλων καλλιτεχνῶν. Ἐπειδὴ νομίζω ὅτι ἡ σκέψις αὕτη ἀπομακρύνει τῆς ἀμέσου ἀντιλήψεως τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας τὰ γενόμενα εὑρήματα μέχρι τῆς πραγματοποιήσεως τῆς ἐκθέσεως, ἐξέφρασα τὴν ἐπιθυμίαν, ὅπως πρὸ τοῦ χρονικοῦ ἐκείνου ὁρίου καταστῇ δυνατὸν νὰ ἴδω τὰ εὑρήματα. Ἐλπίζω δὲ ἐκ τῆς ὅλης ἐπιδεχθείσης φιλοφροσύνης τῶν ἐν τῷ Στραταρχείῳ ἡ δικαιολογία ὅτι τὰ εὑρήματα δὲν εἶναι ἀκόμη διατεταγμένα κ.ἄ. λόγοι δευτερεύοντες δὲν θὰ ἐξακολουθήσωσιν ὑφιστάμενοι ἐπὶ πολὺ ἀλλὰ θὰ καταστῶσι ταχέως προσιτά.

Ἐκτὸς τῶν τυχαίων ὅμως εὑρημάτων τὸ Γαλλικὸν Στρατηγεῖον ἐνεργεῖ ἀπό τινος καὶ συστηματικὴν σκαφικὴν ἐργασίαν ἔν τινι τῶν παρὰ τὴν Γεωργικὴν σχολὴν Θεσσαλονίκης τύμβων ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν διεύθυνσιν ἀρχαιολόγων καὶ τὴν ἄμεσον ἐπίβλεψιν τοῦ ἐφέδρου ἀνθυπιάτρου τοῦ Γαλλικοῦ Στρατοῦ κ. Dreybuss, χειρουργοῦ ἐν τῷ ἐν Θεσσαλονίκῃ Ἰσραηλιτικῷ Νοσοκομείῳ Μισραχή. Ἡ ἐργασία, ἡ ὁποία εἶχεν ἀρχίσει πρὸ τῆς ἀφίξεώς μου εἰς Θεσσαλονίκην, ἀσχολεῖται περὶ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ περὶ τὸν τύμβον χώρου καὶ διὰ ἀνορύξεως σήραγγος εἰς αὐτὸν τὸν τύμβον ζητεῖ νὰ ἐρευνήσῃ ἂν πρόκειται περὶ τάφου. Περὶ τὸν τύμβον εὑρέθη ρωμαϊκὸν κτίσμα μετὰ λουτῆρος ἁπλοῦ, ἐστρωμένον διὰ προχείρου χαλικοστρώτου δαπέδου, ὑπ' αὐτὸ δὲ ἀρχαῖον πολὺ κτίσμα, τοῦ 8ου ἴσως αἰῶνος, ὡς ἐκ τῶν εὑρεθέντων ἐκεῖ ὀστράκων πείθονται οἱ σκάπτοντες. Τὴν ἐργασίαν ἐπεσκέφθην ἤδη, εἶπον δὲ εἰς τὸν ἐποπτεύοντα ὅτι θὰ παρακολουθήσω τὰς ἐργασίας· δὲν ἐφάνη δὲ οὗτος ἔχων ἀντίθετον ἀντίληψιν ὡς πρὸς τὸ δικαίωμα τοῦτο τῆς ἡμετέρας ὑπηρεσίας.

Εἰς τὸ Στρατηγεῖον κατόπιν σχετικῆς μου ἐρωτήσεως μοὶ ἐδηλώθη ὅτι δὲν ἔχουν καιρὸν νὰ ἀσχοληθοῦν ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰς ἄλλας συστηματικὰς ἐργασίας. Θὰ παρακολουθήσω ἐν τούτοις μετὰ προσοχῆς τὰ πράγματα ἵνα μὴ ἐν τῷ μεταξύ, διὰ νεωτέρους ἴσως λόγους, γεννηθεῖ εἰς τὸ Στρ. ἡ ἐπιθυμία νὰ τροποποιήσῃ τὴν γνώμην αὐτοῦ καὶ νὰ ἐπεκτείνῃ τὰς ἐργασίας ταύτας, ὅτε θέλω γνωρίσει ἐγκαίρως τὸ πρᾶγμα πρὸς τὴν Κυβέρνησιν. Ὡσαύτως ἀπέτυχον παρὰ τοῦ Στραταρχείου παρὰ τοὺς δισταγμοὺς ὅπως εἰδοποιηθῶ ἐν περιπτώσει μελλούσης εὑρέσεως τάφου ἐν Τοφίν, ὅπου τὰ πλεῖστα ἐγένοντο μέχρι τοῦδε τυχαῖα, ὡς βεβαιοῦται, εὑρήματα ἵνα μεταβῶ ἐπὶ τόπου.

Ὡς ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἐκτεθειμένων ἐμφαίνεται τὸ μόνον σημεῖον ἐν ᾧ ἡ Κυβέρνησις δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ εὑρεθῇ σύμφωνος πρὸς τὴν ἐνέργειαν τοῦ Στραταρχείου εἶναι ἡ ἄνευ προγενεστέρας ἀδείας ἐκτέλεσις συστηματικῆς

ἀνασκαφῆς, τὴν ὁποίαν οὐδεὶς στρατιωτικὸς λόγος ὑπαγορεύει. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐμὴν ἀποστολὴν θὰ προσπαθήσω νὰ προλάβω ὅσον εἶναι δυνατὸν τὴν ἐπανάληψιν παρομοίας αὐτοβούλου ἐνεργείας τοῦ Στραταρχ. καὶ νὰ παρακολουθήσω ὅσον εἶναι ἐφικτόν, ἐν τῇ παρούσῃ περιστάσει τὴν ἀνεύρεσιν ἀρχαίων, ὑπὸ τῶν Συμμάχων. Θεωρῶ δὲ καθῆκον νὰ ἀναφέρω τὴν πρόθυμον συνδρομὴν τοῦ κ. Νομάρχου Θεσσαλονίκης.

Ἐλπίζω προσεχῶς νὰ καταστῇ δυνατὸν νὰ ὑποβάλω λεπτομερεστέραν ἔκθεσιν περὶ τῶν εὑρημάτων ἂν μὴ ὅλων, τουλάχιστον τῶν τοῦ Βρεττανικοῦ στρατοῦ.

ια΄.

Ἔκθεση 361/10-5-1916 του Γ. Οικονόμου προς το Υπουργείο: Πεπραγμένα του 1915.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΑΡΙΘ. 361

ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 10-5-1916

Ὑπουργεῖον

Ἔχω τὴν τιμὴν νὰ ὑποβάλω εἰς τὸ Ὑπουργεῖον συνοπτικὴν ἔκθεσιν περὶ τῶν πεπραγμένων κατὰ τὸ ἔτος 1915 ἀπὸ 1ης Ἰανουαρίου μέχρι 14ης Σεπτεμβρίου, ὅτε διέκοψα τὴν ὑπηρεσίαν μου ἐπιστρατευθείς, πεπραγμένων, ἵνα δημοσιευθῇ εἰς τὸ ἀρχ. δελτίον.

Α. Περισυλλογὴ ἀρχαίων

. . . . . .

Δυστυχῶς εἴμεθα ἀκόμη ἠναγκασμένοι νὰ ἐξασφαλίζωμεν προχείρως ἐπὶ τόπου τὰ ἐν διαφόροις χωρίοις εὑρισκόμενα ἀρχαῖα διὰ τὴν ὀσημέρας καθισταμένην αἰσθητοτέραν ἔλλειψιν κεντρικοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἱδρύματος πρὸς περίληψιν διεσπαρμένων ἀρχαίων. Ἡ ἔλλειψις δὲ αὕτη εἶναι μάλιστα δι' αὐτὰ τὰ ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ τοὺς ἀμέσως περικειμένους τόπους ἀρχαῖα πολὺ δυσάρεστος.

Μετὰ τὴν ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου 1915 ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ἄλλοις τόποις τῆς Μακεδονίας ἐγκατάστασιν Ἀγγλικῶν καὶ Γαλλικῶν στρατευμάτων ἐκτελουμένων ὀχυρωματικῶν ἔργων ὑπ' αὐτῶν εὑρέθησαν ἱκανὰ ἀρχαῖα, τὰ ὁποῖα

κατόπιν συνεννοήσεως τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καὶ τοῦ Ἀρχιστρατήγου τοῦ Στρατοῦ τῆς Ἀνατολῆς κατατιθέμενα προσωρινῶς εἰς τὸν Λευκὸν Πύργον τῆς Θεσσαλονίκης πρόκειται νὰ παραδοθῶσιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν. Τὰς ἐργασίας ταύτας τῶν συμμαχικῶν στρατευμάτων ἐπιβλέπουσι πάντοτε εἰδικοὶ ἐπιστήμονες, οἵτινες εἶναι προσκεκολλημένοι εἴς τε στρατηγεῖα καὶ εἰς τὰ διάφορα στρατ. σώματα, οὕτως ὥστε ἡ εὕρεσις τῶν ἀρχαίων νὰ παρακολουθῆται ἀκριβῶς καὶ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ὑπὸ τῶν ἀλλοδαπῶν συναδέλφων μελέτη τῶν εὑρημάτων τῆς συμμαχ. ἐκστρατείας.

Γ. Οἰκονόμος

ιβ΄.

(1918) Σύσταση Επιτροπής από Hébrard, Ζάχο, Πελεκίδη για τη μετατροπή του Αγίου Γεωργίου σε Μουσείο.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΝ ΤΜΗΜΑ

ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤ.
ΑΡΙΘ. Διεκπ. 50235

Ἐν Ἀθήναις τῇ -1918

Πρὸς
τοὺς κ.κ. Hébrard καὶ Ἀρ. Ζάχον, ἀρχιτέκτονας, Στρ. Πελεκίδην, ἔφορον ἀρχαιοτήτων καὶ Π. Ροδοκανάκιν, ἐπόπτην Βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας.

Συνιστῶμεν ἐπιτροπείαν ἐξ ὑμῶν, ἵνα συντάξητε σχέδιον τῆς διαρρυθμίσεως τοῦ αὐτόθι ἐπισκευασθέντος ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς Μουσεῖον, ὑποβάλητε δ' ἡμῖν προϋπολογισμὸν πρὸς τοῦτο ἀπαιτηθησομένης δαπάνης.

Ὁ Ὑπουργὸς
Δ. Δίγκας

ΑΚΡΙΒΕΣ ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΝ
ΑΥΘΗΜΕΡΟΝ
Ο ΤΜΗΜΑΤΑΡΧΗΣ
ΥΠΟΓΡΑΦΗ

3

ιγ΄.

Ἔκθεση ανασκαφής Πελεκίδη-Hébrard στον Ἅγιο Γεώργιο (125/30-5-1918).

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 30ῇ Μαΐου 1918

Πρὸς

τὸ Σ. Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως

Μετὰ τὴν ἐξάντλησιν τῆς πιστώσεως τῶν 10.000 δρχ., δι' ἧς τὸ Σ. Ὑπουργεῖον ἠθέλησε διὰ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας νὰ προσέλθῃ ἐπίκουρον εἰς τὰς ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὑπὸ τοῦ Γάλλου ἀρχιτέκτονος Hébrard γενομένας ἐρεύνας, δαπανηθείσης ἐν συνεχεῖ ἐργασίᾳ ἀπὸ τέλους Σεπτεμβρίου 1917 μέχρι τέλους Ἀπριλίου 1918, ἐκτὸς τινῶν διακοπῶν, πρὸς ἄρσιν τοῦ σωροῦ τῶν χωμάτων τῶν προερχομένων ἐκ τῆς πρὸ τοῦ χρόνου τούτου ἀνασκαφῆς καὶ πρὸς ἀπόξεσιν τῆς τουρκικῆς ἐμπλάσεως ἀπὸ τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν τοῦ ναοῦ τοίχων,

λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ὑποβάλω βραχεῖαν ἔκθεσιν περὶ τῶν πορισμάτων τῆς ὅλης ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τοῦδε ὑπὸ τοῦ κ. Hébrard ἐν τῷ ναῷ γενομένης ἀνασκαφῆς ἐπισυνάπτων καὶ τὸ σχέδιον αὐτῆς, ὅπερ ὁ ἀνασκάπτων ἔσχε τὴν καλοσύνην νὰ μοὶ ἐμπιστευθῇ, φυλασσομένου κατὰ τὰ εἰωθότα δι' αὐτὸν τοῦ δικαιώματος τῆς πρώτης δημοσιεύσεως.

I. Ρωμαϊκὸν οἰκοδόμημα.

Διὰ τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης καταδεικνύεται σαφέστερον τὸ καὶ πρὸ ταύτης πολλάκις ἐπαναληφθέν, ὅτι δηλ. ὁ ναὸς οὗτος, ὡς ἔχει περίπου νῦν, ἐσχηματίσθη τροποποιηθέντος παλαιοτέρου τινὸς οἰκοδομήματος. Τὸ ἀρχικὸν τοῦτο οἰκοδόμημα ἦτο κυκλικὸν μετὰ θόλου ἀλλάξαντος ἀκτῖνα κατὰ τὸ κέντρον: εἶχεν ὀκτὼ θύρας τοξωτὰς (ἀνοικτὰς πιθανῶς ἐν ἀρχῇ) συμμετρικῶς διατεταγμένας ἐν τῷ παχεῖ τοίχῳ τῆς περιφερείας αὐτοῦ, κόγχας μετὰ κονσολῶν ἐσωτερικῶς κατὰ τὰ μεταξὺ τῶν θυρῶν διαστήματα τῶν τοίχων, τὰ τοξωτὰ παράθυρα ἴσως κατὰ τὴν μέσην ζώνην τοῦ κυλινδρικοῦ αὐτοῦ σώματος καὶ ἄλλα μικρὰ συμμετρικῶς διατεταγμένα κατὰ τὴν ὑπὸ τὸν θόλον ζώνην. Τὸ δάπεδον αὐτοῦ εὑρέθη (πολὺ βαθύτερον τοῦ σημερινοῦ—τουρκικοῦ—καὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων) εἰς βάθος 2,25 μ., ἐπ' αὐτοῦ δὲ ἀναδεικνύονται αἱ ἀρχικαὶ ἀναλογίαι τοῦ οἰκοδομήματος (ὕψος θυρῶν: πλάτος θυρῶν, ὕψος θυρῶν: ὕψος ὅλου κτλ.). Ἡ κυρία εἴσοδος εἰς αὐτὸ ἦτο πιθανῶς διὰ τῆς θύρας 1 τῆς κειμένης ἐπὶ ἄξονος διερχομένου διὰ τοῦ κέντρου τοῦ οἰκοδομήματος καὶ τῆς Καμάρας τοῦ Γαλερίου, ἀπὸ ἑκάστης δὲ τῶν παρειῶν τῆς θύρας ταύτης ἀνὰ μία περιστροφικὴ κλίμακα (Wendeltreppe) ἦγε διὰ τοῦ παχέος τοίχου ἄνω εἰς τοὺς περὶ τὸν θόλον ἐξώστας. Τῶν κλιμάκων τούτων ἡ Α ἦτο γνωστὴ καὶ πρότερον, ἡ Β εὑρέθη ὑπὸ τοῦ κ. Hébrard.

Τόσον ἡ ἐργασία ὅσον καὶ τὸ ὑλικὸν (πλίνθοι λεπταὶ σχετικῶς, πολὺ καλὰ ἐψημέναι, φέρουσαι συνήθως ἁπλᾶς ἢ διπλᾶς διαγωνίως αὔλακας σχηματιζομένας διὰ πιέσεως τῶν δακτύλων) εἶναι τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ἴσως δὲ ἀνήκει καὶ τὸ μνημεῖον τοῦτο εἰς τὴν ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Γαλερίου ἀκμὴν τῆς Θεσσαλονίκης.

II. Βυζαντινὸν οἰκοδόμημα

Ἡ μεταποίησις τοῦ ρωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος εἰς χριστιανικὸν ναὸν ἐγένετο εὐρυνθείσης κατὰ τὸ πλάτος καὶ τὸ ὕψος τῆς Α. θύρας 7 καὶ σχηματισθείσης οὕτω τῆς ἁψίδος τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὸ μέγιστον μέρος ἐκτὸς τοῦ ἀρχικοῦ κυκλοτεροῦς οἰκοδομήματος, πιθανῶς κατὰ τὸν Ε′ αἰῶνα, διότι αἱ κεραμίδες τῆς μετασκευῆς ταύτης παχύτεραι τῶν ρωμαϊκῶν καὶ οὐχὶ τόσον καλὰ ἐψημέναι φέρουσι σφραγῖδας συμπιπτούσας πρὸς τὰς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς καὶ τοῦ τείχους τῆς πόλεως. Τῆς ἐργασίας ταύτης γενομένης ὑπέστη ἴσως καὶ ὁ θόλος βλάβην τινά, ὡσαύτως δὲ ἐταράχθη καὶ ἡ συμμετρία τῶν ὑπὸ τὸν θόλον ἡμικυκλικῶν παραθύρων (ὑπεράνω τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ τρία διαφέροντα τῶν ἄλλων ἡμικυκλικὰ παράθυρα ἀντὶ δύο). Εἰς τὴν μετασκευὴν ταύτην ἀνήκει τὸ μεταξὺ τοῦ τουρκικοῦ καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ εὑρεθὲν δάπεδον εἰς βάθος 1,18 μ. Ἂν εἰς τὴν αὐτὴν μετασκευὴν ἀνήκῃ καὶ ὁ ἐξωτερικὸς τοῦ κυκλοτεροῦς οἰκοδομήματος ἀποκαλυφθεὶς τοῖχος, περιθέων αὐτὸ εἰς ἀπόστασιν 7 μέτρων ἢ ἂν ἀνήκῃ εἰς ἄλλην πρὸ αὐτῆς γενομένην δι' ἄγνωστόν τινα ἡμῖν χρησιμοποίησιν τοῦ οἰκοδομήματος, δυσκόλως καθορίζεται, ὡς δυσκόλως καθορίζεται ὡσαύτως καὶ ἂν ὁ τοῖχος οὗτος καθ' ἕνα οἱονδήποτε τρόπον συνεδέετο πρὸς τὸ κεντρικὸν οἰκοδόμημα ἢ ἁπλῶς ἦτο τοῖχος στοᾶς περιθεούσης αὐτό.

Ἐκτὸς τούτων εὑρέθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν καὶ τὰ ἑπόμενα:

1. Ἐν τῷ βυζαντινῷ δαπέδῳ κατὰ τὴν θύραν 2 τάφος μετὰ νεκροῦ ἀκεφάλου καὶ ἀγγείων φερόντων τὴν συνήθη βυζαντινὴν ἀλοιφήν, πιθανῶς τῶν χρόνων μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ πρὸ τῆς μεταβολῆς τοῦ ναοῦ εἰς τζαμίον.

2. Ἕτεροι δύο θολωτοὶ ἐκτὸς τοῦ ναοῦ (σχεδ. 1 καὶ 2).

3. Ἔξω τοῦ περὶ τὸ οἰκοδόμημα τοίχου καὶ ἀπέναντι τῆς Ν. θύρας 1 αἴθουσα μετὰ βάσεως μαρμαρίνου ἄμβωνος.

4. Ἀπέναντι τῆς θύρας 3 καὶ ἐντεῦθεν τῆς τουρκικῆς κρήνης σύμπλεγμα θεμελίων κοπτόντων ἄλληλα καὶ δυσδιακρίτων.

5. Ἀριστερὰ τῆς θύρας 3 καὶ ἔξω τοῦ περιθέοντος τοίχου κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ τὴν τουρκικὴν δεξαμενὴν αἴθουσα μετὰ ἁψίδος καὶ δαπέδου ψηφιδωτοῦ (Opus Alexandrinum).

6. Κατὰ τὴν Δ. εἴσοδον τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ σύμπλεγμα ὑπογείων (Suterraneae), τῶν ὁποίων ὅμως ἡ ἀκριβεστέρα ἐξέτασις θὰ ἀπήτει ἐπέκτασιν τῆς ἀνασκαφῆς καὶ πρὸς τὴν ὁδὸν Ἁγίου Παύλου.

Ἤδη μετὰ τὴν ἀπόξεσιν τῆς τουρκικῆς ἐμπλάσεως ἀπὸ τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν τοῦ ναοῦ τοίχων ἡ ἀνασκαφὴ ἐξακολουθεῖ πρὸς ἄρσιν καὶ τοῦ τουρκικοῦ δαπέδου, ἥτις ἐργασία τὸ πολὺ μετὰ δύο μῆνας θέλει περατωθῇ. Μετὰ τοῦτο οὐδεμία πλέον δυσκολία ὑπάρχει ὅπως ὁ ναὸς μεταβληθῇ εἰς Μουσεῖον τῆς πόλεως περιλαμβάνον καὶ πάντα τὰ ἀρχαῖα τὰ ὑπὸ τῶν Συμμάχων ἐν Μακεδονίᾳ εὑρεθέντα. Ἐπειδὴ δὲ ἡ γαλλικὴ ἀρχαιολογικὴ ἀποστολὴ τοῦ Στρατοῦ Ἀνατολῆς ἔχει ἤδη ἐγκατασταθῇ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ναοῦ ἐντὸς προχείρων παραπηγμάτων παρασκευάζουσα καὶ πρόχειρον μουσεῖον πρὸς ἔκθεσιν τῶν ὑπ' αὐτῆς ἐν Μακεδονίᾳ εὑρεθέντων ἀρχαιολογικῶν ἀντικειμένων, εἶναι δὲ ἀπόλυτος ἀνάγκη καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία νὰ εὑρίσκεται ἐν τῷ αὐτῷ χώρῳ ὅπως ἔχῃ εἰς ὅλα τὴν ἄμεσον ἐπίβλεψιν, λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ὑπενθυμίσω εἰς τὸ Σ. Ὑπουργεῖον τὸ σχετικὸν ὑπ' ἀρ. 116 ἔγγραφόν μου περὶ παραδόσεως τῆς ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὑπό τινος ἱερέως κατεχομένης οἰκίας εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν Ἐφορείαν καὶ νὰ παρακαλέσω περὶ συντόνου ἐνεργείας αὐτοῦ.

Εὐπεθέστατος
Ὁ Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας
Σ. Πελεκίδης

ιδ΄.

1.

Αλληλογραφία σχετική με την ανασκαφή τάφων στην Τούμπα Θεσσαλονίκης.

Αριθ. Πρωτ.: 158/Σεπτέμβριος 1918

Ὑπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν

Ἐργαζομένου τοῦ μηχανικοῦ σώματος στρατοῦ πρὸς κατασκευὴν παραπηγμάτων ἀνατολικῶς τῆς Τούμπας εὑρέθη τάφος. Εἰδοποιηθεὶς καὶ ἐξετάσας εὗρον σειρὰν τάφων ἕκτου αἰῶνος μετὰ διαφόρων κτερισμάτων, τοὺς ὁποίους καὶ καθαρίζω διὰ ἐργατῶν στρατιωτῶν.

Σ. Πελεκίδης

2.

Αριθ. 159 Σεπτέμβριος 1918

Πρὸς
τὴν Γεν. Διοίκησιν Θεσσαλονίκης-Πέλλης

Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ἀναφέρω ὑμῖν τὰ ἑξῆς:

Ἐργαζόμενος κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας ἐν τῷ στρατοπέδῳ τῆς Τούμπας πρὸς ἐξέτασιν καὶ καθαρισμὸν τῶν τάφων, οἵτινες εὑρέθησαν ἐκεῖ, παρετήρησα νὰ ἀνοίγεται ἐν αὐτῇ τῇ Τούμπᾳ ὑπόνομος δευτέρα πρὸς τοποθέτησιν πυρομαχικῶν, ἐπειδὴ δὲ γενικῶς αἱ τοῦμπαι τῆς Μακεδονίας εἶναι τὰ μάλιστα ἐνδιαφέρουσαι διὰ τὴν ἐθνολογίαν τῆς χώρας παρήγγειλα καταλλήλως εἰς τοὺς στρατιώτας ἐργάτας ὅπως περισυλλέγωσι πάντα τὰ ὄστρακα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα ἀρχαιολογικὰ ἢ ἀνήκοντα συμφώνως τῷ νόμῳ εἰς τὸ κράτος.

Μετὰ τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ φιλοτέχνου παρηκολούθη ὡσαύτως τὰ ἐν τῷ ὑπονόμῳ εὑρισκόμενα καὶ ὁ Γάλλος ὑπολοχαγὸς κ. Meron, ἴσως ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ νόμου ἠγόρασε χθὲς παρ' ἑνὸς ἐπιστάτου ὀνομαζομένου Μάρκου, ἀπολυθέντος λοχίου, ἀγγεῖον κεραμεοῦν, ὡς ἔμαθον παρὰ τῶν ἄλλων ἐργατῶν.

Ἂν καὶ ὁ ἐν λόγῳ ἐπιστάτης ἐτιμωρήθη δεόντως ὑπὸ τοῦ ἀνωτέρω του, ἡ ἀπώλεια εἶναι σημαντικὴ καὶ διὰ τὰς μελέτας μου καὶ διότι ἐγὼ ὁπωσδήποτε φέρω πάντοτε τὴν εὐθύνην.

Διὰ ταῦτα λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσω τὴν Γενικὴν Διοίκησιν ὅπως ἐνεργήσῃ δεόντως περὶ τῆς ἀποδόσεως τοῦ ἀγγείου καὶ ἐπανορθώσεως ἑνὸς κακοῦ, τὸ ὁποῖον ἐγένετο ἴσως μετὰ ἀθωότητος, δύναται ὅμως νὰ γίνῃ ἀρχὴ καὶ ἄλλων χειροτέρων.

Εὐπειθέστατος
Ὁ Ἔφορος Ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας
Σ. Πελεκίδης

3.

Ἐφορεία τῶν Ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας

Ἀριθ. 161 *Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 20ῇ Σεπτεμβρίου 1918*

Πρὸς
τὸ Σ. Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν

Ἐντὸς ἑνὸς τῶν τάφων τῶν εὑρεθέντων ἐπὶ τῆς τραπέζης τῆς Τούμπας

Θεσσαλονίκης εὑρέθησαν δύο χρυσᾶ βραχιόλια καὶ δύο φύλλα χρυσᾶ μετὰ ἐμπιέστων κοσμημάτων. Ὁ καθαρισμὸς τῶν τάφων ἐξακολουθεῖ. Ἄλλα εὑρήματα: ἀγγεῖα πρωτοκορινθιακὰ καὶ κορινθιακὰ καὶ ἄλλα ἀττικὰ τῆς παλαιοτέρας ἀττικῆς κεραμικῆς.

Σ. Πελεκίδης

4.

Ἀριθ. 283/28-8-1919

Πρὸς
τὸν Ἀρχιστράτηγον τῶν Ἑλληνικῶν
στρατευμάτων κ. Παρασκευόπουλλον

Προτιθέμενος νὰ ἐπαναλάβω τὰς ἐπὶ τῆς Τούμπας Ἐμπειρίκου καὶ περὶ αὐτὴν ἀρχαιολογικὰς ἀνασκαφάς, τὰς ὁποίας πρὸ ἔτους ἤρχισα, πρὸς συμπλήρωσιν τῶν μελετῶν μου ἐπὶ τοῦ ἐκεῖ εὑρεθέντος προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ τῆς Μακεδονίας ὡς καὶ τοῦ ὡσαύτως ἐκεῖ μεγάλου νεκροταφείου κλασσικῶν χρόνων πιθανὸν τῆς ἀρχαίας Θέρμης, λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσω Ὑμᾶς, ὅπως εὐαρεστούμενοι διατάξητε τὰς τοῦ στρατοπέδου ἀρχὰς νὰ διευκολύνουν τὸ τῆς ἐρεύνης μου ἔργον.

Εὐπειθέστατος
Ὁ Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας
Σ. Πελεκίδης

ιε΄.

Ἔγγραφο της 24ης/1/1919 προς Υπουργείο Παιδείας.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Ὑπουργεῖον Παιδείας

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 24/1/1919

Χθὲς ἔλαβον ἀπὸ τὸ στρατηγεῖον τὸ ἀγγλικὸν ἐπιστολήν, ὑπογεγραμμένη ὑπὸ τοῦ κ. Wade ἐν ᾗ μοῦ ἀνακοινοῦται ὅτι μέλλει νὰ ἱδρυθῇ Μουσεῖον (British

Museum) ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἐν ᾧ θὰ φυλάσσονται πάντα τὰ ὑπὸ τοῦ Ἀγγλικοῦ στρατοῦ εὑρισκόμενα ἀρχαῖα ἀντικείμενα.

Εἰς ἀπάντησιν τοῦ ἐγγράφου τούτου ἀπέστειλα εἰς τὸ ἀγγλικὸν στρατηγεῖον τὰ σχετικὰ μέρη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ νόμου ἐν μεταφράσει παρασκευάζων ἅμα καὶ τῷ ὅλῳ νόμῳ μετάφρασιν. Διὰ τὰ περαιτέρω ἀναμένω παρὰ τῷ Σ. Ὑπουργείῳ ὁδηγίας.

(Σ. Πελεκίδης)

ιστ΄.

Ἔγγραφο 235/1919: σχετικά με την αρχαιολογική Συλλογή του Αγγλικού Στρατού.

Ἀριθ. Πρωτ.: 235

Πρὸς
τὴν Γενικὴν Διοίκησιν Θεσσαλονίκης-Πέλλης

Ἦτο ἤδη συμπεφωνημένον καὶ παραδεδεγμένον παρὰ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀποστολῶν τοῦ Ἀγγλικοῦ καὶ τοῦ Γαλλικοῦ Στρατοῦ, ὅπως αἱ ὑπ' αὐτῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου σχηματισθεῖσαι συλλογαὶ συμφώνως μὲ τὸν ἐν Ἑλλάδι ἰσχύοντα ἀρχαιολογικὸν νόμον παραδοθῶσιν ἐν τέλει εἰς τὴν Ἑλλάδα, μοὶ εἶχε δὲ πρὸ ἡμερῶν ἰδιωτικῶς λεχθῇ ὑπὸ μέλους τῆς ἀγγλικῆς ἀρχαιολογικῆς Ἐπιτροπῆς, ὅτι καταλειπομένου τοῦ Παπαφείου, ἐν ᾧ φυλάσσεται ἡ συλλογή, θὰ ἐκαλούμην νὰ παραλάβω ταύτην.

Ἀΐφνης ὅμως μετέτρεψε τὰ πράγματα διαταγὴ ἐκ Λονδίνου εἰς τὸ Ἀγγλικὸν Στρατηγεῖον, καθ' ὃ ἡ ἐν λόγῳ Συλλογὴ πρέπει ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν νὰ ἀποσταλῇ εἰς Λονδῖνον καὶ κατατεθῇ εἰς τὸ ἐκεῖ ἱδρυθησόμενον Μουσεῖον τοῦ Πολέμου.

Ἐδέησεν ἀμέσως νὰ ἀπευθύνω διαμαρτυρίαν τόσον εἰς τὴν ἐνταῦθα Ἀγγλικὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐπιτροπήν, ἥτις καὶ αὐτὴ λυπεῖται διὰ τὰ συμβαίνοντα, ὅσον καὶ εἰς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἤδη ἐδρεύοντα στρατηγὸν Miln διὰ τῆς Ἀγγλικῆς τηλεγραφικῆς ὑπηρεσίας, ὡσαύτως δὲ ἐτηλεγράφησα τὸ πρᾶγμα καὶ εἰς τὸ Ὑπουργεῖον μου. Λαμβάνω δὲ τὴν τιμὴν νὰ ἀναφέρω καὶ ἡμῖν τὰ καθ' ἕκαστα καὶ παρακαλῶ ὅπως ἐνεργήσητε περὶ ἀποδόσεως τῆς κατὰ τὸν ἀρχαιολογικὸν νόμον εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ἀνηκούσης συλλογῆς, καθ' ὃν τρόπον ἠθέλετε ἐγκρίνει.

Εὐπειθέστατος
Σ. Πελεκίδης

ιζ΄.

Έγγραφο 259/1918: για την ανάγκη προστασίας των αρχαίων μνημείων κατά την εφαρμογή του νέου Σχεδίου Πόλεως.

Ἀριθ. Πρωτ.: 259

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 20 Αὐγούστου 1919

Πρὸς
τὸ Σ. Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν
καὶ τῆς Δημ. Ἐκπαιδεύσεως

Οἱ διάφοροι μηχανικοὶ οἱ ἐπιτετραμμένοι τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νέου σχεδίου Θεσσαλονίκης ἐν τῇ σπουδῇ αὐτῶν πρὸς χάραξιν καὶ ἐκτέλεσιν τῆς νέας ρυμοτομίας ἔχομεν δεδομένα καὶ πιστεύομεν ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ καταθάψωσι ἐπιχωματοῦντες ἢ νὰ καταστρέψωσι ἰσοπεδοῦντες ἴχνη τῆς ἀρχαίας πόλεως ἢ καὶ μνημεῖα, γνωστὰ τέως ἢ καὶ ἄγνωστα, σπουδαιότατα διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως.

Διὰ τοῦτο λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσω τὸ Σ. Ὑπουργεῖον ὅπως ἐγκαίρως ἐνεργήσῃ παρὰ τῷ Ὑπουργείῳ τῆς Συγκοινωνίας, ὥστε νὰ γίνωσιν ὑπ' αὐτοῦ αἱ δέουσαι συστάσεις εἰς τοὺς ἐν λόγῳ μηχανικοὺς καὶ ὑποδειχθῇ αὐτοῖς τὸ ὑπεύθυνον καὶ ὑπόλογον διὰ πᾶσαν καταστροφὴν ἢ καὶ ἁπλῆν βλάβην τῶν σημείων, δι' ὧν ἐν τῷ νῷ θὰ ἀναγιγνώσκεται τὸ παρελθὸν τῆς πόλεως, ἀφοῦ κατ' ἄλλους ἡ κατὰ ἕνα οἱονδήποτε τρόπον διατήρησις πάντων τούτων ἢ τοὐλάχιστον τῶν πλείστων ἐξ αὐτῶν, οὐχὶ ὀλίγον ἐξυπηρετεῖ ἕνα τῶν κυριωτέρων ὅρων καλοῦ σχεδίου πόλεως, τὸν ὅρον καλῆς αἰσθητικῆς τῆς πόλεως.

Εὐπειθέστατος
Σ. Πελεκίδης

ιη΄.

Έγγραφο 358/9-6-1920: για την αναβολή ισοπεδώσεων στη θέση των Ειδώλων και του Σταδίου.

Ἀριθ. Πρωτ.: 358

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 9 Ἰουνίου 1920

Πρὸς
τὸ Σ. Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν

Ἔχοντες ὑπ᾽ ὄψη τὸ ὑπ᾽ ἀρ. 11662 ἔγγραφον τοῦ Σ. Ὑπουργείου ἀπαντητικὸν εἰς τὴν ὑπ᾽ ἀρ. 310 ἀναφορὰν ἡμῶν, δι᾽ οὗ ἀνεκοινοῦτο ἡμῖν ὅτι ἐγκρίνεται ὑπὸ τοῦ Ἀρχ. Συμβουλίου ἡ κατὰ τὴν θέσιν τοῦ Σταδίου Θεσσαλονίκης καὶ ἡ τῶν Εἰδώλων ἀνασκαφὴ καὶ ὅτι θὰ ἐστέλλετο ἅμα τῇ ψηφίσει τοῦ προϋπολογισμοῦ ἡ πρὸς τοῦτο πίστωσις, παρακάλεσα τὸν ἐπὶ τῆς ρυμοτομίας τοῦ νέου σχεδίου νομομηχανικόν, ὅπως σταματήσῃ τὴν ἐν τῷ εἰρημένῳ χώρῳ ἰσοπέδωσιν.

Ἐπειδὴ ἤδη ὁ κ. ἐπὶ τῆς Συγκοινωνίας Ὑπουργὸς διέταξε τὴν ἐν τῷ εἰρημένῳ χώρῳ συμπλήρωσιν τῆς ρυμοτομίας, λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσω τὸ Σ. Ὑπουργεῖον ὅπως ἀποστείλῃ πρὸς ἔρευναν τοῦ εἰρημένου σημείου πιστώσεις ἢ ἐνεργήσῃ παρὰ τῷ κ. Ὑπουργῷ τῆς Συγοινωνίας, ὥστε νὰ ἀναβληθῇ ἐπί τινα χρόνον ἀκόμη ἡ ἐν τοῖς σημείοις τούτοις ἰσοπέδωσις.

Ὁ Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας
Σ. Πελεκίδης

ιθ΄.

Αναφορά 385/15-9-1920: για την ανάγκη ανασκαφικής έρευνας πριν από την εφαρμογή του Νέου Σχεδίου Θεσσαλονίκης.

Ἀριθ. Πρωτ.: 385

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 15 Σεπτεμβρίου 1920

Πρὸς τὸ Σ. Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημ. Ἐκπαιδεύσεως

Ἤρχισεν ἤδη ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ Νέου Σχεδίου τῆς πόλεως, ἐκτὸς δὲ τῶν

ἐρειπίων τῶν λουτρῶν τῶν εὑρεθέντων ἐν τῷ οἰκοπέδῳ τοῦ κ. Παναγάκη ἀσφαλῶς θὰ εὑρεθῶσι οἰκοδομημένα τῆς ἀρχαίας πόλεως, εἴτε μνημειώδη καὶ διατηρήσιμα εἴτε συχνότερα ἐν ἐρειπίοις πτωχοῖς, ἀλλ' ἄξια λόγου πάντοτε διὰ τὴν τοπογραφίαν, πρὸ πάντων τῆς Βυζαντινῆς πόλεως Θεσσαλονίκης. Τῶν οἰκοδομημάτων τούτων, οἱαδήποτε καὶ ἂν εἶναι, ἐπιβάλλεται ἡ μελέτη, ἂν δὲ ἀνοιγομένων τῶν θεμελίων τῶν νέων οἰκιῶν, σχεδιογραφῆται ἓν ἕκαστον αὐτῶν, σημειώνεται δὲ ἡ θέση αὐτοῦ ἐν τῷ Νέῳ Σχεδίῳ, ἅμα τῇ περατώσει τῆς ἀνοικοδομήσεως τῆς πόλεως θὰ ἔχωμεν καὶ τῆς ἀρχαίας πόλεως τὸ σχέδιον.

Ἡ ἐργασία αὕτη εἶναι δυνατὸν νὰ γίνηται πολλάκις ἀδαπάνως, ἂν τῇ ὑποδείξει τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ὡς ἐν τῇ περιπτώσει τοῦ κ. Παναγάκη προχωρῇ ἡ ἐκσκαφὴ ἐπιβλεπομένη. Ἐπειδὴ ὅμως τοῦτο δὲν θὰ εἶναι πάντοτε ἡ περίπτωση, δὲν θὰ εἶναι δυνατόν, ὁσάκις παρουσιάζεται ἀνάγκη ἑκάστοτε δαπάνης τοῦ Σ. Ὑπουργείου, νὰ ζητῶνται ἐγκρίσεις ἑκάστοτε πιστώσεων καὶ ἡ ἐργασία νὰ χωρῇ ταχέως, ὥστε νὰ μὴν ἀκούωνται παράπονα τοῦ Συνεργείου τῆς ἀνοικοδομήσεως τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν διαφόρων ἰδιωτῶν περὶ παρακωλύσεως τοῦ ἔργου αὐτῶν ἐκ μέρους τῆς ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσω τὸ Σ. Ὑπουργεῖον, ὅπως εὐαρεστούμενον ἐγκρίνῃ διὰ μιᾶς πίστωσιν 5.000 δραχ., ἐξ ἧς δύναται ἡ ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία νὰ δαπανᾷ συντόμως διὰ τὴν ἐξερεύνησιν τῶν ἑκάστοτε εὑρισκομένων.

(Σ. Πελεκίδης)

κ'.

Σχέδιο εγγράφου (έτους 1922) του Ε. Πελεκίδη: για την ανάγκη ανασκαφής του χώρου μεταξύ Αγίου Δημητρίου και Εγνατίας.

Ἐν μέρει συνεπείᾳ καταπτώσεων, τὰς ὁποίας ἐπέφερεν ἡ πυρκαϊά, ἐν μέρει διά τῆς ἐργασίας τῶν προσφύγων καὶ τῶν ἰσραηλιτῶν πυροπαθῶν, οἵτινες μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῶν κατοικιῶν των ἐζήτουν ἄσυλον, ἀπεκαλύφθησαν καθ' ἅπαντα τὸν χῶρον τὸν ἐπὶ τῆς καθέτου τῶν ὁδῶν Ἁγίου Δημητρίου καὶ Ἐγνατίας (τὸν μεταξὺ Ἁγίου Δημητρίου ἀφ' ἑνὸς καὶ Καζαντζιλὰρ-Τζαμὶ καὶ Incantadas ἀφ' ἑτέρου) πλεῖσται τουβλόκτιστοι καμάραι, στηριζόμεναι ἐνίοτε κατὰ τὸν ἄξονα διὰ μαρμαρίνων κιόνων, σχηματίζουσαι πιθανῶς σύστημα, τὸ ὁποῖον δι' ἁπλῆς ὄψεως εἶναι ἀδύνατον νὰ μαντεύσει τις. Ἴσως πρόκειται περὶ ὁδοῦ ἐνούσης τὴν Ἐγνατίαν μετὰ τῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, οἵας φύσεως πλείονες τῆς μιᾶς θὰ ὑπῆρχον, μετὰ στοῶν ἑκατέρωθεν, ὄπισθεν τῶν ὁποίων αἱ ἐν λόγῳ καμάραι ἐχρησίμευον ὡς καταστήματα καὶ ἀποθῆκαι, ἴσως πρό-

κειται περὶ ἀγορᾶς ἴσως περὶ οἱουδήποτε ἄλλου τῆς πόλεως οἰκοδομήματος σπουδαιοτάτου βεβαίως ὡς κειμένου ἐν τῇ κεντρικωτάτῃ θέσει τῆς πόλεως. Ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, ἤδη μὲ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νέου σχεδίου τῆς Θεσσαλονίκης δίδεται ἡ εὐκαιρία καὶ μάλιστα εὐκαιρία, ἡ ὁποία ἐλπίζομεν ἐπὶ αἰῶνας νὰ μὴν δοθῇ ἐκ νέου, τῆς ἐξερευνήσεως τόσον τοῦ ἐν λόγῳ χώρου, ὅσον καὶ τῶν περιφήμων Incantadas, περὶ τῶν ὁποίων τόσον ὀλίγα γνωρίζομεν καὶ τὰ ὁποῖα κατὰ ἕνα οἱονδήποτε τρόπον θὰ ἐσχετίζοντο πρὸς ἐκεῖνον.

Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ἀναφέρω τὸ πρᾶγμα εἰς τὸ Σ. Ὑπουργεῖον καὶ νὰ παρακαλέσω ὅπως ἐξεύρῃ τρόπον, ὥστε νὰ μὴ παρέλθῃ μὲ μεγίστην ἱστορικὴν καὶ ἐθνικὴν ζημίαν ἡ δεδομένη εὐκαιρία μιᾶς τόσον σπουδαίας ἀρχαιολογικῆς ἐρεύνης. Τῆς πρὸς τοῦτο ἀπαιτουμένης δαπάνης, ἥτις ἀσφαλῶς θὰ εἶναι μεγάλη, προϋπολογισμὸν δὲν ὑποβάλλω, οὐδὲ θὰ ἦτο ἀνάγκη τοιούτου, ἐὰν ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία διὰ καταλλήλου ἐνεργείας τοῦ Σ. Ὑπουργείου θὰ παρελάμβανε παρὰ τοῦ Στρατηγοῦ καὶ ἐχρησιμοποίει διὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ χώρου Τούρκους καὶ Βουλγάρους αἰχμαλώτους, οἷοι ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ ἐν τόσαις ἄλλαις Ὑπηρεσίαις.

Ἐὰν καὶ τὸ Σ. Ὑπουργεῖον νομίζῃ ὅτι ἡ ἐξερεύνησις τοῦ ἐν λόγῳ χώρου εἶναι ἐπιβεβλημένη, λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσω ὅπως ληφθῇ ἀπόφασις καὶ γίνῃ ἡ δέουσα ἐνέργεια συντόμως, ἐφ' ὅσον ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νέου σχεδίου ἤδη καὶ ὁ χῶρος ὅλος πέριξ εἶναι ἀργὸς πρὸς μεταφορὰν τῶν χωμάτων καὶ ἄλλαι πολλαὶ εὐκολίαι παρέχονται, ἐνῷ προχωρούσης τῆς ἐφαρμογῆς αὐτοῦ τὸ ἔργον δυσχεραίνεται ἢ καὶ καθίσταται ἀδύνατον.

(Σ. Πελεκίδης)

κα΄.

Διαταγή Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας (26/1/1922) να φύγει το Μουσείο από Αγία Παρασκευή.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἀριθ. πρωτ. 1740

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 26 Ἰανουαρίου 1922

Α Π Ο Φ Α Σ Ι Σ

Λαβόντες ὑπ' ὄψιν τὴν διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1714 π.ἔ. ἐγγράφου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης διαβιβασθεῖσαν ἡμῖν ἀπὸ 19 Ἰουλίου π.ἔ. αἰτη-

σιν τῶν ἐνοριτῶν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, περὶ ἀποδόσεως εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Ὑψίστου τοῦ ἐνταῦθα Ἱεροῦ Ναοῦ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς ἐν ᾧ στεγάζεται τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Θεσσαλονίκης καὶ εὑρίσκοντες δεδικαιολογημένα τὰ παράπονα τῶν ὡς ἄνω ἐνοριτῶν καὶ τὰς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀντιλήψεις τοῦ Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης θεωροῦντες ὡς συναδούσας πρὸς τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα τῶν κατοίκων. Ἔχοντες ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ ἄρθρον 3 τοῦ νόμου 1322 «περὶ συμπληρώσεως τοῦ νόμου 1149» περὶ Γενικῶν Διοικήσεων ἐν ταῖς Νέαις Χώραις

Ἀ π ο φ α ι ν ό μ ε θ α

Διατάσσομεν τὴν ἀπόδοσιν τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Ὑψίστου, καὶ τὴν ἀλλαχοῦ ἐγκατάστασιν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου.

Ἡ παροῦσα ἀνακοινωθήτω πρὸς τὸν Παναγιώτατον Μητροπολίτην, τὸν κ. Ἔφορον Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης καὶ ἐκτελεσθήτω κατὰ τὰς νομίμους διατυπώσεις.

Ὁ Ὑπουργὸς Γενικὸς Διοικητὴς
Γ. Ἀλεξανδρόπουλος

ΑΚΡΙΒΕΣ ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΝ
Ἐν Θεσσαλονίκῃ αὐθημερὸν
Τ.Σ. Ὑπογραφὴ

κβ'.

Παραχώρηση Γενή-Τζαμί από το Κεντρικό Γραφείο Ανταλλαγών στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης (26/11/1925).

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ Ἐσωτερικῶν

Ἀριθ. πρωτ. 46417

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 26 Νοεμβρίου 1925

Πρὸς
τὸν κ. Ἔφορον τῶν Ἀρχαιοτήτων
Κοινοποιοῦμεν ὑμῖν τὸ ὑπ' ἀριθ. 18994 ἐ.ἔ. Ἔγγραφον τοῦ
Κεντρικοῦ Γραφείου Ἀνταλλαγῆς διὰ τὰ καθ' ὑμᾶς.
Ὁ Γενικὸς Διοικητὴς
κ.ἀ.α.
Α. Παναγιωτόπουλος

Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ἀναφέρω ὑμῖν ὅτι τὸ καθ' ἡμᾶς Συμβούλιον διὰ

τῆς ἀπὸ 11/11/1925 ἀποφάσεώς του παρεχώρησεν ὑμῖν τὸ τέμενος Γενῆ Τζαμὶ ἵνα χρησιμοποιηθῇ ὡς Μουσεῖον Ἀρχαιοτήτων καὶ Βιβλιοθήκη καὶ νὰ παρακαλέσω ὅπως εὐαρεστούμενοι γνωρίσητε ἡμῖν τὴν ἡμέραν τῆς ἐγκαταστάσεως τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων.

Ὁ Διευθυντὴς
τοῦ Κεντρικοῦ Γραφείου Ἀνταλλαγῆς
ὑπογρ. Μητάκος

κγ΄.

Ἔγγραφο Πελεκίδη 676/9-10-1923: σχετικά με οικόπεδο για το Μουσείο.

/ ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΝ /

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἀριθ. 676

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 9 Ὀκτωβρίου 1923

Πρὸς
τὸ Σὸν Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως

Ἐπειδὴ ἐκπονουμένου τοῦ Νέου Σχεδίου Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν καεῖσαν αὐτῆς ζώνην οὐδεμία ἐλήφθη πρόνοια περὶ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἤδη δέ, ὅτε ἐπεκτείνεται τὸ σχέδιον καὶ κατὰ τοὺς ὄπισθεν τοῦ Λευκοῦ Πύργου κήπους παρέχεται εὐκαιρία θεραπείας τῆς παραλείψεως ταύτης, ἥτις εἶναι μεγίστη λαμβανομένων ὑπ᾽ ὄψιν καὶ τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ μέλλοντος τῆς πόλεως, λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσω τὸ Σὸν Ὑπουργεῖον ὅπως εὐαρεστούμενον προβῇ εἰς συνεννόησιν πρὸς τὰ Ὑπουργεῖα Συγκοινωνίας Γεωργίας καὶ ἐνεργήσῃ τὰ δέοντα.

Ὁ ἐν λόγῳ ὄπισθεν τοῦ Λευκοῦ Πύργου ὑπὸ μελέτην ἤδη τῆς Ἐπιτροπῆς Σχεδίου χῶρος, ἐν ᾧ προβλέπεται ἡ ἵδρυσις τοῦ Θεάτρου καὶ τοῦ Ὠδείου καὶ τοῦ καταστήματος τῆς Χριστιανικῆς Ἀδελφ. τῶν Νέων, θέλει ἀποτελέσει τὸ κέντρον τῆς πνευματικῆς μορφώσεως τῆς πόλεως, δι᾽ αὐτὸν δὲ ἀκριβῶς τὸν λόγον ἡ ἐν αὐτῷ τοποθέτησις καὶ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἐπιβάλλεται.

Ἐπειδὴ δὲ καὶ δημόσιος εἶναι ὁ χῶρος οὗτος καὶ ἔκτασιν ἔχει ἱκανήν, οὐδεμίαν δυσκολίαν θὰ παρεῖχε ἡ ἐντὸς αὐτοῦ ἐξοικονόμησις τοῦ δι᾽ Ἀρχαιο-

λογικὸν Μουσεῖον ἀπαιτηθησομένου οἰκοπέδου, ἐὰν διὰ τῆς καταλλήλου ἐνεργείας τοῦ Σ. Ὑπουργείου ἤθελε δοθῆ εἰς τὴν Ὑπηρεσίαν Σχεδίου Πόλεως Θεσσαλονίκης ἡ σχετικὴ διαταγή.

Εὐπειθέστατος
Ὁ Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων
(ὑπογραφὴ) *Εὐστρ. Πελεκίδης*

κδ΄.

Αναφορά Γ. Μπακαλάκη αρ. 178/5-10-1934: για τις εργασίες στο Μουσείο της Θάσου.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΗΤΕΙΑ ΚΑΒΑΛΑΣ

Αρ. πρωτ.: 178

Ἐν Θάσῳ τῇ 5 Ὀκτωβρίου 1934

Πρὸς
τὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας

Ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ ἀναφέρωμεν ὑμῖν τὴν λῆψιν τοῦ ὑπ' ἀρ. 703 ἐγγράφου ὑμῶν καὶ τοῦ ταυταρίθμου ἐπὶ ἀποδείξει δέματος, τοῦ περιέχοντος βιβλίον καταλόγων Μουσείου.

Ὡς πρὸς τὴν ἔναρξιν ὅμως τοῦ καταρτισμοῦ τῶν καταλόγων του Μουσειου Θάσου, ἀναφέρομεν ὑμῖν ὅτι αὕτη πρέπει νὰ ἀναβληθῇ προσωρινῶς καὶ διότι ἐκτελοῦμεν χρέη βοηθοῦ τοῦ ἁρμοδίου τεχνίτου τοῦ τοποθετοῦντος τὸ πρῶτον τὰ ἔργα τοῦ νέου Μουσείου, ἀλλὰ καὶ διότι ἀπαιτοῦνται συμβουλευτικῶς καὶ αἱ σχετικαὶ μελέται καὶ τὰ ἄρθρα περὶ τῶν ἔργων καὶ εὑρημάτων αὐτοῦ τοῦ Μουσείου, καθὼς καὶ πρόχειρός τις κατάλογος, ἐναποκείμενος, ὡς νομίζω παρὰ τῇ Ἐφορείᾳ.

Εὐπειθέστατος
Γ. Μπακαλάκης

κε΄.

Έγγραφο 24/21-1-1935: η Αρχαιολογική Επιτροπή Μακεδονίας θέτει στον Υπουργό Παιδείας το θέμα ανεγέρσεως Μουσείου.

Ἀριθ. Πρωτ.: 24/21-1-35

Ὑπουργεῖον Παιδείας
Ἀρχ.

Τὸ ζήτημα τῆς ἀνεγέρσεως νέου Μουσείου ἐν Θεσσαλονίκῃ ὡρίμασεν ἤδη τοσοῦτον, ὥστε νὰ θεωρῆται ὑπὸ πάντων ἐπιτακτικὴ ἐθνικὴ ἀνάγκη. Οἱ ἐπ' ἐσχάτων χρηματίσαντες Γεν. Διοικηταὶ Μακεδονίας κ.κ. Γονατᾶς καὶ Δραγούμης ἀναγνωρίσαντες τὴν ἀνάγκην ταύτην εἶχον ἀναλάβει τὴν λύσιν ταύτην προσωπικῶς. Ὁ τέως Ὑπουργὸς τῆς Παιδείας κ. Παπανδρέου εἶχεν ἀναγράψει κατὰ τὸ 1930 πίστωσιν 1.300.000 δραχ. ἀτυχῶς μὴ χρησιμοποιηθεῖσαν τότε καὶ οἱ μετέπειτα κ.κ. ὑπουργοὶ ἀναλόγους ὑποσχέσεις παρεῖχον. Ἡ δὲ περαιτέρω ἀναβολὴ εἰς μὲν τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ὑπηρεσίαν παρέχει πολλὰς δυσχερείας, εἰς δὲ τὴν πόλιν ἥτις εἶναι πρωτεύουσα τῆς βορείου Ἑλλάδος καὶ ὁ πρῶτος σταθμὸς τῶν ἀπὸ Βορρᾶ ἐρχομένων ἀποτελεῖ κατάφωρον ἀδικίαν, ἐν ᾧ ἀντιθέτως γενναῖα ποσὰ διετέθησαν ἢ διατίθενται διὰ τὰ μουσεῖα δευτερευουσῶν πόλεων τοῦ Κράτους. Ταῦτα καὶ ἄλλα ἔτι λαβοῦσα ὑπ' ὄψη ἡ ΑΕΜ ἐκφράζει τὴν εὐχὴν καὶ τὴν παράκλησιν ὅπως κατὰ τὴν ἐπικείμενην σύνταξιν τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ νέου οἰκονομικοῦ ἔτους, τὸ Σεβαστὸν Ὑπουργεῖον μεριμνήσει διὰ τὴν ἀναγραφὴν κονδυλίου ἐπαρκοῦς ἐκ 4-5.000.000 διὰ τὴν ἐντὸς τοῦ ἔτους ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ νέου Μουσείου.

Λαμβάνομεν ὅθεν τὴν τιμὴν νὰ θέσωμεν ὑμῖν ταῦτα ὑπ' ὄψει τοῦ Σεβαστοῦ Ὑπουργείου διὰ τὰ καθ' ἑαυτό.

Ὁ Πρόεδρος
τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐπιτροπῆς Μακεδονίας
(Ν. Παππαδάκις)

κστ΄.

Ἄδεια κατασκευής εκμαγείων αψίδας Γαλερίου (5-2-1935).

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Ἀριθ. πρωτ. 7466/504
» διεκπ. 391

Ἐν Ἀθήναις τῇ 5 Φεβρουαρίου 1935

Πρὸς
τὸν κ. Διευθυντὴν τῆς ἐνταῦθα Ἰταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς

Ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσωμεν ὑμῖν, ὅτι λαβόντες ὑπ' ὄψει τὴν ὑπ' ἀριθ. 2591 ἐ.ἔ. αἴτησιν ὑμῶν χορηγοῦμεν τὴν ἄδειαν εἰς τὸν Διευθυντὴν τῆς Ἐκθέσεως τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, Καθηγητὴν κ. G. Q. Giglioli ἵνα ἐν συνεννοήσει μετὰ τοῦ ἐφόρου ἀρχ/των Μακεδονίας κ. Ν. Κοτζιᾶ κατασκευάσῃ τὰ ἐκμαγεῖα τῶν ἀναγλύφων τοῦ τόξου τοῦ Γαλερίου ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὑπὸ τὸν ὅρον, ὅπως παραμείνωσιν ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τῶν ἐκμαγείων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου αἱ μῆτραι τῶν κατασκευασθησομένων ἐκμαγείων.

Ὁ Ὑπουργὸς
Ι. ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΚΡΙΒΕΣ ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΝ
Ο ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
Τ.Σ. (Υπογραφή)

κζ'.

12-11-1940 Ορισμός επιτροπής για την απόκρυψη των αρχαίων.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Διεύθυνσις
Τμῆμα
Γραφεῖον

Ἀριθ. πρωτ.
Ἀριθ. διεκ. 121085/4522

Ἐν Ἀθήναις τῇ 12 Νοεμβρίου 1940

Πρὸς
τοὺς κ.κ. Ἀντώνιον Χαμᾶρτον, ἐφέτην Εὐστρ. Πελεκίδην, Δημ. Εὐαγγελίδην, Ἀνδρ. Ξυγγόπουλον καθηγητὰς Πανεπιστημίου καὶ Νικόλαον Κοτζιᾶν, ἔφορον ἀρχαιοτήτων

Ἀνακοινοῦμεν ὑμῖν, ὅτι συνιστῶμεν ἐξ ὑμῶν ἐπιτροπὴν συμπληρουμένην καὶ ἐξ ἑνὸς τεχνικοῦ ὑπαλλήλου ἀπὸ τοῦ Γεν. Διοικητοῦ ὁριζομένου ἥτις ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ἀρχαιοτέρου τῶν ἐκ καθηγητῶν μελῶν θέλει προβῇ ἐπειγόντως εἰς τὴν λῆψιν τῶν ἀναγκαίων μέτρων ἐξασφαλίσεως τῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ μουσείου Θεσσαλονίκης.

Τὰ ἀντικείμενα τοῦ μουσείου ἀσχέτως τῆς ὕλης ἐξ ἧς ἀποτελοῦνται καὶ ἀναλόγως τῆς ἀξίας τους θὰ διαιρεθοῦν εἰς τρεῖς κατηγορίας (Α.Β.Γ.). Κατὰ πρῶτον θὰ προστατευθῶσι καὶ θὰ ἐξασφαλισθῶσι τὰ μεγίστης ἀξίας ἀντικείμενα (Α' κατηγορίας) κατόπιν τὰ ἀντικείμενα τῆς Β' κατηγορίας καὶ τελευταῖον τὰ ἀντικείμενα Γ' κατηγορίας. Ἡ ἐξασφάλισις θὰ γίνῃ συμφώνως πρὸς ὁδηγίας ὧν ἀντίτυπον ἀποστέλλομεν εἰς τὸν Πρόεδρον τῆς Ἐπιτροπῆς.

Διὰ τὰς δαπάνας πρὸς ἀγορὰν ὑλικῶν καὶ πληρωμὴν ἐργατικῶν ἐξεδόθη ἔνταλμα πληρωμῆς ἐκ δραχ. ἑκατὸν χιλιάδων (100.000) ἐπ' ὀνόματι τοῦ Νικ.

4

Κοτζιᾶ ἐφόρου ἀρχαιοτήτων ἐπὶ Ταμείου Θεσσαλονίκης.

Ὁ Ὑφυπουργὸς
Ν. Σπέντζας
ΑΚΡΙΒΕΣ ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΝ
Ο ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
Τ.Σ. (υπογραφή)

Κοινοποίησις
Γεν. Διοίκησιν Μακεδονίας
Παρακαλουμένην νὰ εὐαρεστηθῇ νὰ γνωρίσῃ ἡμῖν τὸ ὀνοματεπώνυμον τοῦ ὁρισθησομένου τεχν. ὑπαλλήλου ὡς μέλους τῆς συνιστωμένης ἐπιτροπῆς.

κη΄.

17-3-1941. Διαταγή μεταφοράς χρυσών στην Αθήνα.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 17/3/1941

Διεύθυνσις Ἐσωτερ.
Τμῆμα
Ἀριθ. πρωτ. 50500

Ἐμπιστευτικὸν
Ἐξ. Ἐπείγον

Πρὸς
τὸν κ. Ν. Κοτζιᾶν
Ἔφορον Ἀρχαιοτήτων
Ἐνταῦθα

Ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ κοινοποιήσωμεν ὑμῖν κατωτέρω τηλεγράφημα Ὑπουργείου Παιδείας καὶ νὰ παρακαλέσωμεν διὰ τὰ περαιτέρω.

Ὑπουργὸς Γεν. Διοικητὴς
κ.ἀ.α.
Τ.Σ. *Π. Σταθακόπουλος*

ἀριθ. πρωτ. ἐμπ. 528
Γενικὸν Διοικητὴν Θεσ/νίκην

Διατάξατε ἔφορον ἀρχαιοτήτων Ν. Κοτζιᾶν μεταφέρει αὐτοπροσώπως ᾽Αθήνας χρυσᾶ ἀντικείμενα μουσείου κατατεθειμένα Τράπεζαν Ἑλλάδος στοπ. Τράπεζα κρίνῃ σκόπιμον διαθέσητε Ἔφορον ᾽Αρχαιοτήτων καὶ χωροφύλακα δι᾽ ἀσφάλειαν ἀντικειμένων.

Ὑφυπουργὸς Παιδείας
Σπέντζας

κθ΄.

Διαμαρτυρία (497/4-11-1940) για τη χρήση του Αγίου Γεωργίου ως αντιαεροπορικού καταφυγίου.

᾽Αριθ. Πρωτ.: 497 *4-11-1940*

Γεν. Δ. Μακεδονίας
Δ.Π.Α.Θ.
Ὑπουργεῖον ᾽Εθνικῆς Παιδείας

Ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσωμεν ὑμῖν ὅτι κατόπιν προφορικῆς ὑμῶν διαταγῆς διαβιβασθείσης διὰ τῆς Δ. Παθητικῆς ᾽Αεραμύνης ἠνεώχθη τὸ Μουσεῖον Ἁγίου Γεωργίου, ἵνα τὰ τόξα αὐτοῦ χρησιμεύσωσιν ὡς καταφύγια τῶν περιοίκων καὶ τῶν διαβατῶν. Οἱ περίοικοι ὅμως ἐγκατασταθέντες ἐν αὐτῷ μετὰ τῶν ἀποσκευῶν των ὁριστικῶς, ἀνάπτουσι κατὰ τὰς νύκτας φῶτα, ἑστιῶνται, μαγειρεύουσι καὶ πράττουσι πᾶν ὅ,τι ἑκάστη οἰκογένεια νομίζει. ᾽Επισκέπται ἄγνωστοι ἢ γνωστοί, περίεργοι καὶ λωποδῦται ἀκόμη, εἰσέρχονται καὶ ἐξέρχονται ἐλευθέρως. Οἱ πέριξ χῶροι ρυπαίνονται. Παρακαλοῦμεν ὅθεν ὅπως ληφθῶσι σύντονα μέτρα πρὸς τακτοποίησιν τῆς δημιουργηθείσης καταστάσεως. ᾽Ιδιαιτέρως παρακαλοῦμεν ὅπως ἐξετασθῇ ὑπὸ εἰδικῶν λεπτομερῶς καὶ ἐπειγόντως ἡ ἱκανότης τοῦ κτηρίου ὅπως ἀντίσχῃ εἰς βομβαρδισμόν, διότι φοβούμεθα μήπως ἐκ τῆς ἐπισφαλοῦς στερεότητος οἱ ἐκεῖ καταφεύγοντες ὑπερδιακόσιοι περίοικοι ὑποστῶσι ἀνεπανόρθωτον.

(Ν. Κοτζιᾶς)

λ΄.

Τηλεγράφημα 39/10-2-1941: αναφέρονται ζημιές στην Αγία Σοφία από τον βομβαρδισμό της 9ης/2/1941.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

'Αριθ. Πρωτ.: 39

'Εμπιστευτικὸν
Τηλεγράφημα-'Εξαιρετικῶς ἐπείγον

Θεσσαλονίκη 10-II-41

'Υπουργεῖον 'Εθνικῆς Παιδείας
'Αρχαιολογικὸν
'Αθήνας

Κατὰ χθεσινὴν ἐπιδρομὴν ἐβλήθη μνημεῖον 'Αγίας Σοφίας ἐν ΒΔ γωνίᾳ τετραγώνου βάσεως τυμπάνου τρούλου καταστραφείσῃ ἐξωτερικῶς, τὰ Β καὶ Δ τοῦ ἐσωτερικοῦ μεγάλα τόξα καὶ τὰ μικρότερα τοῦ τυμπάνου των ἐρράγησαν, ἡ Β πλευρᾶς στέγη γυναικωνίτου, τὸ ἥμισυ δυτικῆς καὶ στέγη τρουλωτὴ κωδωνοστασίου κατεστράφη ΣΤΟΡ "Ετερον βλῆμα κατέστρεψε στέγην προστώου, πάντα σχεδὸν ὑαλοπινάκια καὶ τινὰς φορητὰς εἰκόνας ΣΤΟΡ Μωσαϊκὰ γενικῶς οὐδὲν ἔπαθον ΣΤΟΡ Παρεκλήθη Διευθυντὴς Π.Α.Θ. κ. Παπᾶς σχηματίσῃ ἐπιτροπὴν τεχνικῶν λεπτομερῆ ἐξέτασιν ζημιῶν καὶ ὑποβολὴν ἐκθέσεως ἧς ἀντίγραφον ὑποβάλω ἐν καιρῷ ΣΤΟΡ Ενοριακὴ ἐπιτροπὴ ἀναλαμβάνει ἐπιδιορθώσεις ἐξ ἰδίων.

"Εφορος 'Αρχαιοτήτων
Κοτζιᾶς

λα΄.

Αίτηση 115/15-6-1942 για παροχή γεωμήλων στους υπαλλήλους της αρχαιολογικής υπηρεσίας.

Ἀριθ. Πρωτ.: 115

15 Ἰουνίου 1942

Πρὸς
τὴν Γεν. Δ/νσιν ἐπισιτισμοῦ καὶ Οἰκογ. Ἀναγκῶν Γ.Δ.Μ.
Ἐνταῦθα

Ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσωμεν ἵνα εὐαρεστούμενοι ἐκδώσητε διατακτικὴν πρὸς παροχὴν τῆς ἀναλογούσης ποσότητος γεωμήλων διὰ τὸ προσωπικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ὑπηρεσίας, ἀποτελούμενον ἐκ τῶν κάτωθι ὑπαλλήλων:

1) Χαρ. Μακαρόνα
2) Νικ. Κοτζιᾶ
3) Φωτ. Πέτσα
4) Δημ. Λαζαρίδου
5) Ἰωάν. Κρικελῆ
6) Ἀπ. Κοντογεώργη
7) Παύλου Σκλάβου
8) Σωτ. Κρικελῆ
9) Ἰωάν. Βαρκάδου
10) Νικ. Λιόλιου
11) Ἀπ. Πρώϊου.

Μετὰ τιμῆς
ὁ Ἔφορος Ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας ἀ.α.
Χ. Μακαρόνας

λβ΄.

Αίτηση Χ. Μακαρόνα για αυτόματο τηλέφωνο (αρ. 160/27-7-1942).

Ἀριθ. 160
Θεσσαλονίκη, 27 Ἰουλίου 1942

Π ρ ὸ ς
τὴν Γενικὴν Διοίκησιν Μακεδονίας
Διεύθυνσιν Ἱστορικῶν Μνημείων Ἀρχαιολογίας
Ἐ ν τ α ῦ θ α

Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ἀναφέρω, ὅτι ἀφότου ἐγκατεστάθησαν τὰ αὐτόματα

τηλέφωνα ἐν Θεσσαλονίκῃ, τὸ ἐνταῦθα Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, ὅπου καὶ τὰ γραφεῖα τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων, ἐστερήθη τῆς τηλεφωνικῆς ἐπικοινωνίας, μὴ ἀντικατασταθείσης τῆς παλαιᾶς συσκευῆς διὰ νέας τοιαύτης. Ἔκτοτε πολλάκις ἐνηργήσαμεν σχετικῶς παρὰ τοῖς ἁρμοδίοις, ἀλλ' ἀτυχῶς αἱ ἐνέργειαι ἡμῶν ἔμειναν ἄνευ ἀποτελέσματος. Ἤδη ὑπὸ τὰς γνωστὰς συνθήκας τῆς τροχιοδρομικῆς συγκοινωνίας ἡ ἀνάγκη καθίσταται ἐπιτακτικωτέρα. Δι' ὑπηρεσιακὰ ζητήματα, ἅτινα θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ λυθοῦν τηλεφωνικῶς ἐντὸς δευτερολέπτων, ἀναγκαζόμεθα νὰ ὑποβαλλώμεθα εἰς ἀπωλείας χρόνου ματαίας, εἰς δαπάνας τροχιοδρομικῶν ἐξόδων σημαντικάς, ἐνίοτε δὲ καὶ εἰς πεζοπορίας, τόσον ἐξαντλητικὰς ὑπὸ τὰς σημερινὰς συνθήκας διατροφῆς!

Ὅθεν παρακαλοῦμεν, ἵνα εὐαρεστούμενοι ἐνεργήσητε σχετικῶς τὰ δέοντα·

Εὐπειθέστατος
Ὁ Ἔφορος Ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας καὶ ἀ.α.
Χ. Μακαρόνας

λγ΄.

17-3-1942. Σημείωμα Μακαρόνα προς Κεραμόπουλλο για το ενδεχόμενο αποκάλυψης των γλυπτών.

Τὰ ἀρχαῖα ἀντικείμενα τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ἔχουν ἐγκιβωτισθῆ (τὰ πήλινα καὶ τὰ χαλκᾶ) ἢ ταφῆ εἰς ὀρύγματα (τὰ γλυπτὰ) ἐνώπιον ἐπιτροπῆς ἀποτελουμένης ἐκ τοῦ καθηγητοῦ κ. Πελεκίδου, ὡς Προέδρου καὶ τῶν καθηγ. Ξυγγοπούλου, καθηγ. Εὐαγγελίδου, Ἐφέτου Χαμάρτου καὶ Ἐφόρου ἀρχαιοτήτων κ. Κοτζιᾶ, ἐπὶ τῇ βάσει καταλόγων καὶ πρακτικῶν. Πῶς θὰ γίνῃ ἡ ἀποκάλυψις τώρα; Ἐνώπιον ἐπιτροπῆς πάλιν; Κατὰ τὴν γνώμην μου ἐπιτροπὴ δὲν εἶναι ἀναγκαία. Ἀσφαλῶς τίποτε οὔτε ἐκ τῶν πηλίνων οὔτε ἐκ τῶν γλυπτῶν δὲν ἔχει θιγῆ. Προκειμένου δὲ περὶ τῶν γλυπτῶν, τὰ ὁποῖα εὑρίσκονται ἐντὸς ὀρυγμάτων βάθους 3-4 μ., κεκαλυμμένων μὲ τεραστίους βωμοὺς καὶ δυσκίνητα μάρμαρα, εἶναι ἐκτὸς πάσης συζητήσεως οἱαδήποτε ὑπόνοια. Τὰ γλυπτὰ λοιπὸν δύνανται νὰ ἀποκαλυφθοῦν χωρὶς διατυπώσεις.

Τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα. Ὁ κ. Μαλάκης κατηγορηματικῶς μοῦ ἀπέκλεισε τὴν δυνατότητα τῆς διαθέσεως ἐργατῶν ὑπὸ τοῦ δήμου. Ἀλλὰ καὶ τοιούτους ἐργάτας ἐὰν εἴχομεν δὲν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ φέρωμεν εἰς πέρας τὸ ἔργον: διότι χρειάζονται διὰ τὰ βαρέα ἀντικείμενα εἰδικοὶ τεχνίτες, διαθέτοντες καὶ κατάλληλα ἐργαλεῖα (γρύλλους, παλάγκα, λοστούς, κατρακύλια κλπ.). Τοιοῦτοι εἰδικοί, κατὰ τὸ πλεῖστον Ἑβραῖοι, ὑπάρχουν ἐνταῦθα, ὠργανωμένοι εἰς ὁμάδας καὶ συνεργεῖα. Οὗτοι ὅμως ἔχουν τήν, δικαίαν ἄλλως ἀξίωσιν, νὰ ἀμοίβωνται καλῶς.

Ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλοι κοινοὶ ἐργάται, οἱ προοριζόμενοι διὰ τὰς μεταφορὰς

ἐλαφροτέρων ἀντικειμένων πρέπει νὰ ἔχουν ἰσχυροὺς βραχίονας, ἤτοι πρέπει νὰ τρώγουν καλῶς καὶ ἑπομένως νὰ ἀμοίβωνται καλῶς, καὶ οὐχὶ ὡς οἱ ὑπὸ τοῦ δήμου ἀμοιβόμενοι καὶ ἀναλόγως πρὸς τὴν ἀμοιβὴν των ἐλαφρῶς ἐργαζόμενοι.

Ἑπομένως εἶναι ἀναγκαία ἡ διάθεσις ἀναλόγου πιστώσεως. Ἡ πίστωσις αὕτη δύναται νὰ προϋπολογισθῇ περίπου, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι διὰ τὰς ἐργασίας ἐξασφαλίσεως ἐδαπανήθησαν περὶ τὰς 100 χιλ. προπολεμικῶν δραχμῶν.

Ἡ ἀποκάλυψις τῶν σαρκοφάγων εἶναι εὔκολος, δυναμένη νὰ ἐκτελεσθῇ μὲ οἱουσδήποτε ἐργάτας. Δυνάμεθα νὰ ἀρχίσωμεν ἀμέσως. Ἡ ἐργασία δύναται νὰ ἐκτελεσθῇ εἰς βάρος τῆς πιστώσεως τῶν διατεθεισῶν ἤδη 400 χιλ. δραχμῶν, ἀρκεῖ νὰ δοθῇ σχετικὴ διαταγή.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει πάσης ἀποκαλύψεως πλὴν τῆς τῶν σαρκοφάγων, δυναμένης νὰ γίνῃ ἀμέσως δι' ἐντολῆς τοῦ Υ.Γ.Δ.Μ. πρέπει νὰ προηγηθῇ σχετικὴ ἀπόφασις τοῦ Ὑπουργείου.

λδ'.

Ἔκθεση Μακαρόνα (14-3-1945) για τις ανασκαφές και λεηλασίες κατά την διάρκεια της Κατοχής.

Ἔκθεσις

Περὶ τῶν ἐνεργηθεισῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν γενομένων ζημιῶν εἰς ἀρχαιότητας ἐν Μακεδονίᾳ κατὰ τὴν περίοδον τῆς κατοχῆς ὡς καὶ μετ' αὐτήν.

Πρὸς
Τὸ σεβ. Ὑπουργεῖον Παιδείας
Διεύθυνσιν Ἀρχαιολογίας
Ἀθήνας

Ἐν σχέσεις πρὸς τὴν ὑπ' ἀριθ. 394/23 ὑμετέραν ἐγκύκλιον διαταγὴν λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ἐκθέσω τὰ ἑπόμενα.

Α'. Ἀνασκαφαὶ

1. - Ἐν Θεσσαλονίκῃ εἰς προϊστορικὸν συνοικισμὸν παρὰ τὴν «Τούμπαν» ἐνηργήθησαν ἀνασκαφαὶ ἄνευ ἀδείας τοῦ σεβ. Ὑπουργείου ὑπὸ ὁπλίτου ναυτικῆς τινος ὑπηρεσίας Δρος Stössel ὀνόματι κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1941, ὅτε ἐγὼ ἤμην ἀπησχολημένος εἰς τὰς ἐπισκευὰς τοῦ βομβαρδισθέντος ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Εἰς τὰς ἀνασκαφὰς ταύτας εἰργάσθησαν Ἕλληνες ἐργάται, πληρωνόμενοι ὑπὸ τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης ἢ ὑπὸ τοῦ Κράτους.

Τὰ εὑρήματα δὲν κατετέθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον.

Πλείονας πληροφορίας δύναται νὰ παράσχῃ ὁ Ἔφορος κ. Κοτζιᾶς, ὁ ὁποῖος παρηκολούθησε τὰς ἐργασίας.

Ἐν τῷ πρωτοκόλλῳ τῆς ἡμετέρας ὑπηρεσίας ὑπ' ἀριθ. 186 ἀπὸ 14 Αὐγ. 1941 ὑπάρχει καταχωρημένη ἀναφορὰ τῆς Ἐφορείας ὑπὸ τὴν περιληπτικὴν ἔνδειξιν «Περὶ ἐνάρξεως τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Δρος Stössel», τὸ σχέδιον ὅμως τῆς ἀναφορᾶς δὲν ἀνευρέθη ἐν τῷ ἀρχείῳ.

Ἐκ τῆς γνωριμίας ἣν ἔσχον μετὰ τοῦ Stössel εἶχον ἀποκομίσει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ ἀρχαιολόγου εἰδικοῦ καὶ ἐμπείρου περὶ τὴν Ἑλληνικὴν προϊστορίαν. Ἐν τούτοις εἶχον πληροφορηθῇ ὅτι οὗτος προὐτίθετο νὰ ἐνεργήσῃ ἀνασκαφὰς καὶ εἰς προϊστορικοὺς συνοικισμοὺς τῆς Θεσσαλίας, εἶχε δὲ ζητήσει τὴν συνεργασίαν τοῦ κ. Κοτζιᾶ.

Σχετικῶς μῆνάς τινας ἀργότερον εἰς συνομιλίαν μου μετὰ τοῦ Δρος Η.ν. Schönebeck προϊσταμένου τοῦ Referat für Kunstschutz beim Befehlshaber Südgriechenland ἔθιξα τὸ ζήτημα, διαμαρτυρηθεὶς διὰ τὴν αὐθαίρετον ταύτην ἀνασκαφήν, γενομένην μάλιστα ὑπ' ἀνδρὸς μὴ εἰδικοῦ. Ὁ δρ Schönebeck μοῦ ἀνακοίνωσε τότε, ὅτι ἐγένετο ἐν ἀγνοίᾳ του, ἐξέφρασε τὴν λύπην του καὶ μοῦ προσέθεσε χαρακτηριστικῶς ὅτι ἡμεῖς δὲν ἔπρεπε νὰ ἐπιτρέψωμε τὴν ἀνασκαφὴν ταύτην, ἐὰν δ' ἐπέμενεν ὁ Stössel θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπευθυνθῶμεν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν του.

2. - Δευτέρα ἀνασκαφὴ ἄνευ ἀδείας τοῦ Ὑπουργείου ἐγένετο κατὰ τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1942 μεταξὺ Βεργίνας καὶ Παλατίτσας εἰς συστάδα τυμβοειδῶν τάφων, κειμένην εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων ἑκατοντάδων μέτρων ἀπὸ τοῦ μεγάλου τάφου, ὃν εἶχεν ἐρευνήσει ὁ καθηγητὴς κ. Ρωμαῖος.

Ταύτην ἐνήργησεν ὁ ὑπαξιωματικὸς-ἀρχαιολόγος Δρ Ehner βοηθούμενος ὑπὸ τοῦ φύλακος ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης Π. Σκλάβου, ὃν ὁ Ehner εἶχε παραλάβει μαζί του.

Ἡ ἀνασκαφὴ διήρκεσε 8-10 ἡμέρας. Εἰργάσθησαν ὀλίγοι ἐργάται πληρωνόμενοι ὑπὸ τοῦ Ehner ἐν μέρει διὰ χρημάτων καὶ ἐν μέρει διὰ τροφίμων. Ἀνεσκάφησαν κατὰ τὰς πληροφορίας μου 4-6 κεραμοσκεπεῖς τάφοι ἑλληνιστικοί. Τὰ εὑρήματα-ὄστρακα ἑλληνιστικά, χαρακτηριστικὰ Lacrimateria παρεδόθησαν εἰς τὴν γερμανικὴν στρατιωτικὴν Διοίκησιν.

Τὰς ἐργασίας δὲν παρηκολούθησεν ἀντιπρόσωπος τῆς ὑπηρεσίας ἡμῶν. Τὴν ἀνασκαφὴν εἶχεν ἁπλῶς προαναγγείλει ὁ τότε ἐνταῦθα παρεπιδημῶν Δρ Schönebeck εἰς τὸν Διευθυντὴν τῆς Δ.Ι.Μ.Α. Καθηγητὴν Παππαδάκιν. Ὁ ἀείμνηστος Καθηγητὴς εἶχε συστήσει εἰς τὸν Schönebeck νὰ ζητηθῇ ἡ νόμιμος ἄδεια, ἐκεῖνος ὅμως ἀπήντησε ὅτι δὲν ἐθεώρει ἀναγκαίαν τὴν ἄδειαν ταύτην ἀφοῦ καὶ οἱ Ἄγγλοι κατὰ τὸν προηγούμενον πόλεμον εἶχον ἐνεργήσει ἀνασκαφὰς ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀδείας!

3. - Ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς ἀρχαίας πόλεως Μηκύβερνα κατὰ τὴν ἄνοιξιν π.ἔ. ἐγένοντο εὐρείας ἐκτάσεως σκαφικαὶ ἐργασίαι διὰ τὴν κατασκευὴν ὀχυ-

ρωτικῶν ἔργων ὑπὸ τῶν βουλγαρικῶν στρατιωτικῶν ἀρχῶν. Παρὰ τὰ ἐπανειλημμένα διαβήματα ἡμῶν εἰς τὸ γερμανικὸν στρατηγεῖον δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἀναστείλωμεν τὰς ἐργασίας. Ὁ φύλαξ Ὀλύνθου Κ. Τσίρος ἐπιχειρήσας νὰ μεταβῇ ἐπὶ τόπου διὰ νὰ ἐξετάσῃ τὰς ζημίας, ἂν καὶ εἶχε δοθῇ ὑπὸ τῶν γερμανικῶν ἀρχῶν σχετικὴ ἄδεια, ἐδάρη καὶ ἀπεπέμφθη κακῶς ὑπὸ τῶν Βουλγάρων.

4. - Ἐνταῦθα καὶ κατὰ τὴν ὁδὸν Ἀθηνῶν κατ' Ἀπρίλιον π.ἔ. ἐκσκαπτομένου τοῦ περιβόλου τοῦ ἐργοστασίου μαργαρίνης Ἰ. Μπουσίου ἀνευρέθησαν δύο κιβωτιόσχημοι ἑλληνιστικοὶ τάφοι. Εἴχομεν συνεννοηθῇ μετὰ τοῦ γερμ. στρατηγείου διὰ τὴν διατήρησίν των, ἐν τούτοις ὅμως κατὰ τὸν Ἰούλιον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἡ γερμανικὴ ἐπιμελητεία ὑπὸ τὴν ἐντολὴν τῆς ὁποίας ἐτέλει τὸ ἐργοστάσιον, διέταξε τὴν καταστροφὴν τῶν τάφων καὶ τὴν ἰσοπέδωσιν τοῦ χώρου. Τῆς καταστροφῆς προηγήθη λεπτομερὴς σχεδίασις.

Β'. Κινηταὶ ἀρχαιότητες. Συλλογαί.

1. - Μικρὰ συλλογὴ ἀγγείων καὶ ἄλλων μικρῶν ἀντικειμένων ἄνευ ἰδιαιτέρας σημασίας ἀποκειμένη ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ Ποτιδαίας διηρπάγη ὑπὸ γερμανικῆς ὁμάδος, ἥτις πρώτη κατέλυσεν εἰς τὸ οἴκημα τοῦ Σχολείου κατὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1941.

2. - Μεγάλαι ζημίαι ἐπηνέχθησαν εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν Βεροίας ἀποκειμένην ἐν τῇ Παλαιᾷ Μητροπόλει (= βυζαντ. βασιλικὴ 11ου αἰ.), τὴν ὁποίαν γερμανικὴ μονὰς ἐχρησιμοποίει ὡς στάβλον. Κατὰ τὸν Μάρτιον τοῦ 1942 ὁ διοικητὴς τῆς μονάδος ἐπιθυμῶν νὰ «καθαρίσῃ» τὸν στάβλον διέταξε νὰ ἐκβάλωσι τὰ ἀντικείμενα τῆς συλλογῆς (μαρμάρινα ἀνάγλυφα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ ἐπιγραφαὶ) ἐπειδὴ δέ τινα ἦσαν βαρέα καὶ δυσμετακόμιστα ἐπέταξε εἰς τοὺς στρατιώτας του νὰ τὰ καταθραύσωσι. Μεταβάντες ὡς ἐξεταστικὴ ἐπιτροπὴ μετὰ τοῦ καθηγητοῦ Ν. Παππαδάκι καὶ τοῦ κ. Ξυγγοπούλου κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1942 εὕρομεν μέρος τῆς συλλογῆς ἀθλίως ἀπερριμένον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ἱεροῦ. Ἡ σχετικὴ ἔκθεσις ἣν τότε συνετάξαμεν παρέχει πλείονας πληροφορίας, δι' ὃ ὑποβάλλω ἀντίγραφον αὐτῆς.

Πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι ἐγκαίρως εἶχον ἐπιστήσει τὴν προσοχὴν τοῦ Δρ. Schönebeck ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 277 ἀπὸ 12 Δ/βρ. 1941 ἐγγράφου μου (συνημμένως συνυποβάλλω ἀντίγραφον) ἀλλ' οὗτος οὐδὲν ἐνήργησεν.

3. - Κατὰ τὰ τέλη Μαρτίου τοῦ 1944 καὶ κατὰ τὴν ἐνταῦθα πλατεῖαν Δικαστηρίων ἔνθα τοποθετεῖται ἡ ρωμαϊκὴ ἀγορὰ ἐνῶ εἰργάζοντο γερμανοὶ στρατιῶται καὶ ρῶσσοι αἰχμάλωτοι εἰς τὴν κατασκευὴν ὀρυγμάτων ἀνευρέθη ἀρχαῖον

εἰκονιστικὸν ἄγαλμα γυναικὸς καλῶς διατηρούμενον καὶ ἀναγόμενον εἰς τὸν 3ον αἰ. μ.Χ. Τοῦτο παραληφθὲν προσωρινῶς ὑπὸ τῶν γερμανικῶν στρατιωτικῶν ἀρχῶν, παρεδόθη δι' ἐπισήμου καὶ πομπώδους τελετῆς εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Α. Γεωργίου τὴν 6ην Ἀπριλίου. Αἰφνιδίως ὅμως τὴν 31ην Μαΐου ἔνοπλοι γερμανοὶ στρατιῶται τῆς τότε ἐν τῷ Διοικητηρίῳ ἐδρευούσης Propaganda Kompanie συνοδευόμενοι ὑπὸ ἐργατῶν, μετέβησαν εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον καί, παρὰ τὰς διαμαρτυρίας τοῦ παρισταμένου Ἐφόρου κ. Στ. Πελεκανίδου, παρέλαβον ἐκ νέου τὸ ἄγαλμα, προφασιζόμενοι ὅτι εἶχον ἐντολὴν νὰ ἐξασφαλίσωσι τοῦτο ἐκ τῶν ἀεροπορικῶν βομβαρδισμῶν εἰς τὸ καταφύγιον τοῦ Oberfeld-Kommandant. Ὁ κ. Πελεκανίδης μετέβη τότε εὐθὺς εἰς τὸ στρατηγεῖον καὶ διεμαρτυρήθη, εἰς ἀπάντησιν δὲ ἀπεστάλη εἰς αὐτὸν σύντομον ἔγγραφον τοῦ προϊσταμένου τῆς Militärverwaltung Δρος Marküll οὗτινος ἀντίγραφον συνέπτω ἐν τέλει τῆς παρούσης.

Θεωρεῖται βέβαιον ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἄγαλμα ἀπεστάλη εἰς τὴν ἐν Βιέννῃ στρατιωτικὴν ἔκθεσιν «Südostraum».

4. - Ἡμέραν τινὰ τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1943 ἀξιωματικός τις τῆς Luftwaffe (Reg. Bauossessor Pfeil ἀριθμ. μονάδος 17261) ἐκόμισε εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον γεωμετρικὸν ἀγγεῖον τεθραυσμένον ὕψους 0,40 μ. καὶ παρεκάλεσε τὸν τεχνίτην συγκολλητὴν Κοντογεώργην νὰ συγκολλήσῃ αὐτόν. Εἰς ἐρώτησίν μου διὰ τὴν προέλευσιν καὶ τὸν προορισμὸν τοῦ ἀγγείου ὁ ἀξιωματικὸς οὗτος μοῦ ἀπήντησε ὅτι ἠγοράσθη εἰς ἀρχαιοπωλεῖον τῶν Ἀθηνῶν καὶ δωρηθὲν εἰς τὸν στρατηγὸν διοικητὴν τῆς μονάδος εἰς ἣν οὗτος ἀνῆκεν, ἐπρόκειτο νὰ ἀποσταλῇ εἰς Γερμανίαν. Εἰς τὴν βάσιν τοῦ ἀγγείου ἦσαν ἀναγεγραμμένοι διὰ σινικῆς μελάνης οἱ ἀριθμοὶ «831» καὶ «No 472». Τρίτος ἀριθμός, «Y 671» ἦτο ἀναγεγραμμένος ἐπὶ ἐτικέττας ἐπικεκολλημένης παρὰ τοὺς προηγουμένους ἀριθμούς.

Ἐπειδὴ τὸ γεγονὸς τοῦτο μοῦ ἐγέννησε τὴν ὑποψίαν μήπως τὸ ἀγγεῖον προέρχεται ἔκ τινος Μουσείου ἢ συλλογῆς τῶν Ἀθηνῶν ἢ τῆς Ἀττικῆς συνάπτω ἐν τέλει τῆς παρούσης πρόχειρον σχέδιον αὐτοῦ, ἵνα ἐνεργηθῇ σχετικὴ ἔρευνα.

5. - Τὴν 28ην Νοεμβρίου 1944 τμῆμα τοῦ ΕΛΑΣ κατέλαβεν τὸ κτήριον τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς Ἐδέσσης καὶ ἐγκατέστησεν ἐν αὐτῷ ἀποθήκην πυρομαχικῶν. Τὴν 20ὴν παρελθ. μηνὸς ὅλως αἰφνιδίως καὶ χωρὶς νὰ εἰδοποιηθῇ ὁ ἁρμόδιος ἐπιμελητὴς τὸ κτήριον ἐγκατελείφθη ἀνοικτὸν καὶ ἀφύλακτον. Ἐπηκολούθησεν ἀμέσως λεηλασία ὑπὸ τοῦ πλήθους τῶν ἐπίπλων, σκευῶν καὶ εὐμετακομίστων ἀρχαιολογικῶν ἀντικειμένων. Ὁ ἔκτ. ἐπιμελητὴς καθηγητὴς Α. Παπαχρίστου εἰδοποιηθεὶς ἔσπευσε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὸ κτήριον, ἀλλὰ μετά τινας ἡμέρας ἐγένετο νέα ἀπόπειρα λεηλασίας. Πλειόνων πληροφοριῶν

στερούμεθα. Ἐλπίζομεν ὅτι ὁ στρατιωτ. Διοικητὴς Θεσσαλονίκης, πρὸς ὃν ἀπευθύνθημεν θὰ προέβη εἰς ἀποτελεσματικὰς ἐνεργείας.

Ἐπὶ τοῦ παρόντος μόνον τὰς ἀνωτέρω πληροφορίας δυνάμεθα νὰ παράσχωμεν εἰς τὸ σεβ. Ὑπουργεῖον. Εἶναι ἐνδεχόμενον καὶ ἄλλαι ζημίαι νὰ ἔχουν συμβῇ, ἰδίως ὅσον ἀφορᾶ εἰς τὰς ἀρχαιότητας Ἀνατ. Μακεδονίας καὶ Θράκης. Περὶ τούτων στερούμεθα παντελῶς εἰδήσεων.

Εὐπειθέστατος
Χ. Μακαρόνας

λε΄.

Προτάσεις Γ. Μπακαλάκη (28-3-1945) για την αναδιοργάνωση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 28 Μαρτίου 1945

Πρὸς
τὸ Σὸν Ὑπουργεῖον Παιδείας
Δ/νσιν Ἀρχαιοτήτων
Ἀθήνας

Ἐπειδὴ μόλις τώρα μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς χώρας ἀπὸ τοῦ ξένου ζυγοῦ ἐλπίζομεν ὅτι εἶναι δυνατὸν—ὅπως καὶ πρέπει—νὰ βελτιωθῇ ὁ ἀρχαιολογικὸς κλάδος, λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ὑποβάλω ὑμῖν τὰς ἐπ᾽ αὐτοῦ σκέψεις μου συμφώνως τῇ ὑπ᾽ ἀριθ. 55/1 τῆς 10-1-44 ὑμετέρᾳ ἐγκυκλίῳ.

Α΄. Περὶ ἀνακαλύψεως, συντηρήσεως κλπ. ἀρχαίων

Τὰ ἀνακαλυπτόμενα ἐν Ἑλλάδι ἀρχαῖα προέρχονται πρῶτον ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῶν ἐνεργουμένων ὑπὸ τῶν ξένων Σχολῶν. Ἐὰν καὶ εἰς τὸ μέλλον ἐξακολουθήσῃ νὰ παρέχεται τὸ δικαίωμα διενεργείας ἀνασκαφῶν εἰς τὰ ξένα ἐν Ἑλλάδι Ἱδρύματα πρέπει ἐξάπαντος νὰ ἐπιβληθῇ εἰς αὐτὰ καὶ πᾶσα ὑλικὴ καὶ ἠθικὴ ὑποχρέωσις συντηρήσεως τῶν ἀνευρισκομένων ἀρχαίων. Δυστυχῶς μέχρι σήμερον τὰ Ἱδρύματα ταῦτα ἐνδιαφέρονται μόνον διὰ τὴν μελέτην τῶν ἀνευρισκομένων ἀρχαίων καὶ τὴν ἐκ τούτων διδασκαλίαν-ὠφέλειαν τῶν μελῶν των, οὐχὶ ὅμως καὶ διὰ τὴν συντήρησιν τῶν εἰς τὸ ὕπαιθρον διατηρηθησομένων ἀρχαιοτήτων. Ἀντιθέτως πολλάκις μάλιστα ὁ τρόπος τῆς διενεργείας τῶν ἐκ

μέρους τῶν μελῶν τῶν ξένων Σχολῶν ἀνασκαφῶν εἶναι εἰς βάρος τῶν ἀνακαλυπτομένων ἀρχαιοτήτων, ὥστε πολλάκις καὶ ὀρθῶς ἐλέχθη ὅτι ἀνασκάπτειν= καταστρέφειν. Ἡ ἐκ μέρους τῶν ξένων Ἱδρυμάτων ἀνασκαφὴ τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Ἑλλάδος οὐδεμίαν πρὸς ἡμᾶς χάριν διὰ τὸ ἔργον των εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποτελέσῃ, ὥστε νὰ ἦτο δυνατὸν καὶ ἡ ἀπαίτησις τῆς συντηρήσεως τῶν ὑπ' αὐτῶν ἀνευρισκομένων ἀρχαιοτήτων δαπάναις τῶν ἀνασκαψάντων νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἀγνωμοσύνη. Θὰ ἦτο προτιμότερον νὰ ἀναβληθῇ ἡ ἀποκάλυψις τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Ἑλλάδος διὰ τὴν σὺν τῷ χρόνῳ ἰδίαις δαπάναις ἀνασκαφὴν καὶ συντήρησιν τῶν ἀρχαίων, παρὰ ἡ δι' ἰδίαν τελείως σπουδὴν καὶ ὠφέλειαν ἐκ μέρους ξένων Σχολῶν εἰς βάρος τῶν ἀρχαίων ἀνασκαφὴ καὶ ἡ σχεδὸν σύγχρονος καταστροφὴ αὐτῶν. Τινὰ τῶν ἐν Ἑλλάδι ξένων Ἱδρυμάτων ὄντως ἀπέδειξαν τὸ ἀνωτέρω τονιζόμενον καὶ ὑπὲρ τῆς συντηρήσεως τῶν ἀνευρισκομένων ἀρχαιοτήτων ὀφειλόμενον ἐνδιαφέρον. Εἰς ἡμᾶς ἐπιβάλλεται ἡ καθολίκευσις αὐτοῦ.

Τὰ τυχαίως ἐν Ἑλλάδι εἰς φῶς ἐρχόμενα ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα πρέπει νὰ εὑρίσκουν τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν τοῦ κράτους ἀμέσως ἑτοίμην ἠθικῶς καὶ ὑλικῶς διὰ τὴν ἄμεσον ἀνασκαφὴν καὶ μελέτην προκειμένου περὶ μνημείων ἐχόντων ἀνάγκην ἀμέσου ἀνασκαφικῆς μελέτης, νὰ εἶναι ἡ ὑπηρεσία ἡ ἀρχαιολογικὴ δηλ. εἰς θέσιν ἀμέσως νὰ λαμβάνῃ γνῶσιν τῶν ἀνευρεθέντων ἀρχαίων καὶ νὰ δύναται νὰ προβαίνῃ εἰς τὴν ἔρευναν αὐτῶν ἄνευ τῆς εἰς βάρος τῶν ἀνακαλυπτομένων ἀρχαίων ἀναβολῆς ἢ βλάβης τῶν συμφερόντων τῶν ἀνακαλυψάντων ταῦτα ἰδιωτῶν ἢ τῆς κωλυσιεργείας τῶν τυχὸν διανοιγομένων θεμελίων ἢ ἐκτελουμένης οἰκοδομῆς κλπ., ὁπότε πολλάκις ἡ ὑπηρεσιακὴ ἀμέλεια γίνεται ἀφορμὴ ἀποκρύψεως τῶν ἀνευρισκομένων ἀρχαιοτήτων ἢ καταστροφῆς αὐτῶν.

Τὰ τυχαῖα κινητὰ εὑρήματα (ἀγγεῖα, ἀνάγλυφα καὶ ὁλόγλυφα γλυπτὰ) εἶναι γνωστὸν ὅτι ἀντὶ νὰ προσφέρωνται εἰς τὸ Ἑλληνικὸν δημόσιον ὑπὸ τῶν ἀνευρισκόντων ταῦτα χωρικῶν ἢ ἰδιωτῶν ἐν γένει, εὐκολώτερον ταξιδεύουν ἔξω τῶν ὁρίων τῆς ἐπικρατείας, διότι τὸ κράτος δὲν ἐδιδάχθη εἰσέτι τὸν μοναδικὸν τρόπον τῆς καταπολεμήσεως τῆς ἀρχαιοκαπηλίας ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι τυχὸν προσόντα χωροφυλάκων-ἀρχαιολογικῶν ὑπαλλήλων, ἀλλ' ἁπλούστατα γενναία ἀμοιβὴ τῶν ἀνευρισκόντων τὰ ἀρχαῖα, ἐφ' ὅσον δυστυχῶς τὸ ἐπίπεδον τῆς μορφώσεως αὐτῶν δὲν ἐπιβάλλει εἰς αὐτοὺς αὐτοπροαίρετον προσφορὰν τῶν ἀρχαίων εἰς τοὺς κατὰ τόπους ἀρχαιολογικοὺς ὑπαλλήλους-μουσεῖα. Ἡ ἀμοιβὴ πρέπει νὰ εἶναι πραγματική, ἴση πρὸς τῶν διαφόρων πρακτόρων τῶν ξένων Μουσείων ἢ καὶ τῶν ἐμπόρων-ἀρχαιοκαπήλων. Πόθεν θὰ προέρχωνται οἱ ἀπαιτηθησόμενοι πόροι εἶναι ζήτημα ὄντως πόρων ἀρχαιολογικῶν, ὄχι βεβαίως τῆς μορφῆς καὶ τῆς ἁρμοδιότητος τοῦ σημερινοῦ ὑποτυπώδους ὀργανισμοῦ τῆς ΥΔΑΠ. Διὰ νὰ μὴ φεύγουν τὰ καλὰ τυχαῖα εὑρήματα ἔξω τῆς Ἑλ-

λάδος καὶ αὐτὸ θὰ γίνῃ μονάχα ὅταν πληρώνωνται καλὰ οἱ ἀνευρίσκοντες αὐτά, πρέπει νὰ ὑπάρχῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπίσημος ἐκ μέρους τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας πώλησις τῶν ἀχρήστων ἀρχαίων, χωρὶς βεβαίως νὰ χαρακτηρίζωνται ὡς ἐξαγώγιμα καὶ τὰ διατηρητέα, ἡ διάθεσις τῶν εἰσπράξεων τῶν Μουσείων ἀποκλειστικῶς διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον, ἡ ἔκδοσις, πώλησις καταλόγων, δελταρίων κλπ. Τὸ ζήτημα βεβαίως πρέπει ἰδιαιτέρως νὰ μελετηθῇ.

Αἱ Ἑλληνικαὶ ἀνασκαφαὶ ἔτσι ποὺ γίνονται σήμερον εἶναι ἔργα προσωπικὰ τῶν διαφόρων Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων μὲ τὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν τῶν πέντε ἕως δέκα χιλιάδων δραχμῶν ἐκ μέρους τοῦ Ἑλληνικοῦ δημοσίου ἢ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ προσπάθεια εἶναι ὄντως ἡρωϊκή. Συστηματικαὶ μεγάλαι ἀνασκαφαί, αἱ ὁποῖαι θὰ ἔχουν εἰς τὸ τέλος τὴν ὁλοκληρωτικὴν μελέτην μιᾶς πόλεως ἢ ἑνὸς ἱεροῦ δὲν ἀναλαμβάνονται εὐλόγως ὑπὸ τὰς σημερινὰς συνθήκας ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων. Τὸ ζήτημα δὲν εἶναι ἄσχετον καὶ μὲ τὸ ἐρώτημα γιατὶ καὶ πολλοὶ ἐπιστημονικοὶ κατάλογοι τῶν Μουσείων δὲν ὑπάρχουν καὶ γιατὶ δὲν ὑπάρχουν καὶ μεγάλαι καὶ θεμελιώδεις ἑλληνικαὶ μελέται περὶ ἑνὸς ἑκάστου μνημείου ἢ σειρᾶς ἀναλόγων. Καὶ πάντα ταῦτα διότι δὲν ἔχομεν ἀκόμη δυστυχῶς εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτοῦτον, τὸ ὁποῖον θὰ καθορίζῃ καὶ θὰ κατευθύνῃ τὴν κυριολεκτικῶς ἀνύπαρκτην ἑλληνικὴν ἐπιστήμην, καὶ διότι ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία παρ' ὅλην τὴν εὐγνωμοσύνην ἡμῶν πρὸς αὐτὴν καὶ τὸ ἑκατόχρονον ἔργον της δὲν εἶναι βεβαίως ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτοῦτον ὅπως ὅλα τὰ ξένα.

Β'. Φύλαξις ἀρχαίων

Διὰ τὴν φύλαξιν τῶν ἀρχαίων πρέπει νὰ ἀποκτήσῃ ἡ Ἑλληνικὴ Ὑπηρεσία, ὅπως πρό τινος καὶ ἡ ἐκπαιδευτικὴ Σχολικὰ Κτίρια, Μουσεῖα κατάλληλα διὰ τὴν διάθεσιν τῶν ἀρχαίων ἀλλὰ καὶ καταλλήλους ἀποθήκας ὄχι ὅμως παράγκας ἢ ὑπόστεγα, διὰ τὸ μόνον ἐκ μέρους εἰδικῶν μελετηθησόμενον ὑλικόν. Ὑποδείγματα ἀξιόλογα διὰ τοῦτο εἶναι τὰ Μουσεῖα Δήλου καὶ Κεραμεικοῦ. Ὅταν προσεχῶς ἀρχίσῃ ἡ ἀποκάλυψις τῶν ἀποκεκρυμμένων ἀρχαίων τὸ ζήτημα νὰ προβάλῃ ἐπιτακτικώτερον. Θὰ ἔπρεπε ἴσως ἀπὸ τώρα νὰ γίνῃ μελέτη ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ζητήματος. Εἰς τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους καὶ καλύτερον παράδειγμα τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν, δὲν πρέπει νὰ εὑρίσκωνται ἐκτεθειμένα εἰς τὸ ὕπαιθρον τὰ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῶν κτιρίων, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσαρμοσθοῦν εἰς τὰ ἀναστηλούμενα κτίρια· ὅλα τὰ ὁμοίως κατακείμενα τεμάχια πρέπει ἀφεύκτως νὰ στεγασθοῦν εἰς τὰς ἀνωτέρω ἀναφερομένας ἀποθήκας. Μόνον τοιουτοτρόπως θὰ εἶναι δυνατὸν ἄνευ ζημίας αὐτῶν τῶν κατακειμένων μελῶν νὰ φυλαχθῶσιν ἀπὸ τὰς τυχὸν κακὰς διαθέσεις τῶν ἐπισκεπτῶν τὰ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον εἰς τὴν θέσιν των ὑφούμενα

ἀρχαῖα μνημεῖα. Διὰ τὴν φύλαξιν τῶν ἀρχαίων βεβαίως φλέγον πάντοτε εἶναι τὸ ζήτημα τοῦ ποιοῦ καὶ προελεύσεως τῶν φυλάκων. Μέχρι σήμερον κάθε ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἐναυάγησε εἰς τὴν ζωήν του ἢ τὴν ἐργασίαν του, διορίζεται ἐκ μέρους τῆς πολιτείας ὡς φύλαξ ἀρχαιοτήτων. Ποιὸς γεροὺς ἠθικῶς καὶ ὑλικῶς ἄνθρωπος πάει νὰ διορισθῇ μὲ χιλίας δραχμὰς προπολεμικὸν μισθὸν μηνιαίως; Αἱ θέσεις τῶν φυλάκων δὲν πρέπει νὰ εἶναι θέσεις πτωχοκομείου ἢ ἄλλου φιλανθρωπικοῦ ἱδρύματος, ἀλλὰ θέσεις ὑγιῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι θὰ ἀγαπήσουν κάπως τὰ ἀρχαῖα καὶ θὰ τὰ πονέσουν καὶ θὰ μπορέσουν πραγματικὰ νὰ τὰ προστατεύσουν.

Γ'. Δημοσίευσις ἀρχαίων

Ἡ Δημοσίευσις τῶν ἀρχαίων ὅταν πρόκειται περὶ ἁπλῆς γνωριμίας τῶν νέων εὑρημάτων καὶ πρέπει νὰ εἶναι αὕτη ὑποχρεωτικὴ δι' εἰδικοῦ δελτίου-περιοδικοῦ τῆς ὑπηρεσίας πρβ. Anzeiger μπορεῖ νὰ γίνεται ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας. Μεγάλη, σοβαρὴ μελέτη, ἡ ὁποία θὰ χαρακτηρίζῃ τὴν ἐποχή της, μόνον ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸν Ἀρχαιολ. Ἰνστιτοῦτον πρέπει νὰ γίνῃ. Τὸ ζήτημα σχετίζεται ἀμεσώτατα πρὸς τὸ κεφαλαιῶδες πρόβλημα τοῦ Ἑλλ. Ἀρχ. Ἰνστιτούτου, τοῦ ὁποίου ἡ ἵδρυσις καὶ ὀργάνωσις πρέπει ἀργὰ ἢ γρήγορα νὰ γίνῃ ἔργον μας.

Δ'. Κατάστασις ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ

Οἱ νέοι οἱ ὁποῖοι θὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην πρέπει εἰς τὰ πρόσωπα τῶν παλαιοτέρων Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων ν' ἀντικρύσουν καὶ νὰ ζηλεύσουν ὄχι μόνον τὴν σοφίαν καὶ τὸν ἀτομικὸν ἡρωϊκὸν ζῆλον τους διὰ τὴν ἐπιστήμην αὐτήν, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑλικήν τους ἐκ μέρους τῆς ὑπηρεσίας ἀντα-μοιβήν. Ἄλλως δὲν πρόκειται νὰ γίνῃ σοβαρωτέρα τῆς παρούσης καταστάσεως τοῦ κλάδου καλυτέρευσις. Εἰς ἕνα κλάδον τελείως ἐπιστημονικόν, χωρὶς καμίαν ἄλλην ὑλικὴν ὠφέλειαν τῶν μελῶν του, εἶναι κρῖμα νὰ νομίζουμε ὅτι πρέπει νὰ πρωτοδιορίζωνται ὕστερα ἀπὸ τόσας ἀπαιτήσεις καὶ προσόντα ὡς γραμματεῖς Α' ἢ εἰσηγηταὶ καὶ νὰ φεύγουν ὕστερα ἀπὸ μίαν τριακονταπενταετῆ ὑπηρεσίαν ὡς τμηματάρχαι Α', ὅπως ἄλλοτε, οἱ ὑπάλληλοί του. Ἡ ὑπηρεσία πρέπει νὰ προβάλῃ ὁσασδήποτε νομίζει ὅτι εἶναι καλὸν καὶ πρέπει ἀπαιτήσεις προσόντων τῶν μελῶν τοῦ κλάδου της, ἀλλὰ νὰ δίδῃ καὶ τὸ δικαίωμα εἰς ἕνα ὑπάλληλόν της ἔχοντα ὅλα τὰ νόμιμα προσόντα ὕστερα ἀπὸ ὑπηρεσίαν τριάντα χρόνων νὰ φθάνῃ μισθοδοτικῶς τὸν ἀνώτατον ἐκπαιδευτικὸν σύμβουλον, ὁ ὁποῖος ἄρχισε τὸ στάδιόν του ἀπὸ δημοδιδάσκαλος πολλάκις.

Δὲν εἶναι ὁ γεωγραφικὸς χωρισμὸς τῆς ἐπικρατείας εἰς μικρὰς ἐφορείας ἢ περιφερείας ὁ ὑπηρεσιακὸς συμφέρων· τοὐναντίον ἐνδείκνυται ὁ χωρισμὸς εἰς εὐρυτέρας περιφερείας ὅπως λ.χ. Μακεδονίας-Θράκης. Εἰς ἑκάστην τῶν περιφερειῶν τούτων θὰ προΐστανται οἱ παλαιότεροι, ἐπιθεωρηταὶ ὀνομαζόμενοι ἀρχαιοτήτων, οἱ ὁποῖοι πρέπει νὰ εἶναι ἐπιστημονικῶς καὶ διοικητικῶς ἄξιοι, ὥστε μετὰ μίαν τριακονταετῆ συνολικὴν ὑπηρεσίαν νὰ ἔχουν τὸν μισθὸν τοῦ ἀνωτάτου ἐκπαιδευτικοῦ λειτουργοῦ. Περὶ αὐτοὺς θὰ ὑπηρετοῦν πολλοὶ ἔφοροι καὶ ἐπιμεληταὶ ἀρχαιοτήτων, ἄνευ ὑποχρεωτικῶς χωριστῆς ἕδρας ἢ δράσεως, ἀλλ' ὡς συνεργάται αὐτῶν. Αὐτοὶ ὡς καθοδηγηταὶ καὶ ἐκεῖνοι ὡς ὑπεύθυνοι διὰ τοὺς κατὰ τόπους ἀρχαιολογικοὺς χώρους ἐρευνηταί. Κοιναὶ ἐργασίαι, ἀνταλλαγαὶ σκέψεων, ἀνακοινώσεις, βιβλιοθήκη ἀξιόλογος εἰς τὴν ἕδραν ἑκάστης τοιαύτης περιφερείας εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ προϋπόθεσις διὰ τὴν δημιουργίαν καὶ ἐπιστημονικῆς παραδόσεως καὶ πραγματικοῦ ὑπὲρ τῶν ἀρχαιοτήτων ἐνδιαφέροντος. Ἑκάστη τοιαύτη περιφέρεια θὰ εἶναι εἰς τὴν πραγματικότητα ἕνα μικρό, τοπικὸν ἀρχαιολογικὸν φροντιστήριον, μία ἐπιστημονικὴ κυψέλη. Τὰ μεγάλα αὐτὰ ἀρχαιολογικὰ γραφεῖα, οἱ ἀρχαιολογικοὶ ὑπάλληλοι τῶν ὁποίων θὰ ἐκκινοῦν πρὸς τὰ κατὰ τόπους μουσεῖα ἢ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους ὅταν παρίσταται ἀνάγκη καὶ διὰ συγκεκριμένον χρόνον καὶ σκοπὸν καὶ ὄχι λ.χ. νὰ εἶναι καταδικασμένοι εἰς βλάβην τῆς ἐπιστημονικῆς των ἐπιδόσεως νὰ γίνωνται θαμῶνες τοῦ καφενείου τοῦ χωριοῦ Μυριοφύτου (Ὀλύνθου), πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ ἔχουν ἕνα διοικητικὸν ὑπάλληλον πείρας καὶ μορφώσεως κυριολεκτικῶς διοικητικῆς-γραφείου. Ὁ Ἔφορος ἢ ἐπιμελητὴς θὰ εἶναι προτιμότερον νὰ ἀσχολῆται μὲ τὴν ἐπιστημονικὴν ἢ καὶ μορφωτικὴν ὑπὲρ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀποστολὴν καὶ τὸ ὑπὲρ τῶν ἀρχαίων ἐνδιαφέρον του, ὄχι μὲ τὸ πρωτόκολλον κλπ. Οἱ κατὰ τόπους ἐπιθεωρηταὶ ἀρχαιοτήτων μετὰ τῶν ἐν Ἀθήναις διευθυντῶν τῶν μουσείων θὰ πρέπει ἐκ περιτροπῆς νὰ ἀποτελοῦν τὸ Ἀρχαιολογικὸν συμβούλιον. Ἡ μία θέσις τοῦ μέχρι σήμερον ἐπιθεωρητοῦ τῶν μουσείων καὶ ἡ ἀνάλογος τοῦ ἐπιθεωρητοῦ τῶν μονῶν πρέπει νὰ γίνουν ἐν καιρῷ πέντε ἕως ὀκτὼ μὲ τελείως βεβαίως διαφορετικὸν σκοπὸν καὶ ὀργάνωσιν.

Δι' ὅλα ταῦτα τὰ προτεινόμενα καλὰ δύο θεμελιώδεις προϋποθέσεις ἀπαιτοῦνται. 1) Νὰ ἱδρυθῇ ἐν καιρῷ ἂν μὴ Ὑπουργεῖον Ἀρχαιοτήτων καὶ Τουρισμοῦ τοὐλάχιστον μία γενικὴ Διεύθυνσις Ἀρχαιοτήτων καὶ Τουρισμοῦ, διότι τὸ δεύτερον τμῆμα αὐτῆς εἶναι ἀπαραίτητον ὄχι μόνον διὰ τὴν δημιουργίαν πόρων τοῦ πρώτου, ἀλλὰ διὰ τὴν εὐπρεπῆ ἐκμετάλλευσιν τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ συναφῶν τῆς Ἑλλάδος τόπων. 2) Νὰ ἱδρυθῇ ἐπὶ τέλους τὸ Ἑλληνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτοῦτον ἢ νὰ ὀργανωθῇ ἀναλόγως ἡ παλαίμαχος ἀρχαιολογικὴ ἑταιρεία.

Εὐπειθέστατος
Ὁ Ἔφορος Ἀρχαιοτήτων
Μακεδονίας
Γ. Μπακαλάκης

LE PREMIER CINQUANTENAIRE DE L'EPHORIE DES ANTIQUITÉS CLASSIQUES DE THESSALONIQUE

RÉSUMÉ

Une quinzaine de jours après la libération de Thessalonique, dès le 9 Novembre 1912, l'Ephorie des Antiquités de la Macédoine fonctionnait sous la direction de l'Ephore Georges Oeconomos, le futur professeur de l'Archéologie Classique à l'Université d'Athènes.

G. Oeconomos fut d'abord préoccupé par la tâche de collectionner les antiquités dispersées dans la ville de Thessalonique et en dehors d'elle. En même temps il chercha en vain de trouver un bâtiment pour constituer un Musée archéologique. Au domaine de la sauvegarde des monuments, c'est grâce à son intervention que la Tour Blanche et les murailles byzantines de Thessalonique échappèrent à la démolition.

En 1917 l'Ephore St. Pélékidis succéda Oeconomos à la direction de l'Ephorie. À part les fouilles qu'il exécuta au cimétière archaique de Toumba, il confronta les problèmes posés par les fouilles menées par les Services Archéologiques des Armées Française et Anglaise d'Orient. Les trouvailles des fouilles françaises furent finalement transportées à la Rotonde, tandis que celles des Anglais sont actuellement au British Museum, offertes par le gouvernement Grec.

Pélékidis a essayé en vain d'organiser des fouilles à grande échelle au centre de Thessalonique après la grande incendie de 1917. Ses efforts ont échoué; ce n'est qu'après 40 ans qu'une partie de l'Agora romaine a été revélée. Il a aussi en vain soutenu la construction d'un Musée Archéologique à Thessalonique. Ses efforts ont abouti en 1925 à une installation provisoire du Musée au Yeni-Djami.

L'Ephore N. Kodzias succéda à Pélékidis à la direction de l'Ephorie de 1934 à 1942. C'est l'archéologue qui fut chargé du devoir triste d'enterrer les antiquités pour les protéger contre les bombardements et les dangers de la seconde guerre mondiale. De 1942 à 1965 Charalambos Makaronas dirigea

l'Ephorie des Antiquités de la Macédoine Centrale. Les premières années de l'occupation allemande et bulgare furent extrêment dures, accompagnées de la terreur de la famine.

La guerre terminée, Makaronas dirigea des travaux de restauration à l'arc de Galère. De 1951 à 1953 il effectua l'exposition des antiquités dans le Yeni-Djami avec l'aide de l'Epimélète Manolis Andronikos. En même temps un nouveau Musée était en train de construction. Il a été inauguré le 27 Octobre 1962, durant les fêtes du cinquantenaire de la libération de la ville. L'Ephorie célébrait aussi son cinquantenaire avec l'exposition des récentes trouvailles éblouissantes des tombes de Derveni.

JULIE VOKOTOPOULOU

Η ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΤΩΝ ΜΟΛΥΒΔΙΝΩΝ ΠΙΝΑΚΙΩΝ ΤΗΣ ΔΩΔΩΝΗΣ

Τὸ 1976 ἔκλεισε ἕνας αἰώνας ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας στὴν Δωδώνη μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Κωνσταντίνου Καραπάνου. Τὴν χρονιὰ αὐτὴ ἀποφασίσθηκε ὁριστικὰ νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἡ συστηματικὴ δημοσίευση τῶν μολύβδινων χρηστηρίων ἐλασμάτων ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα τῆς Δωδώνης Σωτήρη Δάκαρη, Καθηγητὴ τῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, τὴν ὁμιλήτρια καὶ τὸν Ἐπίκουρο Καθηγητὴ στὸν Τομέα Γλωσσολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τάσο Χριστίδη.

Ἡ ὕπαρξη τῶν πινακίων — ὅπως χωρὶς ἀμφιβολία ὀνομάζονται σὲ ἐπιγραφὲς τὰ μολύβδινα χρηστήρια ἐλάσματα [1] — ἔγινε γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὸ 1878, μὲ τὴν δημοσίευση τοῦ ἔργου τοῦ Κων. Καραπάνου, Dodone et ses ruines, ὅπου σὲ συνεργασία μὲ τὸν Paul Foucart δόθηκε ἡ πρέπουσα προσοχὴ σ' αὐτά, τόσο γιὰ τὸ ποικίλο περιεχόμενό τους, ὅσο καὶ γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν ἀδιάψευστα τεκμήρια τῆς ταυτίσεως τῶν ἐρειπίων μὲ τὴν ἀρχαία Δωδώνη, ἐπειδὴ σὲ πολλὰ ὑπάρχει ἐπίκληση στὸν Δία Δωδωναῖο καὶ στὴν Διώνη. Οἱ Καραπάνος - Foucart σχολίασαν τὸ κείμενο 27 πινακίων καὶ δημοσίευσαν τὰ σχέδια 41 συνολικὰ ἐλασμάτων [2]. Τὰ ἐλάσματα αὐτά, μαζὶ μὲ ἄλλα ὁλόκληρα ἢ ἀποτμήματα, βρίσκονται στὴν Συλλογὴ Καραπάνου τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, περίπου 120 τεμάχια. Ἡ διάκριση τῶν δημοσιευμένων ἀπὸ τὰ ἀδημοσίευτα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνει, ἐὰν δὲν προηγηθεῖ συστηματικὴ συντήρηση.

1. Ψήφισμα τῆς Δημητριάδος γιὰ τὸ μαντεῖο τοῦ Ἀπόλλωνος Κοροπαίου: Dittenberger, *SIG* III, 1157, στιχ. 41 καὶ 48. Michel, *RIG*, σ. 697, ἀρ. 842. Ἔλασμα Δωδώνης: C. Carapanos, Dodone et ses ruines, Paris 1878, σ. 80, ἀρ. 22, πίν. XXXVIII, 2· ὁ Καραπάνος θεώρησε ὅτι ἡ λέξη πινάκιον σημαίνει πίνακα ποὺ πρέπει νὰ ἀφιερωθεῖ στὴν Δωδώνη, ἐνῶ ὁ Pomtow, JbClassPhil. 29, 1883, σ. 331, καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ πινάκια γραφῆς. Ἡ ὁρολογία ὅμως ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴν ἐπιγραφὴ αὐτὴ (*ἐσαμάνατο, ἐκελήσατο*) ἀναφέρεται μᾶλλον στὸ περιεχόμενο τοῦ πινακίου, ὁπότε πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ κάποιο χρηστήριο ἔλασμα. Τὸν ὅρο πινάκιο χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ δηλώσει τὰ μολύβδινα ἐλάσματα τῆς Δωδώνης ἡ M. Guarducci, Epigraphia Greca IV, σ. 79 καὶ ἡ L. Jeffery γιὰ τὰ πινάκια καταδέσμων, BSA 50, 1955, σ. 72 κέ.

2. Carapanos, ὅ.π., σ. 68-83, πίν. XXXIV-XXXIX. Στὴ σ. 69 ἀναφέρεται ὅτι δίνονται τὰ σχέδια 42 ἐλασμάτων, τὰ δύο ὅμως τεμάχια πίν. XXXIV, 1 καὶ XXXV, 4 συνανήκουν. Ὁ ἴδιος στὸ BCH 14, 1890, σ. 155 ἀναφέρει ὅτι βρῆκε 84 συνολικὰ ἐλάσματα, ἐνῶ στὴν Συλλογὴ Καραπάνου ὑπάρχουν τουλάχιστον 120 τεμάχια, ἀποτέλεσμα ἴσως τῆς κατατμήσεως τῶν ἀρχικῶν ἐλασμάτων.

XIII

Τὸ 1890 ὁ Καραπάνος δημοσίευσε ἄλλα ἕξι ἐλάσματα [3] ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ 1876-77, ἀλλὰ εἶχαν διαφύγει στὸ ἐξωτερικό, ἀπ' ὅπου καὶ τὰ ἐπαναπάτρισε ἀγοράζοντάς τα.

Παράλληλα ὅμως μὲ τὸν Καραπάνο ἔδρασε στὴν Δωδώνη, ἀρχικὰ σὰν συνεργάτης του, ὁ Πολωνὸς μηχανικὸς σιδηροδρόμων Sigismund Mineyko, πού, ὅπως ἔγραψε πρόσφατα ὁ καθηγητὴς A. Greifenhagen [4], ἰσχυριζόταν ὅτι ἐκεῖνος πρῶτος σκέφθηκε νὰ κάμει ἀνασκαφὴ στὴν κοιλάδα τοῦ Ὀλύτσικα, γιὰ νὰ ἐντοπίσει τὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης. Εἶχε μάλιστα πάρει καὶ τὴν σχετικὴ ἄδεια ἀνασκαφῆς ἀπὸ τὸ βιλαέτι τῶν Ἰωαννίνων. Τελικὰ ὅμως τὴν διεύθυνση τῆς ἀνασκαφῆς ἀνέλαβε ὁ Καραπάνος, παίρνοντας γραπτὴ ἄδεια ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Mineyko δέχθηκε νὰ συνεργασθοῦν, ἀλλὰ ἡ ἀντιζηλία τῶν δύο ἀνδρῶν ξέσπασε ἔντονα, ὅταν ὁ Καραπάνος δημοσίευσε τὸ 1878 τὸ Dodone et ses ruines χωρὶς τὴν προσυμφωνημένη συνεργασία μὲ τὸν Mineyko, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ τελευταῖος νὰ ἀποκρύψει ἕνα σημαντικὸ μέρος τῶν εὑρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ τὸν Καραπάνο, ποὺ δὲν ἦταν συνεχῶς παρὼν στὴν Δωδώνη. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ κατὰ ἕνα μικρὸ μέρος τους κατέληξαν στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου, τὸ μεγαλύτερο ὅμως σύνολο — 209 τεμάχια — πουλήθηκαν τὸ 1904 στὸ Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου ἀπὸ τὸν γαμπρὸ τοῦ Mineyko, τὸν Πρῶσο κόμη Potocki, ποὺ τὰ εἶχε πάρει σὰν προίκα ἀπὸ τὸν πεθερό του. Μαζὶ μὲ τὰ χάλκινα ἀντικείμενα τὸ Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου ἀπέκτησε καὶ 108 μολύβδινα ἐλάσματα [5], ποὺ φυλάσσονται τώρα στὸ Charlottenburg. Τὰ περισσότερα εἶναι ἀκόμη διπλωμένα, ὅπως τὰ ἄφησαν οἱ προσκυνητὲς τοῦ ἱεροῦ. Πληροφοροῦμαι ὅτι οἱ κύριοι Herwig Maehler καὶ Giovanni - Batista Brancucci διάβασαν πρὶν ἀπὸ χρόνια μέρος ἀπὸ αὐτά, χωρὶς νὰ ἔχει συνέχεια ἡ προσπάθεια.

Ἡ δημοσίευση τῶν ἐλασμάτων τῆς Δωδώνης προκάλεσε, ὅπως ἦταν φυσικό, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐπιγραφολόγων, ποὺ ἐπανειλημμένα ἀσχολήθηκαν μὲ διορθώσεις καὶ νέες ἑρμηνεῖες. Πρῶτος ὁ Pomtow, τὸ 1883, σχολιάζει ἐκτεταμένα τὶς ἐπιγραφὲς τοῦ Καραπάνου, καθὼς καὶ δύο ἀποσπασματικὰ ἐλάσματα τῆς Συλλογῆς Trau στὴν Βιέννη, ποὺ εἶχε δημοσιεύσει ὁ W. Gurlitt [7]. Ὁ Hoffmann [8], τὸ 1890, χωρίζει σὲ διαλεκτικὲς ὁμάδες τὶς ἐπιγραφὲς τοῦ Καραπάνου, ἐνῷ ὁ Dittenberger [9], τὸ 1920, δίνει ἐνδεικτικὰ τὸ κείμενο πέντε ἀπὸ αὐτὲς στὴν κατηγορία Oracula, ποὺ ἐπαναλαμβάνονται ἀπὸ τὸν Michel [10].

Τὸ 1929 ἄρχισε μία νέα ἐποχὴ γιὰ τὴν Δωδώνη μὲ τὴν ἔναρξη τῆς συστηματικῆς ἀνασκαφῆς τοῦ χώρου ἀπὸ τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ Δημητρίου Εὐαγγελίδη. Ἡ δεύτερη αὐτὴ ἀνασκαφικὴ περίοδος κράτησε ὡς τὸ 1932, ἐνῶ ἐκτεταμένη ἀνασκαφὴ ἔγινε τὸ 1935, μὲ χρηματοδότηση τοῦ Δήμου Ἰωαν-

3. Dodone Inscriptions de l'oracle et statuettes, BCH 14, 1890, σ. 156-159.
4. A. Greifenhagen, Zu den Funden von Dodona, *JbBerl.Mus.* 23, 1981, σ. 5-10.
5. R. Kékulé von Stradonitz-H. Winnefeld, Bronzen aus Dodona, Berlin 1909, σ. 39-42.
6. H.R. Pomtow, Die Orakelinschriften von Dodona, JbClass Phil 29, 1883 σ. 305-360.
7. Arch.-Epigr. Mitteilungen aus Österreich IV, 1880, σ. 61 κέ.
8. O. Hoffmann, Die Orakelinschriften aus Dodona, στὸ ἔργο τῶν H. Collitz-F. Bechtel, Sammlung der Griechischen Dialektinschriften, II, 1899, σ. 93-132, ἀρ. 1557-98.
9. G. Dittenberger, *SIG* III, 1920, ἀρ. 1160-66.
10. Ch. Michel, Recueil d'inscriptions grecques, Bruxelles 1900, σ. 700, ἀρ. 843-51.

νιτῶν. Ὁ Εὐαγγελίδης βρῆκε ἑκατοντάδες ἐλάσματα — πάνω ἀπὸ 1600 —, τὰ περισσότερα βέβαια μικρὰ ἀποτμήματα, στὸν χῶρο τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας καὶ σὲ μία ἔκταση βορειοδυτικὰ ἀπὸ αὐτή, ποὺ τὴν ὀνόμασε «ἀποθέτη». Ἀπὸ τὰ εὑρήματα αὐτὰ δημοσίευσε 23 ἐλάσματα στὰ Πρακτικὰ τοῦ 1929, 3 στὰ Πρακτικὰ τοῦ 1931, 6 τὸ 1932 καὶ 33 στὰ Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τοῦ 1935 [11]. Διορθώσεις καὶ σχόλια σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς τῶν πινακίων ἔκαμε ὁ Wilhelm [12].

Μετὰ ἀπὸ διακοπὴ 17 ἐτῶν ὁ Εὐαγγελίδης συνέχισε ἀπὸ τὸ 1952 καὶ μέχρι τὸν θάνατό του τὸ 1959 τὴν ἔρευνα στὴν Δωδώνη, σὲ συνεργασία μὲ τὸν τότε Ἐπιμελητὴ Ἀρχαιοτήτων Ἠπείρου Σωτήρη Δάκαρη. Πολλὲς δεκάδες χρηστηρίων ἐλασμάτων βρέθηκαν στὸν ἴδιο χῶρο βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Οἰκία καὶ ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸ Βουλευτήριο, ἐνῶ στὴν περιοχὴ τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς, ὅπου ὁ Καραπάνος εἶχε βρεῖ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἐλάσματα τὸ 1876-77, ἔγινε περισυλλογὴ καὶ ἄλλων ἐλασμάτων. Ἀπὸ τὰ 420 περίπου τεμάχια ἢ ἀκέραια πινάκια τῆς ἑπταετίας 1952-59 δημοσιεύτηκαν πρόχειρα ἀπὸ τὸν Εὐαγγελίδη μόνο 37 [13].

Τὸ 1965 ἄρχισε καὶ συνεχίζεται μέχρι σήμερα ἡ τέταρτη ἀνασκαφικὴ περίοδος τῆς Δωδώνης, πάντοτε μὲ χρηματοδότηση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ Καθηγητῆ Δάκαρη. Ἐρευνήθηκε κυρίως τὸ κτήριο καὶ ἡ στοὰ τοῦ Βουλευτηρίου, καθὼς καὶ ἡ περιοχὴ πρὸς νότο καὶ ἀνατολικά του. Βρέθηκαν λίγα σχετικὰ ἐλάσματα, γύρω στὰ 70 καὶ 14 ἀπὸ αὐτὰ δημοσιεύτηκαν στὰ Πρακτικὰ τῶν ἐτῶν 1967, 1968 καὶ 1973 [14]. Σχόλια στὶς μετὰ τὸ 1952 ἐπιγραφὲς ἔγιναν ἀπὸ τὸν Robert στὸ Bulletin Epigraphique 1956 κ.ἑ. [15], ἀπὸ τὸν Parke στὸ βιβλίο του The Oracles of Zeus [16], ἐνῶ ὁ ἴδιος συγγραφέας δημοσίευσε τρεῖς κατεστραμμένες τώρα ἐπιγραφὲς ποὺ βρίσκονταν σὲ ἰδιωτικὴ συλλογή [17]. Μερικὰ πινάκια ἀναφέρονται βέβαια καὶ στὰ ἐγχειρίδια ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἐπιγραφικῆς τῶν Καθηγητριῶν L. Jeffery καὶ M. Guarducci [18].

Συνολικά, μαζὶ μὲ τὰ τοῦ Καραπάνου, ἔχουν δημοσιευθεῖ, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος πρόχειρα, 220 χρηστήρια πινάκια. Σεβαστὸς ἀριθμός, ἀλλὰ μικρὸς συγκριτικὰ μὲ αὐτὰ ποὺ ἔχουν ἀπομείνει ἀδημοσίευτα. Πόσα εἶναι, δὲν εἶναι εὔκολο νὰ ποῦμε μὲ ἀκρίβεια, γιατὶ πρὶν διαβαστοῦν δὲν μπορεῖ νὰ κρίνει κανεὶς γιὰ τὴν σημασία ἑνὸς κομματιοῦ διαστάσεων π.χ. 2×0,5 ἑκ., ὥστε νὰ ὑπολογιστεῖ στὸ μέτρημα. Τὰ ἀκέραια ἀντιπροσωπεύουν ἴσως μόνο τὸ 1/10 τοῦ συνόλου, ποὺ ξεπερνᾶ τὸν ἀριθμὸ τῶν 2.500 τεμαχίων.

11. Δημ. Εὐαγγελίδη, Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Δωδώνης, ΠΑΕ 1929, 125-9. ΠΑΕ 1931, σ. 89-91. ΠΑΕ 1932, σ. 52. Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ 10, 1935, σ. 252-60.

12. A. Wilhelm, Orakelfragen und Orakelantworten aus Dodona, Arch Pf 15, 1953, σ. 75-79.

13. ΠΑΕ 1952, σ. 297-306. Πλήρης δημοσίευση τοῦ πινακίου τῆς πόλεως τῶν Χαόνων ἔγινε ἀπὸ τὸν Εὐαγγελίδη στὴν ΑΕ 1953/54, 1, σ. 99-103. ΠΑΕ 1955, σ. 171-2. ΠΑΕ 1956, σ. 155. ΠΑΕ 1958, σ. 104-5.

14. ΠΑΕ 1967, σ. 48-54. ΠΑΕ 1968, σ. 54-56. ΠΑΕ 1973, σ. 94-96.

15. Bull. Ep. 1939, σ. 472.1953, σ. 146.1955, σ. 233-4.1956, σ. 426-7.1958, σ. 259.1961, σ. 179.1969, σ. 181.1971, σ. 56.

16. H.W. Parke, The Oracles of Zeus, 1967, a. 259-73.

17. H.W. Parke, Three new Enquiries from Dodona, *JHS* 1967, σ. 132-33.

18. L. Jeffery, The local Scripts of Archaic Greece, Oxford 1961, σ. 228-30. M. Guarducci, Epigraphia Greca I, 1967 a. 295. IV, 1978, σ. 837.

XIII

Η ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΤΩΝ ΜΟΛΥΒΔΙΝΩΝ ΠΙΝΑΚΙΩΝ ΤΗΣ ΔΩΔΩΝΗΣ

Ἡ ἀνάγνωση καὶ καταγραφὴ τῶν χρηστηρίων πινακίων ἄρχισε τὸ ἔτος 1970 μὲ ἀφορμὴ τὴν ἔκθεση μερικῶν ἀπὸ αὐτὰ στὴν πρώτη αἴθουσα τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων. Οἱ δυσκολίες ἦταν καὶ εἶναι πολὺ μεγάλες, τόσο στὸν καθαρισμὸ καὶ συντήρηση, ὅσο καὶ στὴν ἀνάγνωση. Τὰ ἐλάσματα τοῦ 1929-32 εἶχαν συντηρηθεῖ στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀπ' ὅπου μεταφέρθηκαν στὸ Μουσεῖο Ἰωαννίνων τὸ 1972. Βρίσκονται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση καὶ ἔχουν καταγραφεῖ 620 τεμάχια ποὺ κρίθηκαν ἄξια καταγραφῆς.

Τὰ ἐλάσματα τῆς ἀνασκαφῆς Εὐαγγελίδη ἔτους 1935 φυλάσσονταν στὴν ἀποθήκη τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων. Ἦταν ἀκαθάριστα, μὲ τὰ χώματα τῆς ἀνασκαφῆς, πολλὰ διπλωμένα ἢ τυλιγμένα, ὅπως τὰ εἶχε παραδώσει στὸ μαντεῖο ὁ ἀρχαῖος προσκυνητής. Σπάνια, παρ' ὅλη τὴν ἐγκατάλειψη, παρουσίαζαν ἀλλοίωση ἀπὸ ἐνεργὸ διάβρωση. Σὰν μέθοδος συντηρήσεως προτιμήθηκε ἡ τῆς στερεωτικῆς ἀναγωγῆς, ποὺ καθαρίζει τὸ ἔλασμα, ἀφαιρώντας τὴν πάτινα, ἐνῶ συγχρόνως στερεώνει τὸ μέταλλο. Ἡ διαδικασία τῆς στερεωτικῆς ἀναγωγῆς εἶναι ἐξαιρετικὰ χρονοβόρος. Κάθε ὁμάδα ἐλασμάτων ἀπαιτεῖ 20-30 ἡμέρες, γι' αὐτὸ καὶ συνεχίζεται ἀκόμη ὁ καθαρισμὸς τῶν ἐλασμάτων τοῦ 1935, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν καταγραφεῖ μέχρι τώρα μόνο 149.

Ἀκόμη περισσότερο χρόνο ἀπαιτεῖ ἡ ἀνάγνωσή τους, χωρὶς πάντα τὰ ἀποτελέσματα νὰ εἶναι ἀνάλογα μὲ τὴν προσπάθεια. Τὰ σφιχτὰ τυλιγμένα ἢ διπλωμένα ἐλάσματα κρύβουν συνήθως μία ἢ δύο ἐρωτήσεις. Τὰ ἐπίπεδα ὅμως πινάκια εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ πολλὲς φορὲς καὶ συνήθως χωρὶς νὰ σβήνεται ἡ προγενέστερη γραφή. Δὲν εἶναι σπάνιες οἱ περιπτώσεις νὰ ὑπάρχουν τρεῖς καὶ τέσσερεις ἀλλεπάλληλες ἐπιγραφὲς σὲ κάθε ὄψη, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ εἶναι ἀδύνατη ἡ ὁλοκληρωμένη ἀνάγνωσή τους.

Δὲν δημιουργοῦν λιγότερες δυσκολίες οἱ ἀνορθογραφίες τῶν ἀρχαίων, οἱ παραλείψεις γραμμάτων, ἡ κακογραφία ἢ τὸ μικρὸ μέγεθος τῶν γραμμάτων, ποὺ καμιὰ φορὰ δὲν ξεπερνοῦν τὸ 1-1,5 χιλιοστό. Πολλὲς ἐρωτήσεις εἶναι φανερὸ ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἔγιναν ἀπὸ ἁπλοϊκοὺς γεωργοὺς ἢ βοσκοὺς τῆς Ἠπείρου, περιοίκους τοῦ Μαντείου καὶ θὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ἡ ἀνάλυση τῶν διαλεκτικῶν τύπων γιὰ τὴν γνώση τῶν βορειοδυτικῶν διαλέκτων καὶ ἰδιαίτερα τῆς Ἠπείρου.

Στὴν δημοσίευση ποὺ ἑτοιμάζεται προτιμήθηκε ἡ κατὰ ἀνασκαφικὲς-τοπογραφικὲς ἑνότητες παρουσίαση τῶν πινακίων, γιατὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ προκύψουν ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὴν λατρεία καὶ ἱστορία τοῦ Ἱεροῦ. Ἀπὸ τὴν σύγκριση π.χ. τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς χρονολογίας τῶν πινακίων ποὺ βρέθηκαν ἀπὸ τὸν Εὐαγγελίδη στὸν ἀνοικτὸ «ἀποθέτη» δυτικὰ ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Οἰκία, μὲ τὰ ἄλλα τοῦ Καραπάνου ἀπὸ τοὺς ἀποθέτες ἀνάμεσα στοὺς τοίχους καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν κόγχη τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς, φαίνεται ὅτι στὴν πρώτη ἑνότητα ἔχουμε ἀρκετὲς ἀρχαϊκὲς καὶ πρώιμες κλασσικὲς ἐπιγραφές, ποὺ σπανίζουν στὴν δεύτερη. Στὴν περιοχὴ εὑρέσεως τῆς πρώτης ἑνότητας τοποθετεῖται τὸ ἱερὸ ἄλσος μὲ τὴν μαντικὴ δρῦ τοῦ Διὸς καὶ ἡ ψηλότερη χρονολόγηση τῶν πινακίων, ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ, συμφωνεῖ καὶ ἐνισχύει τὴν πληροφορία τῶν ἀρχαίων πηγῶν, ὅτι ἡ παλαιότερη λατρεία στὴν Δωδώνη γινόταν στὸ ὕπαιθρο, γύρω ἀπὸ τὴν μαντικὴ δρῦ.

Ἀφήνοντας, λοιπόν, τὰ ἐλάσματα τῆς ἀνασκαφῆς Καραπάνου νὰ ἐξετασθοῦν ὅταν θὰ ἔχει γίνει ἡ συντήρηση καὶ τῶν δύο ὁμάδων, τῶν Μουσείων Ἀθηνῶν καὶ Βερολίνου, θὰ ἀσχοληθοῦμε ἀρχικὰ μὲ τὰ ἐλάσματα τῶν ἀνασκαφῶν Εὐαγγελίδη τῶν ἐτῶν 1929-32 καὶ μετὰ μὲ τὰ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1935.

Στὰ πλαίσια τῶν ἀνασκαφικῶν ἐνοτήτων θὰ γίνει διαχωρισμὸς ὁμάδων ἀνάλογα μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιγραφῶν, ποὺ θὰ ἐξεταστοῦν πολύπλευρα, ὥστε νὰ ἀντληθοῦν ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερες πληροφορίες ἀπὸ τὰ πολύτιμα αὐτὰ τεκμήρια τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν διαφόρων προελεύσεων Ἑλλήνων, ποὺ πήγαιναν προσκυνητὲς στὴν δυσχείμερη Δωδώνη.

Τὸ βαρὺ ἔργο τῆς δημοσιεύσεως τῶν πινακίων δέχθηκε εὐχαρίστως νὰ ἀναλάβει ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἡ Δωδώνη καταλέγεται μεταξὺ τῶν παλαιοτέρων ἀνασκαφῶν της.

ΙΟΥΛΙΑ Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ιουλίας Βοκοτοπούλου

Ανασκαφικές και αναστηλωτικές εργασίες στη Νικόπολη κατά την δεκαετία 1967 - 1977

Μετά την απελευθέρωση της Ηπείρου και μέχρι το 1929, όταν άρχισαν οι συστηματικές ανασκαφές στη Δωδώνη, η Νικόπολη υπήρξε ο κύριος στόχος της δραστηριότητας των Ελλήνων αρχαιολόγων της εποχής εκείνης.

Ο Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς ερεύνησε μεγάλο αριθμό τάφων στο ανατολικό και το δυτικό νεκροταφείο, χωρίς δυστυχώς να ακολουθήσει η δημοσίευση. Συνοπτικά αναφέρεται στις εργασίες αυτές στα ΠΑΕ των ετών 1913 και στην ΑΕ 1922[1]. Τα ευρήματά του φυλάσσονταν στο τζαμί της Πρέβεζας, που βομβαρδίστηκε στο δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και στην συνέχεια λεηλατήθηκε[2]. Έτσι, εκτός από ορισμένα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά και σαρκοφάγους, δεν σώθηκε σχεδόν τίποτε από τις ανασκαφές του Φιλαδελφέως. Από το 1926 ο Αναστάσιος Ορλάνδος συνέχισε την ανασκαφή στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές, μέσα στα βυζαντινά τείχη, που είχε αρχίσει από το 1915 ο Φιλαδελφεύς, δίνοντας την σημασία που έπρεπε στα μοναδικά αυτά μνημεία. Η βασιλική Δ έξω από τη νότια πλευρά των τειχών σκάφτηκε μετά τον πόλεμο.

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων άρχισε να λειτουργεί κανονικά από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, με επικεφαλής και για αρκετά χρόνια μοναδικό υπάλληλο τον Επιμελητή και έπειτα Έφορο Αρχαιοτήτων Σωτήρη Δάκαρη. Από τότε και μέχρι και σήμερα η κύρια φροντίδα της Εφορείας υπήρξε η συντήρηση και στερέωση των μνημείων της Νικόπολης και η προστασία τους από τις σύγχρονες οικοδομές, ενώ περιστασιακά μόνο έγιναν μικρής εκτάσεως ανασκαφές που εντάσσονται στη γενική κατηγορία των «σωστικών».

Τον χαρακτήρα αυτό είχαν και οι ανασκαφές της δεκαετίας του 1967 - 1977. Ερευνήθηκαν κυρίως τάφοι, που είχαν φανεί κατά την καλλιέργεια, ανασκάφηκε τμήμα μιάς μεγάλης οικίας και έγιναν στρωματογραφικές τομές στο Νυμφαίο.

Έξω από την βόρεια πλευρά του βυζαντινού και του ρωμαϊκού τείχους,

---

1. *Α. Φιλαδελφεύς*, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, ΠΑΕ (1913) 94 – 101. *Ο ίδιος*, Μουσείον Πρεβέζης ΑΕ (1922) 69 – 74.

2. *Φ. Πέτσας*, Μουσείον Πρεβέζης και Νικόπολις, ΑΕ (1950/51), Χρονικά, 32 – 39.

στην θέση «Κουμάσια», εκτείνεται το βόρειο νεκροταφείο, που δεν είχε ερευνήσει ο Φιλαδελφεύς. Το 1967, το 1970 και το 1971 ανασκάφηκαν συνολικά 16 τάφοι[3], από τους οποίους οι μισοί βρέθηκαν ασύλητοι. Οι περισσότεροι ήταν πλινθόκτιστοι κιβωτιόσχημοι, δύο άλλοι κιβωτιόσχημοι του 3ου αι. μ.Χ. ήταν κατασκευασμένοι από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες, ενώ τρία κτιστά ορθογώνια μνημεία, εν μέρει υπέργεια, κάλυπταν σε βάθος 1 μ. κεραμοσκεπείς ταφές του 2ου αι. μ.Χ. Τα κτερίσματα ήταν κυρίως γυάλινες δακρυδόχοι, καμμιά φορά πήλινες, λύχνοι και νομίσματα που βοηθούν στην χρονολόγηση των τάφων αυτών στον 2ο και 3ο αι. μ.Χ. Στους δύο λίθινους κιβωτιόσχημους, η καλυπτήρια πλάκα ήταν σφραγισμένη με χαμηλή υπέργεια κατασκευή από πλίνθους και κουρασάνι με επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα. Ο ένας περιείχε δύο νεκρούς και λύχνο του 3ου αι. μ.Χ. με παράσταση μονομάχων, ο άλλος 13 σκελετούς με λίγα σχετικά κτερίσματα: πέντε νομίσματα, από τα οποία τα τρία του Καρακάλλα, 4 γυάλινες δακρυδόχους και τρείς λύχνους[4] με παραστάσεις ερωτιδέως ή μονομάχων, οι δύο από το εργαστήριο του Γαληνού, των αρχών του 3ου αι. μ.Χ.

Επιφανειακό εύρημα από την περιοχή του βόρειου νεκροταφείου ήταν μία μικρή επιτύμβια πλάκα[5] με την επιγραφή «Πειθόλας Λυκίσκου, ετών 1C χαίρε», που ενδιαφέρει για τη διατήρηση κυρίων ονομάτων βορειοδυτικής διαλέκτου τον 2ο αι. μ.Χ.

Με αφορμή τη διάστρωση του δρόμου προς τον υδατόπυργο, σε απόσταση 80 μ. δυτικά από το δυτικό σκέλος του ρωμαϊκού τείχους, στη θέση «Μπούφι», ερευνήθηκαν είκοσι τάφοι[6]. Οι περισσότεροι ήταν διαταραγμένοι ή ημιανεσκαμένοι, ίσως από την εποχή του Φιλαδελφέως. Επικρατέστερος τύπος ήταν ο του πλινθόκτιστου κιβωτιόσχημου με καλυπτήριες ασβεστολιθικές πλάκες. Ασύλητος βρέθηκε ο τάφος 5, διαστάσεων 2, 90 Χ 1,67 μ. Κάτω από την καλυπτήρια πλάκα ο χώρος ήταν γεμισμένος με κονίαμα για να προστατεύσει δύο ορθογώνιες θήκες με πήλινα τεφροδόχα. Δίπλα τους ήταν τοποθετημένες επιτύμβιες πλάκες σε οριζόντια θέση, κάτω από τη μία υπήρχε εντάφιασμός. Από τις επιγραφές πληροφορούμαστε ότι επρόκειτο για τον τάφο του Φάβιου Φήλικα[7], της γυναίκας του Σπένδουσας και ενός τέκνου τους, τον 2ο αι. μ.Χ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση υπάρξεως στο ίδιο νεκροταφείο ταφικού περιβόλου και σε επαφή με αυτόν ενός οικογενειακού ταφικού μνημείου σε σχήμα Πί[8], μήκους 17,25 μ. και πλάτους 3,29, που ίσως είχε ανα-

3. *Ι. Βοκοτοπούλου,* ΑΔ 23 (1968), Β2, 294 – 5. ΑΔ 26 (1971), Β2, 337. ΑΔ (1972), Β2, 452.
4. ΑΔ 26 (1971), Β2, πιν. 314γ.
5. ΑΔ 27 (1972), 452, πιν. 379 β.
6. ΑΔ 26 (1971), Β2, 335 – 336, ΑΑΑ IV (1971) 338 – 39.
7. Ο.π., πιν. 313 α – β.
8. Ο.π., σχ. 1, πιν. 313γ

σκαφεί από τον Φιλαδελφέα. Το μόνο εύρημα ήταν νόμισμα του 2ου αι. μ.Χ.

Αντίθετα, οι τέσσερις τάφοι από την άλλη πλευρά του περιβόλου ήταν αδιατάρακτοι και έδωσαν γυάλινες δακρυδόχους και λύχνους του 3ου αι. μ.Χ.

Σε τρία σημεία του ανατολικού νεκροταφείου, που είχε ανασκάψει ο Φιλαδελφεύς, έγινε περιστασιακή έρευνα. Το 1969 έγινε ανασκαφή στη θέση «Ανάληψη» στον αγρό του Αγαθάγγελου Κωνσταντινίδη[9], μετά την παράδοση ακέφαλου επιτύμβιου αγάλματος του τύπου της μικρής Ηρακλειώτιδος[10]. Βρέθηκαν διαλυμένα θεμέλια οικογενειακών ταφικών θαλάμων και δύο απλοί ακτέριστοι τάφοι. Το 1972, στη θέση «Νικολάρα»[11], έξω από τη ΝΑ πλευρά των βυζαντινών τειχών και μέσα από τα ρωμαϊκά, ανασκάφηκε ημιυπόγειος οικογενειακός ταφικός θάλαμος του 2ου αι. μ.Χ., εξωτερικών διαστάσεων 6 Χ 7,20 μ. Το υπέργειο τμήμα δεν σώθηκε. Το κατώφλι της εισόδου από την βόρεια στενή πλευρά βρέθηκε στο ύψος της σύγχρονης επιφάνειας του εδάφους. Τρείς βαθμίδες οδηγούσαν 1 μ. βαθύτερα, στο πλακόστρωτο δάπεδο του θαλάμου, του οποίου οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι με κόκκινο κονίαμα. Οκτώ άτομα είχαν ταφεί εκεί, τα τέσσερα σε μονόλιθες σαρκοφάγους, το πέμπτο σε λίθινο κιβωτιόσχημο, τα υπόλοιπα τρία σε πλινθόκτιστες θήκες. Η οριζόντια καλυπτήρια πλάκα των πέντε μεγάλων τάφων ήταν σφραγισμένη με κτιστές πλίνθους και παχύ στρώμα κουρασανίου, αλλά παρ' όλα αυτά βρέθηκαν συληµένοι. Η θήκη της ΒΔ γωνίας διέφυγε την σύληση. Περιείχε, κυριολεκτικά κτισμένη μέσα σε κουρασάνι, μία σφαιρική γυάλινη τεφροδόχο, διαμ. 29 εκ.[12].

Στο δάπεδο του θαλάμου βρέθηκε επιτύμβια μαρμάρινη πλάκα με την επιγραφή «Μεμμία Φίλα ετών Λ Φουλβεινία Πανθήρα ετών ΙΔ Χαίρετε» Γραφή του 2ου αι. μ.Χ.[13].

Τον ίδιο χρόνο, το 1972, επειδή εκδηλώθηκε πρόθεση να γίνει διαπλάτυνση της Εθνικής οδού που περνά από την μοναδική σωζόμενη πύλη της νότιας πλευράς του ρωμαϊκού τείχους, έγινε εσπευσμένα αποχωμάτωση εκατέρωθεν του δρόμου και κυρίως γύρω από τον στρογγυλό πύργο της ανατολικής πλευράς[14]. Αποκαλύφθηκαν 11 λεηλατημένοι πλινθόκτιστοι τάφοι. Η καλυπτήρια πλάκα τους ήταν σφραγισμένη με πλαίσιο από κτιστές πλίνθους και κουρασάνι. Αρκετά σπασμένα κτερίσματα βρέθηκαν στους ανοιγμένους τάφους, όπως λύχνοι του 2ου αι. μ.Χ., γυάλινες δακρυδόχοι κ.α. Ο τάφος 9, εκτός από λύχνο του β' μισού του 1ου αι. μ.Χ.[15] και άλλα μικροαντικείμενα, πε-

9. ΑΔ 25 (1970) Β2, σ. 310 – 12, σχ. 4
10. ΑΑΑ III, 1970, σ. 39 – 40, εικ. 1 – 2.
11. ΑΔ 28, 1973, Β2, 406 – 407, σχ. 4, πιν. 359γ ΑΑΑ VI, 1973, σ. 224 – 226.
12. ΑΔ 28 (1973) ο.π., πιν. 359α
13. Ο.π. πιν. 359β
14. ΑΔ 28, 1973, Β2, σ. 404 – 405, σχ. 3.
15. Ο.π. σ. 406, πιν. 358α, β, δ.

ριείχε και πινάκιο της κατηγορίας terra sigillata του 1ου μ.Χ. αι με ερωτικού χαρακτήρα αρά χαραγμένη σην κάτω επιφάνεια της βάσης: «Ὀλυμπὰ ὃς ἂν ἄρη πυγισθήσεται».

Οι τάφοι της νότιας πύλης είναι μεταγενέστεροι της κατασκευής του νότιου σκέλους του ρωμαϊκού τείχους, επειδή κανένας δεν έχει κοπεί από το τείχος, ενώ είναι φανερή η προσπάθεια προσαρμογής της διατάξεως προς το προϋπάρχον τείχος και τον πύργο της πύλης, ώστε να είναι παράλληλοι προς αυτά. Επομένως η νότια πλευρά του τείχους με την πύλη πρέπει να είναι παλιότερη από το νεότερο χρονολογημένο τάφο του β΄ μισού του 1ου μ.Χ. αιώνα.

Οι δύο επόμενες ανασκαφές της Εφορείας δεν έχουν σχέση με τους τάφους. Το 1972 πάλι, στον αγρό του Κων.Ντόμαρη, που βρίσκεται 200 μ. έξω από τη δυτ. πλευρά του βυζαντινού τείχους και 300 μ. ΒΑ του Ωδείου, ανασκάφηκε τμήμα μεγάλης ρωμαϊκής οικίας, σε πλάτος 20 μ. και μήκος 18 μ[16]. Αποκαλύφθηκε μέρος της υπαίθριας αυλής μήκους 12,75 μ. με περίτεχνη αψιδωτή δεξαμενή επενδεδυμένη με πλάκες μαρμάρου (impluvium)· δίπλα της βρέθηκε επίπεδο προστομιαίο πηγαδιού. Από τη νότια πλευρά της αυλής τρία διαδοχικά θυραία ανοίγματα πλάτους 2,65 - 2,95 μ., τοποθετημένα στον ίδιο άξονα, οδηγούσαν πρώτα σε μία ίσου μήκους με την αυλή επιμήκη αίθουσα Ζ και μετά σε τρία κάθετα προς αυτή δωμάτια, από τα οποία μεγαλύτερο είναι το μεσαίο, το Β, εσωτερικών διαστάσεων 4,90 Χ 6,25 μ. Το δάπεδο αυτού του δωματίου κοσμείται με ψηφιδωτή σύνθεση διαστ. 3,50 Χ 5,30 μ. Έχει τελείως καταστραφεί το κεντρικό έμβλημα, που περιβαλλόταν από τμηματικά σωζόμενη ζώνη με φυτικά θέματα και μία κεφαλή Διονύσου στην ΝΑ γωνία. Το υπόλοιπο ψηφιδωτό καταλαμβάνουν πολύπλοκα γεωμετρικά κοσμήματα, όπως και στους άλλους χώρους, όπου σώζονται σπαράγματα ψηφιδωτών. Οι έντονες φωτοσκιάσεις τόσο στο πρόσωπο του Διονύσου και στα φυτικά θέματα, όσο και στα γεωμετρικά κοσμήματα, αντανακλούν βασικό χαρακτηριστικό της ζωγραφικής και των αναγλύφων του 2ου αι. μ.Χ. Στο ανατολικώτερο από τα τρία μεγάλα δωμάτια, στο Γ, το αρχικό ψηφιδωτό δάπεδο καλύφθηκε σε δεύτερη φάση με πολύχρωμα μαρμαροθετήματα. Στα μικρά δωμάτια της ΝΑ πλευράς της οικοδομής, όπου αποκαλύφθηκε και υπόκαυστο λουτρού, παρατηρήθηκαν αποφράξεις θυρών, προσθήκες διαχωριστικών τοίχων και άλλα στοιχεία που μαρτυρούν τροποποίηση του αρχικού σχεδίου της οικίας του 2ου αι. μ.Χ.

Το γεγονός αυτό πιστοποιεί και η κτητορική επιγραφή του ψηφιδωτού δαπέδου με την κατώτερης ποιότητας τεχνική, σε σύγκριση με τα προηγούμενα, στον μικρό τετράγωνο προθάλαμο Ε, που διαβάζεται ως εξής: «Ευτυχίτω η τύχη της οικίας, ευτυχίτω και ο ανανεωτής της οίκο(υ) Μάνιος Αντωνίνος με-

16. Ο.π. σ. 408 – 410 σχ. 5, πιν. 360 α. ΑΑΑ VI. 1973, σ. 222 – 24, εικ. 19 – 21, όπου η ανάγνωση του στίχου 3 είναι εσφαλμένη.

τά της Θεοσήγου». Στο εγγραφόμενο μέσα στην κυκλοτερή επιγραφή τετράγωνο πλαίσιο επαναλαμβάνεται το όνομα της Αριστοκλίας, της οικοδέσποινας ίσως της επαύλεως. Η μορφή των τετραγωνισμένων γραμμάτων ανήκει τουλάχιστον στον 3ο αι. μ.Χ. Τότε ή στις αρχές του 4ου αι. ο Μάνιος Αντωνίνος ανανέωσε την οικία, που ήταν οπωσδήποτε σε χρήση τον 4ο αι. μ.Χ. όπως μαρτυρούν δεκάδες νομισμάτων αυτής της εποχής, που βρέθηκαν πάνω στα δάπεδα των δωματίων.

Το Νυμφαίο του ρωμαϊκού υδραγωγείου (γνωστό στους ντόπιους με το όνομα «Μπούφοι»), βρίσκεται στη δυτική πλευρά της Νικοπόλεως[17]. Αποτελείται από δύο όμοια αντικρυστά κτίρια σχήματος Πί, που υψώνονται σε απόσταση 23μ. το ένα από το άλλο, χωρίς να κείνται πάνω στον ίδιο άξονα, δεδομένου ότι το βόρειο Πβ έχει κτισθεί 4,30 μ. δυτικώτερα από το Πα. Πρακτικός προορισμός και των δύο κτιρίων ήταν η υποστήριξη και συγχρόνως η αισθητική κάλυψη δύο υδατοδεξαμενών υψηλής στάθμης για την ύδρευση της Νικοπόλεως. Σ' αυτές κατέληγε ο αγωγός του υδραγωγείου που έφερε στη Νικόπολη από απόσταση 50 χιλμ. το δροσερό νερό των πηγών του Λούρου.

Εξωτερικά οι τοίχοι του Πί είναι απλοί, εσωτερικά διαμορφώνονται σε νυμφαίο με εναλλάξ ορθογώνιες και ημικυκλικές κόγχες επενδεδυμένες με μάρμαρο σε ύψος 1,85 μ. πάνω από την περικλειόμενη ανοικτή διακοσμητική δεξαμενή[18].

Με αφορμή τις εργασίες στερεώσεως των ρωγμών στους τοίχους των νυμφαίων απομακρύνθηκαν οι ύψους 0,70 μ. νεωτέρων χρόνων επιχώσεις από τον διαστάσεων 12,75 Χ 10 μ. ορθογώνιο χώρο, που περικλείουν τα σκέλη κάθε πί. Ο χώρος αυτός ήταν πλακόστρωτος και έκλεινε με χαμηλό τοίχο στο άνοιγμα μεταξύ των πλευρικών σκελών, έτσι ώστε είναι πολύ πιθανό να διαμορφωνόταν στο εσωτερικό κάθε πί ανοικτή δεξαμενή, όπου θα καθρεφτίζονταν τα αγάλματα που θα πρέπει να υπήρχαν στις κόγχες. Την υπόθεση αυτή ενισχύει το γεγονός ότι βρέθηκε τμήμα μνημειώδους λίθινου ανοικτού αγωγού[19] σε μήκος 4,40 μ. εμπρός από το δυτικό σκέλος του Πβ, που θα χρησίμευε για την απομάκρυνση των νερών που θα έρρεαν από τους κρουνούς της δεξαμενής. Πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιο ότι ο λίθινος αγωγός υπήρχε σε όλο το μήκος της πρόσοψης και των δύο πί, επειδή στο φρούριο του Παντοκράτορα Πρεβέζης[20] έχουν χρησιμοποιηθεί σαν οικοδομικό υλικό πάνω από 24 τεμάχια από το λίθινο αγωγό, συνολικού μήκους 25 μ., ενώ η πρόσοψη του Πβ έχει μήκος 17 μ. Επομένως τα επί πλέον τεμάχια ανήκουν στο Πα.

17. Σ. *Δάκαρης*, Ρωμαϊκή δεξαμενή Νικοπόλεως, ΑΕ (1952) Αρχαιολογικά Χρονικά, 16 – 18. ΑΔ 30, 1975, Β2, σ. 214 – 216, πιν. 124.

18. ΑΔ 30, 1975, Β2, πιν. 124α – β.

19. Ο.π. πιν. 124γ

20. Ο.π. πιν. 124δ.

Στον χώρο μεταξύ Πα και Πβ έγιναν δοκιμαστικές τομές για να διαπιστωθεί εάν υπήρχε δάπεδο ή οδόστρωμα. Την εποχή του Leake[21] σώζονταν πολύ καλύτερα τα οικοδομήματα της Νικοπόλεως. Τον Ιούνιο του 1805 αποτυπώθηκε αμέσως δυτικά από τα Νυμφαία τριπλή πύλη μεταξύ ημικυκλικών πύργων, που τώρα έχουν καταπέσει, ενώ μία φαρδιά λεωφόρος περνούσε ανάμεσα στα δύο Νυμφαία και δια της τριπλής πύλης οδηγούσε στο δυτικό λιμάνι της Νικοπόλεως, τον Κόμαρο. Η λεωφόρος αυτή ήταν πλαισιωμένη από τάφους και ταφικά μνημεία· ακόμη και σήμερα διαγράφεται η κατεύθυνσή της.

Στην μέση του χώρου μεταξύ των δύο Πί ανοίχτηκε η τομή Θ που σε βάθος 1,5 μ. παρουσίασε σκληρή επιφάνεια εδάφους με μικρές πέτρες και κεραμίδια, οστά ζώων και αρκετά όστρακα, μερικά από λύχνους του 2ου και 3ου αι. μ.Χ. Είναι πολύ πιθανόν να πρόκειται για φυσικό οδόστρωμα.

Μια άλλη τομή, η Ι, έγινε κάθετα προς το νότιο μέτωπο του δυτικού σκέλους του Πβ και έδειξε ότι ο λίθινος αγωγός εδράζεται σε προεξοχή του θεμελείου του Πβ[22]. Κατά μήκος της κάθετης όψης του θεμελίου εκτείνεται η πλάτους 0,70 τάφρος θεμελιώσεως, που διέκοψε τα οριζόντια στρώματα που υπάρχουν στην υπόλοιπη τομή. Μέσα στην τάφρο βρέθηκαν τμήματα λύχνου του 2ου αι.μ.Χ. που αποτελούν ένα πρώτο terminus post quem για το Πβ. Από τη βάση του αγωγού και μέχρι 3 μ. από το μέτωπο του Πβ απλωνόταν το στρώμα IV, που είναι από κορασάνι, πιθανότατα κατάλοιπο των υλικών κατασκευής του κτιρίου. Το κορασάνι σφραγίζει τα κάτω από αυτό στρώματα σαν παληότερα από την ανέγερση του Πβ. Στο αμέσως από κάτω στρώμα V βρέθηκαν όστρακα λύχνων και ανάγλυφων πυξίδων του 2ου ή αρχών του 3ου αι. μ.Χ. Στο επόμενο στρώμα VI βρέθηκε κερκυραϊκό νόμισμα εποχής Καρακάλλα ή Γέτα (210-217 μ.Χ.). Τα στοιχεία λοιπόν από την στρωματογραφία της τομής Ι υποδεικνύουν σαν χρόνο κατασκευής του βόρειου Νυμφαίου (Πβ) τουλάχιστον το πρώτο μισό του 3ου αι. μ.Χ.

Άλλη τομή εμπρός από το δυτικό σκέλος του νότιου Νυμφαίου (Πα) αποκάλυψε πλακόστρωτο πεζοδρόμιο με όρθιες πλάκες προς την πλευρά της λεωφόρου[23]. Μία πλάκα είχε πέσει πάνω στο οδόστρωμα, του οποίου η κατασκευή ήταν όμοια με αυτήν που διαπιστώθηκε στην τομή Θ. Μεταξύ της πλάκας και του οδοστρώματος βρέθηκε τμήμα από τον πυθμένα λύχνου του εργαστηρίου του Λουκίου, από το οποίο έχουν βρεθεί και άλλοι λύχνοι στη Νικόπολη, που χρονολογούνται στο 2ο προς 3ο αι. μ.Χ. Οδόστρωμα και πλακόστρωτο πεζοδρόμιο αποτελούν σύγχρονη κατασκευή, που δεν διαπιστώθηκε στο Πβ. Παραμένει αβέβαιο αν τα δύο Νυμφαία, που δεν βρίσκονται πάνω στον ίδιο άξονα, είναι σύγχρονα.

21. *W. M. Leake*, Travels in northern Greece, I, 1935, σ. 189 – 190, σχέδιο.
22. ΑΔ 30, 1975, Β2, σ. 216, σχ. 3.
23. Ο.π. πιν. 125γ

Η κύρια μέριμνα της Εφορείας στράφηκε προς την στερέωση των ετοιμόρροπων ρωμαϊκών χρόνων μνημείων της Νικοπόλεως. Οι συχνές σεισμικές δονήσεις είχαν προκαλέσει οριζόντια και κάθετα ρήγματα και μετατοπίσεις τεράστιων όγκων τοιχοδομίας, με αποτέλεσμα να κατακρημνίζονται κάθε τόσο τμήματα των μνημείων.

Ο καθηγητής Σωτ. Δάκαρης είχε ήδη ασχοληθεί με την στερέωση των βυζαντινών τειχών. Από το 1969 ώς το 1975 ασχοληθήκαμε κυρίως με το Ωδείο (1969 - 1972) και τα Νυμφαία (1975), ενώ η Έφορος Αρχ/των Έβη Τουλούπα το 1973/74 έκανε στερεωτικές εργασίες στα λουτρά «Μπεντένια».

Στο Ωδείο της Νικοπόλεως είχε γίνει το 1961/2 αποχωμάτωση της σκηνής και του κοίλου, καθώς και μερικές συμπληρώσεις των ειδωλίων από τον καθηγητή Δάκαρη[24]. Το κοίλο στηρίζεται σε τρείς ομόκεντρες στοές που παραμένουν ακόμη κατά μεγάλο μέρος επιχωσμένες. Για χάρη της τελέσεως θεατρικών παραστάσεων στο Ωδείο, το 1969 έγινε στερέωση των ρωγμών της μεσαίας στοάς με κτιστές ανακουφιστικές αψίδες και μερική αποχωμάτωση της ίδιας της στοάς, καθώς και της δυτικής παρόδου[25]. Συμπληρώθηκαν επίσης τα τόξα και η ανωδομή του 2ου και 3ου πεσσού από το ΒΔ άκρο της πεσσοστοιχίας της εξωτερικής στοάς. Διαπιστώθηκε ότι η επίχωση στην εξωτερική στοά είναι 2,20 μ. και ότι η προς τα έξω όψη κάθε πεσσού κοσμείται με κορινθιακού ρυθμού ημικίονα.

Παράλληλα άρχισαν οι εργασίες στερεώσεως του εξωτερικού τοίχου της σκηνής, από όπου τρείς μεγάλες θύρες οδηγούσαν στο προσκήνιο[26]. Από την ορθομαρμάρωση του τοίχου και των κογχών με λευκά και πολύχρωμα μάρμαρα ελάχιστα τμήματα σώθηκαν στη θέση τους στην βάση των τοίχων. Σε όλο το μήκος του τοίχου της σκηνής οι σεισμοί είχαν προκαλέσει οριζόντιο ρήγμα, ενώ η ανωδομή είχε διαρραγεί κάθετα εκεί όπου υπήρχαν κόγχες. Όταν είχαν συντελεσθεί αυτά τα σπασίματα, νέες σεισμικές δονήσεις προκάλεσαν μετατοπίσεις και αποκλίσεις από την κατακόρυφο τεραστίων τμημάτων της τοιχοδομίας, βάρους πολλών τόννων. Έτσι, το άνω τμήμα της δυτικής παραστάδας της δυτικής εισόδου είχε φύγει 15 εκ. προς Νότο κλίνοντας αισθητά προς την κατεύθυνση αυτή και 4 εκατ. προς τα δυτικά. Η ανατολική παραστάδα της κεντρικής πύλης 20 εκ. προς βορρά και 10 εκ. προς δυσμάς. Η ανατολική παραστάδα της ανατολικής πύλης παρουσίαζε στροφή 45° περί τον κατακόρυφο άξονά της, έχοντας συγχρόνως μετατοπιστεί 15 εκ. προς τα δυτικά με κλίση 30 εκ. προς την ίδια κατεύθυνση. Η επαναφορά των τεράστιων αυτών όγκων της πλινθοδομής στην αρχική θέση, η στερέωσή τους με μπρούντζι-

24. *Σ. Δάκαρης* ΑΔ 16 (1960), Β1 Χρονικά, σ. 206, πιν. 172.
25. ΑΔ 25 (1970) Β2, 314.
26. Ο.π. σ. 313, σχ. 6, πιν. 271 – 72.

νους συνδέσμους και η συμπλήρωση της πλινθοδομής, όπου ήταν τελείως απαραίτητο, ήταν ένα εξαιρετικά δύσκολο και λεπτό έργο, που μόνο οι εξαιρετικές ικανότητες και η πείρα του αρχιτεχνίτη αναστηλωτικών εργασιών Ιωάννη Τσεύλικου έφερε σε πέρας. Λεπτομερείς αποτυπώσεις των εργασιών με σημείωση των συμπληρώσεων έγινε από τους αρχιτέκτονες Στ. Παπαδάκη και Σπ. Πανταζή.

Οι ασβεστολιθικές βαθμίδες των τριών εισόδων της σκηνής ήταν σπασμένες και χρειάσθηκε να αποσπασθούν από τη θέση τους για να συγκολληθούν. Κάτω από βαθμίδα της δυτικής εισόδου βρέθηκε θραύσμα κυματιοφόρου μαρμάρινης πλάκας από την επένδυση των παραστάδων του θυρώματος. Κάτω από τις βαθμίδες της κεντρικής και της ανατολικής εισόδου βρέθηκαν 14 συνολικά νομίσματα της Νικοπόλεως, από τα οποία τα υστερώτερα ανήκουν στο τέλος του 2ου αι. μ.Χ. Νόμισμα του 160-170 μ.Χ. βρέθηκε το 1972 κάτω από το πλακόστρωτο έξω από την Κεντρική είσοδο της σκηνής. Τα στοιχεία αυτά μαρτυρούν μία επισκευή της σκηνής του Ωδείου στο τέλος του 2ου ή αρχές του 3ου αι. μ.Χ. Το ίδιο κτίριο είναι πολύ πιθανόν να κατασκευάστηκε στην εποχή του Αυγούστου, αν βασιστούμε στο σύστημα τοιχοδομίας opus quasi reticulatum" της σκηνής[27].

Το 1970[28] συμπληρώθηκαν οι κόγχες του προσκηνίου για να σταματήσει η αποσάθρωση των πλίνθων και στερεώθηκαν, όπου σώζονταν, οι ασβεστολιθικές πλάκες επενδύσεως των εδωλίων του κοίλου. Έγινε επίσης αποχωμάτωση της κεντρικής παρόδου, που κάτω από το κέντρο του κοίλου οδηγούσε στην ορχήστρα, προκειμένου να στερεωθεί το τόξο της. Διαπιστώθηκε ότι ήταν πλακόστρωτη και ότι σε κάποια ύστερη φάση της ζωής του Ωδείου, που ίσως συμπίπτει με την ανακατασκευή των βαθμίδων της σκηνής, μειώθηκε το άνοιγμα της παρόδου με την κατασκευή τοιχίου από βωμούς και με χρήση ασβεστολιθικών πλακών από την επένδυση των εδωλίων.

Το 1971[29] έγινε συντήρηση των λίγων μαρμαροθετημάτων που σώζονται στο δάπεδο της ορχήστρας και του πλακόστρωτου της δυτικής παρόδου και συμπληρωματικές εργασίες στερεώσεως της θόλου της ίδιας παρόδου. Στην ανατολική πλάγια είσοδο της σκηνής στερεώθηκαν οι παραστάδες της θύρας.

Ενδιαφέροντα χρονολογικά στοιχεία έδωσε η αποχωμάτωση της «αύλακος των σκηνικών»[30]. Πρόκειται για ένα βαθύ στενό διάδρομο που παρεμβάλλεται μεταξύ προσκηνίου και σκηνής, έχει πλάτος 0,87 μ., βάθος 2,82 και χρησίμευε για την καταβίβαση και ανύψωση της αυλαίας. Στο κατώτερο 1 μ. της επιχώσεως βρέθηκαν οστέϊνες περόνες, πολλά θραύσματα από λύχνους,

27. *L. Crema*, L' Architettura Romana, σ. 135, εικ. 124.
28. ΑΔ 26, 1971, Β2, σ. 337.
29. ΑΔ 27, 1972, Β2, σ. 453.
30. *A. Neppi – Modona*, Gli edifici Teatrali Greci e Romani 1961, 194 κ.ε.

δύο ακέραιοι του 3ου αι. μ.Χ.[31], καθώς και 403 χάλκινα νομίσματα που καλύπτουν όλο το φάσμα της νομισματοκοπίας της Νικοπόλεως μέχρι το τέλος της επί Γαλλιηνού, το 267 μ.Χ. Κερδίζουμε έτσι ένα όχι ευκατοφρόνητο τεκμήριο χρήσεως του Ωδείου για παραστάσεις μέχρι το δεύτερο μισό του 3ου αι. μ.Χ.

Το 1972[32] έγιναν μικρές εργασίες στερεώσεως των πλακοστρώτων των παρόδων και έξω από την κεντρική είσοδο του Ωδείου. Πολλά πρέπει να γίνουν στο κτίριο αυτό που πρέπει να είναι έργο σπουδαίου αρχιτέκτονα. Με τις περιορισμένες στερεωτικές εργασίες που έγιναν αναχαιτίσθηκε τουλάχιστον η διάλυσή του, ώστε να μπορεί να περιμένει καλύτερες συνθήκες για μια εκτεταμένη αναστήλωση, αφού αποχωματωθεί, ανασκαφεί και μελετηθεί συστηματικά.

Στα Λουτρά ή Μπεντένια το 1973[33] η Έφορος Αρχαιοτήτων Έβη Τουλούπα έκανε επείγουσες στερεωτικές εργασίες για να αποτραπεί η ολοκληρωτική κατάρρευση του μικρού τμήματος του οικοδομήματος που απέμεινε όρθιο. Στις αρχές του 19 αι., όταν αποτυπώθηκε από τον Leake, η έκταση του κτιρίου ήταν τρείς φορές μεγαλύτερη απ' ότι τώρα. Επαναφέρθηκαν τεράστιοι επικρεμάμενοι όγκοι ανωδομής στη θέση τους, συγκολλήθηκε μαρμάρινο υπέρθυρο, ενισχύθηκαν οι τοίχοι με εσωτερικές σιδηροδοκούς και ανεβάστηκαν στην αρχική τους θέση τμήματα τειχοδομίας που είχαν καταρρεύσει παληότερα.

Το 1975[34] έγιναν στερεωτικές εργασίες στο νότιο Νυμφαίο (Πα). Συμπληρώθηκαν πέντε ρωγμές ύψους 4-5 μ. στην εξωτερική όψη των τοίχων και τμήματα των εννέα κογχών της ανωδομής, όπου χρειαζόταν για να σταματήσει η φθορά τους. Στερεώθηκε επίσης η τοξωτή αντηρίδα του υδατόπυργου, αφού επανήλθε στην αρχική θέση τμήμα της ανωδομής, που μετά από ισχυρό σεισμό είχε σπάσει και στηριζόταν πάνω στο δυτικό σκέλος του Πα.

Στο βόρειο Νυμφαίο (Πβ) έγιναν λίγες συμπληρώσεις στο κάτω μισό του βόρειου και του δυτικού σκέλους.

Ο αρχιτέκτων Πλούταρχος Θεοχαρίδης εκπόνησε μελέτη στερεώσεως των ετοιμόρροπων τμημάτων του μεγάλου Θεάτρου της Νικοπόλεως. Η μελέτη αυτή στάλθηκε για έγκριση στη Δ/νση Αναστηλώσεως του Υπ. Πολιτισμού και είναι ακόμη εκεί, όπως και η μελέτη μηχανικού της ίδιας Δ/νσης για τη στερέωση του νότιου σκέλους του ρωμαϊκού τείχους.

Στο διάστημα της δεκαετίας που αναφερθήκαμε, στο μικρό Μουσείο που κτίστηκε επί Εφορείας Σωτήρη Δάκαρη έγινε το 1972 έκθεση ευρημάτων

31. ΑΔ 27 (1972), Β2, πιν. 382α.
32. ΑΔ 28, (1973), Β2, 411
33. *Ε. Τουλούπα,* ΑΔ 29 (1973/74) Χρονικά, σ. 592 – 595, σχ. 1 – 3.
34. ΑΔ 30 (1975) Β2, 217.

από τον αρχαιολογικό χώρο της Νικοπόλεως[35] και κτίστηκε μία ισομήκης με το Μουσείο αποθήκη, όπου τοποθετήθηκαν τα μη εκθέσιμα γλυπτά και τα ευρήματα των ανασκαφών.

35. ΑΑΑ VI (1973), 78 – 80.

JULIE VOKOTOPOULOU

VITSA
ORGANISATION ET CIMETIÈRES D'UN VILLAGE MOLOSSE

Situé au nord-ouest de Jannina, sur la chaîne montagneuse du Pinde, le site archéologique de Vitsa a été fortuitement découvert en 1965, au cours des travaux de construction de la citerne communale[1]. Un village de l'ancienne Molossie, bordé de deux cimetières, datant du IXe à la fin du IVe siècle avant notre ère, s'étale sur un col de 20 m de largeur, à une altitude de 1030 m. L'emplacement n'est pas tellement confortable étant exposé aux vents du nord, mais il faut considérer que le village était fréquenté par ses habitants nomades seulement en été.

Deux collines rocheuses se lèvent à l'est et à l'ouest de l'agglomération ; le long de celles-ci des murs de soutènement rectilignes ou recourbés servaient à retenir les pierres et la terre qui glissaient vers le col. En même temps il y a une forte inclinaison dans la direction nord-sud. Il paraît que jusqu'au Ve siècle une muraille défensive à double parement, large de 1 à 1,50 m et haute de 1 m, bloquait le col dans la direction est-ouest, formant ainsi la limite sud du village ; elle pourrait en même temps servir de mur de soutènement, à cause de l'inclinaison nord-sud (pl. I). Sa construction remonte à l'époque archaïque. A la fin du Ve siècle le village s'élargit vers le sud de cette muraille, qui perdit alors sa fonction défensive ; il est fort probable que depuis lors elle servait de ruelle pavée, d'où l'on avait accès à la maison A et à une petite cuisine au sud.

L'extension sud de l'habitat comprend les maisons B et Γ, une cuisine et une place triangulaire dallée, délimitée par un mur oblique. Des deux extrémités de ce mur deux ruelles se dirigent vers le cimetière sud ; celle de l'ouest, longue de 3 m, descendait en gradins jusqu'aux tombes, tandis que celle de l'est, longue de 10 m, avait une inclinaison nord-sud pour toucher le niveau du cimetière. Ainsi, l'on constate que l'expansion de l'agglomération s'est adaptée aux exigences fonctionnelles du cimetière. La place pavée servait probablement aux réunions et aux célébrations de la communauté. **La maison carrée B** (pl. II) fut construite vers la fin du Ve siècle. Détruite par un incendie, elle fut remplacée par la maison Γ à dimensions réduites. Au coin sud-ouest une entrée dallée conduisait à l'unique pièce ; au centre il y avait le foyer. En face de cette maison **une cabane** adossée aux murs de soutènement lui servait de cuisine (pl. II). L'entrée dallée, inclinée vers l'intérieur, conduisait l'eau de pluie dans une jarre ; à côté d'elle le foyer était en terre battue.

A l'extrémité sud-ouest du village deux murs de soutènement retenaient un groupe de quatre tombes, étalées sur un gradin de la colline occidentale. Les soins pris pour la conservation des tombes, les nombreux tessons des vases trouvés entre les murs – restes de libations – et la haute date des enterrements dans le IXe siècle nous ont fait penser qu'il s'agit des fondateurs vénérés du village molosse. Ce sont les seules tombes qui ont été englobées à l'intérieur des limites de l'agglomération.

Au nord de la muraille est-ouest, en-dessous des maisons classiques, des vestiges de cabanes de l'époque géométrique ont été trouvés. La maison rectangulaire A, du Ve siècle, avait été construite sur les débris d'une maison probablement archaïque, dont il reste un tronçon de mur courbe ; ce dernier reposait sur une cabane ronde du VIIIe siècle (pl. III). Des pierres arrangées en courbe servaient à protéger de la pluie l'extérieur des parois de la cabane, qui étaient en branches plâtrées de boue. A l'intérieur il y avait deux jarres hautes de 1,70 m, enfouies dans la terre, un pot

1. Des rapports préliminaires ont été publiés dans le *AD* (Ἀρχαιολογικόν Δελτίον) tous les ans, depuis le volume 10, 1965. Résumé des résultats des fouilles dans la communication de Ἰ. Βοκοτοπούλου, Ἡ Ἤπειρος στόν 8 καί 7 αἰῶνα π.Ξ., *Atti del Convegno Internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell'VIII e VII sec. a. C.*, 1979, *Annuario* LX, N. S., XLIV (1982), p. 86-96. N. G. L. Hammond, « Illyris, Epirus and Macedonia in the Early Iron Age », C. A. H., III, I, 1982, p. 636-639.

L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité, Clermont-Ferrand, Adosa, 1987.

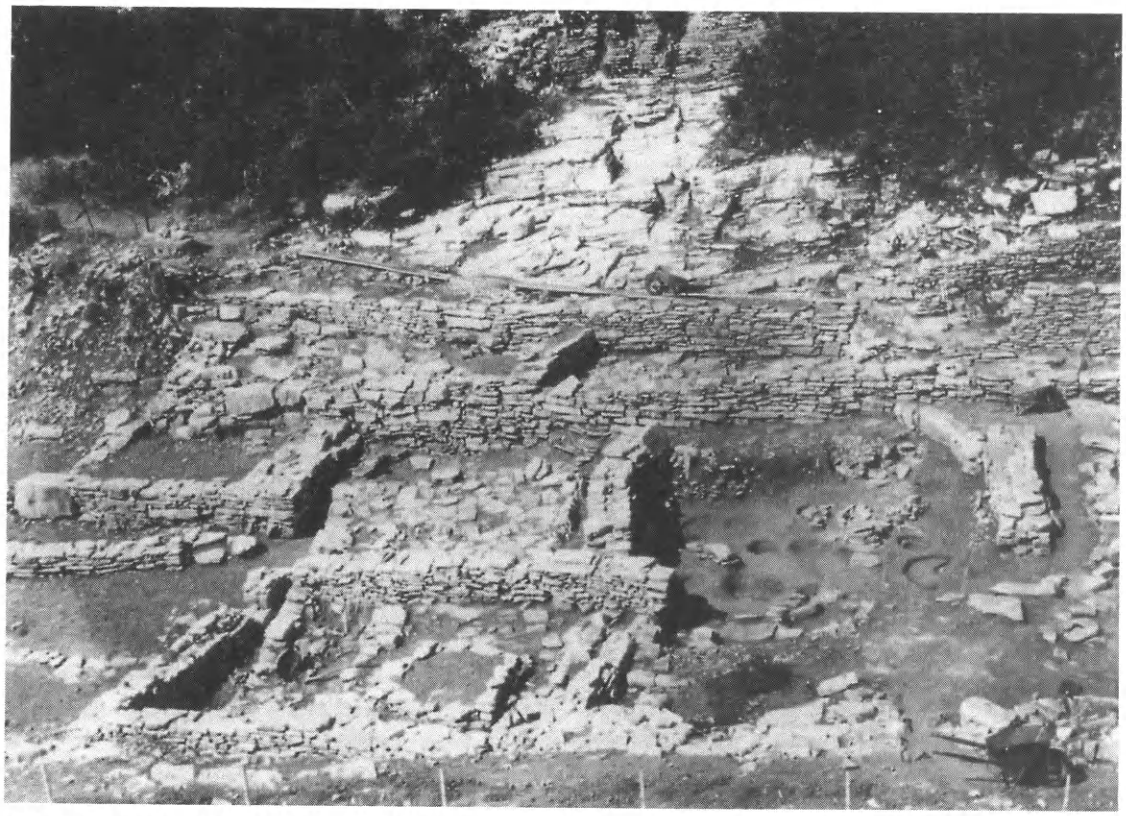
I. – L'extension sud de l'habitat de Vitsa, vue de la colline est. Au centre : la muraille est-ouest.

II. – Vitsa, les maisons B-Γ. Au fond la cuisine adossée à la muraille est-ouest.

III. – Vitsa. La maison A au fond et la cabane géométrique au centre.

IV. – Vitsa. A gauche la maison D et la cour dallée. A droite vestiges de maisons géométriques.

V. – Vitsa. Les maisons Z (à droite) et H (au fond).

de la cuisine décoré d'un cordon en relief, qui ressemble beaucoup à des vases semblables des couches géométriques de Kastanas, en Macédoine centrale[2] et aux urnes funéraires du tumulus I de Kuç i zi[3], près de Korçé, du commencement du VIIIe siècle. Une simple élévation ogivale de la terre battue du plancher formait le foyer. Il y avait des trous pour fixer des colonnes en bois.

A quelques mètres dans la direction nord, à une profondeur d'un mètre au-dessous du niveau des maisons classiques, il y avait d'autres vestiges de l'époque géométrique : des tronçons de murs et des fosses enduites de boue, qui servaient de dépôts d'aliments (pl. IV).

Les vestiges géométriques gisaient sous une grande maison orientée ouest-est, qui était en usage aux temps classiques, mais devait être bâtie plutôt à l'époque archaïque. Il n'en reste qu'une partie de ses murs, une cour dallée, rectangulaire, surélevée et un canal de drainage entre la cour et le mur sud. Au IVe siècle **la maison carrée D** (pl. IV) a été bâtie sur la partie est de la cour de la maison archaïque. Au centre il y avait le foyer rectangulaire ; dans la couche de la destruction une pièce de monnaie de Philippe II de Macédoine a été trouvée.

La maison rectangulaire A (pl. III), bâtie sur les ruines superposées de la maison archaïque et de la cabane géométrique, comprend deux pièces. Un canal aménagé sur la surface de la muraille est-ouest, incliné vers l'intérieur de la maison A, y conduisait les eaux de pluie dans une jarre enfouie dans la terre. Dans une région où il n'y a pas de sources d'eau, les hommes devaient avoir recours à des solutions semblables à celles en usage même aujourd'hui, pour recueillir l'eau qui vient du ciel.

Un cheval géométrique, de manufacture corinthienne, a été trouvé au nord de la maison A, dans une stratigraphie classique.

A l'extrémité nord du col **la maison Z** a été fouillée, longue de 13,50 m et large de 6,50 m (pl. V). Elle

2. Alix Hochstetter, *Kastanas, Die Handgemachte Keramik*, Berlin, 1984, pl. 229, 2.

3. Z. Andréa, « Les tumuli de Kuç i Zi », *Iliria*, VI, 1976, pl. I, V. 5a, pl. VII, V. 43.

a connu deux phases de construction. Dans la première, qui peut remonter à l'époque géométrique, elle avait un plan ellipsoïdal. L'abside du sud, aux temps classiques, a été remplacée par un mur à angles droits, ayant une entrée près du coin sud-ouest. Les murs étaient en briques crues et branches, reposant sur un soubassement de dalles calcaires, haut de 60 cm à 1 m. Le plancher était fait de couches superposées de terre battue. Au centre de l'unique pièce, il y avait un foyer rectangulaire encadré de pierres résistantes au feu. La maison Z semble avoir été évacuée avant l'incendie qui dévasta le village ; les seuls objets délaissés étaient deux vases minuscules du IVe siècle.

Un passage dallé sépare la maison Z de **la maison H**, longue de 10 m et large seulement de 2,50 m (pl. V). Elle a été construite au IVe siècle sur la première terrasse de soutènement nord-sud, adossée contre un second mur de soutènement à l'ouest du premier. Ses murs sont conservés sur une hauteur de 1,50 m. Des masses de terre rouge ou jaunâtre sur le plancher provenaient de la décomposition des briques crues de la partie supérieure des murs. Des poutres transversales, distantes de 0,80 m, soutenaient le toit en bois et branches revêtues de boue. Lors de l'incendie, la maison H était encore habitée. On a eu un petit nombre de trouvailles très intéressantes : de la vaisselle de la seconde moitié du IVe siècle, deux lécythes et une pyxide en plomb, délaissés à la base du mur extérieur, deux lances en fer et le casque de bronze du propriétaire, qui devait être suspendu au mur de la maison (pl. VI). Il s'agit d'un spécimen superbe de ce type de casque qui imite le bonnet phrygien, haut de 27 cm[4]. Les protège-joues manquent. Ce type de casque, porté par les Macédoniens, était en même temps très répandu au IVe siècle, de l'Asie Mineure à l'Italie du Sud. Il avait été aussi adopté en Thrace et il est souvent mentionné comme « casque thrace[5] », bien que les casques trouvés en Thrace représentent une phase postérieure, imitant les produits macédoniens. Les Athéniens fabriquaient le casque de type phrygien dès la première moitié du Ve siècle, juste après les guerres médiques[6].

En sortant du col, on a, à sa droite, le cimetière nord ; à gauche, s'étend une prairie qui cache d'autres maisons de l'ancien village. Nous ne savons pas encore les dimensions d'**un grand bâtiment**, dont la partie sud-ouest a été jusqu'à présent fouillée. Son côté ouest mesure 11 m et il est divisé en trois pièces. Une à deux assises de grands blocs de pierre portaient les briques crues des murs. Les nouveautés de cette maison sont les tuiles du toit et ses grandes dimensions qui permettent la division en plusieurs pièces. On est vraiment à l'aube de l'époque hellénistique, qui est marquée en Épire par l'épanouissement de l'architecture monumentale. Dans la couche de l'incendie, trois pièces de monnaies en argent ont été trouvées : deux des Locriens Opuntiens et un tétradrachme d'Alexandre le Grand, frappé à Sardes. Cette importante trouvaille a confirmé la datation — obtenue déjà par la céramique — de la destruction et de l'abandon de Vitsa à la fin du IIIe ou au commencement du quatrième quart du IVe siècle avant J.-C.

Un autre sondage effectué une cinquantaine de mètres au sud du cimetière sud a révélé des murs des maisons du IVe siècle. Il y a donc jusqu'à présent deux cimetières et deux agglomérations d'une même *kômé*. Cette organisation de l'espace correspond à l'organisation des nomades en grandes familles

VI. – Le casque « phrygien » de la maison H.

4. J. Vokotopoulou, « Phrygische Helme », *AA*, 1982, p. 497-520. Le casque de Vitsa y est publié p. 497-504, fig. 3-13.

5. D'après la première étude sur ce sujet par B. Schröder, « Thrakische Helme », *JdI*, 27, 1912, 317 ff.

6. Vokotopoulou, « Phrygische Helme », p. 516-19.

VII. – Cimetière nord, tombe 166.

patriarcales qui vivaient dans des agglomérations avoisinantes et enterraient leurs morts dans des cimetières séparés.

Le village molosse de Vitsa est l'unique exemple de *kômé* d'une tribu épirote. Au temps de Thucydide, les Épirotes ᾤκουν κατὰ κώμας. Cependant l'organisation de la *kômé* de Vitsa représente une phase préurbaine. La communauté, dirigée probablement par le chef de la plus grande famille, s'intéressait à faire des constructions d'usage commun, faisait bâtir des murs de soutènement, des ruelles et des places pavées, on prenait soin des cimetières, qui étaient liés à l'habitat ; il y avait une canalisation rudimentaire pour l'eau de pluie. On était vraiment sur le point de passer du statut du village à celui de la ville.

Les cimetières[7]. Les deux ruelles pavées au sud du village menaient au cimetière sud, qui s'étalait sur le col et la partie inférieure des pentes rocheuses des collines à l'est et à l'ouest. A l'extrémité sud-ouest, un groupe de 15 tombes géométriques occupait les gradins des rochers ; elles étaient recouvertes d'une couche de pierres, soutenue au sud par un mur oblique. Il s'agit d'une construction tumulaire sans être un tumulus typique. Les 130 tombes du cimetières sud occupaient une étendue de 10 sur 14 m, entassées les unes sur les autres, par endroits jusqu'à sept rangs superposés. Les tombes des couches supérieures appartenaient à l'époque classique et archaïque, celles d'en dessous à l'époque géométrique. Les plus anciennes, de la seconde moitié du IXe siècle, étaient souvent de simples fosses bordées de pierres éparses, recouvertes de planches et de terre. Aux siècles suivants on rencontre le même type d'enterrement aux endroits où il y avait de la place et du sol argileux pour creuser une fosse, ce qui était très rare (pl. VII). La majorité des tombes était des tertres de pierre ; on déposait le corps

7. J. Vokotopoulou, *Vitsa. Les cimetières d'une Kômé molosse* (sous presse, en grec).

VIII. – Cimetière sud. Tertre de pierres recouvrant la tombe 40.

et les offrandes dans une fosse peu profonde, on les entourait étroitement de pierres, qui, parfois, soutenaient des planches et l'on recouvrait le tout d'un amas oblong de pierres (pl. VIII). Ce type de sépulture, que l'on rencontre assez souvent dans les tumuli de l'époque géométrique, a été en usage au cimetière sud jusqu'au IVe siècle. Ce conservatisme a été dicté par deux facteurs : on devait enterrer toujours sur le même endroit, ce qui suggère l'existence d'un tumulus à l'origine du cimetière et en même temps il ne fallait pas déranger les morts antérieurs. Cela mena à un manque de place et la seule solution était d'enterrer au ras du sol en amassant des pierres et de la terre sur la tombe. La triple inclinaison du sol n'a jamais permis la construction d'un vrai tumulus. Plusieurs tronçons de murs de soutènement avaient été construits là où il y avait besoin de retenir la terre et les tombes, et ils ne forment pas un cercle.

Les 26 tombes du cimetière nord datent aussi du IXe au IVe siècle ; elles appartiennent probablement à un clan bien moins nombreux et il n'y a pas eu de problèmes de place. C'est pour cela que le type prédominant de tombe est celui de la fosse, entourée rarement de quelques pierres. Les tombes géométriques sont disposées autour d'une tombe centrale du IXe siècle, procédé connu d'autres tumuli de l'Épire et de la Macédoine occidentale[8]. Les tombes archaïques et classiques n'obéissent pas à cette règle. Elles ignorent l'existence d'un tumulus circulaire, qui n'était plus visible à cause de l'érosion. Ce sont des fosses entourées et recouvertes de pierres, ensuite on accumulait un petit tumulus de terre, au sommet duquel il y avait encore des pierres et des tessons de vases d'offrandes. A la fin du IVe siècle, on a essayé sans succès de construire une tombe à ciste.

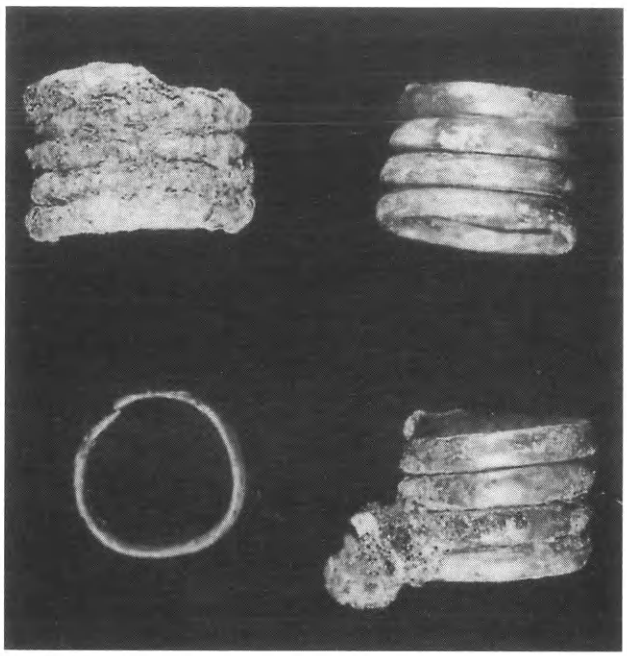
La variété des types d'enterrement dépend surtout des conditions locales et il ne faut pas en tirer des attributions ethnologiques. La mode d'enterrer sous tumuli est venue de l'Europe centrale dès la fin du IIIe millénaire ; au commencement de l'âge du fer il était répandu partout en Grèce, même aux Cyclades, dans le Péloponnèse, ainsi qu'en Italie méridionale[9].

Pendant les six siècles de l'emploi des cimetières les rites de l'enterrement n'ont pas changé. On pratiquait toujours l'inhumation. Le corps était déposé sur le dos, les vases aux pieds ou à côté de la tête, les épées sur la poitrine, la poignée sur l'épaule gauche, les lances le long du corps, la pointe gisant près des pieds. Les armes en fer abondent dans les tombes des hommes et des garçons. Les épées appartiennent au type Naue II et ne changent pas considérablement de l'époque géométrique à l'époque classique. L'épée de la tombe 9 est datée vers 700 avant notre ère. Des épées à un tranchant, des *machairai*, ont été trouvées dans des tombes du VIIIe siècle. Elles étaient déjà connues par les fouilles à Halos – Thessalie –, à Kerameikos et à Chautsitsa (Macédoine centrale)[10]. Un exemplaire a été trouvé au tumulus I de Kuç i zi,

8. Par exemple en Épire, les tumuli de Kato Méropi, voir la communication de Mme J. Andréou dans ce même volume. En Macédoine, les tumuli de Pateli : L. Rey, *Albania*, 4, 1932, p. 44 ff. N. G. L. Hammond, *Macedonia*, I, 1972, p. 342.

9. Tumuli de la fin du IIIe millénaire à Leukas, W. Doerpfeld, *Alt Ithaka*, II, 1927, pl. 13. Pour les tumuli de l'Helladique moyen voir N. Hammond, *Grave circles in Albania and Macedonia (Bronze Age Migrations in the Aegean*, éd. R. Crossland, 1974), p. 189-195. Tumuli de Marathon : S. Marinatos, *AAA*, III, 1970, p. 158, 351, fig. 7-10. Tumuli en Messénie : Γ. Κορρέ, 'Ανασκαφαί ἀνά τήν Πυλίαν, *ΠΑΕ*, 1980, p. 129-150, fig. 116-117. Mme Ph. Zaphiropoulou a fouillé à Naxos un grand nombre de tumuli géométriques : *AD* 20, 1965, B3, p. 515-529. *AD* 21, 1966, B2, p. 390-395. Tumuli en Apulie : Fr. Biancofiore, « Contributo alla conoscenza dei sepolcri a tumulo dell' Italia Meridionale », *Rivista di Antropologia*, L, 1963, p. 77-86.

10. Vitsa : *Annuario*, XLIV (1982), p. 91, fig. 18. Halos : Wace-Thompson, *BSA* 18, 1911/12, p. 27, fig. 15 (4, 6. 7). Kerameikos VI, pl. 166, n° 5284. Chausitsa : Casson, *BSA* 26, 1923/25, p. 21-22, pl. II, Ia-b.

IX. – Bagues de bronze de la tombe 50.

près de Korçé, datant du VIIIe siècle[11]. Ce type d'épée a été à tort considéré comme produit illyrien typique de la culture de Glasinac, puisqu'il ne paraît là qu'à la fin du VIIe siècle, sous une autre variante de la forme[12]. Les couteaux de Vitsa sont légèrement courbes à l'époque géométrique et plus arqués à l'époque classique. Les lances de fer appartiennent à une grande variété de types ; celles de l'époque géométrique sont en général plus courtes.

Les parures des femmes varient selon la date de la tombe. A l'époque géométrique, on rencontre les fibules de bronze en forme de huit ou en plaque de fer ornée de boutons de bronze, les épingles en fer se terminent en une petite spirale, les perles en verre. Les bagues de bronze ou de fer en spirale ou en simple anneau aplati ornaient aussi les doigts des hommes (pl. IX) ; elles sont identiques aux contemporaines d'Athènes, de Tiryns ou de Vergina. Les bijoux en bronze des tombes du IXe siècle et l'unique diadème de la tombe 113 sont étroitement apparentés aux trouvailles de la Macédoine occidentale et de Vergina[13]. Les pendeloques « macédoniens » sont une rareté ; il n'y en a qu'un seul, la pyxide biconique de la tombe 113, du IXe siècle[14].

A l'époque archaïque et classique, les parures des femmes sont moins riches ; ce sont surtout des épingles de bronze appartenant à des types communs du Sud de la Grèce.

Des vases de bronze ont été trouvés dans des tombes d'hommes du VIe au IVe siècle av. J.-C. Il n'y a qu'un *lébés* à anses rondes et une phiale mésomphale qui datent du VIIIe siècle. Les vases archaïques et classiques sont, pour la plupart, des vases de manufacture corinthienne, comme par exemple les deux cruches à col échancré de la tombe 66[15], dont l'anse est ornée d'une tête de nymphe (pl. X). La cruche A date du troisième quart du VIe siècle (pl. XI), tandis que la B de la première décennie du Ve siècle.

La plus importante source d'information pour les relations et les déplacements des habitants nomades de ce village molosse sont les vases en terre cuite. Nous distinguons d'abord deux grandes catégories : les vases importés, qui sont tournés, et les vases locaux, dans la grande majorité, modelés à la main.

Les vases importés de l'époque géométrique proviennent de Corinthe, de la Thessalie et de l'Ouest de la Grèce. Dès les premières années du VIIIe siècle commence l'importation des vases corinthiens[16]. La source principale serait la colonie de Corinthe, Ambrakia, où l'on a trouvé des tessons de la céramique corinthienne de la fin du IXe siècle. Les vases géométriques de l'Ouest de la Grèce[17] provenaient des colonies de l'Élide dans les plaines du Sud de l'Épire, où les nomades de Vitsa hibernaient. L'île d'Ithaque pourrait être aussi une source très probable, étant un centre de ce géométrique occidental, qui recevait en même temps des influences du style géométrique local de l'Épire. Des passages de l'*Odyssée* prouvent qu'il existait un étroit contact entre l'Épire et le roi d'Ithaque[18].

L'importation des vases attiques commence vers la fin du VIe siècle ; elle sera continuée jusqu'à la fin de la vie du village parallèlement à l'importation des vases corinthiens imitant les vases attiques. Les vases thessaliens datent de l'époque géométrique[19].

Les vases locaux[20] (pl. XII-XIV) présentent une grande variété de formes : les cruches à col échancré, les canthares et les petites amphores ayant 2 à 4 anses sont les formes les plus usitées. Ensuite ce sont les *kyathoi* à une anse surélevée et les vases doubles, les *amphikypella* ; ces deux formes sont munies de mamelons et on les trouve seulement dans les tombes des femmes. Presque tous les vases étaient peints à

11. *Iliria*, VI, 1976, p. 217, pl. II, V9.

12. A. Benac-B. Covic, *Glasinac II*, 1957, planche typologique.

13. M. 'Ανδρόνικος, *Βεργίνα. Τό νεκροταφεῖο τῶν τύμβων*, 1969, p. 251-4, fig. 88.

14. Chr. Sourvinou-Inwood, « An Iron Age Macedonian Bronze-Vessel », *Op. Ath.*, XI, 1975, p. 165. Imma Kilian, « Anhänger », *PBF*, XI, 2, p. 229, pl. 82, n° 1471.

15. 'I. Βοκοτοπούλου, *Χαλκαῖ κορινθιουργεῖς πρόχοι*, 'Αθῆναι, 1975, pl. 3-12.

16. Vokotopoulou, *Annuario*, XLIV, 1982, fig. 21-24.

17. *Ibid*, fig. 25-26.

18. *Ibid*, p. 97, n. 34.

19. *Ibid*, fig. 28-29.

20. *Ibid*, fig. 20-22, 27.

X. – Les cruches de la tombe 66 in situ.

motifs géométriques, qui sont très mal conservés, faute de bonne technique de cuisson.

La céramique locale apparaît dans les plus vieilles tombes du IXe siècle et disparaît au cours du VIIe siècle. Tant par la forme des vases que par la décoration, elle appartient à la céramique mate géométrique du nord-ouest de la Grèce, connue aussi sous le nom de « céramique de Boubousti », d'après le nom du site de la Macédoine occidentale fouillé et publié par Heurtley en 1927[21]. Les vases de Vitsa représentent la phase géométrique de cette céramique, tandis que la phase précédente, du protogéométrique, est représentée par des tessons trouvés en dehors des tombes. Il y a aussi la phase antécédente, du Bronze récent, trouvée à Dodone, à Kastritsa, dans la région de Korçé, à Boubousti et dans d'autres sites de la Macédoine[22]. Dans la Macédoine centrale, les fouilles récentes des Allemands à Kastanas[23] et des Anglais à Assiros[24] ont certifié la présence de la céramique mate avant les premières importations mycéniennes, c'est-à-dire au XIe siècle. Les motifs et la syntaxe de la décoration présentent des ressemblances remarquables avec ceux des vases de l'Helladique moyen trouvés à Lianokladi ou à Mycènes et à Prosymna[25].

Heurtley[26] avait déjà remarqué les liens ci-dessus ; il les attribua au contact culturel établi entre les tribus nomades de la Grèce du Nord-Ouest et les Grecs du Sud, pendant un long séjour des premiers à côté des seconds, peut-être en Phthiotis ; à Lianokladi[27], situé en Phthiotis, des tessons de céramique typiquement macédonienne ont été trouvés avec de la céramique mate de la fin de l'Helladique moyen. Hérodote (I, 56) a décrit les déplacements le long de la chaîne du Pinde des nomades Grecs, nommés tantôt Doriens, tantôt Hellènes, Dryopes ou Makednoi (Macédoniens), donnant support à la théorie de Heurtley. Elle a été depuis renforcée par l'apparition de cette même céramique à plusieurs endroits de la Thessalie où ont séjourné, d'après Hérodote, les tribus ci-dessus, ainsi qu'à plusieurs sites de l'Épire. Schachermeyer a tout récemment nommé cette céramique « dorienne »[28].

En Épire, la céramique géométrique mate a été

21. W. Heurtley, « A Prehistoric Site in Western Macedonia and the Dorian Invasion », *BSA*, 28, 1926/27, p. 158-194. Id., *Prehistoric Macedonia*, 1932, p. 99-102.

22. Klaus Kilian, « Zur mattbemalter Keramik der ausgehenden Bronzezeit und der Früheisenzeit aus Albanien », *Arch. Korrespondenzblatt*, 2, 1972, p. 115-123. A. Hochstetter, « Die mattbemalte Keramik in Nord-Griechenland, ihre Herkunft und lokale Ausprägung », *Prähistorische Zeitung*. 37, 1982, p. 201-219. Pour les phases de la céramique à peinture mate, voir Vokotopoulou, *Vitsa. Les cimetières*, sous presse. Id. *Annuario*, XLIV, 1982, p. 92.

23. B. Hänsel, « Ergebnisse der Grabungen bei Kastanas 1975-78 », *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz* 26, 1979, p. 167-222. Hochstetter, *Kastanas, Die Handgemachte Keramik*, p. 181-188.

24. K. Wardle, « Excavations at Assiros 1975-79 », *BSA*, 75, 1980, p. 245.

25. Lianokladhi : A. Wace-M. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, 1912, fig. 126, 128, 131, 132. Mycènes : Γ. Μυλωνᾶς, *Ὁ ταφικός κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν*, 1973, pl. 14 a-b, 51a, 89, 114b. Prosymna, C. Blegen, *Prosymna* II, p. 13, fig. 75 ; p. 160, fig. 644, n. 1202.

26. *BSA* 28, 1926/27, p. 185.

27. Wace-Thompson, *Prehistoric Thessaly*, p. 186, fig. 134.

28. Fr. Schachermeyer, « Die Zeit der Wanderungen im Spiegel ihrer Keramik, Griechenland, die Agäis und die Levante während der *Dark-Ages* », *Symposion Zwettl 1980*, Wien, 1983, p. 251-252.

XI. – Tête de nymphe de la cruche A.

fort probablement introduite – comme le professeur Dakaris l'a soutenu[29] – par les Molosses, tribu épirote de la Macédoine occidentale. Les Orestai, une tribu occupant la région de Boubousti au sud du lac de Kastoria, sont appellés Orestai Molossoi par Hécatée et Strabon[30]. D'après la tradition des *Nostoi*, Néoptolème, le fils d'Achille, aurait emmené une partie de ses Molosses de la Macédoine occidentale en Épire. Ce déplacement doit avoir lieu au XIIe siècle, ce qui est en accord avec la chronologie de l'ancienne phase de la céramique mate en Épire – à Kastritsa, Dodone et Vitsa.

La récente découverte de cette céramique dans la vallée du fleuve Dévoli, près de Korçé, dans des contextes du XIIe et probablement aussi du XIIIe siècle, a mené les collègues albanais à lancer la théorie que la région de Dévoli est le pays d'origine de cette céramique mate, qui ne peut être qu'illyrienne ; de la vallée de Dévoli, elle se serait dispersée avec ses porteurs vers la Macédoine et l'Épire[31]. Cette théorie ne tient pas compte des faits suivants :

1. la priorité chronologique et la longue préhistoire de cette céramique dans la Macédoine ;

2. les liens de la céramique mate du Nord-Ouest avec la céramique à peinture mate de l'Helladique moyen, j'oserais même dire son origine méridionale. Il n'existe pas une tradition continue de céramique peinte au Nord de la Macédoine et de l'Épire ;

3. le fait que dans la carte de la distribution de la céramique mate du Nord-Ouest[32], la vallée du Dévoli occupe plutôt les limites nord et pas le centre. Si ses porteurs étaient des Illyriens, elle aurait été trouvée en quantité au centre et au nord de l'Albanie, dans la région des *Illyrii proprie dicti* ;

4. du point de vue géographique, la région de Dévoli-Korçé n'appartient pas à l'Illyrie du Sud, mais à la Chaonie. Les Chaones étaient un des trois grands *ethné* de l'Épire. La frontière sud de l'Illyrie, d'après Pseudo-Scylax décrivant la situation à la première moitié du IVe siècle, était au nord des Chaones, ce qui veut dire que les Chaones étaient des Grecs[33]. Les inscriptions grecques de la Chaonie et ses institutions, son appartenance au Koinon des Épirotes[34], illustrent les informations des anciens auteurs.

Des tumuli ont été fouillés près de Korçé, à Barç, et à Kuç i Zi[35]. Les plus récentes tombes de Barç et les tumuli I et II de Kuç i Zi coïncident avec les périodes qui couvrent les tombes de Vitsa. Il y a une grande similitude dans les rites d'enterrement et dans certaines catégories de trouvailles, mais il y a aussi des différences. La céramique mate du Nord-Ouest est pareille, mais moins bien représentée : les 113 tombes des VIIIe et VIIe siècles du tumulus I de Kuç i Zi contenaient seulement 21 vases, tandis que les 110 tombes

29. Σ. Δάκαρης, *Οἱ γενεαλογικοί μῦθοι τῶν Μολοσσῶν*, 1964, p. 8, 18, 44.

30. Στέφανος Βυζάντιος, *Ὀρέσται*. Μολοσσικόν ἔθνος, Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ.

31. F. Prendi-D. Budina, « La Civilisation illyrienne de la vallée du Drino », *Stud. Albanica*, 1970, p. 66. Z. Andréa, *Iliria*, IV, 1976, p. 142. Fr. Prendi, « L'Age du Bronze en Albanie », *Iliria*, VII-VIII, 1977-78, p. 34-36. Id, « Die Bronzezeit und der Beginn der Eisenzeit in Albanien », *Präh. Archäologie in Südosteuropa*, I, Berlin, 1982, p. 218 : « la céramique mate du Dévoli date sûrement du XIIe siècle, tandis qu'il n'y a pas de données sûres pour dater plus haut la phase Maliq III D2. »

32. Hochstetter, *PrZeit* 1982, Abb. 3 ; les sites le long de la vallée de l'Aliakmon sont bien plus denses, voir *BSA*, 66, 1971, p. 361, fig. 7 (situation de 1970).

33. N. G. L. Hammond, « Illyris, Epirus and Macedonia », *CAH*, III, 3, 1982, p. 284. Id, *Epirus*, 1967, p. 518-524.

34. Δ. Εὐαγγελίδης, Ἐπιγραφή ἐκ Δωδώνης, *AE*, 1953/4, A', p. 99-102. Pierre Cabanes, « Frontière et rencontre de civilisations dans la Grèce du Nord-Ouest », *Ktema*, IV, 1979, p. 183-189. Id., *L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine*, 1976, p. 115-116. Le fait aussi que la Chaonie figure dans les listes de théarodoques d'Épidaure et d'Argos de 359 et 330 avant J.-C. (Cabanes, *L'Épire*, p. 116-120) est un argument majeur pour l'appartenance ethnique des Chaoniens.

35. Z. Andrea, *Iliria*, IV, 1976, p. 133-142. *Iliria*, VI, 1976, p. 165-233.

XII. – Vases corinthien (à gauche) et local à décoration géométrique de la tombe 161.

XIII. – Vitsa. Petites amphores de la tombe 49.

de la même période à Vitsa ont donné 258 vases. Lances de fer et couteaux sont semblables, comme certains types d'épingles. La grande différence est dans les parures de bronze. A Kuç i Zi il y a une grande abondance de pendeloques de type macédonien. La position du site à proximité des centres de production des bronzes macédoniens explique cette différence.

La répartition chronologique des tombes, du IXe à la fin du IVe siècle, nous offre des données très intéressantes pour l'étude démographique de l'ancien village. La première moitié du VIIIe siècle est marquée par la plus grande floraison de la population. A la seconde moitié du même siècle, le nombre des tombes présente une diminution impressionnante, qui empire au VIIe. La population, au commencement du VIe siècle, s'était réduite au 1/12e de celle du VIIIe siècle. Le village connaîtra une seconde floraison au Ve et au commencement du IVe siècle. La chute démographique, à la fin de l'époque géométrique, n'est pas un phénomène isolé. L'archéologue américain Mc Camp[36] a dernièrement soutenu la théorie qu'une formidable sécheresse en Grèce vers le milieu du VIIIe siècle cause des famines destructives et fut une des causes de la colonisation grecque vers l'Italie.

Située au Nord de la Molossie, aux limites presque avec la Parauaia, la *kômé* de Vitsa nous a fourni des informations précieuses sur la vie d'un village de cette tribu pendant les cinq siècles de son existence. L'altitude du site, la pauvreté du sol, le grand nombre d'os d'animaux domestiques et les similitudes étonnantes avec la vie et les cabanes des nomades Sarakatsani de Vitsa, nous montrent que les habitants de la *kômé* ne pouvaient être que des bergers nomades. Pendant leur séjour hivernal dans les plaines du Sud de l'Épire, ils se procuraient les vases corinthiens, attiques et de l'Ouest de la Grèce en échange de leurs produits, laine, viande et fromage. Ils n'ont connu l'usage de la monnaie qu'à la fin de la vie de ce village. Un incendie dévasta l'agglomération et les habitants n'y sont plus revenus. L'organisation du village montre qu'ils étaient mûrs pour vivre dans un ἄστυ. Faut-il penser qu'ils ont été alors forcés de prendre part au synoecisme d'une ville de la Molossie[37] ? C'est une hypothèse qui mérite d'être examinée à fond.

Éphore des antiquités de Thessalonique

36. J. Mc Camp, Μία μεγάλη ξηρασία στα τέλη του 8ου π.Χ. αι. και οι συνέπειές τῆς για τον αποικισμό, *Annuario*, XLIV, I, 1981, p. 55-62.

37. L'incendie qui détruisit le village et les deux monnaies macédoniennes (sur un total de 4) suggèrent aussi l'hypothèse d'une catastrophe due aux guerres entre les maisons royales de la Macédoine et de l'Épire, qui aboutirent en 317 à la fuite du roi Éacide en Étolie : F. Papazoglou, « Les Origines et la destinée de l'État Illyrien », *Historia*, XIV, 1965, p. 160.

XIV. – Vitsa. Vase double de la tombe 51.

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΥΔΡΙΑ ΤΗΣ ΑΙΝΕΙΑΣ

Οι ανασκαφές στην Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας δεν είχαν ακόμη τελειώσει, όταν μία αυθαίρετη ενέργεια προκάλεσε την επείγουσα σωστική επέμβαση της ΙΣΤ΄ Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων στους ταφικούς τύμβους της Νέας Μηχανιώνας, τον Φεβρουάριο του 1979. Η εύνοια της τύχης θέλησε, ώστε οι τέσσερεις κιβωτιόσχημοι τάφοι και η μεγάλη ταφική πυρά, που αποκαλύφθηκαν κάτω από τις δίδυμες τούμπες[1], να είναι τελείως σύγχρονοι με τον τάφο του Φιλίππου Β΄. Προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για το βιοτικό επίπεδο και τα ταφικά έθιμα των μακεδόνων αστών στο τρίτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., συμπληρώνοντας έτσι την εκθαμβωτική εικόνα του βασιλικού περιβάλλοντος που μας χάρισαν οι ανασκαφές του ακαταπόνητου ερευνητή της αρχαίας Μακεδονίας, Καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικου.

Οι ταφικοί τύμβοι της Νέας Μηχανιώνας εντάσσονται στο νεκροταφείο της αρχαίας Αίνειας[2]. Η θέση της έχει εντοπισθεί με ακρίβεια στην τραπεζόσχημη τούμπα Τάμπια ή Κουμ-Καλέ[3], που υψώνεται πάνω από την θάλασσα στην νότια ακτή της χερσονήσου Μεγάλο Έμβολο ή Καραμπουρνού, που κλείνει στα νοτιοανατολικά τον Θερμαϊκό κόλπο. Ο τάφος ΙΙΙ, στον οποίο ανήκε η χάλκινη υδρία που παρουσιάζουμε εδώ, βρέθηκε κάτω από τον μεγαλύτερο τύμβο Α, μαζί με τους τάφους Ι και ΙΙ. Με βάση την στρωματογραφία και τα ευρήματα και οι τρεις τάφοι του τύμβου Α χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Ο τάφος ΙΙΙ είναι ο αρχαιότερος και μπορεί να τοποθετηθεί λίγο μετά τα μέσα του αιώνα. Και στις τρεις περιπτώσεις είχε προηγηθεί καύση του νεκρού, ώστε μέσα στους

1. Από το Φεβρουάριο ώς τον Ιούλιο του 1979 ανασκάφηκαν οι τύμβοι Α και Β και το Νοέμβριο του 1982 ο μικρότερος τύμβος Γ, 50 μ. περίπου δυτικά από τους άλλους. Η δημοσίευση της ανασκαφής επίκειται. Μία πρώτη επιστημονική ανακοίνωση έγινε στο XII Διεθνές Συνέδριο Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα 1983.

2. M. Zahrnt, Olynth und die Chalkidier (1971) 142-144. N. Hammond, Macedonia I (1972) 186-187. Ch. Edson, Notes on the Thracian «phoros», ClPhil XLII, 2, 1947, 88-105.

3. Για την ταύτιση βλ. A. Plassart, Listes delphiques des Théorodoques, BCH 45, 1921, 55, n. 5. A. Struck, Makedonische Fahrten I, Chalkidike (1907) 35. Zahrnt 142-144. Για την τοπογραφία της τούμπας, βλ. Léon Rey, Observations sur les premiers habitats de la Macédoine, BCH 41/43, 1917/19, 162, πίν. XXIII. Th. Pazaras, A Note on the Names of the Prehistoric Sites along the East Side of the Gulf of Thermaikos, AAA 7, 1974, 269.

τοιχογραφημένους κιβωτιόσχημους τάφους υπήρχε τεφροδόχο σκεύος, άγνωστο τι στον συλημένο τάφο Ι, ξύλινο κιβωτίδιο στον ΙΙ και η χάλκινη υδρία 7552 στον τάφο ΙΙΙ.

Ο τάφος ΙΙΙ, εσωτερικών διαστάσεων 2,09 × 1 μ., βάθους 0,92 μ., με τοιχώματα κτιστά από άψητες πλίνθους, ήταν σκεπασμένος με βαρειές πώρινες πλάκες. Κατά την εκσκαφή του εσωτερικού του τύμβου Α για την κατασκευή της κοινοτικής δεξαμενής της Νέας Μηχανιώνας, το βάρος του σκαπτικού μηχανήματος προκάλεσε καθίζηση των πλευρικών τοιχωμάτων, με αποτέλεσμα να σπάσουν και να πέσουν στο εσωτερικό του τάφου οι καλυπτήριες πλάκες. Μία από αυτές έπεσε πάνω στην τεφροδόχο υδρία, που είχε τοποθετηθεί σε επαφή με την βόρεια στενή πλευρά του τάφου (Πίν. 27). Ήταν επόμενο το μέχρι τότε άθικτο αγγείο να σπάσει σε δεκάδες τεμάχια, χωρίς όμως να διασκορπισθεί το περιεχόμενό του. Περιέκλειε την σποδό μιας νεαρής γυναίκας, τυλιγμένη σε λεπτό ύφασμα, λίγα τεμάχια του οποίου σώθηκαν στον πυθμένα του αγγείου. Μαζί με τα οστά βρέθηκαν ένα χρυσό δακτυλίδι και ένας απλός κρίκος, καθώς και τρεις χρυσές τοξωτές πόρπες. Δύο άλλες όμοιες πόρπες ήταν περασμένες στις οριζόντιες λαβές της υδρίας, ενώ ένα χάλκινο επίχρυσο στεφάνι περιέβαλλε τον λαιμό της. Μολύβδινο απλό πώμα με κάθετο περιχείλωμα, διαμ. 0,175 μ., έκλεινε το στόμιο της τεφροδόχου.

Μετά την αποκατάστασή της η υδρία 7552 (Πίν. 21) έχει ύψος 0,425 μ., διάμ. ώμων 0,34 μ., διάμ. χείλους 0,16 μ. και βάσης επίσης 0,16 μ. Το σώμα και ο λαιμός είναι σφυρήλατα από μονοκόμματο έλασμα. Η βάση, οι λαβές και το χείλος χυτά. Προχωρημένη οξείδωση έχει φθείρει και αλλοιώσει το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας. Πάτινα σκούρα πράσινη.

Στο όλο σχήμα του αγγείου δίνει μια αίσθηση ευστάθειας ο οριζόντιος άξονας των ώμων και η αρμονική σχέση αναλογιών με τον κατακόρυφο άξονα της κοιλιάς. Την εικόνα της ευρυθμίας κλείνουν οι ισομήκεις οριζόντιοι άξονες των διαμέτρων του χείλους και της βάσης. Το ωοειδές περίγραμμα της κοιλιάς με την μεγαλύτερη διάμετρο τοποθετημένη ψηλά, στο ύψος των λαβών, επαναλαμβάνει το έλασμα της κάτω πρόσφυσης της κατακόρυφης λαβής, ώστε με αυτόν τον τρόπο η ανάγλυφη ρτερωτή μορφή, στην ρίζα της λαβής, να προβάλλεται μέσα σε ένα πλαίσιο που εναρμονίζεται με το περίγραμμα του αγγείου. Η όλη ευαισθησία στις αναλογίες και τον εναρμονισμό των σχημάτων προδίνει πεπειραμένο τεχνίτη και εργαστήριο με μακριά παράδοση.

Η στεφάνη του χείλους κοσμείται με ανάγλυφες γλώσσες και λεπτό αστράγαλο. Στα στελέχη των λαβών —των ώτων κατά την αρχαία ορολογία[4]— διαμορφώνονται ραβδώσεις από λεπτές ανάγλυφες διπλές ράχες, που ενώνονται στην γένεση των λαβών με ημικυκλικές απολήξεις και λογχίδια (Πίν. 26.1). Οι κυκλικές προσφύσεις και η βάση σχηματίζουν λέσβια κυμάτια με ανάγλυφα καρδιόσχημα φύλλα, που εναλλάσσονται με λεπτά πεντάφυλλα ανθέμια. Η κάτω πρόσφυση της κάθετης λαβής (Πίν. 22.2) είναι ένα χυτό ωοειδές έλασμα ύψους

4. IG II/III 2, 1, 1469.

0,12 μ., που σε τομή έχει όμοια καμπυλότητα με τους ώμους της υδρίας, ώστε να εφαρμόζει απόλυτα· η προσαρμογή στο σφυρήλατο αγγείο, όπως και στις άλλες προσφύσεις, γινόταν με κόλλα. Το έλασμα κοσμείται περιφερειακά, σε χαμηλό ανάγλυφο, με πλέγμα κοίλων ελίκων, από τους κόλπους των οποίων φυτρώνουν ημίτομα τετράφυλλα ανθέμια και μικρά κλειστά ή ανοικτά άνθη. Τον κατακόρυφο άξονα του ελάσματος καταλαμβάνει μία έντονα έξεργη φτερωτή μορφή κόρης, ύψους 0,10 μ., που πατά στο μεσαίο φύλλο ενός πεντάφυλλου κάλυκα ακάνθου.

Η φτερωτή κορασίδα αγγίζει ανάλαφρα τα ακάνθινα φύλλα, καθώς προσγειώνεται από ψηλά. Τα φτερά της έχουν σχεδόν αναδιπλωθεί, ενώ ο χιτώνας και το ιμάτιό της ανεμίζουν ακόμη προς τα πίσω. Φορεί αχειρίδωτο χιτώνα, που αφήνει να διαγράφεται το σφριγηλό της σώμα. Με τα δύο χέρια συγκρατεί το ιμάτιο, που ξεκινώντας από τον αριστερό της βραχίονα περιβάλλει διπλωμένο την πλάτη και φέρεται από τον δεξιό της γοφό εμπρός στην κοιλιά, με λοξή προς τα πίσω κατεύθυνση. Τα κατεβασμένα φτερά σχηματίζουν ημικυκλικό πλαίσιο γύρω από τον άνω κορμό, που εναρμονίζεται με το όμοιο περίγραμμα του ελάσματος της πρόσφυσης. Το πρόσωπο είναι πολύ κατεστραμμένο από την οξείδωση, διαφαίνονται όμως τα χαρακτηριστικά ενός κοριτσιού. Τα μαλλιά, τραβηγμένα προς τα πίσω, δένονται ψηλά σε κρωβύλο, όπως στις γυναικείες μορφές του ζωγράφου της Ερέτριας[5].

Από την εικονογραφική πλευρά, η φτερωτή μορφή της υδρίας της Αίνειας πλησιάζει πολύ την Νίκη του Παιωνίου[6], τόσο στην στάση, όσο και στον λοξό άξονα των πτυχώσεων πάνω από την κοιλιά ή στο ριπιδοειδές ανάπτυγμά τους δεξιά και αριστερά από τις κνήμες. Όμως οι παράλληλες αυλακώσεις των πτυχώσεων δεν έχουν την διαφάνεια και την ανησυχία της Νίκης του Παιωνίου, αλλά εκφράζουν περισσότερο την ηρεμία και τάξη των μορφών του Παρθενώνα[7]. Η κίνηση είναι συγκρατημένη, λείπει η ορμή της Νίκης του Παιωνίου και πολύ περισσότερο των Νικών του θωρακίου της Αθηνάς Νίκης. Επομένως, μία χρονολόγηση γύρω στο 430 π.Χ. φαίνεται αρκετά πιθανή.

Τα κοινά στοιχεία εξ άλλου με την Νίκη του Παιωνίου βοηθούν και στην ερμηνεία της μορφής της υδρίας ως νίκης. Αν και υπάρχει διάσταση γνωμών για το εάν οι παραστάσεις στην κάτω πρόσφυση των υδριών ή κάλπιδων σχετίζονται με την χρήση τους ως τεφροδόχων αγγείων[8], θα πρέπει να πούμε ότι η απεικόνιση της νίκης δεν είναι αταίριαστη με την νεκρική χρήση. Φαίνεται ότι, όπως και άλλα

5. E. Arias - M. Hirmer, Tausend Jahre griechische Vasenkunst (1960) 203.

6. W. Fuchs, Die Skulptur der Griechen (1979) 203 εικ. 218. G. Lippold, Die griechische Plastik (1950) εικ. 71, 2.

7. Πβ. τις πτυχώσεις στην Αθηνά της ανατολικής ζωφόρου του Παρθενώνα, Fr. Brommer, Der Parthenonfries (1977) πίν. 177.

8. Για την χρήση των υδριών ως τεφροδόχων αγγείων E. Fölzer, Die Hydria (1906) 15-17. Erika Diehl, Die Hydria (1964) 146-48. Οι ονομασίες υδρία, κάλπις ή κάλπη χρησιμοποιούνται αδιάκριτα από τους αρχαίους συγγραφείς για να δηλώσουν άλλοτε υδροφόρο αγγείο και άλλοτε τεφροδόχο. Βλ. Liddell - Scott για τις σχετικές παραπομπές.

φτερωτά όντα, σχετιζόταν με την νεκρική λατρεία[9]. Άλλωστε αντικαθιστά πάνω στην υδρία την επί δεκαετίες τυπική μετωπική σειρήνα, που είχε αναμφισβήτητη σχέση με τους νεκρούς. Δεν είναι ίσως τυχαίο το ότι η Νίκη της υδρίας της Αίνειας εικονίζεται να πατά πάνω σε φύλλα ακάνθου, ενός φυτού που από τα μέσα του 5ου αι. εμφανίζεται στις επιτύμβιες στήλες[10], ενώ στον 4ο αιώνα κατ' εξοχήν συνδέεται με χθόνιες θεότητες της γονιμότητας[11].

Στην χρονική τοποθέτηση της υδρίας της Αίνειας βοηθά εν μέρει και η παραβολή του σχήματός της με άλλων υδριών του 5ου αι. π.Χ. Οι σχεδόν οριζόντιοι ώμοι απαντούν και πριν από τα μέσα του αιώνα[12]. Η αναλογία όμως ύψους-διαμέτρου ώμων και η ανοιχτή καμπύλη του περιγράμματος της κοιλιάς την φέρνουν πλησιέστερα προς υδρίες του τρίτου τέταρτου του ίδιου αιώνα, όπως η υδρία από τον τύμβο Golemata Mogila του Duvanlji[13], οι δύο από την Ρόδο στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης και στο Βρετανικό Μουσείο[14], η υδρία από τον Κεραμεικό, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών αρ. 13789 (Πίν. 23.2 και 25.2) και η υδρία 5243 από το Καραμπουρνάκι, στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης (Πίν. 24.2)[15]. Από τις παραπάνω υδρίες, η χρονολόγηση των οποίων είναι αντικείμενο διαφωνιών μεταξύ των ερευνητών, χρονολογούνται ακριβέστερα η υδρία από το Καραμπουρνάκι στις αρχές του τρίτου τέταρτου του 5ου αι. π.Χ. από την στικτή επιγραφή στο χείλος και η υδρία από την Golemata Mogila γύρω στα 440-430 π.Χ. Στοιχείο χρονολόγησης μετά το 440 π.Χ. είναι, ίσως, για την υδρία από τον Κεραμεικό το λέσβιο κυμάτιο στις λαβές και την βάση[16]. Με τη βοήθεια των παραπάνω συγκρίσεων, όπως είναι φανερό, δεν είναι δυνατό να επιτευχθεί απόλυτα ακριβής χρονολόγηση, γιατί δεν υπάρχει σταθερή

9. A. Gulaki, Klassische und klassizistische Nikedarstellungen (1981) 140-41.

10. H. Gropengiesser, Die pflanzlichen Akrotere klassischer Tempel (1961) 45. W. Riezler, Weissgrundige Attische Lekythen (1914) πίν. 40, 72, 76.

11. H. Jucker, Das Bildnis im Blätterkelch (1961) 195. M. Pfrommer, Grossgriechischer Einfluss in der Rankenornamentik Frühhellenistischer Zeit, JdI 97, 1982, 119.

12. Diehl B109, πίν. 9, 2· B115, πίν. 10, 1, 3.

13. B. Filow, Die Grabhügelnekropole bei Duvanlji in Südbulgarien (1934) 112 εικ. 136. Η υδρία μπορεί να χρονολογηθεί ακριβέστερα στην δεκαετία 440-430 με βάση τον ασημένιο κάνθαρο από τον ίδιο τάφο, που φέρει εγχάρακτες παραστάσεις σύγχρονες με τις αγγειογραφίες του ζωγράφου του Κλεοφώντος, Arias-Hirmer εικ. 196-199. Η χρονολόγηση του κανθάρου από τους I. Venedikov - T. Gerassimov, Thrakische Kunst (1973) αρ. 163-169, γύρω στα μέσα του 5ου αιώνα είναι πολύ ψηλή.

14. Υδρία Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως, Diehl B122, πίν. 11, 1, 3. Υδρία Βρετανικού Μουσείου 1927.7.13.1, Diehl B146, πίν. 15, 2.

15. Υδρία Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών 13789, Diehl B149· W. Lamb, Ancient Greek and Roman Bronzes (1929 ανατ. 1969) 183, πίν. 71α. Υδρία από το Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αρ. 5243. Φ. Πέτσας, Μακεδονικά Θ, 1969, Αρχαιολογικά Χρονικά 1966/67, 135, πίν. 14α-β.

16. Ο Eu. Wanderpool, Three Prize Vases, ΑΔ 24, 1969, 1-5, χρονολογεί την υδρία από το Καραμπουρνάκι στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ., με βάση την στικτή επιγραφή. Ο P. Amandry, Collection P. Canellopoulos I, BCH 95, 1971, 607-612 εικ. 12, προτείνει χρονολόγηση γύρω στο 450 π.Χ. Για την χρονολόγηση της υδρίας από την Golemata Mogila βλ. σημ. 13. Την εμφάνιση του λέσβιου κυματίου στις υδρίες γύρω στο 440 π.Χ. θεωρεί πιθανή η Diehl, Die Hydria 38.

εξέλιξη του σχήματος. Οριζόντιοι ώμοι εναλλάσσονται με καμπύλους σε όλη την διάρκεια του 5ου αιώνα. Διαφορά σχήματος είναι αισθητή μεταξύ υδριών του 5ου και 4ου αι. Οι πρώτες έχουν τη μεγαλύτερη διάμετρο ψηλά και είναι περίπου ίσου μήκους με το ύψος της κοιλιάς. Τον 4ο αιώνα το σώμα της υδρίας χάνει πλάτος και η διάμετρος είναι μικρότερη από το ύψος. Επομένως, για την ακριβέστερη χρονολόγηση μιας υδρίας πρέπει να συνεξετάζονται όλα τα μορφολογικά της στοιχεία.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, σταθμό ίσως στην εξέλιξη της υδρίας, παρουσιάζει ο σπάνιος τύπος της κάτω πρόσφυσης της κατακόρυφης λαβής στην υδρία της Αίνειας. Στο μεγαλύτερο μέρος του 5ου αιώνα κυριαρχεί το σφικτά δεμένο σχήμα της σειρήνας που πατά στον πυρήνα ανεστραμμένου ανθεμίου και εν μέρει περιβάλλεται από τις έλικές του[17]. Η βαθμιαία ανάπτυξη των φυτικών στοιχείων έφερε την διάλυση της στενής σχέσης σειρήνας-ανθεμίου, όπου το ανθέμιο έπαιζε τον ρόλο του φέροντος στοιχείου. Οι διπλές έλικες μεταμορφώνονται σε βλαστούς με ποικιλόμορφες ανελίξεις και ανθέμια[18]· εμφανίζονται στην αρχή δειλά, κατόπιν πλουσιότερα τα φύλλα και τα άνθη και μετά αυτούσιοι οι βλαστοί του ακάνθου, του νέου διακοσμητικού στοιχείου που παρουσίασαν οι αρχιτέκτονες στα οικοδομήματα της Ακρόπολης των Αθηνών γύρω στο 440-430 π.Χ.[19]. Το ανθέμιο κάτω από τα πόδια της σειρήνας απομακρύνεται και παρεμβάλλονται φύλλα ακάνθου, ενώ η σειρήνα βαίνει σε απλό ή με ανάγλυφες γλώσσες κιλλίβαντα[20]. Το φυτικό πλέγμα γίνεται τόσο λεπτεπίλεπτο —στο απόγειό του το συναντούμε στη λαβή του Λούβρου 2674-75[21] (Πίν. 26.3)—, ώστε δύσκολα πια στέκει διάτρητο και έχει ανάγκη από ένα έλασμα για να προβάλλεται ανάγλυφο πάνω σ' αυτό[22]. Και επειδή η σχέση σειρήνας-ανθεμίου δεν υπάρχει πια, το φυτικό πλέγμα μπορεί να λειτουργήσει ως πλαίσιο μιας οποιασδήποτε άλλης πλαστικής μορφής. Έτσι εμφανίζονται νέες αισθητικές προτάσεις, όπως στην υδρία της Αίνειας η ολόσωμη νίκη που τα καμπύλα φτερά της συνεχίζουν τον ρόλο των πτερύγων των σειρήνων.

17. Τις υδρίες με σειρήνα στην κάτω πρόσφυση συγκέντρωσε η Diehl, ό.π. 34-38 αρ. B137-172, χωρίς να εμβαθύνει σε εργαστήρια ή χρονολογική λεπτομερειακή κατάταξη. Συμπλήρωση του καταλόγου βλ. Gnomon 37, 1965, 599-608 (D. V. Bothmer). Για νεότερη βιβλιογραφία βλ. Λίλα Μαραγκού, Αρχαία Ελληνική Τέχνη - Συλλογή Ν. Π. Γουλανδρή (1985) 162-163.

18. Ανθέμια με πλούσιες ανελίξεις και δευτερεύοντα ανθέμια που φυτρώνουν από τους κόλπους των ελίκων εμφανίζονται πλήρως ανεπτυγμένα στα ακρωτήρια του ναού της Αφαίας στην Αίγινα, το 500-490 π.Χ.: D. Ohly, Glyptothek München (1981) 54 εικ. 18.

19. Την επίδραση των φυτικών νεωτερισμών της αρχιτεκτονικής στην τορευτική και στα επιτύμβια ανάγλυφα επισήμαναν η Diehl, ό.π. 38 και η Gropengiesser, ό.π. 45-46. Οι καλλιτέχνες αντλούν την έμπνευσή τους από το φυτό άκανθος (ο) και όχι άκανθα· για την διαφορά βλ. Liddell - Scott - Jones στη λέξη.

20. Φύλλα ακάνθου στην υδρία του Εθν. Αρχ/κού Μουσείου Αθηνών αρ. 7914: Diehl B148, πίν. 15, 4. Στην υδρία της Τορώνης, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αρ. 5223: ΑΔ 16, 1960, 212, πίν. 181 α-γ. Φ. Πέτσας, Μακεδονικά Ζ, 1966/67, 312 αρ. 134, πίν. 28. Εδώ Πίν. 24.1 και 25.1. Diehl 36, B149 α. Θησαυροί της αρχαίας Μακεδονίας (1979) αρ. και εικ. 338. Σειρήνα σε κιλλίβαντα ψηλότερα από το ανθέμιο: Diehl B150, B168.

21. Diehl B150, πίν. 16, 1.

22. Λαβή Hartford, Diehl πίν. 20.

Στο αμέσως επόμενο στάδιο η ολόσωμη μορφή ανεξαρτητοποιείται, χύνεται χωριστά και στερεώνεται πάνω στο έλασμα με τον ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο. Η υδρία της Νέας Υόρκης, Μητροπολιτικό Μουσείο 37.11-6[23] (Πίν. 22.1, 23.1) είναι το μοναδικό δείγμα αυτού του σταδίου γύρω στο 410 π.Χ. Η απόσταση από το επόμενο βήμα είναι ελάχιστη: το έλασμα με το φυτικό πλαίσο εγκαταλείπεται και μένει μόνη της η χυτή μορφή, σύμφυτη με την κάθετη λαβή της υδρίας. Δύο μόνο λαβές αυτού του τύπου σώζονται: η από τη Μύρινα στο Μουσείο του Λούβρου αρ. 4308 και η από την Αθήνα στο Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης στη Βιέννη, αρ. VI 2271[24].

Παράλληλα με τις χυτές μορφές και λίγο μετά τα πτυκτά κάτοπτρα, στις αρχές του 4ου αιώνα, κάνουν την εμφάνισή τους τα σφυρήλατα περίτμητα ανάγλυφα στην κάτω πρόσφυση της κάθετης λαβής. Η τεχνική αυτή τελικά θα κυριαρχήσει στον 4ο αιώνα[25]. Αρχικά μία φτερωτή μορφή, έπειτα συνήθως δύο, από τις οποίες η μία τουλάχιστον φτερωτή, προσαρμόζονται με κόλλα στο σώμα της υδρίας κρύβοντας μέρος της, συνήθως, φυλλόσχημης κάτω πρόσφυσης της κάθετης λαβής.

Οι παραπάνω εξελίξεις από τον υστεροαρχαϊκό τύπο της σειρήνας στις ελεύθερες σφυρήλατες συνθέσεις συμβαίνουν στο δεύτερο μισό του 5ου και τις αρχές του 4ου αι. Τα δείγματα των διαφόρων φάσεων που σώθηκαν δεν είναι αναγκαστικά το ένα μεταγενέστερο του άλλου, σύμφωνα με το διάγραμμα της εξέλιξης, επειδή κάθε νεωτερισμός δεν επιβαλλόταν αμέσως σε όλα τα εργαστήρια και θα ήταν φυσική η συνύπαρξη παλιών με τις νέες μορφές. Γεγονός πάντως είναι, ότι στο δεύτερο και τρίτο τέταρτο του 4ου αιώνα δεν υπάρχουν πια χυτές μορφές, αλλά μόνο έκκρουστες συνθέσεις στην κάθετη λαβή των χάλκινων ή αργυρών υδριών.

Έχει ήδη παρατηρηθεί ότι οι νεωτερισμοί στην κάτω πρόσφυση συνδέονται με την εμφάνιση των φύλλων και βλαστών ακάνθου, καθώς και του λέσβιου κυματίου στα χυτά στοιχεία της υδρίας[26]. Τα λέσβια κυμάτια στις κυκλικές προσφύσεις των οριζοντίων λαβών, στην πάνω πρόσφυση της κατακόρυφης και στην βάση της υδρίας φαίνεται ότι ακολουθούν χρονικά τα ακάνθινα στοιχεία. Το φαινόμενο της εισαγωγής ακάνθινων διακοσμητικών θεμάτων δεν περιορίζεται στις χάλκινες υδρίες, αλλ' είναι αντανάκλαση μιας γενικότερης τάσης που ιχνηλατούμε και σε μνημεία της πλαστικής και της αρχιτεκτονικής. Αρχικά σημειώνονται μεμονωμένες διεισδύσεις, όπως η παρεμβολή δύο-τριών φυλλαρίων ακάνθου στην βάση των ανθεμίων στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., για παράδειγμα στην στήλη Giustiniani[27] ή σε

23. G. Richter, A Bronze Hydria in the Metropolitan Museum, AJA XLI, 1937, 532-538. G. Richter, Greek Art, a Handbook[3] (1963) 205 εικ. 307.

24. Λαβή Μουσείου Λούβρου 4308 από την Μύρινα, Diehl B177. Potier - Reinach, La nécropole de Myrina 492 κεξ., πίν. 49-50. Richter, AJA 50, 1946, πίν. XXV, εικ. 12. Λαβή Βιέννης: Diehl B 169, πίν. 21, 4.

25. Diehl 39-43, B178-205. Τις μέχρι το 1946 γνωστές υδρίες συγκέντρωσε η G. Richter στο άρθρο A Fourth-Century Bronze Hydria in New York, AJA 50, 1946, 361-367, με πλούσια εικονογράφηση.

26. Diehl 35-36.

27. H. Möbius, Die Ornamente der griechischen Grabstelen (1968) πίν. 2α. Lippold, Gr. Plastik πίν. 38, 4.

γραπτές επιτύμβιες στήλες πάνω σε λευκού εδάφους αττικές ληκύθους[28]. Ενώ στις ληκύθους συνεχίζεται με αυξανόμενο ρυθμό η παρουσία των φύλλων του ακάνθου, ιδίως στην δεκαετία 430-420 π.Χ., οι σωζόμενες αττικές στήλες με φύλλα ακάνθων[29] χρονολογούνται στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 5ου αι.[30]. Στην αττική αρχιτεκτονική έχει επικρατήσει το λέσβιο κυμάτιο γύρω στο 440 π.Χ.[31], αλλά μόνο στο τέλος της δεκαετίας 440-430 εμφανίζονται τα φύλλα του ακάνθου στα κυμάτια του Ερεχθείου[32] και σε πλήρη ανάπτυξη οι ακάνθινοι βλαστοί στα ακρωτήρια του Παρθενώνα, περίπου στο 430 π.Χ.[33]. Οι ασυνέπειες που επισημάνθηκαν πρέπει να οφείλονται σε συμπτωματικά κενά στα σωζόμενα μνημεία και θα πρέπει να δεχτούμε ότι τα πρώτα ακάνθινα στοιχεία εμφανίστηκαν λίγο πριν από τα μέσα του 5ου αιώνα και ότι είχαν πλήρως αξιοποιηθεί οι νέες διακοσμητικές δυνατότητες που πρόσφεραν γύρω στο 430 π.Χ.

Γεγονός είναι ότι η ποσοτική εμφάνιση των ακάνθινων στοιχείων στις χάλκινες υδρίες ακολουθεί πορεία ανάλογη με την αύξηση των ίδιων στοιχείων στα αττικά μνημεία. Ήδη ο Züchner απέδωσε στην αθηναϊκή τορευτική την υποκατάσταση της σειρήνας από τα διηγηματικά ανάγλυφα[34]. Επομένως μπορούμε να εξετάσουμε, εάν μεταξύ των σωζομένων υδριών μπορούν να θεωρηθούν μερικές αττικά έργα. Η απόδοση βέβαια των χάλκινων υδριών σε συγκεκριμένα εργαστήρια παρουσιάζει πολλές δυσκολίες, επειδή τα αγγεία αυτά ταξίδευαν εύκολα και εξ ίσου εύκολα γίνονταν οι απομιμήσεις και ανταλλαγές των νέων στοιχείων ανάμεσα στα τοπικά εργαστήρια.

Η απόδοση σε αττικό εργαστήριο της υδρίας της Νέας Υόρκης 37.11.6 από την G. Richter έχει γίνει γενικά αποδεκτή[35]. Αν εξαιρέσουμε την αισθητή διαφορά στο σχήμα, τα κοινά στοιχεία με την υδρία της Αίνειας είναι εντυπωσιακά: ίδια αναλογία ύψους-πλάτους, λέσβια κυμάτια στην βάση και τις λαβές, ραβδώσεις στα στελέχη και, το κυριότερο, μεγάλη ομοιότητα στην κάτω πρόσφυση της κατακόρυφης λαβής. Στην υδρία της Ν. Υόρκης πάνω στο χυτό ωοειδές έλασμα με το ανάγλυφο πλέγμα ελίκων προβάλλει μία νεαρή Νίκη, που καταβάλλει ελάφι. Το σύμπλεγμα πατά σε τρία φύλλα ακάνθου, ενώ τα ελαφρά ανυψωμένα φτερά έχουν τον ίδιο με τη Νίκη της Αίνειας ρόλο πλαισίου για την κεντρική μορφή, αντίστοιχο με των σειρήνων, στις υδρίες με σειρήνα στην κάτω πρόσφυση. Με βάση την εικονογραφία και την ομοιότητα με τις μορφές του θωρακίου του ναού της Νίκης στην Ακρόπολη των Αθηνών, η Richter την χρονολόγησε στο τέλος του 5ου αι. και θεώρησε πολύ πιθανή την προέλευση από αττικό εργαστήριο.

28. Riezler πίν. 40.
29. Gropengiesser, ό.π. 45 σημ. 128. Riezler πίν. 72, 76 κ.α.
30. Möbius, ό.π. 20, πίν. 13 α-β.
31. Diehl 38. C. Weickert, Das lesbische Kymation (1913) 66 κεξ.
32. H. Berve - G. Gruben, Griechische Tempel und Heiligtümer (1961) πίν. 26-27.
33. Gropengiesser πίν. VI, X.
34. W. Züchner, Griechische Klappspiegel (1942) 192.
35. Diehl 42. Züchner, ό.π.

Η υδρία της Αίνειας προέρχεται αναμφίβολα από το ίδιο εργαστήριο με την υδρία της Νέας Υόρκης. Στην Αττική μας οδήγησε η μορφή της Νίκης και τα φυτικά στοιχεία στις λαβές, ιδίως τα φύλλα του ακάνθου. Και οι δύο υδρίες είναι σπάνια δείγματα των αναζητήσεων νέων λύσεων για την κάτω πρόσφυση της υδρίας από τους τορευτές της Αθήνας. Ανήκουν ίσως στο πρωτοπόρο εκείνο εργαστήριο, που πρότεινε την αντικατάσταση της αρχαΐζουσας σειρήνας με μία μορφή από τη σύγχρονη θεματολογία. Πηγή έμπνευσης, όπως και για τον φυτικό διάκοσμο, υπήρξαν τα νέα περίλαμπρα κτήρια της Ακρόπολης, αλλά και τα έργα της μεγάλης ζωγραφικής που συνήθως βρίσκεται στην πρωτοπορεία της τέχνης[36].

Η υδρία της Αίνειας με τη Νίκη που θυμίζει τις μορφές του ζωγράφου της Ερέτριας και τους οριζόντιους άξονες στο κάπως αυστηρότερο σχήμα είναι κατά δύο δεκαετίες παλαιότερη από την υδρία της Νέας Υόρκης, με τον πλουσιότερο φυτικό διάκοσμο και τη γεμάτη κίνηση νεαρή Νίκη που είναι χυμένη χωριστά και έχει απαλλαγεί από την σύμφυση με το κάτω έλασμα. Στο εργαστήριο κατασκευής των υδριών Αίνειας και Ν. Υόρκης έχει πια ωριμάσει η ιδέα της απελευθέρωσης της μορφής από το έλασμα με το φυτικό πλαίσιο. Την έμπρακτη εφαρμογή της τάσης αυτής έχουμε στις λαβές υδρίας από τη Μύρινα στο Μουσείο του Λούβρου, με λέσβια κυμάτια και αστράγαλο στις κυκλικές προσφύσεις όμοια με της Νέας Υόρκης και με Έρωτα στην κάτω πρόσφυση, καθώς και στην λαβή με ολόσωμη χυτή σειρήνα στο Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης της Βιέννης, που αναφέραμε παραπάνω. Η μεν πρώτη θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην στροφή από τον 5ο στον 4ο αι. και η δεύτερη στο τέλος του πρώτου τέταρτου του 4ου αι. Και οι δύο ακολουθούν πλαστικές μορφές από την αττική θεματογραφία και είναι πολύ πιθανή η απόδοσή τους σε αττικό εργαστήριο[37].

Είναι χαρακτηριστικό, ότι στις δύο παραπάνω λαβές η χυτή μορφή είναι σύμφυτη με το στέλεχος της κάθετης λαβής, για λόγους στερεότητας της κατασκευής. Φαίνεται ότι μόνο στις αρχές του δεύτερου τέταρτου του 4ου αι. τόλμησαν οι χαλκουργοί να αντικαταστήσουν οριστικά τις χυτές με έκκρουστες μορφές. Ο νέος τύπος της υδρίας θα γνωρίσει μεγάλη άνθηση μέχρι τα μέσα —ή λίγο μετά— του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. Δεν είναι ακόμη σαφές ποιες από τις υδρίες της ομάδας αυτής μπορούν να αποδοθούν στην Αττική[38], γιατί είναι φανερό

36. Η Gropengiesser, ό.π. 45, παρατηρεί ότι στην δεκαετία 430-420, μετά την ολοκλήρωση του Παρθενώνα και ενώ έχει αρχίσει να κτίζεται το Ερέχθειο, σημειώνεται μεγάλη άνθηση των φυτικών διακοσμητικών στοιχείων στις επιτύμβιες στήλες. Παρατηρούμε όμως, ότι τουλάχιστον από τα μέσα του 5ου αι. οι λευκές λήκυθοι απεικονίζουν στήλες με ακάνθινα φύλλα.

37. Βλ. παραπάνω σημ. 24.

38. Η Richter, AJA 51, 1946, 365, υποστήριξε αττική προέλευση για το σύνολο των 21 χάλκινων υδριών με σφυρήλατο έλασμα που είχε συγκεντρώσει, θεωρία που συνάντησε, όπως ήταν φυσικό, πολλές αντιρρήσεις. Ο Ν. Βερδελής απέδωσε στην αττική παραγωγή των μέσων του 4ου αιώνα την υδρία των Φαρσάλων στο Μουσείο του Βόλου: Χαλκή τεφροδόχος κάλπις εκ Φαρσάλων, ΑΕ 1950/51, 80-105. Αττική θεωρεί και την υδρία στο Μουσείο του Βερολίνου αρ. 8068 από την Λοκρίδα, ό.π. 89 εικ. 4, απόδοση που είχε ήδη προτείνει ο Züchner, ό.π. 192, με μόνο επιχείρημα ότι ο Έρως της κάτω πρόσφυσης πατά σε τρία φύλλα ακάνθου, όπως η Νίκης της υδρίας της Ν. Υόρκης.

ότι υπάρχει μία διάχυση θεμάτων και τεχνικών ευρημάτων μεταξύ των χαλκουργικών εργαστηρίων. Οπωσδήποτε και στην Αθήνα κατά την περίοδο αυτή κατασκευάζονταν χάλκινες υδρίες, όπως προκύπτει από τους καταλόγους της Χαλκοθήκης στην Ακρόπολη[39]. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι ο αριθμός των αναφερομένων υδριών συνεχώς μικραίνει, ώστε στον κατάλογο του έτους 319/18 π.Χ. αναφέρονται τέσσερεις μόνο σπασμένες υδρίες χωρίς πυθμένα και για τελευταία φορά μία μόνο, στον κατάλογο του έτους 307/6[40]. Ίσως βέβαια η εικόνα αυτή να είναι πλασματική, ίσως όμως και όχι, αν την παραλληλίσουμε με την μαρτυρία των σωζόμενων υδριών, που φαίνεται να σταματούν την ίδια περίπου δεκαετία[41], ενώ αντίθετα συνεχίζεται με εντατικό ρυθμό, ακόμη και στο τέλος του 4ου αι. π.Χ., η κατασκευή αργυρών και χρυσών υδριών για τις ανάγκες των ιεροτελεστιών. Στους καταλόγους των *ἱερῶν χρημάτων της θεοῦ* αναφέρονται και τα ονόματα των χρυσοχόων της Αττικής που τις κατασκεύαζαν[42]. Δεν αποκλείεται η παρακμή της παραγωγής των χάλκινων υδριών να οφείλεται στην αλλαγή των προτιμήσεων, συνέπεια των μεγάλων αλλαγών που έφερε το μακεδονικό στοιχείο στην αρχή της ελληνιστικής περιόδου.

Δύο ακόμη χάλκινες υδρίες από την Κεντρική Μακεδονία θα μπορούσαν να προστεθούν στην αττική παραγωγή. Η πρώτη βρέθηκε στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης (Πίν. 24.2)[43], όπου σώζεται μέρος παράλιου οικισμού της αρχαίας Θέρμης[44]. Ανήκει στον απλό τύπο των αδιακόσμητων υδριών, που προορίζονταν για έπαθλα αγώνων. Η στικτή επιγραφή *Ἀθεναῖοι ἄθλ<ο>α (ἐ)πί τοῖς ἐμ τῶι πολέμοι* στην οριζόντια στεφάνη του χείλους το επιβεβαιώνει ενώ, συγχρόνως, αποτελεί μαρτυρία και για την προέλευση του αγγείου. Η υδρία από το Καραμπουρνάκι χρονολογήθηκε από τον Amandry γύρω στο 450 π.Χ., ενώ από τον Wanderpool γενικά στο β΄ μισό του 5ου αι., με βάση τον τύπο των γραμμάτων της επιγραφής. Η ομοιότητα του περιγράμματος και των αναλογιών με την υδρία της Μηχανιώνας-Αίνειας είναι φανερή.

39. Για την ύπαρξη χαλκουργικών εργαστηρίων στην Αθήνα βλ. H. Blümner, Die gewerbliche Thätigkeit der Völker des klassischen Alterthums (1869) 68-69. Για τον ρυθμό παραγωγής των χάλκινων υδριών βλ. Fölzer, Die Hydria, 19.

40. IG II/III 2, 1, 1469 (έτος 319/18 π.Χ.).

41. Η ασυμφωνία των ερευνητών (Diehl 43) για τα χρονικά όρια παραγωγής των χάλκινων υδριών με σφυρήλατες προσφύσεις μαρτυρεί πόσο λίγο έχουν μελετηθεί αυτά τα αγγεία. Ο Züchner τις χρονολογεί στα 400-340 π.Χ., η Richter 350-300 π.Χ. και ο Bothmer 375-330/25 π.Χ.

42. Fölzer, ό.π. 22-23. IG II/III 2, 1, 1425. Για το έτος 368/7 π.Χ. παρατίθεται λεπτομερής κατάλογος 50 αργυρών, αλλά και χρυσών υδριών της Αθηνάς και των άλλων θεών, που εφυλάσσοντο στον Εκατόμπεδο. Στον κατάλογο του έτους 311/10 π.Χ. (IG II/III 2, 1, 1492) αναφέρονται αρκετές χρυσές και αργυρές υδρίες, έργα του τεχνίτη Νικοκράτη από τον Κολωνό.

43. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αρ. 5243. Βλ. παραπάνω σημ. 15-16. Βλ. επίσης Ι. Βοκοτοπούλου, Οδηγός της έκθεσης «Θεσσαλονίκη· από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια» (1986) 83, 85 εικ. 62. Διαστάσεις της υδρίας: Ύψ. 0,345, Διάμ. κοιλ. 0,27, Διάμ. στομίου 0,15 μ.

44. Σχετικά με τα τοπογραφικά προβλήματα της αρχαίας Θέρμης βλ. Οδηγό της έκθεσης «Θεσσαλονίκη» 13-15.

Η δεύτερη υδρία προέρχεται από κατεστραμμένο τάφο του ανατολικού νεκροταφείου της Τορώνης και φυλάσσεται και αυτή το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. 5223 (Πίν. 24.1, 25.1)[45]. Οι κυκλικές προσφύσεις των λαβών και η βάση κοσμούνται με πυκνές κοίλες γλώσσες και λεπτό αστράγαλο. Κοίλες διαμήκεις αυλακώσεις υπάρχουν και στα στελέχη των λαβών Το έλασμα της κάτω πρόσφυσης της κάθετης λαβής έχει καρδιόσχημο περίγραμμα. Πίσω από τα φτερά της σύμφυτης σειρήνας που το κοσμεί απλώνονται δύο μεγάλες έλικες, ενώ πιο χαμηλά, κάτω από τα φτερά, το έλασμα είναι διάτρητο και περίτμητο, με πολύπλοκες έλικες και ανθέμια, που ξεκινούν από ένα κορυφαίο στην κάτω απόληξη του ελάσματος. Μεταξύ του κορυφαίου ανθεμίου και των ελίκων παρεμβάλλονται τρία φύλλα ακάνθου, ενώ η σειρήνα πατά σε βαλανιδόσχημο κιλλίβαντα, αρκετά ψηλότερα από τον πυρήνα του ανθεμίου, ο οποίος επιμηκύνεται σαν οβελίσκος πάνω στο μεσαίο ακάνθινο φύλλο. Όμοιος συνδυασμός κοίλων ελίκων με φύλλα ακάνθου και ραβδόσχημο πυρήνα απαντά μόνο στην ανθεμωτή επίστεψη της στήλης Giustiniani, περί το 460-450 π.Χ.[46]. Αυτές δεν είναι οι μόνες παρεκκλίσεις από τα υστεροαρχαϊκά και πρώιμα κλασικά παραδείγματα της κατηγορίας των υδριών με σειρήνα στην κάθετη λαβή. Η ίδια η σειρήνα εμφανίζει έναν τελείως νέο τύπο κόμμωσης: μακροί βόστρυχοι πέφτουν ελεύθερα στους ώμους και μόνο στα πλάγια του προσώπου ένα μέρος των μαλλιών τυλίγονται γύρω από την ταινιωτή στεφάνη που περνά πάνω από το μέτωπο. Με εξαιρετική επιμέλεια αποδόθηκαν οι λεπτομέρειες των φτερών και του προσώπου· στις κόρες των ματιών υπήρχε ένθετο ασήμι και ίσως και στη στεφάνη. Οι μέχρι τώρα δημοσιευμένες φωτογραφίες αδικούν το πρόσωπο της σειρήνας, που είναι πραγματική μικρογραφική απόδοση του ύφους της μεγάλης πλαστικής των μέσων του 5ου αι. π.Χ.

Το σχήμα εξ άλλου της υδρίας της Τορώνης, οι οριζόντιες λαβές και η βάση, ο λαιμός με το χείλος είναι ομοιότατα με τις υδρίες από την Kukuva Mogila του Duvanlji, που χρονολογούνται στις αρχές του β΄ τέταρτου του 5ου αι., με βάση τα αττικά αγγεία που βρέθηκαν μαζί τους[47]. Επομένως μία χρονολόγηση της υδρίας της Τορώνης στη δεκαετία 460-450 ή γύρω στα μέσα του αιώνα είναι πολύ πιθανή. Ούτε πρέπει να θεωρήσουμε ασυμβίβαστη αυτή την τοποθέτηση με το ανάπτυγμα των ελικοειδών βλαστών, δεδομένου ότι ανάλογο σχήμα έχουμε ήδη από το 500-490 π.Χ., στα κορυφαία ακρωτήρια του ναού της Αφαίας στην Αίγινα[48].

Ως κατάληξη της εξέλιξης των λαβών με σειρήνα θεωρήσαμε τις λαβές του Λούβρου 2674-75[49] (Πίν. 26.3): επίπεδος κάλυκας ακάνθου και πολύπλοκο και συγχρόνως λεπτεπίλεπτο σύστημα ελίκων έχουν υποκαταστήσει το ανθέμιο. Στο

45. Βλ. παραπάνω σημ. 20. Διαστάσεις της υδρίας: Ύψ. 0,51 μ., Διάμ. ώμων 0,36 μ., Διάμ. στομίου 0,19 μ., Διάμ. βάσης 0,175 μ., Ύψος σειρήνας μαζί με το ανθέμιο 0,135 μ., Άνοιγμα πτερύγων 0,11 μ.

46. Möbius πίν. 2 α.

47. Filow, Duvanlji 52-53 εικ. 62-64.

48. Βλ. παραπάνω σημ. 18.

49. Diehl B150, πίν. 16, 1, 3.

κεντρικό τμήμα του συμπλέγματος είναι εύκολο να διακρίνει κανείς τις βασικές ανελίξεις των ακάνθινων ακρωτηρίων του Παρθενώνα που, γύρω στο 430 π.Χ., υψώθηκαν στις κορυφές των αετωμάτων του ναού[50]. Το πρόσωπο της σειρήνας, που συνεχίζει άμεσα τον τύπο της Τορώνης, στέκεται στο ύψος των έργων της μεγάλης πλαστικής. Συγκρίνεται άνετα με έργα της σχολής του Πολυκλείτου και ακόμη καλύτερα με την αποδιδόμενη στον Κρησίλα, που ήταν και χαλκουργός, αμαζόνα του Καπιτωλίου[51]. Με βάση τα στοιχεία που παραθέσαμε, νομίζουμε ότι είναι πιθανότερη μία χρονολόγηση των λαβών του Λούβρου στη δεκαετία 430-420 π.Χ., παρά προς το τέλος του αιώνα. Τη χρονολόγηση αυτή ενισχύει η ομοιότητα των υπόλοιπων στοιχείων —ραβδώσεις στελεχών και λέσβια κυμάτια με αστράγαλο στις κυκλικές προσφύσεις— με τα αντίστοιχα της, λίγο μεταγενέστερής της, υδρίας της Νέας Υόρκης. Η απόδοση σε εργαστήριο της Αττικής δεν πρέπει να απέχει από την πραγματικότητα, το ίδιο ισχύει και για την υδρία της Τορώνης. Η τελευταία άλλωστε έχει πάρα πολλά κοινά στοιχεία με την υδρία 13789 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών από τον Κεραμεικό (Πίν. 23.2)[52], ως προς τη σειρήνα και το πλέγμα των ελίκων. Η ίδια υδρία 13789 εξ άλλου έχει όμοιο σχήμα, οριζόντιες λαβές και βάση με την υδρία της Μηχανιώνας, που αποδώσαμε στην αττική τορευτική. Η υδρία του Εθνικού Αρχ/κού Μουσείου 7914 από τη Θήβα[53] σχετίζεται στενά με την προηγούμενη από τον Κεραμεικό, έχει όμως μεγαλύτερη τεχνοτροπική συγγένεια με ομάδα υδριών που κατά πάσα πιθανότητα είναι βοιωτικής κατασκευής[54].

Για τις παραπάνω οκτώ χάλκινες υδρίες, που αποδώσαμε στην αττική τορευτική της περιόδου 460-375 π.Χ., προτείνουμε την επόμενη χρονική σειρά. Στη δεκαετία 460-450 ή γύρω στο 450 τοποθετείται η υδρία της Τορώνης, στις αρχές του τρίτου τέταρτου του 5ου αι. οι υδρίες από το Καραμπουρνάκι και τον Κεραμεικό και γύρω στο 430 π.Χ. η υδρία της Αίνειας. Ακολουθούν οι λαβές του Λούβρου 2674-5, στις αρχές του τελευταίου τέταρτου και η υδρία της Νέας Υόρκης 37.11.6 γύρω στο 410 π.Χ. Στην αρχή και το τέλος του πρώτου τέταρτου του 4ου αι. τοποθετούμε αντίστοιχα τη λαβή με τον Έρωτα από τη Μύρινα στο Λούβρο και τη λαβή με τη σειρήνα από την Αθήνα, στη Βιέννη. Στο πρώτο ή δεύτερο τέταρτο του 4ου αιώνα αρχίζουν οι υδρίες με σφυρήλατο έλασμα, που η σειρά τους και εργαστηριακή κατανομή πρέπει να γίνει αντικείμενο συστηματικής έρευνας.

Η παρουσία χάλκινων αττικών αγγείων στην Κεντρική Μακεδονία στο δεύτερο μισό του 5ου αι. π.Χ. δεν πρέπει να μας ξενίζει, αν αναλογιστούμε την πολιτική των Μακεδόνων βασιλέων κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου. Η Τορώνη εξ άλλου και η Αίνεια ήταν μέλη της αθηναϊκής συμμαχίας[55]. Είναι βέβαια

50. Gropengiesser πίν. VI. Πβ. επίσης το ακρωτήριο του Άργους, ό.π. πίν. XIV.
51. Richter, Greek Art 115 εικ. 161, περίπου 440-430 π.Χ.
52. Lamb, Greek Bronzes πίν. LXXI, α. Diehl B149.
53. Diehl B148, πίν. 15, 4.
54. Diehl 38, B151-155.
55. Zahrnt, Olynth und die Chalkidier 143 και 248-250.

πολύ πιθανό να υπήρχε και εγχώρια παραγωγή χάλκινων αγγείων, όπως διαφαίνεται από τις πρόσφατες ανασκαφές της Σίνδου[56] και μεμονωμένα άλλα ευρήματα, όπως από τον τάφο της οδού Κοτυώρων στην Καλαμαριά Θεσσαλονίκης[57]. Οι υδρίες όμως του 5ου αιώνα που βρέθηκαν στη Μακεδονία δεν έχουν καμία τοπική ιδιομορφία, όπως ορισμένα χάλκινα αγγεία του 4ου αι.

Για την διερεύνηση της εγχώριας παραγωγής αγγείων από πολύτιμα μέταλλα οι προϋποθέσεις είναι καλύτερες. Από τη μια μεριά υπάρχει μεγάλος αριθμός αργυρών και χρυσών σκευών από τη Θράκη και τη Μακεδονία, από την άλλη ο Ηρόδοτος, αναφερόμενος στη διαμονή του Ξέρξη στην Άκανθο, μας δίνει τη σημαντική πληροφορία, ότι οι κάτοικοι των πόλεων των περιοχών αυτών επιδίδονταν στην κατασκευή αργυρών και χρυσών επιτραπεζίων σκευών: *τοῦτο δὲ χρύσεά τε καὶ ἀργύρεα ποτήριά τε καὶ κρητῆρας ἐποιεῦντο, καὶ τὰ ἄλλα, ὅσα ἐπὶ τράπεζαν τίθεται, πάντα.* (Ηροδότου, Ιστοριών Ζ΄, 119).

Με τα παραπάνω δεδομένα η έρευνα της μεταλλοτεχνίας της αρχαίας Μακεδονίας, που βρίσκεται στη γένεσή της, δεν θα μπορούσε να είχε σημαντικότερη προώθηση από αυτή που πρόσφεραν οι ανασκαφές στη Βεργίνα του Μανόλη Ανδρόνικου και η υποδειγματικά γρήγορη παρουσίασή τους στο επιστημονικό και ευρύτερο κοινό.

Θεσσαλονίκη,
Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων

Ιουλία Π. Βοκοτοπούλου

56. Σίνδος, Κατάλογος της Έκθεσης (1985).

57. Τάφος Καλαμαριάς, οδός Κοτυώρων: ΑΔ 32, 1977, Β΄2, 197. Θησαυροί της Αρχαίας Μακεδονίας αρ. και εικ. 332. Οδηγός της έκθεσης «Θεσσαλονίκη» 95, 97 εικ. 83.

A BRONZE HYDRIA FROM AENEA

This bronze hydria (Archaeological Museum, Thessaloniki, Catalogue Nr 7552) was found in 1979 at Nea Michaniona, some 35 Km SE of Thessaloniki. It had served as an urn for the cremated bones of a young lady, buried under tumulus A, in a cist grave, dated shortly after 350 B.C. Tumulus A is incorporated in a vast late archaic and classical cemetery belonging to ancient Aenea, which is located on a nearby mound, on the southern shore of the promontory Karaburnu.

The hydria is 0,425 m. high; the diameter of the shoulders measures 0,34 m. and that of the rim and base 0,16 m. The body is hammered, the handles cast. The 0,12 m. high lower attachment of the vertical handle is ovoid; it bears in high relief a frontal Nike with slightly raised wings, surrounded by floral ornaments in low relief. She is just alighting on a calyx of five akanthos leaves; her garments are still flowing backwards (Pl. 21, 22.2, 26.1, 27).

On stylistic grounds the Nike on the hydria is dated c. 430 B.C., about two decades earlier than the parapet of the Nike temple and the Nike on the bronze hydria 37.11.6 in the Metropolitan Museum of Art, New York (Pl. 23.1, 22.1). An Attic origin has been proposed by G. Richter for the latter. The hydria shares many technical features with that in New York; since it also has parallels in Attic sculpture and vase-painting, we propose an Attic origin for it too. Both hydriae represent a transitional stage in the evolution of the lower attachment of the vertical handle: a winged figure in relief has replaced the siren, which dominated throughout the 5th c. B.C. At the beginning of the 4th century this gives place to a single standing free figure and soon afterwards to the typical fourth century couple, usually winged, in the hammered technique. Attica seems to have played a leading role in this evolution, as well as in the use of the akanthos ornament. The introduction of the akanthos motif in the second half of the 5th century is parallel to the appearence of the same element in the Attic architecture (new buildings on the Athenian Acropolis) and vase-painting (white ground lekythoi).

Two more hydriae in the Archaeological Museum of Thessaloniki are very probably products of Attic workshops. Nr 5243 was found at Karaburnaki (Pl. 24.2). It was a prize awarded by the Athenians at the games in honour of those who fell in the Persian wars and can be dated c. 450-425 B.C. The second hydria, nr 5223, was found in a grave at Torone, in Chalcidice (Pl. 24.1, 25.1). The shape of the vase and the similarity of its floral ornament to that of the stele Giustiniani permit a dating c. 460-450 B.C. The head of the siren on the vertical handle is very close stylistically to that on a hydria handle in the Louvre no 2674 (Pl. 26.3), that can be compared to Attic works of the second half of the 5th c. B.C. We may add to this group of Attic hydriae no 13789 in the National Museum at Athens, found in Kerameikos (Pl. 23.2, 25.2). It has many features in common with the hydriae from Torone and Aenea.

I. VOKOTOPOULOU

Η υδρία της Αίνειας. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αρ. 7552.

ΠΙΝ. 22

1. Λεπτομέρεια της λαβής της υδρίας στη Νέα Υόρκη 37.11.6. 2. Η κάτω πρόσψυση της κατακόρυφης λαβής της υδρίας στη σκηνή της αποθέωσης του Αίνεια.

1. Υδρία στη Νέα Υόρκη 37.11.6. 2. Υδρία από τον Κεραμεικό. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 13789.

ΠΙΝ. 24

1. Υδρία της Τορώνης. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αρ. 5223. 2. Υδρία από το Καραμπουρνάκι. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αρ. 5243.

1. Λεπτομέρεια της λαβής της υδρίας από την Τορώνη, αρ. 5223. 2. Η κάτω πρόσφυση της κάθετης λαβής της υδρίας από τον Κεραμεικό, αρ. 13789.

ΠΙΝ. 26

1. Οριζόντια λαβή της υδρίας της Αίνειας. 2. Οριζόντια λαβή της υδρίας του Λούβρου αρ. 2674. 3. Λαβή Λούβρου αρ. 2674.

Η υδρία της Αίνειας, όπως βρέθηκε στο εσωτερικό του τάφου ΙΙΙ της Ν. Μηχανιώνας.

ΟΙ ΤΑΦΙΚΟΙ ΤΥΜΒΟΙ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΜΗΧΑΝΙΩΝΑΣ

(Πίνακες 7-8)

Περίπου δύο χιλιόμετρα βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὴν κοινότητα τῆς Νέας Μηχανιώνας τοῦ Νομοῦ Θεσσαλονίκης, στὴ θέση «Τοῦμπες», μέχρι πρὶν λίγα χρόνια ὑψώνονταν τρεῖς ταφικοὶ τύμβοι: οἱ Α καὶ Β, ἑνωμένοι σὲ ἕνα τμῆμα τῆς περιφέρειάς τους, καὶ σὲ ἀπόσταση 50 μ. δυτικὰ ὁ μικρότερος τύμβος Γ. Ἡ κατασκευὴ κοινοτικῆς δεξαμενῆς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τύμβου Α ὑπῆρξε ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴ σωστικὴ ἀνασκαφὴ τῶν Α καὶ Β τὸ 1979, ἐνῶ τὸ 1982 ἀνασκάφηκε ὁ τύμβος Γ.

Ὁ τύμβος Α εἶχε διάμετρο 32 μ. καὶ ὕψος περίπου 6 μ. Ἡ μελέτη τῆς στρωματογραφίας φανέρωσε ὅτι εἶχε σχηματισθεῖ ἀπὸ τὴν ἑνοποίηση τριῶν ἐπιμέρους τύμβων (Πίν. 7,1). Προηγήθηκε ὁ τύμβος τοῦ τάφου ΙΙΙ στὸ βόρειο τμῆμα. Πάνω σ' αὐτὸν στηρίχθηκαν ἐν μέρει οἱ ἐπιχώσεις τοῦ τύμβου τοῦ τάφου ΙΙ, ποὺ διαγραφόταν καθαρότατα στὸ δυτικὸ τοίχωμα τοῦ ὀρύγματος, διαμ. 11 μ. καὶ ὕψ. 3,50 μ. Τελευταῖος χρονολογικὰ ἦταν ὁ τάφος Ι· οἱ ἐπιχώσεις τοῦ τύμβου του ὑπερκάλυψαν τοὺς προγενέστερους καὶ τοὺς ἑνοποίησαν στὸν ἑνιαῖο τύμβο Α. Καὶ οἱ τρεῖς πάντως τάφοι δὲν ἀπέχουν χρονικὰ μεταξύ τους, ἀλλὰ τοποθετοῦνται ὅλοι στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Στὴ στρωματογραφία ἐντυπωσιάζει ἡ ἐναλλαγὴ στρώσεων —συχνὰ πάχους λίγων μόνον ἑκατοστῶν— ἀπὸ βαρὺ καστανέρυθρο χῶμα μὲ ἄλλες ἀπὸ ἐλαφρὸ ἀσπρόχωμα. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ εἶχε τρία βασικὰ ἀποτελέσματα: τὴ στερεότητα τοῦ τύμβου, τὴν ὑγρομόνωση καὶ τὸν ἔλεγχο κατασκευῆς τοῦ κωνικοῦ σχήματος.[1]

Οἱ τάφοι τοῦ τύμβου Α ἦταν κιβωτιόσχημοι μικρῶν διαστάσεων, ἐπειδὴ δὲν περιεῖχαν ἐνταφιασμούς, ἀλλὰ τεφροδόχα ἀγγεῖα ἢ λάρνακες. Σκεπασμένοι μὲ ἐγκάρσιες λιθοπλίνθους, διέφεραν στὴν κατασκευὴ τῶν πλευρικῶν τοιχωμάτων.

Ὁ τάφος Ι βρέθηκε συληµένος καὶ καταστραμμένος. Ἐσωτερικῶν διαστ. 1, 52 ×

1. Β. Χαρίσης, *Κανόνες κατασκευῆς τούμπας πολλῶν τάφων* (Ἰωάννινα 1978), 12-13.

1,12 × 1,04 μ., ἦταν ὁλόκληρος κατασκευασμένος ἀπὸ πωροπλίνθους. Τὰ πλευρικὰ τοιχώματα ἦταν ἐπιχρισμένα μὲ ἄσπρο κονίαμα, ζωγραφισμένο σὲ ἁπλὸ ἀρχιτεκτονικὸ ρυθμό. Σὲ ἕνα λεπτὸ στρῶμα πυρᾶς, πάχ. 0,02-0,10 μ., ποὺ ἀκουμποῦσε πάνω στὶς καλυπτήριες πλάκες, βρέθηκαν καμένα μικροαντικείμενα καὶ 1/8 χρυσοῦ στατῆρος τοῦ Φιλίππου, κοπῆς Πέλλας, γύρω στὸ 340-328 π.Χ.[2] Ἔτσι ὁ τάφος Ι, ὁ τελευταῖος τοῦ τύμβου Α, χρονολογεῖται τὸ ἀργότερο στὸ τέλος τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Σὲ ἀπόσταση 5 μ. ἀπὸ τὸν τάφο Ι βρέθηκε ἄθικτος ὁ τάφος ΙΙ, μὲ ἀρκετὲς ὅμως ζημιὲς ἀπὸ τὸ σκαπτικὸ μηχάνημα, ποὺ πρέπει νὰ πέρασε ἀπὸ πάνω του. Σκεπασμένος μὲ πέντε πωροπλίνθους, εἶχε ἐσωτερικὲς διαστάσεις 2,02 × 0,82 × 1,02 μ. Τὸ κάτω μισὸ τῶν τοιχωμάτων ἦταν κτισμένο μὲ ἄψητες πηλοπλίνθους καὶ πάνω σ' αὐτὲς στηρίζονταν οἱ πώρινες πλάκες τοῦ πάνω μισοῦ. Ὅπως καὶ ἄλλοι κιβωτιόσχημοι ἢ θαλαμωτοὶ τάφοι στὴ Μακεδονία, ὁ τάφος ΙΙ εἶχε ὀροφὴ ξύλινη[3], ποὺ ἐξασφάλιζε τὴν ὑγρομόνωση τοῦ τάφου, καθὼς συμπιεζόταν μεταξὺ καλυπτηρίων καὶ πλευρικῶν πλακῶν. Κονιορτοποιημένες σανίδες βρέθηκαν στὴν πάνω ἐπιφάνεια τῶν πλευρικῶν πλίνθων, ἐνῶ ἀπὸ τὰ πεσμένα στὸ ἐσωτερικὸ τεμάχια, ἀρκετὰ ἦταν σὲ καλὴ κατάσταση καὶ σώθηκαν σὲ πλάτος συνήθως 0,10-0,15 μ. καὶ μῆκος 0,40 μ.

Ἐπάνω σ' ἕναν κύβο πλευρᾶς 0,34 μ., φτιαγμένο ἀπὸ ἄψητες πλίνθους καὶ ἐπιχρισμένο μὲ λευκὸ κονίαμα, εἶχε ἀποτεθεῖ ξύλινο πιθανότατα κιβωτίδιο μὲ τὴ σποδὸ τῆς νεκρῆς καὶ ἕνα χάλκινο ἐπίχρυσο στεφάνι (Πίν. 8,1). Ἀνάμεσα στὰ ὀστὰ ὑπῆρχαν καμένα ἐλεφαντοστέινα ἀνάγλυφα, κυρίως κυμάτια, ἀλλὰ καὶ ἐλάχιστα μὲ ἀνθρώπινες μορφές. Ἀνῆκαν στὸ διάκοσμο κιβωτιδίου, ποὺ θὰ πρέπει νὰ κάηκε μαζὶ μὲ τὴ νεκρή. Ὀκτὼ ἁπλὰ ἀλάβαστρα καὶ τρία γυάλινα φοινικικοῦ τύπου βρέθηκαν γύρω ἀπὸ τὸν κύβο, ἄλλο ἕνα φοινικικὸ καὶ δύο ἐπιχρυσωμένα στὸ νότιο τμῆμα τοῦ τάφου, πάνω στὸ ἐπιχρισμένο μὲ ἄσπρο κονίαμα χωμάτινο δάπεδο. Ἐγχώριος ἀμφορίσκος κυπριακοῦ τύπου, κτέρισμα γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὸν βασιλικὸ τάφο ΙΙ τῆς Βεργίνας, εἶχε ἀποτεθεῖ στὴ ΒΔ. γωνία.

Ἡ ὡραιότερη ὅμως προσφορὰ στὴ νεκρὴ τοῦ τάφου ΙΙ ἦταν οἱ τοιχογραφίες, μὲ τὶς ὁποῖες οἱ συγγενεῖς της φρόντισαν νὰ διακοσμηθεῖ ὁ τάφος (Πίν. 7,2, 8,1). Πάνω σὲ ἐξαιρετικῆς ποιότητας λευκὸ κονίαμα ἀπεικονίσθηκε τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ γυναικωνίτη: στὴ βάση τῶν τοιχωμάτων ζωγραφίσθηκε μαύρη ταινία, ὁ τοιχοβάτης· ἀκολουθεῖ λευκὴ ζώνη μὲ ἀραιὲς κάθετες γραμμές, οἱ ὀρθοστάτες, ἔπειτα ζώνη ἀπὸ ρόδινες πλίνθους-καταληπτῆρες, πλαισιωμένη ἀπὸ δύο καστανὲς ταινίες. Ἀμέσως μετὰ ἡ πολύχρωμη ἀνθεμωτὴ κοσμοφόρος, πλ. 0,12 μ., πλαισιωμένη ἀπὸ ρόδινη κάτω καὶ καστανὴ ἄνω ταινία. Στὸ μέσον κάθε πλευρᾶς τοῦ τάφου ἡ κοσμοφόρος φέρει γυναικεία προτομή, κατὰ τομὴ στὶς στενὲς πλευρές, κατὰ μέτωπο στὶς μακρές. Πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη κάθε προτομῆς φύονται δύο ζεύγη φύλλων ἄκανθας καὶ ἀνὰ ἕνας βλαστός, ποὺ μὲ ποικιλόμορφες ἀνελίξεις καὶ ἄνθη καταλήγει σὲ φύλλο ἄκανθας στὴ γωνία, ἀντικρίζοντας τὸ ἀντίστοιχο φύλλο τῆς γειτονικῆς πλευρᾶς. Ἡ προτομὴ μοιάζει ἔτσι νὰ φύεται ἀπὸ κάλυκα φύλλων ἄκανθας, παλιὸ χθόνιο στοιχεῖο ποὺ ἀναβιώνει ἔντονα στὸν 4ο αἰ. π.Χ. Γίνεται χρήση ἕξι τουλάχιστον χρωμάτων σὲ ἰδιαίτερα ζωηροὺς τόνους: τὸ γλαυκόν, τὸ πράσινον, τὸ πυρρόν, τὸ ὠχρόν, τὸ ἐρυθρὸν καὶ τὸ μέλαν. Ἡ πολυχρωμία αὐτή, ποὺ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ

2. G. le Ridder, *Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II* (Paris 1977), πίν. 84, 100.
3. Αἰκ. Δεσποίνη, Ὁ τάφος τῆς Κατερίνης, *ΑΑΑ* XIII, 1980, 200-201.

τὴν αὐστηρὴ τετραχρωμία τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., θυμίζει τὰ colores floridi τοῦ Πλινίου,[4] ποὺ εἰσάγονταν ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Χημικὴ ἀνάλυση τῶν χρωμάτων ἔδειξε τὴ χρήση μαλαχίτη γιὰ τὴν παραγωγὴ τοῦ πράσινου χρώματος, κινναβάρεως γιὰ τὸ ἐρυθρὸ καὶ αἱματίτη γιὰ τὸ κίτρινο.

Ἀκολουθεῖ λεπτὸ ἰωνικὸ κυμάτιο κάτω ἀπὸ ἐρυθρὴ ταινία, ἀπομίμηση γείσου· πάνω σ' αὐτὸ ἀκουμπᾶ ἕνα χρυσὸ κιβωτίδιο στὴ βόρεια πλευρὰ καὶ ἕνα περιστέρι στὴν ἀνατολική. Τέλος, ἀπὸ ζωγραφισμένα καρφιὰ εἰκονίζονται κρεμασμένα διάφορα ἀντικείμενα, συνηθισμένα κτερίσματα τῶν τάφων: στὴν ἀνατολικὴ μακρὰ πλευρὰ ἕνα κεντημένο μὲ ἀνθέμια μαντίλι, ἕνα χάλκινο κάτοπτρο καὶ μία δίχρωμη ταινία, στὴ νότια πλευρὰ ἕνα στεφάνι μὲ χάλκινα φύλλα καὶ μία καστανὴ ταινία, στὴ δυτικὴ μία τρίχρωμη ταινία, μία κυκλικὴ θήκη, ἴσως κατόπτρου, κρεμασμένη μαζὶ μὲ ἕνα χρυσὸ στεφάνι, μία πήλινη γυναικεία προτομὴ καὶ ἕνα ἀκόμη ἀντικείμενο, ἴσως ψάθινο. Στὴ βόρεια στενὴ πλευρά, ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ χρυσὸ κιβωτίδιο, κρέμεται ἕνα μαρμάρινο ἀλάβαστρο. Σὲ ὅλα τὰ ἀντικείμενα ἀποδίδεται προσεκτικὰ ἡ σκιά τους καὶ ὑπάρχει ἐπίσης ἐπιμελημένη σκιαγραφία, χρήση δηλαδὴ διαφόρων ἀποχρώσεων γιὰ τὴν προοπτικὴ ἀπόδοση τῆς τρίτης διάστασης.

Πέντε μέτρα ΒΑ. ἀπὸ τὸν τάφο ΙΙ ἀνασκάφηκε ὁ τάφος ΙΙΙ. Ἕνας ὀρθογώνιος λάκκος, διαστ. 3,44 × 2,30 × 1,40 μ., ἐπενδύθηκε μὲ ἄψητες πλίνθους, πλευρᾶς 0,36 μ. καὶ πάχους 0,08 μ., μὲ συνδετικὸ ὑλικὸ ἐρυθρὴ λάσπη, ὥστε νὰ σχηματισθεῖ κιβωτιόσχημος τάφος· μήκ. 2,09 μ., πλ. 1 μ., καὶ βάθ. 0,92 μ. Τὸ δάπεδο καὶ τὰ τοιχώματα ἐπιχρίσθηκαν μὲ λευκὸ κονίαμα, ποὺ ζωγραφήθηκε μὲ ἔντονα ἐρυθρά, ἰώδη, πράσινα καὶ ξανθὰ χρώματα. Ἀφοῦ τοποθετήθηκε ἡ τεφροδόχος χάλκινη ὑδρία καὶ τὰ κτερίσματα, ὁ τάφος σκεπάσθηκε μὲ βαριὲς πωροπλίνθους. Πάνω σ' αὐτές, στὸ νότιο μισὸ τοῦ τάφου, ἅπλωσαν τὰ ὑπολείμματα τῆς ταφικῆς πυρᾶς, ποὺ πρέπει νὰ ἔγινε ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ τύμβου Α. Τέλος, ὁ τάφος σφραγίσθηκε μὲ ἄψητες, μαλακὲς ἀκόμη, πηλοπλίνθους, ποὺ τοποθετήθηκαν στὸ κενὸ μεταξὺ καλυπτηρίων πλακῶν καὶ παρειῶν τοῦ λάκκου, πλακώνοντα σὲ μερικὰ σημεῖα τὴν ἄκρη τῆς πυρᾶς. Οἱ πλίνθοι τοῦ τάφου ὑποχώρησαν κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ ἐκσκαφέα, σπασμένες καλυπτήριες πέτρες βρέθηκαν μαζὶ μὲ τὴν πυρὰ στὸ δάπεδο, ἐνῶ συγχρόνως καταθρυμματίσθηκαν οἱ τοιχογραφίες, ὥστε νὰ εἶναι ἀδύνατη ἡ ἀποκατάστασή τους. Ἡ διάκριση πάντως τῶν καμένων ἀντικειμένων τῆς πυρᾶς ἀπὸ τὰ κανονικὰ κτερίσματα τοῦ τάφου ἦταν εὔκολη. Μεταξὺ τῶν πρώτων καταλέγονται δύο πήλινες γυναικεῖες προτομές, τεμάχια ἀπὸ χάλκινο ἐπίχρυσο στεφάνι, ἀπὸ καμένα ἀλάβαστρα, γυάλινα καὶ ἐλεφαντοστέινα διακοσμητικὰ στοιχεῖα ἀπὸ νεκρικὴ κλίνη ἢ κιβωτίδιο, πήλινες ἐπίχρυσες μορφὲς Μουσῶν καὶ ἐρωτιδέων μὲ χάλκινες θηλειὲς ραφῆς σὲ ἐνδύματα, καθὼς καὶ πήλινα ἐπίχρυσα κομβία μὲ ἀνάγλυφη κεφαλὴ Ἀθηνᾶς Παρθένου.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου ἕνα μέρος τῶν κτερισμάτων εἶχε ἀποτεθεῖ στὸ δάπεδο, ἐνῶ ἄλλα ποὺ βρέθηκαν 0,12 μ. ψηλότερα, φαίνεται ὅτι ἦταν κρεμασμένα στὰ τοιχώματα ἀπὸ σιδερένια καρφιά, εἴτε μεμονωμένα εἴτε σὲ ξύλινα ράφια. Τὰ περισσότερα ἦταν συγκεντρωμένα στὸ βόρειο μισὸ τοῦ τάφου, γύρω ἀπὸ τὴν τεφροδόχο κάλπι. Στὸ νότιο μισὸ βρέθηκαν τρία χάλκινα ἐπίχρυσα στεφάνια καὶ ἀρκετὰ ἀλάβαστρα. Συνολικὰ στὸν

4. Plinius, N.H., XXXV, 30, 97, 120. Vincent J. Bruno, *Form and Colour in Greek Painting* (N. York 1977), 70.

τάφο εἶχαν ἀποτεθεῖ 26 ἀλάβαστρα (18 ἦταν ἁπλά, 5 ἐπιχρυσωμένα, 2 γυάλινα, ἕνα ἀπὸ σταχτιὰ ὑαλόμαζα) καὶ πέντε στεφάνια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα περιέβαλλε τὸν λαιμὸ τῆς τεφροδόχου κάλπιδος. Ἡ κάλπις περιεῖχε τὰ πλυμένα ὀστὰ τῆς νεκρῆς τυλιγμένα σὲ λεπτὸ ὕφασμα, τρεῖς χρυσὲς τοξωτὲς πόρπες ποὺ λήγουν σὲ προτομὴ Πήγασου καὶ σὲ ἀνάγλυφη λεοντή, ἕνα χρυσὸ δακτυλίδι μὲ σφραγιδόλιθο, ὅπου εἰκονίζονται δύο χῆνες νὰ σύρουν ἅρμα μὲ ἐπιβάτη γυναικεία μορφή. Δύο ἀκόμη χρυσὲς πόρπες βρέθηκαν περασμένες στὶς ὁριζόντιες λαβὲς τοῦ ἀγγείου. Ἡ ἴδια ἡ κάλπις εἶναι μία σπάνιου τύπου χάλκινη ὑδρία (Πίν. 8,2) πού, μὲ βάση τὸ σχῆμα καὶ τὸ ἀνάγλυφο τῆς κάθετης λαβῆς, πρέπει νὰ κατασκευάσθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.[5] Εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριο μὲ τὴν ὑδρία τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης 37-11-6,[6] ὅπου στὴν κάτω πρόσφυση εἰκονίζεται Νίκη νὰ συλλαμβάνει ἕνα ἐλάφι. Καὶ οἱ δύο ὑδρίες ἀντιπροσωπεύουν ἕνα μεταβατικὸ στάδιο στὴ διαμόρφωση τῆς κάτω πρόσφυσης τῆς λαβῆς, προγενέστερο τοῦ 400 π.Χ. Ἐξαιτίας τῆς ὁμοιότητας τῆς σύνθεσης τῆς ὑδρίας τῆς Νέας Ὑόρκης μὲ τὶς μορφὲς τοῦ θωρακίου τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἡ Richter τὴν ἀπέδωσε σὲ ἀττικὸ ἐργαστήριο. Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση ὁδηγεῖ, χωρὶς ὅμως βεβαιότητα, καὶ ἡ Νίκη τῆς ὑδρίας τῆς Μηχανιώνας μὲ βάση τὴν ἀττικὴ ἀγγειογραφία τοῦ πλούσιου ρυθμοῦ.

Τὸ χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο (Πίν. 8,3) ἦταν πιθανότατα κρεμασμένο ἀπὸ τὸ σιδερένιο καρφὶ ποὺ βρέθηκε δίπλα του. Στὸ κάλυμμα φέρει ἐπικολλημένο περίτμητο ἀνάγλυφο Ἔρωτος ποὺ τοξεύει. Στὸ πόδι του, ἕνα ἀπὸ τὰ σύμβολά του, ὁ πετεινός. Ἡ λοξὴ στάση μὲ τὸν ἔντονο διασκελισμὸ καὶ τοὺς δυνατοὺς ἄξονες, ἀλλὰ καὶ οἱ πλούσιες καμπύλες πτυχώσεις τοῦ ἱματίου, παρουσιάζουν στενὴ ὁμοιότητα μὲ τὶς μορφὲς τῆς ζωφόρου τοῦ Μαυσωλείου τῆς Ἁλικαρνασσοῦ (360-340 π.Χ.).[7] Τεχνικὲς ἐξάλλου λεπτομέρειες στὸν τύπο τοῦ κατόπτρου τὸ τοποθετοῦν στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ.,[8] ἑπομένως μία χρονολόγηση γύρω στὸ 350 π.Χ. εἶναι πολὺ πιθανή. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα κτερίσματα ἀναφέρουμε ἕνα γυάλινο καλυκωτὸ σκύφο, μία πήλινη ἐπιχρυσωμένη κοτύλη, ὀκτὼ ἀττικὰ μελαμβαφὴ καὶ δύο ἐγχώρια ἀγγεῖα —ραμφόστομος πρόχους καὶ τηγανοειδὲς— ποὺ εἶναι ἀλειμμένα μὲ κίτρινο χρῶμα, ὥστε νὰ μιμοῦνται τὰ χάλκινα ἢ χρυσὰ σκεύη τῶν τάφων τῶν πλουσίων.

Ἡ συνεκτίμηση τῆς χρονολόγησης τῶν κτερισμάτων τοποθετεῖ τὸν τάφο ΙΙΙ στὶς ἀρχὲς τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. Ἡ στρωματογραφία μᾶς εἶχε δείξει ὅτι αὐτὸς ἦταν ὁ ἀρχαιότερος ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ τύμβου Α. Ὁ τοιχογραφημένος τάφος ΙΙ, ἔχοντας σὰν terminus ante quem τὸν τάφο Ι καὶ post quem τὸν ΙΙΙ, τοποθετεῖται μέσα στὸ ἴδιο τρίτο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ὁ τύμβος Β, διαμ. 24 μ. καὶ ὕψ. 4 μ., κάλυπτε ἕνα μόνο τάφο καὶ τὴν παρακείμενη νεκρικὴ πυρὰ προσώπου συγγενοῦς τῶν νεκρῶν τοῦ τύμβου Α. Κατασκευάσθηκε σὲ

5. Διαστάσεις τῆς ὑδρίας: Ὕψ. 0,43 μ., διάμ. χείλους 0,16 μ., ὕψ. Νίκης 0,10 μ. Γιὰ τὸ σχῆμα πρβλ. τὶς χάλκινες ὑδρίες τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὴ Ρόδο, E. Diehl, *Die Hydria* (1964), Β122, πίν. 111, 3, στὶς Συρακοῦσες ἀπὸ τὴν Καμαρίνα, Diehl, ὅ.π., Β121, πίν. 10, 2 καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ἀπὸ τὴ Θήβα, Diehl, ὅ.π., Β148, πίν. 15, 4. Ἡ ὑδρία δημοσιεύθηκε στὸν *Ἀμητό*, Τιμητικὸ τόμο γιὰ τὸν Μ. Ἀνδρόνικο (Θεσσαλονίκη 1986), 157-169.

6. G. Richter, A Bronze Hydria in the Metropolitan Museum, *AJA* 41, 1937, 532-538, πίν. 1-4. Diehl, ὅ.π., Β178.

7. G. Lippold, *Die griechische Plastik* (1950), πίν. 92.

8. W. Züchner, *Griechische Klappspiegel* (Berlin 1942), σ. 131-132, ὁμάδα C1.

ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς περιφέρειας τοῦ Α. Ἴσως ὑπῆρξε πρόθεση ἑνοποίησης σὲ ἑνιαῖο τύμβο, ἐπειδὴ ἡ στρωματογραφία ἔδειξε ἕναν αὐχένα νὰ ἑνώνει τοὺς δύο τύμβους, ἀλλὰ ἡ ἰδέα αὐτὴ νὰ μὴν πραγματοποιήθηκε ἐξαιτίας τῆς τεράστιας δαπάνης ποὺ θὰ ἀπαιτοῦσε τὸ ἔργο.

Ὁ τάφος IV τοῦ τύμβου Β ἦταν κιβωτιόσχημος, κατασκευασμένος μὲ ἄψητες πηλοπλίνθους ἐπιχρισμένες μὲ ἐρυθρὸ κονίαμα. Σκεπασμένος μὲ τρεῖς πωροπλίνθους, βρέθηκε τελείως συληµένος ἀπὸ ὑπόγεια σήραγγα. Τὸ σημαντικότερο εὕρημα στὸν τύμβο Β ἦταν ἡ τεράστια νεκρικὴ πυρά, σὲ ἀπόσταση 3 μ. ἀπὸ τὸν τάφο IV (Π ί ν. 8,4). Τὰ καμένα ξύλα καὶ οἱ στάχτες σχημάτιζαν ἕνα ὀρθογώνιο, μήκ. 4,80 μ. καὶ πλ. 3,70 μ., ποὺ πρέπει νὰ προέκυψε ἀπὸ τὸ νεκρικὸ φορεῖο, στὸ ὁποῖο θὰ ἀνῆκαν τὰ σιδερένια καρφιὰ τῆς περιφέρειας τοῦ ὀρθογωνίου. Πρὶν γίνει ἡ καύση, ἡ ἐπιφάνεια τοῦ στερεοῦ ἐδάφους ἐξομαλύνθηκε καὶ ἀφέθηκε μία ράχη κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Στὴ συνέχεια θὰ πρέπει νὰ κατάβρεξαν τὸ ἔδαφος, ὥστε νὰ πάρει τὴ μορφὴ πήλινου πατημένου δαπέδου. Στὸν χῶρο τῆς πυρᾶς βρέθηκαν ἀπανθρακωμένοι κορμοὶ δένδρων, ποὺ φανερώνουν ὅτι ἡ φωτιὰ θὰ πρέπει νὰ σβήστηκε μὲ νερὸ γιὰ νὰ γίνει ἡ περισυλλογὴ τῶν ὀστῶν, πρὶν ἀποτεφρωθοῦν. Στὴν πυρὰ βρέθηκαν καμένα μικροαντικείμενα, πάνω ἀπὸ 100 πήλινα ἐπίχρυσα κομβία μὲ κεφαλὴ Ἀθηνᾶς, βαλανιδόσχημες ψῆφοι, ἕνα μελαμβαφὲς μόνωτο κυάθιο τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. καὶ πάλι 1/8 στατήρα τοῦ Φιλίππου Β′, κοπῆς Πέλλας, τοῦ 340 328 π.Χ. Βρέθηκαν ἐπίσης γυάλινα καὶ ἐλεφαντοστέινα διακοσμητικὰ στοιχεῖα ἀπὸ ξύλινη κλίνη. Ὁ νεκρὸς λοιπὸν τοῦ τάφου IV κάηκε πάνω στὴ νεκρικὴ κλίνη του, μαζὶ μὲ καταστόλιστα ἐνδύματα καὶ διάφορα προσωπικά του ἀντικείμενα, ὅλα μαζὶ τοποθετημένα πάνω σὲ ὀρθογώνιο φορεῖο. Ἡ ταφὴ πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονη μὲ τὸν νεότερο τάφο Ι τοῦ τύμβου Α.

Ὁ τύμβος Γ, διαμ. 18 μ. καὶ ὕψ. 3,27 μ., σὲ ἀπόσταση 50 μ. δυτικὰ ἀπὸ τὸν Α, εἶχε ἐπανειλημμένα δεχθεῖ ἐπιθέσεις ἀρχαιοκαπήλων. Παρὰ τὸ μέγεθός του κάλυπτε ἁπλοὺς καὶ διόλου πλούσιους λακκοειδεῖς τάφους τῶν ἀρχῶν τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. Εἶχε σχηματισθεῖ ἀπὸ τὴ συνένωση τριῶν μικρότερων τύμβων, μόνο ὅμως στὸν νοτιότερο ἀντιστοιχοῦσε ταφή, ἕνας ἁπλὸς λάκκος μὲ ἑπτὰ ὕστερα ἐρυθρόμορφα καὶ μελαμβαφὴ ἀγγεῖα καὶ μία γυναικεία προτομή. Μία συληµένη παιδικὴ λίθινη σαρκοφάγος, ἕνας ἀκτέριστος κεραμοσκεπής, δύο μικρὲς πυρὲς ἐναγισμῶν ἦταν τὰ ὑπόλοιπα πενιχρὰ εὑρήματα τοῦ τύμβου Γ.

Οἱ ταφικοὶ τύμβοι τῆς Μηχανιώνας ἐντάσσονται σὲ γνωστὸ ἐκτεταμένο νεκροταφεῖο ὑστεροαρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων. Ἡ πόλη στὴν ὁποία ἀνῆκε τὸ νεκροταφεῖο ἐκτείνεται στὴ γειτονικὴ τούμπα Τάμπια. Ἡ γραπτὴ παράδοση δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν Αἴνεια.[9] Τὸν 5ο αἰώνα ἦταν μέλος τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας καὶ πλήρωνε βαρὺ φόρο, πράγμα ποὺ μαρτυρεῖ οἰκονομικὴ ἀκμή. Τὸν 4ο αἰώνα εἶναι μέλος τῆς Χαλκιδικῆς Συμμαχίας καὶ τὸ 349/8 π.Χ. περιῆλθε στοὺς Μακεδόνες. Ἐπειδὴ ὁ συνηθισμένος τρόπος ταφῆς στὸ νεκροταφεῖο τῆς Αἴνειας εἶναι εἴτε οἱ ἁπλοὶ λάκκοι εἴτε οἱ κιβωτιόσχημοι, θὰ ἦταν εὔλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ δύο τουλάχιστον οἰκογενειακοὶ τύμβοι Α καὶ Β ἀνῆκαν σὲ Μακεδόνες ποὺ διοικοῦσαν τὴν πόλη. Ἡ ὁμοιότητα κατασκευῆς τῶν τύμβων, τῶν ταφικῶν ἐθίμων, τῶν κτερισμάτων μὲ τοὺς τάφους τῆς

9. M. Zahrnt, *Olynth und die Chalkidier* (München 1971), 142-144.

Κεντρικῆς καὶ Δυτικῆς Μακεδονίας εἶναι προφανής, καθὼς καὶ μία ἀπροκάλυπτη προσπάθεια μίμησης τῶν πολύτιμων κτερισμάτων τῶν βασιλικῶν τάφων. Οἱ πλούσιοι Μακεδόνες ἀστοὶ τῆς Αἴνειας εἰσήγαγαν τὰ ἔθιμα τῆς πατρίδας τους, χωρὶς ὅμως νὰ βροῦν πολλοὺς μιμητές, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τοὺς κατόχους τοῦ πενιχροῦ τύμβου Γ.

ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Πίν. 7,1. Νέα Μηχανιώνα. Ταφικὸς τύμβος Α. Ἀριστερὰ ὁ τάφος Ι καὶ στὸ κέντρο οἱ καλυπτήριες πλίνθοι τοῦ τάφου ΙΙ.

Πίν. 7,2. Νέα Μηχανιώνα. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ τάφου ΙΙ.

Πίν. 8,1. Νέα Μηχανιώνα. Ταφικὸς τύμβος Α, τάφος ΙΙ, βόρεια πλευρά.

Πίν. 8,2. Νέα Μηχανιώνα, τάφος ΙΙΙ. Χάλκινη τεφροδόχος ὑδρία.

Πίν. 8,3. Νέα Μηχανιώνα, τάφος ΙΙΙ. Χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο.

Πίν. 8,4. Νέα Μηχανιώνα. Ταφικὸς τύμβος Β. Ὁ τάφος ΙV καὶ ἡ μεγάλη ταφικὴ πυρά.

ΠΙΝ. 7

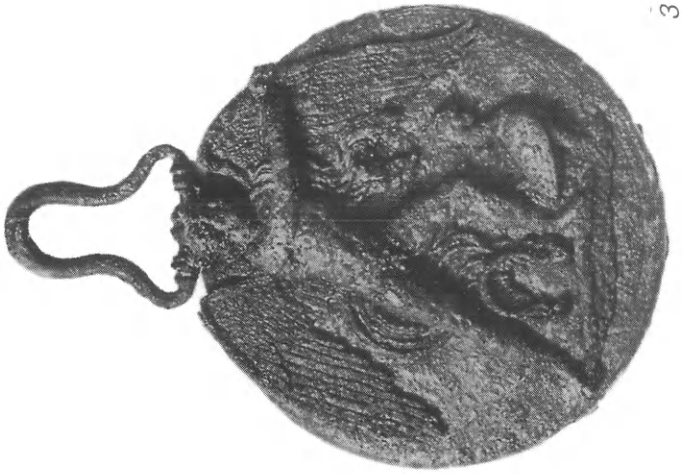
1

2

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

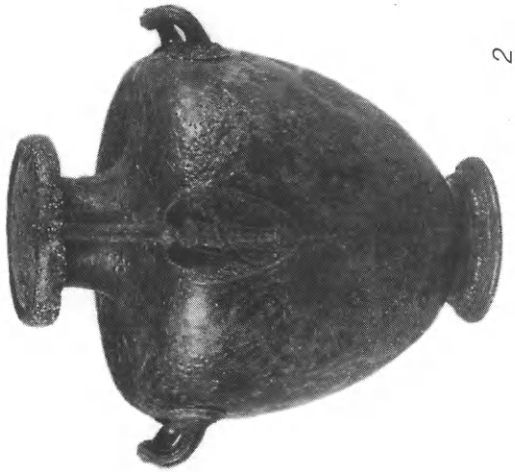
ΠΙΝ. 8

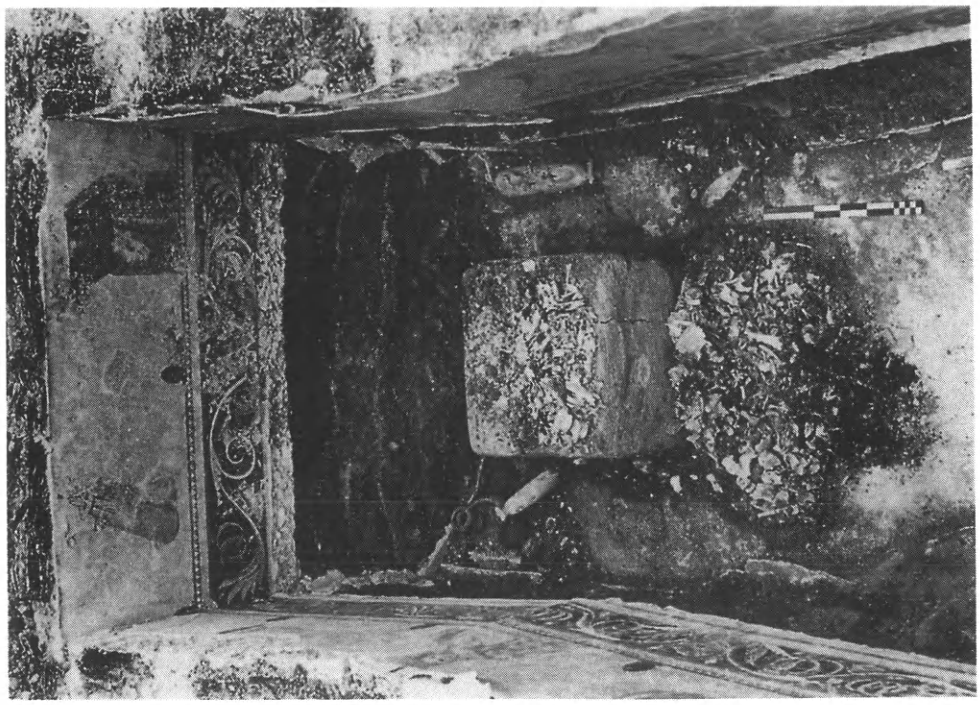
3

4

2

1

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ